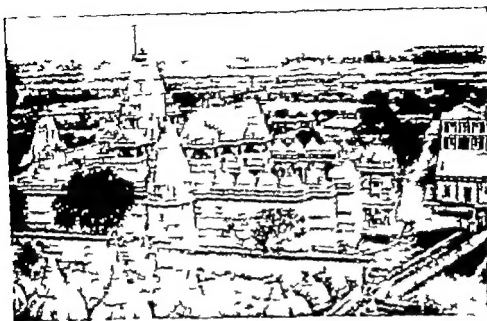

PRINTED BY
Galābhānd Lālabhāi Shāh
AT
The Mahodaya P Press
BHAVNAGAR

published by
Motichand Maganbhāi Choksi
for
Sheth Devchand Lālabhāi Jam Pustakodhār Fund
at the
Sheth Devchand Lālabhāi Jain Dharmashālā
(*Shree Ratnasūgar Jain Boarding House*)
Badekhān Chaklā, Oōpipurā, SURAT

આચાર્ય દુર્ગાચાર્ય ગુણસાગરશીખ આજ્ઞા હાથ રાખતી છે.

શ્રોત દેવચંદ છાત્રમાઈ જૈન-પુસ્તકોચાર પંથ,
અને શ્રીમાગમોદયસમિતિ-સંસ્થાપક,

આગમોચારક આગમવિજ્ઞાનાશાસ્ત્ર આગમવિજ્ઞાનકર,
રોમવાત-નરેસ-ચરિત્રીચર;

આચાર્ય મહારાજ શ્રીમામહાસાગર-સૂરીશ્વર-સંસ્થાપિત
પારશિયપુરીય શ્રીવર્ધમાન-જૈન-આગમમંદિર

આવૃત્તિ-૧-મિ ઈ ૧૯૪૪ વૈશાખ કૃત્તિક-વ્રતની-સંવત્સરે
અઠનશકાબ્દ-મિ ઈ ૧૯૯૧ માસ-કૃત્તિક-શ્રીતીર્થ-સોમવાતરે
વા ૧૯૯૧ ૧૯૪૩

પ્રતિષ્ઠા-મિચ્છતંત્ર ૧૯૯૧ વાસ-કૃત્તિક-વૈશાખી-ગુરુવાતરે
વા ૧૯૯૧ ૧૯૪૩

Sheth Devchand Lalbhāi Jaisi Pustakoddhār Fund Series, No 94

**AVACHŪRNI OF
SIDDHA HEMACHANDRA SHABDĀNUSHĀSAN
BRĪHAT VṚITTI**

(Durgapads of Nine Pādās)

Avachūrni by
Shree Amarachandra
Composed in V S. 1264

Edited by
Paṇṇyāsa Shree Chandrasāgar Gaṇi

In V S 2003

Vikram Era 2004] Price Rs. 5/- [Christian Era 1948

Sheth Devchand Lalbhai Jain Pustakaddhar Fund

THE BOARD OF TRUSTEES

Nemchand Gulabchand Devchand
Sakerchand Khushnichand Jhaveri
Motichand Megambhai Choksi, Mg. Trustee
Babobhai Premchand Jhaveri, Solicitor
Talakchand Motichand Jhaveri
Amichand Zaverchand Jhaveri

ट्रस्टी-मण्डल

नेमचंद गुलाबचंद देवचंद
साकरचंद खुशनाथचंद जवारी
मोतीचंद मगनभाई चोक्सी, मेने ट्रस्टी
बाबूभाई प्रेमचंद जवारी
तलकचंद मोतीचंद जवारी,
अमीचंद जवेरचंद जवारी

ડૉટ રેવેન્ડ છાત્રમાઈ જૈન-પુસ્તકોચાર ફંડ,
 શ્રીજૈન-આનંદપુસ્તકાલય-સુરત
 શ્રીભાગમોદયસમિતિ અને
 પાટણિયપુરીય શ્રીધર્મમાન-જૈન-આગમમંદિર સંસ્થાપક
 આગમોચારક આગમકાવચાણાચ આગમશિક્ષક, હોમસ્કાલર પ્રતિષ્ઠાન,
 જ્ઞાપાર્થ શ્રીમદ્-માર્મવસાગર-સૂરીશ્વરજી

એમોશીની જાતીયન-શક્તિથી આગમસાહિત્યસેવા ડું
 લી શોરી જાગૃત્તાવન કરે છે
 જન્મ-વપરવંક સન્ ૧૯૩૧ શીલા-શીલથી સન્ ૧૯૪૦ વચ્ચાસન્-રાજમપરે
 સન્ ૧૯૬૬ સુરિય-સર્વપૂરે સન્ ૧ ૪૪

आगमोच्चारक

सुरत भीवर्धमान जैन-शास्त्रपत्र
भागम मंदिरनी प्रतिष्ठा करी
श्रीमामिष्यसागरचरि सह
उपासये पाछा पधारका

ध्यासंग

॥ सादर-समर्पण ॥

श्रीमत्तत्त्वज्ञानमयोजनयोगि स्वपरस्य सिद्धान्तव्यवस्थितं सङ्गत्वाङ्गेषु
साहित्यदृष्ट्यावाच्यं अनिरुद्धास्य शोधनकार्ये तत्पर, समस्तसाधुसमूह
आत्मवाचनाद्वारा, श्रीसिद्धेश्वरीभ्यो आरुसपाद्यते तथा सूर्यपुराणजरे तादृशने
श्रीवदभानदेवात्मजस्य स्थापक, पुण्यप्रवर्द्धक, सेवानानुरोधप्रतिष्ठापक—

आगमोद्धारक—आगमद्विवाहक—पूज्यपाद—आचार्यवन्द्य १९०८

श्रीमद् आनन्दसागरसूरीश्वरः

के ज्योतीना मङ्गलेश्वरी

शेक देवर्षि काकसाय जैन पुस्तकालय कं.

तथा

श्रीमती आगमोद्धारक समिति

नामनी मे अनेक पुस्तक प्रकाशन-संस्थाने अस्तित्वार्थं आवीं छे अने
ज्योतीना अनिरुद्ध प्रकाश अने परम कृपाद्वि तथे अनेक प्राकृत-संस्कृत-
सुन्दर-आर्य-मिश्राना जैन-वेदाङ्ग-भूतिपूजक-आत्म-शास्त्र-सिद्धान्त ग्रन्थ
आज पञ्च अरु अस्तित्वपक्षे प्रकाशित करण चाभी छे, ते,—

प्रातःभरणीय पुण्यपुरुषना पवित्र करकमणमा

आमारा मङ्गलपुण्ये आ सत्साक्षात् आचार्यपुण्य अमने प्रथम प्रसंग
प्राप्त भवो होवाची, ठीकठाकसर्व-सज्जन-श्रीमद्देवमन्त्राचार्य-
निरुद्ध श्रीसिद्धेश्वरसंज्ञानुशासनपुण्यपुत्रिणी नव पादपद्मन्तनी
अनन्तपुत्रि (हर्षहरिवरपुत्र) ज्योतिन अण्डे समर्पण करवा जावाराद्वारा
अनुभवो ज्योति

सुख नवम्बर १९४७

विक्रम संवत् २ ४

भक्तिपूज्या, शुक्रवाजरे.

श्रीमती आगमोद्धारक समिति

तथा

आनन्द सागर—संस्थापक,

शेक दे का जैन पुस्तकालय कं.

आगमोज्झारक

सुरत धीवर्धमान जैन-ताम्रपत्र
आगम मंदिरनी प्रतिष्ठा करी
धीमायिस्वसामरसुरि सह
उपाधय पाछा पधारता

व्यासंग

પ્રસ્તાવના

શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ જેન પુસ્તકોદાર દ્વંદ્વાથી 'જાનક ૬૪' તરીકે મૂળ અને શ્લોકોનું વૃદ્ધવૃદ્ધિદાર કલિદાસસર્વજ્ઞ ભગવાન શ્રીમદ્ ભેમજીકાવ્યવિરચિત શ્રીસિદ્ધહેમ ચંદ્રશંકરનાથાસન-વૃદ્ધવૃદ્ધિ ઉપરથી શ્રીમદ્ જગદગુરુ શુનિ વિરચિત માત્ર નવપાદન જ પ્રાપ્ત થયેલ દુર્લભદોનું વિવરણ-અવધર્મ પ્રસિદ્ધ કરવા અમે ભાગ્યશાળી થયા છીએ.

આ ગદ્યન વિવરણમાં જાણના અત્ત ભાગોમાં 'જાનક ૬૨' છપાયેલ છે, અને ૬૨ માં જાનક તરીકે જ પ્રસિદ્ધ કરવાના કલ્યાણ પરંતુ આ જાનક તેવાર થવા પૂર્વે આ સંસ્થા તરફથી 'શ્રી અભિધાનચિત્રામણિકૌશલ-પદ્ય' અને 'જૈનકુમારસભ્ય સદીક' જે બે ગ્રંથરત્નોને જાનક ૬૨ અને ૬૩ તરીકે પ્રસિદ્ધ કર્યા હોવાથી આ મહાન ગ્રંથને જાનક ૬૪ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવાની અમે દરજ માનીએ છીએ.

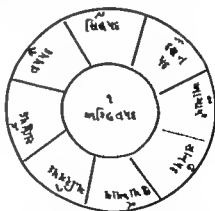
આકરણવિષયના આ ગ્રંથનું સંસ્કારન અને સંશોધન 'આચળીલ તપ, ૧૧૧૫

૧ આચળીલ તપ—જેકજ વારનું ક્રમે વિચરેલી-ચલન-તેમ-દર્શ-દુષ્-તથા ક્યા વિચર જેલે તલેમ્ અને લીલવળ જેલે તાલચાલ દુષ્-દુષ્-દિ વિચરેલી રહિત જેવું લુપ્ત રહત પાન-ભોજન જેક જ સ્વેચ્છ સિદ્ધ રહિત જેક જ વખત દિવસના જ જમવું તે.

૨ નવપદ આચળીલ જોળી તપ—જાણે શુદ્ધ ચક્રી અને જેન શુદ્ધ સમગ્રી અને પુનમે સુધી જાનક નવે દિવસ ઉપર મુજબ લુપ્ત થત કરવું તે. એ નવે પદોના વચની આદિ પાંચીવાળા કમળાંકની રચના નીચે મુજબની હોય છે અને તે તે દિવસોએ તે તે પદનું વિધિ-વિધાન સહિત અદ્યોચિત તેવું આરાધન કરાંકન થાયે કરાવ છે. જોળી-પદિત જોળાંકન.

આકરણવિષય નં.

૬ તપપદ	૨ સિદ્ધપદ	૧ જૈન મહા
૫ ચાલુ	૧ અરિકત પદ	૩ આચળ
૮ અરિકતપદ	૪ ઉપાચળ	૭ ચાનપદ

નવે મહોમાંથી પળુ જે ૭ મહોની અનિલ પીઝા પૂજકના ઉદયથી ઉત્પન્ન થત હેમ, તેઓને તેની પીઝા નિવારવા થાયે પળુ ઉપરોક્ત પદોનું આરાધન અનિલદ્વારથી છે. કારણ કે-સામા-

આવળીદ જોળી તપ અને વૃક્ષમાન આવળીદ તપની જોળીના પરમ-આરાધક
આકરણના અભ્યારી, શીશિદરેમઆકરણ ઉપર જ્ઞાનદર્પણે યીજ શોધ શાય જોની
'જ્ઞાન દરેમિની' નામની નવી ટીકાના રચયિતા પરમપુનીત પ-આસપરર શ્રીમદ્ધ્યાન્દ્ર
સાગરજીવિવરે કરી આપેલું હોવાથી અમાે જોયાશીના અત્યંત મળી ખીજે.

મન્ન, વિષય અને ભવકારી સત્ત્વ સત્પાદક-સત્પાદક પન્નઆસપરર-શ્રીમન્ન
સાગરજી મહારાજે અમ સેઓ હોવાથી જાતે લખાણ કરતાં નથી.

વૃક્ષમાનમાં 'દૂર્વ' છાપેલ વીતરાગ સ્તોત્ર મૂલ નવશુદ્ધિ-વિષય મૂળના આધારે શાયે
તપજ્ઞ આકરણિ જોળી આધારે લેના હોઈપણ કાર્યે પ્રેક્ષમાં આણુ નથી તેમજ કામજોળી
હોઈના-પરમીદ વિના દુસ્વપ્નમાં નવીન કાર્યે આણુ કરવાની સ્થિતિમાં પણ આ સત્કા નથી.

માનવીના હાલે
(પશ્ચિમ) સેન્કરડે રોડ
મીરમ્મ, મુબં ૪
જ ર ૪ કાર્ટિક વડ પ્રતિપદા
સનિવાર

લી મેનજન દુહી.
મીટીમ્મદ મગનશાહ જોહડી.
પાતે અને બીજા દુશીએ વલી
તા. ૨૬ નવેમ્બર ૧૯૬૭

નવ. શાઓ અને વડક મન્નમાં પણ મેળો વિષય છે કે-હાં તે જોળી દુગ્ધ મોમળીને અશ્વત્થ-
વેળીની નિવારણ, યા તે રજન, રામ, ઉત્તમવલ મારિય અને તપ-અવળા સેવનરે શાતા-વેળીની
નિવારણ. નવે મહેળી જોળી નિવારણ ઉપજા નવે જોળા આપધનરે દૂર કટવ છે તથા પુષ્ક પુષ્ક
મહેળી જોળી નિવારણ. મહેળા નવેા કલા છે તે તે સખવામાં આપદૂરક આ મુજબ કટવ છે—

રજનવર્ણી રવિ અને મન્નજી—સિક પન્ના આરાધનથી
મેવવર્ણી ચક્ર અને દુહી—અરિક ત પન્ના
લીલવર્ણી લુખ મહની—ઉપમાય પન્ના
પીતવર્ણી મુકરપતિની—અશ્વત્થ પન્ના
લીલવર્ણી રવિ, રાકુ અને દેવની—શાહુ પન્ના

૩ શ્રી વૃક્ષમાન આવળીદ તપ—કર્યાતથા પહેલાં એક આગળીલ પન્ના એક ઉપચારથી
પ્રાપ્તિને જનુએ વધતા વધતાં પાંચ આવળીલ જાતે ૧-૨-૩-૪-૫ વખતજ આવળીશોના આવળા
પામ ઉપચારોની ચણ શાજદ વીજ વિષયની તપશ્વરી (વીજ વિષયની શાજદ તપશ્વરી તે, શ્રી
વૃક્ષમાન આવળીદ તપ જોળીના પાસરજ ૭) એ પછી જનુદૂસતાએ ૭ આવળીલ અને ઉપચાર,
શાત આવળીલ અને ઉપચાર એક રખેને વધતે છેને સે આવળીલ અને ઉપચાર સુધીની તપશ્વરી
કરવી, તે વૃક્ષમાન તપ જોળી.

જાણી ચક્રી જોળી પૂરી કરના જોળી આજે યજ્ઞ શામવાનો અભીતા છે. તેજુ તેજુ જોળી
સુધી પહેલેલા પજુ જાતે યજ્ઞા યુવકશાલી તપાલીઓ એકજા જાતે છે તેજીની તપશ્વરી હમેશા
અશ્વત્થાદિ પાજપાજીની જ હોય છે જાતે રાત્રિજોળાને જોળીમાં સર્વજા હોય જ નથી.

૪ જ્ઞાન દરેમિની ટીકાને ૭ પાદ પર્વનોએ અમજ કટવ અન્નજ કપાળને પ્રસિદ્ધ થયે છે.

आगमोद्धारक - आगमविधापर - भीमवानन्दसागर - सूर्यश्वराणां हस्तलिपिरूपा
नापाषाणिप्रकाशितवार्तिशिक्षायाः प्रतिकृतिः ॥

इडाया विंशतिदीपा नवैकमाभिदिधरन्मोखिरर्हन्ताते अन्वानाविमृष्टरूपः ॥
नयपरस्परं प्रतिमत्सराप्रातवेत्साम्भवात्पदेतावत्साम्योऽयमैषां युक्तस्मृतेऽहाम् ॥
सिरोषवादिहैसास्यवादिनोऽन्योऽप्यमदिति द्युविरोधसामान्यमयं वस्तु जगो जित ॥
क्रियावादीप्रतेर्वादिहति वादोमते स्मिन्वाप्तानक्रियाभवं मोक्षं जितमाहाविरोधतः ॥
इनस्तिमद्वैतप्रवृत्तमानाभितकंचतत्पदसदात्मककार्यमुदात्तमैयान्यवीक्षितम् ॥
सम्यक्कायनप्रोक्तदेवतद्वयसंभवात्तौ योजितौ भेदाभेदेन हेतुकार्ययोः ॥
केचिन्नित्यामभित्यम्भवेत्तौ भिन्नमभिविदपुनः नित्यतयावसमानप्रवृत्तिकसम्पत्
क्षम्ययवहास्तव्यमतेप्रवर्तिनीम् ॥ परस्परसमावेदीतीमधिर्जिनोऽवस्थितम् ॥
अर्थादस्यानुनयाशाब्दाप्रलिते प्रलितैकता उच्यते सर्वानारव्यजितेन भव्यादा
नेगमसागुदीतीभिस्तादृज्यवहादिणीपारपर्येण हृष्टे सिद्धे सर्वेन वास्तव्यादा देशक
अभिलाष्यतया नैतिनोऽवस्तुपरे बुधा ॥ अथात्मकतया निजादेतादुत्तमैः ॥
पर्यायानात्मकरिद्धं च भाव्यो विरेभवत्तत्सत्यवेसात्तु तानाहतादीश्वर ॥
एवमित्यन्तम्रावृष्टे परेभूत उदिते ॥ मुक्तिस्वतः सतोऽन्यस्मादसत् सर्ववस्तुषु ॥
तैवोत्पादमयं विषयनपुनर्विभाक्तं च ॥ ध्रुवनोत्पदविगमधौ व्यस्त्यजात्पुनरात्म
बहुस्वीनस्त्विति सर्वशसर्वधामसात्तसारिणा विविक्ते सुखं च स्वकर्मजे ॥
ज्ञानात्तमेनवान्तरमर्थं भुवन्मा स्मृता ॥ भूतान्तमवस्थितं वस्तु जितं प्रविशत् ॥
साक्षात्तमेनवान्तरमर्थं भुवन्मासिके ॥ भावनादिमयसर्वं तैवोदीशो जेत्येव ॥
एकैकमव्ययमसर्वं सत्यं केचिदन्तः ॥ मनेकस्मत्त्वाये जिते एकैकसामक ॥
मुक्तैः सर्वे प्राप्योऽयमयोम्यमन्तोऽपरे ॥ योऽप्ययोमयमया सर्वं भविनैति नैवार्त्ता ॥
आत्मा तातमयकैश्चित्कैश्चिदुक्तक्रियामय ॥ अतनैः पर्यवैषाद्यं सर्वं ॥
हिंसा ॥ घातमृताकैश्चित्परेः स्वर्गयकावना यथा तावत्पुण्यानैति जितेनागी ॥
हृषाघातकायैव न तयोक्ते वना ॥ मनेन नो न वितता देशान्तपदीश्वरे ॥
क्रियाव्यवस्थामकेषां विरपरेषां विषयैश्च ॥ यथाव्योऽयुक्तैश्च मन्त्यते मुनिर्द्वैतैः ॥
उक्तमते जितं सर्वं ततैः परे पुनः ॥ विविना विषागात्तैरतेकानामते पुनः ॥
सूक्ष्मवद्विषयमसु केचित्केचित्केचित्केचित् ॥ गारावुर्मर्तिर्द्वैतमसर्वं चतुर्वल ॥
असदुत्पद्यते नैव तैव सत् ॥ जिते तत् ॥ सदसतोऽसत्सु सत्ये तत्त्वेदिने ॥
साकारसंस्वरकैश्चित्कैश्चित्कैश्चित्कैश्चित् ॥ सद्यस्तत्कृतमजितं ॥
भेदेतोपासनामिके परे भेदेन तात्पर्यम् ॥ यथाधूमिस्मृते ह्येते भवन्ते नैव पुनः ॥
इशोऽव्यस्यभेदेनो भावेनेति तयोपरे ॥ यथायथं समप्राप्य आराध्यो जैनगीः पुनः ॥
इत्यादिभक्तसम्भक्तपरे भावप्रकारे ॥ इत्याभावाकारेदेन सर्ववैविध्यं भेदेन चैति तथैव ॥
स्वतो जेवाः सप्ते भावा इत्येके कोचिदव्यया ॥ अन्यव्यपारेमेव न सत्तातममाहता ॥
जीवोवाचामुपदिशमान सर्वगतत्वाप्रतिपक्षो विविक्तः ॥ यथा तातमस्मरे ॥
मर्धा सर्वं पुनर्यामै स्वीयसंकल्पानामाप्ताव्योक्ता विविचनवैः सर्ववैविध्यम् ॥
इत्यादिभक्तसम्भक्तपरे भावप्रकारे ॥ इत्याभावाकारेदेन सर्ववैविध्यं भेदेन चैति तथैव ॥

॥ प्रास्ताविक-निवेदन ॥

सुरतनिवासी वरारचरित दानवीर स्व० चोठ देवचन्द छाळमाई इवेरीना स्मरणार्थे स्थापन
 यवेळ " चोठ देवचन्द छाळमाई जैन पुस्तकोद्धार फण्ड " वरफणी
 प्रस्तुत प्रकाशननी प्रसिद्ध कराता प्रन्वरत्नो देवी प्रकाशन कराता आ प्रन्वरत्नो कर्मांक
 ओळख— ९२ ठे । आ प्रन्वरत्नो नाय " भीसिद्धहेमचन्द्र-प्रबन्दानुशासन-
 बृहत्सूत्रवर्णिका " ठे । प्रन्वना रचयिता बी जयानन्दसूरीश्वरीना
 विद्वज्जनमाननीय-सिष्य-मुनिश्री अमरचन्द्र ठे । गीर्णार्थभाषाना रसिक अभ्यासिपोने अतीव
 उपयोगी बनारा आ प्रन्वरत्नोने अभ्यासिपोना करकमकमां सहर्ष समर्पण कराय ठे ।

भी सिद्धहेमचन्द्र-प्रबन्दानुशासननी तत्त्वप्रकाशिका-टीकाना अग्रण्ड अभ्यासिभीजया
 नन्दसूरीश्वरीना विद्वान्-सिष्य-मुनिप्रवर-भीअमरचन्द्रे स्वपरहितार्थे
 आ प्रन्वरत्नो आ अवधूर्ति रचेली ठे । आ प्रन्वनी अन्तिमपंक्तिमां ' प्रथम पुस्तिका
 रचना समय— लिखिता ' यवा स्पष्ट प्रत्योधी द्वितीय पुस्तिका उखी होय, अग्रवानी
 चारणा होय अगर उखतां उखतां अधूरी होय एवी वास्तविक कस्य
 नाचोने अवकास ठे । परन्तु प्रकाशन वतां आ प्रन्वमां प्रन्वनी शक्यावधी त्रीळा अभ्यासना
 प्रथमपावला अन्तिमसूच सुचीमी अर्थात् नव पावली सम्पूर्णे-अवधूर्ति ठे । त्वार पछीना सुत्रोनी
 अवधूर्ति (वेळोबीळ उकाव) वर्तमानकाळीय विद्यमान प्रम्याळबोर्माची प्रकलन करवा उवां
 ' परेन्व प्राप्त वसुं वधी । प्रन्वना अन्तिम भागमां रचयिताए रचनानो समय विगदे
 मुखव जयावेळ ठे—

" सन् १९६४ वर्से भाषण शुद्धि ३ रवी भीजपानन्दसरिस्त्रियेणाऽमरचन्द्रेणाऽऽत्म
 प्रथमपुस्तिका लिखिता । शुभं भवतु लेखकपाठकयोः । "

जेनाचार्योनी व्यवस्थित-वेळन कळाने अनुसरतां जेव्हा ' गुजरातनो मध्यकाळीन
 इतिहास ' नामना प्रम्यमांभी जोशतां प्रमाजमां यखी जाये ठे चौळ
 आ प्रन्वनी कय वदना इतिहास साये जेनाचार्योना नाना मोटा जीवनप्रसंगो
 प्राचीनता— वणायेळ ठे । वि स १०१७ बी वि स १२९८ सुधी अग्रभाग
 २७५ वर्से वपरांतनो सोळवी वदनां राज्यकाळ ठे । सोळवी वदना
 म्याह-काळमां कळिकाळसर्वेष्ट-भगवाने जैनशासनमा सिखान्चो जने अनुग्रामोनी आत्माव
 णाव्हे वळावपो ठे देखी व वेळो माळे आमुं जगाव खणी ठे जावी व अग्रिमार्नी द्याव-

વિદ્યેપમાં ક્યા ક્યા સૂત્રમાં અવર્ણિ અને હપુન્યાસનુ સામ્યપણુ છે ? નવ પારના સૂત્રો માંથી અવર્ણિકારે ૧૦૭ સૂત્રા પર અવર્ણિ કેમ ન કરી ? ૫ ૧૦૭ સૂત્રોમાંના કટલા સૂત્રો પર હપુન્યાસકારે હપુન્યાસ કર્યો ?, અવર્ણિની અને હપુન્યાસમાં વિદ્યેપતાઓ શી થી છે ? વિગરે વિગરે પ્રકરણોથી ચરપૂર કરાણ હમારા વરફધી ટેવાર કરાવા ‘તુલનાત્મકરૂપિય શ્રીસિદ્ધ હેમચન્દ્રસામુદ્રાસન’ નામના નિબંધમાં દરેક વિષય સ્પષ્ટીકરણપૂર્વક આપમાં આવશે ।

નવ પારના સૂત્રોમાંથી ઉપર જણાવેલા ‘તત્ત્વમ્ પદમ્’ ૫ ૫૬ જ સૂત્ર નહિ પણ અનેક સૂત્રો તો અદ્વરણઃ હપુન્યાસને મદદતાં છે, અને કેટલાંક સૂત્રો ઓછાવચ્ચા પ્રમાણમાં હપુન્યાસને મદદતાં છ આરે ઓછાંક મત્રોમાં અવર્ણિકારની સ્વતંત્ર કલ્પના અને સ્પષ્ટીકરણ માત્રમ પડે છે, તેવી જ ઈસિય હપુન્યાસકારે પણ કેટલાંક સૂત્રો પર સ્વતંત્ર કલ્પના અને મુક્તિપુરસ્સરના મુક્તિવૈભવ દેવામાં છે તે પણ અગત્ય પ્રસંગીય છે ।

અવર્ણિકારની ૧ સ્વતંત્ર કલ્પના, ૨ સ્પષ્ટીકરણ અને ૩ પ્રાયોગિક વર્ષા માટે અનુક્રમ પ્રસ્તુત પ્રકાશનના પૃ ૩ પં. ૧૮ થી ૨૮, પૃ ૪ પં ૧ થી ૧૧, અને પૃ ૨૮ પં ૮ થી ૨૦ મુખીનુ સલામ રાંચલા અને વિચારવાથી અવર્ણિકારની સ્વતંત્ર કલ્પના, અને સ્પષ્ટીકરણપૂર્વકની પ્રાયોગિક-મ્યવસ્થાઓનુ સુન્દર મ્યવસ્થા-વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ।

ઉપરના પ્રસંગેનુ પરિષ્કીરન કરનારને સહજે સમજાય તેવું છે કે-અવર્ણિકાર પ્રથમ ધવેલા હશે અને હપુન્યાસકાર પછી ધવા હશે !, અગર તો વજ સમકાલીન અમ્વાસિયો હશે !, આ પ્રસંગનો ધવાસકય નિર્ણય તો નિર્ણીતમૂલ-અવર્ણિ અને હપુન્યાસના રચનાસંસ્કૃત, હેસનસંસ્કૃત અને વત્કાલીન-સંયોગોને વપાસીને જ કરવો જરૂરી છે । આ પ્રકરણમાં વજ જ્ઞાનકારો સમકાલીન હવા પડતુ સમજીન હવે આપમે આગલ વપવા પ્રયત્નશીલ થઈય ।

મુલજ્ઞાનના સાધનોની વિન-પ્રશિવિન અમિશુદ્ધિ કયા જ કરવી અને પ્રાપ્ત યવેલ અમૂલ્ય સાહિત્યનું સંરક્ષણ કરતુ ૫ જ્ઞાસનપ્રમાલમાનુ અદ્વિતીય ભંગ છે । આ જુલજ્ઞાનના સાધનોની અવર્ણિના રચનાસમયન અને હેસનસમયન નિહાલતાં સમજી સકાય અમિશુદ્ધિ અને સંરક્ષણ છે કે-આ મમ્થ હગમગ ૭૩૮ વર્ષે આપજને દરિગોચર થાય છે ।

પૂર્વજ્ઞાનની સુન્દર હેસનપદ્ધિથી ૭૦૦-૮૦૦ વર્ષે ઉપરંતની હસ્ટી પ્રશિઓના રૂપેન થાય ૫ ઓછા જ્ઞાનજ્ઞાનો વિષય નથી પરમ્તુ હજમર હાસ્ય કરીને અગર તો પ્રજ્ઞાના વ-વાર વપનો શોલીન રૂપિર્તમ્થવા માની હવામાં આપવી મોટી મૂલ છે, કારણ કે પૂર્વજ્ઞાનની પુરુષોવતન-મન અને વનના સદ્મય કરીન અને કરારીન નવા જ્ઞાનમજ્જાપીની સ્થાપના કરી છે, જ્ઞા જ્ઞામખજ્જાપોને વીર્જોહાર કર્યો છે યત્નું જ મહિ વળ વજનરીન પ્રવિજોનું આજ્ઞાન કરારીને અપૂર્વ-અમૂલ્ય-અઢીકિક સાહિત્યની શુદ્ધિ કરીમે તે સાહિત્ય જ્ઞાના આપજન સમયન કરીન જમ પોગતી વરજ વજારી છે તમ વજોની માલક આપમે પણ વરજ વજારવાની છે ।

વિશેષમાં ક્યા ક્યા સૂત્રમાં અવર્ણી અને, હપુન્યાસર્ણુ સામ્યર્ણુ છે ? મપ પાદના સૂત્રો-
માંથી અવર્ણીકારે ૧૦૭ સૂત્રો પર અવર્ણી કેમ ન કરતી ?, ય ૧૦૭ સૂત્રોમાંના કેટલા સૂત્રો
પર હપુન્યાસકારે હપુન્યાસ કર્યો ?, અવર્ણીની અને હપુન્યાસની વિશેષતાઓ શી શી છે ?,
વિગરે વિગરે પ્રકરણાથી ભરપૂર છલાખ હમારા ઠરફથી ટેયાર કરાવા 'તુછનામકરણિય ખીસિર
હેમજન્નપ્પાનુદ્ધાસન' નામના ત્રિચંપમાં દરેક વિષય સ્પષ્ટીકરણપૂર્વક આપવામાં આવેલે ।

નવ પાદના સૂત્રોમાંથી ઠપર લખાવેલા 'તવન્ત પવમ્' એ એક જ સૂત્ર તથિ પખ અનેક નૂત્રો
તો અધરણા હપુન્યાસને મહત્તા છે, અને કેટલાંએક સૂત્રો ઓછાવણા પ્રમાણમાં હપુન્યાસને
મહત્તા છે ત્યારે ઓટાક સૂત્રોમાં અવર્ણીકારની સ્વતન્ત્ર કલ્પના અને સ્પષ્ટીકરણ માલુમ પડે છે,
તેથી જ ઠેસિય હપુન્યાસકારે પખ કેટલાંએક સૂત્રો પર સ્વતન્ત્ર કલ્પના અને પુઠ્ઠિવૈમવ
પુઠ્ઠિવૈમવ રૈલાલ્યાં છે તે પખ અલગ પ્રસંગનીય છે ।

અવર્ણીકારની ૧ સ્વતન્ત્ર કલ્પના, ૨ સ્પષ્ટીકરણ અને ૩ પ્રાયોગિક ચર્ચા નહિ અનુક્રમે
પ્રસ્તુત પ્રકાશનના પૃ ૩ પં ૧૮ થી ૨૮, પૃ ૪ પં ૧ થી ૧૧, અને પૃ ૨૮ થી ૮ થી ૨૦
સુધીનુ છલાખ શાંતવા અને વિચારવાથી અવર્ણીકારની સ્વતન્ત્ર કલ્પના, અને સ્પષ્ટીકરણ-રૈલાલ્યાં
પ્રાયોગિક-અવસ્થાઓનુ સુન્દર અવસ્થા-વિશ્લેષણ પ્રાપ્ત થાય છે ।

ઠપરના પ્રસંગોનુ પરિણીકન કરનારને ઓઠેકે સમવાય તેનુ છે કે-અવર્ણીકારને સ્વતન્ત્ર
રૈલાલ્યાં અને હપુન્યાસકાર પછી ક્યા રૈલાલ્યાં છે ?, અગર તો ક્યા સમવાયન અવસ્થા રૈલાલ્યાં છે ?
પ્રસંગનો ધ્યાનપૂર્વક નિર્ણય તો નિર્ણયમૂલ-અવર્ણી અને હપુન્યાસના રૈલાલ્યાં અવસ્થા
અને તત્કાલીન-સંયોગોને તપાસીને જ કરવો જરૂરી છે । આ પ્રકરનના રૈલાલ્યાં અવસ્થા
રૈલાલ્યાં પદસુ સમજીને રૈલાલ્યાં આપને આગલ કથના પ્રયત્નશીલ થાવ ।

મુતધાનના સાધનોની શિન-પ્રસિદ્ધિ અનિરૂદ્ધિ ક્યા જ કારણે છે તે સ્પષ્ટ નહિ
સાક્ષીતનુ સંરક્ષણ કરવુ એ શામલ્યનના રૈલાલ્યાં અવસ્થા રૈલાલ્યાં
મુતધાનના સાધનોની અવર્ણીના રૈલાલ્યાં અવસ્થા અને અવર્ણીના રૈલાલ્યાં અવસ્થા
અનિરૂદ્ધિ અને સંરક્ષણ છે કે-આ પ્રથમ પ્રકારના ૭૩/૧૦૦ જેટલા રૈલાલ્યાં અવસ્થા રૈલાલ્યાં
પૂર્વકાલીન મુતધાનના રૈલાલ્યાં અવસ્થા રૈલાલ્યાં અવસ્થા રૈલાલ્યાં
પ્રસિદ્ધોના રૈલાલ્યાં યાવ એ આજના જાનનના રૈલાલ્યાં અવસ્થા રૈલાલ્યાં અવસ્થા રૈલાલ્યાં
પ્રસિદ્ધોના રૈલાલ્યાં અવસ્થા રૈલાલ્યાં અવસ્થા રૈલાલ્યાં અવસ્થા રૈલાલ્યાં અવસ્થા રૈલાલ્યાં
પૂર્વકાલીન મુતધાનના રૈલાલ્યાં અવસ્થા રૈલાલ્યાં અવસ્થા રૈલાલ્યાં અવસ્થા રૈલાલ્યાં અવસ્થા રૈલાલ્યાં
કરી છે આ જાનનના રૈલાલ્યાં અવસ્થા રૈલાલ્યાં અવસ્થા રૈલાલ્યાં અવસ્થા રૈલાલ્યાં અવસ્થા રૈલાલ્યાં
કારણેને અપૂર્વ-અમૂલ્ય-અર્થો રૈલાલ્યાં અવસ્થા રૈલાલ્યાં અવસ્થા રૈલાલ્યાં અવસ્થા રૈલાલ્યાં અવસ્થા રૈલાલ્યાં
કરીને જેમ પોળની પાટા રૈલાલ્યાં અવસ્થા રૈલાલ્યાં અવસ્થા રૈલાલ્યાં અવસ્થા રૈલાલ્યાં અવસ્થા રૈલાલ્યાં

મુદ્રવચ્ચમા મોહનીય-પુગમાં ક્ષાત્રરસિક આત્માઓ તમ, મમ અને ધનદારપાદ દત્તકલિપિત ઝાલપત્રીય મન્થો બગર કાગલ પર ઝલેલા મન્થોની પ્રેસકોપિઓ કરી-કપવીને પ્રકાસન કર્યે જાય છે અને કરાળ્યે જાય છે । પ્રકાશિત થયેલા મન્થના હામ હેમારા કેટલા છે ?, પ્રકાશિત થયેલા મન્થનો કટાચ કેટલો છે ?, વર્તમાનમાં તે પ્રકાશવચી ચહરત હતી કે નહિ ?, ચિત્રો પ્રમોના સમાધાયના કન્ઝાવમાં જતયો વગર મુદ્રિત-સાહિત્યના પ્રકાસનમાં તે ક્ષત્રી વધારો વતો જ જાય છે તેમાં વકરે હમમું પસંદ કરું જાય છે કે પીતું જાય છે તે વાતમાં તો વધુ વિષાર-વિમિશ્રબ અને ધિર્જપાત્મક વિવેકથી ચહરત છે, છતાં મુતજાનના સાવનો પ્રત્યે મત્તિ રાધેવનગ્રાહ્યો અમુદ્રિત-મુદ્રિત મન્થોને છપાવવામાં તે હસાહ વધાર્યો છે તેટલો બધર તો તેથી પણ વધુ દત્તકલિપિત મન્થોને સાવવવામાં અને વધારવામાં તમ-યમ અને ધનનો સદ્વ્યવહારવાથી અવિચાર્ય આવશ્યકતા છે ।

સાહિત્યસંરક્ષણ માટેના મિત્રમો અને ધોતય સૂચન સંગુકિર્તિવેંલકમે અને જ્ઞાન પ્રસ્તાવનામાં કરેલું છે છતાં જા પ્રસંગે લેખન પદ્ધતિયો વેગ વધારવા પૂર્વકાંતીન પુસ્તક પુસ્તકોની ગ્રીષ્મવચી સ્વર સમુદ્ધા હરહંમેસ રાત્રી સ્કાચ તે સાઠ ચલિલિપિ સૂચન કરતુ લોચ તમાસે શ્રી ગપ-ફેલટરંગિની, શ્રી સુકુવસાગર, શ્રી કુમારપાઠ પ્રવચ, શ્રી પ્રમાવક ચરિત્ર, શ્રી વસ્તુપાઠ ચરિત્ર શ્રી કુમારપાઠ રાસ, અને શ્રી વસ્તુપાઠ-લેખપાઠ રાસ ચિત્રો અનેક મન્થોમાં કૂટી-કાચી મઠી આવવી વિવિધ ભોંચો ચપરથી કળાય છે કે-મુતજાનરસિક પૂજ્ય વચ્ચ મમમન્થોના ચપરેલથી રાજા, મહારાજા, મન્દ્રીશ્વરો અને બેઠિઓપ વિનાયમમધવ મિથિયે લગીવાધી સ્વચરના કસા-નાર્યે સાહિત્યવૃદ્ધિના કોઈ પણ કુલ નિયમને જાગલ કરીને જ-જ્વીન સાહિત્યો કસારીને જવરા અસ્તમ્યસ્ત વચાવા નિમિત્તને ઢીચે ચેવરા જાવનાય હરિયા ચિત્રો પાસેથી કટીફ કરીને અને કપવીને જામમન્થારોને મુદ્રિત યજ્ઞવાપૂર્વક મુદ્રોશિત કરેલા છે । સાહિત્યરસિક-સિદ્ધ રાજે, રાજાચરિત્ર-કુમારપાઠે અને જ્ઞાસમરસિક વસ્તુપાઠ-લેખપાઠે જાતમન્થારો કરાવ્યાની ત્રોંચ પ્રસંગે મઠી જાય છે ।

રાજાઓ, મન્દ્રીશ્વરો અને વચાઓ જામમન્થાર કપી છે મનીન પુસ્તકોની પ્રતિઓ સેંકડો-હારોની સંકવામાં કળાતી છે; મમૂના ચરીકે જૂનો—

ચપરેલટરંગિની-મન્થમાં જવામું છે કે—

“ શ્રી કુમારપાઠેન સપ્તમ્ભરતેજકપાત્રીત્ ૬ કલ ૩૬ સદ્જાનમસ્ય સપ્તપ્રવચ; સીવર્ષ-હરા, શ્રીમદ્વચ્ચાર્યમધીવધ્યાકરણચરિત્રાશિમન્થાભામેકલિપિતિ; પ્રવચો લેલિતા: । ”

જામાં જામાં અનેકવિધ કસાઓ તમરે પડે છે । જા પ્રસંગને જ્ઞાતમાં પછી પૂર્વપુજ્ય

૧ જુઓ-સિ રે જા જાનો વિમિશ-પ્રવચ, જ્ઞાત-પ્રસ્તાવના ।

મુદ્રણકક્ષાના મોહનીય-મુગમાં જામરસિક આત્માઓ તન, મન અને ધમજારાપ હસ્તચિત્રિત તાલપત્રીય પ્રમ્થો વગર કાગળ પર કલેષ પ્રન્યોમી પ્રેસકોપિઓ કરી-કરાવીને પ્રકાસન કર્યે જાય છે અને કરાવ્યે જાય છે । પ્રકાશિત કલેષ પ્રન્યના છામ હેમારા કેટલા છે ? પ્રકાશિત કલેષ પ્રન્યનો જટલ કેટલો છે ?, વર્તમાનમાં તે પ્રકાસનની ધરતર હતી કે નહિ ? ચિત્રે પ્રમોમા સમાપાનના જટાપમાં જ્યારે વગર મુદ્રિત-સાહિત્યના પ્રકાસનમાં જે જટલે વધારો થયો જ જાય છે તેમાં વધારે ધમનું પસંદ કરું જાય છે કે નીચું જાય છે તે વાતમાં તો થુ વિષાર-વિમિષ અને વિર્જ્યારમક વિવેકની જરૂર છે, જ્યાં મુદ્રણના સાધનો પ્રત્યે મતિ રહીવનારાઓએ અમુદ્રિત-મુદ્રિત પ્રન્યોને છપાવવામાં જે રસાદ વધાર્યો છે તેટલો જગર તો તેથી પણ થુ હસ્તચિત્રિત પ્રન્યોને છાપવામાં અને વધારવામાં તમ-મન અને મનનો સદ્ગુણ કરવાની અનિવાર્ય વ્યવસ્થા છે ।

સાહિત્યસંરક્ષણ માટેના મિયમો અને ચોખ્ખ સૂચન અંગુલિનિર્દેશકોએ જમૈ જ્ઞાન પ્રસ્તાવનામાં કરેલું છે જ્યાં જા પ્રસંગે લેખન પદ્ધતિનો રોગ વધારવા પૂર્વજાતીન પુખ્ત પુરુષોમી જીવનવર્ષા તરફ સન્મુદ્દ હરદમેસ રાપી સકાય તે સાદ ચર્ચિત્ સૂચન કરું જોમય વધારે શ્રી ઉપ રેસવર્ગિની, શ્રી મુદ્રણગત, શ્રી કુમારપાલ પ્રન્ય, શ્રી પ્રમાવક ચરિત્ર, શ્રી વસ્તુપાલ ચરિત્ર, શ્રી કુમારપાલ રાસ, અને શ્રી વસ્તુપાલ-રેસપાલ રાસ ચિત્રે અનેક પ્રન્યોમાં છૂટી-છવાયી મઠી જાવડી વિધિ નોંધો વપરથી જવાય છે કે-મુદ્રણનરસિક પુખ્ત જમય જમાવળોના વપરેસથી રાજા, મહારાજા, મન્ત્રીશરો અને મેલિઓય જિનાગમજવજ જિમિયે સ્વર્ગવાસી સ્વજનના કલ્યા-પાર્થે સાહિત્યવૃદ્ધિના કોઈ પણ મુખ નિમિત્તને જાગલ કરીને તલ-મલીન સાહિત્યો કસાવીને જવજા અસમ્પલ્લ વજાના નિમિત્તને ઢીલે રેવજા જાવનાય કહિયા ચિત્રે વાલેમી લીડ કરીને અને કપરીને જાનમજારોને ગુપ્તિય રાખવાપૂર્વક મુજોયિય કરેલા છે । સાહિત્યરસિક-સિદ્ધ રાજે, રવાચારિવિધિ-કુમારપાલે અને જાસનરસિક વસ્તુપાલ-રેસપાલે જાનમજારો કરાવ્યાની જોય પ્રસંગે મઠી જાવે છે ।

રાજાઓ, મન્ત્રીશરો અને જમાલો જાનમજાર કરી છે, મલીન પુસ્તકોમી પ્રવિઓ રેસવો-જમારોમી સંજવામાં છપાવી છે; નમૂના લીડે જુઓ—

વપરેસવર્ગિની-પ્રન્યમાં જવાઈયું છે કે—

શ્રી કુમારપાલેમ સપ્તજવલેજાકપાર્યાત્ ૬ કથ ૩૬ સદ્ગાગમલ્લ સપ્તવલ્લ: સીવર્ગ-જવા, શ્રીદેમચન્દ્રાચાર્યપ્રણીતમ્યાકરણચરિત્રાશિમ્બાગમેકવિસસિ: પ્રવલો હેવિતા: ।”

જામાં જામાં અનેકવિધ કસાવો તરે પડે છે । જા પ્રસંગને જવાઈમાં રાપી પૂર્વપુખ્ત

તે અવસરે હમારુ ખાતુમૌસ મુમ્માઈ મુકામે ગોહીપાર્શ્વનાય જૈન ઉપાધ્યયનાં હુતું તેથી જા પ્રત્યને પ્રકટ કરાવવાની વાત મુમ્માઈમાં રહ્યા છેઠ જે જા જૈન પુ કમ્મલના ટસ્ટી સ્વ છેઠ નેમવન્ન અનેકમ્મ ફલેટીને સમજાવનાં તેઓય અમારી વાત સ્વીકારીને ઉપરોક્ત થીના કમ્મલના થીજા દૂહીજો પાસે વળ મંજુર કરાવી । સ્વાર પછી જા પ્રમ્મથી પ્રેસકોપી કરાવીને ઉપાધ્યયની સહકાવ કરાવી તે છગમગ વાર વર્ષે બહાર પડે છે । જા પ્રમ્મની સાહપત્રીય પ્રતિ મેઝ્ઘી આપનાર જમ્મ્યાવનિવાસી મુજાવક મૂલવન્ન હુમ્મણીવાસ તથા મોહમહામ્મદ શીપવન્ન ચોકસીય અને પ્રકાસન-કરનાર જે જા કમ્મલના દૂહીજોય જરૂર પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું છે અને મહિમ્મમાં આર્થા આર્થા પ્રાપ્તિના સાહિત્યને મેઝ્ઘી જાપીને પ્રકટ કરાવવામાં વચાપ્રતિ મદદગાર બનીને પુણ્યના મળદાર મરવામાં ઉચમર્કત રહેશે વધી તેઓને અમારી પ્રભામળ છે ।

અવર્ણિ-પ્રમ્મની જા અવર્ણિ બીહિસરોમવન્નસમ્મજાનુસાસનના પ્રથમાખ્યાના પ્રથમપાદના મહત્તા પ્રથમ સૂત્રથી તરીપાખ્યાના પ્રથમપાદજ અભિન-સૂત્ર સુધીની છે ।

વિહાસનાદિ જાહ-મહાપ્રાસિદ્ધાવની વાસ્તવિક મહત્તા જેમ વિહાસનાદિ મગ્ગવન્ન ટીર્થંકરોને આપ્યો છે તેમ જા અવર્ણિની મહત્તા બીહિસરોમવન્નસમ્મજાનુસાસને આપ્યો છે તેથી તે પ્રથામવન-ધ્યાનકરણની મહત્તાને પ્રથમ વિહાસથી ય પ્રાસંગિક-નિવેદનનો આવશ્યક વિભાગ છે ।

પ્રકાસન-કરના જા અવર્ણિપ્રમ્મ-સમ્મજાનાં રચનાસમય, પ્રાપ્તિય સમકાલીન અખ્યાસક, સાહિત્યસંરક્ષણાદિ અને પ્રમ્મજામી સકટીવાત વિગેરે પ્રકરણો અભાવીને પ્રસ્તુત પ્રકાસનની વધા સિત્ત મહત્તા રહ્યાની મયા છતાં જે પ્રમ્મને અવજ્ઞનીને જા અવર્ણિ કર્યાઈ છે તે પ્રમ્મની મહત્તા અવરખને જાગવી સકરતી છે ।

કલ્પિકાલસર્વજ્ઞ મગ્ગવા બીહિસવન્નસૂત્રીશ્વરજીય બીહિસરોમવન્નસમ્મજાનુસાસન નામના જા પ્રથામવન ધ્યાનકરણપ્રમ્મને ક્યારે રખ્યો ? કયા સંજોગોમાં રચાયો ? અમ્મપદેસ-અર્થપદેસ અને પ્રવારપદેસ તેઓજીને કેવી રીતે હાથવક મળ્યા ? પરમ્પરાય પુત્રીય વારસો કેવી રીતે વ્યક્તો ? અને તેઓજીને પ્રાપ્ત વચેજ્ઞ કલ્પિકાલસર્વજ્ઞાદિ-વિશ્વજો તથા તેઓજીય રત્નેસ જા પ્રથામવન ધ્યાનકરણની વિશિષ્ટતાઓ સમ્મજાની સમ્પૂર્ણ પ્રકાસ પાડે તેવા મરણક મધ્ય પ્રકરણોથી વિમુખિત શાસ્ત્રપ્રસ્તાવનમ્મો સાચવત વાંચન મમ્મ અને પરિસીલમપૂર્વક અખ્યાસ કરવાની અખ્યાસિયોને અમારી મહામળ છે ।

૧-જ્ઞો-મુમ્માઈ ખાતુમૌસિક જોવ જા વિભાગ ।

૨-જ્ઞો-બીહિસરોમવન્નસમ્મજાનુસાસન પ્રમ્મની વાકપ્રસ્તાવના બીહિ. ટે. જ. જાપન-પ્રથમનિમ્મલ બીહિસ-વન્નપ્રમ્મજામિ -પ્રમ્મજાન ૨ પ્રકાશિત-બીહિસરોમવન્નસમ્મજાનુસાસનપ્રતિપતિ । પ્રસ્તુતપ્રકાસનનો થા-નિમ્મલ ।

ઉપર સૂચવેલી પ્રસ્થાવનાને માંડ્યા પછી કલિકાલસર્વેશ્વરવિત-શ્રીસિદ્ધેશ્વરમંત્રસંપ્રદાય-સાસનની મહત્તાની સાથે સાથે આ અવધૂર્ણિની મહત્તા પણ આપોઆપ બપાઈ આવશે ।

અમો ૫ આયન્વરોપિની નામની શ્રુતિની રચના કરવામાં આ અવધૂર્ણિના સારમૂલ રહસ્યનો અવયોગ કરેલા છે, કારણ કે અમ્યસ્યો છે ન મઘી શકે તેથી અવધૂર્ણિકારની ઇતોહિક કથા નાબો આ પ્રત્યયો અમોષ વિદ્યાથી છે, તેથી જ તેની મહત્તા અનિર્વચનીય છે એમ કહેવામાં છે—અર અવિદ્યોતિ તેષુ મથી ।

આ અવધૂર્ણિ—પ્રત્યયકારની ચીઝી રચનાઓ સમ્બન્ધિ તપાસ કરતાં બપાઈ છે કે
 'શ્રીહૃદયમ્સંતપ્ત' નામનો પ્રત્યય પણ પ્રાચીન તેમનો રહેલો છે । આ અવધૂર્ણિકારની મુયો પ્રત્યયરત્ન ૪૧૬ પત્રમાં મુન્દર—પ્રાચીન—છિપિતરૂપને કલાપેલો છે, અને ક્ષિતિ એક વિદ્યપરચના તે પાઠવના મહાર મં ૩-૪ (કોઈનીયા છેડીના અને આગાહી છેડીના મંદાર)માં વિદ્યમાન છે, એમ હેત પ્રત્યયવચ્ચીમાં હેતમાયાસાહિત્યવિમાય ૫ ૩૦૩ ઉપર બપાવેલું છે । 'અમરચન્દ્ર' યમા નામમાત્રથી આ પ્રત્યય પણ તેજામીય રચ્નો હોય એમ હાલ તો અને કલ્પના કરીશ છીય, પરન્તુ વિર્ણય તો ૫ પ્રત્યયને પ્રાપ્ત કરીને બોધા-વપાત્વા પછી જ કરી શકાશે । ૫ પ્રત્યય સમ્બન્ધિ વિશેષ કલ્પ્ય હયાત વરફની બનારા માત્રિપ્રકાશનમાં કરવામાં આવશે ।

શ્રીસિદ્ધેશ્વરમંત્રસંપ્રદાયસાસનને અનુલક્ષીને રચાયેલ—અવધૂર્ણિમંત્રો વિશેષ પ્રમાણમાં મઘી આવે છે, પરન્તુ આ પ્રમાણવચ્ચી કલ્પવચ્ચી મુખ્યત્વે શ્રુતિઓ છે, અવધૂર્ણિ સમવિવચ્ચી કુદ્દુશ્ચિ અથવા વચ્ચપ્રકાશિકાના નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલ અને ચીઝી પ્રત્યયો—
 કપુશ્ચિના નામથી સાહિત્યસુષ્ટિમાં મુખ્યસિદ્ધ છે ૫ અને શ્રુતિઓ મૂલ્ય પ્રત્યયકારની જ અર્થાત્ સ્વોપદ્ય રહેલી હોવાથી યમાં સાટે અપ્પામના સૂત્રોની સંકલ્પના એક સરઝી જ કરેલી છે. વિદ્યવચ્ચી કરેલી શ્રુતિનું નામ કુદ્દુશ્ચિ અથવા વચ્ચપ્રકાશિકા અને સંધેપવચ્ચી કરેલી શ્રુતિનું નામ કપુશ્ચિ આપ્યું છે તે વચ્ચર્થ દરેકે ગુણવિધ્યન વાત જ બપાવેલું છે એમાં શંકાને સ્થાન જ મઘી શકાયુ મથી ।

શ્રીસિદ્ધેશ્વર સાસનની કપુશ્ચિ વર કપાવેલ અવધૂર્ણિઓ પણ વધી મઘી આવે છે, પણ કપુશ્ચિવિવચ્ચી અવધૂર્ણિઓ કલ્પ કરવો તે અજ અપ્રાસંગિક છે, કારણ કે પ્રસુત પ્રકાશમરૂપ આ અવધૂર્ણિ તો કુદ્દુશ્ચિ ઉપર રચાયેલી છે ।

આ અવધૂર્ણિની સમકલ્પામાં આવી શકે તેવા સ્વોપદ્ય—સમ્પ્રદાયર્ણવકુદ્દુશ્ચિ, શ્રીયમચન્દ્ર ગમિકુત—શ્રીયમુન્નાસ, શ્રીર્ણમયોપગમિવરકુત—શ્રીયમુન્નાસ શ્રીર્ણમકમમકુત—શ્રીન્નાસોદારકથા પદ, હસપાદ—વિશેષવિશેષાર્થ, શ્રીષીમામ્યસાગરકુત—શ્રુતિકુદ્દુશ્ચિસાગરોદાર આદિ મહાન્ પ્રત્યયો છે ।

વિશેષતઃ આ અવર્ણિતપ્રમ્થ કુસલસિત્તી-શ્રીકમલપ્રમદ-શ્વાસોદ્ધારને ક્રમામય મહત્તો છે, પછે ત્ત્વ પાદની અવર્ણિત અધ્યાસીયોને શ્વાસોદ્ધારની જેમ બહીષ્ક-અકમ્પ કમ્પનાઓ અને સ્પટીકરણો જે પૂર્ણ પાદે છે તે અધ્યાસકાંદે સ્વયમેવ ગણાઈ આવે છે ।

આ અવર્ણિત-પ્રમ્થમાં શ્રીશ્વાસુસાધનના પ્રથમાધ્યાયના પ્રથમપાદના પ્રથમસૂત્રમાં અને દ્વિતિયા મંગલરૂપ શ્લોકથી શરૂ કરીને તૃતીયાધ્યાયના પ્રથમપાદના અભિવ્યસન સુધી વસ્તુમકાલસિકા અપરનામ વૃદ્ધવૃદ્ધિસ્વપદો, ઘટ-હરણો અને પ્રતુદાહરણોની અનુક્રમે સ્પષ્ટ વ્યાખ્યાઓ તથા ઇષ્ટી-મૂલ-મુન્દર-સાધનાઓ અને સ્વદે નક્કરે પહે છે અધ્યાસિનો આ પ્રમ્થને અધ્યાસની નક્કરે મિલાકે તો અવર્ણિતકારતુ સૂત્રવિપચક-મુન્દર-જ્ઞાન, દૃષ્ટિસ્થ-પદ્ધિ શિક્ષા અને પ્રાથમિક-પ્રથિમ ઝમ ઠામ વહોવામાં માલખમી જેમ છરી આવે છે ।

આશુવાસુના અગર આમકપાકક્રમા સૂત્રોથી અને મત-મતાન્તરોથી ઘટા-ઘટાર પ્રયોગોથી સિદ્ધિ સ્વદે સ્વદે કરી વળતી છે જેમકે યમૂના વરીકે-“ સમાનાર્થે તેન શીર્ષઃ ॥ ૧ । ૨૧ ॥ ” ય સૂત્રથી શરૂ થતા પાંચ સૂત્રોમાં માત્રાએ અને યતમતાન્તરને કલ્પમાં રાહીને ૨૧ સ્વો અધ્યાસ છે । વિસ્તારપૂર્વક જોવાની અભિવ્યસનાક્રમાઓ શ્રીસિદ્ધિસમૈન્દ-શ્વાસુસાધનના પ્રથમ માગમાં આત્મવોચિત્તિદ્વિતિયા પૃ ૨૬-પદ્ધિ ૩૭ થી ૪૪ અને પૃ ૨૭ પદ્ધિ ૧ થી ૩૦ સુધીથી પદ્ધિઓ અધ્યાસપૂર્વક વિચારવી ।

આ પ્રમ્થમાં શ્રીસિદ્ધિ શ્રીશ્વાસનની શરૂઆતથી તૃતીયાધ્યાયના પ્રથમપાદ સુધીના પદ્ધિ સવા જે અધ્યાસના અર્થાત્ મલપાદનાં સૂત્રોને જ અવર્ણિતકરે અવર્ણિત કરેલી છે એમ કહીપ તો તે પણ ઘટાર જ છે ।

ઘવરોત્ત ત્ત્વપાદનાં વચ્ચર ૮૧૪ સૂત્રો છે, તેમાંથી ત્રણ પાદના અનુક્રમે ૨-૫-૫-૧૪-૧૨-૧૨-૧૨-૨૧ અને ૨૪ મહી કુલ ૧ ૭ સૂત્રોથી અવર્ણિત તો આ અવર્ણિતકરે કરેલી જ વધી । ય ૧ ૭ સૂત્રો સૂત્રાંક અને ધૃત્યાંક આપવામાં અભિવ્યસિયોપ પરિશિષ્ટ નં. ૨ જોઈ છેવું । સાધનાકાલસરે આપતાં સૂત્રો જે શીષે ધીપમાં અધ્યાસ છે તે જોવાની મુકમલા માટે પરિશિષ્ટ નં. ૧ માં અભિસિદ્ધિ સાટે અધ્યાસના સૂત્રો અનુક્રમે આપવામાં આવ્યાં છે ।

આ પ્રમ્થમાં સમ્પાદની શરૂઆત મુન્દરમાં કરવામાં આવેલી તે અવરે સાને છાને શ્રીસિદ્ધિ શ્રીશ્વાસનના પ્રથમવિમાગમાં સમ્પાદનની શરૂઆત પણ પ્રમ્થ પ્રકટ ઘટાં થયેલા કરવાની હતી છતાં શરૂઆતમાં અધ્યાસની મગાવેલી ટાકપદીય સમયમય પાંચ વર્ષ. મતિ ઘરથી આ અવર્ણિતમી પ્રેસર્કોપી કરતીને ટપાસી જોવા પછી માલનગરમાં શ્રીમહોદય પ્રેસમાં આ પ્રમ્થને અપવાતું કામ સોંપવામાં આવ્યું । ઘર અધ્યાસ પ્રયાણે મુન્દરના જામુયાંધમાં આરંભેલા આ કાર્યમાં આર પછી

અમદાવાદ, સમ્યાત, ઘાટકોપર અને અંબેડીના (કરમચન્દ્ર જૈન પૌષ્પસાધના) જાતુમૌસ મુખીમાં મૂક વિગેરે જાવક-જાવકમાં મળો જ સમય ક્યારીત થયો તતુપરાન્ત જાણ કરીને દરેક જાતુમૌસમાં ધર્મોપદેશ સપરાન્ત જ્ઞાનમહિતવર્ધક અનેક કાર્યોમાં તથા મી સિ હે જ્ઞ જ્ઞાસનના સમ્પાદનકાર્યમાં પણ સમય જલો હોવાથી હાલમગ પાંચમે વર્ષે આ પ્રમ્થને પ્રકટ કરી જ્ઞાપ્યો છે ।

આ પ્રમ્થને પ્રકટ થવાનું શિઝમ્બલુ કારણ જાંજતારની સમજમાં આવે ૫ હેતુથી મુન્દરના થયેલ જ્ઞાસનમહિતવર્ધક કાર્યોની વિસ્તારથી, તથા અમદાવાદ, સમ્યાત, ઘાટકોપર અને અંબેડીના (શીલપાર્જીના) જાતુમૌસમાં થયેલ જ્ઞાસનમહિતવર્ધક-કાર્યોની સંક્ષિપ્ત નોંધ, આ પ્રમ્થના અન્ધ માગમાં આવેલી છે ।

વિશેષમાં મી સિ હે જ્ઞ જ્ઞાસનના પ્રથમ-વિમાગના સમ્પાદનનું કામ પણ સતત જાણ રહેતું હોવાથી અને તેને જાણી પ્રકટ કરવાનો હોવાથી આ પ્રમ્થ પ્રકટ થવામાં કાંઈક સહેતુક વિઝમ્બ પણ થયો છે, આજ સહેતુક અનેકવિધ-કારણોને ધ્યાનમાં લેતાં થયેલો વિઝમ્બ યોગ્ય-જ્ઞાને જ થયેલો છે યમ જાંજતોને સમજાવતું પહે તેમ જાણી ।

આકરણજ્ઞાસનિત-પ્રદેશોને નવ-નવીન મુક્તિ-પ્રમુક્તિ આ પ્રમ્થ વિશેષતઃ જાણપદ્ધિત કરતો હોવાથી અને આ કામ હવે જાણી સમાજ કરી આપવાની છે તે જ્ઞ જૈન પુ, પંડના કાર્યવાહકોની જારનાર વિનંતિઓ જાણી હોવાથી જાણ જાતુમૌસમાં અંબેડીના (શીલપાર્જીના) છે તે કરમચન્દ્ર હોંઝમાં તે પ્રત્યે વિશેષ હ્રદય આપીને આ પ્રમ્થ સન્ધ્ય-વિષમનુક્રમ, પ્રાસંગિક-વિવેરન, અતુપસિતસૂત્રો આદિ આ પ્રમ્થની મુન્દરતામાં સહાયીમૂલ-અનારાં પ્રકરણોને દેવાર કરીને આ પ્રમ્થને પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે ।

પ્રસ્તુત પ્રકાશનના સમ્પાદન-કાર્યમાં અજ્ઞાત જપયોગિ-વાહપત્રીય-પ્રતિ યમ્યાતથી જાણી પ્રકાશનના પ્રાસંગિક-આપનાર છે તે મૂલચન્દ્ર જુહાલીદાસ અને મોહનજી રીપચન્દ્ર જોડસીંદ મદદગારો— પુખ્તપાનુવંધિ પુખ્ત જપાર્જન કર્યું છે ।

સમ્પાદન કાર્યમાં જપયોગી થઈ જાણે પરી આ પ્રમ્થની પ્રેસકોપી કરાવી મુદ્રણકલાથી વિમૂ નિત જાણીને પુસ્તકાકારે પ્રકટ કરવાનું કામ છે તે જ્ઞ જૈન પુ પંડ તરફથી તેના કાર્ય-વાહકોપ કર્યું છે અને તે પંડના મિયમ મુજબ પ્રાચીન પુસ્તકોનું પ્રકાશન તથા અમ્યાસિયેતુ પઠન-પાઠન અને પરિશીલન થયે તે હેતુથી જોઈ કિમ્મતે રેજવાનું નહી થયેલ છે, તેથી તે પંડના સમય કાર્યવાહકોપ પણ અમદાવાદ પુખ્ત જપાર્જન કર્યું છે । પરી જ રીતે અધિષ્ઠમાં પણ પ્રાચીન સાધિજના પ્રકાશનમાં મુન્દર જાણી આપીને પૂર્વાચાર્યપ્રણીત સાધિજની સેવના કરવામાં તે કાર્યવાહકો દર-દરેક જપમચન્દ્ર રહો પરી અમારી જુએજ્ઞાન વર્ષે ૫ જ્ઞામાધિક છે ।

સર્વે-પ્રકારની સામગ્રીઓની વિમૂલિત જલેહા આ પ્રશ્નની પ્રેસકોપી કરવામાં સંતોષન થોમ્સ સ્વદેશી કોષમાં, મૂક તપાસવામાં અને સમ્પાદન કાર્યની હાર્દમાં મુસોમિત વન્યજવામાં સ્વદેશી સાધનોદ્વારા એકોપ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ સહાયતા સમર્પણ કરવામાં હવારતા વધારી છે તેઓ દરેકને આ તકે સ્પૃહિત પર ધ્યાન આપીને આ વિષે રત્નને સમાપ્ત કરવામાં આવે છે ।

સાપત્તિકામાં આવેલા સૂત્રોના સૂચકને ટિપ્પણીમાં અધ્યાયવામાં, સંપ્રદાય-સમ્પાદનના કાર્ય પ્રસંગમાં અજ્ઞાનતાથી, અને વિદ્યાર્થ-શીતરાગ મગજની બાજા-વિદ્યુત્ત અવધા પ્રાપ્તિ-સ્વરૂપ-સૂત્રકાર-કલિકાકલસર્વજ્ઞ-મગધાદ્ બીજેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજીના તથા અવધૂર્ણિકારના આત્મિક વિદ્યુત્ત કલાઈ ગર્ભ હોય તે સમ્પત્તિ 'કુપ્પલ મિષ્ટા બાજો' પછી દાર્શિક અભિધ્યયનપૂર્વક અત્ર વિરુદ્ધ ।

અત્યંત પ્રશ્નના મુદ્દા વડાને કપો-માત્રા-અતુસ્વાર-અને વિસર્ગ વિશેષે કદાં ગર્ભ હોય અગર અસ્તમ્યસ્ત કદાં ગર્ભ હોય તે વિષેકપૂર્વક સુધારીને વાંચવાથી વિશેષીયોમે સામ્ય મહામ્ય કરવામાં આવે છે ।

બીજેમચન્દ્ર-કૈન-ગૌરવજ્ઞ-અ-એકવચ્ચર રોજ (મિષ્ટાકા) સુવર્ણ ૧૫ મિ ૩ ૧ ૧ કાવચવિદ્યપ્રમુદ-અવધે આશિષપૂર્ણિના	}	શીતવાપ્ત્યપ્રમુદપ્રમુદ-શીતવાપ્ત્યપ્રમુદ-અવધેકારક બીજેમ- નવૈભાવ્યમનિવચ્ચેકસત્ત્વિયાંભેનેક-પ્રત્યક્ષ-અવધેક- બીજેમચન્દ્રસૂરીશ્વર-અવધેક-અવધેક- અવધેક-અવધેક-
---	---	--

॥ पू पंन्यासप्रवरश्रीना चातुर्मासिकनी नोंध ॥

प्रातःस्मरणीय-वैयाकरणकेसरि-सिद्धचक्राराधन-सीधोद्धारक-
पूज्य-पन्यासप्रवर-श्रीचन्द्रसागरजी गणिवरना चातुर्मासना
स्थळोनी सक्षिप्त-नोंध ।

- १ वि सं १९८४ अमदावाद-छांपकानी पोख स्व चन्द्रकाश जुनीअळुं मकार ।
- २ " " १९८५ आमनगर-मूडीबाईना उहेआया ।
- ३ " " १९८६ काम्बात-श्रीअमरचन्द्र-जैनशाळा ।
- ४ " " १९८७ नाथळा-श्रीजैनउपाधय ।
- ५ " " १९८८ मुंबई-गूढेश्वर-आळगाव-जैन उपाधय ।
- ६ " " १९८९ धुरव-गोपीपुरा, नेमुमाईनी बाडीनो उपाधय ।
- ७ " " १९९० रणछाम-बाबरीवानो उपाधय ।
- ८ " " १९९१ महीचपुर-जैन उपाधय श्रीज्ञाप्तिनाथना मन्दिर् पासे ।
- ९ " " १९९२ उजेन-जाराकुना, श्रीछ छ बी पेडीनो उपाधय ।
- १० " " १९९३ इन्दोर-पीपडीवाकार-जैन उपाधय ।
- ११ " " १९९४ राजगड-जैन उपाधय ।
- १२ " " १९९५ अमदावाद-छांपकानी पोखनो उपाधय (पाठशाळा)
- १३ " " १९९६ पाडीवापा-पद्माधळ बाबूनी जैनधर्मशाळा ।
- १४ " " १९९७ मुम्बई-पाधजुनी, श्रीगोडीबी जैन उपाधय ।
- १५ " " १९९८ अमदावाद-नागजी भूमरली पोखनो उपाधय ।
- १६ " " १९९९ काम्बात-मुळचवळ जुळासीदास-मानचम्बना मकानमां के जे हाळ उपा-
धय तरीके बपराय छे ।
- १७ " " २००० पाठकोपर (मुम्बई) देरासर पासेनो, जैन उपाधय ।

૧૮ ના ૨૦૦૧ વીણાપાછો (જામ્બેરી-મુમ્બઈ) કરમચન્દ્ર યેન પૌરુષરાયા ।

વિ સં ૧૯૮૪ મા વૈશાક વર ૬-શ્રીસીર્ષાધિરાજરાજેશ્વર-શ્રીઆશિનાચમારીનશ્ચીત-શિવસે, પ્રાતઃકાલે વિજયમુહૂર્તે જમવાના મુકામે દ્વાપદાની પોષના શ્રીઆશીશ્વર જૈનમંદિરની પાછળના કપાળપમાં પ્રાતઃસ્મરણીય-પૂજ્યપાદ-આમમોહારક-આચાર્ય-શ્રીજ્ઞાનન્દસાગરસુરીશ્વરજીના વરદહસ્તે લીલા વર સંસારીપણાતું મામ પદવા ત્રીમમલ્લક જોડિંગમાદ્ દ્યુત. લીલા સમયે મુલિની ચન્દ્રસાગર નામ રાજવામાં જામ્બે, જામજ્ઞાનગણપૂર્વક લીલા શરૂ; અને જેઠ વર ૫ મા શિવસે કપલાવના વર તારવણી લેજોશ્રીના વરદ હસ્તે અનુક્રમે પાછીલાવામાં વિ સં ૧૯૯૭ ના માગસર મુર ૫ના શિવસે ગણિપદ, અને માગસર મુર ૯ના શિવસે પંચાસ પદ સમર્પણ થયો ।

કપરવા વધા જાતુર્માસ સંવત્ ૭૭૧ શિવસંવાર હકીકત અમ્ય સ્થળે વિસ્તારથી જાવવામાં આવ્યે પરન્તુ જા સિ હે અવધુર્મિ અને શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્રસધ્ધાનુસાસન જોવા પ્રધાનતમ ક્રિયાકરણના સંસોજન સમ્પાદન, દુષ્ટિની રચના, પ્રેસમેટરની ટેકારી અને મૂકસંલોચનાદિ અર્થે મુમ્બઈ, જમ રાવાર, જામ્બાઈ અને યાઠકોપર, જામ્બેરીયા ડેહાં પાંચ જાતુર્માસમાં થયેલ છે કપર જાવેલ સર્વ કાર્યોની ઘામે ઘામે લીલા પળ જે જે ક્ષાસનશિવના કાર્યો થયા તેની અને જાહ પ્રસંગને સંવત્ રાજવારી જે કંઈ ક્ષાસનશિવ પ્રકૃતિ નહીં તે વધાની સંશિત નોંધ અહીં જાવવામાં આવે છે; અર્થાત્ વિ સં ૧૯૯૭ ના મુમ્બાઈ-જાતુર્માસની સંશિત નોંધની શરૂઆત કરાવ છે ।

॥ મુવાહુ ચાતુર્માસ ॥

વિ. સ. ૧૯૧૭

વાયપુરી, શ્રી યોદ્ધીધી પાર્થનાથ સ્ત્રી સ્ત્રી પાછલના માગનો ઉપાશ્રય

નોંધ—શ્રી સિદ્ધજેત્ર પાસીસાધના પાછલની પૂર્ણાદિના પુણિત પ્રસંગે પૂર્વરૂપ ઠીકે જાણીને મુવાહુ વાયપુરીની સંકલિત નોંધ જરૂર કરવું છે. અધિપતિ—પાછલપાછલોપતિ—સમયે મહામુનિ સંપત્તિ આપના નોંધ—માનવર નહીં શ્રી યોદ્ધી—ઠીકે સમુદાયિક—સાક્ષી—ધારવ તિ હે ન અવધૂર્તિ સુદક્ષિણ શ્રીસિદ્ધજેત્રસંપત્તિસાધના પાછલ—સપાદનાય અને સપત્તિસંપત્તિ સુદક્ષિણ પ્રસંગે જરૂર કરવું છે.

સંપત્તિ

પ્રત્ય સ્ત્રીના—પૂ. જાણીને—ધારવા—શ્રીમાનસાગરસૂત્રીશ્વરના વિદ્યાર્થિશ્વરના—સિદ્ધ પાછલ—ઠીકે—પૂ. પાછલ—શ્રીમાનસાગરસૂત્રીક પ શ્રીદીપસાગરનો.

શ્રીસિદ્ધજેત્રસંપત્તિસાધનાની સંપત્તિપ્રકાશિકા ઉપર રચાયેલ આ અવધૂર્તિ—મન્થને અને શ્રીસંપત્તિપ્રકાશિકા અને શ્રીમાનસાગરનો—નામની હુતિદક્ષ—સહિત શ્રીસિદ્ધજેત્રસંપત્તિસાધનાના કાર્યકર પદેવતના પ્રથમ માગને મંદાર પાછલના પ કામની સંપત્તિપ્રકાશિકા આજ મુદ્દીમાં કેટલેક સમય સ્વર્ણીય થયો અને મુદ્દીમાંથી થયેલો પણ સાધનાસંપત્તિપ્રકાશિકા કાર્યો જ્યાં તે માનવમાં જરૂર પડે અને અપાવવામાં આવે છે.

વિ સં ૧૯૮૪ ના મેમાસ વદ ૬ ના રોજ ગુરુદેવ પૂજ્ય પંડિતપ્રવરની વીધા થઈ, ત્યારપછી જરૂર કરવામાં આવેલો સ્વસ્થ અને તે રૂઢીકાવાયપુરીમાં થયેલો સાધનાસંપત્તિપ્રકાશિકા કાર્યો વિશેષની નોંધ જરૂર પડેલી આપીને માંથીથી નોંધ અમ્યત્ર આપવામાં આવેલ છે.

અવધૂર્તિ—મન્થનું સંપાદન—સંપત્તિ અને શ્રીસિદ્ધજેત્રસંપત્તિ—સંપત્તિસાધનાના પ્રથમ વિમાગના સંપત્તિ—સંપાદન અને શ્રીમાનસાગરનો—હુતિની રચના થયેલે કાર્યોની સુદક્ષિણ વિ સં ૧૯૧૭ માં કરવામાં આવેલી તે રૂઢીકા કાર્યો સમાપ્ત કરીને આજે વિ સં ૨૦૦૧ માં આ અવધૂર્તિ—મન્થને અને 'શ્રીસિદ્ધજેત્રસંપત્તિસાધના' મહાન પ્રમથને તે તે સંસ્થાઓ દ્વારા મંદાર પાછલ સંપત્તિ પૂજ્ય આનંદનો વિષય છે. આ કાર્યમાં વીરેલ જગમગ થઈ જરૂરના ગામમાં પણ આ કાર્યના નિમિત્તની આજમાં કોઈપણ સાધનાસંપત્તિપ્રકાશિકા કાર્ય કરવામાં પૂરપૂરી

કચ્છ ખાતે રીંચી નથી જાગર પાછી પાની કરી યમી, અને તેથી જ પ્રાસંગિક-સાધનરૂપે જ કાર્યો આ પ્રકરણમાં ગણાવાય છે ।

આટલું જાણી સમયે પણ પ્રકાશિત થતાં આ ચમત્તે પ્રમ્બની પાછલ્લ શિખોમી પરમ્પરાક્રમ જાણી પહેલી મુશ્કેલીઓ, ક્ષિત્ત-પ્રતિકૂલ સંયોગો અને પરિમિત-સાધનોને કારણે આથી પહેલી અગત્યનો પેટીને તથા સામુદાયિક-ચર્ચાના પોષક-વિહારાદિ કાર્યો કરતાં રહીને પણ પૂર્વ ગુરુચર્યથી અપૂર્વ મહાવચ્ચી આરમ્બે આ કુલ કાંચથી પાછલ્લ પોતાનો અવિરત-પરિભ્રમ ચાલુ રાખ્યો ત્યારે જ આ પ્રમ્બના પ્રકાશનની અમિષાના બાને સ્પષ્ટ થઈ શકી છે ।

ચિ સં ૧૯૯૭ના મુસ્પર્શના આતુર્માસનો પૂર્વરંગ ।

શ્રીધિદક્ષેત્ર લેખા પશિત્ત-સીર્ષસ્વાનના સં ૧૯૯૭ ના પ્રારમ્ભમાં પૂર્વ ગુરુદેવને શ્રીમત્-મતી-સુક્તા યોગોદ્દ્યમની કુલ-કિષાણો સમાપ્ત થયા આવી હતી । તે વચ્ચે ૨ યોગો-દ્દ્યમની સમાપ્તિના સ્વચ્છ-ગણિપદ-સમર્પણનું મુદ્દર્શ સં ૧૯૯૭ ના માગસર સુદ ૫ તું અને વંન્વાસપદ-સમર્પણનું મુદ્દર્શ માગસર સુદ ૯ તું વિધિત થયું હતું । વચી પૂર્વ ગુરુદેવને આ યોગોદ્દ્યમની કિષાણો કરકનાર સ્વ ૫૦ ૫૦ શ્રીધિદક્ષાસાગરથી મળિયરન ઠપાખ્યાય પદ સમર્પણ કરવાનું મુદ્દર્શ પણ તે જ દિવસે હતું ઉપરોક્ત ગ્રંથે પદના સમર્પણની કિષાણો સાસનસંરક્ષક-સેવ્યમાનરેણપ્રતિષેષક-વર્તમાન ચૈતાગમ-મન્દિર-સત્વાપક આમમોદ્દારક-આપાપદેવેષ-પૂજ્ય-શ્રીશ્રાનન્દસાગરસ્રીમ્મરજીના વરદ હસ્તે પન્નકાક વામુદી ધર્મસાધના વિદ્યાલ્લ જોતાનનાં કાંચનામાં આવેલા મુદ્દોચિત મંડપમાં પડે હતી ।

આ પછી-પ્રશ્ન-પ્રમ્બે અદ્યત્તિકા મહોરસજ સામિત્ત્વાત્ અને સ્વામીચાત્સલ્લ-સંપદાયજ અતુલ્લે રાનશીર શ્વેત મોહનલાલ ડોટાલાલ, સંવચી પોપટલાલ વારણીયાઈ નમ્પરશ્વેત્ અને શ્વેત ગિરવરલાલ ડોટાલાલ તરફથી અગમ વાર દ્વારગત કાર્યે થવાનું વિધિત થવાથી તે સંવચી કુલપત્રિકાઓ ગણે સ્વચ્છે પઠોપાકનામાં આવેલી હોવાથી અમદાવાદ મહેરેલી તથા મજીકના ગામોમાંથી કેટલાંક માનસો તો આવ્યાં હતાં પરન્તુ પૂર્વ ગુરુદેવના અસીમ-અપકારથી અપદ્મ વચેલા મામ્પદેણના આસ કરીને અગ્નિ-મદિરપુર-રાગમદ મહેરે મહેરના સંપોચાથી સમાવિત અવક-આધિકાઓની ૪૦ ઉપરાંત સુકામાં પદ સ્પેષીચલ દેમ પણ જાણી હતી । આ પ્રસંગે આપનારાઓને સીર્ષવાજાનો અમ પણ મહેલો હોવાથી તેઓને તો 'પદ વચે શો અમ મી જેમ વચે અમની પ્રાપ્તિ થઈ હતી ।

પછી-પ્રશ્નની સમાપ્તિ થતાં અનેક મામના સંયો તરફથી તથા કેટલીયક અધિકારો તરફથી પદવીપરોની અપર ગરમ મંડપો અને અપદોની વિદ્યાલ-વૃદ્ધિ મહેરે નિહામ્પતી હતી । આ પ્રસંગે પણ અમ્પદ વચાવવા માટે જર્મલાલના, આમમમન્દિરના, શ્વેત આપન્દવી

કસ્યામજીની પેઢીના માણસાને, પઢિતો અને માસ્તરોને મયાપોગ્ય પ્રીતિશાન દેવામાં વધા પૂર્યું સાધુ-સાધ્વીઓને પ્રત્યષ્ઠાવિધાનકુલક નામના પ્રત્યર્થુ સાદર સમર્પણ કરવામાં શ્રેઠ મોહનરાઠ છોટાઠાલ રૂ. ૮૦૦ રૂપરાંતનો સદ્ગુણ્ય કર્યો હતો શ્રીજીની પ્રભાવના અને શ્રી રસદેવજીસૂત્રની પ્રભાવના તરફની શ્રેઠ પ્રપંચદર્શી છામનીરામજીની પેઢીના સદ્ગુણ્યો તરફની કરવામાં આવી હતી ।

આ પટ્ટીપ્રસંગમાં મહોત્સવની સમાપ્તિ થયા બાદ આગમોદ્ધારક પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી આજ્ઞા મેઝવીને હજારો વગેરે નજરિકના ઠીર્ય-શ્રેષ્ઠોની યાત્રાર્થે પૂજ્ય પંચાસજી મહારાજ પોતાના પરિવાર સહિત પાછીઠાણાથી વિહાર કર્યો ૧-૧૦ વિષસમાં યાત્રા કરતાં કરતાં માવનગર પહોંચવાની વેપારી મર્દે તે બચસરે મુમ્બઈની શ્રીગોહીપાચનાથ જૈનમંદિરની શ્રીવિજયદર્શન-સપની પેઢીના ટૂસ્ટીઓ શ્રેઠ માયચન્દ નગીનમાઈ સુવેરી, વધા પાનાચન્દ રૂપચન્દ સુવેરી ૫ વગેરે પાછીઠાણા આવીને પૂજ્ય આગમોદ્ધારક આચાર્યશ્રીને વિનંતિ કરી કે પં શ્રીચમ્પસાગરજીન આચાર્ય પાતુર્માસ મુમ્બઈ કરવાની આજ્ઞા આપવાની કૃપા કરો પૂજ્ય પંચાસજીની યોગ્યતા જાણીને પૂજ્ય આચાર્યશ્રીએ વેળોતી આમહમરેલી વિનંતિનો સ્વીકાર કર્યો અને તે ચાલતમો આજ્ઞાપત્ર કરી આપ્યો, તે હજીને તે વખે ટૂસ્ટીઓ પાંચાની મજીકના જરડાછીયા ગામમાં પંચાસજીને મળ્યા અને આજ્ઞા પત્ર લેવાથી વિચારવિભિન્ન કરીને મુમ્બઈના પાતુર્માસની જય શોલાવીન ત્યાંથી વેળો રવાના થયા, અને પંચાસજી મહારાજ માવનગર પધાર્યા । માવનગરમાં શ્રીચંપે માવમીનો સત્કાર કર્યો, શ્રીજીની પ્રભાવના મર્દે, અને સાત વિષસ મુખી સ્થાસ્થાનવાળીનો ચારો હામ શ્રીચંપે છીપો ।

પૂજ્ય પંચાસજી મહારાજના ચપરૈદાશી આ સાજીની ચેત્રમાસની આચરીજીની બોઝી મોચળી ઠીર્યમાં કરાવવાનું આમત્રણ શ્રીસિદ્ધજીક આરાધક સમાજને મળ્યું હતું તેથી સિ આ સમાજના કાર્યવાહકોએ આરાધના કરાવવા માટે તથા સિ આ સમાજની આર્થિક સ્થિતિને સદર લનાવવા માટે પૂજ્ય પંચાસજી મહારાજને મોચળી પધારવાની અત્યંત આમહમરેલી વિનંતિ કરેલી હોવાથી તેનો સ્વીકાર કરીને માવનગરથી વિહાર કરી જૈન વસ્તીવાળાં મુખ્ય મુખ્ય સ્થાનોમાં વિચરતાં વિચરતાં અમવાવાહ લઈને પૂજ્ય પંચાસજી મહારાજ પોતાના શિષ્ય-પ્ર શિષ્યાદિ પરિવાર સહિત મોચળી ઠીર્યે પધાર્યા । સિ આ સમાજની વિનંતિથી વિજયજીવ જયસૂરીજી પણ પોતાના શિષ્ય-પ્રશિષ્યાદિ પરિવાર સહિત આ પ્રસંગ મોચળી ઠીર્યે પધાર્યા હતા । નવપદની આરાધનાનો હામ ૧૧૦ • રૂપરાંત જૈનોએ છીપો હતો જેમાં ૨૦૦૦ ની સંખ્યા તે વિધિપૂર્વક બોઝીનું આરાધન કરનારાઓની હતી । નવે વિષસ આચરીજી અને પૂજા ચપરાંત મગવાશ્રી મીમહાવીર-અમ્મ-કસ્યાજી, રથયાજી-મહોત્સવ અને જેઓ પૂનમના દેવચન્દન, સાપર્મિક-વાસસ્યાદિ પાર્મિક કાર્યો પણ કરવામાં આવ્યા હતા યાત્રાલુઓને માટે પણ જમવાની અને ચરવાની સગવડ કરેલી હોવાથી તથા એકમને દિલસે વારળા અને સ્વાધિવાસસ્ય કરવામાં

आवेष्ट होवाची जोडी सिवायना पण माणसोप आ प्रसंगाने काम लीघो ह्यो। मोयणी तीर्थमां करावेडी आ बायलना बगेरेना छानसप्रमाणनाना कावोमां सि आ समाजने बघो मळीवे ह ११००० उपरांत करी बघो तेमां आमत्रण आपमारे ह १००० आप्पा ह्या बने बाळू फंडमां ह २००० उपरांतनी मरु मळबाची ह १०० नी पड पडी तेनी पूर्व हानवीर श्रेष्ठ मापेकसाळ पुनीसाळे कपी बापी ह्यो। मिहरी पर्यंतना समासहोनी (छाहक मेम्बर) तथा बाळू कडनी आवक मोयणी तीर्थमां लगमग ह २५ ०० नी बड तेथी सि आ समा बघी स्थिति पली संगीत बमबा पायी।

जार पडी मुम्बई जबा माटे मोयणीची विहार कपीने साबादेव श्रीधुमतिनाथनी पात्रावे मातर मुक्कामे छे दिवसे पूज्य पन्थासखी महाराज सपरिवार पधार्पां छे ज दिवसे अमदावा- ह्यी साबा देवमी धावाय प्रथसो माणसोमुं आगमन वसुं ह्यु, जवे जांगीपूजा मायना तथा बमपनो सर्व धर्म हानवीर श्रेष्ठ मोहनसाळ छोटसाळ तरफची करबामां आम्हो ह्यो।

मुम्बईना गोडीजीना उपासयमां जेम पूज्य पन्थासखीना बाहुमीसने निर्णय बघो ह्यो तेम छळबागमा उपासयमां विजयरामचन्द्रसुरिजीना बाहुमीसने निर्णय बघो ह्यो, छे अबसरे सिनि मन्तुम्बना मेहडी उपागळमां बैसनस केळई रसुं ह्यु। ह्यां मुम्बईमां सिनिमन्तुम्बनी प्राचीन जन परम्परागत-प्रवाळिकाने अनुसरणारजोमो मोटो बर्ग ह्यो बने छे श्रीगोडीजीने उपासये बबाया बळपनो ह्या बने परम्पराविकसनी शून-प्रवाळिकाने अनुसरणारनो मानो बर्ग ह्यो छे छळबागने उपासये बबाना बळपनो ह्यो। मातरमी विहार कपीने पन्थासखी महाराज आवारे सुरत पधार्पां जारे विजयरामचन्द्रसुरिजी पुनेची पाटकोपर पधापी गवा ह्या, छे अरसामां मुम्बईमां हुडह घटी निकळेळु होवाची विजयरामचन्द्रसुरिजी छळबाग नहि पधारतां पाटकोपर पोयासुं करवाना छे माटे पू, प चन्द्रसागरजीय पण श्रीगोडीजी नहि पधारतां अन्य स्वळे ज बाहुमीस करुं जोईय एमो प्रथल केटकाको तरफची पत्रहारा तथा माणसहारा करवामां आम्हो आ संघची सहाह सेवा पोम्य व्यक्तिजोनी सहाह सेवाची एम नळी वसुं के-^५ पाटकोपर तो मुम्बई ज गज्या अबबा तो छळबागची ११-१२-माहक ज दूर होवाची एकत्रम जह पण सहाह घाट आ संघमां हाळ तो सुरतची विहार करनो ज बने बाकी गया बाह जागळ बसुं के कम छे बायलमां ते बळतना संवागो जोईने निर्णय करवो।”

उपर प्रमाणेनी सहाह मळबाची पूज्य पन्थासखी सुरतची विहार कपीने बापी-इम्यन

१-जाले प्रसन्न कवायलो बाण्यिक हेतु होवसु ननुबाल वतु ह्यु के सिनिमन्तुम्बनी जपन प्रवा- छिद्र बमबन करार पत्रमुनिनां मुम्बईमां बमपन होय तो जर्वाचीन द्वायान्त्रिकाने अहपरणामोने ह्युपान देव अपरार्थक वजाटी पत्रम अनर अपणा वळ्ळ्यां खोरी सहाह।

પાથે, ત્યારે મુમ્બઈની તાપી અરુને ગોહીઝીધી પેઢીના ટૂટીઓ સ્થ શ્વેઠ નેમચન્દ અમયચન્દ
મરી, શ્વેઠ માયચન્દ નમીનચન્દ સ્થવેરી, શ્વેઠ વલ્લચન્દ કેશવલાલ મોવી, શ્વેઠ સૌમાય-
ચન્દ ઠમેદચન્દ સોઠીસીટર, શ્વેઠ દુલ્લમદાસ માવનગરવાળા; અને શ્વેઠ પાનાચન્દ રૂપચન્દ
સ્થવેરી પૂજ્ય પંચાસઝીને જળામ્યું કે જાતમાં મુમ્બઈનું જાતાવરણ જ્ઞાન્ત યશુ માય છે, ઠેમજ
જેનમરામચન્દસુરિઝી પાટકોપરને પશું મૂકી જાતવાળ જ જોમાસું કરવાના છે માટે બનેથી
વેહાર કરીને જાય પણ હવે જાણી મુમ્બઈ પધારો પરી જમારી વિનંતિ છે ।

સં ૧૯૯૭ નુ મુમ્બઈનું જાતુમાસ

૫. પંચાસઝી જાતિ તાપીઝી વિહાર કરીને મુમ્બઈ જાવળો રસ્તામાં જાવળા થોડવજ, વહાણું
ગરે ગામોમાં જવેલ જાવળો જતુએ ધીજગાણી પધારી જો મુમ્બઈના સમ્માવિત મૂહસો ટરફથી
ગંગી-પૂજા-માવના અને સ્વામિજાતસ્થ થયા હતા । મલાજ મુકામે શ્વેઠ મગનલાલ લાલઝીમાઈ
રઝીમાઈ પોતાના પન્નુનિવાસ નામના વેંગજામાં પૂજ્ય પંચાસઝીને જ્ઞારા જાવીને જાંગી-
જ્ઞારા થયા સ્વામિજાતસ્થનો જામ ઊંચો હતો અન્બેરીમાં પ્રવેલ મહોસલ અને પ્રમાવના થયા
જાન્તાકૂવમાં શ્વેઠ વલ્લચન્દ કેશવલાલ મોવી પોતાના વગલામાં પ્રવેલ-પ્રમાવના અને
જેનમરે જાવનારાઓની સ્વામિમણિના જામ ઊંચો હતો જાંગી જાવર, માવજાલ, પડેને
જેન્કજેલે રોજના જ્ઞારાએ જાવજાનુ જ્યુ, જાવજ કે જામેયાની જ્ઞારાજાવ જાંગીથી જવાની હતી ।
મુમ્બઈમાં જાંગી પણ જુલજની સર્વેયા જ્ઞાન્તિ જાંગે ન હતી જતા પણ જામેયામાં જામ કેવા જાવજ-
જાવિજાવી મરવજ જાવજી જાંગે જાંગે હતી । જામેયા જાવિજ જાવજ જાવજાં જાવજાં જાવજાં જાવજાં
મન્નિરે જાવજ કરીને મુકજર, જાવજી જાવજ જાવિજ જાવજ પૂજ્ય પંચાસઝી મહારાજાનિ
૧ જાંગે પોઠીઝીના જ્ઞારાજમાં પ્રવેલ જાંગે । પ્રવેલનો જાવજ જાવજ મુજ ૪ ને જાવજાવના
હવે, ૪ જાવજ અમુવસિદ્ધિયોગ, રાજયોગ અને જુમારયોગ જોવાથી ૫ જાવજયોગના પ્રમાવજી
જા પંચિજાવિજ-જાતુમાસમાં જાવિજજીના જુમ જાંગે નિર્નિજ જાવ જાવજાં છે ।

પૂજ્ય પંચાસઝી મહારાજે પર્વજિવજ સિવાયના રોજના જાલુ પ્રથમ જ્ઞારાજાવનામાં સૂજજાંગ
સૂજનુ જિતીય જાવજાવ અને જાવજાવિજાવમાં સમયજાવજાં જાવ જાંગે ।

જાતુમાસમાં જાવ-જાવ-જાવનાવિ-જાવની જાવિ જાવે જાવજાં જુમજાવોની
જુમજ-જાવ ।

ધીસૂજજાંગસૂજ સમયજાવજાં જાવજાવજાં જાવજાવજાં જાવજાં જાવ જાવજાં જાવ અને
જાવજાવિજાવના જાવમાં જાવજી જાવજાં
રોજની જાવજી જાવ જાવજાવજાં અને જાવજાં જાતુમાસના જાવજાવજાં
૧ ૧૦૦૦)
૨ ૨૦૦૦)

શ્રીનવકાર મંત્ર તથા નવપર્ણ આલેક્ષન વંત્રપટમાં જાણી લેવા ૧૨૦૦ તથા મહુરીયા આપરે	રૂ. ૧૮૦૦)
નવકાર્મક અને અશ્વત્થિય તર્ણ આરાધન કરનારાઓની લોહીના અમળ સર્પના	રૂ. ૩૨૦૦)
પર્ણવજયં સુપન્દ્રી લોહીયા તથા મા સુ પાંચમના વરપોહની લોહીયા	રૂ. ૧૦૦૦)
શ્રીપાદ્મ્ય રાસના રૂઝેનીય-પટ્ટોની ટીપના	રૂ. ૧૮૨૭)
શ્રી સિદ્ધલેખન-સ્નાકરણ પ્રકર કરવા માટેની ટીપના	રૂ. ૮૫૩૯)
અનેના તથા વપાવવા માટે છેલ્લે યગનીરામની માંડીઅલની કિરોહીયા તરફની	રૂ. ૫૦૦૧)
શ્રી સિદ્ધલેખ આરાધક સમાપ્તના તથા મેન્દરો જવાઈ લેવા	રૂ. ૧૦૦૦)
માઝજાલેષ માટે સાધારણ જાણની ટીપના	રૂ. ૧૭)
અમરાવતી સહેરના સાધારણ જાણની ટીપના	રૂ. ૨૦૦)
પાલેજના ગામના વપાવવાની ટીપના	રૂ. ૧૦૦૦)
અને અને મહિરપુરના જાન્યન્તિરો માટે કરાવેની ટીપના	રૂ. ૪૫૦)
શ્રી પાર્વતાજ અમ્મલસ્થાપકને વિષયે ગોલીનીને ફેરવી દર સાલ વરપોહો જાણવા માટે વેરાવજના છેલ્લે ડીઅધર ગુલ્લવજના તરફની અનામત—	રૂ. ૨૦૭૩)
અનેના આવરીલ જાણમાં અમ્મલ વિવિધો ભોંધાવવાના	રૂ. ૩૨૦૦)
શ્રી નવપર્ણ અમ્મલિવાસ—અનેના ૫ ગામની જોડવાઈસ્થાન બંધાવવા સાલ છેલ્લે જુનિઅલ અમ્મલિવાસ સંપત્તી તરફની	રૂ. ૮૭)
શ્રી સિદ્ધલેખ આરાધક સમાપ્તના પાનસર લીંબમાં શ્રી સિદ્ધલેખની આરાધના કરાવવા માટે અમ્મલિવાસી છેલ્લે સોમવજના અલખજના તરફની	રૂ. ૮૫૦૦)
જાન્યન્તિ, અલખજના વરપોહની વપાવ અને સ્વામીનાસ્થાનના	રૂ. ૩૩૦૦)
મુન્દરના શ્રી જયમાનસવ આવેલિલ જાણની ટીપમાં	રૂ. ૩૨૦)
નવકાર્મકની આરાધના કરનારાને અર્ચનસીલ્લરના પવાઈની પ્રમાણના વજ સદ્ગૃહસ્થ તરફની	રૂ. ૧૭૫)
પુસ્તકો તથા પુસ્તકો રાજવાની પેટીઓ વિગેરેના	રૂ. ૧ ૦૦)
પર્ણવજમાં ઉપસ્થિતોને જાણીના પવાઈની, રૂપીયાની અને બીજાની પ્રમાણમાં તથા પોસાલીના પારખમાં મુખમાં મૂલ્યજના છેલ્લે જીમખમાં તરફની	રૂ. ૧૨૦)
યાગસર વજ ૯-૧ -૧૧ ની આરાધના વજાવવા જુરી જુરી અલખો તરફની તથા પારખા છેલ્લે અમ્મલના મોનથી તરફની થયાં લેના	રૂ. ૫૦૦)

: ૧૯

વર્ષમાન હેવાગમ મંચિર પાઠીરાખાની અર્ધી જેડીના રત્નગમના મી સિદ્ધપદ-
મિત્રમંદલ તરફથી (અર્ધી જેડી માલનગરવાલાની હૃદી) ઠ ૧૭૫૦)

મુન્શઈ પોપાટી ઉપર મી કસ્થાન પાર્થમાયજીની પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગમા વરપોદા,
મહોત્સવ, પૂજા અને સ્વામીવાસુસ્થના કર્ષના ઠ

આ પ્રતિષ્ઠાના કાર્યમાં મુખ્યત્વે ભાગ લેનારા માલનગરનિવાસી છેડ મોહનલાલ
વાયલ્લ, રાજનગરનિવાસી છેડ મોહનલાલ મગનલાલ લાટુ, પાટનિવાસી
છેડ લાલામાઈ કાનનલાલ વાલ્લભ અને રાધનપુરનિવાસી છેડ કાન્તિલાલ
વલોરલાલ હતા : તેઓબીજી ઉપરની પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગે મગવાનને ચેલાલવાની લેખીતા
બિગેરેના ધી મજ તાર હજારને આપ્તરેના ઠ, ૧૨૦૦૦)

વિહાર વલોરે ગોઠીજીના પરશુરમ માયસો બિગેરેના પ્રતિષ્ઠાના અપાકર્ષા ઠ ૨૫૦)
છેડેન હરમલવાળની જેડીના જીર્ણોદ્ધાર માટે મી ગોઠીજી પેઢી તરફથી મલ્કી કરેલા ઠ ૭૫૦)
મુન્શઈજી વાલુમીસ પૂર્ણ કરીને અગાછી ગયા જારે જાંગી, પૂજા અને પ્રમાવના
વગેરે કર્ષના મી ગોઠીજીના ટૂંકીઓ તથા આગેવાનો તરફથી ઠ ૧૧૦)

ઠ ૧૦૧૪૪૫)

સાત હેત્રના પોષક અને સાસનશિવવર્ષક કાર્યો પાકલ પદ્મ લાલ ઉપરાંત જપલ લક્ષ્મીને
જાવલ વનાવવાને હુમ પ્રયત્નો જ્ઞાતિનિત્ર મમળોપાલક—જર્ણ કર્યો તે પણ અનુચોદનીય પ્રસંગ છે

આ ઉપરાંત જ્ઞાતિનિત્રમાં જેડાલનિવાસી છેડ કીલાબર ગુલાબચન્દ્ર વાલુમીસ વરજાની
જ્ઞાતિના, પૂજા, પ્રમાવના અને રાત્રિભાગરખમો લામ લીધો તથા બીપાર્થનામ જમ્મકસ્થાપકનો
વરપોદો દરવર્ષે નિયમિત કાઢવાને માટે મી ગોઠીજીની પેઢીને ઠ ૨૦૭૩ અર્પણ કર્યો :

ખતપ્તર જ્ઞ ૧-૧૦-૧૧ રજળ વિવસની આરાધનાને પ્રસંગે મીસંધ તરફથી ત્રણ વિવસના
પકાસર્ણ તથા પારખાં ધર્માં અને છેડ કીલાબર ગુલાબચન્દ્ર તરફથી બીપાર્થ જમ્મકસ્થાપકનો
રખપાત્રનો મહોત્સવ જમ્મૂતપૂર્ણ પ્રાથમિકપણે કાઢુ થયો :

કોઢના મીશાન્તિનાથના જેડાસરમાં અઢાઈમહોત્સવ અને શાન્તિસ્નાહ હોવાથી પૂજ્ય પંચાસજી
મહારાજ જાં આઠ વિવસ રોકાઈને માયજાલે પધાર્યો, જાં મહાપ્રમાલક મીભારીશર મગવાનની
વર્ષગાંઠ હોવાથી અઢાઈમહોત્સવને જાં આઠ વિવસની સ્થિરતા કરી સ્થિરતા દરમ્યાન પૂજ્ય
પંચાસજી મહારાજે પોવામે જાલ્કી વર્ષમાન તપતી ૫૮મી બોધીને અમ્તે છઠ્ઠ કરીને જિ સં
૧૧૯૮ના આગસ્ટર મુદ્ ૭ તા ૨૩-૧ -૪૧ના રોજ પાણું કર્યું તે અવસરે પાવણુની પરબી

દામ્યે સંમાવિષ્ટ વૃદ્ધો, શ્રીગોબીન્દીના ટૂંકીનો તથા શીખા માવજ-આવિકાઓ દરોજ નમ કેળી હતાં ।

પણા ગામોમાં શ્રીસિદ્ધચંદ્રજીના મહાશીનો અમાજ હોવાથી શ્રીગોબીન્દીના ટૂંકીઓ ૧૦૦) ક છો વચ્ચામુના મહાશી કરાવવાનો નિમજ કર્યો ।

પાછા જાતુમાંસમાં જ્ઞાનજ્ઞાવાની વપજ ક્યમય ૬ ૪૦૦૦ મી અપેલી હોવાથી ગોબીન્દીના ટૂંકીઓ શ્રીસૂરજવાંગસૂત્ર અનેકવિષ પરિશિદ્ધો મુજ શીખી વાર કપાવવાનો નિર્વજ કર્યો તરતુસાર કામ પૂજ્ય પંચાસવીજીની અધ્યક્ષતામાં હોથી સામાજિકમ્ત્ર ક્યેવજન્ન તથા કહેરી પાનાવન્ન કપવન્ન દ્યાર હાકમાં જાકી રહ્યું છે ।

ઢેઠ વેવજન્ન ઠાઠવાઈ જૈવ પુસ્તકોદ્યાર પંદ તરફથી પ્રજ્ઞાવન કરાતાં પ્રત્વાંક ૧૨ નમ્બર તરીકે છપાતી શ્રીસિદ્ધચંદ્ર-વૃદ્ધ-મજવિર્મિમાં ફક્ત પ્રસ્તાવના અને વિષયામુ ક્રમાદિ જાકી છે ત હવે થાકા સમયમાં બહાર પડ્યો । શ્રીતવપરજ્ઞાનીનાથ, જ્ઞાનનજ્ઞાની ચિત્કોર, મહિષપુર-જિતમન્થિર વૃદ્ધવિદ્યાવન અને બીજાસની ટીથ જગોરના સિદ્ધકેસો કોઠવારીને મોકલવાનું કાર્ય પણ અત્રે જ થયું. પોસ હુવ ૧ ને વિષયે અમદાવાદના દારવા પ્રેસમાં સૂર-જ્ઞાંગસૂત્રને મુદ્રવ કરવાનું કાર્ય જાકી કરીમ હોવ્યું, માઠ હુવ ૧ ને વિષયે માવજગરના મહો-દય પ્રેસમાં સિદ્ધચંદ્રસૂત્રનાસાસની વૃદ્ધવૃજવર્ણિ છાપવા માઠ જાકી અને સિદ્ધચંદ્ર વન્નજ્ઞાંગસૂત્રનાસન વ્યાકરવતું અને અવજર્ણિતું સંશોધય તથા સમ્પાદમતા અવેલી બહી-મુન્બઈ-થી જ કલકાત વડે જા કામ માઠે પંચાવતા શ્રીસામ્પિનાય ધાષીમ વાઢવમીય મન્થ-મંદારમાંથી કેટકવજ વાઢવમીય મન્થો અધિ મૂઢવન્ન જુઢવરીશ તથા મોહનજ્ઞાંક હીવજન્ન પોકલીદ્યાર અન પૂતવા માઢા જર-આરિયેષ્ટક-શ્મિષ્ટવુદમાંથી વાંચેક પ્રવો માવજગરનાથી હીરાજ્ઞાંક અવનજાકદ્યાર મજ્ઞાનીન કાર્યનો મારમ્મ કર્યો શાકટાયજ-અમોવાહિની હસ્તકિદિવ મવિ ૬ ૨૦) જવસો હીપોહીટ મૂકીને ગોબીન્દીના મેનેજીંગ ટક્કી ક્યેરી માવજન્નવાઈ, વજજન્નવાઈ, અમ સીમાજવજન્નવાઈવ મેઢવી જાવી । સ્વ ઢેઠ નેમજન્ન અમવજન્ન કહેરીની ચિનસિધી બઢાઈની વપસ્યા નિમિષે વાઢકેશર જવાતું જતું ત્વાં બાંગી-પૂજા-માવજા અને દામિવાસજ્ઞાંકનું અમજ થયું ।

આગમોદ્યારક પૂજ્ય આચાર્યવેવેજ્ઞાનીના જાણાથી પૂજ્ય પંચાસજી મહારાજના પરિવારના જા સાઢના જાતુમાંમો મુન્બઈ વિગેરે મુજા મુજા સ્થાંક મીષે જખામ્મા પ્રમાણે થવાં હતાં મુન્થ ર્માં ગાહીજીના કપાજવે પૂજ્ય વં બીજામ્ત્રસાગરજી, મુનિબી હીરસાગરજી મુનિબી જ્ઞાનસાગરજી શ્રીરેવસાગરજી અન શ્રીશિમોદ્ધામાગરજી ડખાં ૧) મુન્બઈના કોઠવા કપાજવે મુનિબી હંસસાગરજી શ્રીમુનીમ્ત્રસાગરજી શ્રીનરેન્દ્રસાગરજી અવ શ્રીમુરેન્દ્રવિજયજી ડખાં ૪, અમદાવાદ પાષે વારેજામાં

મુનિશ્રી શ્રીવેન્કટસાગરજી, શ્રીપ્રમીળસાગરજી, શ્રીશૈલસાગરજી, શ્રીઅમૃતસાગરજી અને શ્રીવિક્રમસાગરજી ઠાળાં ૫, માઝબામાં હળમુકામે મુનિશ્રી જ્ઞાનસાગરજી અને શ્રીપ્રેમસાગરજી ઠાળાં ૨ ત્યાકીર સ્ટેટ જહોર મુકામે મુનિશ્રી જ્ઞાતિસાગરજી અને શ્રીમહ્યસાગરજી ઠાળાં ૨, અને જ્ઞાનરમાં મુનિશ્રી અર્ધસાગરજી, શ્રીઅમયસાગરજી અને શ્રીઆમસાગરજી ઠાળાં ૩ ૫ રીએ કુલ છ સ્થાનોમાં થયાં હતાં ।

હર સાલ મા મુલ ૫ મા શિવસે શ્રીગોડીજીને ફેરેષી નિકળતા રથયાત્રાના વરપોદામાં વાર વર્ષથી અઠવાગને વપાવેલી કોઈ સાધુ પચારતાં નહોતાં તે પૂજ્ય પંમ્વાસજીના જુમાસયથી અને શ્રીગોડીજીના ટૂલીઓના જુમ-મમસથી આ સાલના વરપોદામાં અઠવાગમાં સાધુઓ પચારવાની ફરજાવ કરી હતી । આ પ્રસંગ વાર વર્ષે વરન જીમ જોવાથી મુઝાઈના સકલ-શીલંબની જાગરી મોઢા પ્રમાણમાં હતી ।

પ્રાતઃસ્મરણીય-પૂજવપાદ-આગમોદ્યારક-આચાર્યદેવ-શ્રીજ્ઞાનન્દસાગરસૂરીશ્વરજીની-મસ્તિક્કે પૂજ્ય-પદ્માસજીના સધુપદેસથી મુઝાઈના શીલંબે શીલંબના રસનાથે મુકમી ।

પદ્માસજીના સધુપદેસથી ‘ શ્રીજ્ઞાનન્દકલ્પમીચિત્કોપ-લઙ્કેન ને શ્રીમાધિક્યચમ્પૂ-જૈન પ્રમ્ભમાલ્લાના શિલ્પી પર્યમ્તના સમાસદ્ બનાવ્યા ।

જ્ઞામગ પદ્મો ત્રીસ વર્ષ ઉપરાંતનો વહીવટ મિહાજલાં શ્રીપાર્થનાથ-જન્મ-કલ્યાણકર્તો વરપોદો અને વાર વર્ષે અઠવાગના સાધુઓ ગોડીજીથી નિકળતા વરપોદામાં માગ છેતાં થતાં આ બે કાર્યો વરન જીમ થતાં ।

પૂજ્ય પંમ્વાસજીના ઉપદેસથી જ્ઞાનનિવાસી ફિરોઝિયા જ્ઞાનીરામજી અમરચન્દ્રજી ટરકથી બે પ્રતિમાઓને અંબનજ્ઞાનકા કરાવીને નામ કલામ્બું । તલ્લેનથી બન્દનાથે આવેલ છેઠ મગની-રામજી માંગીસાલથી તલ્લેનના સારા કુવાના જૈન ઉપાધ્યય માટે રૂ ૫૦૦૦ આપ્યા ।

આ જાતુર્યાસમાં તિથિવર્ષનાં નિર્ઘેય માટે બે ગ્રજ વાર જાલમગના અમગવ્ય સાધુબે કહેવરાવેલું અને શ્રીગોડીજીમાં વ્યાક્યાનમાં આજેર પળ કરેલું છતાં તે સાધુઓમાંની મુજબ વ્યક્તિ ટરકથી પદ્મ ન બધાજ મઝલો કે “ બજેથી નિહાર કરી હું પાસીવાળે જવાનો છું ત્યાં આપના પૂજ્ય-મુજ્જેવ-સાથે નિર્ઘેયાત્મક-જર્ણ ન થાય ત્યાં છુપી આ વિષયમાં મોન રહેવા પાદ છું ” ।

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મુઝાઈમુ આ જાતુર્યાસ જ્ઞાસનને અને જ્ઞાસનમાળ્ય ધંગોને જુમ કામ શાથી નિવહમુ તે ઉપર જણાવેલી વિનાજોને વ્યાનપૂર્વક વાંચવાથી વાંચનારાઓને માહ્ય પડે પમ છે ।

अमदावादनु चातुर्मास

वि सं १९९८

ठि० नागबी भूषरणी पोळ्यो जैन ये सू उपाधय

नोंदः—दीक्षा-प्रतिष्ठाना पुनित काम मुरव्या वाचय-प्रवचन्याये वाच्यरतो प्रवेश पयसर-मुळमे
समुदायिक वाचय-वाचयन येवयं मुळमे वाचयंवाचय-दीक्षा-परीक्षा-समितिवाचयनानि,
मोक्षदीक्षाये उपाधय वाचयन मी हेमचंद्राच-मन्त्राधिकारी वाचयन मी हेमचंद्र-
कृति मुद्रावाचयन मन्त्राचयन एवमुक्तयानि अये वाचयनि मुरवयन अये वाचयनोक्ति येवयं
पुनम येवयं मुळमे वाचयन वाचयन अये वाचयन मुळमे वाचयन वाचयन वाचयन वाचयन
कर्मोनी संक्षिप्त नोंद.

संक्षेपकारः--

मुर वरचय-आत्मोच्छाद-आचार्यवेष्टि-मीमांसासुत्रमरसूरीश्वरवा विद्वत् विमल
दीक्षाकर्मवेष्टि-विद्वत्कायक-दीक्षाकार-पु संभाषण-मीमांसासुत्रमरसूरी-कर्म-वरचयवि
वरचय-दीक्षाकार

अमदावाद-राजनमरुतु चातुर्मास सं १९९८

ठि० नागबीमी पोळ्यो नागबी भूषरणी पोळ्यो जैन उपाधय ।

मुम्बईची विहार करवां करवां अगादी दीर्घाभिपति-मीमुक्तिमुत्रवस्वामिना दर्शन करीने
पक्षिमंडी मजीकमां पळोण्या आरे नवसारी स्वेप्पन पासे पवा
दीक्षा-प्रतिष्ठाना पुनित काम अम देवा माडे नवसारीमा संजनी विमति आदी, ये स्वीकारीने जां
पळोण्या माडे विहारमां वाकीच करी आरे पोळवड बईने बोरडी
पळोण्या आरे पुम्बईमासमी महाराजमा अतिपरिचयी-वरचयगडमिवासी-आचक भोगादी कनाबी
कना बखवची दीक्षाना अविद्याची हुता तेजोप येवयसुची महाराजने पवी विनष्टि करी इती के
' याये एकमे एक वाचयुव-पानेन्द्रकुमार वापया उपदेशवी संयमामिषवी वाय तो हुं पम
निक्षिप्त बईने अवी सचविराजिनो स्वीकार करी सक्तु ' आ विमतिने अक्षय्यां रात्रीने मुम्बईची
विहारमां सावे रजेनाय ते पिता-पुत्रमे येवयसुची महाराज वरचयी मळता उपदेशनी असर
बई अने उमेन्द्रकुमारमी दीक्षानी आचना दड बवाची बोरडी मुळमे अच्यारीपाया छेठ राम-
चम्भार्दीची बोर्डीमा मकायमा सं १९९८ ना माय बही ५ ना मयस प्रभाते उमेन्द्रकुमारमी

रीक्षानी संग्रहमय क्रिया करणामां आषी । बोरबी, अने गोळबड अने इबीयरमा भीसंघे व्या
रीक्षामां वन-मन-अने धनभी काम छीयो रीक्षितने पंन्थासजी महाराजे पोवाना शिष्य
बनाबीने श्रीचन्द्रममसागरजी नामची विमूषित बनाव्या । आरपछी त्यांची विहार करीने
नवसारी पवारीने प्रसिद्धानो पुसित-काम छीयो ।

नवसारीनी प्रसिद्धा ऊपर पवारेल्ल पंन्थासजी महाराजने मुरव पवारचानी चिनसि मुरवना
संघे नवसारीमां करी, अने मुरवना प्रवेशतु मुहूर्त वाढी करी गया ।
मुरतमां प्रवेश स्वारपछी बे विवस नवसारीमां रोकावने पंन्थासजी महाराजे सपरिवार
मुरव सरक विहार कर्ये । चातुर्मास माटे पवारनारा पूष्य आचार्य
महाराज बगेरेनो प्रवेशमहोत्सव जेवा ठाठमाठपी मुरतनो संघ करे छे तेबाब आठम्वरची पूष्य
पंन्थासजी महाराजने प्रवेशमहोत्सव पण मुरतना भीसंघे आगव्य मुदि ५ने दिवसे कर्मो १६
अचिह्न अने विविध बाजीबोवाळा बरपोद्यामां अनेक जग्याए गड्डकी अने मोरीना साधीया
बिगेरेची पूष्यभीने बधाबधामां आख्या शुक्ल शुक्ल स्वामोए फरीमे बरपोद्याने गोपीपुरामां नेमु
माईनी बाजीने उपाभये आबठां बराबर एक बाब्यो कारण के सामेयासी सकावस सग्नमपुरायी
अपेछ ठेबी पंन्थासजी महाराजे प्रथम त्यां जिनहेबवा दर्शन करीने देज्ञना संमळाची हटी क्वां
आरी बाजीमां पण एक कळक पर्यंत 'औचित्येन प्रवृत्तस्य०' मी सकावतची भावधर्मतुं
आगमन, टकाव, वृद्धि अने उचरोचर-विशेष-फळवापक केम बने छे समजावनारी देज्ञन्य
आपी हटी प्रान्ते काहुनी प्रभावना करणामां आषी हटी ।

गोपीपुरामां व विवसनी सिंहरवा करी व्याक्यान संमळाचीने शान्तिस्वात्र होबाची सातवने
दिवसे बवाचौद्याना संघना आमहची बवाचीटे अने आठमने दिवसे छापरीपा छेरीना संघना
आमहची वने स्वळना उपाभयमां बाळतेगाजते पवारीने पूष्य पंन्थासजीए व्याक्यान संमळाम्युं
हर्तुं. तेवज हरिपुर-संघना आमहची 'वर्मनी व्यावश्यकता' ऊपर एक जाहेर व्याक्यान पण
आपुं हर्तु ।

पूष्य पंन्थासजी महाराजवा उपदेशची बाभळानिवासी छोट सोमचन् आळपन्नी पेटी
वरफची व्या साळमी सामुदायिक भीसिखण्णी आराधना पामसर सीर्यमां करववातुं आर्मत्रण
भीसिखण्ण आराधक समाजने मळेष्टु होबाची अने आर्मत्रण आपनारजा अत्यन्त आमहने छईने
छे अबसरे पामसर पवारचारुं स्वीकारेष्टुं होबाची पंन्थासजी महाराजने मुरतमां रोकावो भी
संघनो आमह होबा क्वां तेओची विशेष रोकाई सक्या नहि । मुरवना बर्मप्रेमी सवेरी अफोर
माई मळजीना परिचय अने प्रयासची बनेछा जैनधर्मानुरागी क्षत्रियवत्सभूपण भीपुत्र्ययक्षप्रास
बिगेरे क्षत्रिय माहजोना अत्यन्त आमहची मुरवची विहार करीमे तेओनी भीक्यां बाजते गाजते

पंम्बासजी महाराज सपरिवार पयार्या हवा त्या पण पूज्यभीना व्याख्यातमां तथा पूज्यां
होरेना पणा माईबहेतोप पयारीने कम झीपो हतो । त्यांची साक्षना विहार करीने ठापी नवीने
किमारे बंगळ्यामां राव खीमे आगळ विहार कर्णे ।

आगळ विहार करवां अनुक्रमे घडणनगरमंडम-भीममिमुमवस्वामीया दर्शन करी मामानु-
माय विहार करवां अनुक्रमे अमहाबादणी नजरीकमां सावरमती-मणीने
पानसर तीर्थमां साधु किमारे आवेळा सुबाबक गिरधरछाळ सोटाछाळना बंगळ्यां पंम्बासजी
हासिक धासत महाराज सपरिवार पयार्या । श्री सि हे श सासवना सत्पादन कार्य
आराधना माटे साकपत्रीक प्रभो हस्तक्षिपित प्रभो विगरे साममी जे पंडितचे
छोपेळी ते काय तेमनाची बड दळ एव न होवाची ते बभी सायमी तेजे

स १९९८व्या सगळ मासनी समाप्तिमां आ स्थळे पंम्बासजी महाराजच पाळी आपी हीची ।
पानसर बवाची व्हावळ होवाची पूज्य पंम्बासजी महाराज अमहाबाद होरेयां हुमनां पयारवान्य
बभी एव आपीने तेजोनीना परब-विनय-भीदेवेम्भसगारजी आदि क्षिप्य-प्रक्षिप्यो साप्तीजो
जने बाबक भाविकाजो पूज्य पंम्बासजीया दर्शन-कर्मनार्थे सेठ गिरधरछाळने बाळे पयार्या हवा ।
विश्व मुनि १ने दिवसे त्यांची विहार करीने सावरमती जने कळोळ बईने पानसर तीर्थमां प्रवेश
करीने बरमतीवैकर-श्रीमहावीरस्वामीना दर्शन करीने पंम्बासजी आदि मुनिबरो कुतार्थ बवा ।

आमज्ज आपनार तरफजी आ साधुहासिक आराधना आमंत्रण निमित्ते इ ७५)
आमित्रस्वामिनिमित्ते इ ५ १) पारपाने दिवसे स्वामिचास्वस्व करवा माटे इ. ८५१) सयाबवा
बाजीबम सभासदनी फीच इ १ १) जने साधुजोने मयाबवा भाविवा साबारण काठमां इ.
३ ०) मळी कुळ वपीचा १ १५३) वस हमार वळसोने जेपन श्री सिद्धचळ आठवळ समाचारिने
बळ्या हवा ते वपरांत आ प्रसंग वपर पोवावां सगळ-सम्बन्धिजोने बोळवी रसोळुं सोळवायां
तवा साधु-साप्तीची मणिमां अर्त्यंत व्हावाची वळवळो ज्यव करीने बंगळ छाप्तीने निमळ
करवामां छेडमर घामी राखी नवी । बहार गामची आवेळा भावक-आविका विगरेनेनी साधर्मिक
अणिमां सयाबन्य आगेवाजोप पण इ २२ ०) वपरांतजो कार्य करीने कम झीपो हतो ।

आराधनाय प्रसंगेने छईने आ तीर्थमां नीचे जणाव्या प्रमाणेनी वपज बई हवी-बरपोडाव्य
बहावामां इ. १९) बवा बळवनी साबारण खातायां दोरो हतो ते पूरवा माटे साधारण
काठाय इ. ३) जने राजनगरमिवासी स्व सेठ आगिछाळ वृत्तीछाळनी धर्मपत्नी-भीमती-
बसुपती-ज्जेने पैत्रीपूजमना देव वंदाव्या ते जवसरे इ. ७९५) नी वपज मळारयां बई वपर
जवावेळी इ. ५३९५) नी वपज वपरांत रोत्रनी पीली बोळीनी जने मळारनी परचूरण बाबक
मळीने इ. ५० ०) श्री यशाची कुळ इ. १० ००) वपरांतजी बाबक आ छीपने बई हवी ।

અને શ્રી સિ આ સપાઠને કાર્પેસ મેમ્બરની ધીના રૂ. ૭૨૭૦) અને જાન્યુઆરીમાં રૂ. ૧૧૦૦) ઉપરાંતનો કામ થયો, પટ્ટે પકમ્બર રૂ. ૮૧૦૦) ઉપરાંતનો કામ થયો ।

આ સામુદાયિક આરાધનાના કસ્ટમ પ્રસંગે જનુઆરી-સંવત્રી રૂરેક પ્રકારની સગવડ સાચવવા માટે ૨૫૦ માનસોનો સ્ટાફ રોકવામાં આવ્યો હતો । પાનસર સ્ટાફને ટપાસ કરાવવાં થયેલ વિવસનાં ૬૮૭૨ પેસેન્જરો ઉતર્યા હતા અને નવીકના ગામોમાંથી ચઢાડ-ગાઢામાં તેમ જ પગ-પાછાદ કામગા ૩૫૦૦ માનસ આવ્યાં હતા, તેથી આ આરાધનામાં જનુઆરી સંવત્રી ૧૦૦૦૦ ઉપરાંતની સંખ્યા કામ ડીવો હતો જેનું મુલિ ૧૩-૧૪-૧૫ ને વિવસે ત્યાં મહારે જોનારને ' કેમ જાને માનવસાગર કસ્ટમોઝ ન હોય ' થયો જ માસ થયો હતો ।

આરાધના કરાવનાર ઠરફમી આરાધના કરનાર રૂરેકને ' રેવલમ્બનની વિધિ ' ધામની મૂક મેટ આપવામાં આવી હતી । પૂજા, યજ્ઞાગરણ અને યસમાં કામ કેનારાઓની સંખ્યા પણ સારા પ્રમાણમાં જવાળી હતી । મોક્ષી-સીર્વમાં ગયા થયેં જયેલી આવી આરાધનામાં ભાગ કેનાર કરવાં આ થયેંતી પાનસર ટીકમાં જયેલી આરાધનામાં ભાગ કેનારની સંખ્યા પ્રાથઃ હોઢ મુખી થઈ હતી, તેનું કાસ કરણ પ હાનું કે આ આરાધનામાં પૂજ્ય પંચપસમી મહારાજની હાજરી હોવાથી છેલ્લે ત્રણ વિવસોમાં અમરાવાદથી ધર્માઝ માઈ થેનેતો આવાગમન થનું હતું ।

પાનસરથી ચેઝ-વધિમાં વિહાર કરી અનુક્રમે મેસાજા વધાર્યાં, તાદ પૂજ્યમીના પરમવિનેય મુનિ શ્રીવેન્મસાગરજી અને શ્રીહીરસાગરજીને અનુક્રમે આતરહાની અને જોડાયા મુકામે મહાની વિમારી હોવાથી રવાને માટ તેઓનું હેરવા જવાનું થયું, પાછ-પ્રમુખવિદ્યાધિ પુનિત જાથી પૂજ્યમીના સિધ્ધ મુનિ શ્રીઅમૂલ્યસાગરજી પણ પોવાની રવા કરાવવા હેરવે ગયા હતા । મેસાજાની રૂરેક વિવસની સ્થિતિમાં પૂજ્યમીના સામલકામાં આવ્યાં કે ' અહીંની યસોવિજય જૈન પાઠ-શાળામાં સંસ્કૃતના પ્રાથમિક અભ્યાસકોને અભ્યસ ઉપયોગી થાય થવી એક જૂતી હસ્થિકિત મુક છે ' પૂજ્યમીય તે પાઠશાળાના પઠિત પ્રમુદાસ જેજરવાસદ્વાય તે મુક મગાધીને ટપાસી જોઈ અને તે મૂકના આધારે માંદારકરની મૂક કરતાં પણ થયું કામ થાય થવી પદ્ધતિથી ' સંસ્કૃત માપાપ્રવેશિકા ' નામથી એક મથી જ મૂક વન્યવધાનો નિશ્ચય કરી તે કામની સરભાવ કરીત એકમ્બ જે પાઠોની સંકલ્પના પણ કરી પરન્તુ પટ્ટામાં શ્રી સિ જે જ ના કામ માટે મંયાપેજા ઠાહપથીય પ્રમ્થો મુન્મદ્દીની શ્રી મોહીનીની પેઢીયથી આવી જવાથી તે કામની મુક્તવામાં આ મૂકનું કામ થીકમાં પથ્યું ।

પટ્ટામાં થથી જોડાયાન્ય મિતમમિર ઉપર પ્થમાદક પદ્ધતિવાનો હતો, વિમ્બપ્રસિદ્ધા કરવાથી હતી અને અદ્વાઈ-મહોત્સવ હતો તે પ્રસંગ ઉપર વધારવાની વિનંતિ કરવા આપેજા

बोटापाणा बागेबान छेठ मखिडाक मीजाभाई आबिमा आगह्णी मेसाणेयी निहार करीने पूर्यत्री
समुदायसहित बख्खपतुसीबाने रोज बोटापाणा पपार्थ। आ अबसरे पचहीछित बीचन्त्रप्रमसागर-
जीमे बडीरीझाना बोग बाळटा ह्वा तथा विखन्त्रबीनीना समुदायबी नूतन साम्बीजोने बडीरीझा
अपाववा साम्बी-सुरेन्द्रमीची साबे सुसीछात्री अने कपतमी आबिनुं आगमन वसु, तेमांभी बडी-
रीझा रहितमी साम्बीजोने बडीरीझाना योगमां प्रवेश करव्यो बीचन्त्रसागरबीनी साबे बडी
रीझा माटे खेरवेची पवारेल्ल पूर्यत्रीना प्रक्षिप्त बीहेयेन्त्रसागरबीने पण धुम बिबसे बोगमां प्रवेश
करव्यो। सिद्धगिरिबीची बाबा करीने बीचन्त्रप्रमसागरबीना संसारी पिठा झा छोगाबी कामाची
पण बराबर आ ब अबसरे बाही आबी पडोण्या तेजो पोले रीझामिळापी होवा क्तां केडछा
एक संजोगोने छीमे समय बीतावछा बछा ह्वा, तेजोने पूर्यत्रीय आ प्रसगे कपदेस आपतां
जपाम्नुं के- तमे रीझाभी होवापी अने बिसेव समयपुं बन्तर न होय वो पुत्र करतां पितले
बडी रीझा बहेडी आपवती झाझाझा होवापी तमारा पुत्रने अर्बात् कन्त्रप्रमसागरने ह्मे बडी
रीझा आपी सकटा बडी अने तमे रीझा केवामां ह्पी बिन्त्र करवो वो तमारा पुत्रबी ओळी
अवकाशवाळा बीबा रीझिलेने हमारे बडी रीझा आपीने तमारा पुत्रबी बन्त्र करवा पडछे
माटे जो तमे आ पैसाक छुनि ७ मा रोज रीझा केवामुं मळी करो वो रीझित बया पडी तमने
वरत बोगमां प्रवेश करमी आ बीबा छानु साम्बीजोमी बडी रीझापी साब आ तमापी बन्नेवी
(बाप-रीकरापी बडी रीझा पण बह जाव " कपर प्रमाणेना पूर्यत्रीबा कपदेसनी सचोड असर
बवाभी अने रीझा तथा बडीरीझाने अनुकूल पणुं श्रेष्ठ तेमक मखिबंत आबक समुदाय तन-मन
पनबी बरेक परमकार्यमां कसह्वाही पाग तेमारो होवापी मेछि छोगापीय आ प्रसगे बोटापाण्य
ब वै सु ७ तो बिबस मळी करी रीझा केवानी ह्प्यजपाम्वावी आगळे बिबसे तेमनी
रीझानो बरपोडो बडापी वै ह्. ७ मा बिबसे धुम मुहूर्ते रीझा आपीने बीचन्त्रकान्तसागरबी नाम
स्वापीने पूर्य पम्पासजीमा छिप्य तरीके बाहेर कर्वा। आ ब प्रसगे साम्बीजोमे बडी रीझा
आपवामां आपी ह्पी नूतन रीझामां तथा बडी रीझामां बोटापाणा बीसुबे तथा साम्बीजोवा
संसारी सगळ सन्त्रबीजोय तन-मन अने बनबी काम छीयो ह्यो। वै सु १ मा अचरब-
रोपण अने विन्त्रप्रक्षिप्तन अंगे तरसब बाळु होवापी आनुबाहुना गायना बया जेनो आवेल्ल
होवापी रीझा अने बडी रीझाना प्रसगमी सोया सारी बह ह्पी। अचरबरोपण विन्त्र-
प्रक्षिप्त बरपोडो अट्टाह यदोत्सव अने क्षान्तिस्नात्र बरोरेमा बडावापी कपकबी मन्दिरमां ६
१) कपरांठनी जावक बह। अहार गायमी आवेल्ल जावको माटे रसोड्ड मुहूर्त मूझीने अने
वे स्वायिवास्तव्योना जमण करीने बोटापाणा सये स्वाभिमाईजोभी भक्षिनो सारो क्षम छीयो
बिसेवमं पूर्यत्रीना कपदेसपी बी सि हे स ना प्रकाशवर्मा ४ ११७) अने कन्त्रेक्ती नी
छ छ बी पेडीद्वारा माळवाना मखिरो माटे केहर बिगेरेनी मव्हर्मा ६ १ १) बोटापाणा
बीसुबे आप्या ह्वा। बीचन्त्रकान्तसागरबीने रीझा आपीने तुरत ब बोगमां प्रवेश करवेको

હોવાથી શ્રીસિદ્ધાપદશ્રીશ્રી ચર્ચાગાંઠને પટલે જે ૧ ૬ ને સિવસે તે બન્ને સંસારી પાપ શીકરાર્ને—
 શ્રીચમ્પકાન્તસાગરશ્રીને અને શ્રીચમ્પ્રમસાગરશ્રીને પાંચ સિવસના મહોત્સવપૂર્વક બહી શીક્ષા ૫૫
 જોટાપામાં જ આપવામાં આવી હતી । મેસાણાની શ્રીચં. જિં. સં. પાઠશાળાના વિદ્યાર્થીઓની
 સર્વસંમતિ, હાથમુદ્રિત, રમુશ અને ફિરાલ ચિત્રોરે પ્રમ્થોની સંસ્કૃત પરીક્ષા અને જીવનિષ્ઠારાશિં.
 પ્રકરણની ધાર્મિક-પરીક્ષા પૂર્વ પંચાસશ્રીષ્ટ ક્ષિતિષ્ટ પેપર દ્વારા હીધી હતી । ઉપર જણાવ્યા
 પ્રમાણે જોટાપામાં ૧૬ મહિનાની સ્થિરતા કરીને ચેઠ સુમિ ૩ ને સિવસે જોટાપાથી વિહાર
 કરીને કઠોસપ, ચંદેશ, કારણી, ગજુચણી, તુલર અને કુશારજ થઈને પૂર્વ પંચાસશ્રી
 મહારાજ સપરિચાર શ્રીસંલેખર-તીર્થમાં પધાર્યા ।

પૂર્વશ્રીષ્ટ મ્યારે શ્રીસંલેખર-તીર્થમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે સાથમાં શીક્ષા સાથ મુનિરાજો હતા,
 ૧ શ્રી (શ્રી શ્રીસાગરશ્રી), ૨ શ્રી જ્ઞાનસાગરશ્રી ૩ શ્રી સિદ્ધમસાગરશ્રી,
 શ્રીસંલેખર-તીર્થમાં ૪ શ્રી શ્રીમોહસાગરશ્રી, ૫ શ્રી શ્રેયમ્પ્રસાગરશ્રી, ૬ શ્રી ચમ્પકાન્તસા
 ગરશ્રી, ૭ શ્રી ચમ્પ્રમસાગરશ્રી ૮ પ્રમાણે સાથ સાધુ હતા સર્વે
 આરાધના અને ઉત્પન્ન સાધુઓ શ્રીપાર્શ્વનાથમુની યાત્રા-માવપૂજા-કરિને કૃતાર્થ થયા । ઉપર
 જણેલો ઋમિસાવ જણાવેલા સાથ સાધુઓમાંથી કેટલાક સાધુઓપ ચેઠ સુમિ ૧૧-૧૪
 અને ૧૫ ૫ ત્રણ સિવસોમાં અહમમી અને પકાસનાશિની ઉપસ્યા
 કરિને રત્નશ્રીની આરાધના કરી હતી । આ અહમમના સિવસોમાં પૂર્વશ્રીને ૫૭૦ વિષાલ ઉત્પન્ન
 થયો કે— સાસનની જૂઠ પ્રમાવમા યાવ યથા શ્રેયશ્રી જેમ અક્ષાર પહેલાં શ્રીનથપ આરાધક
 સમાજાશિ અનેક સંસ્થાઓની સ્થાપના કરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેમ હવે પછી પૂર્ણાચાર્ય-
 ચિરન્વિદ-સાહિત્ય પઠનપાઠન અને પરિણીક્ષમ થયે તેઓ પ્રયત્ન કરવો જોઈય. ” ત્યાર પછી
 ઉત્પન્ન થયેલા વિષારને સફળીકૃત કરવાનો પ્રયત્ન પૂર્વશ્રી ઉત્પન્ન સવત્ પાછુ રહેજો છે,
 અને ઉત્તરોચર પ્રયત્ન જાણુ રહેવાથી તેઓશ્રીના પ્રયત્નને સફળ થયેલો જોવા આપને જાણી
 માન્યતાથી મહાદુ યશી પારવા છે । પારવાના સિવસે અમદાવાદથી આવેલા આદ્યગુપ્તસમ્પન્ન
 મુનિશ્રી મોહનજી કોટાજી આશિ શીલેક આશ્રમ આશિકાઓપ પૂજા, પ્રમાવના અને
 સ્વામિશાસ્ત્રસ્થના ક્રમ હીધો હતો । ક્રમ પધારવાની ચિનંતિ કરવા ક્રમના સંપના માવસો
 અહી ત્રણ સિવસથી આમ્યા હતા, મેસાણા તથા શીસનગરના સંપના જાતુર્માસની ચિનંતિના
 પત્રો આમ્યા હતા, અને અમદાવાદની માગમી મૂંપરમી પોઠના આશ્રમો પોવત્તી પોઠમાં જાતુર્માસ
 કરવાની ચિનંતિ કરવા જાત હાજર થયા હતા અમારામનુ કારણ અને અમદાવાદના
 અસ્પન્ન આમદ હોવાથી તેઓની ચિનંતિ સ્વીકારવામાં જાવી અને ક્રમશાસ્ત્રમ્થોનો ૫૫ ૫૫૦
 જ આમદ હોવાથી શ્રીશ્રેયમ્પ્રસાગરશ્રી આશિને ક્રમશા જાતુર્માસની આજ્ઞા આપી । અમદાવાદના
 આશ્રમો ઠો રાજી થઈને રવામા થઈ ગયા, અને અમદાવાદ જાતુર્માસ માટે વિહાર કરવો

ઝંજા થઈને અમદાવાદ ગયાનું પૂજ્ય પંચાસગી પાસે કબૂલ કરાવીને ઝંજામાં બાથનો પગ રવાના થઈ ગયા । બાથસ્નાના સંજમી પોતાના ગામમાં પધારવાની વિનંતિ હોવાથી તે તરફ થઈને ઝંજા ગયાનો નિશ્ચય કરી બેઠ થઈ ૧ ના શ્રીકૃષ્ણચરણીની વિહાર કર્યો અને અનુક્રમે મુઝપુર અને હારીજ થઈને કમ્બોઈ ટોળે ગયાનું ચર્ચુ, ત્યાં શ્રીમનમોહન પાચ્છમાશની જમત્કારિક પ્રવિમાના વર્ણન કરી છુટાઈ ગયા બાથસ્નાના આગેવાનોએ જાહી પૂજા અને સ્વામિવાસસ્થનો કામ કીધો । ત્યાંથી વિહાર કરીને બાથસ્નાના પ્રવેશ કરવાનો હોવાથી અને પૂજ્યશ્રીએ પૂર્વે બાથસ્નામાં બાતુમોસ કરીને બાથસ્નાના સંજમે દેશસ્થના જીવમાંથી મુઝ કરાવ્યો હોવાથી બાથના ગામનો ઘરસાહ હોવાથી પાટણથી રેલ્વે સ્ટેશનને બાજલે-ગાજલે ઝમ-ઝમ ગાઢીપૂર્વક પૂજ્ય પંચાસગી આદિને પ્રવેશ કરાવ્યો । તે ઘરલે શ્રીહરિમંદિર-ચિરચિત-બાથશુદ્ધિ-અટકના ‘બૌધિત્યેન પ્રવૃત્તત્વ’ ય શ્લોક ઉપર પૂજ્યશ્રીએ દેશના આપી હતી બાતુમોસ માટે કવો જ બાથહ થવાની શ્રીદાનસાગરની આદિને બાથસ્ના બાતુમોસની બાજા આપી । સ્થાર પછી ત્યાંથી વિહાર કરતાં બાથુ ગમ પીપરગમ મુખી જાણના બાથનું, અને પૂજા તથા સ્વામિવાસસ્થનો કામ કીધો । ત્યાં ચિરાજતા શ્રીમંદિરના દિપ્ત્ય-મંદિપ્ત્ય-મુનિની રાજચિત્રચી જિ જા બાથહ તથા ત્યાંના બાથકોની વિનંતિથી પૂજ્યશ્રી તે વિષય ટેકવા હતા અને બાહરે વ્યાખ્યાન પણ આપું હતું । ત્યાંથી વિહાર કરીને પીપોજના સંજમા બાથહથી સાયેવા સહિત પીપોજમાં પ્રવેશ કરી માથાશુદ્ધિ હવર ઉપરેશ બાથનામાં બાથનો હતો । પીપે વિષયે કચરાવીમાં પણ સાયેવા સહિત પ્રવેશ કરી દેશના આપી હતી । જાંથી વિહાર કરીને થીજા બેઠ મુદિ ૫ને વિષયે ઝંજા-મગરમાં પધારવાનું ચર્ચુ । પૂજ્ય પંચાસગી આદિ સર્વે મુનિઓનો જામ અને બાતુમોસ માટેનો જ પ્રવેશ હોય એવી રીતે ઝંજાના થી સર્વે બાથા ગામને જીવગાઈ ઠેરઠેર મળીઓ કાઢી બસલે-ગાજલે પૂજ્યશ્રીનો પ્રવેશ કરાવ્યો પૂજ્યશ્રીએ ક્યાત્વાસિ-બાથકકપિત સમ્યક્ષેમ’ રૂઆવિ શ્લોક પર નિવેચન કરી દેશના આપી । પૂજ્યશ્રીને જાન જ બાતુમોસ તરીકે થવાથી વિનંતિ ઝંજાના થીસયે કરવા થીસ અને તેના પ્રકારની બાજા બાથના માટે પાછીસાને ચિરાજતા પૂજ્યપાદ-આગમોદ્ધારક-આચાર્યદેશને પણ તાર કર્યો । ઝંજામાં ૨૦-૨૧ દિવસની સ્થિરતા થઈ તે દરમ્યામ ત્યાંના સંજ તરફથી પૂજા-પ્રમાણના બાથુ જ હતા । સ્થારપછી થીજા બેઠ થઈ ૧૧ને દશિવારે બાતુમોસ માટે અમદાવાદ તરફ પૂજ્યશ્રીએ વિહાર કર્યો રસ્તામાં મેસાને વમારવાં ત્યાંના સર્વે પણ બાતુમોસની વિનંતિ કરી । હવર પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણચર ટીર્થથી વિહાર કરીને અનુક્રમે મુઝપુર હારીજ કમ્બોઈ, બાથના પીપરગામ પીપોજ કચરાવી, ઝંજા અને મેસાના વિગેરે ગામના અને ટીર્થના બહીષ્ક્રિત માનાત્મિક જમત્કારિક ટીર્થવિગેરેના કર્મચારીનો કામ પૂજ્યશ્રી આદિ મુનિઓનો અને તે તે ગાયના થીસંજ વિગેરેને વ્યાખ્યાનવાળી પૂજા પ્રમાણનાવિનો કામ ગમ્મો । હવર બનાવેલ મુજબ ગામોને કામ બાપતા ૧ પૂજ્ય પંચા-સગી મહારાજ ૨ હું (મુનિની હીરસાગરની), ૩ મુનિની શિવોદ્ધાસાગરની ૪ મુનિની કમ્બકાન્ત-સાગરની અને મુનિ શ્રીકમ્બપ્રમસાગરની ૫ પ્રમાણે પાંચ ઝપાઈ અમદાવાદ બાથવાનું થયું ।

મેગામેથી પ્રામાણ્યપ્રાપ્ત વિહાર કરતાં કરતાં અનુક્રમે અમલાવાદથી પાંચ માહક પર આવેલા

નરોહા સીર્યમા સીર્યપતિ શ્રીપાર્થનાથમા દર્શન કરી બાગમ્મ વિહાર

શ્રીશ્રમદાવાદનુ ચાતુ કરીને જ્ઞાસનની પ્રમાવના થયે પણ ઝઠમાઠથી સાચેયા સદ્વિત સ્ફેરમાં
મંત્રિ, નાગઝી મૂદર પ્રવેશ કરી માંદથીની પોઝમાં આવેલી મમત્તીમૂધરની પોઝમાં આવેલા
ઝીની પોઝ— ઉપાધ્યયમાં પાંચ ઝામ્માનો જાતુમાંસ માટે પ્રવેશ થયો । પૂજ્યશ્રીપ

સં ૧૯૯૮ માંગલિક રેણના સંમજાથી અને સંય તરફથી શ્રીજ્ઞની પ્રમાવના
કરવામાં આવી હતી । ત્યારપછી પ્રથમ શ્યામ્યાનમાં શ્રીસ્વાનાંગમુદ્ર અને

માવનાધિકારમાં શ્રીપાંડવચરિત્ર નિયમિત જાંજવાની પ્રવચાત કરાઈ । આ અવસરે ઝાંગડની
વજ્રવજ્રન ઢીંધે સ્ફેરમરમાં કરપ્તુર્જાઈર જાણુ હોવાથી સાંજના ૭ વાગવામાં હો રેફને પોત
પોતાના ઘરમાં ધરાઈ જનુ પઠતું હોવાથી વિષયના શ્યામ્યાનનો હાથ ઢીંધા જાદુ જપોરના કે
સાંજના ૬૩ પજ હાથ લેશ માટે પોઝજાઠા સિવાય કોઈ આવતુ જતું ન હતું । આ અવસરે
કલિકાલસર્વજ્ઞ—મગલાન—શ્રીદેવચન્દ્રસૂરીશ્વરજીના નામમાંથી શ્રીદેવ, પૂજ્ય પંચાસપ્રવર શ્રીચન્દ્ર
સાગરજી ગમિશ્વર નામમાંથી વન્દ્ર અને લેશોશીના વરસ ઉપગાપી આગમોચારક આચાર્યેશ્વરેશ્વ
શ્રીજ્ઞાનમ્સાગરસૂરીશ્વરજીના નામમાંથી જ્ઞાનન્દ, ૬ પ્રમાણેના ત્રણ સ્ફેરોને સન્મિલિત કરીને
'શ્રીદેવચન્દ્રાડ્ડનમ્પ્રમ્યાધિષ્ઠિ' પણ નામવાળી પ્રન્થમાઠા સુદ કરવાનો નિશ્ચય કરી તે
પ્રમ્યાધિષ્ઠના પ્રથમ પ્રન્થરત્ન તરીકે 'શ્રીદેવચન્દ્રકુસિન્દુમાવલી' નામનો પ્રન્થ વહાર માઢવામાં
આપ્યો । મુલપાઠ કરવાની અનુકૂળતા માટે તે પ્રન્થમાં કલિકાલસર્વજ્ઞ—મગલાનની મૂલકુવિજ્ઞોનો
સંપદક ઉપાદેશો છે । શ્રીદેવચન્દ્રાડ્ડનમ્પ્રમ્યાધિષ્ઠના શ્રીદેવચન્દ્રકુસિન્દુમાવલી નામના આ
પ્રથમ પ્રન્થરત્ને પ્રકટ કરવાનો હગમગ ૬૦ ૭૦૦) જેટલો યર્થ પૂજ્ય પંચાસજીના ઉપદેશથી
સ્વર્ગસ્થ છંઠ નેમચન્દ્ર પોપઠછાહ મોરાના સ્મરણાર્થે લેમોના કુચ્છરીપક પૂજ શ્રીજગન્નરમાર્ષિ
આપીને આ પ્રન્થમાઠાતું મદાખ કરાવીને તથા અમ્યાસિયોમા અમ્યાસમાં સવજવા કરી આપીને
મહત્તુપ્પ ઉપાર્જન કર્યું છે ।

ઉપર જખાવેલા પ્રથમ પ્રન્થરત્નનું મુદ્રણકાર્ય, સુવજવાંગમુદ્રનું મુદ્રણકાર્ય સિં ૦ જે ૦ ૨૦
અવર્ષાર્જિતું મુદ્રણકાર્ય, સિં ૬ ૩ જ્ઞાસનનું સંશોધન કાર્ય કરવા—કરાવવાનું જન આચર્યવોધિની
નામની ટીફાની રચનાનું કાર્ય જિગરે સાહિત્યની સેવાનો સુન્દર હાથ આ જાતુમાંસમાં મન્દ્રો ।
વિષેયમાં આ જાતુમાંસમાં નામા મોર્થ હ્રમ કાર્યો ધીંધે મુજબ સારા પ્રમાણમાં થયાં હતાં—

૧—શ્રીમજકાર—મજની આરાધનામાં થસો ઉપરાંત આવક આલિકાઓપ હાથ ઢીંધો હતો, અને
જાનસાવામાં ૬ ૩૦૦) ત્રણસોની ઉપજ થઈ ।

• ૧ શિદેવચન્દ્ર કમ્પાનુધાવના ૫૮ અપ્પાવના ૫૨૦, ૨ અપ્પાવિયા ૫૨૦ ૩ કિયાનુસાસન ૪ અમ્ય
પ્રધાનવય આઠ અપ્પાવના ૫૨૦ ૫ અમ્યવોધ્યવચ્છદિશ્વ અને ૬ નવાંમ્વચ્છદિશ્વ ગર્દિ પ્રકરણોનો ઉપજ છે ।

२—पुर्वपक्षमां सुपत्रानुं पी मय २४ ० अने बारसासूत्रना चित्रोनुं वरुन कराववातु पी मय १२५ मळी पी मय २५७५ ना व ६४१७॥ नी उपज वृषत्रय्यमां वरु ते कृष रकम छेठ आर्जव्नी कस्यापजीनी पेडीमां मरवामां जायी ।

३—माळवामां पवारणां साधु—साप्पीओमा बिहार—बैबावव माटेमी टीपमां व २२००) बाबाओ उपरंत मरवामे क्येननी छेठ व व नी पेडीमां मोकल्या ।

४—भीहेमचवळति—कुमुदावकी मामनो मन्व प्रसिद्ध करवा माटे व ७ ० स्व० छेठ नेमचव पोपटळळ वोर तरफवी हा जगचम्रवाई ।

५—धीनवकार—मजनी आराधना करवाराओमे नव दिवसमा एकसप्तर्ष करवनार जुरी जुरी क्येचिओ तरफवी बवेळ पर्वना व. २ ०) छगमग ।

६—सुदासुरा गामोना श्री बर्चमान—उपकाताओने पगमर करवा ' श्रीबर्चमान—उप—सहाचक—समितिनी स्थापना करवी अने ते समितिद्वारा बवेळ फंडमां आवेळ व १६ ००) सोळ हजार उपरांतनी रकम वई । अन ते रकममांवी बायीस उपरांत गामोना आबंवीळ सावामां पडेळ तोवामे समितिद्वारा मरपाइ करवीने घावावे पगमर करवामां आम्हां ।

उपर प्रमाण शासनहितवर्षक कार्थो पूम्बजीना उपवेसवी आ चोमासामां बर्पा हवा ।

पम्बासजीना क्षिप्प—मुनिभी देवेन्द्रसागरजीना उपवेसवी छळ बवेळ उपचानवी तपनी माळरोपवना छुम कार्य माटे ईजाना सपना अत्यन्त आमहमे छडने बाहुमांस पूर्ण ववां क वरि ५ ना रोव छेे ववा माटे सपरिवार—पूम्ब पम्बासवीप अमराबाइवी बिहार कर्षी, अने पानसरतीर्षे पवर्षी । पानसरमां अमराबाइवी वंजनार्षे आवेळा माईव्येपोने सुमावक गिरमरळळ छोटकाळ ववा मोहमळाळ छोटकाळ तरफवी स्वाधियास्तस्य—पूवा प्रमावता करवामां आम्हां हवा । त्यांची बिहार कटीने अक्षुक्मे छळा मुक्कमे पवारणासु वहुं ।

पूम्ब पम्बासजीनी आळावी मुनिभी देवेन्द्रसागरजी सुबोचसागरवी प्रवीचसागरवी सौख्य-सागरवी अने हेमेन्द्रसागरवी बिगेरे पूम्बजीना पांच क्षिप्प—मक्षिप्पोनुं छळा मुक्कम घयंठा आ बाहुमांस ईजामां वहु हवा । मुनिभी देवेन्द्रसागरजीना सहुपवेसवी माळरोपवादि छुम सुपकाननी आराधना मितिसे सुभावक शास्त्रिकुमार अस्यावळ तरफवी कार्थो—

करावावी उपचान तपनी आराधना चाळवी हटी तेनी समप्ति वटी होवावी अड्डाइ महोत्सव वरपोडा अने ते स्वाधियास्तस्य बिगेरे मार्मिक

१—अमराबाइया तपनी वृष्टे उरव व क— वरुन उपचान पुर्वपक्षमां सुपत्रानी चोळीवी ते उपज वरु ते ववी छेठ अत्यवटी वल्कलवीटी पेडीमा मरवी ववा उपाधवीची जाळवी रकम वेरवी वाव तेववी रकम वेवी तेवां उमेरे, पळी ते ववी एवटी वरुन रकम माळना—ववाव आदिना धीर्बोवरायां कर्षी, अने तेवो वहीमर ववा उपाधवीना एक एक वहीमरवावी ववेवी समिति करे । ”

કાર્યોમાં વેપોના તરફથી તથા ઠાણના શીશા આગેવાનો તરફથી હામ મળે (૧૫૦૦૦) પંદર હજારનો સર્વ કરવામાં આવ્યો। વપખાન-કરનારાઓમાં ૫૪ માસક-માસિકાઓને પૂચ્ચ-પંચ્યા સગી મહારાજશીના વરસ હસ્તે માસરોપણ કરવામાં આવ્યું તેની ઉપખના ૬ ૪૦૦૦) તાર હજારની આવક રેવરૂદ્ધમાં ગઈ હતી। અત્રે શી સિ હે છ શાસનના નામપ્રકરણની આનન્દ બોધિનીની રચનાનું કામ પણ ચાલુ હતું।

ઠાણમાં શાસનવિષયક-કાર્યોની સમાપ્તિ થતા ત્યાંથી શ્રીસંલેશ્વર-પાર્શ્વનાથની પાત્રાવ સજાની માવના થવાથી વિહાર કરીને રસ્તાના ગામોમાં એક એક દિવસ રત્નવ્રતીની આરાધના રહેતાં જાણતે રોકાતાં અને જે દિવસની સ્થિરતા કરીને કન્નોર ટીથેની બન ઝંબન-શલાકા પાત્રાવ પધાર્યું। ત્યાં જાણત્યાથી આવેલા સંઘ તરફથી પૂજા પ્રમાણના દિના ગણિત લાભો- અને સ્વામિવાસ્તવ્યનો હામ કેવામાં આવ્યો હતો। ત્યાંથી વિહાર કરીને શ્રીસંલેશ્વર-પાર્શ્વનાથના જન્મ કસ્પાળકના દિવસની મુખ્યતાને અનુક્રમીને ૧ પૂચ્ચ પંચ્યાસગી, ૨ હુ (હીરસાગરગી), ૩ કામસાગરગી, ૪ પિન્કમસાગરગી, ૫ શિમાંહુસાગરગી, ૬ અમૂલ્યસાગરગી, અને ૭ અમુકાન્તસાગરગીય માગસર વડે ૯-૧૦-૧૧ના દિવસોમાં અઠમમી ઉપસ્થા કરીને રત્નવ્રતીની આરાધના કરી। પારખાના દિવસે અમરાવાવથી આવેલા સુભાવક મોહનજી છોટાજી બિગેરે શીસેક આવજોની મંઠાની તરફથી પૂજા તથા સ્વામિવાસ્તવ્યનો હામ કેવામાં આવ્યો હતો। ત્યાંથી વિહાર કરીને આત્રિપાળા ગામે ગયાનું થયું। ત્યાં પૂચ્ચમીના સહુ પદેસથી શ્રીવર્ષનાથ ઉપ આવજીક જાતાની જાપના કરવામાં આવી અને વિધિ-તોંબની તથા જુટક આવક મઠીને તાર માસના વર્ષની સગવડ કરાવવામાં આવી। ત્યાંથી વિહાર કરીને પોપ મુદિ ૪મે રોજ શીશુપાલે ગયાનું થયું અને ૬ દિવસ રોકાઈને ત્યાં આચારંગસૂત્રના પ્રથમ સૂત્રનો ઉપદેશ દેવામાં આવ્યો। ત્યાર પછી પાઠીઠાખામગરમાં ૫૦ આગમોદ્ધારક આચાર્યદેવેસના વરસ હસ્તે માહ માસમાં જનારા શ્રીવર્ષનાથ-જૈનાગમ-મંદિરની પ્રવિષ્ઠા અંજનદુષ્કા બિગેરેના અનુપમ મહોત્સવમાં માત્ર કેવા માટે મામામુદ્રામ વિહાર કરી પાઠીઠાખામાં અમારા વધા ઠપાવ પ્રવેશ કર્યો સો વસો વર્ષમાં પણ નહિ હજારવાપા હોય પણ યસાહથી પૂચ્ચપાદ આચાર્યશ્રીના ઉપદેસથી માલકોય પાપીની માપક પૈસા જાપરીને તે પ્રસંગો જન્મ્યા। આ મહોત્સવના પ્રસંગનો હામ અને સાથે સાથે ટીથેશિરોમ્પિ-શ્રીશુજીય ટીથેની પાત્રાવો પણ હામ મળ્યો હોવાથી માલકા મેવાઢ, મારવાઢ, દક્ષિણ વંગાઢ, પજાક ગુજરાત કાઠિવાઢ અને કપ્પ બિગેરે શુશોન્ય પણ મનુષ્યોનું પાઠી-ઠાખામાં આગમન થયું। આ મહોત્સવમાં હામ કેવા માટે આવેલા અમરાવાદ મુખ્ય મુરત અને જામનગર બિગેરે મોટા મોટા સહેરવા મુખ્ય મુખ્ય જાલકોય આ મહોત્સવના હરેક પ્રસંગોમાં અર્નાત અંજનદુષ્કામાં, પ્રવિષ્ઠામાં પચકસ્પાળકના વરખોદામાં સ્વામિવાસ્તવ્યોમાં પૂજાઓમાં અને પ્રમાનનાઓમાં પેટાની જપ્પ કસ્પીનો સદુપ્પય કરીને કસ્પીને અજલ જનાવવામાં હેતુરુપ

પુષ્પાનુર્ધનપુષ્પના મંદાર મરનામાં પાણી પાની કરી નથી; તેથી આ મહારાજા અમૂલપૂર્વે ગળી સકાય વધી હવેમ રીતિય જગવાનો હતો ।

આ કવેની સામુદાયિક દાશવ આરાધના માટેનું આરંભણ શ્રીસિ આ સમાજને કપરવજ-
વાળા છેડ શ્રીમત્સાજ રાજામાર્ગ વરવધી મહેસુ હોવાથી તેઓના વરવધી તમા કપરવજના
શ્રીસંપ વરવધી વિનંતિ થવાથી અને પૂજ્યપાદ શુભરૂપની આજ્ઞા અવાથી વાલીતાવાથી કપરવજ
અગ્નિ માટે અમરો વિહાર થયો ।

શ્રીસિદ્ધવજ આરાધક સમાજ વરવધી કેટલેક જર્ણોથી નિયમિતપણે દરસાજ કરવાયેલી
છિ જ્ઞ આરાધન્ય કરતાં આ સાક્ષી કપરવજમાં થયેલી આરાધન્ય
કપરવજ-નમરમાં અમૂલપૂર્વે હતી । કારણ કે આ આરાધનામાં એક તો પૂજ્યપાદ અમરો-
થયેલી સામુદાયિક આરાધક આચાર્યદેવેશ શ્રીઆમન્દસાગરસૂરીશ્વરજીની અધ્યક્ષતા હાથી અને
દ્વામ્વત-આરાધના-શીશુ પળા મુનિરાજોપ, સાધ્વીઓ અને બાવક-બાલિકાઓ આ
આરાધનામાં ભાગ લીધો હતો । દૂર દુરના તેમજ આસુવાસુવા સહીને
જૂન ૧ થી ૭ હજાર માણસોનું આ પ્રસંગ આગમન થયું હતું, તેમાં બોમ્બીવાલાઓની સંખ્યા
અગમ ૨૦ ની હતી અને વાઘીનાઓ કન્દમ પૂજન અને ર્દન આદિ મિમિષે આવેલ્લ હતા ।
આ પ્રસંગ ઉપર પૂજ્ય પન્નાસપ્તવરશ્રીની રેહરેલ નીચે શ્રીપાલ-મહારાજના પરિજ્ઞમાંથી અનુપમ
દરવો કપરવજની મૂર્તિને પાલન કરનાર નર્તકીશ્રીવિજયશ્રી, અને શ્રીસમેલસિદ્ધિપરવીરની આશ્રિત
રવજ કરવામાં આવી હતી । જૂના જૂના માથાને અવાજનાર પદ્માજો પિતરાણીને વિવાલે ઉપર
વવા અનેક પ્રકારના ઉપદેશો આપનાર યાના યાના શાસ્ત્રોના અનેક ગોઠો આલેખાતીને ર્દકોની
દક્ષિન આકર્ષણ કરે વધી રીતે ઠેર ઠેર ટાંગવામાં આવ્યા હતા । પૂજ્યપાદ આગમોદારક આચાર્ય-
દેવેશના પ્રવેશમહોત્સવમાં શ્રી મહાવીર મગવાત્મા અમ્મકસ્વામીના વરપોદયામાં, શ્રીપૂનમના દેવ
વન્દનમાં હમેસની મલમલીન પૂજાઓમાં શ્રાવિસ્તારમાં; અને બોમ્બીવાલાઓના વારણા વિગેરેમાં
આરાધના કરવાનારે હસ્તીનો સહુસ્વજ કરી થયું કે પુષ્પાનુર્ધન-પુષ્પ અર્પણ કરવું અને
પોતાને તરમદ સપ્તક જર્ણો । કમલિચસ પર્યન્ત હમેસના આરાધ્યપદ ઉપર પૂજ્યપાદ આગમો-
દારક આચાર્યદેવેશ આગમની શ્રેષ્ઠી મુશ્વર વિશેષન કરીને જોવાજોને તથપત્ની આરાધવાર્થ
અત્યંત જસ્ટાદિત કર્યો હતા । મહારાજામથી મદદ માટેની યાગળીઓ આવેલી હતી તેને માટે
આજ્ઞાનામાં ઉપદેશ આપવાથી ટીપમાં ૬ ૭ ૦) સાલ હજાર ઉપરાંત મરાયા હતા તે
પોષ્પવાનુસાર રેહરેલે જર્ણો આપ્યા હતા । શ્રીની શ્રેષ્ઠીયા ૬ ૧ ૦) કે હજારની રેહરેલની
ઉપજ થઈ હતી । શ્રી સિ આ સમાજને આરંભણ આપનાર વરવધી મહેસુ ૬. ૧૯)
આગળીજ હજાર ઉપરાંત શ્રીશ્રી મુશ્વીના નવા સમાસજોના તથા વાર્ષિક શાસ્ત્ર ફંદમા ૬ ૧૧ ૦૦)
અમ્પાર હજારની વાર્ષિક સમાપ્તવા મળી હતી । જાનની શ્રી જ ક. ની પેટીને જે સુ ૧૪

તથા તે સુ ૯ ના રોજ આયથીજ કરાવવા માટે છેઠ માળેકલાઈ ખુનીછાઈ, તથા સ્વ છેઠ કાશ્વિલાઈ ખુનીલાઈ વરફથી અનુક્રમે રૂ ૧૦૦૦) તથા ૫૦૦) મહીને ફૂલ રૂ પન્વરસોની મરફ પવ કપટવજ મુકામે રૂ મહી હતી । આ આરાધનાની સમાપ્તિ થયા બાદ આ પ્રસંગે અત્રે આવેલા ધર્મી ગામોના અપ્રેસરો વરફથી ધોવપોતાના ગામે જાતુમાસ કરાવવા માટેની વિનંતિઓ પૂરવપાદ આગમોચારક—આચાર્યદેવેશ્વરને કરવામાં આવી આ વિનવિઓમાં રામ્માવના વપાગચ્છ—ઐનસંપના આગેશનોત્રી વિનંતિ હતી અમ્માવથી વિનવિ વપરથી પૂવ્ય પન્વાસજીને પોતાના પરિવાર સહિત અમ્માવ પોમામુ કરવાથી પૂવ્ય ગુરુદેવે આજ્ઞા કરમાથી આ અવસરે અવધૂર્મિના મૂક સંછોવનનું, સિ હે રૂ છાસનના સમ્પાદનનું અને આનન્દચોબિનીની રચનાનું કાર્ય બાંધી રહ્યું હતું । અમારી મંદહીય અમ્માવ જવા માટે વિહાર કરવાની તૈયારી કરવા માંડી, પઠકામાં કેઠલાક વજાવથી શીશ્વાવા અનિશ્ચયી જાળસ્માના રહેવાસી પાનાઅમ્માઈને શીશ્વા આપવાનો વિવસ નજીકમાં આવવો હોઈ જાં મુખી રોકાઈને કપટવજમાં અ તે માંડેને શીશ્વા આપીને શીશ્વાનસાગરજીના શિષ્ય વરીકે બાહર કરી શી પૂર્વાનન્દસાગરજી નામ પાદવામાં આવ્યું, આરપછી વિહાર કરીને અને આંત્રોલી પહોંચ્યા, જ્ઞાના સંઘ વરફથી અઢાઈ અહોત્સવ, જ્ઞાન્વિસ્માત્ર અને સ્વામિવાત્સલ્ય આદિ દ્રુમ—અર્પો નિમિષે જ્ઞાના સંઘના આમદથી વહેક વિવસ મુખી અને જાં રોકાયા હવા આરપછી જાંથી વિહાર કરીને મહુપા, નહીયાદ અને આજદ બંને અમ્માવ વરફ અમારો વિહાર થયો અને અનુક્રમે અમ્માવ પહોંચ્યા ।

આ રીતિય અમદાવાદનું જાતુમાસ પુરૂ થતાં પહેલાના થવા જ્ઞાસમદિવર્ધક કાર્યો જમાની શીવા, હવે અમ્માવના પુનીઠ પ્રસંગે વિચારીય ।

सम्मातनु चातुर्मास

वि स १९९९.

स्व भेष्टि बुलासीदास मानचवनु मकान के ज उपासयम्पे हास वपराय छे
 मोघ—बोयोइहन—मचीपह—पम्पासपराय—बहादिकमहोरक—सहितसना—समिपतसनादि—हरचोप—
 विविध प्रकृत्य बने येठ कजेब मुकमे धातुसिद्ध—सापत—आराबब—अने छ—बन प्रसन्नान्य कर्षो.
 देवमिर्दि—वर्मापक—समाय—अने साकना—वक्ता—आपक—समायना—समझो—चार—अवबन्नी
 प्रतिष्ठादि प्रियत मनो अने चारपुर लोरपुर, कुडीना भास्पाय कधिकनी सुस—अनेहादिने निरे।

सकपकार—

अतःस्वरूप ५ भायमोहारक—भास्पायेदेष्ट—भीमासम्पासरसीभरना विहा—विपत—
 ककरकसरि—विपकमकन—लोनाकरक—पम्पासप्रक—भीकम्पासागरसी—गभीम्प—बराचविम्पबरोक—
 सुचोमसागर।

अरे अमारो सम्मात हाहेरमा प्रवेष्ट बयो अरे सम्मातमा संघ वरफकी सासन प्रभावना
 बने एकी रीछनी प्रवेष्ट—महोत्सवनी सर्व प्रकारकी गोठवज करबास आनी
 भीस्वमन तीर्थ हरी। पूष—पम्पासकी—महाराज—भीकम्पासागरसीय पोवाना सिम्प—
 (सम्मात)ना स्व छेठ प्रसिम्पादि १ पूष पम्पासकी महाराज २ भीदेवेन्द्रसागरकी, ३ भीहीर
 बुलासीदास नानच सागरकी ४ भीमानसागरकी, ५ मोह (भीसुचोपसागरकी), ६ भीमवी
 न्दना मकानमा बसेछु जसागरकी ७ भीचिकमसागरकी ८ भीदिनासागरकी ९ भीरीछव
 १० १९९९नु चातुर्मास सागरकी १ भीममूषसागरकी ११ भीदेमेन्द्रसागरकी १२ भीचन्द्र
 कान्तसागरकी अने १३ भीचन्द्रमसागरकी १४ मसापे ठापा १५ सखि
 अरे सम्मातमा वाजते गाजते प्रवेष्ट कर्षो अरे संघमा अपूर्व आनन्द छबाइ गयो हतो। त्पार
 पछी सारो विषम जोईने पूषभीय असाधनमा आषक बर्मेना ऐहम्पये सुधीता बोधने कराबनार
 श्रीपचारककी अने सासनप्रभावनाये इडीमूष—कराबसार—भीकम्पासागर परिकमी छदबाव करी।

सम्मातमा चातुर्मासनी रजा आपनामा अबसरे पूष पम्पासकीने अमामोहारक आचार्य
 देवेष्ट अजाम्पु हतु के “ अजमी बरोबर अनुकृष्टता होव अने पोम्पता
 सम्मातमा चातुर्मास
 मा अयछा सासन
 हितवर्षक—कार्यो—
 पामेष्ट सिम्पोनी योगोइहने अनुकृष्ट क्षारीरक सम्पत्ति होय सो पछी
 पर बचाने अयक सिम्पोने भीमगवतीजीमा योगोइहने कटकीने पछी
 समर्पण करखो ” पूष गुडीबनी उपरोक्त आकांने अनुसरीने पूष
 पम्पासकीय बोम्पताये पायी चुकेछा पोवाया परगबिनेब—मुवि—भीदेवेन्द्र

સાગરજીને જન મુનિ—શ્રીહરિસાગરજીને શ્રુત-સૂત્રે શ્રીમદગવતીજીના યોગમાં પ્રવેશ કરાવ્યો । યોગોદ્ધનની ચત્ક્રઠાવાળા શીખા સિપ્પ-પ્રસિપ્પોને પણ આચારંગ, સૂચકાંગ અને મહાનિષીધારિ સૂત્રોના યોગમાં પ્રવેશ કરાવ્યો । યોગોદ્ધન કરતાંને માર્ગદર્શક થનાર પુસ્તક ‘હૃદયોગ-વિધિ’ એ અગત્ય પ્રગટ થયેલું, પરંતુ શાકમાં તે મહી સફળ નહિ હોવાથી, અને હેઠાં થીસેક વર્ષથી વપાવણની સામાધારીવાળાં પંચમહાવ્રતધારીઓની સંખ્યામાં પણ જ વધારો થતો હતો હોવાથી, તે પુસ્તકની પણ મુનિજી તરફથી થતી માંગણીને સંતોષવાને માટે તે પુસ્તકની દ્વિતીયાવૃત્તિ પ્રગટ કરીને અત્રે સમર્પણ થમારી પછીને પ્રસંગે શ્રેષ્ઠ સાધુ—સામ્બીને મેટ આપવાનું શ્રીસંઘના આગેવાનો તરફથી નહીં કરવામાં આવ્યું । તે પ્રમ્ભના સમ્પાદનર્થે કાર્ય પૂરું પમ્થાસજીની બાધાથી મુનિજી દેવેન્દ્રસાગરજીપ કરી આપ્યું હતું ।

જન્માવ-શ્રી સંઘના અત્યન્ત-આમહુથી અને આગમોદ્ધારક-આચાર્યદેવેસાની આશ્વાસી પૂરુષ સમ્માવના વાતુ પમ્થાસજી-મહારાજ-શ્રીવન્દ્રસાગરજી આરિઠાળા ૧૧ તુ વાતુમાંસ મસિમાં શ્રી સંઘને પ્રાપ્ત પ્રમ્થાવમાં રંગે ખગે સમ્પૂર્ણ થયું, અને વાતુમાંસમા જન્માવના શ્રીસંઘને થયેલા મુદ્દર જામો નીચે જણાવેલ મુખ્ય જામો થયા—

- ૧—પ્રાથમિકમૈના સંક્ષેપ-વિસ્તાર અને યેવંપર્ય માથેન જણાવનાર શ્રીવંશાશ્વકજીના અને સમ્યક્ત્વ-મૂલ-માત્રત્રોની અગ્રહિત-આરાધના કરનાર તથા જ્ઞાસનપ્રમાથન્યાના પુનિત-માર્ગોંત્ર સેવન કરનાર કુમારપાલ-રાજાના પશ્ચિત કરનાર હૃદ્યાન્તને જણાવનાર શ્રીકુમારપાલ મહાકામ્યના ઇંકા સમાધાવપૂર્વક અવળ, અનન અને પરિણીકન કરવાનો અતુપમ ધવસર મળ્યો ।
- ૨—આગમાનુસારિણિ-સુધાવાળીયી સિધાથેજા ૩૦૦ મધ્યાત્માઓ (પ્રાથક-પ્રાથિકાઓ) શ્રીનથકાર-મહાનંદ્રની આરાધના અને નવે વિવસ વપવાનની દોહીની જન તેઓને અપૂર્વ મધિથી વકાસનાં કરવાને શ્રીસંઘની જૂણી જૂણી વ્યક્તિઓપ સ્વામિશાત્સલ્યનો જામ હીમો ।
- ૩—આ આરાધનત્તી સમાપ્તિમાં કાઢવામાં આવેલ રથપાત્રાના નરપોદામાં મુન્દર્જના શ્રીગોરી-પાર્શ્વનાથના સમિદ્રમાંથી મળાયેલા બાંદીના પત્રા પર કરાયેલા શ્રીનથકાર-મહામત્રના પટક મિગરે જ્ઞાસન-પ્રમાથક-સામધીઓને જોડેને અનેક-મધ્યાત્માઓ અનુમોદનાનો જામ જરૂર સંકે પણ પ્રકારથી નરપોદાની મોઠવળ કરવામાં આવેલી હોવાથી જનજ્ઞાસનની અથેલી પ્રમાવનાનો અપૂર્વ જામ શ્રીસંઘને મળ્યો ।
- ૪—શ્રીનથકાર-મહામત્રની આરાધના કરવાવાળા શ્રેષ્ઠ સ્વૈ સેઠ જુહાસીદાસ નાનપન્ના સુપત્રો તરફથી જર્મન-સીસ્વરના માટકાની, અને જ્ઞા રતિજાલ વહેજરપાસ તથા મહેરી શકપવમાઈ જુહાજ્ઞાસ તરફથી શ્પીયો વાટકી અને શીધ્જની જહાળી કરવામાં આવી હતી ।
- ૫—મુનિ શ્રીજ્ઞામસાગરજીપ કરેલી ૧૬ વપવાસની વપસ્યા નિમિત્તે ઓંગી-પૂજા-રાત્રિજાગરણ અને પ્રમાવના કઠીને શ્રીસંઘ જામ હીમો ।

—આરાધનમાં અને પર્યુષણ-પર્વમાં મલેહી દેવદ્રવ્યની ઉપજ અગમગ રૂ. ૫૦૦૦) પાંચ હજારની, સાધારણ ધાવાની રૂ. ૨૦ ૦) રૂ. હજારની અને જ્ઞાનસાધાની રૂ. ૫૦) પાંચસોની મલ્લિને કૃત્ત રૂ. ૭૫૦૦) સાદાસાદ હજારની ઉપજ કરાવીને બીસંધે પુણ્યાનુ-કમ્પી પુણ્ય હાંસલ કર્યું છે ।

—મહોદય, વલ્લેન મહોદ, ખાર અને પાછીવાવામાં આમેલાનો ટીપ માટે આવેલા વંદોને તથા કેટલાંયક ગાયોના મદદની યાગળી માટેના પત્રો આવેલા તે જવાબોને યોમ્મવાનુસાર રૂ. ૧૪૦૦) બીરસોની અને મલેહી ઉપજમાંથી બીસંધે મદદ લીધે આપ્યા ।

—કલ્લેન, કંઠા, મદિરપુર અને અમરાવાત્થી રહેમ-વન્દવ્યર્થે અને આવેલી રોક મંદલો તરફથી બીજાની પ્રમાણના કરવામાં આવી હતી । પાઠશાળાના વિદ્યાર્થીઓને, શાલિકાઓને અને શાલિકાઓને ઇજનગરખિવાસિ-મુજાવક-મોહનભાઈ હોવાલાલ તરફથી ફરીવાર પ્રમાણના કરવામાં આવી હતી, તથા સ્વ. છેલ્લે મુજાવીલાસ નામચન્દના મુખ્યો તરફથી રોકને પહેરવા અથવા કાપકની કમ્પાની કરીને અમ્માસકોની જ્ઞાનદૃષ્ટિને રસેજન આપ્યું હતું ।

૯—જ્ઞાનવિદ્યાર્થેક મલેહા જવા પ્રસંગોના કલ્પરૂપ મલેહા ગમ્મિ અને પમ્માસ પદ સમર્પણના મહોત્સવમાં મહોત્સવને અત્યંત પ્રમાણવાળી જનાવવા માટે સ્વ. મુજાવીલાસ નામચન્દના મુખ્ય બીજા પદ મેમપન્દનાઈ મૂકવન્દનાઈ, હીરાલાલનાઈ અમ. કેમવન્દનાઈનાઈ પોલ્લી વડા કમ્પીનો પત્રો જ સહાયક કરીને અનુપમ અમ. કમ્પીનો હતો ।

યોગોદ્ધવ કરીને કાપક મદદ પૂરેલા મુલિ બીરેવેન્દસાગરથીને અમ. મુલિ બીરેવેન્દસાગરથીને ગમ્મિ અને પમ્માસપદ સમર્પણનું મુદ્દત સં ૧૯૯૯ થા આસો વદિ ૩૩ પદ સમર્પણ પ્રસંગની નિશ્ચિત થયું । તે પ્રસંગને અનુપમ રીતિય જવાવવા માટે સ્વ. છેલ્લે મુજાવી-કુનિય કાપવાથી— જમ્મ નામચન્દના મુખ્યો તરફથી પોલાવા બીમુલિમુખવસ્થામિના મન્દિરથી નરીકમાં જ વક વિજ્ઞાન મંદપ જાંવવામાં આવ્યો હતો, અને તેને પંચ-રંગી જ્વલા-વાવટા અને હોરનો વિગેરેથી સારી રીતે સજાગારવામાં આવ્યો હતો । મંદપની અન્દરની વક વામુપ મીસ્તમ્મપુર-વીર્યમૂમિતી પ્રાચીનતા અને પ્રમાણના સર્વેના જોવા જામવામાં આવે વડું વક દસ્ય વડું કરવામાં આવ્યું હતું તે દરમ્યાં વક અગમમાં અને તેમાં મલેહી-સેદીમરીનો દેજાન મરીમે કઠિ જાકગણુ જાક તે જાકની મીચે જરતી જરતી આવેલી વક માવવા જાંવજામાંથી સ્વકમેજ જુવનુ જરવું જુવના જરવવાથી-જમીનમાંથી મીસ્તમ્મવવાર્થવાવથી મહા પ્રમાણ-જમસ્વારિ-પ્રતિમાનુ વક વડું, જમગીરુસિધાર-મીમમપદેવસુરિચીનુ તે સ્વક સંજ કલિય મલેહું આગમમ, મીજવલિહુવવસ્તોક્તી રવાનાવડે સુરિચીપ કરેલી પાર્યમવાથી સ્વચન્દ,

શ્રીપાર્શ્વનાથપ્રભુના મહાજ્ઞાપનાથી થયેલું સુરિચીના કોઢ રોગનું નિવારણ વિગેરે પ્રસંગો સ્મરણ અને સામાજિકાર ચક્ર દ્વંક પણ વોધક-આશ્વસ્યકારક-ચિત્રપટો તથા રચનાઓ કરવામાં આવી હતી ।

શ્રીસ્તમનપાર્શ્વનાથના મંદિરમાં અષ્ટાદિકા-મહોત્સવ તથા અષ્ટોતરીસ્નાત્ર, પ્રભાવના, સ્વામિનાથસ્તુતિ, કુમ્ભસ્થાપના અને અષ્ટાધ્યાયનો જરવોહો જગેરે જરેક પ્રસંગો સંસ્મારના મી જૈન-વપા ગચ્છ શ્રીસંપ તરફથી શાસનમમાલના જણ વધી રીસિય અગ્રાન્ત માલપૂર્વક સજવજામાં આમ્યાં હતાં ।

કુમ્ભસ્થાપનાને વિષયે સુમાલક સોમચન્દ્ર પોપટજીઠ તરફથી સ્વામિનાથસ્તુતિ કરવામાં આવ્યું હતું । આ પ્રસંગે જાવેરી રાવચન્દ્રમાર્ફ તરફથી શ્રીફલ્ગની પ્રમાલના કરવામાં આવી હતી, અને તે પ્રસંગમાં જે જ્ઞાત અમલકમાનો સમુજાજ હાબર થયાં હતાં ।

આ પદ સમર્પણના પ્રસંગને જોમાલના માટે મુન્દર્ફના શ્રીગોશ્વીપાર્શ્વનાથના મન્દિરમાં (વિજય દેવસૂરસંપત્તી પેઢીના) દુસ્તીયોમાંથી ય જ. કાન્તિજીઠ ફંચરજીઠ જે પી જાવેરી, માલચન્દ્રમાર્ફ નગીનમાર્ફ જાવેરી તથા જોમાલચન્દ્ર જોલ્લચન્દ્ર જોશી વપરાંત મુન્દર્ફના રીજા આગેજાનોમાંથી સંપત્તી નગીનજાસ કરમચન્દ્ર સંપત્તી જીવલજીઠ પ્રતાપજી તથા ગાથી જાડીજીઠ જનમુજ માલન ગરવાજા વિગેરે, જ્ઞાનશ્રી જાગીરામજી મગનીરામજીજાજા અમરચન્દ્ર તથા મંગીજીઠજી વિગેરે, મહિંદપુરજી જમ્પાજીઠજી ઠંઠજીઠ, અને અમલજાજીઠ જીઠમાર્ફ ગિરજરજીઠ જોડાજીઠ તથા રસિકજીઠ મોહનજીઠ જોડાજીઠ જગેરે જગેરેનું સંસ્મારમાં આગમન જનુ હતું ।

આ પદ સમર્પણનો મહોત્સવ અને જાતુમાંસના પ્રસંગોમાં સેવાનો જામ કેનાર મન્દિર, વપા જય, આરંધીજીઠાવાના જરેક પગારજાર માર્ફજીઠોને તેઓજ કરેછી સેવાની કરર કરીને સ્વ જેઠ જુજાજીજાસના મુપુત્રો તથા શ્રીસંપે મુન્દર્ફ પ્રીતિજામ આપીને તેઓને જામલિત્વ કરવાજય પોતાની જરક જવાથી હતી ।

આ દ્વિતીય મહોત્સવના નિમિત્તમૂલ-સૂત્રોની યોગોદ્ગ્રહન દ્વારા જકલ જમલસમુજાય જરક-વાથી આરાધના કરી જકે તે જેટથી પૂજ્ય વંજાસપ્રજરમીના સહુપદેસથી જુજોગવિધિના પુસ્તકની દ્વિતીયાદિતિ પ્રગટ કરીને સાધુ-સાધ્વીઓને મેઢ આપવાનું નિમિત્ત જર્ફ જૂજનું હતું. તેમા જર્ફ માટે જવેલ આપવાં સ્વ જેઠ જુજાજીજાસ જાનજન્દના મુપુત્રોજ જ ૭૫૧), તથા ગચ્છ જૈવસંપે જ ૨૫૧), જોગીજીઠ મગનજીઠ જાળાવટીજ ૧૦૧), અમ્બાજીઠ પાતાજન્મની જર્મજાજા તરફથી જા કાન્તિજીઠ માલચન્દ્રે જ ૧૦૧) અને પરીસ જાડીજીઠ જોડાજીઠે જ. ૫૧) મજીને પ્રમ્થ સમ્બન્ધી થયેછા સમ્પૂર્ણ જર્ફના જ ૧૨૫૫) જારજો વંજાવન આપીને જ પાંપે જાળા પ્રમ્થને પ્રજાસિત કરવાનો જામ જીયો, અને પદથી સમર્પણને પ્રસંગે જરેક સાધુ જાળીને તે પ્રમ્થ મેઢ આપવામાં આવ્યો, અને હજુ પણ મેઢ જાળા જે

आ बाहुमांसमां कारक—प्रकरणनी आनम्पयोभिनीधी रचमानु अने १ सि हे ६० अर
 कृषि २ सि हे ३ सासन टीकाग्रप सहित, तथा ३ सूत्रकलांगसूत्र
 सम्भावना बाहु— सटीक पत्र मन्थोषा भूष ससोपनसु काम पाश्र्नु हतु । मागसर
 मांसनी परिसमाप्ति— बरि ९-१०-११ मा विनसोमां श्रीपाश्वनामया जम्भ-कम्पाजकधी
 आरापना श्रीसंपसमुदाय साधे करवामां वावी आरापना करनार ७०
 भावक—भाविवाधोमी टोमीने सूरी सूरी व्यक्तिओप नम विनस द्वासरजां कराव्यां हता ।

आ सावनी श्रीसिद्धेश्वर नवपदनी सामुदायिक—आरापना कल्लेवमां कराववाने माटे श्री सि
 आ समाजने कल्लेनना श्रीसंघ वरफकी छेठ छ नी पेडीना कार्यवाहको वरफकी आमत्रण
 मळमु हतुं, तथा वैद्यविरविधमौराधक समाजने पण तेनु अविबेदन ओझीना विनसोमां कल्ले
 वमां भरवानु आमंत्रण आप्नु हतु । उपर प्रसाधेना ये महाभारत कामो वपाकीने टेने सांगोपांग
 पार पाठवा माटे उपरमा प्रसंगो पर कल्लेनमां कोई पुण्यसाखी शुद्धमहापराणी हाखी होवी
 अजन्त बहरनी छे पम पण कल्लेनमी श्री ४० छ नी पेडीने निर्णित बहु, अने ते अक्षरीयातने पूरी
 पाठवानो विचार करतां कल्लेनमां सधवी रहि कम्भावमां विराजता पूज्य पम्पासखी महापरा उपर
 पडी कारण के छेछा केटछाएक बपोमी पूज्यधीए पोते ठेम्मा पोताना सिध्दोने कल्लेनमां बाहु
 मांसो करी—कराधीने कल्लेनमां श्रीसंघ उपर महाप वपकार करेछो छे, पटछा माटे पूज्यधीने
 कम्पासखी कल्लेन पचारवानी कल्लेनमां श्रीसंघे ओरवार विनंति करी ।

कल्लेनमी विनंति आवी त्पारे विहारने अमक सिवाकानो केटछोछ समथ सो अक्षरीय अ
 गयो हतां आननुं बाहुमांस आगमोद्वारक—शुद्धदेव—पूज्य—आचार्य—महापराणी जावामां मुम्भईमां
 करवानुं अज्जार पदेछां निर्णीत कई गनुं हतु, अने कम्पासखी कल्लेनमा २५ माइछना विहारनी
 सो मुखेछी नवी परन्तु कल्लेनमी मुम्भईना ४७५ माइछना अर वपाछामा विहारनी मुखेछी
 वपा मुनिबरोमी नजर आगळ वरवरवा अगी । पूज्य पम्पासखीनी रहि आगळ पण आ अवसर
 'व्याप्त-वटिछी' न्वाव आबीने वमो रछो । एक वरफ बाटछा अवा अन सरा वनाअमना विहार
 माटे वपा साधुओ माटे सो नहि पण साधना केटछाक साधुओ माटे सो विचार करवो पडे पम
 हतो बीबी वरफ आपना व उपदेसोने परिणामे काइक मुखेछे अने वर्मना कामो करवामां
 वसाहित वयेछा कल्लेनमा संघ आपणी हाजरीमी आज्ञा राखीने ये महाभारत कामो वपाव्यां;
 अने ते जो आपणी हाजरीना अमावे रंगे अगे पार न पडे सो माछवा वैसोने वट्टार करवाना
 आपणा प्रसंगने पणो ओको पडोवसे माटे कछ बेटीने पण आ प्रसंग पर आपणे जां पडो
 वडु ओइये । आपणा उपदेसधी तथा आपणी हाजरीमी वसाहित वयेछा कल्लेनमा सधे वपा-
 टेछा आ ये महाप प्रसंगो सांगोपांग पार पडी अछे सो आपणे करवा पारेछा माछवामा वट्टा-
 रवा कार्यने वमपो वंग मळस आओ विचार पूज्यधीने वट्टव्यो अने ते विचार साधेना मुनिओने

અપાવતાં થયા હામનુ કારણ આળીને ત્યાં કારણ સિવાયના વરેક સાધુપ રૂઝેન આવડાની હા પાલી અને વિહારની સેવાથી કરવા માંડી ।

રૂઝેનના સંપત્તી જોરજાર વિનિતિ અને સ્વાં અવાધી યનારા હામન સમુપમાં અપાવવાપૂર્વક રૂઝેનના વિહારની આજ્ઞા હજી આવવા માટે આગમોદ્ધારક પૂજ્ય આપાર્યદેવની પાસે આવક સોમચન્દ મગજદાસને જ્યોત્સર મોકલ્યા । અહીંથી અપાવેલી ફક્કીકત ઉપર વિચાર કરીને પૂજ્ય પાદ આગમોદ્ધારક આપાર્યદેવ રૂઝેનના વિહારની આજ્ઞા આપતાં સાથે અપામ્યુ કે “ રૂઝેનમાં આ જે કાર્યો મમાત્ત થયા પછી અનાજાનો ટાકમ અને રૂઝેન વિગર માલકાના હુથાની આગ્રહ મરી જોમાસાની વિનિતિજા હોવા છતાં પણ પાનુમાં માટે મુન્દઈ પહોંચી છકાય વમ હોય તો જ રૂઝેન તરફ વિહાર કરવો” પૂ. ગુરુદેવની આજ્ઞા આવી અવાધી અમારા સમુદાય તસ્માતથી સં ૨૦૦૦ના મહા મુદિ ૧૦ ને દિવસે વિહાર કરવાનું નક્કી કર્યું । તસ્માતથી વિહાર કરતાં વહાલો પૂજ્ય ગુરુદેવની મક્કિન રૂઝેન રૂઝેન વન્દ્રમમ સાંના આપેલા ઉપદેશથી મુખાવક મૂલવન્દ જુલાલી-શાહ વિગરે આજ્ઞાએ પોતાના અપામયમાં પૂજ્ય વંચાસપ્રસરની વૈદ્યનીય વક પ્રતિકૃતિ પીતરાવીન મૂકી । પૂજ્યધીના મુસ્તફોન રાગવા મટ રૂઝેનશાહા શ્રેષ્ઠ છગનીરામ અમરચન્દ અને મગનીરામ માંતીસમે વક વક કપાટ કરાવી આપ્યા ત વળ ઉપરોક્ત અપામયમાં રાગવામાં આપ્યા ।

૧ પૂજ્ય વંચાસજી મહારાજ ૨ બીહાનસાગરજી, ૩ જો હુ (બીસુવોમસાગરજી), ૪ બીમનૂલ્યસાગરજી, ૫ બીહમેન્દ્રમાગરજી, ૬ બીજન્દ્રકાન્તસાગરજી અને તસ્માતથી વિહાર અને ૭ બીજન્દ્રમસાગર વ પ્રમાણ સાથ સાધુઓ સં ૨૦૦૦ ના મહા મુદિ રૂઝેન તરફ પ્રયાણ- ૧૦ ન દિવસે તસ્માતથી વિહાર કર્યો । મજીકના ગામોમાં વક વક વિવસ રોકાતાં વારમવ મુકામે ત્રણ દિવસ રોકાયા, ત્યાં વ્યાખ્યાન, પૂજા-પ્રમાવનાદિ થયાં ત્યાંથી વિહાર કરીને ગાપરે પહોંચ્યાં ત્યાં મુખી વોરસદનો આવકસમુદાય વિહારમાં સાથ રહ્યા હતા । ગાપરામાં ત્રણ દિવસની સિધરા શરવ્યાન વ્યાખ્યાન પૂજા-પ્રમાવના વિગરે થયાં હતાં । ત્યાંથી વિહાર કરીને અમે શાહાદ પહોંચ્યા ત્યાં મુખી ગાપરાના આવકના સમુદાય વિહારમાં અમારી સાથ રહ્યા હશે । શાહાદમાં અને જ દિવસ રોકાયા ત્યાં રાગગદની વિનિતિ આવવાથી શાહાદથી વિહાર કરીને જાનુઆ મહિન રાગગદ પહોંચ્યા । ગોપરાથી શાહાદ અને શાહાદથી રાગગદ અથવા રવજામ મુખીના રસ્તામાં જગલ આપ છ અને ત્યાં બીહાના મુપદાં જ આવ છે માટ ૫ પ્રદેસમાં વિચરનાર સાધુઓ અને માધ્વીઓ મારપાનીથી વિહાર કરવાના છે ।

શાહાદ આવ્યા પછી માલકામાં અમારા સાધુ-માધ્વીજાનો મગજદ સાધવવાના ત્રણ વિહારની તુરમ્મીજાન દૂર કરવાના પ્રવંધ ૧-છઠ અપમદવજી છગનીરામજીની પરી દિ. ગાપરૂમા રૂઝેન (માલકા), અને ૨ છઠ અપમદવજી વંચાસજીની પરી દિ. જગારવાના રવજામ (માલકા) ની પરી તરફથી કરવામાં આવે છે, માટ માલકામાં ત્રણ સાધુ-માધ્વીન વેરી

આ બાહ્યમોસમો કારણ—મહારાજની જાનમ્પોષિનીમી રખનાનું અને ૧ સિ. હે ૫૦ અબ
 જૂર્નિ, ૨ સિ હે ૬૦ ઇંચન ટીકાગ્રણ સહિત તથા ૧ સુચકાગ્રણ
 સ્વસ્માતના વાતુ સટીક ૫ ટ્રગ પ્રમથોના પ્રુક સક્ષોધનનું કામ બાધ્યું હતું । માગસર
 માંસની પરિવપાસિ— જનિ ૧-૧૦-૧૧ મા વિવસોમાં શ્રીપામ્પનાથના જન્મ—કન્યાવક્રમી
 આરાધના શ્રીસંપદમુશાવ સાથે કરવામાં આવી આરાધના કરનાર ૭૦
 બાવક—માધિકાઓની ટોચીમે ધૂણી ચૂણી અધિક્ષોણ ટ્રગ વિવસ પકાસમાં કરામ્માં હતા ।

આ સામ્બની શ્રીસિદ્ધજીક નવપદ્મની સામુદાયિક—આરાધના જ્ઞેનમાં કરાવવાને માટે શ્રી સિ
 આ સમાજને જ્ઞેનના શ્રીસંપ વરકમી છેટ ૪૦ ૬૦ મી પેટીના કાર્યકારકો વરકમી આમત્રજ
 મહાનું હતું, તથા શેષિરવિવસોમાં રાવક સમાજને પણ તેનું અધિવેસમ બોધીના વિવસોમાં જ્ઞે
 નમાં મરવાનું આમત્રજ આપ્યું હતું । ઉપર પ્રમાણેના જે મહામારત કામો ઉપાજીન તેને સાંગોપાંગ
 પાર પાડવા માટે ઉપરના પ્રસંગો પર જ્ઞેનમાં કોઈ પુણ્યજ્ઞાણી શુદ્ધસહારાજની હાજરી હોતી
 અભ્યન્ત અહરની છે એમ પણ જ્ઞેનથી શ્રી ૪ ૬ મી પદ્મીને નિર્જીત થયું, અને તે અહરિવાતને પૂરી
 પાડવાનો વિચાર કરતાં જ્ઞેનના સંધની દૃષ્ટિ જન્માતનાં વિરાગત પૂજ્ય વંશાસથી મહારાજ ઉપર
 પડી કારણ કે હેઠા કેટલકાંક વર્ષોથી પૂજ્યથીય વોલે તેમજ વોલાના શિષ્યોને જ્ઞેનમાં બાહ્ય
 મોસો કરી—કરાવીને જ્ઞેનના શ્રીસંપ ઉપર મહામ ઉપકાર કરેલો છે, પટલ માટે પૂજ્યથીને
 જન્માતથી જ્ઞેન પંચારવાની જ્ઞેનના શ્રીસંપે જોરવાર વિવસિ કરી ।

જ્ઞેનની વિનંતિ આવી ત્યારે વિહારને જાવક શિયાકામો કેટલોક સમય તો અચીત થયું
 ગયો હતો આજનુ બાહ્યમોસમો આમોદ્યારક—શુદ્ધેશ—પૂજ્ય—આચાર્ય—મહારાજની કાપામાં મુન્દર્જનાં
 કરવાનું અત્યાર પહેલું નિર્જીત થઈ ગયું હતું, અને જન્માતથી જ્ઞેનના ૨૫ માહિત્તા વિહારની
 હો મુરકેથી તથા પરમ્તુ જ્ઞેનથી મુન્દર્જના ૪૭૫ માહિત્તા જાગ વનજ્ઞાના વિહારની મુરકેથી
 તથા મુનિશરોની મહાર આગ્રહ વરવરતા અગી । પૂજ્ય વંશાસથીથી દૃષ્ટિ આગ્રહ પણ આ અવસરે
 ‘અમાર—વટિવી’ ત્યાં આવીને જમો રહ્યો । પદ વરક આગ્રહ સંધા અને સરા ઉવાજ્ઞાન્ય વિહાર
 માટે તથા સાજુઓ માટે તો નહિ પણ સાધના કટલકાંક સાધુઓ માટે તો વિચાર કરવો પડે એમ
 હતો થીથી વરક આપવા જ ઉપદેશોને પરિણામે કૌશિક મુપરેલા અને ધર્મતા અર્થો કરવાર્થા
 ઉત્સાહિત થયેલા જ્ઞેનના ધપે આપવી હાજરીની આજ્ઞા રાસીન જે મહામારત કામો ઉપાજી,
 અને ૬ જો આપવી હાજરીના અમાથે રો જો પાર ન પડે તો માહિત્તા દેસનો અદ્યાર કરવામાં
 આપવા પ્રવરતને ધનો થોકો પહોંચશે માટે કદ મેટીમે પણ આ પ્રથમ પર આપને જ્ઞો પહોં
 થયું જોડ્યે । આપવા ઉપદેશથી તથા આપવી હાજરીથી ઉત્સાહિત થયેલા જ્ઞેનના ધપે ઉપા-
 દેશ આ ૫ મહામ પ્રસંગો સાંગોપાંગ પાર પડી જશે તો આપને કરવા ધારેશ માહિત્તાના ઉદ્ય
 રતા અર્થને વમપો વેગ મહાદે આલો વિચાર પૂજ્યથીને અદ્યાર અને તે વિચાર સાધેના મુનિઓને

અવાજના પગા અમરુ કારણ આખીને ઘાસ કારણ સિંચાવના વરેક સાધુપ વડેન આજવાની
હા પાઠી અને વિહારની ટેયારી કરવા માંડી ।

વડેનના સંપની ઝોરજાર વિનવિ અને ત્યાં અવાથી ઘનારા અમને સંકુપમાં અપાજવાપૂર્વક
વડેનના વિહારની આજા કર્કી આજવા માટે આગમોદ્ધારક પૂજ્ય આપાર્યદેવની પાસે આવક
સોમચન્દ મગજાસને વડોવરે મોકલ્યા । અહીંથી અપાવેલી હજીકલ ઉપર વિચાર કરીને પૂજ્ય
પાદ આગમોદ્ધારક આપાર્યદેવની વડેનના વિહારની આજા આપતાં સાથે અપામ્યુ કે “ વડેનમાં
આ જે કાર્યો મમાત્ર થયા પછી અનાજનો ટાકમ અને વડેન વિગર માલવાના ક્ષેત્રોની આમ્રહ
મરી જોનાસતી વિનવિઓ હોવા છતાં પણ જાતુમાંસ માટે મુન્દઈ પહોંચી કુકાય દમ હોય તો જ
વડેન તરફ વિહાર કરવો” પૂ. ગુરુદેવની આજા આપી અવાથી અમારા સમુદાય અમાવથી સં
૨૦૦૦ના મહા મુદિ ૧૦ ને વિષસે વિહાર કરવાનું નહીં કર્યું । યમ્માવથી વિહાર કરતાં પહેલું
પૂજ્ય ગુરુદેવની મંત્રિને વણ વડેને જાત્રપ્રમ સાંના આપંચ અપેસથી મુલાવક મૂલવન્દ મુલાપી-
શાસ વિગેરે માઈજાપ પોતાના અપામવમાં પૂજ્ય પંમ્યાસપ્રવરની વડેનીય વક પ્રતિક્રિ વિવરપીને
મૂકી । પૂજ્યશ્રીના પુસ્તકોને રાજવા માટે વડેનવાજા છેઠ છગનીરામ અમરચન્દ અને મગનીરામ
માંગીસાહે વક વક કલાટ કરાવી આપ્યા છ પણ અપરોક્ત અપામવમાં રાજવામાં આવ્યા ।

૧ પૂજ્ય પંમ્યાસથી મહારાજ ૨ શ્રીજ્ઞાનસાગરજી, ૩ શ્રી હુ (શ્રીસુબોધસાગરજી), ૪
શ્રીમયુજ્યસાગરજી, ૫ શ્રીદેવેન્દ્રસાગરજી, ૬ શ્રીચન્દ્રકાન્તસાગરજી અને
અમાવથી વિહાર અને ૭ શ્રીચન્દ્રપ્રમસાગર ૮ પ્રમાણે સાવ સાધુઓઈ સં ૨૦૦૦ ના મહા મુદિ
વડેન તરફ પ્રયાજ- ૧૦ નં વિષસે યમ્માવથી વિહાર કર્યો । નહીંકના ગામોમા વક વક
વિષસ રોકાતાં ધોરમજ મુકાને ત્રણ વિષસ રોકાયા, આં અ્યાક્યાન,
પૂજા-પ્રમાવનાદિ અયાં આંથી વિહાર કરીન ગોષરે પહોંચ્યાં આં મુધી ધોરસદનો આવકસમુદાય
વિહારમાં સાથે રહ્યો હતો । ગોષરામાં ત્રણ વિષસની રિજરસા રમ્યાન અ્યાક્યાન પૂજા-પ્રમાવના
વિગેરે અયાં હતાં । આંથી વિહાર કરીન અને શાહોઈ પહોંચ્યા આં મુધી ગોષરાના આવકનો સમુ
દાય વિહારમાં અમારી સાથે રહ્યો હતો । શાહોઈમાં અમે જે વિષસ રોકાયા આં રાજગહની વિનવિ
આજવાથી શાહોઈથી વિહાર કરીન જ્ઞાપુઆ થઈને રાજગહ પહોંચ્યા । ગોષરાથી શાહોઈ અને
શાહોઈથી રાજગહ અથવા રણામ મુધીના રતામાં જગલ આવ છ અને તેમાં મીઠોન્ય મુંપકાં જ
આજ છે માટે ૫ પ્રવેશમાં વિષરનાર સાધુઓઈ અને માખીઆપ સાજવાનીથી વિહાર કરવાનો છે ।

શાહોઈ આવ્યા પછી માલવામાં અમારા સાધુ-સાધ્વીજોની સગવહ સાજવવાના અને વિહાર
ની મુરજીઓને શૂર કરવાના પ્રવચ ૧-છેઠ અપમદેવજી છગનીરામજીની પંઢી ડિ. આરાકુઆ
વડેન (માલવા) અને ૨ છેઠ અપમદેવજી કેસરીમજીની પંઢી ડિ. જગરપાના રવજામ
(માલવા) ની પંઢી તરફથી કરવામાં આવે છે, માટે માલવામાં અનાર સાધુ-સાધ્વીને વેરી

રૂપામયે પહોંચ્યા પછી સામેયાનું વિચરેન થયું હતું । ડબ્બેનમાં તે અવસરે મીઠીરસૂરિજીના રૂપાન્નરને નામે બોલવાતા વચ્ચે-રૂપાન્નરમાં ત્રિસુધિક-સમ્પ્રદાયની ત્રણ સાખીઓ હતી । છેલ્લે પાંચ સાઠ વર્ષથી ઢેન થે મૂ પૂજક સમ્પ્રદાયના મિદ્ધા અને ક્રિયાપાત્ર સામુઓના ઉપરાહપરે બાવતામન અને પાત્રુમાસો ડબ્બેનમાં થવાથી, અને તેઓના વ્યાખ્યાન સાંમલ્લવાથી તથા સમવા-મુસર યજ્ઞ પારિત્રપાછનથી સ્થાનકવાસિ-સમ્પ્રદાયના પંચા માવક-માધિકાઓ મન્દિરમાર્ગે બની જૂથવા હતા । તેવામાં થકી માલવા-માતમા અમૃતપૂર્ણ થનારા આ મહોત્સવમાં બાહ્યા માલવા દેવતા ગામો ગામથી તેમજ મેલાહારિ દેશમાંથી આવનારા મન્દિરમાર્ગે માવકોતી સાથે પંચા સ્થાનકવાસીઓ પણ આવશે, અને આવા આકર્ષક-મહોત્સવથી આકર્ષાઈને મૂર્તિપૂજક સમ્પ્રદાયના પ્રસંસક તથા અનુરાગી બની શકે તો આ પ્રાપ્તતા સ્થાનકવાસી સમ્પ્રદાયને પળો મોઢો થોકો પહોંચશે એમ જાણીને, સ્થાનકવાસિ સમ્પ્રદાયના જોશમલ્લજી નામના સામુ પોવાના પરિવારને હજીને ડબ્બેનમાં આવી પહોંચ્યા હતા । પોવાના સમ્પ્રદાયના માવસોને સામા પદ્મના મહોત્સવમાં જવાનો સમય જ ન મળે વ હેતુથી સવારના અને વપોરના ટાઈમે ઇળે વ્યાખ્યાન શાંચવાનું શરૂ કર્યું । એક ઘો નહિ બોલું, બોલોનો અવસર મળે તો સ્વામાલિક જ હોતું મન કલ્પાવ થવી અનેક પ્રકારની વિશેષવાઓ આ મહોત્સવમાં હોવાથી અને જોશમલ્લજીનું વ્યાખ્યાન તો તે સમ્પ્રદાયવાદાઓએ પળી વગર સાંમલેલું હોવાથી જોશમલ્લજીની પારવાને નિષ્ક્રાંત પ્રાપ્ત થનારીને પંચા સ્થાનકવાસીઓએ આ મહોત્સવમાં જલ્દભર ભાગ લીધો, અને કેટલાક સાધન-સમ્પદ સ્થાનકવાસીઓએ તો આ મહોત્સવના કોઈ ને કોઈ પ્રસંગમાં વધામણિ દ્રવ્ય યર્થને પણ અમ લીધો હતો । ચેત્ર સુરિ ૧૩ ના રજવાત્રાના વરપોહાના ટાઈમે પણ જોશમલ્લજીએ વ્યાખ્યાન યજ્ઞ કરી બોહા જૂલ-સ્થાનકવાસિઓ સિવાયના આપા સ્થાનકવાસિ-સમુદાયને વરપો હામાં હાજરી આપી હતી । આ વરપોહામાં શ્રીવિદ્યાલિંગજી આદિ ઠાળાં ૩ અને સાખીશ્રી વિલ્લકશ્રીજીના સમુદાયના મનોહરજીજી આદિ ઠાળાં ૬ સાખીઓ પણ આમ્યાં હતાં ।

શ્રીનવપદનું સામુદાયિક-આરાધન મુન્દરરીસિપ થઈ શકે વ હેતુથી દ્વારજીયામાં આવેલી શ્રીસિદ્ધાચક્ર-આરાધન-સીધેની વિદ્યાલ-અમ્યામાં મંદપ વિગેરેની ગોઠ-ઉઠાઈમાં સામુદાયિક થળાં કામ ચેત્ર સુરિ ૧ સુધીમાં સમ્પૂર્ણ થઈ ગયું । દેવસરમાં પંચા આરાધના વિગેરે માવમાં થસી શકે તે માટેના યોજકામ, અને કપટવજ મુકામે કરેલ દેરાપોની ગોઠવણ માટે શ્રીચન્દ્રપ્રમુના મન્દિરની સામેની જગ્યામાં તાલ્કાલિક માલ શાંધીને થવા દેસાબોની ગોઠવણ કરવામાં આવી । સિદ્ધચક્રારાધન-સીધના મુખ્ય-મંદપ ઉપરની અગાડીમાં શ્રીસિદ્ધાચક્રજીના દેરાબની અને શ્રીચન્દ્રપ્રમુના મન્દિર સામે શ્રીપાદમહારાજનો વમ્પાનગરીમાં પ્રવેશ, રામ્યામિષેક, રામ્યાકથેરી અને શારંગનાના નાજ વિગેરેની રજના-ગ્રેઠવણ થવી મુન્દર અને આકર્ષક કરવામાં આવી હતી કે રાતના ટાઈમે વિજલ્લિક-

રોહનીમાં રહેનારે આબનારાઓની આઠ વાગ્યાની થી મેદની પક વાગ્યા સુધી વાસુ રહેલી હતી । મંઠપમાં સંસ્કૃત પ્રતિષ્ઠાપન થઈ ગયા વાદ મુરત અ મન્દિરના અને શ્રીપાઠરાખાયા રાસના ક્રમાગ રહેનીય વધા પ્રસંગોનો બોધ કરાવનારાં પદ્મશાઓ અને વૈષ્ણવાયક કાજાખોવાલા વાંઘોવા રહેન કરવા ટથા વિચ્છાદીક-રોહનીને નિહાલવા આબનારાઓની સહવાત થતી । મૂઠ મન્દિરમાં પ્રવેશ કરી, ક્ષિત્તેશ્વરના રહેન કરી, ઉપર ચઢી વધી રચનાઓ નિહાલ્યોને વન્દ્યપ્રભુના મન્દિરમાં ઇતરી રહેન કરીને વહાર વીકલ્પવાલું હાલુ, અર્ચાત્ રહેન કરવા આબનારાઓને પ્રવેશ કરવાનો અને વીકલ્પવાનો માર્ગ ખૂલો ખૂલો રાજવામાં આવ્યો હતો કે લેખી કરીને વધાને રહેન કરવામાં સરકવા વાય । કન્ઝનમાં જ મહિ પરમ્તુ આજ્ઞા માલ્લવા રેણમાં આવો મહોત્સવ પદેક્ષમહેષો જ હોવાથી ક્રમાગ ૨૫૦ ગામના માગસો આ પ્રસંગે કન્ઝનમાં આવેલાં હતાં અને શહેરના પદ્મક લેનો જ નહિ પણ લેનેસરો પણ રહેન કરવામાં સામેલ હોવાથી રાત્રિના વાર કલ્પક સુધી વર્ષકોસી પટલો વધી ઝીઝ રહેલી હતી કે ઉપરથી વાઢી પડે તો પણ તે જમીન પર મહિ પદોજવાં જનસમુદાયની ઉપર જ હોવાય રહે પટલો સંકીર્ણતા રહેલી હતી ।

વહારગામથી આવેલ આવક-માવિકાઓને ઉતરવા માટે શહેરની વધી ધર્મશાલાઓ અને શહેરમાં ટથા કીર્ગંજમાં કેટલાક પૂજસ્થાના મકાનો રોકવામાં આવ્યા હતા, પરમ્તુ સેટલમાં સમાવેશ થઈ શકે પણ ન હોવાથી સેટલના પાસે આવેલી વૃષ્ટલાહની વિશાલ-જમ્નામાં વૃષ્ટલાહમાં આવેલી ધર્મશાલા સામે કીર્ગંજનાજનગરની રચના કરીને એકોને ઉતારવામાં આવ્યા હતા । આ મહોત્સવના રહેનારે આબનારાઓને માટેના સ્વામિવાત્સલ્યના જમણનો પ્રવણ પણ જો ધર્મશાલામાં કરવામાં આવ્યો હતો । આરંભીક મહિ કરમાય રેક વાત્રાલુઓ માટે જમવાની ત્યાં ગોઠવણ કરેલી હતી અને જમવારાઓની ગણતરી કરવાથી પ્રથમથી પાંચ દિવસોમાં કામ્યા ૧૫૦ પરમ્તુ હજાર મધુખ્યોય સ્વામિવાત્સલ્યનો જામ ઢીધો હતો પરમ્તુ હસરોતર વાત્રાલુઓની સંખ્યામાં વધારો વધો રહેવાથી છેલ્લ પાંચ દિવસોમાં સ્વામિવાત્સલ્યનો જામ છેવારથી સંખ્યા વધીને ૨૭ સત્તાથીસ હજાર સુધી પહોંચી ગઈ હતી । વિધિપૂર્વક નવપત્ની આરાધના કરનારાઓ માટેના આરંભીકને રસોડા આરંભીક કરનારાઓની ત્રણ દિવસની કૂલ સંખ્યા આસરે ૩૫ ૦) વાત્રીસો ઉપરોંઘી થઈ હતી ।

ઉપર જણાવેલા સિદ્ધાન-જાગમાં સમજસરખની રચના કરવામાં આવી હતી અને રેણ ચિરકિ-જમોરાપક-સમાજના અધિવેણમના ક્યાકલાન-સહકર્મી રચના પણ ત્યાં જ કરવામાં આવી હતી ટથા વૈષ્ણી પહેરના અને વાઢીસનો ધારો વૈષ્ણવ કરવામાં આવ્યો હતો ।

આ આરાધનામાં ટથા કે વિ ધ સ મા અધિવેણમમાં માગ લેવા માટે જમવાવાદ મુન્દઈ, મુરત અને જામનગર બિગરે ગુજરાતના મુખ્ય મુખ્ય આગેવાનોના યાચવાન અને ઉત-

રાની સગવડ અવશ્યાદવાલા વધામાર્ગે મુખોપચમ્પે પોતાના પ્રીતગજના વગદામાં કરીને સ્વામિ-
માર્ગની મશિનો સુન્દર કામ કરીને ઉચ્ચેનના શ્રીસંપને મહાસ્વની સહાયવા કરી હતી । આ
કાર્યમાં થયું સારો મામ કેનાર તેમના માગીદાર જુગરસીમાર્ગે પણ હતા । આ આગમના
રિવસોમાં જે જિ પ સ ના અધિવેશનમાં માગ કલા માટે પ્રતિનિધિઓ તથા અધિવેશનના
વચનના પ્રમુલ અમદાવાદનિવાસિ-શ્રીયુત્-મુંજામાર્ગે શીપચદ વિગેરેનું અને માલવાના શ્રીનવપદ
આગમ-સમાજના પ્રમુલ વદનાદરનિવાસિ-શ્રીયુત્-નમ્બરામ ચોપડા વિગેરેનું ઉચ્ચેનમાં
હુમાગમન થયું ।

પૂજ્ય પંચાસથી મહારાજના વપરેણી આ મહાભારત કાર્યના વચને માટે ટીપ કરવાની
સહભાવ કરવામાં આવતાં વચન હોદા સામ (વસા બોસલાલ) તરફથીયે રૂ ૧૨૦૦૦)
વાર હજાર ધરાયા, અને શીજા સાથ વાલાઓના રૂ ૭૦૦૦) સાત હજાર મહી ઉચ્ચેનના સંપ
તરફથી રૂ ૧૯૦૦૦) બોગળીસ હજાર મરાયા । મુન્બહ, અમદાવાદ, જામનગર અને મુરહન
સંપો તરફથી રૂ ૧૨૦૦૦) વાર હજાર અને માલવાના ઉચ્ચેન સિવાયના સ્થાનોમાંથી
રૂ ૫૦૦૦) પાંચ હજાર વપરાંત મરાયાથી કુલ રૂ ૧૬૦૦૦) છત્રીસ હજાર વપરાંતની ટીપ
થઈ । જૂરા જૂરા રિવસના આપથીયે, પૂજા, કામિલાસ્થસ્થ, અચરવાયના (વારના બોલીની
સહજાવના આગલા રિવસના જમન) અને વારના વિગેરે કાર્યોના કામ કેવાને માટે આરેસ
કરને જૂરી જૂરી મ્યલિ તરફથી જે હુમ કાર્યો કરવામાં આવ્યાં હતાં ।

આ નવપદ-સામુદાયિક-આરાધના અને શ્રીવેશચિરતિ-વર્મારાયક-સમાજના અધિવેશન વિગેરે
કાર્યોમાં કુલ રૂ ૧૫૭૦૦૦) વચ હાલ સત્તાવન હજાર વપરાંત કાર્ય થયો । આ પ્રસંગે ઉચ્ચેનના
પાંચે મિનમમિરોમાં સમારકામ તથા રંગરોગાન કરાવવામાં રૂ ૬૦૦) છ હજાર હુમાગમનો વર્ષ
શ્રીવિદ્યવચ આગમક સમાજે કરાવી મહાસુખ્ય શંસલ કર્યું હતું । જે સુ ૧૧ ને રિવસે ૫૬
વિશ્વમારિકાઓની અને મેહશિલર વરના ૨૫૦ બદીસો અધિવેશની અને શ્રીમદ્વાહીર-જન્મ-
કસ્થપકના વરપોદાની બોલીઓથી તથા તથ રિવસથી આગી, પૂજા, આરવિ અને મંગલપીદાની
બોલીઓથી રેવદુમ્પમાં હુમાગમ રૂ ૧૧૦૦૦) અગીવાર હજારની આરવક થઈ હતી । માલવા
શ્રીનવપદ-આરાયક-સમાજને પણ હુમાગમ રૂ ૭૦૦૦) સાત હજારની મરૂ થઈ હતી ।

વારમાં તથા કાનનમાં પૂજ્ય પંચાસથીયે હાથે વનારી પ્રતિષ્ઠાઓના રિવસો વચીકમાં જ
આવતા હોવાથી ઉચ્ચેનના આ વચે સાસનપ્રમાયક-મહોત્સવો સમાપ્ત
વારમાં તથા કાનન થતાં જે વદ ૧ ના રિવસે જ પૂજ્યથીયે સપરિવાર ઉચ્ચેનથી વિહાર
નર્મ પૂજ્યથીયે કરા કર્યે અને હુમત વાગમાં વધારો । આ સંપ તરફથી નવાજુમકાદી પૂજા
વેલી પ્રવિષ્ઠા— મવાવવામાં આવી અને વીગે રિવસે મુમાયક કસરીમહાદેવી નેમ્મક-
જીના મકાનમાં પૂજ્યથીયે વધારો । આ વ્યાક્યાન, પૂજા, પ્રમાવના અને

જાગી વિગેરે કુલ કાર્યો થતા હતાં । પાંચેક વર્ષે ડેપર પૂ પ ના તપવૈદ્યની શ્રેષ્ઠ વર શીઠ રૂ. ૧૨) થાનું સાધારણ યાત્રામાં આપવાનો જે ઠરાવ બનેલો અને પાછાંથી તે વાજતામાં એક-સાથમાં વિશેષ થવાથી વિશેષ-પાઠમારો તે ઠરાવ શ્રેષ્ઠને અનુકૂળ ન હોવાથી વડે પછની સમ્મતિપૂર્વક શ્રેયની શ્રેષ્ઠ વરવાણાપ બોલામાં બોલા રૂ. ૨૧। સવા એકત્રીસ સાધારણ યાત્રામાં આપવા વડે ઠરાવ કરાવીને પૂર્વગતીય બોલાસાગમાં સંપ કરાવ્યો હતો । વડેતમ્ય સંપના કેટલાંક કાર્યોને બીજો બઠવાડીયું રોકાઈને મેટ્રિ બેસરીમણની-બેઠમણનીને વગસેલી વિહાર કરી જાણકૂર શીશિદલજ-મગવાનના શ્રેષ્ઠ કરી પ્રીગજમાં આવેલ જાણિ થવાભાઈ-મુબોવજનના વગસામાં પૂર્વ પંચાસની સપરિષાર પધાર્યો અને મંગલિક સંમજાનું । બીજાની પ્રમજના, શુભપૂજન અને સ્વામિવાસસ્થ થવા પછી સાંજના વિહાર કરી ત્રિવેળી ઉપર મુકામ કરવામાં આવ્યો, ત્યાં પણ સ્વામિવાસસ્થ થયું હતું । પારની પ્રતિષ્ઠાને બીજો ત્યાંના સંપની વસ્તી વાર પધારવાની માંગની હોવાથી બીજે દિવસે સાંજના ત્રિવેળીની વિહાર કરીને એક ગામની સમી પડી લેવરમાં અમાઠ અર્ધઠાણાને પઢાવ રહ્યો, સાથે વડેતમ્ય પશ્રેષ્ઠ આરોજાન માવકોનો મુકામ પણ હતો । સવારે તેઓ અમાઠની કૂટા પડીત વડેતમ્ય અવાના હોવાથી યાત્રા ટાઈને થઈ જાનગોઠિ થઈ હતી । ત્યાંની સવારમાં વિહાર કરીને પૂર્વ પંચાસની આવિ કુટાવા ૮ સાવેર (હોસ્કર સ્ટેડ) પહોંચ્યા અને સામેના માવકો વડેતમ્ય વરક રવાના થયા । સાવેરના માવકોય વાજતે-ગાજતે પ્રવેશ કરાવ્યો, ત્યાં વ્યાખ્યાન અને પૂજા કરાવ 'સાનું મુક અને કહ થવા કાલક થીજો' ૫ વિષય ઉપર આદેશ વ્યાખ્યાન પણ રાજામાં આવ્યું હતું । અમાઠ સાનુંબોને શ્વેર પધારવાની વિનિ કરવા શ્વેરની વેવરમણી, જુહારમણી રાંકા નેમિવજની અને વજુકુમાર સાવેર આવ્યા હતા, અને વિનિ કરીને વાજા ગયા હતા । બીજે દિવસે વિહાર કરીને આજા વાજવા વૈદ્યમાં આપાર અને વસ્તીની અપેક્ષાપ મુક્ય ગવાણ હોસ્કર-સ્ટેડની રાજધાની-રૂપ શ્વેર અને પહોંચ્યા । શ્વેરમાં બીજે વાનુમાંસમે માટેના આવાર્થિકતા પ્રવૈદ્યની માજક થાવી કહા મિદાન અને વજુકાના સહિત અમારો પ્રવેશ કરાવ્યો । યાજ યાજ ગાંધીયો થવાની રૂ. ૧૫) પાંસઠની વપજ થઈ હતી । સવારના વજ વાનવાથી ટોપડામેથી સામેવાની જહાવ થઈ તે જહાસરાજા છોટાસરાજા વિગેરે મુક્ય મુક્ય વજારોમાં કરીને પીપઢીવજારના વૃત-વપાજને પહોંચીને વિસજીત થયું । થે થ ૧૨ અને ૧૪ ના રોજ મયુજ્જીવજારમાં પર્વની કિમ્મત ઉપર વ્યાખ્યાન થવા પછી બીસંપ વરકની શુભપૂજન કરવામાં આવ્યું હતું । શ્વેરની વિહાર કરીને માવકા ગયા ત્યાં સાથે આવેલ શ્વેરના સંપ વરકની સ્વામિવાસસ્થ થયું હતું । ત્યાંની કાઢીપાઢી થતે બેટયા વજારું થયું । બીજી મુડી સાથે આવેલ શ્વેરના સંપે અ

* ૧ વજુકાના વજરની । ૨ મુનિનીજાનજાવરની । ૩ કુ (મુનિવજારની) । ૪ મુનિનીવજારની ।

૫ મુનિનીવજારની । ૬ મુનિનીવજારની । ૭ મુનિનીવજારની । ૮ મુનિનીવજારની ।

જાતુમાંસ હન્દોરમાં કરવાની આમદ્દર્શક વિનિતિ કરી, જવાબમાં પૂમ્મશીય ત્રપામ્સુ જે “પૂમ્મ આપાર્દેશની આદ્યા છે કે જાતુમાંસ મુમ્મઈમાં જ કરવાનું છે, છતાં પણ કોઈ સંયોગવશાત્ જો માલ્લખામાં જ રહેવાનું મધ્યે તો તમારી વિનિતિને સંપન્ન કરવાનું હકિયમાં યાચનું” ત્રાવો જવાબ સાંપળીને સુત્ર મયેહો હમ્મોરનો સંપ પૂમ્મ પમ્માસળીની પ્રસિક્કિતિને હન્દોરના ઉપામયમાં ર્દેશનાર્થે મૂકવાનું જવાબીને હન્દોર રવાના થયો । જેવમાથી વિહાર કર્યો, તારે પદ મુકામ મુખી અમને વમાવવા વહમાનો સપ આમ્મો । થીજો મુકામ અમારો ગુણાવશમાં થયો ત્યાં પારના સંપના માયલો સામા આમ્મ્યા હતા । થીજે રિવસે અણ્ણવણીયાન રોજ છાસનની પ્રમાવના થયે પ્લી ઈવે રાખના જેઠ વિગેરે સામળીજો સહિત વાજલે-ગાજલે પારમાં અમારો પ્રવેશ થયો । આ ફેરે પાર સ્ટંટની રાજપાની હોવા છતાં જૈન જે ના પયો લઈ ર ૫) જ છે, છતાં સામેવામાં થયેલી ગર્હુલીઓમાં ર ૨૫) પળીસની આવક થઈ હતી । જે સુ ૬ ની પ્રતિષ્ઠામાં અમ લેવા માટે હજૈનના કેસરીમલ્લી જેઠમલ્લી, હગનીરામજી મગનીરામજી, સીતારામજી ભંવરલ્લીજી અને નન્દરામજી વાગમલ્લી સામીયાન, વહનગરના કનકલ્લીજી પોથરીને, રતલ્લીમના રવિ જન્ડી કોરાવા, શ્રીજયમદેવજી કેસરીમલ્લી પેલીને અને હમ્મોરના નયમલ્લી જેવાવત, અલ્લીવન્ડી નામેરી, નેમજમ્મજી ઓસજાલ, જેવરમલ્લી અને કહેપાલ્લીજી મલ્લીને પારના શ્રીસંપ ઠરપ્પી ઠાર કરવામાં આમ્મ્યા હતા તેથી પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગે પારવા કરતાં જૈનોની અપસ્થિતિ સારા પ્રમાણમાં થઈ હતી । આ પ્રતિષ્ઠાના પ્રસંગ ઉપર શ્રીપાર્શ્વનાથ ધગવાવને ગાદીનહીન કરવા વિગેરેની લોહીની વપ્પ ર. ૩૮૯૧) આઠથીસો પ્કાળુની થઈ હતી । પારમાં આવતાં જતાં સાણુ-સાળીઓને પહલી વિહારની મુશ્કેલીઓને ટાલવા અને વિહારમાં સહાયતા કરવા માટે ફંદ કરવાનો ઉપદેશ આવતાં ર ૧૬૫૧) સોજસા પ્કાલવની ટીપ થઈ । સામિત્તાપ્ર તથા અરસિ પૂજાવી લોહીના ર. ૩૦૦) ગળસોની આવક મંદારમાં થઈ । પાર ફેરમાં પોરવાલેના નિશાસ ગવાલા લનીવાલાદમાં થઈન પદુ-વંસીન લઈન જવાની કોઈ પણ માસાશરીન પમ્મા કાલ્લી રામ્મ ઠરપ્પી મનાઈ છે કલાવ કોઈ મૂલ્યથી પણ લઈ જાય તો તે ‘પદુ-વન્નીજોન વગર કિમલે પાંચરાપોલ્લીમાં આથી રેશ પદ છે થશે પરવાનો મલ્લો છે છે નિયમના વાલ્લીની રેશ રેશ પાલ્લું ‘લીવશ્યામલ્લ’ કરે છે તેની તથા પાંચરાપોલ્લીની મલ્લ માટેની ટીપમાં ર ૨૦૦૦) થ હજારની રકમ થરાઈ હતી ।

પારની પ્રતિષ્ઠાના પ્રસંગ ઉપર જાણુજાણુના પળીસેક ગામોના માયમો આમ્મ્યા હતાં, તેઓન ઝમવા માટ આઠ રિવસ મુખી રસોડુ જાણુ હતું । પ્રતિષ્ઠાના મહોસવન અંગ રથવાગાના થ વરપોલા કાઢવામાં આમ્મ્યા હતાં, અને નવકારગીના ત્રણ ઝમલ થયા હતાં । આ પ્રતિષ્ઠાના પ્રસંગ રાત્રિવગા વિગેરેમાં માગ છનારી ખાવિકાન દરેક સ્થાળીમાં વાટકી પલાઈ, કપ રવાથી અને થાલી-મૂમ્મા ખાસરે થ વણ્ણની કિમલમા મળ્યાં હતાં । કોઈ પણ મન્દિર ઉપર કલ્લ

बहावनार पासेची अनुकूट देव केवानो धारस्तेरमां नियम ह्यो, ते नियमानुसार बहनापर
 जैनमहिर वपर कम्पस बहावनार पासेची व ४००) बारसो अगाव केवानां आम्हा ह्य
 परन्तु गटुकाळी पोरबाळी कार्यवृत्ता अने कुनेहमरी कोसिपथी आ देव केवानो नियम
 स्टेरे रद कथें ह्यो अने बहनापरवाळाने व ४०) बारसो पाछा आपवानुं यमुं ह्युं । प्य
 रद अने कम्पस पर पूम्ब फंग्यासप्रवरमुं यम अने प्रसिद्धना विवस-बार विगेरेनो केव
 वामां आम्ह्यो छे । धार स्तेरमां माळवी-आवको अने पोरबाळ आवकोमां बाधीस बर्षी परल
 कस वाळतो ह्यो ते पूम्बधीय धमी महेवळ करीने वळे पळने सयजाधीने सम्प कराम्यो ह्यो
 जेवी आ प्रसिद्धना वरेक कार्वामां वळे पळोय पया अ वस्ताहवी भाग छहने प्रसिद्धना प्रसंग
 दीपाच्यो ह्यो । धारपी वै सु ९ ने रोज पूम्बधीय परिबार सहित विहार कर्बो, राजय
 बाळा सुधायक केसरीमळवी पोसाना कुटुम्ब सहित विहारमां साधे रखा ह्य । बीजे विव
 अने वहा प्रसिद्धना प्रसंगने छहने कानवम पळोच्यो । वै सु १२ ने रोज भगवानने गप्पी प
 विराजमान करवामां आम्हा, अने तेवी बोळीया तथा प्यवावड अने कम्पस बहाववाधी बोळीन
 व ५ ५१) पांच हजार ने एकावननी वैवहव्यादिमां उपज वड । प्रसिद्धना प्रसंगमां वावक
 भाविकानी हजारवी समथानुसार छाप प्रमावयां वड हवी । आ प्रसंगे व विवसमी नवकाळ
 करवामां आवी हवी । विहार करी पाछा धार आम्हा जारे इन्दोर-भीसंपथ मावसो चपु
 मीसनी चिनवि करवा आवी पळोच्यो परन्तु मुम्बई जवामुं निक्षिप्त वड वहावी वेमनी विनंति
 स्वीकार्य नहि, तेवी वजो निरास वडने पाळा इन्दोर गया । अने धारपी विहार करीने
 नाळ्ळ वडन मांडवमड तीर्थी यात्राय गया । त्यांनी कटछीक प्राचीन जाम्यो जोडने वाळ
 करीने धनो अ आनन्द अनुमय्यो । तथा एक वस्तवना मध्य जाहोजळळीवाळा मांडवगडनी
 जाजनी आरी धडिबेरदशा जोडने मनुष्योनी बहवी-बहवी-दशा नजरोमजर जोडने कांइक
 सवेगदशामां वजारो वजो अन ' नीपेर्गच्छसुपरि व दशा वज्जनमिज्जेन " ए कविनी वज्जि
 रहस्य अनुमय्यो आम्हुं । मांडवमडवी विहार करीन १॥ माड्ळनो पाड ठवरी ४॥ माड्ळनो
 पंच कापी ठाणपुर मुळामे पळोच्यो । ठाणपुरमां आवेळ एक प्राचीन मन्दिरमी प्राचीनवानुं
 वारीकाहवी अवघोवन कर्तुं, वडमानमां सबाळाल रोडजाय व. धरपळ पंच महि बांधी सक्क
 पया सुन्दर छात्रपरधारी बांधामां आवेळा आ मन्दिरमां आवेळा आ पुमदमांनी पुवजीवो
 अने कोठरपीनुं काम जाडन आबूजीनुं स्मरण वहा जिना रवेणु मपी । मूर्ति विन्यत आ
 मन्दिरमानो प्रिक्रडेय बांधतां रि स १५५२ मां आ मन्दिरमी प्रतिष्ठा ववानुं जवामुं ।
 मन्दिरमी मजीकमां अ सूर्यकुंड आवळां छे अने जासपासनी बुधराजीपी आ मन्दिरानुं स्थान
 कोई तीर्थस्थावनी वाचक आनन्द भम साप्तिजमक होवानुं जववापी पूम्बधीय विचार कर्बो
 व आ तीर्थेस्तुम्य मन्दिरना जीर्णोद्धार करवानो प्रयत्न मारे अवदप करवो अ जोर्य "

તારાપુરમાં જગ્ગેનવાલા છગનીરામ મગનીરામના મુખ્યો અને ધારના આવકો તરફથી સ્વામિ-
નાસ્તસ્વનું ચમય થયું હતું । તારાપુરથી ૧૬ કી. મી. ને રોડ બિહાર કરીને મુન્સર્ફ આગરોડની
સડક ઉપર આવેલ પામજોડગામમાં અમે પહોંચ્યા । તે ગામમાં કેટલાક શિગમ્બર જૈનોની વસ્તી
હતી, પામજોડથી સાદીત્રણસો માઈલ અંતરે મુન્સર્ફનો રસ્તો છે । તારાપુરથી આગળ સવાસો
માઈલ દૂર આવેલા શીરપુર મુખીના રસ્તામાં જૈનોની વસ્તીવાલું એક પણ ગામ આવતું નથી તેમ
રસ્તો પણ બેઝલોલ પહાડી અને ચિલ્ડ આવે છે ।

માંડવગઢથી અમારો બિહાર થયા પછી ત્યાંના કાર્યવાહકોએ શીરપુર સંપના આગેવાન
મુમાલક-શીલાચન્દ-ગુલાલચન્દને ઠાર કરીને ત્યાં પંચથી અમારા
શિરપુર આદિ ગામોના બિહારની યજ્ઞર આવેલી હોવાથી શીરપુરથી ૧૦ માઈલ દૂરના મુકામે
સપોય હીષેલો અમારી સાથે શીરપુરના આગેવાનો આવ્યા હતા, ત્યાં મુખીના બિહારમાં
પુનિવ સામ- અમારી સાથે જગ્ગેનના શીરપુરના માણસો હતા । શીરપુરના આગેવાનો
અમને શીરપુર ૭૩ જવા માટે બાધી પહોંચ્યા પટલે જગ્ગેનના માણસો

પોતાના જવન ગયા અને અમારા સાધુઓએ શીરપુર તરફ પ્રયાણ કર્યું । ૧૬ કી. મી. ને રોડ
સાસનની પ્રમાણના થઈ પછી ટીલના ઘાટમાંથી શીરપુરમાં અમારો પ્રવેશ થયો । શીરપુરમાં
મુખ્ય મંદિર શ્રીવદ્યપ્રમુખીનું છે અને શ્રીમુખસિનામજીનું છે । શીરપુરના આવકોમાં મોટો ભાગ
પાટણના બિહારિઓનો છે તે જાપાની રેલ-ગુલ અને ધર્મ પ્રત્યે પ્રીતિ અને ભક્તિ અનેહ છે ।
શીરપુરમાં પાંચ દિવસની અમારી સ્થિરતામાં બાંગી પૂજા અને પ્રમાણના થઈ અંતરે સ્થાનરેશમાંથી
માંડવગઢ થઈને માલવામાં અને માલવામાંથી માંડવગઢ થઈને ધાનરેશમાં જતાં આવતાં સાધુ-
સાધ્વીઓની સંગઠ અને બિહારના પ્રવચ્ચ માટેના પટલો અસરકારક અંતરે પૂર્વ પંથાસથી
આવ્યા, તેની અંતર બધી મુન્સર્ફ જવાથી મુન્સર્ફ ૪ ૫૫૦૦) સાદીપાંચ હજાર અંતરેથી ટીપ
મગદ ગઈ । જે સુ ૨ કી. મી. જાંઝના અંતરે શીરપુરથી અમારો બિહાર થયો ત્યાર બાજબના માટે
બાલા ગામના આવક-ભાષિકાઓ અને હોકરા-હોકરીયા પણ કટલેક દૂર મુખી આવ્યાં હતાં,
અર્થાત્ ભક્તિવાલું-ધર્મની બગળીવાલું શીરપુર ગામ છે । શીરપુરમાં શ્રીબિજયવિજ્ઞાનસ્મિતીનું
પાટુમાસ નથી થઈ ગયું હોવા છતાં અમને પાટુમાસ કરવાની શીરપુરના સભે વિનંતિ કરી
હતી । શીરપુરથી પૂઝીયા મુખીના ૩૬ માઈલના બિહારમાં શીરપુરના આગેવાનો અમારી સાથે
જવાબના આવ્યાં હતાં । પૂઝીયાના શ્રીસમ ઉપર મુન્સર્ફથી યંત્ર મૂલ્ય ૪ પુલાસીદાસે ઠાર કરીને
અમારા પૂઝીયા પહોંચવાના સમાચાર જાણી શ્રીસમ હતા, પટલે જટ મુદિ ૫ ને દિવસે પૂઝી-
યાના શ્રીસમ બાજરે ગાજરે અમારો પ્રવેશ કરાખ્યો । ૪ દિવસની અમારી સ્થિરતામાં સ્વસ્વાન,
પૂજા પ્રમાણના બિહારનો જામ પણ સારા પ્રમાણમાં થીયો । પશ્ચિમ સ્થાનરેશમાં ૧૩ ૦૦) ની
વસ્તીવાલું આ પૂઝીયા મુખ્ય શહેર છે, ધર્મ ૧૦૦ પર આવકના અને ૧૦૦ પર સ્થાનક-

વાસીના છે. આવકો તપાસવા અને અંતર્યામીને માનવાવાળાઓ છે । અહીંના આવકોની આર્થિક-સ્થિતિ વધુ સારી બન્યા છે । અહીંની લેનપાટણાના કેટલાક વસતી વધુ હતી તે વાત કરવાનો ઉપદેશ આપતાં ડીપમાં ૪ ૬૦૦) છતો મળ્યા, અને પાટણાના ફરીથી વાત કરવામાં આવી । ખૂબીયાના શ્રીષ્ટિ મુર્ખ વિરુદ્ધ પૂર્વ-આગમોદારક-આચાર્યની તાર કરીને અમારા વાતુમાંની રજા મળાવતાં અમારી ઉપર અણા આખો કે “કોઈ પણ સ્થાને રોકાવા વિના સીમા મુર્ખાઈ આશે.” ત્યાર પછી એટ મુર્ખ ૭ મા દિવસે ખૂબીયાની અમારો વિહાર થયો, પાછેગામ મુખી ખૂબીયાના માગસો વિહારમાં સામે હતો । પાછેગામની વાંદવડ, પીપળાના વાસીક અને ચોરી વહને અને જાહપુર પહોંચ્યા, ત્યાં જાસનમમ્મના થયે પછી રીસનો પ્રવેશ, આંગી, પૂજા પ્રમાણના અને વ્યાખ્યાન-વાળીનો કમલ દરેક-સંધે જાણવડી બીજો હતો । ઉપરના ગામોના વિહારની અમારા અનુમતિમાં વાતુ કે ‘આ પ્રવેશમાં સાત સાપુઓનો વિહાર નામનો જ થયો હોવાથી, તમા કેટલાક વધુવિહારી અને હુલકતુ વિચરતુ થવા કરતું હોવાથી આવકોની પ્રજા-મતિમાં કયો વડાનો વહુ ગયો । માટે સાત સાપુઓ આ પ્રવેશમાં પોતાનો વિહાર ઉઠાવવાથી થયો જ આવકોના છે । અમને જાહપુરમાં વાતુમાં રાજવાન માટેની રજા મેલવા મુર્ખાઈમાં વિરુદ્ધ પૂર્વ આચાર્યની પાસે જાહપુરના વાતુનો વાતુ જાહપુર અને પછા અમારની વિમતિ કરી પરમુ ખૂબીયાના સપની વિમતિની માફક લેનની વિનંતિ પણ સમજાવે નહીં । જાહપુર મુકામે મુર્ખાઈની ગોંડીની પેઢીના મુનીમ વિમતિ કરવા તમા ઠામે વ્યારે વચારવાનું થયે તે પૂજા આખ્યા હતા લેનની સામેની વાતુની રવિવારનો દિવસ ઠામે વચારવાને માટે મુર્ખાઈનાઓને થયો અનુકૂળ આવીને અમારા સાપુઓ રવિવારે ઠામે પહોંચવાનો વિનંતિ મુનીમનીને વાતુઓ અને લેનને મુર્ખાઈ ગયા । બીજે દિવસે વિહાર કરીને મીમડી વહને અને ઠામે રવિવારે પહોંચી મયા । અમારો રવિવારે બનારો ઠાવાનો પ્રવેશ જાહપુરમાં અમ પરમાં ૪ દિવસથી જાહપુર ગયેલો હોવાથી મુર્ખાઈના કોટ અને સેંટ્રલરોડના તમા અમારની શરૂ સંધ્યાકૂલ અમારની અને વાતુકોપર વિશેરે પરના થવા આવક-આર્થિક-કાંઈ ઉપરના ગોંડીનીના ઉપામના આગવાનો વર્તન-વહનારે ઠામે આખ્યા હતા । ગોંડીનીના ઉપામના આગવાનો તરફથી આંગી પૂજા અને પ્રમાણના કરવામાં આખ્યા હતા । ઉપર અમારે અમારો પોતપોતાના ઉપામનામાં વાતુમાં કરવા માટેની વિનંતિઓ પણ કરી હતી । મુનીમની અમારનાગરની તબીબ ઠામે આવતાં રસ્તામાં જ થયેલી હોવાથી ઠાવામાં ૪ દિવસ રોકાવને અસાધ્ય મુર્ ૩ ને દિવસ વાતુકોપર જમા માટે વિહાર કર્યો । બીજે દિવસે વાતુકોપર આવવાનું પ્રથમ રજી થવાથી વાતુકોપરના સંધે પ્રવેશ મહોત્સવની ગોઠવણ કરી હતી પરમુ રસ્તામાં ૭ સાપુને તમા આવવાથી (માતું જાહવાથી) ૩ ને દિવસે બોધિતાં વહી આવવાનું થતું હતું । અ મુ ૩ ને દિવસે વાતુકોપર પૂર્વ પમ્પાસની મહારાજ આર્થ ઠાવા ૭ પધાર્યો । ત્યાં વપોરના ઠામે અમારની ઘેટ મેચનીમાઈ સોજપાએ અને રાવના અમારની આગવાનો વાતુમાંની

ચિનતિ કરી હતી, પરંતુ અસ્યાર સુધીની ફરેક ચિનતિશાખાઓને ઇક જ જવાબ અપાતો હતો કે " પૂજ્ય ગુરુદેવ આપાર્થથીની સમીપે હાજર થયા પછી ફરેક ચિનતિઓને હસ્તમાં લઈને, શાશુ સૌમ્ય આદેશો સામાજિક અને તથા સામુહિકી અનુકૂળતાને જોઈને પૂજ્યપાદ આપાર્થદેવ શ્યાં ધરમાલશે ત્યાં જાતુમાંસ થશે । " ખાટકોપરમાં જે સિલસ બ્યાક્યાન-પ્રમાવનાદિ થયાં હતાં । જ સુ ૫ ના વિહાર કરી છીપા માયજલા પહોંપજાતું પારેલું, પરંતુ જજમાં મારુંગા આચાર્ય છેટ રજવીમાઈ સોજપાલના આમહથી તેમના ક્ષાન્તિનિકેતનમાં રોકાઈ ગયા, ત્યાં બ્યાક્યાન અને પ્રમાવના થયા જાજ સાંજના વિહાર કરી માયજલે આવી રાત રહીને જ સુ ૬ ની સવારે જાંબી નીકળી મીઠીરજારને નાકે બીજાશ્વિનાશજીના મન્દિરે આમ્યાં । બીજોઢીજીને ઉપાસ્યેથી કેટલાક સાધુઓ અને શાલક-શાલિકાઓ સામે આવી પહોંચ્યા । તેઓની સાથે ક્ષેત્રેટી જવારમાંન્ય શ્રીમદ્વાવીરસ્વામીને ફેરે રજીન કરીને, શ્રીગોઢીજીના ઉપાસ્યમાં આમ્યાં । શ્રીપૂજ્યપાદ-આપાર્થ-દેવેસને જન્મન કરીને પૂજ્ય પન્થાસમીય મંગલિક બ્યાક્યાન હંમજાવ્યું, અને પ્રમાવના થઈ હતી । શ્રીગોઢીજીના ઉપાસ્યમાં અમારી પાંચ સિલસની સ્થિરતા થઈ હતી તે ફરમાન ક્ષેત્રેટી નમજદ અનેપંદની વિમારીને બંગે તેમને જગલે મંગલિક હંમજાવજા જજાતુ થયુ હતું, ત્યાં મંગલિક હંમજાવીને રાજસાદેજ છેટ કાન્તિલાલ ફેરજાવના આમહથી મરીનજાજ પર તેમન્ય જગલે રાત રહેવાતું થયું હતું । સાંજના પ્રતિક્રમય થયા જાજ છેટ જજકપન્થ કેટલલાલ મોડીને તથા જીલુમાઈ કલમાઈ સોઢીછીટરને જોઢાવીને છેટ કાન્તિલાલ સાથે ધાવઃસ્વરખીય પૂર્ણાચાર્યના રજેલ વિલિપ પ્રકારના સાક્ષિત્યનો પઠન-જાઠનમાં છી રીટે રેગ થયે અને જહોલા પ્રજાર ધાપ તે જાવતમાં મમ્પરાત્રિ સુધી જિજારવિનિમય કરીને પૂર્ણાચાર્યો અને જાજાની મીસિ-ટીસિન કાંઈ પણ ધાયા ન આવે તેજા પ્રકારની ઇક જૈન કૌલિક કરવાતું મજી થયુ । સવારમાં શ્રીગોઢીજીને ઉપાસ્યે જઈને પૂજ્યપાદ આપાર્થદેવેસને રાત્રિય કરેલો નિર્ભય જણાવ્યો । ઉવટે કૌલેજમાં કજા પ્રકારનો જૈનધાર્મિક કૌલે રાજજાથી જજકોટિના જૈન જિજ્ઞાનો વૈધાર થઈ જુલ તે જાવતના નિજન્થોને માટે ફનામી જાફેર રાજર આપજામાં આવી હતી । જાફેર રાજર આપજાથી પન્થેરેક સિલસો કલ્યાને આમ્યા હતા । પૂજ્યપાદ આપાર્થદેવસની મજર તલે ફરેક નિજન્થની ઉપાસખી થતાં જે નિજન્થોને પાસ કરીને, તે જજે નિજન્થોના હેલકને અનુક્રમે રૂ ૩૦૦) તથા રૂ. ૨૦૦) મજીને પાંપસો રૂ ફનામના આપજામાં આમ્યા હતા । આ મજીમ સંસ્થા (જૈન કૌલેજ) માટે પૂજ્યપાદ આપાર્થદેવસના સહુવેલથી અને પન્થાસપ્રવરમા પ્રયત્નથી હમમગ રૂ જાર કાવની મરજના જજનો મજી ગયા હતાં પરંતુ કંઠકાંપક અનિવાર્ય-કારણોને લઈને તે વિજારખાન હાલ દુરવના સંયોગોન અનુસરીને પઢતી મૂકજામાં આવી હતી ।

મુન્થહની સ્થિરતા ફરમાન શ્રીગોઢીજીના ડૂસ્ટીયોને પારસ્ટેટમાં આવેલા વાતાપુરના મન્થિરની રજીકવ પૂગપમીય અજાવીને તેના જજાર માઢ ઉપદેસ અને આમદ કરવાથી ગોઢીજીના ડૂસ્ટીયોય

૧૦૦૦) દસ હજારની રકમ મંજૂર કરી હતી, અને ત્યાંના મુજબાલક મગધાન શ્રીમુખાર્થ-
વાચાવીની પ્રથિમા શાસ્ત્રમાં પુરાનપુરમાં છે તે પાછા આપવાની કબૂલત ઢીરપુરના શ્રીસંધે આપી
છે; વચ્ચે થોડા વચ્ચતાં તારાપુર સીંચેનો બીજોટાર વહ જશે ૫ મિ:સંસય છે ।

મુખ્યદાંત્ય બૂરા બૂરા કાપાઓને કાપવામાં કરીને તથા તથા સામુખી સાથે વિચારવા કરીને
પૂર્વ આચાર્યદેવેદે પોતાના સમુદાયના સામુખીને જૂઠે જૂઠે સ્થાને જાતુર્માસ કરવાની આજ્ઞા આપી,
વચ્ચસાર અમારા સમુદાયના સાસ સામુખીમાંથી ૧ પૂર્વ પન્થાસપરશ્રીજી, ૨ શ્રીમોદસાગરજી,
૩ શ્રીચમ્પકાન્થસાગરજી, ૪ શ્રીચમ્પકાન્થસાગર અને ૫ શ્રીચમ્પકાન્થસાગર ઠાળા ૬ મુ જોમાસું બાદ
કોપર નહીં થતું, અને ૬ શ્રીકામસાગરજી અને ૭ શ્રી (શ્રીમુખોપસાગરજી) ઠાળા ૨ શ્રી જાતુર્માસ
કાપવાની નહીં થતું । શ્રીકા સામુખીને કોટમાં, સેન્કરસ્ટેડોટમાં, સાન્વાકૂશમાં તથા અન્ધેરીમાં
જોમાસું મળી થતું । અમારે બાદકોપર કાપાસું નહીં થવાની જ શ્રુ ૧૧ થી કાંઠે શ્રીગોદીડીને
કપાલપેથી વિહાર કરીને કાપવાની મળા, ત્યાં બારસને વિષસે સ્થાપના આવીને વપોર થઈ
વિહાર કરી કૂર્મમાં રખ રહી જ. શ્રુ ૧૩ ને રોક સવારમાં વિહાર કરીને બાદકોપર મળા ।
બાદકોપરના શ્રીસંધે સપ્તમી પ્રમાણના થશે પછી રીતે ઠાઠથી અમારો પ્રવેશ કરાવ્યો । ઇમ
ઇમ અમાસગ ૭૫ ગાહીઓ અને કાઠુની પ્રમાણના થઈ । અવસરોપિત પૂર્વ-પન્થાસપરશ્રી
પ્રમૈનો અધિસ્ત-પ્રથિમા સવન્નિ દેશમાં આવી અને શ્રીસંધ પ્રમાણના કેઈ વિદાય થયો । દરરોજ
સવારમાં સવા બાઠથી સાદાનથ થાપ્યા મુખી સ્થાપના જાતુ હતું । અત્ર બારસો કપાલ ભાવ-
કોના થર છે, સ્થાપના થાપીમાં સારી સંસ્કારમાં અવસરુદાય કામ કેસો હતો ।

घाटकोपरनु चातुर्मास

वि सं २०००

ठि श्रीजिराधलीपार्श्वनाथजीना मन्दिर पासेमो श्रीजैन श्वे मू उपाभय

बोधः—जीनकसी—इन्द्र—राजप अखिछ—भारतवर्षीय—भीमबैमान—उप सहायक—समितिनु स्थापन अद्यार—
नविनेक अद्योपरी स्वाग श्रीमन्त्र—अद्योप—इस्तमिभित्त ज्ञानमन्त्ररापि सुम कावों.

संघवकार—

प्रठ स्मरन्त्रे—५, आप्योद्यारक—आन्वार्कवेवेक—भीमानम्भसागरसूरीभरजीना मिहान—विम्ब—वैद्यकरव—
देवरी—विद्वज्जराधवलीनोद्वारक—५, पंम्बजप्रवर—भीमन्त्रसागरगणीम्भय करवापिन्वबरीक.—

बम्भकाभिसागर.

घाटकोपरमां प्रवेश करीने क्या सूत्रने सांमखबानी इच्छा छे एम विचार विमिमय यवां घाट
कोपरना भीसंघे भीमगवरीसूत्रने सांमखबानी इच्छा अप्पाववां भीमग-
घाटकोपरना चातु
र्मासमां यवेछां द्वास
नहिद—कार्योनी
ईक—नोध
वरीसूत्रअने साये जैनरामायण (त्रि श पु नु ७ मुं पर्व) बांषबानी इद
आत करबामां आवी । सूत्रने बहोरावबानी, ज्ञानपूजननी, तथा भीमग-
वरीसूत्र अने नबकरमंत्रनी आरापमानी बोखीभी ज्ञान खावामां छामग
क ५००) पांचसोनी अने देवत्रय्यमां क ८७१) आठसो इकोतेरनी
आवक यइ । आराधनामां १३५ माई—म्येनो जोडाया हवां, वेओने
नूरी नूरी म्यच्छिओ तरफ्फी ९ बिबसना एकासजा करावबामां आन्वां हवां । त्वार पछी
अक्षमिपिपपमं ७० माई—म्येनो जोडायां हवां । वेमा सोछ बिबसमो पप भीसंघ तरफ्फी
स्वामिवात्सल्यनो छाम छेवामां आम्बो हवो, अने आराधना करमारओने इपीबानी तथा
भीच्छ विगेरेनी प्रयागमाओ करबामां आवी हवी ।

जे गामना आपकीछपावामां ठोढो पढ्यो होय स्थानो हिसाव वपासीने पढेछो ठोढो भरपाइ
करीने खातुं सरभर करबाने माटे घाटकोपरमां भा सु १४ मे बिबसे अखिछ—भारतवर्षीय-
वर्षमान—उप—सहायक—समितिनी स्थापना करबामां आवी अने तेने माटेना फंडनो उपदेस
आपवां टीपमी जइआव करबामां आवी । वेमां घाटकोपरफी क ४१००) एकठाफीस छो
भीगेडीजीने वपाभवेपी क ५१००) एकावन सो जइआवाडीफी क ४००) चारसो, सेन्डहस
रोहफी क ६०००) छ हजार, कोटमांफी क ६००) छसो दादरफी क ८००) आठसो अने
अपेरीफी क ५००) पमुपव प्रसंगे भवायां हवां वेमां बमारो यवां यवां जोमासु पूर यवां

આમ્ને; ત્યાં મુખીમાં કુલ રૂ ૨૪૦૦) બોલીસ હજારનું કલ થયું। પર્યુષણના આઠે મિત્ર સોમી મુલક મુલક વૌષધ-કરનારાઓની સંખ્યા ૨૫ અડીસો ઉપર મહ હતી। તે વરેકને છેલ્લે સીપજી વિક્રમજીમાંઈ તરફથી જાંદીની નવકારવાળીની, છંટ રેવજી ટોફરસી મૂલજીની ક તરફથી શ્રીધિવૃષ્ઠ-આરાધનવિધિની શૂકની, અને છેલ્લે જાદીબાલ જગમુજ ગાંધી તરફથી વક વક ફપીયાની પ્રયાગના કરવામાં આવી હતી।

મહારાજાની વચ્ચે કરવા આવનારા સ્વામિમાર્ગીઓની મઠિમે માલ ઉગમગ છ માલ મુખી રસોદા સુસ્થ રાજવામાં ઉગમગ રૂ. ૨૦૦૦) જે હજાર ઉપરંત રાજની છેલ્લે રેવજી ટોફરસી, સીપજી વિક્રમજી અને જાદીબાલ જગમુજ ગાંધી સાપર્મિકવચ્ચુની મઠિ કરવાનો અપૂર્વ અન ધીઓ હતો।

પર્યુષણ મસરો મુપનાયું થી મસ ૨૪૫૧૥ ના રૂ ૭૨૫૪૥ ની, તથા જારસા સૂચને જાદી-રાજવામાં; અને વિગ્રોના રૂલેન કરાવવામાં થી મસ ૨૩૭ ના રૂ. ૮૦૧) આઠસો વકની ઉપલ મહ હતી।

જાદાઈવી વપસા કરવામાં ૨૧ માપસોમે છેલ્લે જાદીબાલમાંઈ જાંદીની જાદીબી, છેલ્લે સીપજીમાંઈ રૂ વાંચની અને જાદીબાલ વરવકાની કહાપી કરી હતી। છંટ સીપજીમાંઈ અલ્પમિત્રિ વપ કરનારા ૭૦ માપસોને જાંદીની જાદીબી સ્થાપી કરી હતી, અને સંસ્કરણે વિષયે વૌષધ કરનારા ૧૬૫ માપસોને મેટિ જાદીબાલ ગાંધી વક વક ફપીયાની પ્રયાગના કરી હતી। પર્યુષણ પર્વની આરાધનામે ઈલે પર્યુષણપર્વમાં જાદીબાલ અલ્પમિત્રિ વચારે વપસા કરનારાઓને તથા પર્યુષણમાં વક વપ વૌષધ જેલે કર્મો હોય તે જાદીબી સીપજી તરફથી સ્વામિવસંસ્કરણે મઠિ કરવામાં આવી હતી તેમાં ૪૦ જારસો ઉપરંત માલ-મેલેમેલ માગ ધીઓ હતો।

માલવામાં વિજરણા ડાકુ-સાખીઓના વિનય મઠિ અને વૈવાચકના જાદામાં જાદીબી છેલ્લે જાદીબી ની પેલીમે રૂ ૧૧૫૫) જાગીવારસો વંચાવમની મહદ પૂજ્ય વન્યાસપ્રવરના અપાથી। જાદીબાલમાં આવવા ૫૦૦ વર અને જાદી હજાર ઉગમગ વસી ઉપદંધપી થમેલો હોય કર્મો જાદીબી ત્યાં કોઈ વપ મુનિય જોમાસુ મિત્ર વમેલું હોવાથી જાદીબીવિવરના મહ પર્યુષણથી આરાધનાનો પ્રવચ્ચ કરવાની ત્યાંના સંજમી સૂચના આપ-વનાં કર્મો-જાદીબી-જાદીબાલ મેટિ જાદીબાલની જાદીબી પૂજ્યથી જાદીબી મોલકવાનો પ્રવચ્ચ કર્મો।

જાદીબાલમાં આવવાં જાદીબીઓમે વક વક મી અને વકી રીવસરના જાદીબી અમાલવામે માલે વક મોલકવામાં જાદીબી હજાર હતી તે સમ્બર્ધિ ઉપરંત જાદીબીને જાદીબીવિવરના-સુમાલક-જાદીબી

મહા જીવનસાહ બચ્ચીમાઈ તરફથી રૂ ૧૦૦૦૧) રૂઠ હજાર ને એકની મદદ જી હ ની પરીને બપાવીને ડોઠ ડાન્ટિયાતના ધર્મપત્ની પાર્વતીબાઈના નામથી તે મોજનસાહા બાહુ કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે । હાલ તે મોજનસાહાનું કાર્ય સંતોષકારક થાઈ છે

માઝબાદેસના માઝકોના હજારના માઠ અને ડાનાવિના પ્રધારને માટે એક મકાનની રૂઝેનમાં બંધી બહાર હતી તે માઠનો ઉપદેશ આપવાથી માઝમગરનિવાસી ડોઠ જાહીબાહ જગમુજ ગોષીપ રૂ ૨૧૦૦૦) એકસીસ હજારમાં એક મકાન સ્વીયું છે, ધર્માર્થે સમર્પણ કરવાની વાત વાલે છે ।

પાઠકોપરમાં વેષશા આવેલ્ય હસકિરિત પ્રન્થસંમલને રૂ ૨૧૦૦) એકસીસોમાં જાહીબાહ જગમુજ યાંત્રીપ દયીર કરીને પોતાના સ્વર્ગસ્થ પુત્ર પ્રવીપકુમારના સ્મરણાર્થે 'શ્રીચન્દ્ર-મલીપ-ત્રેન જામમહાર' નું નામ આપીને પૂજ્ય પંત્યાસજીને સમર્પણ કર્યો ।

પૂજ્ય-આગમોદારક-આચાર્યશ્રીની આજ્ઞાન અનુસરીને પૂજ્ય-પંત્યાસજીપ પોતાના સિપ્પ-પ્રશિષ્યોને રીપે જવાલેલ પાંચ રબલે જાનુઆસ કરાવીને તે તે સ્થળના શ્રીસંપતે કામ આપ્યો ।

૧-પં શ્રીદેવેન્દ્રસાગરજી, ૫ શ્રીદીરસાગરજી, શ્રીધિકમસાગરજી શ્રીમલીસાગરજી અને શ્રીરોહસાગરજી ટાપા ૨ ને સુરત-હરિપુરાના રૂપાધયે ।

૨-શ્રીધર્મસાગરજી, શ્રીમમલસાગરજી, શ્રીમમૂલસાગરજી અને શ્રીકનકસાગરજી ટાપા ૪ ને મવાનીમહી (માઝવા) ।

૩-શ્રીદસસાગરજી, શ્રીમુનીમૂસાગરજી શ્રીનરેન્દ્રસાગરજી અને શ્રીધિર્માદુસાગરજી ટાપા ૪ ને અમદાવાદ-શ્રીકામદતી પોહના રૂપાધયે ।

૪-શ્રીદર્શનસાગરજી, શ્રીવ્યાસસાગરજી અને શ્રીજિતેન્દ્રસાગરજી ટાપા ૩ ને સીવામઝ (માઝવા) ।

૫-શ્રીસાન્નિસાગરજી શ્રીપ્રમસાગરજી અને શ્રીમતકસાગરજી ટાપા ૨ ને રાગ (માઝવા) ।

આસો મહિનામાં આવશીકની બોઝીનું આરાધન કરવા પોટી (પશ્ચિમ દાનદેસ) થી પંચી સંક માલક-માલિકાઓ આવ્યા હતા । તેઓપ પૂજા-પ્રમાદનામાં સાથે કામ લીધો હતા ।

રૂઝેનના સિદ્ધપદ્મજીના મન્દિર માટ રાવજહાપુર ડોઠ રૂઝી ટાકરજી ન પી ટૂંટીની મહામળથી મુસ્બઈના માલજહારમાં જાલેલ કચ્છી વીસાઆસવાજના દેરાસરમાંથી કાપરાહકાપ જાંતીના ત્રણ સિદ્ધપદ્મજી રૂઝેનની જી. છ ની પેરીન આવ્યા । અને એક એક પુઠીયુ અને એક એક જગદીશો સ્ત્રીનાથી(દાનદેસ)ના સંપત તથા પદસાહદ (માઝવા)ના સંપતે આવ્યા ।

માઝવા અને મવાહના મન્દિરોમાં જીવજવામ માટ પાસની સાવરણી રહેંજવા માટ પાંચ મ્પકિરો પાસથી રૂ ૭૫) સંપોતર જી. છ. નો પરીન જાણ્યા ।

પાઠકોપરના સંપત જગદૂશનુ જીવજવામ સર્ગીવ માય રાગરાગનીમાં મંથજાહનાર વરમ

પુર સ્ટેડન રાજકપિ મોગીબાબને સોનાનો પાર વિગેરે એક સો હપીયાનો શિરપાથ ૪૪ શ્રીસંપ પાસેથી બપામ્બો ।

સામાન્ય સ્થિતિમાં આરક-બાલિકાઓને મદદ કરીને ૬ ૨૫૫) સવામણો બાર મારકો પાસેથી બપામ્બો ।

ઝીવોસાર, કપાત્ર અને પાટણાણ વિગેરેની મદદ માટે મહારાજામંત્રી બાલેલી કીપોમાં ૬ ૨૫૦૦) છામણ બહી હવાર શ્રીસંપ પાસેથી બપામ્બો ।

શ્રીસિદ્ધેશ્વર-સપ્તાહનાસમી બાહર-બાર શ્રીસિદ્ધેશ્વર અને શ્રીસાધન-મુખ્યકર પત્રોમાં કપાત્રી તથા મુખ્યકર પત્રિકાઓ પુરીષ પ્રકાશન માટે કપાત્રીને મદદગારાથી ।

પરકારમંત્ર અને અધિકારિણિ તપત્રી યાત્રક ચૌદ પૂર્વેના તપત્રી બપક-બાલિકાઓ છાપ પ્રમાણમાં બોલાયા હતા, તેઓએ વક્તવ્યના કરાવવામાં તથા પૂજા-પ્રમાણનામાં પણ સંબંધી કરી કરી સ્થિતિઓએ છાપ બીજો હતો ।

જા સુ ૫ મે સિવસે મુખ્યકર ફેર રાખાવ નંદિ વંદાથી હતી તે પ્રસંગે ૭ બપાવ તપત્રે પ્રત, ૭ બપાવ કાર્યવંચથી તપ, ૯ બપાવ શ્રીસરનાનક તપ અને ૯ બપાવ અધિકારિણિ તપત્રે પ્રત કરું હતું અને શ્રીકલ્પની પ્રમાણના કરવામાં બાકી હતી ।

જાતુયોસ પૂજ તથા બામ્બુ ત્યારે મેમિષ્વમાઈના પ્રકલ્પથી કલ્પ-મુખ્યકાના શેઠ સીવસી શ્રીકલ્પનીના બામ્બુથી તેમના વંશકામાં જાતુયોસ વર્ષકીને શ્રીસંપ સાથે સિદ્ધાન્તના પદની તામ્ર કરવામાં બાકી હતી । સીવસીમાઈના બાકા કુટુમ્બના અત્યંત બામ્બુ અને મલિની તેમના વંશકામાં ગ્રામ સિવસ રોજનાતું થયું । તે વરમાના રાત્રિજાગરણમાં તથા બાલકાનામાં શ્રીકલ્પની અને પ્રતિકલ્પનાં હપીયાની તથા શ્રીકલ્પની પ્રમાણના સીવસીમાઈ વરકાની કરવામાં બાકી હતી । પૂજ પૂજાસત્રીમાં કપાત્રીથી સીવસીમાઈના કુટુમ્બના વરક માત્રસે વક્તવ્યકિ ફેરવિર દિમા નિવસો કેદને બાલકના કુટુમ્બને જન્મ પામ્યાં સાથે કરું હતું । જા ૫ ૧ મે રોજ બાલકાના વાંચ્યા પછી કપાત્રને બપાતું થયું, ત્યાં મંગલિક સંમકામ્બુ ત્યારે શ્રીકલ્પની પ્રમાણના થયું હતી । જા ૫ ૫ મે રવિવારે સવારમાં પૂજથીપ બાહર બાલકાના બાપું હતું, તેમાં બાલક-જાતુયોસપદ્ય “ શ્રી કુત્વા સર્વ ” ૨ શ્લોક વપર મુખ્યકર વિવેચન કરવામાં બામ્બુ હતું ।

સાતકોપરના મમ્બરના મૂળનાથકાનીને કેપ કરાવેલો હોવાથી તે મિમિસે શ્રીસંપ વરકાની પ્રાગટ્થ માધમાં મહોત્સવ કરવાનું નક્કી થયું હતું, તે પ્રસંગે બપાત્રી હાલતી માટે શ્રીસંપે બામ્બુ કરવાથી તે પ્રસંગે પાછા બાલકાનું શ્રીસંપને બપાત્રીને સર્વ યાપાવ જા ૫ ૮ પછી વિદ્યાર કર્યો, અને મુખ્યકર-કોટના શ્રીસામિયાથમાં કપાત્રીમાં તે વક્તવ્યે સિદ્ધાન્ત પૂજપાથ શુદ્ધર્ષે બાલકાર્થેવેસન વચ્ચે કરવા માટે અને થયા સાધુઓ કોટમાં ગયા । પૂજપાથ બાલકાર્થેવેસની સાથેની બપાત્રી સ્થિરતા વરમાના પ્રાગટ્થ માધમાં વનારા ઉત્સવ પ્રસંગ વપર બાલકાર્થેવેસનાને વનારવાથી વિનંતિ કરવા માટે પાટકોપરના બામ્બાનો બામ્બા હવા અને વિનંતિ કરી હતી ।

પરંતુ પોવાની ઠપીયત થરાથર ઠીક રહેતી ન હોવાથી ' પોવાની અસુષ્ઠિ જાપાલીને ૫ થી ચમ્પુસાગરથી આલિની હાજરીથી જ સન્તોષ માનીને ઠાઠમાઠથી મહોત્સવને ઉજવણી ' એમ જાણ્યું । ત્યાર પછી પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવની સાથે જ કોટમાંથી વિહાર કરીને ઝાઝાઝી આખ્યા અને રાહ રહીને થીજે રિવસે વિહાર કરી જા ૪ ૧૩ ને રિવસે ઘાટકોપરમાં આવી છેલ્લે દેવજી ટોકરણીના આમદથી તેમના જગજામાં જતર્યા । ત્યાં જે રિવસ વ્યાખ્યાન, પૂજા અને પ્રમાવના થવા થાઈ મા સુ ૧ ના રોજ ઉપામયમાં અમારા સર્વે સામુઓરું આગમન થયું ।

મા સુ ૨ થી ૧૦ સુધીના આઠ રિવસમાં અઢાર્ધમહોત્સવ, અઢાર અમિયેક, મહોત્સરી ત્યાત્ર અને પ્રમાવના થયાં હતાં, આઠે રિવસની આંતી, પૂજા, અમિયેક અને ત્યાત્ર સમ્બન્ધિ જૂરી જૂરી બોલીઓના થી મળ ૨૪૭૭ મા જ ત્રણનો માથ હોવાથી આસરે ૪ ૭૪૧૧) સાલ-હજાર ચારસોને પકત્રીસ હગમગની દેવત્રમ્યમાં આવક થઈ હતી ।

પૂજ્ય-મન્વાસપ્રથર-ગુરુવર્ષે શ્રીચમ્પુસાગરજી ગણિચરના તપ અને ચારિત્રના પુણ્ય-મમાવથી ઘાટકોપરના ચાતુર્માસમાં મુક્તવથા ઉપર અખાવેઈ ક્ષાસનદિવસર્વક-કર્મો મુમાવકોના સહકારથી થયાં હતાં ।

અન્વેરીમાં આવેલા પોવાના થર દેરાસરની ચર્વણઠ મા ૪ ૫ ની હતી તે પ્રસંગે અન્વેરીના કરમચન્દ હુંકમાં વધારવા માટે જામનગરના નગરછેલ સંઘથી વોપટલક બારણીમાઈના મત્રીજા સંઘથી જુનીછાક કસ્તીચદ ટરકત્રી ધણો આમદ અથાથી મા ૪ ૪ ને રિવસે અન્વેરી જવા માટે ઘાટકોપરથી અને વિહાર કર્યો । ઘાટકોપરનો સંપસમુદાય દૂર સુધી વહાવવા આખ્યા હયો, રસ્તામાં માંગલિક સંમજામ્યા પછી તે સમુદાય ઘાટકોપર ગયો અને અંદે થયા અન્વેરીમાં મેટિ મનિછાક કરમચણે અખાવેલા ' છેલ્લે કરમચંદ જૈમ પૌપમજાલા " ના નામથી બોલજાવા બોલચન્દરોહ ઉપર થીજાપાઈની હવમાં આવેલા ઉપામયમાં જાહેરે જતર્યા । નાવક-નાવકાને મગલિક સંમજામ્યા, સંમજામ્યા પછી સૌ વિસર્જન થયાં ।

અન્ધેરીનું ચાતુર્માસ

વિ સ ૨૦૦૧

ઠિ કરમચદ ઝૈન પૌપપણાઠા ધોઢપન્વરરોઢ, બીલાપાઠા, મુંબઈ નં ૨૪

નોંધ:—હસ્તલિખિત પ્રત્યેકપાળે રાખવધારતી હરિ અને તે તે પ્રત્યેકની સમૂર્ણ કૃપિતરૂઢ.

સંપાદકાર—

પ્રથમ સ્મરણીય વૃ. આત્મનોદારક આત્માર્થ શ્રીપાવનમ્સામરસુરીઆરના વિદ્વાન્ શિવ્ય-વૈજ્ઞાનિકનેયરી
ચિદ્રાજપરમ્ણ તીર્થોદારક વૃ. પમ્પસામર શ્રીચમ્પુસામરગણીત્વના વરચરવિન્ધવકરીક-શિવ્ય—

અન્ધકાન્તસામર.

પાતુર્માસનો પૂર્વરમ ધામે શાસનહિત કાર્યોની ધક્કાત

સપ્તમી પુનીકમ્મ કમ્પીકમ્પના આપરથી મા વ ૪ ને રિવસે અને અમ્પેરી આવી ગયા, તેવી તેમને પનો જ સમ્પોષ થયો અને મા વ ૫ ને રોજ કરવા પારેકા યસથના હસાહવાં પનો જ થયો અને ।

કા વ ૫ ને રિવસે સમારમાં રથવાજાનો વરધોહો સંપત્રી પુ ક વરપત્રી કાઢવામાં આવ્યો હયો, સ્વાર પછી ક્રમ મુદ્ધર્ષમાં તેમના મન્થિરમાં શ્રીપાર્થનાથ ચગવામની જે પ્રવિમાઓ પવરાવવાની હતી, તે પવરામ્યા વાદ પૂજ્ય પમ્પાસમરર આદિ સાણુ સમુદાયે વાસણેપ કર્યો હતો ।

સંપત્રી પુ ક થા મન્થિરમાં મૂઝનાયક તરીકે શ્રીભેવાંધનાથમણુ વિરાજમાન હોવાથી કઠિકાકપર્યંક—મગવાયે ત્રિપટ્ટિકાકા—પુરુષ—વરિતમાં કરેકા શ્રીભેવાંધનાથમણુના સમ્બન્ધમાં વર્ષનનું માવવારી આધેકમ અને કેટલુંક કાપતું કામ કરાવવા વાવતવા પૂજ્યત્રીયા કપદેસત્રી સંપત્રી પુ ક આદ્ય તે અને કામ રૂ. ૧૫૦) સાકાગ્રજ હવાર કપરંત કર્યો કરામ્પત ।

મા વ ૧-૧ -૧૧ ના ગ્રજ રિવસોમાં શ્રીપાર્થનાથમ્મ અમ્મકસ્થાપકની વિધિપૂર્વકથી આરાધનામાં પત્રીકેક માવણો બોઢાયાં હતાં તે થનામે જૂરી જૂરી વ્યક્તિઓ વરપત્રી પકાસનાં કરાવાનાં હતાં; અને હસમને રિવસે અમ્મકસ્થાપકનો વરધોહો પમ કાઢવામાં આવ્યો હતો । ત્યાર પછી પૂજ્ય પમ્પાસમરરથી તવીપત ધરય વદ ગદ હતી । રથેક રિવસ વાદ તવીકતમ્મ

મુખારો થવા માંડ્યો અને જરાજર લથીયવ મુપરતો મહિમા ઉપરાંત ટાઢમ જામ્યો । જાર પછી મુમાજક મોગીજાલ જહેરજન્મ અને શશ્વેરી ચીમનજાલ મોહનજાલ હેમખમ્વતી વિનંતિમી મહા મહિનામાં અન્વેરીમાં છેલ મો ૦ જના જગજમાં જવામુ થયુ. ત્યાં હમેણાં ક્યાક્યાન જાવું હતું । જા ૦ મુ ૦ ૫ના વિવસે તીર્થજર-મગજાનમી પ્રસિદ્ધા કરવાની હતી તે નિમિત્તે મુમ્મઈમાં સેંઢહસ્ટ રોહના શ્રીચન્દ્રપ્રમસ્વામિના ચન્દ્રિમાં મદ્દાહ મહોસ્તજ અને દામ્તિસ્નાત્રમા પ્રસંગ ઉપર પધારવાને માટે છેલ મોહનજાલ હેમખમ્વતી અસ્તન્ત આપહથી પૂમ્મ પમ્પાસજી આત્રિ ટપા ઈંઢહસ્ટરોહન જપામ્મે પધાર્યો હતા, અને જા મુ ૦ ૫ ટા ૧૭-૨-૪૫ને વિવસે પ્રસિદ્ધિત કરાવજા મગજાનને જાલસેવ કર્યા પછી પાછા અન્વેરી પધાર્યો હતા । જા મુ ૧૪ ચોમાસી ચૌવજના પ્રતિક્રમજ કરનારાઓને છેલ મો ૭ તરખી દક દક રપીયા અને શ્રીજ્ઞની પ્રમાજના કરવામાં આવી હતી, તમા તેનમી મુપત્રી શીનજાલપ પ્રમજ જ પૌપજ કર્યો હોવાથી તે નિમિત્તે (જા મુ ૧૫)ન વિવસે તેઓના ગૃહમન્દિરમાં અન્તરાયકર્મની પૂજા મળાથીને સ્વામિજાલસસ્તુ જમજ કરવામાં જામ્મું હતું । જા મુ ૧૪ ના ચોમાસીની આરાવના કરાવવા પાઠકોપરના સંખની વિનંતિ જવાથી જ્ઞને (ચન્દ્રકાન્તસાગરને) તમા શ્રીચન્દ્રજર્મસાગરજીને મોક્ષ્યા હતા, તે વિવસે ૧૯ પૌપજ થયા હતા પૌપજજાલને છેલ જાલીજાલ જન્મુજ તરખી જન્મ રપીયા અને શ્રીજ્ઞની પ્રમાજના કરવામાં આવી હતી । જા જ ૧૪ને વિવસે પ્રતિક્રમજ કરનારાઓને પણ દક દક રપીયો અને શ્રીજ્ઞની પ્રમાજના છેલ મો ૭ તરખી કરવામાં આવી હતી ।

પૂમ્મ પમ્પાસપ્રજરના ટપજેલથી છેલ ચીમનજાલ મોહનજાલે શીમસી માળેકને ત્યાં હસ્ટ-કિલિવ પુલ્લોન્ત ૧૭ પોટકા હતાં તે મેખજી શીરજીવાલ્લા કુબરજીમાઈ માર્કવ રૂ. ૬૦૦) જ્ઞોમાં જરીફ કરીને અર્પજ કર્યો । પાઠકોપરજાલ્લા શિવજીમાઈ માર્કવ રૂમાલજાલ્લા મોહનજાલે રૂ. ૭૫) અને મગનજાલ રૂમુજરામે રૂ. ૧૦) આપીને રૂ પક્સો વંચોતેરમાં પૂ. પમ્પાસ પજરમીજીને દક ચતિનો મહાર જરીફી જ્ઞને અપજ કર્યો ।

કુરુદેધરના ચતિ વિહારીજાલજીની માર્કવ દક ચતિનો મહાર જૂરી જૂરી ચ્ચલિજ્ઞોવ રૂ ૮૦૦) જાઠલોમાં જરીફીને પૂ. પમ્પાસ પજરમીજીમ અર્પજ કર્યો જા મહારમી પ્રતિજ્ઞોમાં પળીજરી પ્રતિજ્ઞો ઠેરમા સેકામાં જ્ઞાણી છે ।

ઉપર જપામ્પા પ્રમામે જૂરી જૂરી ચ્ચલિજ્ઞો તરખી પૂમ્મ પ-પાસજીને અપજ થયેલ હસ્ટ-કિલિવ જ્ઞવોની ૭૦૦૦ જાર જ્ઞાર પ્રતિજ્ઞો હતી, તે જથી પ્રતિજ્ઞોને મેજ્ઞજવાનુ, તેમાં ગુજાલ જ્ઞંટવાનુ, શેરુક પ્રતિજ્ઞા નામ, પજસંજ્ઞા સજત્, જ્ઞેજનસંજત્ જિગરે નૌપવાનુ અને ઉપર તમા પૂંજ જ્ઞજ્ઞજાનુ કામ જાલ પગારથી વંદિયાં રોશીન મુનિ શ્રીચન્દ્રજર્મસાગરજીસી રૂજેરેરમાં જા

पातुर्मासमां वाळु राहुं । आ हस्तलिखित ग्रन्थोन कवर-पूठां बद्धावना माहेना छगभग ८१) पन्नाची इपीयाना व रीम कागळो पाटणवाळा भीममळाळ पोपटळाळ झाडे बाप्पा हवा ।

अन्वेटीमांय छेठ यो छ मे रंगछेयी विहार करीने बीछापार्वीना छेठ करमचन्न् जेव पोपटळाळामां बाप्पा, चैत्र मासनी ओळी मजीकमां ज बावती होवाची तेगी जाणवना करवना माहे स्पंदा बावकांनो आमह वनाचो अमे त्यां ज रोकाया, अने आपवीळनी ओळीतु घातुशायिक आराचन विधिपूर्वक करावुं; तेमां माना मोडा बावक-भाषिकाचो छार प्रमाजमं जोडाया हवा ।

हे सु अने विवसे करमचन्न् होंछमांवी विहार करीने साम्यादूझ, दादर अने भावकळे रोकाइने श्रीगोडीजीनी पेडीना इत्ती वचकचन्न् केसवळळ प्रेमचन्न् मोतीनी विनविची पावघुनी वपर गोडीजीने उपावय बावकालु राहुं, अने पूव्य पंम्यासजीतु स्वाक्यान वाळु वतु । गह साळमां वन्दर वपर वयेळा अकत्मासमां सपद्यासळानोने मदद आपवा माहे आ उपावयमां एक राहतकेंद्र योळवामां वाव्मु हातुं, ते राहतकेंद्रचो रिपोई समझाववातुं तेना कार्यवाहकोय पूव्यबीना जे व ८ना स्वाक्यानमां रावुं हातुं, ते वचवरे कडिकाळसर्वेज श्रीहेमचन्न्मूटीवर बीए करेळी महाबावकपयानी स्वाक्याने अतुसरीने पूव्यबीए पव ववाव्मुं हे—

“ संकटमां सपद्यायेछ जैन-जैनवराने तन, मन अने वनवी वनी दकती मदद आपवी ए बावकतु कर्तव्य छ एपी राहत आपवाची बावकपयाने कांइ पव वाच बावतो नवी, वळुं तेवा प्रसगमां छरी सखिय मव्व नहि आपे हो पोवानी फरजची वूक्यो गणी सकाव छे ”

पूव्य पन्मासप्रवरनी पं इवेन्त्रसागरजीनी पं हीरसागरजीनी ज्ञानसागरजीची अने चन्द्रकान्तसागरजीनी आंगो उपासवानी हवी तेथी कांइ पव की बीया वगर आपना प्रसिद्ध डॉक्टर भीमनळाळ भोंके उपासीने योग्य उपचारची सूचना आपी हवी ।

अन्वेटीना करमचन्न् होंछमां अमार पातुर्मासचो निर्णय वयेळो होवाची श्रीगोडीजीने व्वाप्रवेदी जे व अने विवस विहार करीने भावगळा, दादर अने साम्यादूझमां मुकाम करळ करळ जे व १९न राज अ-जगीना स्पेसन पासे परमोवमहास जोळीजाना वयळामां अमारो मुकाम वचो । ज व १३नी मवारो गुरुपूजन ववा पळी रंगळिक समझावीने त्यांची विहार करी माडा नव पयता १ पूव्य पन्मासप्रवर, २ प हीरसागरजी ३ (इं) चन्द्रकान्तसागरजी, ४ भीम-इम्रमसागर ५ भीमवृद्धमसागर अने ६ भीमहाप्रमसागर टाव्या छने अन्वेटीना करमचन्न् होंछमा पातुर्मासार्चे प्रवेश वचो अने साये रहैछ प श्री हेवेन्त्रसागरजी आदिनो चान्दादूझना उपावयमां पातुर्मासार्चे प्रवेश वचो ।

આ જાતુર્માસમાં શ્રી સુવ્રહ્મણ્યસૂત્ર અને શ્રી વિક્રમધરિત્ર વાંચવાનું નક્કી થવાથી તે પ્રમ્થોને
 વહોરાવવાનું તથા જ્ઞાનપૂજનનું ધી મળ ૧૧ના માસ ૬ અટી છેલ્લે ૬
 શાસનશિત્તાં કાર્યોની ૨૪૭ાની જ્ઞાનજ્ઞાતામાં ઉપજ થઈ. શ્રી વસુવળ પદ્મનં તથાકાર મત્રની
 નોંધ—
 આરાધના કરાવવામાં આવી હતી, ત્યારે જ્ઞાનપ્રાપ્તમાં ૬ ૧૦૫)
 એકસો પાંચમી ઉપજ થઈ હતી તથાકાર મત્રની આરાધનાને ઈંગે વરખોઢે
 કારવામાં આવ્યો તેની ચોક્કીથી ૬ ૧૦૦) તથાસોની ઉપજ રેવરૂમ્મમાં થઈ. આ વરખોઢાને
 ઈંગેના કાર્યની ટીપમાં ૬ ૨૭૫) પોણી ત્રણમો જૂરી જૂરી વ્યક્તિઓ ઠરફડી મરયા હતા.

શ્રી વસુવળપર્વમાં શ્રી કસ્પસૂત્ર વહોરાવવાનું અને જ્ઞાનપૂજન વગરનું ધી ૧૧૫ મળ વસુ
 તેના ૬ ૨૧૦) વસો નેતુ ઉપરાંતથી ઉપજ જ્ઞાનજ્ઞાતામાં થઈ, અને ૬ ૭૨|| સાક્ષીચોંદરની
 ઉપજ સાધારણજ્ઞાતામાં થઈ. કારણ કે અહીંના સુધે વસો ઠરાવ કર્યો હતો કે “ આ વસુવળને
 પ્રસંગે સુપના જિગેરેની ચોક્કીના ધીનો માથ ૨||નો છેવાય છે, તે ઉપરાંત ૬૨ મળે ૬૪ જ્ઞાના
 છેલ્લે સાધારણજ્ઞાતામાં રૂરેક ચોક્કીનારે આપનો પડછે ” આ ઠરાવને ઉપાધ્યયમાં એક થોઈ ઉપર
 કચ્છીને બાહર કરવામાં આવ્યો હતો.

શ્રીમદ્દાસીર-જન્મવાંચનને રિશ્તે સુપનાની ચોક્કીની ઉપજ ૬ ૧૧૬૨|| એકત્રીસો સાક્ષી-
 વાસઠની રેવરૂમ્મમાં ઉપજ થઈ, અને ૬ ૭૧૦||— સાવસો નેતુ ૬૨ જ્ઞાનાની ઉપજ સાધારણ-
 જ્ઞાતામાં થઈ.

મારસાસૂત્ર વહોરાવવાનું અને જિત્રો રેકાઢવાનું ધી ૧૦૨|| વસુ, તેના ૬ ૨૫૧||— વસો
 બોગજસાઠ ને ૬ જ્ઞાના જ્ઞાનપ્રાપ્તમાં અને ૬ ૬૫) પોંસઠ જગમગ સાધારણજ્ઞાતામાં ઉપજ થઈ.

આ સુ ૫ના વરખોઢામાં ધી મળ ૩૦૦|| વસુ, તેના ૬ ૭૫૧|| સાવસો સવા વકાવન
 રેવરૂમ્મમાં અને ૬ ૧૮૭||— એકસો સત્વાસી ને ઠેર જ્ઞાના સાધારણજ્ઞાતામાં ઉપજ થઈ.

સંવત્સરીને રિશ્તે પ્રવિક્રમજ્ઞતા સૂત્રોની ચોક્કીના ધીમાં ૬ ૧૧૨|| એકસો સાક્ષીવળ જ્ઞાન-
 જ્ઞાતે અને ૬ ૪૮||— જલવાસીસ ને જે જ્ઞાના સાધારણજ્ઞાતામાં ઉપજ થઈ.

શ્રી વસુવળપર્વમાં ૬૪ વહોરના પૌષ્પવાત્સ્યાય વળ જ્ઞાન જીવો હશે.

વહારાગમથી આવેલી ટીપોમાં મરવાને માટે જૂરી જૂરી ત્રણ પ્રકારની ટીપ કરવામાં આવી,
 તેમાં સાધારણજ્ઞાતાની ટીપમાં ૬ પાંચસો મ બોગજસાઠ, જાતુર્માસમાં સાપુઓની મલિ વિમય
 રેવાવજ માટેની ટીપમાં ૬ ૧૨૫૦) સાક્ષીવારસો, અને જીવજ્ઞાતાની ટીપમાં ૬ ૨૮૩) વસો જે
 ત્વાસી, પરાંસક્ષીટીર્યમાંના શ્રીસિદ્ધસેન-રિવાકરમૂરિ-જેનવિષાહ્યની ટીપમાં ૬ ૨૫૬) વસોને
 ઉપ્પન; મુમ્બદ્દા શ્રીવર્ષમાજતપ-આર્યવીહ્યાણની ટીપમાં ૬ ૩૩૮) ત્રણસો ને આજીવિય થયા.

વડેશ બાપીને શ્રીસિદ્ધલક્ષ્મી આરાધક સમાજ પાસેથી રૂ. ૬૦૦૦) હાથાર પ્રીત્યોદ્ધાર દાવામાં બપાવ્યા । તથા બલિષ્ઠ માં થ ત સહાયક સમિતિ પાસેથી આપવીટ દાવામાં રૂ. ૬૦૦૦) હાથાર ઉપરાંત બપાવ્યા ।

૪૭૬) સિ. દે. શ્ર. પ્રથમ માગતી ૧૧ નફાક યોગ્ય સ્થાને મેટ આપવા માટે રૂ. ૨૭૫) વક સહી ગૃહસ્થે, અને ૧૦૧) રૂ. મલિષ્ઠ માલરિવાવ મહાને જૂઠ રૂ. ૪૭૬) વારસો ને છોતેર બાપીને તેઓવ પુણ્ય હાંસક કર્યું ।

૫. આગમોદ્ધારક ગુરુદેવની આજ્ઞાથી અને ૫. પંચ્યાસશ્રીના પરિચારના સાધુઓ નીચેના સ્થળોવ વાતુમોસ રહ્યા—

૧—પં. શ્રીદેવેન્દ્રસાગરજી, શ્રીદ્વાનસાગરજી, શ્રીમવીજસાગરજી તથા શ્રીલોકેન્દ્રસાગરજી ઢાળા ૪ સાન્ન્યકુસ ।

૨—મુનિ શ્રીહસસાગરજી, શ્રીકુતીન્દ્રસાગરજી, શ્રીમરેન્દ્રસાગરજી અને શ્રીત્રિનાંદસાગરજી ઢાળા ૪ વેલકમુર (ગોધરા) ।

૩—મુનિ શ્રીચર્મસાગરજી, શ્રીમનમસાગરજી, શ્રીસાન્નિસાગરજી, શ્રીકનકસાગરજી, શ્રીકાવ જ્ઞસાગરજી અને શ્રીમનકસાગરજી ઢાળા ૬ (જલપુર) મેવાર ।

૪—મુનિ શ્રીસ્વંનસાગરજી, શ્રીન્યાપસાગરજી અને શ્રીમિતેન્દ્રસાગરજી ઢાળા ૩ જલૈન (માહવા) ।

૫—મુનિ શ્રીસંવમસાગરજી અને શ્રીમમૂલ્યસાગરજી ઢાળા ૨ રવલમ (માહવા) ।

અન્વેરી ઉપરાંત ઉપરના પાંચ સ્થળોવ વાતુમોસ ગણાથી તે તે સ્થળના સંપત્તે શાસક-પ્રમાણનાના પાર્મિક કાર્યો કરવાનો અનુકૂળ પ્રસંગ મળ્યો ।

પૂજ્ય-પંચ્યાસશ્રીના દરેક વાતુમોસનાં દેવગ્રન્થનાં ઘણી ઉપકલે પ્રાપ્ત કરીને પૂજ્યશ્રીના વડેશજીના ગમકાઓમાં વહેલી દેશમાં આવે છે, તે પ્રમાણે આ અન્વેરીના વાતુમોસનાં ઘણી દેવગ્રન્થની ઉપકલેથી શ્રીને પ્રમાણ મદદ નીચે ગણાવેલાં ગામોમાં આપવામાં આવી છે—

૧૦૦) કરમણીટીર્થ (રવલમ)	૫૦૦) રૂર (ગુજરાત)
૧૦૦) વેટમા (ડોસ્કર સ્ટેટ)	૧૦૦) સંજોર "
૧૦૦) વડોદ (માહવા)	૧૦૦) વેરકાવ ,
૧૦૦) આણંદ (માહવા)	૧૫૦) ધોલકપુર (જુહ)
૧૦૦) વલ્લભી (૫૦ રૂઢિજ)	૨૦૦) ડમકુર (મેસુર સ્ટેટ)
૧૫૦) માર્દુર (ઢાળા)	૨ ૦) વડોદરા

૧૦) તપાપુરા—રૂઝેન

૨૫૦) જરાહા

૧૦૦) તારાકુખા—રૂઝેન

૨૦) વારાહી

૨૦૦) જામનગર પાસેના ગ્રામમાં

૫) શીવજોદ, સેમલીયા અને શરીલીયમાં (રતલાય સ્ટેટમાં) મગવાનને લેપ કરાવવામાં આવ્યો તેમાં મરદ આવી । ઉપર પ્રમાણે ૪ સાલીવત્રીસસોની મરદ દેવદમ્બમાંથી અપાવવામાં આવી ।

જીવદવાની ઉપજમાંથી નીચે પ્રમાણે મરદ આપાવી ।

૨૫) રૂઝર પાંચરાપોઠ

૨૫) વાલ પાંચરાપોઠ

૨૫) હૈરાવાર ,

૨૫) અન્હેરી ,

૨૫) વજાવા ,

૫૦) પાઠીવાલા ,

૨૫) લીચ

ઉપર પ્રમાણે ૪ ૨૦૦)ની વસોની મરદ પાંચરાપોઠને અપાવી ।

અન્હેરી મુકામે વાતુમાંસની પૂર્ણાહુતી અવસરે જામનગરમિવાસિ—મેદિનિર્વ—શીવુડીઅઠ કસ્ટીઅમ્ સંવત્રીની આમહમરી ચિર્નિયથી લેઓનીમા મકાતમાં લેઓનીપ વાતુમાંસ વરહારીને કામ લીધો, અને શ્રીલંચ સાથે શીવિદ્યાવજ્રપતની વાજા—પ્રમાણપાદિ હુલ કાર્યો કરાવ્યાં ।

પ્રાસ્તાવિક—નિવેદનના ઉપસહારમાં—

પ્રાસ્તાવિક—નિવેદનની શરૂઆતમાં પ્રસ્તુત પ્રકાશનની બોક્ષર પ્રસ્થરુત—રચનાસમય, આ પ્રસ્થની પ્રાચીનતા આ પ્રસ્થકારના મમકમડીન અમ્યાસી હનુમ્પાસકાર, શ્રુતજ્ઞાનવા સાચાની અમિદુદ્ધિ અને સંરક્ષણ પ્રત્ય પ્રકાશનની અમિવાર્ન અવર, આ પ્રસ્થની મહત્તા અવજૂર્વિઅરની મુપોચિત એક મિદ્યપ રચના આ અવજૂર્વિ—સમચિપવક પ્રત્યો અવજૂર્વિ પ્રસ્થસ્થિત વિષય—પ્રવૈષ્ઠ આ પ્રસ્થ પ્રકાશન પાઠ્ય અવસ્થિત શીલાલેહાં પુનીત—પાંચ વર્ષ અને પ્રાશ્નિક—મરદ મારો વિગરે વાર પેરેપ્રાષ્ઠોર્તુ અનુક્રમે આલેહન કરીમ વાંચકોની પેરિદાસિક—વિચારધરણીને સંતુલ કરવા યજાઓન્ન પ્રવાસ પૂ, પશ્ચાસપરથી સરકમી કરવામાં આવેલ છે.

પ્રાસ્તાવિક—નિવેદનના પ્રથમ ૮ ના અંતિમ પ્રાગમાં “ પ્રત્ય પ્રકટ વર્તા ચપેહાં હમમ પાંચ વર્ષ ” નામના પેરેપ્રાષ્ઠોર્તુ શીર્ષ હમમે (પાંચ વર્ષ) તથેલ પ્રકાશનમાં આ પ્રસ્થના અમ્યા-દન કાર્ય સાથે શાસનહિતવર્તક કાર્ય કરવાની અમ્યાદકને અનિવાર્ન અવર મટેહી હતી તેથી પાંચ વર્ષના પાંચ વાતુમાંસની પુપીત કાર્યવાહી સાથે સાથે આપવાનુ ચોમ્પ મારું છે યજે

સમ્પાદક પૂ. વજ્રાસપ્રવરશ્રીના ૧૮ જાતુર્માસની નોંધ અને તે વેળી મુંચરતુ જાતુર્માસ જિ સં ૧૯૯૭ થી ૨૦૦૧ બીજાપાઠી મુખીના પાંચ વર્ષના પાંચ જાતુર્માસની નોંધ સંક્ષિપ્તરૂપે બાહેધન કરીને ઐત્ર સમાપ્ત કરવામાં આવી છે.

આ પ્રજ્ઞ પ્રકાશનનો પ્રારંભકાલ જિ સં ૧૯૯૭નો છે, અને સમાપ્તિકાલ જિ સં ૨૦૦૧ છે તેથી જિ સં ૧૯૯૭ મુંચરતુ જાતુર્માસ, અને જિ સં ૧૯૯૮ અમદાવાદનું જાતુર્માસ આ વજ્રે જાતુર્માસની સશ્ચિત્ર નોંધ પ શ્રીહીરસાગરજીય, જિ સં ૧૯૯૯ રમ્માવતુ જાતુર્માસની નોંધ મુનિ શ્રીમુલોપસાગરજીય અને જિ સં ૨૦૦૦નું પાટકોપર તથા ૨૦૦૧ બીજાપાઠાના જાતુર્માસની નોંધ એ છીવેલ હતી તે ઐત્ર આપવામાં આવી છે.

પ્રકાશન સાથે સમ્પાદક પૂજ્ય વજ્રાસપ્રવરશ્રીજીનો પુનીવ સમય જ્ઞાસનહિતવર્ષક કાર્યો માદ ન્યતોદ થયો છે એ જાણવામાં આવતાં જાંજળન પવિત્રાસિક બીના સાથે અનુમોદનાનો ઝલીવ જ્ઞાન થવા જગદ રહેલો નથી ઉપરના પાંચ જાતુર્માસની નોંધ સંમાલપૂર્વક આપવામાં આવી છે, છતાં ક્ષીપ્રલાહિ કારણોને લઈને નોંધમાં થવા પ્રસંગો રહી ગયા તે જનજાગૃતિ છે માટે જાંજળોદ બાદહેથી સલોપ માનવો યોગ્ય છે, એક મુદ્દેનું કિં જાણુના ।

કિં—

પ્રાતઃસ્વરજીય પૂ જ્ઞાનમોહારક—આચાર્યદ્વલ—શ્રીમાનન્દસાગરસૂરીશ્વરના પરમચિનેય વિદ્યાન્—શિષ્યચત્ર—વેદાકરબ્રહ્મચરિ—સિદ્ધજ્ઞકારાચન—શ્રીચોદારક—પૂ. વજ્રાસપ્રવરશ્રીચન્દ્ર સાગરશ્રી ગખીન્દ્ર—વરનારાચિન્દ્ર ચક્રરીકઃ—

ચન્દ્રકાન્તસાગર

विषयानुक्रमिका ।

विषयः ।

पृष्ठाङ्कः ।

पूर्विकारत्वाऽऽदिमङ्गलप्रयोगः	००००	००००	१
द्विधिकारत्वाऽऽदिमङ्गलप्रयोगावधूर्तिः ।	००००	००००	१- ४
तर्ह्ययिज्ञेयस्य सर्वदर्शकोपनिषद्भूतत्वम् । ..	००००	००००	४- ५
स्याद्वाच्यमित्येष श्रवणां शिक्षादि-		००००	
मैत्रयीसि निदर्शनम् ।		००००	५- ९
इह साधोऽभिरिहलंकादयो लोकादेहि-	००	००००	
तच्छा इति निदर्शनम् । ..			९- १०
संज्ञाप्रकरणम् ।	०००	०००	१०- २६
स्वरसम्बन्धप्रकरणम् ।	००	०००	२७- ३७
व्यञ्जनसम्बन्धप्रकरणम् ।	००००	००००	३७- ५३
मन्त्रप्रकरणम् ।	००००	००००	५४- ९८
कर्त्राधिकारप्रकरणम् ।			९९-११०
प्रवर्तनादिविमर्शविधानम् ।			११०-१३६
वत्सप्रकरणम् ।			१३६-१४५
मत्स्यप्रकरणम् ।	००	००००	१४५-१५३
क्षीप्रकाशप्रकरणम् ।	००००	००००	१५३-१७०
उपसर्गसंज्ञाया मण्डिसंज्ञायाश्च विधानम् ।			१७०-१७३
समासप्रकरणम् ।			१७३-१९६
एकशेषादिप्रकरणम्			१९६-२०७
परिच्छिन्नम् । १			२०९-२७८
परिच्छिन्नम् । २			२७९-२९९
परिच्छिन्नम् । ३			३००-३
श्रुतिप्रकरणम् ।			३०३-३११

THE LATE
SHETH DEVCHAND LALBHAI JAVERI

श्रेष्ठी देवचन्द लालभाई जहवेरी

अय्य १९९ पैड्यारदे
कादिकपुरमेकापुसा (देवदीपावकादिन)
मृचरुदे

निवालय १९६९ पाय्याभदे
पौवकुप्यगुलीपायाम् (मकरमचालादिना)
साहजर्षाभगवाय्,

सकलमनोवाञ्छितपूरकः श्रीसिद्धेश्वरपार्थनाथो विजयतेतमाम् ।

ॐ नमः

मेघी देवचन्द्र जाजमार्ज जेन पुस्तकोदर ग्रन्थादे

भीमलपानन्दपरिशिष्यामरचन्द्रेण विरचिता

कलिकाठसर्वज्ञभट्टिमहाराचार्यविरचित—

5

श्रीसिद्धहेमचन्द्र-

शब्दानुशासनवृहद्वृत्त्यवचूर्णिः ।

सर्वज्ञ सर्वदेवार्थ, प्रणम्य विष्णुणोम्यहम् ।

हेमठ्याकरणादञ्ज-वृत्तिदुर्गपदावलीम् ॥ १ ॥

तत्राञ्जौ तावदभिमतदेवतानमस्कारस्य... .. शास्त्रसम्बन्ध 10
रयोजनयोश्च प्रतिपादनाय वृत्तिकारः श्लोकमेकमकार्षीत् । 'प्रणम्य परमात्मा
नम्' इत्यादि ।

इति हि श्रुत्या—कश्चिदिष्टे वस्तुनि प्रवर्तमानाः श्रिष्टसमयपरिपाठनार्थं प्रार
ब्धेष्टवस्तुनिर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं चेष्टदेवतानमस्कारपुरस्कारमेव प्रवर्तयत । अपमपि
व भीमदाचार्य-हेमचन्द्रश्चौल्लङ्घयन्त्रभीमत्-कुमारपालभूपालनन्दितपादार 13
वेन्दः श्रिष्टसमयपरिपाठनार्थं प्रारब्धश्रीसिद्धहेमचन्द्राभिधानस्थोपसृशान्दानु
शासनवृत्तिनिर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं च श्लोकस्य पादत्रयनाञ्जमिमतदेवतानमस्कारं भोव
तनप्रवृत्त्यर्थं च शास्त्रस्य सम्बन्धप्रयोजने प्रत्यपीनयत् (प्रत्यपादयत्) ।

तत्र 'प्रणम्ये' ति प्राप्ते "कंचिद्" इतिदे-विपत्तेः, पूषातेषां "सुरेश्वर०" 20
तिनिपातनात्प्रश्नः साधुः, तस्माच्च सेतुपि प्रत्यपाभितस्तेन बहिरङ्गाऽपि प्रकृत्या

* अस्मिन् मध्ये नञ् यत्र विष्णुमात्मार्थं तत्र तत्र वाक्पञ्चोपपत्तौ नुष्ठितरत्नमर्त्तं त्वत्क हेतव्यम् ॥
प्रणम्य परमात्मा मेव शब्दात्तु शास्त्रम् । आचार्यदेवकन्देच स्पष्टम् इतिवत् प्रचरयते ॥ १ ॥
१-१-१०१ । इ. अ. ११६ ।

मितत्वेनाऽन्तरङ्गमपि समासं बाधित्वा प्रथममेव भवति । “ यद्विरज्जाऽपि सुबन्तरङ्गान्
विधीन् बाधते ” इति न्यायात्, ततः प्रपूर्वाभ्यां समासे सति “ प्राक्काळे ” इत्येव
कृत्प्रत्ययः । नन्वत्र “ अथैव पञ्चमस्य किरिति ” अमेन विधित्वा परत्वेन, कृताकृत-
प्रसङ्गे प्रधासित्वाद्यथावद्व्याख्यानाय मा भूत् पराङ्

5

कृत्वा

अन्तरङ्गत्वेन

यद्विषयं पयि वेति यदुच्यते आपद्यत्यन्तरङ्गाणां

“ यथा भवति बाधनम् ” इत्यतो विधित्वात् प्रथमः

- 10 ‘ नम् ’ इत्यत्र “ कर्मणि कृतः ” इति पठ्यी प्राप्नोति । सा च “ एन्दुवन्ता ”
इत्यादिना निषिध्यते । ‘ अथैव ’ इत्यत्र “ प्रसस्त्वर्थे मः ” इत्यादिविधानवत्तात्
क्रियाद्यस्यत्वेन ‘ गुणोच्चादेः ” इति प्रथमस्यस्यदादीपम् । “ मेकस्वरस्य ” इति निषे-
धात् “ त्रन्त्येव ” इति नाऽन्यस्वरादेस्तु । ‘ अथैव कर्मस्य ” इत्यपि न, अन्य-
स्वराद्वरनकस्यस्येत्येकस्यप्रकारात् । ‘ वाक्यानुशासनम् ’ इत्यत्र कर्म “ कर्मि
15 इति पठ्यीसमासः, “ वृत्तीषाम् ” इति निषेधात् ? सत्यं, प्रत्यासत्तिन्यायेन न कृत
मपेक्ष्य पठ्यी, वमेव कृतमपेक्ष्य यदि तृतीया स्यात्तदा । ‘ आचार्यैर्मन्त्रेण ’
इति तृतीयासंज्ञायात्, आचार्यो यथा बोद्धाऽप्योपासकेन इतिवत् पठ्यीसमासनिषेधः
स्यात्, अत्र तु ‘ प्रकाशयते ’ इत्यपेक्षया तृतीया, अनुशासन इत्यपेक्षया तु पठ्यी,
इति न समासनिषेधः । आचार्यते सेच्यते भिनयार्थे विद्याग्रहणार्थे वा द्वित्येति च ‘ कर्मि
20 १ । आचारे साधुपिति “ वर्गे साधी ” २ । आचारान् यातीति ‘ कर्मिदे वः ” ३ ।
आचारानाचरे, इति भिर्मे बहुवच नाम्नः कृताव्युत्ति इति सिद्धिः, आचारयतीति
“ प्रिभेसास्या ” इति निपात्यते ४ । आचारान् गृह्णाति ग्राहयति वा “ वृत्तोर्यवः ”
इति साधुः ५ । किमपि भिनोतीति ‘ कर्मि ’ १ किमाः सर्वविमर्शमन्त्रादिबिबनानि
वा २ । किमिदिसमस्तमव्यय वा ३ ।

- 25 अत्र-सर्वपापहत्वाच्च व्याकरणस्य ‘ परमात्मानम् ’ इत्यनेनाऽनिर्दिष्टान्ता
सामान्येन वचताया निर्वेद्यः कृतः । सर्वैरपि हि स्वकीया स्वकीया वेषता परमात्मेभ्यः

१ ५-४-४ । २ ४-१-१० । ३ ३-२-१५४ । ४ २-२-६३ । ५ २-२-९ ।
६ ४-४-१४ । ७ ४-२-९ । ८ ४-४-४४ । ९ ४-४-४३ । १० ४-४-१६ । ११
१-१ । १२ ३-१-६४ । १३ ५-१-१० । १४ ४-१-१५ । १५ ५-१-१०१ ।
१६ २-१-२९ । १७ ४ ३९४ । १८ ३-२-१५५ । १९ ५-१-१४ ।

प्यते । नमस्कार्यम् स एव भवति, यस्य पूजातिशयवचनातिशयज्ञानातिशयापायाप
गमातिशयतद्वयमतिशयचतुष्टयं भवति । तत्र 'परमात्मानम्' इत्यनेन पूजाति-
शयः प्रकाशितः । अत एव " रम्यो हस्परमो० " इत्यनेन पूजार्था समासः । तथा
भेयांशश्च ते शब्दाश्च, ताननुशास्तीति " रम्यो विम्यः० " इत्यनटि भेयःशब्दानुशा-
सनः । तयोपपिच परमात्मानमित्याशुचिष्याकृपानाश्च वचनातिशयः, स च न ज्ञाना- 5
तिशयं विनति, तेन ज्ञानातिशय आधिप्यते, सोऽपि च नाज्यापापगमातिशयं विनेति,
तेनाज्यपायापगमातिशय आधिप्यते । अपायभूता हि रागादयस्तेषामपगमः स
एवातिशयः । ईशस्स्याऽपि हि सदा शिषावस्वार्थां रागाद्यपगमोऽस्त्येव । अन्यदेव
तानां तु सुगम एव । तथा शब्दानुशासनमिति पदेन शब्दा व्युत्पाद्याः । इदं च
व्याकरणं व्युत्पादकमिति व्युत्पाद्यव्युत्पादकतद्वयः सम्बन्ध उक्तः । तदन्तर्गतं च 10
द्विप्यस्य शब्दव्युत्पत्तिराचार्यस्य च शब्दव्युत्पादनं प्रयोजनं प्रतिपादितं, यत् उक्तं—

“ सिद्धार्यं सिद्धसम्बन्ध, ओतुं ओता प्रवर्तते ।

शास्त्रावौ तेन वक्तव्याः, सम्बन्धः सप्रयोजनः ॥ १ ॥ ” इति ।

अप्रशस्यतरेण च शब्दानुशासनेन शिष्याचार्ययोः शब्दव्युत्पत्तिव्युत्पादनतद्वये
प्रयोजने नोपपद्येत, इत्याह भेयः प्रशस्यतरं । ननु पूर्वप्रणीत— 15

“ पाद्यमैशानमैन्द्र च, प्राजापत्यं बृहस्पतिम् ।

त्वाप्नुमा पिशाचं चेति, पाणिनीयमभाऽष्टमम् ॥ १ ॥ ”

इत्यादि शब्दानुशासनवाचमस्ति तस्माच्च कथमिदं प्रशस्यतरमिति ? उच्यते,
तद्धि अतिविस्तीर्णं विप्रकीर्णं च कथन्त्र तर्हि साधु मविष्मतीति चेन्न तस्य संकीर्णं
त्वात्, इदं तु सिद्धहेमचन्द्रमिषानं शब्दानुशासनं नातिविस्तीर्णं, न विप्रकीर्णं, न च 20
संकीर्णमिति । अनेनैव शब्दव्युत्पत्तिर्मवतीति, इति मौलोऽर्थः प्रतीय एव । न च
गुरुशिष्ययोः सावधानतामन्तरेण शब्दव्युत्पादनव्युत्पत्ती सम्भवत इति पूर्वार्थमा-
हत्यापि व्याख्यायते । परं आत्मानं च प्रणम्य प्रह्रीकृत्य सावधानीकृत्येति योगः ।
किं निश्चितं परं ? भेयांशब्दानुशासयतीति भेयांशब्दानुशासनस्य, किं निश्चितं
चाऽप्रमानम् ? भेयांशब्दानुशासति भेयांशब्दानुशासनस्य, उभयत्र “ रम्यो विम्यः ” 25
इत्यनट् । इति स्त्रोत्रपूर्वार्थव्याख्या ॥ तैत्तिरीयेन तु स्वकीयनाम मकृत्यन्तरेण च
सिद्धहेमचन्द्रमिषानस्योपशब्दानुशासनटीका नाम च ग्रन्थकारः प्राचकटत् । स्त्रो
पशब्दानुशासनस्य ' तत्त्वप्रकाशिका ' टीका भया विरच्यत इत्यर्थः । इह हि

- संस्कृतश्रावणसौरसेनमागधपेक्षाभिक्षापत्रं प्रमापामेदेन बोद्धा द्रष्टव्यं मनन्ति, ते च नाज्ज्युत्पादिता ज्ञापन्त इत्यवस्थेयां सर्वेषामपि ज्युत्पादनायाऽष्टमिरध्यायैः पादचतुष्टयरूपैः श्रीसिद्धदेमचन्द्रामिधानमिदं द्रष्टव्यानुशासन श्रीमदाचार्यदेमचन्द्रभकार । तत्र च सप्तमिरध्यायैः संस्कृतद्रष्टव्या एकेन चाऽध्यायेन तद्विस्तरे सर्वेऽपि ज्युत्पादिताः ।
- 5 तत्राऽध्यायसप्तके चतुष्कीऽऽध्यायः कुंभद्विर्कपाणि चत्वारि प्रकरणानि भवन्ति । तत्र सर्धिनामीकारकसमासीयत्वारो मानमस्येति चतुष्कचतुर्णां समुदायः । चतुष्टयस्वयोगात् क्रियासाधकत्वेनाऽऽध्यायते स्मेत्याख्यातं, चतुष्कसमाध्याय्यां पश्चात् क्रियत इति कृत्, तस्योऽङ्गादिप्रत्ययेभ्यो हितं तद्विषयः । तत्र चतुष्के द्रष्टव्या पादा, आख्याते षट्, कृति चत्वारस्तद्विषये चाऽष्टौ । इति सिद्धदेमचन्द्रामिधानद्रष्टव्यानुशा-
 10 सनसकलसमाधिसमुद्देशः । अस्य चाऽष्टौ सूत्रकारो निर्दिष्टद्रष्टव्यानुशासनसूत्रनिष्पत्ति निमित्तमिष्टदेवतानमस्कारं चकार—

- ‘ अर्हम् ’ १-१-१ ॥ अर्हम् इति इदं च सानुनासिककारान्तद्रव्यमयं, अर्हमिति मन्तोऽप्यस्ति द्रष्टव्यः । ‘ अक्षर ’ इति समुदायसमुदायिनोरमेदादेकत्वं, अथवा न क्वचित्-च चक्षति स्वस्वरूपादित्यक्षरं । तत्त्वं परमब्रह्मति—यावद् । व्याख्यानं च
- 15 त्रिधा भवति, स्वरूपाख्येनमभिधानाख्येन वेति । ततोऽक्षरमिति स्वरूपाख्यानं । ‘ परमेश्वरस्य परमेष्ठिनो वाचकम् ’ इत्यभिधा, ‘ सिद्धचक्रस्याऽऽदिषी जम् ’ इति तात्पर्यं, व्याख्यानं तत्र परमे पदे विद्यतीति “ परमात्मिन् ” इतीत् तत्पुरुषे “ ईति ” इति “ अर्हम्ब्रह्मनात् सतम्बा ” अतुष्टासावपि “ नेर्न सिद्धत्वे ” इत्यनेन वाचिता, ततो “ भीक्षुनायः ” इति पाठात् पत्वे अर्हम्ब्रह्मनात् सतम्बा० ”
- 20 अतुष्टा च परमेष्ठी । परमेष्ठिनोऽर्हत्सिद्धाचार्योपाध्यायसर्वसाधुक्रमाः पञ्च भवन्तीति, श्रेष्ठचतुष्टयस्य चन्द्रेयायाऽऽह-परमेश्वरस्येति, चतुर्विधवतिद्वयपरमेश्वर्य मात्रो विनस्येतर्यर्थः । सिद्धा विद्यासिद्धावस्थेयां चकमिब । तस्य पञ्च बीजानि तेषु वेदमादिषीर्जं ‘ सक्कसाः ’ निश्रेयाः लौकिकाः लोक्योपराध य आगमास्तेषामुपनिषदं मूर्तं प्राप्त भिर्वाणिभिः ” इति समाप्तः ।
- 25 ननु “ अर्हम् ” इत्यर्हत्वाचकत्वेन कथं लौकिकममानाहुं पनिषद्भूतमिति ? सत्यं, सर्वपापहत्यादि द्रष्टव्यानुशासनस्य सर्वदृष्टानुपायीनमस्कारो वाच्यस्तत्र इदं व्याख्येयम्—

“ अकारेणोच्यते विष्णु, रेफे ब्रह्मा व्यवस्थितः ।

इकारेण हरः प्रोक्त-स्तदन्तेऽहं परम पदम् ॥ १ ॥

इति श्लोकेनाऽर्थाद्वयस्य विष्णुप्रभृतिदेवतात्रयामिधायित्वेन शौकिकागमेष्वपि
‘ अहम् ’ इति पञ्चमपनिषद्भूतमेवेति । अत्र ईतदन्त इति तुर्यपादस्याऽप्यमर्थः, तस्या
ईदम्भस्याज्ज उपरिचनमागे परमं पदं सिद्धिद्विरूपः तदाकारत्वादनुनासिकरूपा 5
कलाऽपि परमं पदमित्युक्तम् । ‘ अघोषविष्णुः ’ इत्यादि, विहन्यन्ते कार्याभ्येभि-
रिति विन्नाः । निपमेन हन्यते ज्ञायते पारसम्भ्येति निर्म, उभेयत्राऽपि “ स्वादिभ्यः ”
क इति । ‘ इष्टादृष्ट ’ इत्यादि दृष्ट राज्यादि, अदृष्ट स्वर्गादि । सङ्कुल इच्छास-
म्यत्वं । ‘ आशादश्रु ’ इत्यादि, द्वाक्षात् आ ’ अभिष्याप्य आशास्रं, अभ्यपनं
चाऽभ्यापनं चाऽभ्यपनाभ्यापने ते अक्षी यस्य उच्येति क्रियाविशेषण । 10

‘ प्रणिधानं च ’ चतुर्था, पदस्य पिण्डस्य रूपस्य रूपातीतं चेति । पदस्यमर्ह-
मिति पदस्यस्य, पिण्डस्य क्षीरस्यस्य, रूपस्य प्रतिमाकूपस्य, रूपातीतं योगिमम्य
स्याऽर्हतेऽभ्यानमिति । एकाद्ये द्वे द्वाक्षारम्भे सम्भवतो नोचरे द्वे । ‘ अनेनाऽऽ-
त्वनः सर्वतःसम्भेदः ’ इत्युक्तपदस्यम्, सम्भेदो वेदनः, अत्र सप्तमी प्राप्नोति तत्र
प्रणिधानं भ्यानमित्यर्थः । तत्कथं सामानाधिकरण्यं ? तत्त्वं, भ्यानं विषयि सम्भेदस्तु 15
विषय इति तयोरेवेदोपचारात्सामानाधिकरण्यं, ‘ तदभिधेयेन चरुमेवः ’ इति
पिण्डस्यस्युक्तम्, तदभिधेयेनाऽर्हताऽऽत्मनोऽमेदः । य एवाऽहं स एवाऽहमिति य
एव चाऽहं स एवाऽहमिति । ‘ वयमपि च ’ इत्यादि, अत्र निश्चितप्रणिधेयप्र-
णिधानादिगुणप्रकर्षादात्मन्युत्कर्षाधानाद्गुणबहुत्वेनाऽऽत्मनोऽपि तदभिधेयतया बहुत्वा-
दपमिति बहुवचननिर्देशः । ‘ तान्निधकः ’ इति, तत्त्वमेव “ वितर्कादिभ्यः ” इति 20
इकञ्, तत्त्व प्रयोक्तव्यं मत्वेति वा १-१-१ ॥

‘ सिद्धिः स्याद्वावात् ’ १-१-२ ॥ इत्यत्र गम्ययप इति पञ्चमी स्याद्वादमाभि-
त्येत्यर्थः । इह हि—“ संक्षीं च परिर्भाषा च, ” विधिनिर्णय एव च ।

प्रतिषेधो विकारिभ्य, विकल्पिभ्य समुच्चयः ॥ १ ॥

अतिदेशोऽनुवार्थिभ्य, वशाया सूत्रसंक्षेपणम् ॥ ” 25

इति दशधा सूत्राणि मनन्ति, तानि च “ औदयोः स्वराः ” इति १ । “ प्रत्ययैः
मङ्गलादेः ” इति २ । “ नाम्यस्य आकर्मणोः ” इति ३ । “ मार्गं सिद्धम्वक्षते ”

इति ४ । “ नस्तं गत्वै ” इति ५ । “ भुति ” इति ६ । “ सी नैवेद्यौ ”
इति ७ । “ सप्तोऽथा ” इति ८ । “ श्वितो वै ” इति ९ । “ तमोः समूहश्च
बहुः ” इति १० । आदीनि सूत्राणि क्रमज्ज्ञातव्यानि । एतेषां मध्य एत
दधिकारस्तमाशङ्कपरिसमाप्तेः ।

- 5 ‘ स्याद्विषयव्यप्यम् ’ इति यद्वा स्याद्रूपो वादः स्याद्वा इति । “ अन्वय
प्रश्नादिभिः ” इति समासः । तदा ‘ वाद ’ ध्वन्द्वेनोक्तस्याज्जेकान्तस्य चोत्तरे
यदा तु स्वरादित्वाद्वाचकत्वेन ‘ अनेकान्तचोत्तकाः ’ तदा स्याद्विषयस्य वादः
‘ स्याद्वादाः ’ ‘ कृति ’ इत्यनेन समासः । अतएव मध्यति धर्मिण्यमिति ‘ धर्मिणि० ”
10 इति तेज्जो धर्मः, न एकोज्जेक-अनेकोज्जो पस्याज्जाविति अनेकान्ताः, तेषु
तस्य वदं पाचात्तज्जेन कचनं वादः । स च साम्युपगतस्यैव मनतीत्याह-‘ मित्या-
नित्या० ’ इति निर्धुषं भवं ‘ नेधुषं ” इति स्यपि नित्यं, नीयते क्तान्तरेऽपि
प्राप्यत इति वा नित्यं “ क्षिप्तेत्यस्य ” इति निपातनादुभयान्तापरिच्छिन्नस्यार्थं
नित्यं तद्विपरीतमनित्यम् । आदीयतेज्जोऽज्जाविति “ एतदेवार्थः किं ” इति कौ
15 आदिः-आदिद्वयत्वादसदसदात्मकत्वाभिज्ञाप्यामिताप्यत्वगुणपर्यायब्रह्मः । सर्वं वस्तु
द्रव्यरूपतया नित्यं पर्यायरूपतया त्वनित्यं, तथा सर्वं वस्तु स्वरूपेण सत् पररूपेणा-
स्तत् । तथा-नोत्वादि सर्वमवादि व्यत्ययनुगतत्वेनासामान्यं तथा सामान्यापेक्षया तु
विशेषः । शुद्धीरादीनां माधुर्यं ध्वन्याभिधेयत्वेनाऽभिज्ञाप्य, माधुर्यव्यतिरिक्तस्य बहु-
मञ्जकत्वेनाऽभिज्ञाप्य । सह माधिनो धर्माः सामान्याद्वेद्युक्ता उच्यन्ते, क्रमवा-
20 विनस्तु नवपुराणादयः पर्यायाः । वदन्ति वस्तुनो धर्मिरूपतामिति ‘ धर्माः, ’
धाम्यति विविधैर्धर्मैर्गुणपरिणतिं यातीति ‘ धर्मैर्धर्मा ’ इत्युक्ते ‘ दाबल ’ ।
एति गच्छत्वेकत्वसंख्यामिति क एकः । वदन्ति धर्मा अस्मिन्निति “ वैधर्म्यम् ”
इति तुनि ‘ वस्तु, ’ नित्यादिनाज्जेकधर्मैश्च यत्तत्तद्वदेक वस्तु तस्य ‘ अम्युप-
गतमा ’ । प्रमाणाविरुद्धोऽधिकारस्तत एव ध्वन्यानामनित्यत्ववादिभवे सिद्धिर्नि-
25 वृत्तिः, नित्यत्ववादिभवे तु श्रुतिर्मवति ।

नाज्ज्यवेत्तव आह-‘ एकस्यैकहि० ’ इत्यादि । नदि एषा इत्यादौ इत्यो,
इत्याग्रम् इत्यादौ वीचो, देवदत्त इ अत्र त्वमसि इत्यादौ प्लुताः । धर्मानां च सर्वथा
निष्पत्त्ये पूर्वधर्मनिवृत्तिरूपस्य ‘ इत्यादिभिः ’ असम्भवाः । सर्वथाऽनित्यत्वे तुल्य

स्यनन्तरमेव विनाशोक्तस्य 'इत्थादिविधिः' । तस्माद्वर्णरूपतया नित्या वर्णा इत्या-
 दिरूपतया त्वनित्या इति इत्थादिविधिरूपपद्यते । 'अनेककारक०' इति प्रत्याभा-
 दि क्षपराभयसमवेतक्रियानिर्बेतक सामर्थ्यकारक, तच्च कथाधनेकप्रकारमेकस्मादपि
 उच्यते, यथा पीयमान मधु मदयति, इक्ष्माकण्ड सतः फलान्पचयिनोति, विषयेभ्यो
 अभिम्पदनात्म्यस्तेभ्य एवाऽऽप्रमान प्रयच्छन् तैरेव बन्धमाप्नोतीत्यादि । तच्चैकस्य 5
 सर्वथा नित्यत्व एकरूपवृत्तिस्थान रूपान्तरानुपपत्तेर्न घटते, सर्वथाऽनित्यत्वेपि न
 घटते, तथाहि—स्वातन्त्र्यं कर्तृत्वं, तच्चेह फलम्, इयं क्रिया, इह करणम्, त्रय क्रमाः,
 त्रय व्ययाः, इदमनुपपन्नं फलम्, इयं मम दद्या, त्रय मम सहायाः, अयं विपश्चा,
 इमौ च मम प्रयतमानस्य वेद्यकादौ इति विमृशन् प्रेक्षापूर्वकारी प्रयतते । इत्येव
 परिष्ट सामर्थ्ये कारकप्रयोक्तृत्वलक्षणं, तदपि नाऽनित्यस्य लक्षणाभावस्यापित्वेन 10
 बन्धानन्तरमेव विनष्टस्य पुन्यते, किं पुनः—'कारकसंनिपातः' ? इति नित्यानि-
 त्यात्मकः स्याद्वादोऽङ्गीकर्तव्यः । तथा समन्तरेण मिश्रप्रवृत्तिनिमित्तयोः शुद्ध्यो-
 रेकप्राप्ते इति 'सामानाधिकरण्यम्' इति लक्षण सामानाधिकरण्यं न घटते,
 तयोर्हि मेदे घटपटयोरिव नैकत्र वृत्तिः स्यात्, नाऽप्यत्यन्तामेदे मेदनिबन्धनत्वात्
 तस्य नहि भवति नील नीलमिति, किञ्च नीलशब्दादेव तदर्शप्रतिपत्तावुत्पन्नं 15
 श्रुतार्थक्यप्रसङ्गः । तथा 'विशेषणविशेष्ययोः' परस्परमत्यन्तमेदे घटपटयो-
 रिव न विशेषणविशेष्यभावः स्यात्, अत्यन्तामेदेऽपि स न स्यात्, नहि भवति
 घटो घट इति विशेषणविशेष्यभावो द्रव्यनिबन्धनत्वात्, तथासञ्जकुप्टः कुप्टरञ्ज
 इत्थादिभ्येकस्यैव विवक्षावशाद्विशेषणत्व विशेष्यत्व च भवति ततः कथञ्चिद्भेदः
 कथञ्चिदमेदः, कथञ्चिद्विशेषणत्व कथञ्चिद्विशेष्यत्व चेत्थादिरूपः स्याद्वादोऽङ्गी 20
 कर्तव्यः, 'आदि' शब्दात् स्थान्यादेशप्रकृतिविकारनिमित्तनिमित्तमात्रादिपरि-
 ब्रह्मः । किञ्च—श्रुत्यानुशासनमिदं शब्दं प्रति विप्रतिपद्यते । नित्य इत्येके, अनित्य
 इत्यन्वे, नित्यानित्य इत्यपरे । अत्र नित्यत्वानित्यत्वयोरेकतरपक्षपरिग्रहे श्रुत्यानुशास-
 नस्य सर्वोपादेयत्वं न स्यादित्याह 'सर्वपार्ष्वत्वाच्चेति', 'पूणातीति' 'प्रैः सह'
 इति पर्यह, तत्र साधुः 'पर्यवर्षणी' इति चे पापद, पार्ष्वत्वेन च साधारणत्वं 25
 लक्ष्यते, तेन सर्वेषां पार्ष्व सर्वपार्ष्वं सर्वसाधारणमित्यर्थः । इत्यते तस्यमेकदेशेनैमि-
 रिति दर्शनानि नयाः, समस्तानां तेषां यः सद्भावापस्तदात्मकस्य स्याद्वाहस्याऽ-
 म्युपगमो नितरां निर्दोष इत्यर्थः । अतिरमणीयमिति—रमेर्भिन्नत्वात् "मदेवनी
 पादवः" इत्यनीयः ।

- ‘अन्योन्यपक्ष०’ इति—साध्यधर्मवैशिष्ट्येन, अन्यते व्यक्तीक्रियते हेत्वादि
 यिरिति “आशेषमि०” इति से पक्षः साध्यधर्मविशिष्टो धर्मी, शब्दोऽनित्य एव
 स्यादि, प्रसिद्धः पक्षः प्रतिपक्षः, अन्योन्य पक्षप्रतिपक्षास्तेषां भावः, परस्परविरुद्ध
 धर्मोपन्यासस्तस्माद्यथा मत्सरः—सातिद्वयो विद्यते येषामविद्यायने ‘इति’ इति मत्स-
 ८ रिणः प्रकर्षेणोपेत प्रतिपाद्यते स्वाम्युपगतोऽर्थ एमिरिति “व्यञ्जेनाहम्” इति षड्
 प्रवादाः शब्दद्वयेनानि, यथा ते परस्परविरोधान्मत्सरिणः सन्तः पक्षपातिनो, न तथा
 मत्सरी सन् स्वस्वमयः पक्षपातीति प्रक्रममेवाभाव न पक्षपातीति न विरोधी । सम्य-
 गेति गच्छत्ययमिति समयः सञ्जुहो, यद्वा सम्यगयन्ति गच्छन्ति स्त्रीबादयः पक्षार्थाः
 लक्षप्रतिष्ठापस्मिन्निति समयः—सिद्धान्तः ‘पुनार्थि यः’ । अत्राऽर्थे विशेषणद्वा
 10 रेण इत्येति धर्ममिति निरुपधारणा अभिप्रायविशेषाः, साधवारणास्तु दुनयाः । समस्ता
 यमद्वयं तु प्रमात्यमेव—ते च नैगम १—संग्रह २—व्यवहार ३—अनुसूत्र ४—शब्द ५—
 सममिच्छ ६—यवम्भूता ७ इति सप्त, अविच्छर्प समत्वेन मन्यमानः । ‘नपास्तब०’
 इति—त्वदीयस्यात्पक्षविहिताः । अभिप्रेत फलन्ति “सिद्धादिभ्यः” इति अभिप्रेतं
 फलं येभ्य इति वा अभिप्रेतफला भवन्ति, रसेन पारद्वनोपबिद्ध मिमिता लोह्य
 11 ताव इव ध्रुवादिधातव इव । यत्तत्तत्साक्षात् सम्यग्ज्ञानवर्द्धनचारित्रारमकमोक्ष
 यागास्य समीप याताः । आराहूँ सर्वपापभ्यो याता इति वा ‘कषिद्’ इति ङ,
 “पृथोदोदयः” इति माधुर्यात् । आर्या—गौतमादयः, प्रणता इति प्रमत्तुमारब्धा
 यतो हितैषिणस्तः ॥

अथ व्याख्यानान्तरेषां मिथयप्रयोबनामिधानायाऽऽ—अथवा इति, विविक्ता-
 20 नामसाधुत्वविप्रसृक्तानां शब्दानां प्रयोगात्प्रज्ञानं, तद्वारेण च परमपद मवेत्,
 यत् उक्त—

“हे गृध्र ब्रह्मणी श्रेये, पर आऽपरमेव च ।

शान्वज्रकाणि निष्णातः, पर ब्रह्माऽधिगच्छति ॥ १ ॥”

इति । शब्दत्रयं शब्दत्रयं तच्च शब्दानुशासनादय धारयत, अत्र च शब्दा अभि-
 25 धेयाः, सम्यग्ज्ञानमनन्तरं प्रयोजन, परम्परं तु परमपद प्राप्तिरिति ।

१ बर्हिषाऽहर्षवर्षमिति प्रत्ययान्वयः पक्षविधायकः । २ उ ५६ । ३ पाठः । ४ ७-१-४ ।
 ५ ५-१-१३१ । ६ ५-१-१३ । ७ लुटिधारेऽन्वाह— मयास्तत्र इवात्परकाम्यया इति रत्नेर्यदिता
 इव कोद्वारतः । मयास्तत्रादौ मयास्तत्रादौ मयास्तत्रादौ मयास्तत्रादौ मयास्तत्रादौ मयास्तत्रादौ
 इति धातुः । ८ ५-१-१३१ । ९ १-१-१३१ ।

यतः श्रुद्धानुशासनात्पदसिद्धिरर्थनिर्णयः तस्मात् तत्त्वज्ञानं तस्माच्च परं श्रेयः ।
सम्बन्धस्त्वभिधेय-प्रयोजनयोः साध्यसाधनमाद्यः । श्रुद्धानुशासनाभिधेययोस्तच्च
मिधानाभिधेयमाद्यः, स च तयोरेवाऽन्तर्युतत्वात्पृथक् न दर्शित इति ॥ १-१-२ ॥

‘ लोकात् ’ । १-१-३ ॥ लोकान् आलोक्यते सर्वमाधाननन्तज्ञानोऽ-
स्मिन्निति “ व्यञ्जनाद् धम् ” इति ध्वनि, आलोक्यते तत्त्वनिश्चया वेति ५
“ मावाक्योः ” इति ध्वनि, लोकते सर्वपदार्थान् इति “ अच् ” बाधश्च लोका-
तस्माद् “ तस्य यथा कर्मोपारे ” इति पञ्चमी । ‘ उक्तातिरिक्तानाम् ’
इत्यादि-उक्तान्योऽतिरिक्ता उक्तातिरिक्ता अभिधास्तासां पूर्वापरीमृतावपनाक्रिया,
विश्लेषार्थ-गुणः । “ सत्त्वे निविद्यतेऽप्येति, पृथग्भाविषु दृश्यते । आद्यपमाऽक्रियासम्भ-
सोऽस्तत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥ १ ॥ ” इति वा विश्लेष्य-द्रव्यम् । “ आकृतिप्रहणाज्जाति- 10
तिज्ञानां च न सर्वमाद्यः । सकृदाकृष्यातनिर्वाद्या, गोत्र च चरणैः सह ॥ १ ॥ ”
इति जातिः । द्रव्याविच्छेदः-काष्ठः । अपमिषमिदमिति यतस्तत्पुद्गलिनपु-
तकरूप छिद्रम् । “ अविभागेऽत्रं सूर्यं, प्रापित्यं स्वाङ्गद्वय्यते । न्युत च प्राप्ति-
नस्तच्च-भिम च प्रतिमादिषु ॥ १ ॥ ” इति स्वाङ्गम् । एकाग्रमिधानप्रत्ययहेतुः
संख्या । “ ऊर्ध्वमानं किञ्चोन्मानं, परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात्, 15
संख्या बाधो तु सर्वतः ॥ १ ॥ ” इति परिमाणम् । अपत्य पुत्रपौत्रादि । क्रिया-
गुणद्रव्यैर्गुणपत्योक्तव्याप्तुमिच्छा धीप्सा । अदर्शनं लुब्धः । अदृष्टमेवोक्कारादि
समुदायोऽन्वर्णः । आदिश्रुद्दादिप्रवर्णादिपरिग्रहः ॥ तथा संवृतस्याऽप्यकारस्य स्वतंत्र्या
प्रसिद्धत्वं विवृतत्वमपीति वैयाकरणः । तथा संयोगविभागयोरनपेक्ष्य कारण कर्म-
उत्प्रेषणावशेषजाङ्गलनप्रसारणगमनरूपं सा क्रिया, द्रव्याभयी गुणो, गुणाभयो 20
द्रव्यं, अनुवृत्तप्रत्ययहेतुः-सामान्यं जातिः, परापरादि-प्रत्ययहेतुः काष्ठः, अनुमानं
मिह, स्वाङ्गारम्भकमवयवरूपं स्वाङ्गं, अनुमहदादिप्रत्ययहेतुः परिमाणमितिप्रामा-
णिकाः । अत्राऽऽदिश्रुद्दाद्योतिपिकच्छान्दसादिपरिग्रहः ।

‘ परासित्यम् ’ इति तथाहि-वनानीत्यादौ “ हेसोऽद्या० ” इति दीर्घं बाधित्वा
परत्वात् “ न्युसंक्रम्य सिः ” इत्येव मवति, तस्माभित्य बलीय-यथा स्योन इत्यत्र परमपि 25
गुणं बाधित्वा नित्यत्वाद्दृष्टं । तथा नित्यादन्तरङ्गं यथाऽर्थोति कृते नित्यमपि
गुणं बाधित्वाऽप्याभितत्वेनाऽन्तरङ्गत्वात्, तथाऽन्तरङ्गादनवकाशं यथा-मग

स्याज्यत्पानि यञ् सेषा छात्रा “ होरीया ” इत्यतो “ बहुभ्येक्षियाम् ” इति यञि
 छप्, “ न मैत्रिभित्तिभे० ” इति तथिपेधश्च प्राप्नुतः परमनवकाशस्वात् “ न मैत्रि
 तीये० ” इत्येव प्रवर्तते ततो गार्गीया इति सिद्धम् । तथा परावन्तरश्चमपि यथा-सिबोः
 “ प्यापायम्यनि० ” इति नेऽपवादस्वाद्यन्तोर्ष बाधित्वा गुणात्पूर्व निस्पत्नाद्दृष्टि च कृते
 ५ परत्वाद्गुणे प्राप्तेऽन्तरश्चत्वाच्च बाधित्वा यत्सं भवति स्योने इति ।

एतासां क्रियादीनां नीयते संदिग्धोऽर्थः [निर्णयपत्रम्] इमिरिति “ न्यायाभा-
 यभाषोषाच्च ” इति निपासनात्, न्यायाः-युक्तयः, तेषां च शास्त्रस्य, “ क्रियावर्षाभाषाः
 “ गुणारक्षिणा नवा ” “ आविकोष्मुकादेर्नवा ” “ स्वाहोदेरकृतमित्० ” इति ।
 ‘ संस्मृतां ष्याम् ’ ‘ परिमाणौचद्वित् ’ इति, “ कञ्ठोऽर्धत्वे ” “ दीर्घोऽर्धत्वे ”
 10 ‘ छगर्त्वादेनपदे० ” “ अर्धत्वेऽर्धत्वे ” इति, “ इवर्णरिरेत्ति स्वे ” इत्यादिकस्य प्रवृत्तये
 सिद्धिर्वैदित्त्या, ‘ वर्धसमान्नायस्य च ’ सिद्धिः । सम्यगाम्नायन्तेऽस्यस्मन्ते वर्णा
 अस्मादिति “ मार्धाकर्त्तौ ” इति यञि समान्नाया, वर्णानां समान्नायः पाठक्रमः,
 स च-अकारादिस्वराः १४ । अं अः इत्यनुस्वारविस्मर्गौ २ । अनुस्वारोपलब्धिवोऽनु-
 नासिक्यो १ । विस्मर्गोपलब्धितौ जिह्वामूलीयोपमानीयौ २ । अत्यविपयत्वेन चैवाद्
 15 पल्लवर्षं कृतं न तु साक्षात्पाठः । कादिभ्यश्चानानि च ३३ इत्येव द्विपञ्चाद्वद्वरात्मको
 लोकाप्रसिद्धो महत्कारूपो द्वेषो, न हस्माभिर्भूतनोऽन्तर्लगादिकूपो विधेयः । सर्वज्ञ-
 प्रणीतकृतिकादिशास्त्रेषु, एन्द्रधानादिभ्याकरषेषु वाऽऽन्तर्लगादिकूपस्याऽप्रसिद्धेः ।
 एकस्मिन्मव च पाणिनिभ्याकरषे तस्य प्रसिद्धा, तथाहि-अइठण्, कत्तक, यजोच्च,
 यजोच्च, इयवरद्, लञ्, अमञ्जवन्म्, क्षमञ्, यरयप्, अयगञ्जद्व, रवकञ्ठव-
 20 चटवप्, कपप्, छपप्, हञ् इति प्रत्याहाराः । आदिरन्त्येनेता सह मध्यवर्णानां
 प्राहक इति । अण्-अइठवर्णाः, अङ्-समानाः, एङ्गुपाः, ऐच् इदिः, अच् स्वराः,
 इच्च व्यञ्जनानीत्यदि । अर्थं तु क्रमाः कष्टगम्यस्ततः प्रसिद्धो वर्धसमान्नाया,
 प्रसिद्धाश्च सराविस्मृता अस्माभिराहताः । तत्रेति वर्धसमान्नाये स्वरादयः प्रस्तुत्यन्ते ।

‘ औषन्ताः स्वराः ’ । १-१-४ ॥ अत्र औकारेण अवयवेन विग्रहसमुदायाः,

25 अकारादिभ्यस्तद्वर्धवर्णरूपोऽन्यपदार्थसमासस्वाऽर्थः, अत एवाऽऽत्म्यकर्म इत्यादिव
 चतुर्जसंविज्ञानो बहुमीदिः, न तु विश्वगुरित्यादिवदतद्वर्धवर्णसंविज्ञानः । “ प्रभाषा ” इत्या-

विद्यते सन्ध्यधराग्रहासत्र हि ध्ये "सम्पत्सूयाकोप०" इत्यादिग्रन्थादधिकारागतस्य
 स्वरेष्विति पदस्यार्थवद्वादिमकपिपरिष्कारेण स्वरस्येति परिणामात् स्वररूपः सन्ध्यधराः
 प्लुतो मयतीति पदार्थः । अतद्वृणसंविधाने तु औकारस्य स्वरसंज्ञत्वाभावे संस्मरेयैदे
 दोदित्येव क्रियते न तु सन्ध्यधरस्येति । द्वापकं चाऽप्य, "अष्टं और्जसूतोः,"
 "आतोर्जसूतोः," "अष्टं और्जसूतोः" इत्यादि । औकारस्य हि स्वरत्वा ५
 भावे अष्ट औः इत्यादिग्रन्थेषु "स्वरे वा" इत्यनेन यलोपो न स्यात् । तकार इति
 उच्चार्यते स्वररूपेण स्वीक्रियतेऽनेनत्युच्चारण स्वरूपपरिग्रह इति भाषः । तपरत्वाभि
 देष्टस्य औदित्युक्ते औकारस्य स्वरूपं प्रतीयते, तकाराभावे तु आवन्ता इति
 कृते कृष्ण-प्रतीतिः स्यात् । ननु औदित्युक्तेऽपि "विशेषणमन्तः" इति सूत्रवशात्
 औदन्ता वर्णा इति लप्स्यते, किमन्तग्रहणेनेति ? नैव, उदात्तादिमेदेनाऽपि 10
 बहुवचनस्य चरितार्थत्वेन औदन्ता अकाराद्या वर्णा इति न लभ्येत, ततो दधि नौः
 इत्यत्र नौध्वस्य स्वरस्य इकारस्य यत्वे च दध्नीः इत्यनिष्ट रूप स्यात्;
 एव "तर्दन्ताः समानाः" इत्यत्राऽप्यन्तग्रहणफलं ज्ञेयम् । न तु लकारः क्तपिस्त्व
 एव प्रयुज्यते, न च लकारस्य स्वरसंज्ञाफलमस्ति, लकारस्य तु प्रयोगोऽपि न क्ताऽपि
 द्रव्यत इति ? नैव, क्तपिस्त्व इत्यत्र "अर्धोर्ध्वमेक०" इति द्वित्वस्य, क्तपिस्त्व 15
 इत्यादौ प्लुतेस्य चाऽधिकारागतस्वराभितस्य दर्शनात्, * - कारानित्यत्र इकारस्य च
 लकारे स्वरे यत्त्वविधानात्, प्रदेष्टा इति प्रदिश्यन्ते-कप्यन्ते संज्ञाप्रयोजनानि
 एष्विति "व्यञ्जनाद्वचः" इति घञि प्रदेष्टाः प्रयोजनस्यानानि ।

‘एकद्विचिमात्रा इत्यर्धोर्ध्वप्लुताः’ । १-१-५ ॥ इति एकेति "सर्धोर्ध्वोऽ-
 त्यर्धौ" इति पुषद्भाषः । मात्रेति निमेषोन्मेषक्रियापरिच्छिन्न उच्चारणकालो मात्रा, 20
 ऐदौतौ चतुर्मात्रावपीत्यन्वे, इति शेषा हि पादाः । अर्धमात्रिकयोरिति, अर्धं मात्राया
 अर्धमात्रा साऽस्त्यनयोरिति, "श्रीर्धोर्ध्वमेक०" इतीके अर्धमात्रिके तयोः । तिस्र
 पञ्चमिस्तत्र तु विधानबलाद्येत्य न भवति । अन्यैः कालापकाद्यैर्दीर्घसंज्ञाऽपि कृता
 नास्ति, ततोऽप्य संज्ञाद्वयेऽपि सन्देहः । यद्वा अ आ इत्यादौ क्रमेण त्र्यसदीर्घसंज्ञा
 यद्वा, ए ये इत्यादावपि किं तथैवेत्याद्युच्चारणमाह-सन्ध्यधराणां त्वित्यादि । 25

‘अमवर्णा नाम्नी’ १-१-६ ॥ न विद्यतेऽवर्णो येष्वावन्तेषु तेऽनवर्णाः, ननु
 संज्ञिसमानाधिकरणत्वेनौदन्ताः स्वरा इतिवन्नामिन इत्येव बहुवचननिर्देशो युज्यते ।

उच्यते, वचनभेदेन संज्ञां कुर्वन्नेव श्रापयति यत्र नामिनः क्वाय विधीयते तत्र वचि
 क्वायात्कार्यां स्वरो न्यूनो भवति तत्रैव नामिसंज्ञा प्रवर्तते नाञ्च्यबा, तेन ग्वावति-
 म्नायतीत्यादौ न गुणोऽत एव सञ्जाऽऽह । ऐकारोपदेशसंज्ञाभिमित्वाभावात्तु नामाव
 इति । विश्रपयनिश्चयमापस्तु सामान्यनिश्चयभावेन यथा एकादौ पुट्, वेदाः प्रमाव
 5 मिति एव “ अं अः x क x पसंज्ञाः सिद्ध ” इत्यादावपि द्रष्टव्य । अत्रोचरयोश्च
 सप्रयोर्वहुवचनं प्लुतसप्रज्ञाभे, नामित्वे च निश्चिद्य इत्यादौ पत्वं सिद्ध ।

‘ लृपन्ताः समानाः ’ । १-१-७ ॥ उदात्तानुदात्तस्वरितसानुनासिकनिरनुना
 सिकमदादष्टादशधा मिथन्तेऽर्थादयः, तेन सम्यगिति प्राप्तिरित्यस्यप्रतीतिरने
 नति । समानं तुल्य मानं परिमाणं परिच्छदो वेदां “ समानस्य वर्गमिषु ” इति सादे
 10 समानाः परस्परविरुद्धव्यमाकारं विभ्रान्ता अपीति । अत्राञ्जवर्णा इति नाऽनुवर्तते,
 कादिरित्यादाववयवस्य समानसंज्ञाप्रसूतदीर्घस्वरर्धनात्, तथा कु ऋकारः क्तः ऋकार
 रमति द्विधाऽपि ऋकार इत्यत्र ऋवयस्य समानसंज्ञत्वे दीर्घत्वं सिद्धम् ।

‘ एषओऔ सञ्च्यक्षरम् ’ । १-१-८ ॥ न धरतीति वा “ ज्वले ” इति
 वप्रत्ययस्य विकल्पन विधानादपि अक्षरं सञ्चौ सञ्चधरं सञ्च्यधरं, तथाहि अक्षरस्ये
 15 यथेन सञ्चौ एकारः [एकारेकाराभ्यामेकारः] अवलम्ब्योपधेन ओकारः ओकारै-
 काराभ्यां च औकार इति ।

‘ अं अः अनुस्वार विसर्गौ ’ । १-१-९ ॥ विसृज्यते-विरम्यत इति वचि
 विसर्गः, कमप्रत्ययोपलक्षणं वेदं, तेन विसृज्यो विसर्गनीय इत्यपि संज्ञाद्वयं द्रष्टव्यम् ।

‘ कादिभ्यश्चनम् ’ । १-१-१० ॥ आदीपते-गुणवेऽर्धोऽस्मादित्यादिः, स च
 20 सामीप्यम्यवस्थाप्रकारावयवेषु वर्तते, तत्र गङ्गादौ घोष इति सामीप्ये, गङ्गाणादयो
 वर्णा इति व्यर्थस्यार्था, आया इवदत्तादय इति प्रकीरे, स्तम्भादयो गृहा इत्यर्थिवे,
 सामीप्यराशेरुत्थाऽऽदिष्टमस्य ग्रहणं ककारस्य व्यञ्जनसंज्ञा न स्वात्, उपलक्ष्यमस्य
 कार्येऽनुपयोगात्, यथा-नित्रगुरानीयवामित्युक्ते चित्रमवोपलक्षितः पुमानवाऽ-
 नीयत न तु चित्रा गौरिति; व्यवस्थार्थोऽपि न घटते यणसमाभ्यायस्य व्यवस्थित-
 25 त्वेन व्यभिचारासम्भवाः, व्यभिचारे च विश्रपयमथवदिति हि न्यायः । कादीनां
 परस्परमत्यन्तवैसृष्ट्यात् प्रकरावोऽपि न घटते । अवयवावयववित्तु संमन्वते-ककार
 आदिरवयवो यस्य वयसमुदायस्य स कादि, अत एवात्र बहुवचनसंज्ञानो बहुमीहि,

समुदायस्याज्यमित्ये समवेतत्वाज्यग्रन्थान्तरात्समवेतत्वेन समुदायप्राधान्यादेकमचनं, संक्षिप्तं सामानाधिकरम्भेऽपि स्मृतयः प्रमाणमिति यदाबिष्टलिङ्गत्वाद् व्यञ्जनमिति नृपुंसकत्व, व्यञ्ज्यते-प्रकटीक्रियते-ज्यो-जनेनेति व्यञ्जनं, स्वरानामर्षप्रकाशने उपकारकं यथा स्यादीन्मोहनस्येति व्यञ्जनसादृश्यादन्वये चेदं नामेति । कस्याऽऽदिः कादिरिति व्यञ्ज्यत्वात्प्राधान्यादिव्यत्येन स्वरानां न व्यञ्जनसंज्ञा, अनुस्वारविसर्गयोस्तु भवति । 5
ततोऽनुस्वारस्य व्यञ्जनसंज्ञायां संस्कृता इत्यादायनुस्वाररूपव्यञ्जनात्परस्य सस्य " ह्रस्वो घुटि स्वे वा " इत्यनेन लुङ् सिद्धो, विसर्गस्य तु व्यञ्जनस्ये सुपूर्वस्य दुःस्य-पतेः क्विपि णितुकि सेव छकि " पतेत्य " इति विसर्गरूपसंयोगान्तस्य सस्य उक् सिद्धस्ततो विसर्गस्य कस्याऽऽदिरिति व्युत्पत्त्या पुटत्वे " पुटस्तुवीव " इति स्थान्या 10
यमे मत्वे सति सुडुग् इति सिद्धम् ।

‘अपञ्चमान्तास्थो घुट्’ । १-१-११ ॥ घुटलब्धो विपयनामत्वात्पुलिङ्गः, एवञ्चपरत्र घुटलब्धोऽपि द्रष्टव्यः ।

‘पञ्चको वर्गः’ । १-१-१२ ॥ सखातीपसमुदायो वर्गः, स वाज्यर्गकवर्गादि-मेदेनाऽष्टधा, वर्षसमान्नाये केनलिकादिप्राक्तेषु च प्रसिद्धः । तत्र च यः पञ्चसक्यत्वेन व्यवस्थितस्तस्येह वर्गसंज्ञेति, अत आह कादिष्विति । यो य इति संज्ञितो घुट् 15
त्वादपुङ्गीतर्षोऽपि पञ्चकलब्धो वीप्सां गमयतीति । वृणोत्यात्मीयमेकत्वेन व्यञ्ज्यत्वात्, “ गर्न्वमि० ” इति मे, वर्गः खाल्यपेक्षमेकमचनम् ।

‘आपद्वितीय शपसा अघोपाः’ । १-१-१३ ॥ इति घुप इत्यस्य “ मावो कर्षो ” इति भवि, घुपृष् “ घुर्षे ” इत्यलि वा घोषः, अविद्यमानो घोषो येषां पञ्चाज्जुवरा कन्वेति । ननु लापचार्थं समाहार एव युक्तो यतो मात्रालापवन्मुत्स 20
वाय मन्यन्ते वैपाकरणा इत्याह बहुवचनमिति ।

‘अन्यो घोषवान्’ । १-१-१४ ॥ घोषो ध्वनिर्विद्यते यस्य स तत्रा, अन्वर्धता च तुल्यस्थानास्येत्यत्र वर्धयिष्यते, घोषवानिति जातिनिर्देशः, अघोपापेक्षया आ-न्यत्वेन वेदामतिज्ञायी घोषस्तेऽन्यत्वात्वात्प्राप्तिता घोषवन्त इत्यर्थः ।

‘परलघा अन्तास्थाः’ । १-१-१५ ॥ लिङ्गमधिगम्य लोकाभयत्वादिति, वर्षं 25
विशेषमप्यन्तस्थाद्यब्दः स्त्रीलिङ्गो बाहुलकात् ध्वन्द्वलक्षित्वामाभ्यादुत्पद्यमानः प्राय इति । परलघ इतीति-अर्थवचनामात्रे नामत्वाभावात् स्यादिति ।

- ‘अ अः × क × पचापसाः शिद्’ १-१-१६ ॥ देशकालविपिमेदेऽपि रूपामे
दादृष्टान्तमाह-वज्राकृतिरिति । वज्रस्वेवाऽऽकृतिर्यस्येति स तथा, गजकुम्भयोरीवा
ऽऽकृतिर्यस्य सोऽपि तथा, फकारपकारौ चाऽनयोः परदेशस्याशुचारेति, सर्वत्र परस
म्बद्धावेवैतौ मयतो न स्वधन्वौ, नाऽपि पूर्वसम्बद्धावनुस्वारनदिति । रेफदेशत्वात्कस-
५ पफसनिषादेन ययोः प्रयोगादल्पविषयत्वम्, अत एव सख्यपि संक्षिसामानाधिकरन्ध्वे-
ऽप्यीयस्त्वङ्गापनाय शिद्धिस्त्येकवचनेन निर्वेद्यः कृतः । अयं कयमनयोर्वर्धत्वम् ? वर्ष
समाप्ताये पाठामावात्, सत्यः, रेफस्य नधत्वाद्ययोश्च रेफादेशत्वाद्दर्पत्वसिद्धिः । न च
वर्षादेशत्वेन छेपस्याऽपि वर्षत्वमाद्यङ्गनीयम्, सत्त्वाऽमावरूपत्वात् ; न चाऽमावो-
मात्स्याऽऽप्रयो मवितुमर्हति अतिप्रसङ्गात् । अयमेवाऽर्थो बहुवचनेन सूच्यते, अनुवा
१० कत्वेन तस्य साधकत्वाभावात् इत्याह-बहुवचनमिति । ननु कर्ष × क × पयोभ्यञ्जन
संज्ञाऽपि-पूर्ववामरिष उक्तश्च तैः सह न विरोधः ? उच्यते, भ्यञ्जनसंज्ञानन्तरमेवा
संज्ञाविधानाद् भ्यञ्जनसंज्ञाऽपि, यदि वा क्वादिर्भ्यञ्जनमित्यत्राऽऽहृषा कस्याऽऽदिर्भो
ऽनुस्वारो विसृष्टो वा सोऽपि भ्यञ्जनमित्यविरोध इति ।

- ‘ह्रस्वस्थानास्य प्रयत्नः स्थाः’ १-१-१७ ॥ प्रायो विवन्ता सुंदावतुळेः
१५ [पुरादौ तुळेः] योभ्यवेऽनवेति ‘मिवात्वे’ [ह्रस्वनेन] तुळा, अस्पति-क्षिपति
वर्माननेनेत्यास्पद्युः प्रयत्नः उत्साहः । नासिकोष्ठौ चेति व्यस्तावेतौ, समासे
तु “मात्रिर्द्वयं” इति समाहारः स्यात् । वर्तीति तातुः “अर्धमृमामाविम्यो रोह्य”
इत्यनेन यिदु प्रत्यये रेफस्य च लत्वे तातु । कलपटीपदास्यमावमित्यब्, अस्याद्यर्थे
अपि वके वा ह्रस्वपठके ‘अस्ते’ इति कादेशा, अकठक इति संज्ञा यस्य स
२० तथा, प्रीवायामुभयप्रदेशः आन्तर इत्यन्तरा मयो “यै” अथ इति अन्तर्बातो
वा, भवे तु अर्थे ‘विर्गावित्वाद्यः’ स्यात् । स्पृष्टपन्ते स्म स्पृष्टा वर्णास्तेषां मावः
स्पृष्टा, वर्णानां प्रवृत्तिनिमित्तं स्पृष्टाहेतुत्वात्प्रयत्नोऽपि स्पृष्टा; “अभ्राविम्य”
इति अ प्रत्यये वा प्रयत्नानां संज्ञा इमा यत्राकषयिष्वाभ्युत्पाद्यन्ते एवे सर्वत्र ।
एवमीपत्स्पृष्टादि । निमित्तपन्तेस्म विवृता वर्णास्तेषां मावः, ईष्विष्विपन्ते अ ।
२५ करणमिति वर्णात्पठिकास्ते स्थानानां प्रयत्नानां च सहकारि कारण । सर्वं ह्रस्वं
स्थानमस्य, ह्रस्वस्थितानि सर्वाण्यपि स्थानान्यवर्षत्येत्यर्थः । कण्ठतालव्याविति
कण्ठतालानि मयो दे स[दिहाद्यायः] सगुदायादपि यः । सूक्ष्म स्थानः इति सूक्ष्म
द्रव्यं ओष्ठपपन्ते वर्तते । स्पृष्ट करणमिति स्पृष्टपन्ते वर्णा अस्मिभिस्यौभादिके

“ सीरीः ” इत्यादिबहुवचनसामान्यात् किति ते स्पृष्ट स्पृष्टता गुणः, स्पृष्टतानुगत
 करण कृतिरुच्चारणप्रकारः, एवमीपस्स्पृष्ट करणम् इत्यादावप्युच्यते त्रयम् । स्वरेषु
 ए ओ भिषूततरादिति इत्यत्र विषूततरताऽतिविषूततरताऽतिविषूततमत्वारूपाणां
 प्रयत्नान्तराणां सञ्ज्ञायात् सप्तधा प्रयत्न इति वक्तुमुचितं कथं चतुर्धेस्युक्तं ? तस्य,
 विषूततरतादीन्यपि विषूततया परिगृह्योक्तं चतुर्धेति, विशेषस्य सामान्येऽन्तर्माणात् । 5
 अकारः सञ्ज्ञत इत्यन्ये, अतिसञ्ज्ञतास्य पञ्चम प्रयत्नमन्ये मन्यन्ते, इत्युत्तरार्थः
 [इत्यर्थः] । अकारं सञ्ज्ञतं विधेयायामेकं पठन्ति, तेनाऽकाराऽऽकारयोर्मिश्रप्रयत्नत्वात्
 स्वसंज्ञा न प्राप्नोति । अतिविषूत एवाऽत्र प्रतिज्ञायते, प्रयोगे तु सञ्ज्ञत एवाऽसौ स्व
 रूपेणैष्यन्त्य इत्युक्तं । सानुनासिकेति नासिकानुगतो यो वर्णवर्मः, सह तेन वर्तते
 यो वयः स तथा । निर्गतोऽनुनासिकायः स तथा । स्वरः सञ्ज्ञातो येषां त स्वरिताः । 10
 यथाकथञ्चिद् व्युत्पत्तिः । अनुनासिक इति, अनुनासिको धर्मोऽस्याऽस्तीति
 “ अभादिनात्, ” तद्वन्मरहिसोऽनुनासिक इति, रफोऽन्मर्णां स्थिति, अन्यवर्णापि
 क्षया तेषां स्वत्वाभासो रफस्य रेफः स्तो भवत्येव । एवमृष्मणामपि स्वा न भवन्तीति ।
 ननु वर्णानां तुल्यास्यप्रयत्नत्वे कथं भूतिभेदः ? उच्यते—कालपरिमाणकृतगुणभेदा-
 न्भूतिभेदः तथाहि—यावता कालेनाऽस्य उन्मेषो निमेषो वा भवति तावत्कालो मात्रा, 15
 मात्राकालो वर्णो मात्रिको, द्विस्तावान् द्विमात्रः, त्रिस्तावान् त्रिमात्रः अर्धमात्राकालं
 व्यञ्जनं, तदिदं वर्णेषु चतुर्विधं कालपरिमाणं भेदकम् भवति । ते आसन्न इत्यत्रै
 वेति । आसन्न इत्यत्राऽपि महाप्राणस्वेवाऽवकाशः, अन्येषां च वेदे प्रयोजनम् ।
 श्वासनादाविस्थापि, श्वासादय एव चनिषिद्धपण नादादय उत्पद्यन्ते, इति पुनरुक्तं
 केनोक्ताः । वायुना कोष्ठ इति, कोष्ठे—उदर, शिक्षामिति शिक्ष्यतेऽस्या इति 20
 “ ज्योतुरोर्म्यन्तद्वा ” इति अत्रत्यस्य शिक्षा । संभूतेति स्थिति सङ्घटिते कष्टविल
 नादभनिससगादिति नादः प्रयत्नो भनिः शब्दस्वयोः संसर्गात् । निग्रह इति
 निमित्तो ग्रहः, असर्त—द्वैयिष्यम् । वर्णा निष्पत्तिः कालभावेति—अत्यस्वरत्वेन
 भावद्वन्द्वस्य पूर्वाभिप्रायः । विष्णुकण्ठा इति—विष्णुतो विनाराक्यप्रयत्नन सस्कार्यः
 कण्ठो येषां ते तथा । अघोषा इति—अघोषताक्यप्रयत्नेन सस्कार्याः । घोषयन्त 25
 इति—घोषवशाप्रयत्नन संस्कार्याः । अरुहं व्योततीति रुच रुचेना कर्मभाव वा किर ।

‘स्यौजसमौ०’ । १-१-१८ ॥ त्रयीं त्रयीति—भवनक्रियायां धीप्ता, विदुष्यभाषा
 इति विदुष्य विदुषो—व्यवच्छेद इति पाठत् तस्ययोजना इत्यर्थः, बहुवचनमिति—

तदादेष्टास्तद्वृत्तवन्तीति न्यायात् साध्यसिद्धिमविष्यति किं बहुवचनेन ? सत्यं, न्यायं
विनाप्तीत्य साधित, इयं हि महती शक्तियस्परिभाषा न्यायाय विना साध्यत इति ।

‘स्वादिर्विमक्तिः’ । १-१-१९ ॥ विमन्यन्ते विमामन्ताः प्रकाशयन्ते कटुकमा
दयोऽर्था अनयति ‘धाविम्यः’ इति क्तिः । अनुषण्यते कार्यार्थगुणदिशत इत्यनु-
५ वन्त्य । इत् उत्सृष्टा-स्यक्तोऽनुषन्तो येन यस्य वा स तथा सस्य । व्यवस्थापनीति
तेम च यदनुषाया यावन्तो विमक्तिसंज्ञायां पूर्वाचार्यैर्भ्यस्त्वापितास्त एव तदनु-
षन्ता एव तावन्त एवाऽनुगृह्यन्त इति ।

‘तदन्त पदम्’ । १-१-२० ॥ पण्ये-गम्यते कारकसमुद्योऽर्थोऽनेनेति पदं
“वेपथ्वः” इत्यञ् । नन्वन्तग्रहण किमर्थं ? सत्यं, न चाऽस्त्यन्तग्रहणे सा पदमिति
१० कृते स्यादेव पदसंज्ञा स्यात्तथाऽपिभित्त्वाद् पदमप्ये विधीयमानं पत्न पदादौ न
स्यादिति वाच्यम्, प्रत्ययः प्रकृत्याद्ये” इति परिभाषया तदन्तविभेदत्वत्वादिति ?
सत्यं, पदसंज्ञापामन्तग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणेन तदन्तप्रतिषेधार्थं, अ-
न्यथा “प्रत्येकः प्रकृत्याद्ये” इति परिभाषया स्याद्यन्तस्य विमक्तिसंज्ञा स्वात्,
तस्यां च सत्यां काष्ठगृहं पुष्पसुषाणमित्यादौ काष्ठशब्दस्य गृहमिति विमक्त्या
१५ पदत्वे तदा परस्य पुष्पत्वं स्थानं पुत्राणामिति विमक्त्या सह वसादेष्टः स्यादित्य-
तिभ्यासिद्धिः, इवाति नः शस्त्रमित्यादौ च इवातीत्यादेर्विमक्तिसंज्ञकत्वेन पदमावा-
भम् न स्यादित्यभ्यासिद्धिरिति चे मा भूतामित्यन्तग्रहणम् ।

‘नामसिद्धय्यञ्जने’ । १-१-२१ ॥ नमति चातवे इति, नमति प्रदीपार्थं
घण्टस्यार्थं प्रति इति, “सात्ममात्मन्” इति निपातनात्तामस्यञ्चः साधुः । वेति विञ्चि-
२० षार्थप्रतीतिं अनयतीति विः, “मीमीमेह्यो” द्विविद्धि द्विद् इः । ऊर्मापुरिति-अत्र
पदत्वात् “अथर्वेकस्य” इत्यनेन आलोपो न भवति, तत्र ‘नोऽपेक्ष्य’ इत्यथोऽयं
दस्येत्यधिकाराममनात् । इत्यमिति-पश्यतीति दृष्टनमिति-दृश्यतेऽनयेति वा किमि
इत् । पञ्चेति-इष्टवान् यज्जा ‘सुर्ध्वो बुनिष्’ । ननु नामसिद्धय्यञ्जन इत्येव क्रियतां
किं य वज्जेनेन ? न च वाच्यतीत्यादावपि पदसंज्ञाप्राप्तिरिति वाच्यं, पक्षो व्यञ्जनशः
३ राज्ञेनैव राज्ञीयतीत्यादौ पदत्वे सिद्धे “नं कर्त्तु” इति सूत्रं नियमसूत्रतया व्याख्या
स्पष्टे, नञ्छान्तमन्त्र कथप्रत्यये पदसंज्ञं ययति नाऽन्यदिति, नान्तं कथप्रत्यय एव पदं
न प्रत्ययान्तर इति त्रिपरीतनियमाऽपि कथं न भवति ? तथा च राज्ञा सीमेत्यादा

- नामधेयैर्द्विभेदि; राजर्षिर्षे, औपगैर्षे, पुत्रकैर्म्यतीत्यादि । पराधामिधानमिति-
अन्यनामधेयेषु परोऽर्थः, समुदायार्थो यद्वाऽन्यपदक्षेपेण सङ्गदायः परमदिव-
तद्युगः परः तस्याऽन्यस्तस्याऽभिधानम् । अवकार्थस्यात्परार्थमिधानेऽपि द्विभेदः ।
अवसाममिति अवतीपतऽस्मिभित्यवसानम् । छिद् इति छिद् क्त्वि, छनो छिद्
5 यत्तिद्, "पठ्येयत्नाच्छेपे" इति समास इति कर्तव्य, न तु आनं छिद् इति;
यतस्तस्मिन् कृत "गतिस्तरकः" इति क्तिन्तेन छिद् इत्यनेन समासे सति छिद्
इत्यस्याऽविभक्त्यन्तत्वेन पदत्वप्राप्तिरेव नाऽस्तीति । राजवागिति-अत्राज्ज्वाह-
वात्सूर्यस्य पदत्वे सति न छोपः, तथाऽन्यवाधितपदत्वप्रतिषेधेऽपि समुदायविभ-
क्त्याभित पदत्वमस्तीति कस्य वयवति । वाक्स्वकृष्ण इति-अत्र वाक्स्वपदक्षेप-
10 त्वकृष्णो वृषन्त इति परस्याऽऽद्य इति । वाक्स्वकृष्णमिति-अत्र समासान्ते
कृत वृषिस्वरान्ता भवति, न तत्र त्वमिति वृषन्तः ततो "वृत्त्वोऽन्ते" इति
पदत्वप्रतिषेधस्त्वचो न प्राप्नोति, समास-उच्यत इत्यादिना व्ययमर्थः समासात्स-
मासान्तो विधीयमानस्तस्यैवाज्ज्वाहत्वं व्याहन्ति, न तु तद्वयवस्य त्वचः तस्य
समासावपत्तात् । नहि समुदायस्याऽन्यथोऽन्यथस्याऽन्यथो भवति । यद्वात्वं
15 व्याख्या-समासद्वयेन समासावयोर्मिधीयते, ततः समासात्समासावपत्तात्
समासान्ता विधीयत इति, भवत्ववृषन्तत्वं त्वचस्वपाणि सित्येवेति नियमेन
पदत्व निवर्तत इति भावः । अथवा समासात्परः समासान्तो विधीयत ततः
स्याद् एवस्त्वच एव परं भवतीत्यस्तु अवृषन्तत्वं त्वचः तत्र च पदत्वप्राप्तिरेव
नाऽस्तीति कत्वामात्र इति । समास द्वयस्तु उच्यवधात् क्वचित्समासावप-
20 क्वचित्समासं वाऽऽहति । वधिसगिति-सिञ्जतीति विप् सता वृष्णः संहृ इत्यत्र
काय, इषि सिञ्जतीति तु न, यतः 'सापपदात्सिचर्षिच नेम्यत' इति न्यासः । ननु
बहुवर्षिषा वीषापुपत्पादौ अस्य इति वचनात्पदमप्यस्त्वामात्रे सस्य पत्वं न
प्राप्नोतीति ? उच्यत, "व्याप्तो वीषात्" इत्यत्र द्विसंस्तरपाठा वृषन्तोऽन्ते न
पदमित्यत्र, नमद्वयस्य प्रकृतार्थगमकत्वेन, न न सपे पदमपि तु पदमेवेत्यमात्रताऽपि
25 पदसंज्ञा सस्य पत्वं भवतीति । अग्निसाक्षिण्यादौ पदादित्वाद्भव सस्य पत्वाभावाभि-
रधका मन् प्रापयति नञा निर्दिष्ट पदस्य सस्य पत्वे-नित्य, ततो बहुवर्षिपेत्यादावन्तं
स्थितस्य सस्य पत्वे न पदसंज्ञा, आक्षिप्यस्य तु सस्य पत्वे वधिसगित्यादौ पदसंज्ञेति ।

‘सयिज्ञापणमाख्यातं वाक्यम्’ । १-१-२६ ॥ आख्यापतेस्म क्रिया
प्रधानत्वेन साध्यायामिधाधितया वेत्याख्यायम् । यत्र क्रियापद् कतरि तत्र कर्ता

क्रियापदस्य समानाधिकरणं विज्ञेयमन्यानि व्यधिकरणानि । कमपि तु क्रियापदे
 कम समानाधिकरणं, साधुर्न रक्षत इत्यादौ साधुरिति रक्षणादिक्रियायाः कर्ता
 समानाधिकरणं च, रक्षत इत्यादिक्रियापदस्य तु च इति व्यधिकरणमिति । उभेवो
 वदतीति-उदञ्जतीत्युचैः “न्युद्गम्यमन्त्रोः कफाकेशयवच” इति टाडत्कारये, उदञ्
 जतीषितिरूप बाहुलकत्वात् भवति । मोक्षमिति-सामानाधिकरण्यमाभात् क्रिया- 5
 विज्ञेयमस्येऽपि न द्वितीया, किन्तु तुमोऽपि तुमर्थाऽभ्यभिचारविवक्षायां “तुमोऽर्जे
 भवत्तत्त्वत्” इति चतुर्थी, हेतुहेतुमद्भाषविवक्षायां “हेतुर्कृतुः” इति तृतीया, सम्बन्ध-
 विवक्षायां तु “मेवे” इति षष्ठी, “क्तेबाहुमम्” इत्यभ्ययत्वेन विभक्तिदोषः । लुनीहि
 ३, पुनीहि ३ इत्यत्र “क्षिपाक्षीमेवे” इत्यनेन प्लुतः । क्षीलंते स्वमिति-क्षेरते सप्तगुणा
 अस्मिन्निति “क्षीक्षी” इत्यले क्षील, अत्राऽस्तीत्यादि क्रियापदं न प्रयुज्यते परं तस्या- 10
 ऽप्रयुज्यमानस्याऽपि स्वमिति समानाधिकरणं । ननु शब्दप्रयोगोऽर्थप्रतिपत्त्युपायस्तस्य
 चाऽप्रयुज्यमानस्याऽपि विज्ञेयविज्ञेयमात्रेऽतिप्रसङ्गः, अप्रयुज्यमानत्वाविज्ञेयात्सर्वं
 सर्वस्य विज्ञेयम विज्ञेयं च स्यात्, किञ्च यद्यप्रयुज्यमानमपि शब्दरूप विज्ञेय
 विज्ञेयं वा ममपेक्षदाञ्जन्यकः सर्वत्र तत्प्रयोग इत्याह-अर्थादित्यादि । लोकादे-
 वेति-लोको हि साक्षात्स्वे सति क्रियामेदेऽप्येकवाक्यत्वं प्रतिपद्यते, साक्षात्स्वेऽपि 15
 क्रियामेदे वाक्यमेदायं वचनमिति भावः । कुरु कुरु न इति-अत्र युगपद्वाक्यद्वय-
 प्रयोग इत्येकवाक्यत्वाभावात्सावेद्यस्य न प्राप्तिरिति परामिप्रायः ।

‘अथातुविभक्तिवाक्यमर्थवत्त्वाम’ । १-१-२७ ॥ उच्यते विविदोऽर्जोऽज्ञे-
 नेति बाहुलकात्कारयेऽपि व्यभि वाक्यं, कर्मणि तु प्रतीतमेव । अर्थो द्वेषा, अभिषेयः
 स्वार्थादिमेदात्तज्ज्ञा, घोत्यम् समुच्चयादिरिति-यद्वा चकारादिना घोत्यस्य 20
 समुच्चयादेः समासादिनाऽभिधीयमानत्वाद्भिषेयस्त्वम्यस्तीत्याह-घोत्यमेत्यादि,
 अभिषेय इति शेषः । न केवलं स्वाधादिरभिषेयो घोत्यम्, समुच्चयादिरभिषेय इति
 चार्थः । समुच्चयादिरित्यादिपदाश्च विकल्पादौ एवोऽवधारणे घोत्यम् । तथा घोत-
 कानां विज्ञेयं न भवति, यथा षट्म अभ्यमिति, तथा चादीनां स्वार्थोऽपि घोत्यतया
 न वाच्यत्वेत्येकोऽप्यभिषेयो नास्ति, स्वरादीनां तु लिङ्गसंस्थे न स्तः । ननु अह- 25
 भित्यत्र विभक्त्यन्तद्वारेणैव नामत्वं न भविष्यति, किं पातुर्वर्जनेन ? सत्यं, तथापि
 इन्तीत्यत्र पातुर्वर्जनाभावे विभक्तः प्राक्तनस्य इमित्यस्य नामत्वे “नार्मसिह” इति
 व्यञ्जनद्वारा पदत्वे च न दोषः स्यादिति पातुर्वर्जनमिति । अथ पूजान् इत्यत्र नञ्

विधानसामर्थ्यदिक् न तु न भविष्यति, किं विमक्तिवर्जनेनेति ? सत्यं, कौस्तुभ इत्यादी
 “ लघोऽप्य ” इति न विधान परितार्थमित्यन्यत्र नतोपः स्यादिति । ननु साधुर्भवे
 भूत इत्यत्र विमत्त्यन्तत्वादेव नामस्य न भविष्यति, किं वाक्यवर्जनेन ? सत्यं,
 “ प्रत्ययः प्रकृत्यादेः ” इति परिभाषया प्रधातोरेव विमत्त्यन्तत्वं, न तु समग्रवाक्य

- 5 स्य, ततो वाक्यस्य नामत्वे साधुर्भवे भूत इत्येवैकपाशाक्यादिसंज्ञाबानिष्टरूपप्रसङ्ग
 इति । समासादेर्भवत्येवेति-अन्यथा हि अर्थवच्छब्दस्य नामत्वे विधीयमानेऽर्थव-
 त्तमुदाहरणस्य वाक्यस्य प्रसङ्ग एव नास्ति, किं वाक्यवर्जनेन ? तत्रैतदेव
 वाक्यवर्जनं बोधयति, समासादेः समुदाहरणस्य भवत्येवेति । नन्वभातुविमक्षीत्यत्र
 पर्युदासाभयपादयत्त एव नामत्वं भविष्यति, नाऽर्थोऽर्थवदित्यनेन, सत्यं, अर्थवदिति
 10 संक्षिप्तिर्द्वार्यं पर्युदासाभयपदे हि केन धर्मेण सादृश्यमाभीयत इत्यप्रतिपत्तिः स्वाम्,
 तत्राऽर्थवदित्यायपि धर्मान्तरेण सदृशत्वे नामसंज्ञाप्रसङ्ग इत्याह-अर्थवदिति ।
 व्युत्पत्तिपदाभयपदे वन इत्यादेः अलङ्कारस्यैवाऽर्थवत्त्वं, न तु तदवयवार्थस्य वन
 इत्यादेर्वान्तिस्तेति, व्युत्पत्तिपदे तु घातवर्चनाव्यवसायामपि घातुद्वारेणैव कर्त्तव्य-
 द्धिरिति । ननु गौरिति वक्तव्ये छक्तिवैकस्याद्गो इति केनचिदुक्तं तत्समीपवर्ती च
 15 तदुक्तमपरेण वृद्धः सम अनुकरोति तदा तदुक्तमस्य नायसंज्ञा स्याद्वा नवेत्याह-
 पदेत्यादि-अनुकाऽयमेवेति-व्यावर्तीक्येवेत्यर्थः ।

‘पुच्छियोः स्पमौजम्’ । १-१-२९ ॥ प्रलौकिकोऽर्थं निर्देष्टा, अन्यथा पुमांश्च
 क्षी वेति कृतेऽर्थत्वात् क्षीय्यस्य प्राप्तिवाते “ क्षीयः पुंसो ह्यन्त्य ” इति समासान्ते
 च क्षीयुंसयोरिति स्यात्, अनन्य चैतद् द्वाभ्यते छविदलौकिकोऽपि निर्देष्टो भवतीति ।
 20 स्पमौजसिति-अत्र व्युत्पत्तिनिर्देष्टव्याऽऽहृत्या औकारद्वयग्रहणं साधयति, तथाहि-
 जम् च औम जमौ, ततः सिध जमौ च जम् वेति कृतेऽम्सहचरितस्य द्वितीया-
 द्विचनस्य ग्रहः, जाहृत्या तु व्याख्याने औम जम् च औजम्, सिध जम् च औजम्
 वेति कृते जम् साहचर्यास्तथमाश्लिष्वचनस्य ग्रहः, एकलेपो वा क्रियते, औम औम
 आवौ, ततः सिध जम् च जाधौ च जम् च तत्तवेति, इत्याह-औरिति ।

- 25 ‘स्वरावयोऽभ्ययम्’ । १-१-३० ॥ “ छायेव वा स्वर्बतपेर्बलेषु ” इत्यस्य पश्चात्
 “ सधुः सदाऽभ्यासगृहीतक्षीप्त-विज्ञानसम्पत्त्यस्य सीमा,
 महत्स्यताऽऽद्यततामलेषु ॥ ” इति पादत्रयं ग्रह्यम् ।

अस्युभेऽत्राविति—ननु पूर्वपदमप्यत्राज्यय तसस्तत्सम्बन्धित्वान्तुप्राप्नोतीति ।
 तस्य, अतिक्रान्तेऽर्थे लिङ्गसंख्यायोगादतिशब्दः सत्त्वे वर्तते इति नाज्ययम् । " अ-
 तिरिष्टेऽर्थे च " इत्यत्र बाहुलकात्समासमाश्रयित्तुत्वेत्यादौ क्रिया [संवदस्य]
 शब्दस्याऽतिशब्दस्य द्योतकत्वमेवेति । परमनीचैः इत्यादौ, अत्र तुल्यो निष्ठप-
 नार्थः, पूर्वस्मादिशेषं द्योतयति तेन किं सिद्धम् ? यत्रानुपसर्जनस्वरूपान्तो भवति 5
 तत्राज्ययः समुदायस्योपपत्त्यप्यप्यय भवत्येष, समासस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वात् ।
 अन्वर्थसंज्ञेति—अनुगतोऽर्थेन, अर्थमनुगता वा, अनुगतोऽर्थो यस्या इति वाज्यवर्था,
 सा वाज्यो संज्ञेति । कारकविमर्शकृति-विमर्शयो वचनानि । विमर्शकृति-विम-
 र्शयेषु कारककृति-यावत् । ननु मयस्त्वेव तथापि संज्ञाविधौ तदन्तप्रतिषेधस्य
 द्वापित्वात्, " प्रद्वयवता नाम्ना न तदन्तविधिः " इति प्रतिषेधाच्च कथं परमोभे- 10
 रित्यादौ तदन्तस्याज्ययसंज्ञेत्याह—अन्यर्थाभ्युपेये चेत्यादि । न भ्येति न नानात्व
 गच्छति सत्त्वधर्मात् शुद्धातीत्यन्वर्थसिद्धिः । अपमर्थो यदन्वर्थसंज्ञाकरभाद्वितीयम-
 भ्ययमिदं स्यापि तद्विद्वत्त्वेन विज्ञायते तस्य स्वरादीतिविशेषमत्वेन, तत्रम्
 " विज्ञेयमन्तः " इति न्यायाद्यदन्तविज्ञानात्कवचस्य तु अप्यद्विबद्धाभात्परमोभे-
 रित्यादावप्यप्ययसंज्ञा विज्ञायत इत्यर्थः । यदप्ययमस्य द्वाध्वरूपं, किं विद्विष्टम् ? 15
 स्वरादि स्वराद्य तदप्ययसंज्ञं भवतीति च सूत्रार्थः समञ्जसि । अनुवर्-मेध्यकाळे
 [अधोभाग], अस्तम्-नाम्न पथास्त गता-सन्धितेति, दिवा-दिने, दोषा-रात्रौ यपु
 पिते च, योम्-वैपयिक सुस्तम्, मयम्-सुस्तम्, विहायसा-सम्, रुद्रेः । " पूर्वे तु तन्निव
 म्यविभ्यः " इति बहुवचनादीप्रत्ययऽसागम च रोदसी-द्यावामूमी, अ-प्रथवा-
 म्युपगमादौ, भूम्-भूमि, भुवम्-अन्तरिक्षम्, समया निकषा च सामीप्ये, अन्त 20
 रातीति आप्रत्ययान्तरा-विमर्शे मध्य वाऽध्ययप्रधान, बहिः-बहिर्भूते बहिष्ठे च,
 असाभ्यन्त-अयुक्तम्, निस्मिताधाददः पराहभातेर्विदित्याप्रत्यये अदा-अनुसरे, अर्चः
 " क्षीरे " इति किति त गणपाठान्मान्तत्वे, अत-तुल्यौ, अस्तो " सिष्योऽस्यात्प " 25
 इति निपाठनात् य तुलादश्च गणपाठान्मागमं, सत्त्वं-प्रभप्रतिषेधयोः, इत्युदाहृताते-
 रिरयाकारे इह्य-प्राकाश्ये, मुषा-निर्निमित्तप्रीतिहरणयोः, मियो-रहस्यार्थयोः, 25
 मिष-स्वाप्ते, मिषा-निबनवियोगत्वे नराद्यैः, मिषुम्-सत्त्वमे, मिषुने-युग्मम् निपा-
 वनान्मान्तत्वं, अनिष्ट-अनवच्छेद, महु-श्रीघ्न, सटि-संघात इत्यतः " ऋग्यजुः " 30
 इत्यादिबहुवचनादिप्रत्यये बाहुलकादिति च, सटिति-श्रीघ्रायं, सामि-अर्थे, सावि-

- इत्ये, विष्णु-समन्तात्, अन्व-पथात्, राजग्राफसाक इति त्रयः सन्त्या
 स्पष्टिद्वयसिद्धिर्ना " त्रयोपथः " इति निपातनास्तिद्याः श्रीप्रार्थे, अथ-
 श्रीमानुसामीप्यसामेषु भिक्षाव्यवस्थारो प्रागादित्यात्, द्विष्-विषोमे, धीक-
 धीप्रसम्पत्त्यर्थयोः मनाम्-ईषदप्राप्तयोः, अरं-श्रीप्रमत्त्यर्थे वा, परं-मनामिष्टे, परं
 5 किन्तु, तिरम्-अन्तर्ध्वज्या तिर्यग्मात्रेषु, मनस्-विष, नमस्-प्रणामे, भूयस्-वारं
 वारम्, प्रायम्-माहुस्येन, प्रबाहु-अप्ययी अत्येव गणपाठान्मान्तत्वे प्रबाहु-
 अत्यर्थे, प्रबाहुकं-अत्यर्थे समकालं च, आर्य-प्रीतिसम्बोधने पापादिरते च,
 हलं-सीरं, आर्यहलं-विशिष्ट सीरं वलात्कारम्, वलवत्-अत्यर्थे, ऋते-विशेषे
 विना च, समुत्पत्त्यर्थेः पद्विपठीति इ प्रत्यये गणपाठान्तमो मन्त्रेण सपदि,
 10 साक्षात्-प्रत्यक्षदृश्ययोः, सत्-परिज्ञाये, प्रसात्-प्रधानके, सनात्-चिरन्तने,
 सनत्-ईसायां, नाना-वृत्तमात्रे, विना-योगप्रतिषेधे, सहसा-अतर्किते, दुगम्-
 क्रियासमिहारे सहाये च, उपासु-उत्सृज्यनैर्ध्वजने च, पुरोत्सादयः इ प्रथमे
 पुरोर्ध्वे च, द्रव्य-नित्ये, पुनः-पुनरर्थे च, वा द्रव्यवृत्तिवृद्धिधित इति कृत्वादिदेः
 क्विपि क्वचित्-योगप्रदर्शनास्तिमात्रेषु इति स्वरादयः । इतिद्वन्द्व-एवं प्रकरार्थः, एवं
 15 प्रकराः स्वरादयो गृह्यन्ते न त्वेतावन्त इत्यर्थाः, परतः—

“इत्यन्त इति संकथानं, निपातानां न विद्यते । प्रयोधनवद्भावेते, निपात्यन्ते पदे पदे ॥१॥”

- आकृतिगण्यार्थमिति—आकृतिरुत्पद्येत्याकृतिर्वर्णिकृतस्या गणस्तदर्थमिति ।
 अभ्ययीमावस्य चाभ्ययत्वं नाभ्ययीकृत्य, तद्व्ययीकरणे शुभकैर्नीचकैरित्यादिबहु-
 पाधिप्रत्यग्नीत्यत्रापि “अभ्ययत्वं कोह च” इत्यहं प्रसज्येत । तद्योपकुम्भमन्त्रमि-
 20 त्वाद्यौ दोषामन्त्रमहरित्यादिवन्नाममप्रतिषेधः—स्यात् । अथाभ्ययीमावस्य ‘यत्तार्थ-
 रूपाभ्यय’ इति पृथीसमासप्रतिषेधेभ्यपसंज्ञाकसमिति चेन्न, तत्र समासकस्ये बहु-
 लाधिकारादेव सेरस्यसीति, किञ्चाभ्ययीमाव इति महती संज्ञा यच्च कृतवानाचार्य-
 स्तन्नापमति क्वचित्भ्ययस्वमपीति, तेन त्रैलोक्योपकुम्भमिष्यत्र न समासः ।

‘चावयोऽस्यत्वे’ । १-१-३१ ॥ अनुकार्यादिभिति—आदिद्वन्द्वस्युपैसावि-

- 25 त्वत्र वाचकस्याऽऽदिद्वन्द्वस्य चिनोतीति च इत्येवं क्रियाप्रधानस्य च चद्वन्द्वस्य नाऽ-
 भ्ययसंज्ञेति, अह-निर्देशविनियोगकितायेषु, एषद्वन्द्वस्येव निपातनान्मान्तत्वे एष-
 उपमानोपदेशप्रभाषितकैर्प्रार्थसाप्त, नेत् चेत् नयतेचिनोतेष विधि निपातनाचाममे
 द्वावपि प्रतिषेधविचारस्तुत्रयेषु, नचेत् नयदि-निषेधयोः, चच चद्वन्द्व एवाऽऽर्पं नित्

वेदर्थे पठ्यते, अयं च दास्यति, अयं चेदास्पतीत्यर्थः, केचित्तु ऋग् उभय इत्यस्य
 विजन्तस्य रूपमिच्छन्ति तच्च न पुण्यामहे, कथित-प्रभकालयोः, यत्र-यस्मिन्
 स्थाने सदा वाचका, नह-प्रत्यारम्भविषादप्रतिनोषेषु, नहि-अभाषे, इन्तप्रीतिवि-
 पादसम्प्रदानेषु, माकिम् नकिम्-माहपूर्वाभहपूर्वाच कायवेर्विति इति आलोप
 नप्रतिस्वत्त्वामावे च एतौ प्रावपि निषधं बर्धनं च, वाव त्वाव-सम्बोधनं, न्वाव 5
 वावत् त्वावत् न्वावत् एते सर्वेऽप्यनुमानप्रतिष्ठापप्रसमाप्तिषु, त्वै तुवै न्वै नुवै एते
 वितर्के पादपूरणे च, रे-दान दीप्तौ च, वै-स्फुटार्थं, वृणोति वातिषष्टिम्यो बाहुलकादिति
 प्रत्यये यथाक्रम भौपवौपवपादये च भौपट् भौपट् वपट् एते त्रयोऽपि दन्वहविर्दानादौ,
 वट् वाट् वेट् एत त्रयः प्रत्यसायां, पाट् प्याट् एतौ सम्बोधने, छट् हुम्छट् छंवद-
 मत्सनसम्बोधने, अथ-अचोऽर्थे, आत्-कोपपीडयोः, स्वधा-पितृबलौ, स्वाहा- 10
 इविर्दाने, चन-अप्यर्थे पादपूरणं च, हि-हेतावधारणे च, अथ-मङ्गलाञ्जन्तरा-
 ऽऽरम्भप्रभकालस्थानेषु, अथो-अन्वादेशादौ, नो नोहि-एतौ निषेध, मोम् इत्यादयो
 नवं सम्बोधनं, ही-विस्मये, हे इत्यादयो वद्य अनुद्ययसम्बोधनयोः । ननु-विरो
 धोक्तौ, अनन्वपादौ च, द्रुकमादयः पञ्च प्रत्याख्याने, कम्-प्रभे, हुम्-मर्त्तने,
 कुम्-प्रभे, उम्-सुम् एतौ स्फोटौ, इस्-रोषानुकम्पादौ, हिम्-सम्भ्रम-मत्सनयोः, 15
 अद्-विस्मये, कद्-कुत्सायां, यद्-तद्-इत्यर्थशाक्योपन्यासयोः, इद्-एवार्थे ईपदर्थे
 च, चिद्-प्रभावधारणयोः, किद्-मर्त्तनपादपूरणयोः, स्विद्-विमर्श-प्रभयोः, उत-
 विकल्प, वत-सेवानुकम्पासन्तोपविस्मयामभ्यषु, इव उपमाधारणयोः, तु विज्ञप-
 णपादपूरणयोः, जु(दम्भो)वितर्कौपमानयोः, यच्च वाक्यान्तरोपक्रमे, कचन-कथि
 दर्थे, किञ्चुत-वितर्के, क्लि-सम्प्रभवातयोः, किं क्लि-विषादशोकार्षिषु क्लिषार्थे 20
 च, किंस्विद् उदस्विद् आहोस्विद् इति त्रयोऽपि प्रभवितर्कविकल्पेषु, अहह
 अद्भुतसेदयोः, नहने नभे इत्यतौ प्रत्याख्याने, नषा-विमाणायां, अन्यत्-अन्यार्थे
 निपातनाच्च तत्कारः, अन्यत्र अन्यपूर्वाप्रायतेरातो रोऽङ्गावाम इति रे, अन्या विकार-
 णकाले, द्रपतेः किपि ' अयोदीनां योवः ' इति पर्येकत्र पत्ने, द्वाव छप् एतौ प्रतिग्रहे,
 अयकिम्-अहोकार, विषु-नानात्वे, पट्-पटुत्वे, पट्ट-दृश्यर्थे, सतु-निषधवाक्या- 25
 उद्धारविज्ञासाञ्जुनपनिषयेषु, यदिनाम-वधान्तरे, यदुत-परानुयमक्रान्तादौ,
 प्रत्युत-पूर्वोक्तवैपरीत्ये, यदुत्पादतेरिति चान्प्रत्यये यदा दशापधिकरणे, यथा
 क्वा पति अनादरेत्यर्थः यमः " यधर्वयेति " य भास्वे च यथा-याग्यतापीप्या-

- यस्मिन्निहविषादव्याधेयुः, पुद्-कृत्तायां, च-हिंसाप्राप्तिलोभ्ययोः, पादपाद एतौ
 मर्षावधारणेयुः, दिङ्मा-प्रीतिसेवनयोः समाजनप्राप्तिलोभ्ययोर्वा, मर्षा-सीमन्ने,
 आम-पीडायां, नाम-प्रकाश्यसम्प्राप्त्यक्रोधापयमकृत्सनेषु, स्म-अतीते पादपूरणे च
 इतिह पुराभूतौ, सहादयः पञ्च-सहार्थनिर्देशनिषेधनवाक्यपादपूरणेषु, ईप्-संघ
 5 प्रश्नामुमानेषु, सीप्-अभिनवस्यावहरणामर्षपादपूरणेष्वित्येके, कीप्-अभ्युत्थे, आह-
 प्रतिवचनावधारणोः, आह-स्मृतिसेवयोः, इति-एवमर्थे १, आद्येऽर्थे २, हेत्वर्थे ३,
 प्रकारार्थे ४, द्रव्यप्राप्त्यर्थे ५, ग्रन्थसमाप्ती ६, पदार्थविपर्ययादौ ७ च, अथ अह अह
 एते द्वयोऽपि भर्त्सने, बाह्य-निष्पत्तौ, अनुपह-अनुमाने, केविचान्तमन्त्रे, इन्तमपरे
 शीर्षादि च ग्रन्थान्ते, रबोम्-कृत्तायां, अजाप्रसूतयश्चतुर्ध्याऽपि पूरकभर्त्सनाऽऽ-
 10 ग्रन्थनिषेधेषु ।

- ‘अपणूतस्वाद्याहासः’ । १-१-१-३२ ॥ तस्यादयः प्रत्यपास्ते च प्रकृत्यभि-
 नामाचिन इति तैः प्रकृतिरजुमीपते, तस्याचैते विज्ञेयवत्त्वेनाऽऽभीयन्ते, एतौ
 “ विज्ञेयवत्त्वः ” इति तदन्तविज्ञान भवतीत्याह तदन्तमिति, किञ्च प्रकृत्यस्यै-
 वाज्ययत्त्वेनाऽर्जुनत इत्यादौ प्रत्ययघात्रावपचार्यवत्त्वेन नामत्वे स्यात्पुत्तौ
 15 ‘ प्रज्ञेयप्रकृत्यावः ’ इति वचनात्प्रत्ययमात्रस्यैव प्रकृतिस्त्वेन तदन्तत्वे पूर्वस्य च
 यार्थेति० ” इति पक्षे “ सपूर्वोक्तवाम्नाद्या ” इति विकल्पप्रसङ्गः तस्माच्चन्त
 समुदाय एवाज्यय न प्रत्ययमात्रमिति, अर्जुनत इति । अत्र समन्वेकवचनस्य
 सुप्, बहुधा ‘ बहोर्भौऽसक्ते इत्यनेन । वा, प्राक् प्राग्या विद्वाः प्राग्या वा दिङ्गीति,
 सिक्कम्पादिष्वेकैकालेषु ” इति वा तस्य “ लुक्ल्लोः ” इति तुक्, यथासम्भवं च
 20 “ क्वावेर्गोक्तत्वं ” इति कीलुक्, ततः सिक्कल्लोनां “ अज्यवेत्त्वं ” इति लुक्,
 एतद्विज्ञेयवत्त्वं च क्रियाज्ययविज्ञेय इत्यनेनाज्ययविज्ञेयवत्त्वात्पुंसकत्वं भवति,
 एवं दक्षिणादिष्वन्वेभ्यो लिम्बेभ्यश्चलङ्घिम्याः सिक्कल्लोपन्तेभ्योऽतसदयो ज्ञेयाः,
 यथासम्भवं च ‘ सर्वावबोऽर्थादौ ’ इति पुरस्कारः, नवरं उपरि उपरिहादित्वा
 नामप्रत्यये लिङ्ग विधितस्याऽपीति न्यायादूर्ध्वध्वस्याऽप्युपादेयः । बहुधा इति
 25 बहुवो ददति प्रादिप्रादौ “ बहुल्लोर्लौ ” इति धम्, बहुवो ददतीति संस्वेर्लौ० ”
 इति धम् । पथि द्वैपानीत्यत्र वनानीति ज्ञेयः, संघयत्रैपानीत्यत्र च वचनानीति ज्ञेयः ।

‘ वत्तस्याम् ’ । १-१-३४ ॥ आभिति पृष्ठीयवचनस्य, तद्वितस्य, परोक्षालान-

निष्पन्नस्य चाऽविशेषेण व्रणानामपि ग्रहणं प्राप्नोति, इयोरन वेप्यतेऽतोऽतिव्याप्त्य-
 पहतत्वादलक्षणमेतदित्याह-वृत्तसीति, तद्वित्तस्यस्युपलक्षणं ततो "धातोरनेकेस्व-
 रता०" इत्यादिना विहितस्याऽप्यामो ग्रहणं तेन पाचयाश्चक्रुयेत्यादौ टालोपे पद-
 त्वादनुस्वारः सिद्धिः, न चोपलक्षणात् षष्ठीननुपचनस्याऽपीति ग्रहणं किं न स्यादिति
 वाच्यम् ! यतो य आम् आमेव भवति स एव गृह्यतऽप्य तु नाम् साम् वा भवतीति, 5
 यद्वा वृत्तसी अविमर्की तस्माद्वर्णादामोऽप्यविमर्करेव ग्रहणं ततो इतिव्याप्त्युपलक्ष-
 रित्यत्र कम् स्थाननिष्पन्नस्य पचतित्तामिस्थय "किं जायेऽभ्यय०" इति विहितस्य
 च ग्रहणं भवति, यत एतावेव तयोर्वचस्योरविमर्कित्वेन हिताविति स्युत्पत्त्या तदि-
 तावित्यभिधीयत अस्मिन्म व्याख्यानं "किं व्यायेऽभ्यय०" इत्यननदमेव सूत्रं सम्पूर्णं
 गृह्यत, आदि शब्देन तु धातोरनकस्वरेति विहितस्य कम् कान्स्थानस्येति । तथा 10
 इतिव्याप्त्युपलक्षरित्यत्राऽऽमन्तस्याऽभ्ययत्वऽपि कुत्सिताद्यर्थे "अभ्ययस्यकोद् च" इत्य-
 क् न भवति, अपरिसमाप्त्यर्थत्वेनाऽऽमन्तस्य कुत्सिताद्यथासम्भवादिति । उचै-
 स्वरामिति-कचित्सार्थेऽपि प्रकटं वाऽर्थे तरत् ।

‘पत्वातुमम्’ । १-१-३५ ॥ पत्वेति ककारोऽन्तेऽर्थाः, अन्यथा त्वा इति
 निर्देशे सन्देहः स्यात्, किमप्य क्त्वा प्रत्ययस्य निर्देशः किंवा विदित्व गोत्वे 15
 पक्वामित्वा विदित्वगोत्वा इति स्वप्रत्ययस्याऽऽमन्तत्वमिति । न द्वितीयैकवच-
 नस्येति—द्वितीयैकवचनान्तस्याऽभ्ययत्व-“अभ्ययस्यकोद् च” इत्य-
 क् न स्यात्, तथा
 द्रवस्य दर्शनं कुर्वित्यादौ ‘कुर्वन्त’ इत्यनन षष्ठी न स्यात् । नन्वेवं द्रव-
 न्यघटन्यमन्तस्याऽभ्ययत्व कथं निषिध्यत ! सत्यं, द्वितीय च तद्वचनं चेति
 विग्रहः तस्याऽपि संग्रहः, द्वितीयापक्षया द्वितीय चैकवचनं द्रवतन्वयतन्वोरमिति । 20
 स्वादुकारमिति—स्वादुनाः कारणं पूर्वमिति स्वादेर्गोदसीर्गोद् इति रच्यम् । यावज्जीव-
 मदादिति यावज्जीव्यत इति षम्, अदादित्यत्राऽनघटनं द्रवतन्वीति द्रवतन्वी न भवति,
 नाऽनघटनप्रसङ्गास्योपेति निषेधात्, किंतु भूतमात्रेऽप्यतनीत्यननाऽप्यतनी ।

‘गतिः’ । १-१-३६ ॥ अदा कस्यति-अग्रहाजुपदस्यन्तरद इत्यननाऽऽ-
 द्यस्य गतिसम्भा ।

-5

‘अप्रयोगीत्’ । १-१-३७ ॥ प्रयोगः-अध्यस्तोषारण सो ‘स्याऽस्ति प्रयोगी, न
 प्रयोगप्रयोगीति संज्ञिनिर्देशः, इदिति सप्रति । लौकिक इति-लोकस्य द्वाता ‘कार-
 चर्येऽप्यग्रादे’ इत्यनन इतीकम् लौकिका ।

- ‘ अनन्तः पञ्चम्याः प्रत्ययः ’ । १-१-३८ ॥ न विद्यतेऽन्तश्चक्षो वाचको यस्य स तथा, पञ्चमीति प्रत्ययोजमिधीयते स च प्रकृत्याभिनामापीति तेन प्रकृतिराधिप्यते तथा चार्ध इत्याह पञ्चम्यार्धाविस्वादि, अम् इति स च अम्भो धर्मेस्त्वस्युदायो वा भवति, अम्भत इति कृत्वा अम्भ अम्भेनोच्यत इति । ननु
- 5 नायमस्य प्रत्ययत्वे को दोष इति ? सत्यं, अनन्तदित्यादौ नागमेन घातोः स्रष्टृत्वाभन्दघातो प्राक् चार्धातोः ” इत्यङ्गागमो न स्यात्, अथ तन्मध्यपठित-
स्तद्ग्रहणं गृह्यत इति भविष्यति तदस्य न्यायस्याऽनित्यत्वज्ञापनार्थमन्तर्ग्रहणं, तथाऽ-
न्तर्ग्रहणमात्रे साङ्गोपायिनिः इत्यत्र “नर्मिर्नर्म०” इत्यापनिषिक्कागमे तस्य प्रत्ययत्वे
 “स्यादीनृत्” के इत्येतेन ह्रस्वः स्यादिति तथाऽन्तर्ग्रहणमात्रे पञ्चम्यार्धाविधीयमा-
- 10 नत्वेनाऽऽगमस्याऽपि प्रत्ययत्वे प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्येति न्यायात् प्रेम्भनमि-
 र्पादावेव “शोचरेपशान्” इत्यनेन यत्न स्यात्तु मद्रवाहुना कुलेनेत्यादौ, “न-
नाम्ये” इति पञ्चान्ताविधीयमानस्य प्रत्ययत्वाभाव इति । अपरं च “नृत्तवद्व”
 इत्यत्र भपुङ्ग्वैषित्य इत्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययोः इति न्यायेन नागमस्य प्रत्ययत्वे
 सत्यस्यैव ग्रहणं स्यात्तु भन्वाध्मोचनप्रतिहर्षयोरित्यस्य, तस्मादन्तर्ग्रहणमवश्यं
- 15 विद्यपमिति । उभयभाऽपि पञ्चम्यां सम्भवन्त्यां “परः” इति परिभाषया प्रत्ययो
 नियन्म्यत प्रकृतः पर एवेति, तर्हि स्वरात्पूर्वो नोऽन्त इत्यपि कथं न सम्भवत इति
 चेत् ? सत्यं, नो र्व्यञ्जनस्य ” इत्यत्राऽनुवित इति मथनात्, अन्यधीयान्त्यत्वाभा-
 वात् माप्तिरव कोपस्य नाऽस्तीति ।

- ‘ इत्यनु संख्यामत् ’ । १-१-३९ ॥ वत्करणाभावे कृत्रिमाकृत्रिमयोरिति
- 20 न्यायात् एक द्वारादीनामकृत्रिमाणं न स्यादिति ।

- ‘ बहुगणं भेदे ’ । १-१-४० ॥ नैपुण्य इति-यथा वही घट, बहु घृत भेद इति, अथ बहुगण्यम्भयार्मेद्वचनान् संख्यात्वात्प्रत्ययन यतो भेदः परिगणनं संख्येति तदभेदद्वारादीनामिव बहुगण्यम्भयोरपि लोकादिव संख्यात्वात्सिद्धौ किमनेनाऽतिद्वयचननं ? अतिद्वयो हि अन्यत्र प्रसिद्धस्याऽन्यत्र प्रसिद्धिमात्रमर्थ इत्याह-
- 25 बहुगणानित्यादि, लोकादिव द्वारादीनां नियतावधिभेदाभिधायित्वे संख्याप्रसिद्धिरव योष न तथति संख्याप्रसिद्धेरभाव इति ।

अथचूर्णिकायां समाप्तोऽयं प्रथमः पादः ॥

‘समानानां तेन वीर्ये’ । १-२-१ ॥ सम्प्रमनिति प्राणिसाहचर्यप्रतीतिरने
 नेति व्यञ्जनाद् भजिति भजि समान, तुल्य मानं परिमाणं यथा “समानस्य यमा०”
 इति समावे समानाः, अत्राज्जन्तरानन्तरिमावलम्बणे सम्प्रभे पट्टी । तनेति इती
 यानिर्देशः स्यादित्यप्रतिपक्षार्थः । दण्डाग्रमित्यत्र “दृश्यः” इत्यग्रदन्तस्य पद
 त्वाभावे दण्डद्वन्द्वाकारस्य ‘लुगल्ये’ इति कथं लुग् न भवतीति ? उच्यते, 5
 सर्वे वाक्य सावधारणं भवतीति न्यायाद् अपद इति सावधारण व्याख्येयम्, अपद
 एव यद्यकारो भवतीति, अप तु वाक्यावस्थायां पदस्पीति, तर्हि “गविकारक”
 इति न्यायात् प्रायणमित्यादौ विमल्युत्पत्तेः प्रागव समासं कथं न भवतीति ? सत्य,
 अपद इत्युत्तरपदमपि गृह्यते उत्तरं च सत्यद् वेति क्लृप्तं “ते लुगा” इत्युत्तरद्वन्द्व
 लोपादिति । तत्राज्जन्तरि-इत्यङ्गतौ ‘कृषापाजि०” इति उणि आयुः, पुरुषाः, 10
 द्रव्यम्, औषधम्, जीवनम्, पुरुषः पुत्रो वा; इणोऽपि दित्युसि वा, आयु
 जीवितम् क्लृप्तं श्रमम् इति । “इणश्चर्मन्वस्य गुरुर्लोकानन्त्योऽपि लवद्” इत्यत्र
 श्रद्धाजनादकारस्यापि श्रद्धारूपदिष्टकापविज्ञानात् क्लृप्तम् इति विमलं क्लृप्तम्
 क्लृप्तिश्च श्रमम् इत्यर्थः ।

‘श्रुति इत्यो वा’ । १-२-२ ॥ शल श्रम इति ति शब्द प्रायणति वस्तुषां 15
 “श्रद्धा०” इत्यनन्ये वा रुद्धं आप्ताभ्य वा रुद्धो वाञ्छि रस्य सत्यं च शलः ।
 श्रद्धिगती प्लुती वा सौत्रो वातुस्तस्मात् ‘श्रद्धिजि’ इति क्लृति ये श्रमः
 मृगजाति, “अर्जुनं च” इति अर्जुनः उग्रत्यये श्रवाद्भ्य च श्रुत् ।

‘कृतं क्लृप्तं वा’ १-२-३ ॥ श्रु इति वीर्यभद्रचरण निद्रवाद्भ्य
 विधानमनयकमिति सविद्यपमाद्वन्माह-क्लृ इति स्वरसमुदायो वेति वयान्तरत्वे 20
 मतमदानाह तदपीति । द्विरक्षतुरीयमिति रक्षस्य तुरीयो रक्षतुरीयो एकस्य
 रक्षस्य चतुर्मागीकृतस्य द्वौ चतुर्थभागावित्यर्थः, द्वौ रक्षतुरीयास्मिभिति, अधिक
 मर्षं यस्याः अप्यारुहा अप्तेन वा अप्यथा स्वरस्य मात्रा स्वरमात्रा अप्यर्षा
 स्वरमात्रास्मिभित्यप्यथ स्वरमात्रम् । सकलरक्षकारमिति, मरुतः परिपूर्णो
 रक्षश्चकारमात्रं तथया । अर्षं मात्रा यस्याः साञ्चेमात्रा, स्वरस्य मक्तिमात्रं 25
 स्वरमक्तिः अर्षमात्रा स्वरमक्तियस्य तथया ।

‘श्रुतो वा तो च’ । १-२-४ ॥ होतृकार इति, होतृश्रकार इति पट्टीयमात्रं,
 होतृसम्बन्धी होत्रा लिखित उचारितो वा क्रम इत्यर्थः ।

‘कस्तयोः’ १-२-५ ॥ अथ ऋकारसुकारयोः समातीयस्य पूर्वं प्रतिपादितत्वा-
त्समानानां तेनेत्यननैव द्विमात्रशुद्धकारः सेत्स्यति किमेनेन ? न च बान्यम् क्त ऋषम
इत्यत्र सुकारस्य स्थानित्वादीर्घस्ये प्रत्यासप्तत्वात् सुकारः स्यादिति । यतो द्वयोः स्वा-
नित्वाद्धक्तं यत्र शुद्धकारमेव स्थानिनमाभित्य दीर्घे क्षिपमाथे प्रत्यासत्त्वा शुद्धकार एव भवि-
६ प्यति । सत्यं स्यादेवम् यदि ऋकारस्यैव स्थानित्वे किञ्चिदभिप्रायः स्यात् । बावता
द्वयोः पृथ्वीतीयानिर्विष्टयोः स्थानित्वमिति पूर्वं परं वा सुकारकम् स्थानिनमाभित्य
दीर्घे क्षिपमाथे सुकारोऽपि स्यात्, शुद्धकार एव चेप्यत इत्यतर्द्धमस्याऽऽरम्भ इति ।

अत्र च प्रकरणे ऋकारस्य शुद्धकारे दीर्घत्वात् पितृपमा, इत्स्वत्वात् पितृ ऋषमा,
‘कस्तो वां तौ च’ । इत्यनेन रु ऋ इत्यादेशद्वयात् पितृपमा पितृपमः इति रूपच-
१० त्तुष्टय सिद्धम् । सुकारस्य सुकारे दीर्घत्वात् क्तसुकारः इत्स्वत्वात् कुक्तुकारः, लुक्तु-
वात् क्तुकार इति रूपत्रयं सिद्धम् । शुद्धकारस्य शुद्धकारे सुकारस्य सुकारे दीर्घत्वात् इत्स्व-
स्वमत्वान्तरप्रकृतिवद्भावात्क्षीणि त्रीणि रूपाणि । तथा शुद्धकारस्य सुकारे “कस्तुती”
ति इत्स्वत्वात् विकल्पपक्षे मतान्तरेण प्रकृतिवद्भावात् “कस्तो वां तौ च” इत्यत्र
मतान्तरेण रूपसंस्थानित्वात् रुक्त्वात् इत्यादेशद्वयात् “कस्तयोः” इति शुद्धिचानाच्च
१५ रूपप्रभङ्गः । एवं सुकारस्य शुद्धकारे “कस्तुती” ति इत्स्वत्वात् विकल्पपक्षे मतान्तरेण
प्रकृतिवद्भावात् क्तु इति रूपाणाम् “कस्तयोः” शुद्धिचानाच्च रूपचतुष्टयं
तथा शुद्धकारस्य सुकारे “कस्तुती” ति इत्स्वत्वात् “कस्तो वां तौ च” इत्यनेन
रु ऋ इत्यादेशद्वयात् “कस्तयोः” इति शुद्धि इति विधानाच्च रूपचतुष्टयम् । तथा
सुकारस्य शुद्धकारे “कस्तुती” ति इत्स्वत्वात् क्तु रु विधानात् “कस्तयोः” इति
२० शुद्धिचानाच्च रूपत्रयम् ।

‘अणो प्रवर्णार्णवसनकम्बलवत्सरषत्सतरस्यात्’ । १-२-७ ॥ ऋष्वी
मताविति अर्जोतीति के ऋक् गतौ ऋ प्रापणे चेत्याभ्यां कर्तरि कर्मणि वा के
“क्रेदी०” ति तस्य नत्वे, आभ्यामेव ‘पूर्वीक्षी’ इति किति जप्रत्यये ऋष्यम् प्रमथयि
स्युपलक्षणं तत्र प्रकृतं प्रवृत्तं वा ऋषमित्यपि । दृष्टं ऋषान्यस्येति अर्जोत्पूर्वीविधानार्थं
२५ स्युत्पदिमात्रमेतथावत् संज्ञाशब्दोऽप्यम् । यद्यपि परत्वात्सर्वत्राऽऽत्र प्राप्नोति तथाप्य
एव पापक आरादेशो न इत्यस्येत्साह-समानानामाभित्यतीति ।

‘कस्ते तृतीया समासे’ । १-२-८ ॥ अर्जो के ऋषी’ इति नत्वविकल्पे

अतद्वृत्तेषु श्रुतपाठोः कतरि के वा श्रुतः, तस्युक्तानन्तरं कर्मधारये निमित्तनिमि
 सिनोरेकः समासोऽस्त्यवेति कृतो नाऽऽरादश्च । उच्यते, श्रुतकृतसंभवावयवस्य
 श्रुतशब्दस्याऽनर्थकत्वेनाऽनर्थकत्वाभावाऽऽरादश्च इत्याह-परमतकृत इत्यत्रस्वित्यादि ।
 ध्रुवादि इत्यत्र वृत्तीयान्तस्य ध्रुवशब्दस्य “ लोभादि ” इत्याकारलोपे प्रत्ययाभित
 स्वेनोभयपदाभितत्वेन वा बहिरङ्गः, प्रकृत्याभितत्वेनैकपदाभितत्वेन वाऽन्तरङ्गे कर्त्त- 5
 व्येऽसिद्ध इत्याकारलोपे सति चस्य पदान्तत्वाभावाच्च दत्तम् ।

‘अस्त्यारूपसगस्य’ । १-२-९ ॥ उपसृत्य चातुमर्धेषिश्चप सुजतीति लिङा
 यपि न्यस्यकादित्वाद्भूत्वे उपसगः । सर्वापवाद इति-पूर्वस्यप्रसिद्धि आरा
 देयः “ अवेर्नस्य० ” इत्यत्र एव बाधको न इत्स्वस्य, अयं त्वरो इत्स्वस्य
 च सर्वस्य प्राप्नुवतो बाधक इत्यर्थः । प्रार्थनीति-अच्छे- अर्धेर्वा “ प्रीति० ” इति 10
 अच्छादेशेन येन चातुनति यथेव प्रणतं सुखमित्यादौ प्रश्नशब्दस्योपसर्गत्वाभावा
 “ अपर्धर्गा० ” इत्यनेन नासिकाशब्दस्य नसादद्यो न प्राप्नोति ? उच्यते, यत्रोपस-
 र्गत्वं न सम्भवति, यत्रोपसगत्वं प्रादयो लक्ष्यन्ते, न तु सम्भवस्युपसर्गत्वं इति । अत्र
 च नस्यशब्दनकारस्य नसस्ये ” इति प्रत्ययत्वं, नन्वेवं प्रमता अच्छाका पस्मात्स प्रच्छेक
 इत्यादौ प्रादित्वेन प्रश्नशब्दस्योपसगत्वाद्वा प्राप्नोति ? नैषम्, प्रश्नशब्दोऽत्र गतार्थम- 15
 न्तर्मात्रप्रवर्तमानो नकप्रत्ययस्यार्थं कतरि विशिनष्टि, न अच्छेर्वाधोरर्थमित्येतद्वातु
 सम्बन्धाभावाद् एन प्रत्ययुपसगत्वमस्योच्यत इति ।

‘नाम्नि वा’ । १ । २ । १० ॥ नामावयवयोगाद्वातुपि नाम तस्मिन् एवमग्रे-
 ऽपि, वा नाम्नीत्यत्र द्रष्टव्य नाम्नीत्यनेन अकाराविर्भावामामानाधिकरूप्येन विशेष
 यितुं न शक्यत इत्यवयवद्वारेण अकारादिसमुदायो चातुर्नाम्नीत्यनेन निश्चिप्यत 20
 इत्याह-नामावयव इति ।

‘ऐषौत्सन्ध्यक्षरेः’ । १ । २ । १२ ॥ नन्वत्र त्रिमात्रचतुर्मात्रयोरप्यक्षरिनोः
 स्यान्ते कथं द्विमात्रावेवाऽऽश्रयौ भवता, यावता स्थानी ‘आसर्गः’ इति न्याया-
 मिमात्रौ चतुर्मात्रौ च प्राप्नुत इति ? सत्यम्, सन्ध्यक्षरेरिति बहुवचनं द्विमात्रादश्च
 प्रतिपत्त्यर्थं, अन्यथैकवचनं निर्देशतः ; एतदर्थं च सद्युपसगनिबृधिमपि करोतीत्याह 25
 सन्ध्यक्षरेरिति ।

‘उटा’ । १ । २ । १३ ॥ पदादिसमुदायानुबोधायपि आसर्गः ” इति न्याया
 दोदेन भवतीत्याह-औकारदश्च इति । औ पौरिति-अकारस्याप्युदाहरणमिदमेव,

छद्मस्यामबनन्ताभ्यामनन्ताभ्यां वा । छवमाचष्टे पनमाचष्टे “जिब्वहुकम्” इति
त्रिषि क्रियादिः पूर्वपठ ।

‘प्रस्यैवैच्योदोदोदपूरे स्वरेण’ । १ । २ । १४ ॥ अर्बस्व कार्योञ्जुहतेस्तस्य च
प्रध्वन्नेन सामानाधिकरण्यायोगात्तद्वचनायविसम्बन्धे पृथीत्याह—प्रशब्दसम्बन्धि
नोऽवर्णस्येति, प्रेष इति न्यकारपूर्वको भ्यापार एव प्रेषोऽपि, प्रेष्यः प्रेष्यश्च हात
उच्यते, प्रौहो इस्तिनः पद्याखानुप्रदेष्टाः प्रकृत्यर्थम्, अपोढाः अपोद्यतेस्मेति के कर्त्त
विराकृतेऽर्थे । प्रेत इति—ई इतिपातोः प्रावतिस्मेति, ईष्क इतिपातोः प्रैति स्मेति,
ईङ् मतावित्यस्य प्रेषत स्मेति वा गत्यर्थेति के कर्त्त मृतार्थे प्रकर्त्त मृतार्थे च,
प्रेत इति वैरोपातोः प्रोपते स्मेति कर्मणि के ष्विति च, ऊयेद् तन्तुसन्ताने इत्स्व
प्रोप्यते स्मेति के यङोपे च, उंक्ङ्क् इत्सुङ्क्ः प्रोपते स्मेति के च सिध्यति, यदा आ
ईप्य इति क्रियते तथापि “ओमाकि” इत्यस्य विषयेऽपि “वपसर्गस्त्वामिज०” इत्यस्य
प्राप्तिरेव, उमयोः स्थाने इति न्यायेन आहूँ इत्येतयोः कृमयोः स्थाने निष्पन्नस्य एतो
यदा आका व्यपदेशस्तदा ‘ओमाकि’ इत्यस्य, अन्यथा “वपसर्गस्त्व०” इत्यस्वेत्यत
उक्तं यस्मिन् प्राप्त इति, प्राप्त एवेत्यवधारणभ्याकथनान्त् ।

१५ ‘स्वैर स्वैर्यञ्चौहिण्याम्’ । १-२-१५ ॥ स्वैर यथा सममाशौचनिष्पन्नम्
जोऽपि सम इत्यवयवचर्मेण समुदायस्य व्यपदेश एवमिहापि स्वैरावयवयोगात्सह
दायोऽपि भ्यारमकः स्वैराः, स्वैर्यवयवयोगात् स्वैरी, अञ्चौहिण्यवयवयोगात् अञ्चौहिणी,
ततः स्वैरमाञ्चौ स्वैरी च, स चाञ्चालञ्चौहिणी चेति कर्मधारयः, यथा मर्षाद्विधिविधौ
च यः इत्यत्र समुदायोऽवयवध्वन्नेन मर्षादावयवत्वान्मर्षादा, अमिविज्जवयवत्वाद्
मिषिचिरिति व्यपदिष्यते, एतो विधेयसमासो भवति, समुदाये च स्वैरस्वैर्यञ्चौहिणी-
रूपे कार्यसम्बन्धादवयव एव स्वैर इत्यादिः कार्यमागिति सूत्रो वा निर्देशः तेनेतरे
तरयोगे बहुवचन समाहारे इत्यस्य च न भवति, अथवा स्वैरस्वैरिभ्यां छदित्वाञ्चौहिणी
स्वैरस्वैर्यञ्चौहिणीति मयूरभ्यसक्त्यावयः” इति छत्तत्वात्तन्मप्यपदलोपी समासाः,
एवमन्यत्राऽपि । तथाञ्च छत्रे विपपसप्तमी, तेन स्वैरादिषु निष्पत्त्यमानेषु योऽञ्चर
इत्यर्थाः, स्तेनाऽऽज्यना ईरः स्वैराः कारक कृता इति समासाः, ईर इति सामान्येन
पञ्चतस्य कान्तस्य च परिग्रह इत्युभयत्राऽपि कार्यं, स्वैरध्वन्द्वस्य पञ्चतस्याऽप्य-
भ्रादिर्बर्णनान्मत्सर्बजिनाप्रत्ययन कर्मभिधानं भवति, स्वर्गमीररीति युवादिस्तात्वा
धिकविधन्ततया प्रयोगोऽयम् । एत्यर्थमिति—अन्यथा विनि स्वैरीत्यनिर्णयं कथमाप

१। अघाणामूहोऽस्यामस्तीति, इदमर्थक्यनमात्रं, अघाणामूहिनीति तु विप्रहः
र्यः, अघोहिणीपूषपदस्यादिति गत्वम् ।

‘अनियोगेऽस्तुनेवे’ । १-२-१६ ॥ अनियोग-अवधारणमवश्यम्भावात् इत्यर्थः ।
हेत्वत्प्र एवमव्यो वाक्यात्तद्वारे, ये त्वनियोगेऽव्यापारणे कृच्छन्तीति-ये क्षिप
उयाः, कृच्छन्त्यादिव्यापारण तदभावे । ‘अमेवाऽभ्यवेन’ इत्यादि एतेषु सर्वेषु स्व
मास्यानमेवाऽस्ति, न तु व्यापारणमिति, यदाऽभ्यवेन सह समासस्तदाऽभाऽन्तनैवे
र्धः-विमुक्तकाष कपटीत्यादाविति । “भावोऽस्तिमितैकस्यैव” इति, कपनिमित्तस्यैव
दीत इत्यर्थः । “कृच्छन्त्याकटाचनस्यैव” इति ह्यस्तन्याःवाक्यमित्युक्तिः । इतिर
ति-धुमूर्प इत्येव वा सन्प्रत्ययस्य वा वृत्तिः प्रवृत्तिरित्यर्थः । इद्वैव स्यादित्यादीनि
मिनीयद्यप्राणि । ‘यदैव पूर्वं जनन दरीरम्’ इति कुमारसम्भवः । ‘रद्वैवकोपः’
त्यादि कादम्बर्याम्, अत्र विपरीतव्ययकषणोः, ‘अयेवाऽऽर्था रजः’ इति वेष्मीसंहारे,
तरसैव०’ इत्यादि किरात, कुडटाऽऽसी, पतञ्जलि-सांख्यमतभाष्यात्मशास्त्रकर्ता
कविश्रेष्ठः, सीम्नोऽन्तः-एकद्वयः, प्रच्ययनमिति प्रच्यव्यस्याऽभ्ययस्य हितादित्वा-
न्मासः, मनीषा वृद्धिः, सै इति तुल्यव्यस्योकारलोप त्वै इति रूप मन्यत परः, ततः
न ध्वनेषोकारलोप इति परस्याऽऽभ्यासः, तुवै, त्वै, जुवै, न्वै, इति तु ४ अवधारणार्थाः । 15

‘चौद्यौ तौ समासे’ । १-२-१७ ॥ अत्र ध्रुवत्वात्समाहारोऽन्यथा “मोदि
वै०” इति स्वरिति व्यावृत्त्या निषङ्गा स्यात्, यथा पुटापुटिकृतिवत् ओष्ठावयवयो-
गात्समुदायोऽप्योष्ठ इति प्रक्रियया कर्मधारयः । तौ चेष्टिमिच्छेति-एकत्रैवेति, पर
मोष्ठसौन्दर्यं पर्या इति परमोष्ठसौन्दर्या इत्यत्राऽकारात्तुम्भवति । पिम्प्याः कर्तुं
वेकारोऽवयवो वा “इमादिर्म्योऽम्,” अक्षरोक्षरयोरोष्ठे नित्यमिति नन्दिस्वामी । 20
‘ओमैकि’ आ ऊहा ओदति “गतिर्कन्याः” इति समासः, सद्रूपसन्निधयर्णीय
त्यादिक्रिया योन्या, तथा दृष्ट्यर्थोरिति मध्यर्णीय वर्जनीयं वेति योगः ।

‘उपसगस्यानिणेचेवोति’ । १-२-१९ ॥ न इयन् अनियन्, अनियन्

१ अनियन् नियन् इत्यस्य । २ वा १-२-१ । ३ वा १-२-४ । ४ वा १-४-१११ ।
५ नैव पुत्रदने दरीरम् वा दक्षरोवाद् गुरती यजज । तथा प्रवृत्तेषु विमुक्तं यज, यतिः यद्यनान
गिर्याऽभ्यु ॥ इति कुमार संमते । प्र क ५१ ओ ॥ ६ जयसुरेः । स वधर वृद्धादिनि
क्य वः क्वक्यपदस्य । दरीर्योऽवयव विपरीत स्वभावस्य निधनित्यपदस्य ॥ कादम्बर्यं यमक
ये १ ४ ७ ८ ५ ओ १५ । ८ कर्त्तुं १२ आ २६ । ९ १-१-११ । १० १-२-४५ ।
११ १-२-१६ । १२ १-१-४९ ।

तदेव अनियेषेत्, अनियेषेच ओषेष्वादिभिर्ग्रहः, न विद्येते इषेधौ यत्र सोऽनियेषः स
पाऽसौ एषेति इन्द्र इति वा ।

‘ वा नास्मि ’ । १-२-२० ॥ उपेक्षीयतीति इत्यत्र घुटस्तृतीय इति न पस्य
वत्त्वं, ‘ असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्ग ’ इति न्यायात्, न च वाच्यं “स्वरस्य परे०” इति, “ने
5 सन्धी०” त्यादिना भाषितत्वात्, यतस्तत्र परिभाषाऽपि ‘ असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्ग ’ विल-
नेन न्यायेनाऽऽपि एवमन्यत्राऽपि ओमीकि ” इति पूर्वसूत्रेणाऽनेन च सूत्रेण अर्धे
कोपे व्यञ्जनान्तत्वे संयोगान्तत्वे ‘ परस्य ” इति कोपोऽसंयोगान्तत्वे “ घुटस्तृतीय ”
इति तृतीयत्वं च प्राप्नोति, तदसिद्ध बहिरङ्गमिति न्यायाच्च भवतीति ज्ञेयम् ।

‘ इषणादेरस्वेस्वरे षवरसम् ’ । १-२-२१ ॥ अस्वे स्वरे इत्वसमस्तानि-
10 ईद्वः स्वरसम्बन्धनिवृत्त्यर्थः, तेन ‘ यौवोऽयात् ” इत्यादौ स्वरस्येवाऽनुवृत्तिः, न त्व
स्वस्येति तेन शयेन्द्रीत्यादौ स्वेऽपि भवति । पित्रर्धं इति पित्रेऽयमर्धद्वन्द्वेन सिद्धः,
“ सर्वार्धेन ” इति अर्धद्वन्द्वेनैव चतुर्ध्यां अमिहितत्वाद्वाक्याभावे अर्धद्वन्द्वेन
नित्यसमासः ।

‘ इत्सोऽपदेष्वा ’ । १-२-२२ ॥ अति एतीति, इत्सोऽपि सन्धिकार्षमिति,
15 “ निर्व्या वातूपसर्गयो ” इति कर्तुं एषेति । इत्स्वस्याऽपीति-अवमधा, स्वकिः
पदार्थः तत्र च प्रतिव्यक्तित्वात् प्रवर्तितव्य, अप्रवृत्तौ च तस्याऽऽनर्धस्य स्वादिति
पर्यन्त्यवत्सर्वत्र फलामावेऽपि तेन प्रवर्तितव्य, पर्यन्तो हि पावद्गं पूर्णं च सर्वमभि-
र्षति । वच्चाविति-ननु ऊकारस्योकारस्य च ओष्मत्वादस्वस्वराभावेनाऽपद इति
व्यावृत्त्यङ्गविकलतेति । मस्यम्, भवन्तरेषोकाराः कण्ठोऽप्य इत्युकारमोऽप्यं प्रति
20 अस्व इति न द्व्यङ्गविकलतेति । नमुदकमित्यादौ षष्ठीसमासे सत्यप्यन्तर्वर्षविभक्त्य-
पेक्षया पदत्वमपीति, युगपत्पदत्वापदत्व, अत्र च सूत्रेऽपद इति सूत्रादेि नञः प्रस-
ज्याभयभावाच्च च विभिः सामर्थ्यप्राप्ततया गौणस्वात्प्रतिषेधस्य च विधीयमानतया
प्राधान्यात्तदाभयमेव कार्यं भवतीति भावः । एवमिति-“ नाम मेऽन्त्येकाच्चे ” इत्य-
नेन प्रथमं वेः पश्चादनो ममास सतीत्यर्थः, ततोऽनुष्यचसदित्यसः समासतत्सेर्तु-
25 ‘ शीपेऽयात् इत्ययेन अधवेति-स्वरादेराकृतिगण्यत्वादिमत्तयन्तामत्वाद्वाऽप्ययत्वं
मित्यर्थः, अय्ययत्वात्स्यापुत्पत्तिरप्यं स एवेति । ईर्ष्यादिरिति-इत्सोऽपदं चेति च
सूत्रद्वयेन इत्यत्रेति । परस्वे मतान्तरण्यर्थाद् य इति यत्रति यत्तथाधनार्थम्, इत्स्वस्ये

दधि अत्रेति ३, तत्र दध्यत्रेति स्वरूपेणैकं रूप, “अदीपादि०” इत्यादिष्वत्रेण प्रतकारस्य
 द्वित्वे द्वितीय, यस्य द्वित्वे तृतीय, यस्य प्रतकारस्य च द्वित्वे चतुर्थ, तथा “ततोऽस्या” इति
 यस्य द्वित्वे पञ्चम, यस्य प्रतकारस्य च द्वित्वे षष्ठमेव दधि यत्रेति दधि अत्रेति च रूप
 प्रतकारस्य विकल्पेन द्वित्वे रूपचतुष्टयमित्येव दश रूपाणि ज्ञयानि । तथा नदी एवेति
 द्वन्द्वयोर्यत्वे नद्येवा १ अत्राऽदीर्घा० इति विकल्पेन वस्य द्वित्वे नद्येवा २ “ततोऽस्या” 5
 इति यस्य द्वित्वे नद्युभेवा ३ इत्यत्वे नदि एवा ४ इवर्णात्परतो यकारे नदी
 येवा ५ मतान्तरेण प्रकृतिवद्भावा नदी एवा ६ इति षड् रूपाणि । इवर्णोन्निर्णायामेष
 च परतो यकारवकारौ हस्येते ननु श्रवणमृगवर्णान्या परतो रत्नाविति ।

‘पदेतोऽयाष्ट’ । १-२-२३ ॥ रायेन्द्रीति, इन्द्रो “वेधेवा”ऽस्या इत्यपि
 येन्त्री पूर्वदिक्, वृद्धत्वात् घियते स्वन रूपणाऽऽत्माऽनयेति “भ्यादिभ्यः” इतिष्ठौ 10
 वृत्तिः सन्तोषस्तथा वृत्तिरिति “कारकं कृता” इति समासः, रामो वृत्तिर्भरजमिति
 कृतीति षष्ठीसमासो वा ।

‘व्यक्ये’ । १-२-२५ ॥ गम्यमिति गोशब्दस्य गुणादिपाठो हितादावर्थे
 वदन्तामपि तस्माद्यप्रत्ययाथः, तेन सुगम्यम् अतिगम्यम् इत्यादावापि “ज्वैर्भ-
 युगादेर्भः” इति यः सिद्धः । उपोयत्, औयत् इति रूप, बैङ्-तन्तुसन्ताने इत्यस्य 15
 बैङ्, तद् कुड् इत्यस्य च कर्मणि, शरशब्दाद्यप्रत्यये ओकारामावाद्भावेऽभावे कथं
 शरम्यमित्याद्यङ्गुपाऽऽह शरम्यमितितीति ।

‘स्तोरस्तद्विते’ । १-२-२६ ॥ ननु कार्यमित्यत्र परत्वाद् व्यमित्यत्र
 पोषदद्याद् इदिरव भविष्यति किं तद्वितप्रहणेन ? सत्य, अत्र तद्वितप्रहणं विना
 बाधुयान् इमुयात् इत्यनयो रत्व स्यात्, ननु परिसर्येत्स्यात्रापि प्राप्नोति । न तत्रा 20
 ऽन्यदपि बन्तु शक्यं क्यपोऽधिकार मग्राह्य गुणार्थमिति ।

‘गवोलः पदान्तेऽस्य लुक्’ । १-२-२७ ॥ यद्यपि पदान्त इति व्यधिकं
 रमकारस्य एदोतम सम्भवति तथाप्येदोतोरेव कर्तव्यम् ।

‘गोनाम्न्यघोक्षे’ । १-२-२८ ॥ इत्यत्राऽकारलोपबाधनाधमवाद्व्यविधा
 नात् अकारस्य च पदान्त इति च निश्चयश्च गवाध इत्यत्राऽपदान्तत्वाद् अकारस्य लोप 25
 प्राप्तिरेव नाऽस्ति, कुतस्तदपवादोऽनादेयः सम्भवति ? किञ्च, परोवेः” इत्यत्रैव द्रष्ट-

स्वेत्यस्मिन्नेव स्रग्गोष्ठाकारस्य ' नमस्तिह " इति पदत्वे, " एवोतः पदान्त " इत्यनेन सोपग्राहिर्नाञ्ज्यत्रेत्वेदोतोरेव पदान्त इति विशेषणमिति ।

‘ गोर्नाञ्ज्यबोऽप्ते ’ । १-२-२८ ॥ गोर्नाञ्जि संज्ञायामिति, सा च समुदा येनैव यम्यत नाञ्ज्ययेरित्याह गम्यमानायामिति ।

- ८ ‘ स्वरे बाञ्ज्ये ’ । १-२-२९ ॥ न अद्योऽनद्य इति प्रसज्यवृत्तिर्न, पर्युदाते हि विधिः प्राधान्यात् प्रतिपद्यस्य तु सामर्थ्यप्रापितत्वात् गोऽद्यसङ्घात इत्याद्यानङ्ग-विधिरेव स्यात्प्रत्यक्षमिति, प्रतिपेद्यः, प्रसज्ये तु प्रतिपेद्यस्य प्रधानत्वादद्यादिसमुदाय-स्वेऽप्यद्यस्येऽद्याधितः प्रतिपेद्यः सिध्यतीत्याह-उचेस्त्वर इत्यादि, ओत इत्येवेति, चित्रा गायो यस्य स चित्रगुः पुंस्त्वावो ह्रस्वत्व च, ततश्चित्रगवेऽप्यं चित्रन्वर्भ इति, 10 अत्र ओत इत्यनुवृत्तिमन्तरं ह्रस्वत्वे कृत एकद्वयविकृतोऽप्यय मोद्यब्द एवेत्यत्रा-ज्पि स्यादित्यर्थः ।

‘ इन्द्रे ’ । १-२-३० ॥ स्वर इत्यस्याऽधिकरण, इन्द्रे इति, तत्सङ्गदादाविति पक्षस्य, गवेन्द्रपञ्च इत्याद्यर्थे केवले च व्यपदेशिपञ्चायाञ्ज्यति ।

- ‘ प्लुतोऽनितौ ’ । १-२-३१ ॥ अवीति नाञ्ज्यवर्तते, इति ध्रुववर्जनवैयर्थ्या- 15 इत्याह-इति ध्रुवस्यावि । असन्धिरिति-न विद्यते सन्धिर्यस्येति बहुव्रीहिणा व्या-क्येप, एव उत्तरत्र, दण्डश्च ३ अत्र न्वति, “ इरावामभ्यस्वति " प्लुतः, आमन्त्र मो-देवदत्तेति कस्यपिद्वाक्यस्याञ्ज्य इवमामभ्यपई द्रष्टव्यं, वाक्यान्ते प्लुतस्य विधा-नादिति ।

- ‘ ईशेवा ’ । १-२-३२ ॥ सुनीहिरे इति, “ क्षिमेाक्षी मेवे " इति प्लुतः, केन- 20 पित् कमित्पुष्टमिनीमीद ? स पृच्छकं प्रत्याह पिनुहिरे इवमिति अत्र हेः प्रभाक्यान् इति प्लुतः । वधा ३ इति, वधश्च कान्तौ वधीत्यपि वधाञ्ज्य प्लुतोऽपि छान्दसः ।

- ‘ ईवृषेव् द्विषचमम् ’ । १-२-३३ ॥ अग्नी इति इत्यादी इरावामभ्यस्य इति प्लुतः । तवे इति, ननु यथा स्वरे परं सन्धिकायेनिपेक्षणा पूर्वदिशस्थितेऽपि किं नेति ? सत्य, सार्तम्या निर्विष्टपूर्वस्य इति न्यायात्स्वरापेक्षया पूर्वदिशस्यैव 25 स्थितस्यैव ईवाहः सन्धिनियेपो ननु पूर्वस्थित स्वरे, यद्येवं यत्र परत्र स्वरो भवति तवे आसाते इति तत्र पूर्वेषाञ्जपि सह सन्धिप्रतिपेद्यः प्राप्नोतीत्यत आह-प्रत्यासत्तेरित्यादि, अपमर्षो यस्मिन् सति यञ्ज्यति तत्तस्य निमित्तमिति परस्वराधितत्वात्प्रथमं पत्तस्य

तदनु अयादेष्टस्य च निषेधस्तो एष च परस्परस्य प्रत्यासन्न एतत् तत् परस्परमन्तरा-
 अपि मण्ठीति न तत्स्वरनिमित्तं नतु प्रत्यासन्न चेति प्रत्यासत्तिन्यायापत्तिमिच्छकस्यैव
 कार्यस्य निषेधो नास्त्यभिहितकस्येति । केचित्तु इति-अयादित्यप्रभृतयः । आद्याभ्येने
 त्यादि-भाष्यकारवार्तिककारयोस्तु मत्तत्वाचेति । अन्ये स्ति-उत्पत्तादयः । द्यौष
 घृषिषी चेति पृषोदरादित्वात् रोदसि इदन्त आदद्यस्ततो द्विवचनम् । 5

‘ अदो सुमी ’ । १-२-३५ ॥ अदसो सुमी इति विग्रहो नत्वस्य सुमी इति
 विग्रहः प्राप्नोति, कथमदस इति ? सत्य, अविषधितार्थस्य प्रायोगिकस्याज्जम् अज्ज
 स्याज्ज प्रयोगः, तत्र तु सार्थको गृह्यते, इत्यदः अज्जसम्बन्धिकाप्याभावेज्जस इति
 मण्ठीति । इत्यस्याभावे तु स्वैरादिप्रत्ययस्यैव द्रष्टव्य, अत्रत्याहा समाहारेऽपि न इत्यः ।
 अम्यत्रेति-अम् गतादित्यतो माषे षमि अमः सोऽस्याऽस्ति इत् । 10

‘ आदिः स्वरोऽज्ञात् ’ । १-२-३६ ॥ अनाकित्यत्र पदुदासाभयणेन सद्य-
 ग्रहणाद्यादिना स्वरस्य विशेषणाच्चदन्तत्वासम्भवात्सामानाधिकरण्यालाभात् केवलस्य
 ग्रहणमित्याह-आह्वयित्त्यादिरभ्यसंज्ञः स्वर इति । इचौ तु द्वितीयमुच्यते । अ अपेहि
 इत्यादौ अ इ ए ओ ऋत्या अहोऽवृद्धार्थे, ई-लेदे, उ-अधमायां, ऊ इति अन्याययो
 रने, आ एव किञ्च मन्यसे इति आकारो वाक्यालङ्कारं वाक्यार्थविपर्यय वा धोतयति, 15
 ऊम्पते-पीडयते बीजादिबलस्वननेति “ व्यञ्जनापृषमि ” ऊया, सोऽस्मिन्नास्ति “ मन्थ-
 भिन्मो र ” इति र ऊरः, धृणोतेभिग्यलि भाव ओः भाव ओभाबस्त करोति सिधि पूर्व
 षत्, हौ ओभाबपेति क्रियापदमलम्बं, जानु उ इति वायवेऽनेनाऽऽकुञ्चनादीति कुञ्च-
 पाणि० ” इत्यादिना तपि जानु, अत्र जानीत्युच्चारणनिर्देशाच्च “ नवनवच ” इति प्रतिसि-
 द्धाऽपि बुद्धिर्भवति । आ उपकान्तादिति-अत्राऽऽहमर्यादायां तेन प्रियप्रोधानुप्रबन 20
 स्पोदकमर्यादाभावात् आह्वयोऽप्येति । आ आर्येभ्य इति-अत्र आह्वयिषी तेन यज्ञो
 यति प्रत्याप्याममिषिभित्त्वं धोतयते । मयाह्वयिषी चेति-अवधिमता सम्ब
 द्धोऽवधिरमिषिचिरमिष्यामिः, अवधिमपि यो व्याप्नोतीत्यर्थः, अवधिमता सम्बद्धो
 योऽवधि स मर्यादा स परित्यज्य यो वर्तते इत्यर्थः । वाक्यस्मरणयोरिति-वाक्यशब्देन
 वाक्यार्थ उच्यते, आदीनां धोतकत्वात्, अर्थस्यैव च धोतयत्वात्, न तु शब्दस्येति । 25
 आ एवं किञ्च मन्यसे-पूर्वप्रकान्तवाक्यार्थस्याज्जमत्तत्वात्तद्योतनायायमत्राऽऽकारः, अन्ये
 तु वाक्यशब्देन वाक्यमेवाऽऽहुस्तत आ एवं किञ्च मन्यसे नैव पूर्वममस्याः सम्प्रति

मन्यस इति वाक्यसूचनायाऽऽकारः प्रसन्न्यते तथा स्मृतोः सूत्रक आकारः प्रसन्न्यते
तथा स्मृत्यर्थो निर्दिश्यते आ एवं नु तदिति ।

‘ ओदन्तः ’ । १-२-३७ ॥ नो इन्द्रियमिति, इन्द्र-आत्मा तेन मृष्ट इष्ट पुष्टं वा
सस्य पिष्टं वा इन्द्रियमिति, सूत्रनिपातनादिन्द्रिय, नो सद्यमिन्द्रिय नोइन्द्रियं न
उप्यत । समपद्यतेति-वृषावर्षकथनं, ननु श्वेतराम्भकमिदं वाक्यं, कुम्भस्तिथोग इव
श्वेर्विधानात्, गोऽम्भवदिरयत्र “ अभ्यन्तस्वा ” इत्यभ्यवस्ये सस्यप्येवोक्तः पदान्त
इत्युक्तोपः । इत्याद्यपीति-तिरस्त्रमन्त्रइहम् इत्याद्यपि स्वरदिर्नतु वादिरित्यर्थः ।
अहो इत्यादय इति-अ इ उ अहो इति, उत अह उ उताहो इति, आ इ उ आहो
इत्यादावधामेदावादिषुदायस्याऽपि वादिस्वात्पूर्वैरेव सिद्धत्वात्, अनर्थकमिति
परस्याऽऽप्ययो, नर्ष, यकनिपातत्वावादिषु वयैव पाठात्पूर्वैरेव न प्राप्नोतीति वृक्ष्णो
मारम्भ इत्याह-अहो इत्यादय इति ।

‘ स्ती नवेत्तौ ’ । १-२-३८ ॥ आयन्यमितिः तिरत्र प्राद्या, अन्येन स्वरस्य
अभ्यवधानादौकारसम्भवाच्च प्राप्तमभावात्प्रतिपक्षोऽनर्थका, वेत्युक्तेऽपि विकल्पे सिद्धे
नवेत्यधिकारार्थं कृतं तन मर्षत्र यत्र नवेति तत्राधिकारो यत्र तु वेति तत्र
नाऽधिकार इति ।

‘ ऊँ चोन् ’ । १-२-३९ ॥ ऊँ वेति सूत्रत्वास्तुष्टविमर्शिकं पदं प्रक्रियालापवार्थं,
कार्यं निमित्तं कायमित्यत्र निर्देष्टव्यमिति कार्ययः पूर्वोपादानं प्राप्ते ऊँ वेति कार्यो-
पादानमसन्निवृत्तधृगकायप्रत्यात्मपर्यं, तेन तस्यैवाऽसौ भवति तस्य चाऽमायकपत्ता-
वद्विषयस्यैव ऊँोऽभवत् चकाराद्विज्ञप्तेन भवतीत्याह-असन्धीति, उ इति अहो इती-
त्यर्थः । तन विकृतस्वपि-विकृतस्वाऽजितो विकृतो सरसो स्वक्यहानरित्यर्थः, अवम-
मिप्रापो द्राविमात्रुकारो, एका निरनुबन्धोऽपरा सानुबन्ध इति, तत्र यो निरनुबन्ध-
स्तस्याऽहो इत्यत्र ओकारादृष्ट इत्यत नाऽपरस्त, अत एव ज्ञानस्य उच्यतीत्यत्र वत्स
मिदं, अमराश्च सूत्र उच्यप्रभेदात् उ उन् ऊन् इत्युच्यरेण उजो विद्वपयादुच्यरूप
स्योऽजो प्रव्यादाहो इत्यादौ न भवति, उच्यत्र तु ज्ञास्याभयपादीर्षीभूतस्याऽपि ज्ञान
स उच्यतीत्यादौ वत्सं मयति ।

अन्यगास्त्यर धोसञ्ज्’ । १-२-४० ॥ ननु तस्युक्तगर्मकर्मधारयात्पञ्चमी,
अत्राऽऽमसित्युक्तं यदि यकाररूपादृष्टस्य स्वरूपमा-मात्रो निपीयते तदाऽऽप्यद्विधा
नमनयकं स्वात्, अथ उच्यरूपस्य स्थानिनो निवृत्त्यर्थं तदिति यत् ? सत्यं, एवं सत्युच्य

एव निवृत्तिं कुर्यात्, तस्मादसमिति मुख्यार्थवाचायां गुणकल्पनाऽप्रधानकल्पनाऽऽ-
 भीयत इत्याह-असम्भूतवदिति-असिद्धवदकृतवदित्यर्थः । ततश्च स्थान्वाभय कार्ये
 सिद्धे भवति, ननु असमिति विनाऽपि प्रथममेव द्वित्वे कुरुकुरुल इति सत्स्वपि तत्कि-
 नननाऽऽ दक्षितेन ? सत्यं, अत्र परत्वात् 'इत्सोऽ इत्यतो हे' इत्यनेन आपमानं
 द्वेत्वा बाधित्वा नित्यत्वादनन प्रकारस्तस्य चाऽसत्त्वादित्वं । किमुत आपपनमिति- 5
 भासयन्तद्वातनामनेकार्यत्वेनोप्यते क्षिप्यति वस्तुस्मिति आवपनं-सर्वं मात्रं ।
 वृद्धस्य मतमिति-पत्र 'वतोऽस्त्वाः' इत्यस्याऽप्राप्तिस्तत्र 'असीर्षो' इति प्राप्त-
 मपि द्वित्वं न प्रवर्तते नित्यत्वादिकारणेभ्यः, असत्त्वादित्वमिति, "असीर्षो" इति
 "वतोऽस्त्वाः" इति द्वित्वादौ कर्तव्येऽस्त्येव यतोऽसमितिप्राप्तिं वा योजनीयः, वक्ता
 रादशोऽपि बाऽसन् भवतीत्यर्थः । ततः पक्षेऽसम्भविचानात् कार्यविद्वत् प्रति सत्त्वमेव । 10

अहोषर्णस्यान्तेऽनुनासिकोऽनीनादेः १-२-४१ ॥ विरामत्वाच्चेति, चकार
 स्वैवकारार्थत्वेन विरामत्वादेव न सन्धिः सन्धिरभाव इत्यर्थः ॥ वृद्ध इति, 'कविर्ष-
 चानम्' इति सूत्रे कस्याऽऽदिरिति तत्पुरुषसमास विसर्गस्यापि व्यञ्जनत्वे "नामे
 सिद्धं" इति वृद्धाकारस्य पदत्वादनन्त इति व्यावृत्तेन व्यञ्जकिकृततति "पूर्वमवधार०"
 इत्यादिना विष्णुः पृथिवीपतिरभिप्रायेण । 15

॥ इति अक्षरूर्णिकायां समाप्तोऽयं द्वितीयः पादः ॥

'तृतीयस्य पञ्चमे' । १-३-१ ॥ "छो ननेवो" इत्यतो नपेति, "परोक्षः"
 इत्यतः पदान्त इति, अक्षरूर्णित्वं "इत्यतोऽनुनासिक इत्यधिकारत्रय पादान्त
 रागतमप्यनुवर्तते, 'अपञ्चातोऽधिकार' इति न्यायात्, प्रथमद्वितीयतृतीयादित्वं
 वर्गस्यैव चम इत्याह-वगतृतीयस्यपि, स्थान्वाभय इति यद्गोसत्कस्तृतीयस्तद्वयसत्क 20
 एवाऽनुनासिक इत्यर्थः । बाष्पपुरा वकीत्येवशीलति उच्यत इति बाहुलकत्वाद्वा
 "विपुद्" इत्यादिनिपातनाद्वाक्, मधु माधुर्यमप्राऽस्तीति 'मेभ्याभिव्यो रः' इति
 रे मधुरा । वच् नया इति, नीयत परस्य बुद्धिमध एमिरिति "पुंशान्नि व" इति
 व नया, पडिति जमन्त, वण् नया इति पङ्गीममासो वा वट्संख्या नयाः पण्यया
 इति मयूरर्ष्यसंकादिस्वात्समामा, कर्मधारयस्तु संख्याममाहार चेत्यत्र नियमसद्भावात् 25
 भवति, एवमन्यत्रापि संख्यायाः समाप्तो ब्रह्मणः, तन्मयनमिति-नपतेमपि करणा
 धिकारणयोर्वाऽनति नयनं, पक्षी वा ममासो व्यस्त वा पदद्वय भावानति तृतीया ममासो
 वा, अत्र दस्याऽस्त्ये तत्स्थानस्य नस्याऽप्यसत्त्वाभतोयो न भवति । कङ्कम्भट-

मिति—क बापुं स्कुम्नातीति 'ककुम्' इत्यादिनिपातनात्ककुमो मण्डस्ये 'मुदि०' इत्येते मण्डस्यस्यसिद्धिज्ञे मण्डसं समूहः ककुम्मण्डल, अत्र "तौ द्वयो" इत्यनेन नाञ्जुस्वारः, "अम्पयदि" स्यतोऽसदधिकारस्य प्रयोजनवशादिष्टत्वात्, अनुनासिक इति लक्षणं विद्वेन निष्पन्नस्य यस्य साधनिकत्वात्, असिद्धं बहिरङ्गमित्यसिद्धत्वादिति । म्यञ्जन-
 ६ स्पेति १, अनुनासिक इति २, अनुनासिकमिति ३, स्थानत्रयेऽपि सामान्येदेति द्वष्ट्यं, अनुनासिक स्थान्यासन्न मात्रमवधारणे इत् न सन्मात्रं न इत्मात्राऽस्वेति वा इत्मात्रमिति, अत्र लकारस्य सानुनासिको लकारः । ननु वय्यया इति वरत्वा-
 पृथीपस्याञ्जुनासिकं बाधित्वा "अदीर्घाद्" इत्यनेन द्वित्वप्राप्तिस्ततः पद्वयया इति प्राप्नोतीत्याह—अनुनासिके कृते पद्याद्वित्वस्य भावादिति, "अदीर्घादि -
 १० स्मनन द्वित्वं न प्रवर्तते तत्राऽन्वित्यधिकारात् । कृते सानुनासिके प्रवर्तत इत्यर्थः ।

‘प्रत्यये च’ १ । ३ । २ । वाक्यमिति वाचा विकार इति “एकैकपद” इत्यनेन, वाक् प्रकृताऽस्मिन्निति, “केस्मिन्” इत्यनेन वाच आमसमिति पृष्टेर्द्धन इत्यनेन वा मयद् । गुडक्षिप्मानिति गुडत् रक्षापामित्यस्य कर्त्तरि के गुक्पादोर्वा क्रमणि ‘कुङ्कुनी०’ डे गुडः, गुडाः क्षिप्तः इति पुङ्क्तिः, अत्र
 १० “मोर्ध्व०” इति बत्वे कर्त्तव्ये इत्य इत्त्वमसिद्धं द्वष्ट्यमिति । पकार इति—अपमर्शककारः पूर्वप्रत्ययेषामस्य स्यस्य स्ययच्चात्मनि वेत्यस्य सम्बन्धामात्रं बाध-
 नुद्वेषोचरत्राज्यवचानं स्यपतीति ।

‘ततो ह्यतुर्थम्’ १ । ३ । ३ । नन्वत्र तत इति किमर्थं यतो ‘ऽञ्चर्ध्वञ्च-
 द्विमक्षिपरिणाम’ इति न्यायापृथीयस्वेति पञ्चम्यन्तत्वेन व्याख्यायमाने स्वि
 ० योऽर्थः सम्पद्यते । मस्य, ततो प्रहर्षं पञ्चम इत्यस्याञ्जनुत्तर्यर्थं, अन्यथा तदनुते
 तद्धमत्तपतीत्यादावेव चतुर्थः स्यात्, न वाग्मीनः ककुम्मास इत्यादिषु, वाग्मीन
 इति, “कैरक कृता” इति ममासः, ननु इत्य ककुम्मात्पादस्येन इत्य पनेन मास्य
 न स्यमैरित्यतः पूर्वचतुर्थे इति कर्त्तव्यमिति नैषम् चतुर्थे इति गुरुकरणात्पूर्वप्रत्यास
 चित्तम्पतज्यया च इत्यत्र कृपादिस्थाह—प्रत्यासत्त्या पूर्वसर्ग इति । अञ्जुतामिति—
 ५ अत्र संज्ञाप्रत्ययत्वात्कृतामात्राः, यतोऽर्थप्रत्यायनाय स्यप्रयोगः, अप् इति हि स्वर
 प्रत्यापनमिष्टं, कस्वे तु कृते अङ् इत्युक्त समानप्रतीतिः स्यादिति, अत एव च
 सिञ्चयर्ध्वाम्” इत्यादौ निबधित्वाप्रतीत्यमानात् सिञ्चककारस्य कत्वं न कृतमिति ।

‘प्रथमादधुटि शब्दः’ १।३।४। वाक्छुर इत्यादि, छुर वीरमि इति शूरयत् इत्यपि इ दु रुं भुं सुं इति श्रवतीति “चिञ्छिममि०” इति र दीर्घत्वे च शूरः, सिध्यतीति “भूण्णगुण०” इति निपातनात् स्रष्ट, शिताऽधर्मं श्रेष्ठ इति लिहापि श्रेष्ठ, स्मनि सुलेकद्वय अत्रे “स्मनैः स्त्रीभोजि” इति द्वित स्मभु कृष, श्रेष्ठो “चिञ्छिमिञ्छि०” इति मे श्यामा अप्रसूताः स्त्रियः श्यामवर्णा वा । वाक्छुर 5 इत्यादिप्रयोगेषु तृतीयस्य प्रथम कृत सादृशात्मयमान् शकारस्याऽनन छः प्रवर्तते, उतस्त्वृतायाधिकारपैव सिध्यति न च परत्वाद् “अपोषे प्रेथमोऽसिष्टः” इति प्रागेव प्रथमो भविष्यति उतस्त्वृतायामावात्क्य अस्य छादघो भविष्यतीति वाच्य, यतस्तत्राऽन्विष्यधिकाराच्च प्रागेव प्रथमत्वमिति, सस्य, तृतीयादिधीयमान छ तृतीयस्य प्रथम त्व पश्चात् प्राप्नोति विधानग्रामध्यात्, यथा “ईः सः सोऽयः” इत्यत्र सूत्र 10 इकारात्परे त्स कृत टत्व न भवति परस्तीदन्तीत्यत्र । किञ्च प्राक्छुर छन सुगण्ड्र छेते इत्यादौ तृतीयामावाच्छ्रुत्व न स्यादिति विष्यर्थमिति । अधुटीति पर्वदासात्स्वरान्त स्यानुनासिकपरस्य छस्य छो भवतीति । वाक्छुर इत्यादौ ईनाथपूर्वोच्ये” इति स ।

‘रः कल्पपफयोःx कःपौ’ १।३।५। ननु ‘निरनुषधग्रहण्य न सानु बन्धस्ये’ति न्यायात् कपोतीत्यादौ मानुषधस्य रकस्याऽऽदयो न प्राप्नोति । सस्य, 15 ‘धरोः सुपि०’ इत्यत्र रुमर्जनादोरप्यादद्याः । तद्धि “रः पेशान्०” इति सूत्राभि रनुषधे रकऽनुवर्तमान स्वयमव सिद्ध मद् प्रापयति ‘निरनुषन्धग्रहण्य सामान्य ग्रहण्य’मित्यपि न्यायोऽस्तीति ।

‘शपसे शपसे वा’ १।३।६। कः पण्ड इति वन पण समकाविति पणचातोः सन्यत इति वाक्य “पञ्चमाहुः” इति इ बाहुलकत्वाच्च मन्त्रामाव पण्डो 20 इषसमूहः । ननु शपस सो वेत्यव सकार एव विधीयतां तस्य च “सस्ये लयी” इति कृते कद्वय कण्ण्ड इत्यादौ शकारस्यकारौ सस्यत । एषमुचरत्रापि कथरति कथीकृते मन्त्राभरति मन्त्राटीकृत इत्यादौ शपौ सस्यत इत्युचरार्थमित्यपि न वक्तव्य, तथा कः शत इत्यादौ “पुंस्त्वृतीय” इत्यस्मिन् कथस्य रुचस्य, अन्तः शत इत्यादौ स्वमिदं बहिरङ्गमिति न्यायन शस्त्रस्याऽपिदस्त्व तृतीयत्वमपि न प्रवर्त्स्यति 25 तर्हि शपयोः पृथग्विधाननति ? मत्स्य, अगिदं बहिरङ्गमिति न्यायस्याऽनित्यत्वञ्च ।

पनार्थं, तेन बभूवुषेत्यादौ स्वरनिमित्तमुपादि सिद्धम् । किञ्च ध्वनिसङ्ग्रहं ध्वन्यर्थं
 तेनैतेषु कृतेष्वेतद्विषयकं कार्यान्तरं न भवति, ततश्चाऽन्तः श्रेते, मातः । बभू इत्यादौ
 ध्रुवस्तृतीय इति अन्तर्हत्वादिक् न भवति, कश्चेत इत्यादौ तु तृतीयामात्रे रोः वरेऽ-
 सञ्चादपि सिध्यतीति न्यासः । क्व सर्वं सविं सविंभ्यस्यादौ पत्वमिति ? अत्र हि सो
 ५ कृत्वं तस्य सत्त्वं मृपाः कृत्वं सतः “ सत्त्वं सवी ” इत्यनेन पूर्वसस्य कृत्वं भवतीति ।
 सत्त्वं, ध्वनिसङ्ग्रहमिति अन्तर्हत्वादिक् न भवति ध्वनिसङ्ग्रहं तु भवत्येवेति ।

‘ षट्ते सवितीये ’ १-३-७ ॥ नन्वत्राऽसन्देहाच्च षट्ठठतव इत्येव किं न
 क्रियते सवितीयग्रहणमपनीयेति ? सत्यं, निमित्तबहुत्वे पञ्चासंकर्यं न स्यादित्यत
 आह-पञ्चासंकर्यमिति, न च सवितीयग्रहणे सत्यपि षकाराकान्तस्यकारोऽयं, एवं
 10 तकाराकान्तः षकाराकान्तस्यकारश्च यत्र मयेचत्रैव कार्यं प्राप्तोतीत्याशङ्कनीयं ।
 “ उदैश्चरु साप्यात् ”, “ वरेष्टः “ श्रीधामिभ्य ” इत्यादि ज्ञापकास्तेजस्तेष्वेव भवतीति,
 इह च “ वरीयेत्ये ” ति अत्र उदाहरणेषु इत्यात्परस्य तृतीयस्य पञ्चमस्य च पञ्चमेऽ-
 संयुक्ते “ वरीयीद् ” इति वा द्वित्वात्त्वात्स्वारीरूपाणि भवन्ति । “ प्रवेये वे ” ति
 इत्यात्पञ्चमस्यैकम्यञ्जने “ वरीयीमि ” ति वा द्वित्वाद् रूपे, “ वरी इ ” इति इत्यात्तृती-
 15 पस्याऽसंयुक्ते हेतुर्न च वा द्वित्वात्त्वारि रूपाणि । “ प्रवेमाश्चुकि ” ति उत्त्वविकल्पपक्षे
 षस्य “ वतः छिट ” इत्यनेन वा द्वित्वाधीणि रूपाणि । “ ए षेकपक्षे ” ति- ‘ किञ्च
 प्रथम इति वा द्वित्वात्त्वारि रूपाणि । प्रथमद्वितीयद्वित्वविकल्पपक्षे च अः×क आनां
 वा द्वित्वाद्दे हे रूपे इति सर्वाणि षड् रूपाणि भवन्ति । “ सर्वसि ” ति इत्यात् ध्वनिसङ्ग्रह-
 संयुक्ते ध्वनिसङ्गीर्षादिति वा द्वित्वाधीणि रूपाणि, “ षटव ” इति अत्रे उपरेषु अत्रेऽ
 20 च ध्वनस त्वमं परेषां प्रथमद्वितीयानां “ सिद्धः प्रथमद्वितीयस्ये ” ति वा द्वित्वाद्दे हे रूपे ।

‘ मोऽप्रशानोऽनुस्वारानुमासिकौ च पूर्वस्याधुदपरे ’ । १-३-८ ॥ अथु
 द्वपर इति-अथुद् परो यस्मादिति कार्यं । न तु धुद् परोऽस्मादिति कृत्वा नञा योषः
 कार्यः । यतः प्रसज्ययोगादथुया वर्णाभावेऽपि स्यात्, भवान् तु इत्यत्रेति । ननु
 पराग्रहं किमर्थं यावताऽधुतीत्युक्तेऽप्यधुटि परतो यषटव तस्मिन्नस्य द्वादशो विज्ञात
 25 ध्वन्यन्त एवेति । नैवम् षटव परतो योऽधुद् तस्मिन्नकारस्वेते भवन्तीति कस्माच्च
 विज्ञापते ततश्च भवानावदिति भवानाच्छादयतीत्यादावेव स्याच्च तु मर्णाध्वरीत्यादौ ।
 पराग्रहस्यनुवर्तिपदावपिध्वपाऽन्तरङ्गमपि तत्पुरुषं वाधित्वा बहुमीहेराभयपात्पूर्वोऽ-

दोषामात्र इति । अनुस्वारापक्षयाऽवयवानयविभावेऽनुनासिकापेक्षया स्थान्यादेशमात्रे
पूर्वस्यति पठ्यते । प्रशान्तरति^x प्रशाम्यतीति क्विपि, “ अहम्पञ्चमस्य ” इति दीर्घत्वे
“ मा भो म्बोश्च ” इति मस्य नत्वं प्रशान्, अत्र नस्याऽऽस्ये “ नौम्नो नोऽन्यः ”
इति नतोपो न भवति । स्वरुक् इति स्वररुप्रत्यय स्वरुः सङ्गमुष्टिः, तस्यो ऋधल
इति “ कोऽर्धमादेः ” इति क स्वरुक् ।

5

‘ पुमोऽशिष्टयथोपेऽक्यानि रः ’ । १-३-० ॥ अत्र रमणीय स इति कृते
विधानसामर्थ्याद्भुत्वाभावं पुमलीत्यादि न सिध्यति । पुस्कामेति-पुमांसं कामयत
‘ क्षीलिकेामि० ” इति यो यत्र कर्मणिङ्न्तात्कामना कामो ‘ पुंसर्वे० ” इत्यस्
षिकमात्रे कर्मन वा यत्रि बुद्धौ कामः, पुसः कामोऽस्या अपि “ पुंसं ” इति सः ।
पुकोक्लिष्ठ इति पुमानिव कोक्लिष्ठः पुस्कोक्लिष्ठ इति मयूरभ्यसंक्रादित्वात्मभ्यपदलोपी 10
समासः । पुमांसं षलपति “ कर्मणोऽण् ” क्षीर्यते परपद्योऽनन “ पुष्मि० ” च श्रुतः ।
श्रु इति “ नाम्नुपान्त् ” इति कः । श्रार इति ज्यल्लदित्वाभ्याः, पुम् स्यात्-अत्र
स्याग एव वज्रनात् स्यात् प्रकयने इत्यस्मिन् पुस्स्यात् इति भवत्वेष ।

‘ मूनः पेयु वा ’ । १-३-१० ॥ अघुत्पर घुत्पर च पकारमात्रे निमित्तेऽस्य
घटस्य प्रश्चिम्पाद्विस्तर्धत्वादित्यर्थः । तन नृः प्सातीत्यादि सिद्ध्यन् ।

15

‘ द्विः कामः कानि साः ’ । १-३-११ ॥ अनुकार्यानुकरणयोर्मैदस्य विष
धितत्वाच्छसन्तानुकरणादपि पठ्यते तथा सप्तम्यपि । द्विरिति कान्मत्कमवनक्रिया
पक्षया क्रियाविशेषमभिदध् । अथाऽऽ सकारे कृते ‘ सोर्धैः ” इति कृत्व कष न भव
तीत्याह रस्यत्वादि-अयमर्थो यदि सस्य कृत्व स्वाचश रक्षाधिकारणैव सिद्धं किं सवि
धानन प्रक्रियागौरव च परिहृतं भवति । तथाऽत्राऽनुस्वारस्य व्यञ्जनत्वात् “ परैस्त्व ” 20
इति संयोगान्तलोपः कष न भवति । नैव, तत्र ह्रस्वभ्यञ्जनसंयोगास्यैवाऽऽभितत्वा
दस्य ॥ सामर्थ्यप्रापितत्वेनाऽह्रस्वभ्यञ्जनत्वात् ।

‘ स्सटि समः ’ । १-३-१२ ॥ सम इति प्रादिपठितत्वेव समो ग्रहणं, न पम एव
वैकृत्य इत्यस्य विवृण्णस्य, सत्कृत भव्य ” इत्यादिज्ञापकात्, अनुस्वारस्य व्यञ्ज
नत्वात् “ मुंठो मुठि स्वे वा ” इति पक्षे सकारलोप द्विसकारमेकसकारं च संस्कर्तेति 25
रूपद्वयं द्रष्टव्यं । सफुठिरित्यत्र गगादिपाठात् सद् न । अन्यमते तु सपरः कृगः सद्

x अत्रप्रत्यये—१ ४-१-१ ० । २ १-१-१० । ३ १-१-११ । ४ १-१-१० । ५ ५-१-०१ ।

६ ५-१-१० । ७ १-१-१ । ८ ५-१-०१ । ९ ५-१-११ । १० ५-१-१४ । ११ १-१-०२ ।

१२ १-१-०१ । १३ ६-१-१४ । १४ १-१-०४ ।

भूपायामिति ध्वन्यकारणेन भूपायामिति किं ? इति व्यावृत्तिः । संघस्काररति न चाऽत्र समुक्त इति कृते प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेवाऽऽद्यप्रसङ्ग इति नाप्यं, यतः परत्वाच्चित्स्वादातुमात्राभ्यपेक्षेऽन्तरङ्गत्वाच्च प्रथममप्यप्रत्ययस्तत्तदाभितं कार्यं द्वित्वे तेन च सटो व्यवधानमिति ननु 'क्षेपाप छिदाः' इति सुप्तस्य सस्य "स्वामी वा०" इति स्या-
 5 नित्वे सति कथं न भवति ? न च वाच्यमप्यर्थविधौ स्थानित्वमिति । स्रटीति पर्थं समुदायाभ्यपेक्षेन पर्थविधित्वमाभात् । न स्तद्धिति, सकारादिः सट् स्रद्धिति कृते पर्थविधित्वमिति । ननु 'निमित्ताभावात्' इति न्यायेन द्वित्वे न समो व्यवधानात् कृगः स्रद्धागमो न प्राप्नोति ? नन्वे, 'स्वातन्त्र्यव्यवधानक'मिति न्यायाद् द्वित्वरूपस्य स्वातन्त्र्यस्य कृगः प्रति व्यवधायाकत्वायोगादिति ।

10 'लुक्' । १-३-१३ ॥ अनन समः परस्य कृमः स्रष्टि समो मकारलोप रूप-
 मक, कश्चिन्मत्तन मकारलोपञ्जुनासिकेऽप्यक पूर्वेण समो मस्य सत्त्वे सत्यनुस्वारानु-
 नासिकयोर्द्वे रूप, तथा सत्त्वञ्जुस्वारे च कृत सति कस्याऽदिरित्वाभ्यपेक्षेनाऽनुस्वारस्य
 व्यञ्जनत्वे तस्मात्परस्य सस्य लोपः सानुस्वारमकसकारं चैक रूपमिति पञ्च रूपानि ।

15 'तौ सुमो व्यञ्जने स्त्रौ' । १-३-१४ ॥ ननु तौग्रहण किमर्थं स्त्राविति विधे-
 ० पक्षस्य विद्वन्मसापक्षत्वास्तमानाधिकरणाधिकारानुविद्धावनुस्वारानुनासिकपक्षाञ्जु-
 वत्स्यतः ? सत्यं, तौग्रहणमवधारणार्थं, अन्यथाऽनन्तरोक्ता तुगनुवर्तेत, पूर्वस्यति च
 ततश्च द्वमोक्तमवति पूर्वस्य चाऽनुस्वारः । चटुम्यत इत्यादौ निमित्तमृतवर्णपिष्ठया पूर्व
 स्याऽङ्गाराद् स्त्रानञ्जुनासिकमिति सूत्रार्थेऽनिष्टं कथं चटुम्यत इत्यापद्यत, तौग्रहणात्
 तादेवति नियमितावनुस्वारानुनासिकावनुवर्तेत, तच्छब्दस्य पूर्ववस्तुपरामर्शित्वेऽपि
 ० सकारलुक्कोः सत्त्वामममवावनुनासिकस्य च सम्मवात् तस्यैव परामर्शः, द्विवचनोपत्त्या
 नाचत्प्रतिबद्धानुस्वारस्य चत्वाह-वावनुस्वारेति । तादृशिकत्वादिति तस्यैव त्रिज
 तत आमत अप्यात्मादित्वादिकणि तादृशिकोऽनुमेय उच्यत, तादृशिकत्वाद्वा
 नौमोऽनु इति नलोपोऽपि न । त्वं पञ्च इति वन वण इति पञ्चः सनतीति
 वाक्य "अभिर्बन्धिष्ठाः" इति ढ बाहुलकत्वात् प पञ्चः ।

25 'मनयचसपर ह्' । १-३-१५ ॥ मनयचसः पर यस्मादिति बहुव्रीहिः, न तु
 तत्पुरुषः परग्रहात् । यद्येव मनयचस इति कस्मात्ताक ? समन्वय हि परग्रह्यार्थं
 प्रतिपादयिष्यति मकारादौ पर या इकारस्तस्मिन्निति । नेषम् विपर्ययोऽपि भिद्येते
 इकारपर मकारादाविति, ततश्च किं महयति, किं नयति, किं याति, किं वहति, किं

लिखत, इत्यत्रैव स्यात् । अकारादिना व्यवधानाच्च भविष्यतीति चेत् न, 'येन नाऽव्यवधानं तत्र व्यवहितेऽपि स्यात्' इति न्यायादेकं वर्गेन व्यवधानमाधीयते । अथ प्रथमपक्षे किं अरूपतीत्यादौ सूत्रं चरितार्थमिति किमिति व्यवधानमाधीयत इति चेत्, न यत्र प्रतिपादकेन इकारे परे मकारादेशेन सूत्रार्थः स्वीकृतः, तं प्रति पञ्चान्तरस्याऽऽसम्भवाद्विपरीतप्रतीतिः स्यादिति तन्निरासाय परग्रहणं कर्तव्यमेवेति । 5
तथापि न कर्तव्यं विपर्ययप्रतीतिः हि अस्य वैयर्थ्यं स्यात् 'तौ भुनो०' इत्यनेनैव रूपद्वयस्य सिद्धत्वात्, सत्यम् तर्हि नियमार्थमिदं स्यात्ततो मकारादौ इकार एव स्यात्ताऽन्यत्र । तत्रैव त्वं मन्यस इत्यादौ पूर्वभाऽपि न स्यादिति परग्रहणम् । तथा इकारस्य स्त्री नाऽस्तीति व्यवहितमकाराद्यप्यस्या स्त्रीऽनुनासिक्यो भवन्मकारादिरूप एव भवतीति । 10

'सम्राट्' । १-३-१६ ॥ रेकस्य स्वत्वामाषादनुनासिकप्राप्तिरेव नाऽस्तीत्याह-अनुस्वारामाह इति । एकवचनस्याऽऽधत्वाद्द्विषणनादावपि भवति ।

'कृणोः कटावन्तौ शिति नषा' । १-३-१७ ॥ अस्थोदाहरण्येषु क्षपसानां "वेतः क्षिटाः" इति वा द्वित्वे दीर्घाग्रस्त्वयोः कृणोः सप्त्ये चत्वारि रूपाणि, इत्वा प्रस्त्वयोस्तु कृणोरेव 'जलीर्षाविति' वा द्वित्वे च पञ्च रूपाणि, भवाश्चेत् इति 15
'वर्गास्त्य०' इति नस्य अत्व, वम्मन्तीति सत्स्यं सयी' इति वत्वम् । नन्वत्राऽन्तग्रहणं किमर्थं ? कृणोः कटावित्येवोन्यतां, नैव, एव कृते कृणोः पञ्चमन्तत्वे कटयोरादेशत्वं स्याच्चिरासापान्तग्रहणं, तर्हि कृणः कटमिति समाहारं कृत्वा कृण इति पञ्चमन्तत्वमादेशत्वनिरासाय व्याख्यायतां ? न, अन्तग्रहणे सति प्राक्छ साय इत्यत्र ककारस्य पदान्तत्वात् नाऽन्तत्वा०" इत्यनेन पदमध्यं विधीयमानं पत्वं 20
न भवति, अन्यथा पराविरत्वेन ककारेण सकारस्य पदादित्वविधात्वात् पत्व स्यादिति । तथा सुगण्डसु इत्यत्र "मोमसिषम्०" इति टकारस्य पूर्वमकृत्वेन पदान्तत्वे परावन्ती इवगाह इति प्रतिषेधात् 'संस्य सयी' इति सकारस्य पत्व न भवति, परावयवत्वे तु अपदान्तत्वेन प्रतिषेधामावात्स्यादेवेति । वष्पं क्षब्द इत्यतो विधि नष्प, किपि तु दीर्घत्वे वाष्प, तथा सुमण् इत्यत्राऽकारणिगोर्लोपस्य "अर्धपञ्चमस्य" इति दीर्घत्वे 25
कर्तव्ये "न संमिष" इति स्थानिस्त्वामावात्कथं न दीर्घ इति चेत् ? सत्यं, वयं हन्वर्जनस्योपद्वधावस्थायी पञ्चमान्तग्रहणार्थत्वेन व्याख्यास्यमानत्वात् ।

- ‘इना सः त्सोऽञ्चः’ । १-३-१८ ॥ पट् सीदन्ति, मतान्तरेण च सीदन्ति, इत्यत्र वतः छिट् इत्यनेन वा द्वित्वे चातुरूप्यं, पट् सीदन्ति, “असीर्थाद्” इति टस्य ‘वतः छिट्’ इति सस्य वा द्वित्वे त्रैरूप्यमिति सप्त रूपाणि भवन्ति । पट् सीदन्तीति “पदान्मौडवर्गाद्” इति निषधाचवगस्य न टत्वं, पठिति प्रयोगस्यो
- ८ छकारः ध्वेऽनुकृतस्तत एव अपोषे भवमोऽछिट्” इति टत्वं न भवति, इत्याह छकारनिर्देशादिति । भवान्त्साधुरिति-अथाऽत्र नकारस्य “नोऽप्येस्तान्” इत्यनु स्वाराधुनाधिकपूर्वः सकारः कस्मात् भवतीति ? उच्यते, अपुट्पर इति वचनात्, अथ हि पुट्परस्वकार इति । पट् भ्योवन्तीत्यत्र सस्य सपी” इत्यत्राऽनित्यस्य छि कार वर्तमाने अर्धवर्णमात्रे दन्त्यसकारस्य सः स्यादिति, ननु तर्पुपदञ्चावस्थाया-
- १० मपि तालभ्यः पठनीयः किं दन्त्यपाठनमिति ? सस्य, दन्त्यं पठमर्धं ज्ञापयति ‘दन्त्या पठिर्धं कार्यं तालभ्यस्याऽपि भवति’ परं दन्त्यस्याननिष्पन्नस्य न सर्वस्य, तत्र यथा दृष्टे इत्यादौ स्तो न भवति, ननु मधुगित्यत्र “स्वरस्य परे” इति पिछोपरूपस्य स्वरादक्षस्य स्थानित्वात् पिछोपो न प्राप्नोति, न च वाच्यं न सन्धिः” इत्युप विधुव इति, अस्फुटकीति वचनात् न, अस्फुटकीत्यत्र नन्निर्देशेन ‘नञा निर्दिष्ट
- १५ मनिस्थमिति’ न्यायात्स्थानित्वाभाव इति ।

‘न शिञ्च’ । १-३-१९ ॥ मवाञ्छ इत्यादौ मवाञ्छ इत्यत्र वतः छिट् इति वा द्वित्वे चातुरूप्यं, छवञ्छेते इत्यादौ छवञ्छेते इत्यत्र । असीर्थाद्” इति अस्य वा द्वित्वे कुर्वञ्छेते इत्यत्र च “वतः छिट्” इति द्वित्वे पञ्च रूपाणि ।

- ‘अतोऽस्ति रोक्’ । १-३-२० ॥ वेति निश्चयः, कार्यो निमित्त कार्यमित्येष
- २० हि निर्देशक्रमः । अत्र तु कार्यिणः पूर्वनिमित्तोपादानेन निर्देशक्रमातिक्रमं कुर्वन्नि कारातिक्रमं सूचयति । तथाऽतोऽस्तीति निर्देशात्मविपातलक्षणन्यायो नोपपिष्टते । ननु तत्रावयवे तर्कयनमित्यत्र कथम्यस्यैव ग्रहणं कस्मात् विज्ञायत किमित्युचित एवमिति ? मास्य, अतोऽस्ति राक्” रित्यत एव ज्ञापकत्वं, किञ्चित्स्मृतोपाचस्यैव रोक्-परत्राऽनुवृत्तिस्तत्र च मोमगाऽभ्योऽभ्याः परस्य पदान्तस्थस्य रोरेण्यस्याऽसम्भवात्तानु-
- २५ पन्थस्यैव ग्रहणं भवतीति । सुभोव ३ यत्र न्यसीति । अत इति तपरनिर्देशेन स्वरूप ग्रहणात्पुनः सति न भवति, परत्वादन्तरङ्गाद्योकारात्पूर्वमेव पुनः ।

‘अवर्णभाभगाऽधोऽर्जुगसन्धिः’ । १-३-२१ ॥ ननु सन्धिक्रमतायां

मत्यामसन्धिरिति प्रतिषेधो युक्तो लुक् तु अमाश्रयत्वात्सन्धिरूप एव न भवतीति
 क्य निषिध्यत स चाऽसन्धिरित्याह—सन्धिरित्यात्र, अत्र सन्धिशब्देन सन्धिनिमित्त
 स्योपचारादभिधान । धर्मं चरतीति “ धर्मोपमाचरति ” इत्यनेनकणि धार्मिकाः । भग
 वदभनतामिति—मन्यन्ते संन्यन्ते स्वेन रूपेण स्थाप्यन्ते पदार्था अनेनेति “ गोचरसं
 चर० ” इति च मार्ग, तदस्याऽस्ति मत्तौ भगवत् इतिरूप, अपण् पापकरयेऽतोऽस्ति ५
 मत्तौ अपणत्, अनवहितस्याऽन्यत्र व्यासक्तस्याऽमिहलीक्षरं सम्बोधनमामन्त्रयमि-
 त्यर्थः । असन्धिरित्युच्यतेमिति । ननु “ स्वरं वा ” इत्यत्रैवाऽसन्धिस्वरं वेत्तेवम
 सन्धिग्रहणं कियतां, नैव, लुक्संनियोगाद्विद्वत्पदानार्थत्वाद्बोधोपादानस्य, तेन यत्राऽ-
 ननाऽधिकारेण लुक् तत्रैवाऽसन्धिः, ततश्चाऽत्राऽऽप्युच्यतीत्यादौ सन्धिप्रतिषेधो न
 भवति । किञ्चैवं कृते सन्देहः स्यात्, स्वरं निमित्तस्यासन्धिर्यां भवतीति, ततो दण्ड 10
 अग्रमित्यनिष्ट रूपं स्यादिति, तथाऽसन्धिरित्यस्य संनियोगाद्विद्वत्त्वे यत्र लुक्
 निश्चिस्तत्र तत्सम्बद्धोऽसन्धिरित्यपि निवर्तत इति ।

‘ व्योः ’ । १-३-२३ ॥ इष्टवित्यत्र क्विपि सत्युद् स्यादिति विधि सिद्धमित्युक्तं
 न च ‘ स्वरस्य ’ इति णि लुक् स्यादित्यं “ ने सन्धि० ” इत्युपस्थानात्, तर्हि
 ‘ व्योः ’ इति क्य वस्य न लुक् ? सत्य, तदा स्यादित्यात्, अभ्यपतीति विष् 15
 क्त्वा, विधि तावद्यस्य न लुक् “ स्वरस्य ” इति णिबः स्यादित्यात्, क्विपि तु
 यद्यपि ‘ ने सन्धि० ’ इति णिबः स्यादित्यं न भवति तथापि न यस्य लुक्, ईसासः
 इत्यनेन व्यञ्जनद्वारा सिद्धे क्वाविति यत्र क्विपि क्वचित् व्यञ्जनकार्यमनित्यमिति
 ज्ञापनार्थम् । ततो यलुक् न भवतीति, यद्वा लुगिति संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति,
 ननु इष्टम् करोतीत्यत्र पदान्तत्वं नाऽस्ति णिलोपस्य स्थानित्वात् ततो द्वयङ्गविकृत- 20
 त्वं व्याहृतेरिति इति ।

‘ स्वरं वा ’ । १-३-२४ ॥ कपास्ते यथाहुरित्यादिषु स्यादिविधौ सोऽहः ”
 इति शोरसत्याव् ‘ असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ’ इति न्यायाच्च, ‘ अथ व्योः स्यादौ० ”
 इति न ईर्ष्यः ।

‘ अस्पष्टावबर्णोऽबनुभि वा ’ । १-३-२५ ॥ स्पष्टार्थमन्तात् क = व्यो 25
 शब्द० ” इति निपातनात्स्पष्ट ।

‘रोर्यः’ । १-३-२६ ॥ अत्राऽनन्तरोऽप्यवर्णादित्येव नाऽनुवर्तते । मोः प्रसुति-
म्यो यकारस्याऽस्पष्टविधानादिति, अप्यवर्णोऽप्यवर्णादिसमुदाय एवाऽनुवर्तते इत्याह-
अवर्णमो इत्यादि, तस्योरयनं तव्ययनमित्यत्रैव ‘रोर्यः’ इति प्राप्नोत्युकारसंज्ञाभावात् नैवं,
एवं कृते यकारसम्भवात्, “स्वेरे वा” इत्यादीनि छत्राणि निरर्थकानि स्युः ।

- ८ ‘इत्थान्द्वयानो द्वे’ । १-३-२७ ॥ कुर्वन्नास्त इत्यादि, नन्वत्र द्वित्वे कृते
पूर्वस्यनस्याऽनन्त्यत्वात् बत्त्वं प्राप्नोतीत्याह बहिरङ्गस्येति, उभयपदापेक्षत्वेनेति-बत्
तीति क्तिप्, “बह्व्यञ्जम०” इति बाष्, राजशेभिहेति परत्वात्प्रथम प्लुता,
नाऽऽभ्य इति नञोपाभावात्, प्रत्यक्षेण इत्यत्र मा भूदनेन द्वित्वं ‘र्न्नीर्णाद्विजने
इत्यनेन भविष्यति, उत्क्रिमर्भमेतद्विहृष्ये स्वर इत्युच्यते इति । उच्यते, यद्यन
१० स्याद्वित्त्वं स्याद्येन तु विकल्पनेति तदर्थं स्वर इत्युच्यते । इत्रह्यावित्यत्र संज्ञायां
पूर्वपक्षत्वाद् “इति असंज्ञायां तु कर्षणक” इति बत्वम् ।

- ‘अनाकृमाको द्वीर्णाद्वा छः’ । १-३-२८ ॥ इति दीर्घस्य विद्वेत्त्वं
न छस्याऽसम्भवात्, पदान्ते हि तस्य विकारेण भाष्य, ध्रुवप्रादिति आत्मा-
वर्जनादेव दीर्घादिति पदे लप्ते किमर्थं दीर्घादित्युच्ये ? आत्माकावप्यौ
१५ तत्पदुदासादन्यस्मादप्यव्ययादीर्घादित्यपि प्रसङ्गः स्यादिति । मुनि छायेति स्थिते
‘स्वेरेव्य’ इति द्वित्वं प्राप्नोति आत्मन्वे इति सिद्ध, तत्राऽन्तरङ्गत्वाच्चाऽऽमन्व
इति पूव सिद्धतो द्वेव्य गुणः” इति सिना सह गुण जनन विकल्पेन छस्य द्वित्व
मिति, ‘स्वेरेव्य’ इति नित्यं द्वित्वे प्राप्ते विकल्पार्थोऽयमारम्भ इति आत्मे द्वित
ईषद्वर्णाद्विषु चतुर्थ्येषु वर्तमानस्य प्रतिषेधः । माकस्तु प्रतिषेधवचनस्य क्रमेणो-
२० दाहरति आप्छायेतीषद्वर्णे, आक्छिनसीति क्रियायोगे, छिविरत्र इत्यद् ग्रहणे वतते
स चाऽऽका विद्विष्यत, आप्छायाया इति, छायां मर्णादां परिहृत्सेत्यर्था, अधिविषौ
चाऽऽक् छायामभिष्याप्येत्यर्थः । वाक्यस्मरणयोरिति-वाक्यं पूर्ववाक्यार्थविपरि-
तकरथरूपं, स्मरण विस्मृतावधेप्रकाशनं, प्रमान्छन्द इति-प्रमीयत इति उपसर्गावत्ता”
इत्यह् प्रमा चाऽसौ छन्दश्च प्रमाछन्दः ।

- २५ ‘प्लुताद्वा’ । १-३-२९ ॥ दीर्घादित्यनुवृत्तावपि द्विमात्रत्रिमात्रयोर्विरोधा
त्सामानाधिकरण्यासम्भवेऽपि मन्त्राऽक्रोधन्तीत्यादिवत्स्थानापधाराचक्षुष्यपदञ्चादि
द्वयजविशेष्यमात्रा, दीर्घोऽस्याऽस्ति स्थानित्वेनेत्यप्रादित्वादिति वा दीर्घछन्देन

पुनोऽभिधीयत इत्याह दीर्घस्थानादिति, ननु किमर्थमिदं यतो दीर्घमाभित्य “अना
स्माकम्” इत्यननेव द्वित्वं वा भविष्यति ? सत्यं, इदमेव आपकं ‘दीर्घादिदृष्टं
नप्सुतस्येति’

‘स्वरेभ्यः’ । १-३-३० ॥ पदान्त इति निवृत्तमिति । “गच्छति पञ्च
श्लो” इत्यत्र गच्छतीति निर्देशाच्च ।

‘ह्रास्वस्वरस्यानु नञा’ । १-३-३१ ॥ अप्यत इति ‘भीष्मस्य’
इति के, “वर्जः कणम्” इति कश्च, अप्यत इति यत्र न्यञ्जकादित्वात्कस्वेऽनेन
द्वित्वे वा औणादिकर्जे प्रथममव कस्य द्विरूपत्वाभाजनन द्वित्वं, यद्यत्र इति-ह्रादत
इत्यत्र पुरोदरादिस्वाद्वास्वा, अत्र द्वित्वे कृतञपि ‘रोरुङ्गम्’ इत्यनेन रलोप सति
न कञ्चिद्विनश्यति ? मस्य, यद्यत्र र वर्जनेन न स्यात्तदोत्तरसूत्रञपि रवर्जनाभावश्च
इत्यत्रोचरेण द्वित्वे ‘रोरुङ्गम्’ इति लुकि आह इत्यनिष्ट रूप स्यादिति । ननु कर
इत्यत्र द्वित्वे कृतञपि ‘कुर्गस्वा’ इत्यादिनाऽस्य लुगभविष्यति किं स्वरवर्जनेन ? मस्य
चारु दारु वारीत्यादौ चारु शारु वारी इत्याद्यनिष्ट भवेदिति स्वरवर्जनेन, अत्राऽनित्य-
स्याऽभावे सत्यन्तरङ्गत्वाद् द्वित्वकृत पश्चात्परोच्चानिमित्तत्वेन बहिरङ्ग द्विवचन स्यात्
तत्र प्रोर्णुभावेत्यनिष्टरूपापत्तिः, ननु द्वित्व कृतमपि निमित्ताभावात् इति निवर्त्त्येति
किमनुग्रहणेन ? सत्यं, अनुग्रहणादेवाऽयं न्यायोऽनित्य इति ।

‘अदीर्घाद्विरामैकक्यस्ये’ । १-३-३२ ॥ अदीर्घादिति पपुदामादनुवृत्तस्य
स्वरस्य विश्लेषणमित्याह अदीर्घात्स्वरादिति, अथ स्वक् इत्यत्र प्रथमककारस्य ‘संभो
गत्वाऽऽदौ०” इति लुक्स्मात् भवति ? न च वाच्यमयं द्वित्वाद्योऽनर्थक्य इति, अन्यत्र
द्वित्वभुतमरितार्थत्वादिति ? सत्यं, अहस्वरस्यति ह्रोपादानाद् व्यक्तिपदाय आधीयत, 20
तत्र च ककारविषयस्य द्वित्वस्याऽऽनर्थक्यं मा भूदिति न भवति, ननु “किञ्चौ”
इति घट्टे द्विवचननेर्ध्वं आपित, यथा सानुनासिकस्याऽपि निरनुनासिक एवाऽऽवेद्य
इति, तत्कथं सत्यमतः इत्यत्र सानुनासिको यकार इति ? सत्यं, स एव सानुनासिको
पकारो द्विरूपो भवति न त्वय मिथ आवेद्य कियत इति सानुनासिक एव भवतीति,
एकयाऽपि चार्धकृतया द्वावपि यकारौ सानुनासिकौ ज्ञायत, सानुनासिकपकार
स्य च द्वित्वापन्नत्वादिति, गाव एन प्रासीरभिष्टि “विष्णो नान्नि” इति कः,
त्रिपद्य इति “भैर्वोपस्यौ” इति यः, अत्र द्वित्वे कृत रलोप च वार्ये स्यात्,

उदविधानस्य पुंसि विसर्गान्तस्य परितार्कत्वाच्चपुंसके तितउ इत्यत्र विरामस्वस्वो-
कारस्य द्वित्व स्यात्, प्रथमत्वादिक्रमिति पठ्य्यदनमित्यादिषु ।

‘अव्ययस्यान्तस्थाताः’ । १-३-३३ ॥ अन्तस्थात इत्यत्राऽऽयादित्वाचक्षुः ।

‘ततोऽस्याः’ । १-३-३४ ॥ दध्य्यत्रेत्यादौ । ‘असिद्ध बहिरङ्गमिति’

- 5 न्यायादन्तरङ्गे द्वित्वे कृत्ये बहिरङ्गो याधादेशोऽसिद्धः कस्मान्न भवति ? न चाऽ-
स्याऽसिद्धत्वे सूत्रमिदमनर्थकं भवतीति बाध्य, ध्यानमित्यादावनादय्यरूपं यादौ तस्य
साधकाद्यत्वादिति ? उच्यते, ‘न चर्म्मिणीयकि’ इत्यत्र द्वित्वस्य सन्निविष्टित्वे
न स्थानिबद्धानप्रतिपक्षे सिद्धे द्विग्रहणमसिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति न्यायस्य बाधनाय
द्वित्वमुपपद्यत । तथाऽप्येत्यस्मिन् रस्य न द्वित्वमईस्वरस्वेत्यधिक्यत्वात्, उक्तं तु
10 द्वित्वे कस्मान्यतीति द्रष्टव्यं ।

- ‘शिटाः प्रथमद्वितीयस्य’ । १-३-३५ ॥ एम्स्थान इत्यतः कर्तरि “ वा
जकः ” इति धे इदौ ‘जीतेरवाग्व’ इति क्त्वा स्वाधी स्थापयतीति वा
“स्तेरम्य इ” स्वाभिः अस्पृष्ट इति व्यधि शिन्वेवास्य ” इति बाऽऽस्प, स्वम्प्रात्र
इति स्वम्प्रात्र इति स्थिते वो ह्रस्वो ” इत्यनुनासिको अकारस्तवम्प्रात्र इत्ये
15 अवोषे मबभो इति कस्य वा ।

ततः शिटाः’ । १-३-३६ ॥ तान्यां ततः, तच्छब्दस्याऽनन्तरपूर्ववस्तु
परामर्शित्वेन प्रथमद्वितीययोरनुकर्ष इति, सिर्द्याचस्य “ इति पस्य कक्षरे कृते
द्वितीयादपि सस्य द्वित्वे अकृत्सरा इति वक्ष्य । नराः भुवन्तः सीदन्त्यस्यामिति
पृषोदरादित्यात् वृसी, कक्ष्यते इति विमन्तस्य, एष कर्म्यत इत्यपि ।

- 20 ‘पुत्रस्यादिन् पुत्राविन्याकोशे’ । १-३-३८ ॥ नकारान्ततामिभ्यश्च
र्षमादिभिति क्त्वाञ्छ उच्चप्राप्तोऽपि नलोपो न कृतः, आदिन् पुत्राविन्पुत्रादानेऽपि
न्यमग्रह इति न्यायात् क्षिपाद्वाहृत, तत्रैव प्रायबाऽऽकोशसम्मवाद्, क्षीव
त्वंलोऽपि पुत्रादनेनाऽऽकोश तत्राऽपि प्रतिपक्षो भवत्येव, पुत्रादौ भवेति, असीत्वं
पुत्रानस्तीति “ अतोभीक्ष्णे इति चिन् पुत्रादिनी क्षिप्तुमारीति, अप्यारोपेण हि
25 निन्दाकोशौ, तच्चास्मान् तु तदमम्य इति प्रतिषेधमाभाद् धैरीर्वाद् इति
द्वित्वं भवत्येव, नागीति जीतेरवाग्व० इति जीः ।

‘स्मां पुद्गलैर्ऽन्त्योऽपदान्ते’ । १-३-३९ ॥ यद्यत्र वगग्रहण न स्या
 पदा मन्तेत्यत्र वकारास्याचस्याऽपि वकारापेक्षयाऽन्त्यस्यादित्यभ्यस्यनिरासाय
 परमग्रहणम् निमित्तपर्यस्येवेति-वकारनकारापेक्षयाऽन्त्यस्य वर्णस्याऽन्त्यस्याऽभावादिति ।
 यद्बुधचनमिति-अयमर्थो ‘वर्णमहणे जातिमहणमिति’ जातिनिर्देशे प्राप्ते यद्बुधचन
 व्यक्तिनिर्देशार्थं, तन यानान्तकारो नकारस्याऽपदान्तस्तत्र सर्वत्र तद्व्युत्पत्त्यपेक्षया ५
 वैयर्थ्यं ना भूदिति प्रवर्तमानोऽन्त्यः कार्यान्तरबाधायै प्रभवति । गम्यते, हन्यत, इत्यत्र
 न्नोर्निमित्तपकारस्याऽन्त्यो रः स्यात् ।

‘शिङ्गेऽनुस्वारः’ । १-३-४० ॥ ननु पिङ्गि इत्यादौ भस्वाजुङ्ग
 स्थानित्वादकारेण यस्य व्यस्यनानादनुस्वारो न प्राप्नोति, किमन्वित्पाभवेण ?
 नैवम्, “न सन्धि०” इति सन्धिषिञी स्थानित्वनिषेधात् । ननु इत्स्य छिट्संज्ञां 10
 कृत्वा छिद्यनुस्वार इत्येवोच्यताम् ? सत्यम् यदि इत्स्य छिट्संज्ञां कृत्वा इहहग्रहणं न
 क्रियते तदा औबद्धित्यत्र “अधोपे छिटः” इति ह्रस्वोपजनिटं रूपं स्यादिति ।

‘रो रे लुङ्गीर्ध्व्याविकुलः’ । १-३-४१ ॥ ‘नन्वपदान्त इत्यधिकारात्
 अचपाः, अपासाः, अचोका, अचासाः, अचाकाः, अपापाः, इत्यादिष्वेव प्राप्नोति, ननु
 सारान्पमित्पादाविति ? नैवम्, अविदुत इति इद्गृहणादपदान्त इति नाऽनुवर्तते, यत् 15
 इकारात्परस्य रेफस्य रेफेऽपदान्ते सम्मबो नाऽस्तीति, मिश्रस्थानिनिमित्तमपनाद्वा । किं
 पुनरिदं सानुबन्धस्य कार्यिणी रेफस्य ग्रहणं निरनुबन्धस्य वा ? तत्राऽऽद्यपक्षेऽस्मी रवेने
 त्यादि सिध्यति, न तु पुनरु रमत इत्यादि, द्वितीयपक्षे पुनरु रमत इत्यादि सिध्यति
 न त्वधी रवेनेत्यादि । न त्वोमयपरिग्रहे किञ्चिन्मिथामक्रमस्ति ? उच्यते-अत्र ‘रो रे०’
 इत्येकप्रवर्तनैव सत्रयोर्योच्चारणादेकत्र सानुबन्धस्याऽपरत्र निरनुबन्धस्य निर्देशात् ‘निर 20
 शुभ्रमहणे सामान्यमहणमिति न्यायाच्च सामान्येन ग्रहणं भवतीत्याह रेफस्त्विति ।
 अनन्तराभासमिति-ननु सामान्यनिर्देशादनन्तराभासवेति कृतो सम्मत्त इति चेत् ?
 उच्यते-रे इत्युपस्येवसप्तमीनिर्देशाङ्गुलिब वीर्षोऽपि रेफोपश्लिष्टस्यैव भवतीति ।

‘हस्तु’ । १-३-४२ ॥ अन्विति, इह सत्र पदान्ते “तृतेस्तृतीयः” इत्यस्य
 वाचकम्, अपदान्ते तु “तृतीयस्तृतीयचतुर्थे” इत्यस्य चेति, ततोऽन्वित्यधिकार एतयोः 25
 सत्रयोर्विषय मुक्त्वा ज्ञातव्यः । अत एव मधुलिङ्गीकृते इत्यत्र पूर्वं तृतीयत्वाभावे सति
 न द्व्यधिकस्तवेति । अङ्गु इति-अत्र ‘माभ्यन्ताह०’ इति यस्य इत्ये ‘जदीर्घ-
 द्विगम०’ इति तस्य द्वित्वे ‘तृतीयस्तृतीय’ इति इत्य ङः आतृबम्, आतृबमिति-तृती

संज्ञो, इहोत् उच्यते इति भात् “वेदेरेव” इतीहनिषेधः । सेडा इति-नन्वत्र परस्मादुपो
 मविप्पति किमन्वित्यधिकारेणेति ? सत्यम्, उलोपस्याऽऽपाभितत्वेनाऽन्तरङ्गत्वात्प्रथमं
 उलोपो दीर्घत्वं च प्राप्नोति । ननु हस्याऽऽश्वाससर्वमप्यसत् ततो गुणो मविप्पति ?
 सत्यम्, ‘तवाप्यसिद्धं बहिरष्टमन्तरद्व’ इति दीर्घत्वं स्यात्, ‘वारो विधि’ इति
 5 न्यायेनाऽन्तरङ्ग इत्वं ततस्तस्मिन्मिषये गुणोऽसिद्धो यतो गुणोऽवार्थो विधिरिति,
 कार्यसिन्धपक्षे इदमुक्तं, आश्वाससिन्धपक्षे तु गुणे कृते इत्य मवति ।

‘उदात्तास्तम्भः सः’ । १-३-४४ ॥ ननु उदात्तादित्यत्र सकारलोपः
 कस्मादभवति ? न च वाच्यमङ्गागमनं व्यपधानात् मविप्पति, यतोऽङ्गिनोऽङ्ग
 व्यपधापकं न भवति, सत्यम्, आहृत्पाठ इति पदं स्यात्तम्भः सकारस्य च
 10 सम्बन्धनीय, उदात्तात् उदात्तम्भदित्यनयोः सिद्ध्यर्थम् । उदात्तादित्यत्राऽङ्गाममात् पूर्व-
 मन्वित्यधिकारात् भवति, अङ्गागमे च सति पञ्चम्या निर्दिष्टे परस्य तवाऽन्तरस्त्व
 न व्यपहितत्वेति न भवति । उदात्तान इत्यत्र स्थानस्य विशेषणं उत्, न तु सिद्धेतिरिति ।

‘तदः सेः स्वर पादार्थः’ । १-३-४५ ॥ तद इत्यनेन उदात्तेष्वस्य सत्य
 प्रथममन्यथा व्यञ्जनात्सिलोपाः सिद्ध एव । अनुकरणत्वात्तद इत्यत्र त्वादयस्त्वामात्राः
 15 द्वन्द्वार्थानुकरणं हि ‘प्रकृतिवचनकरणम्’ इति न्यायः प्रवर्तते । द्वन्द्वानुकरणं तु नति ।
 कश्चमिदमिति चेत् ? ‘तदः सेः स्वर’ इति ‘पेरिम्पवात्किञ्च’ इति सूत्रसूत्रात् ।
 पादार्थेयं पादार्थो यस्या इति वा पादार्थः ।

‘एतदस्य व्यञ्जनेऽनग्रन्तमासः’ । १-३-४६ ॥ प्रकृतेः परः भूयमात्रं
 सकारः प्रकृत्यन्तरसद्वितीयतां यमयन् पूर्वसूत्रभुतप्रकृत्यैव सद्वितीयतां यमयति ।
 20 नञः समासो नञ्समासस्ततो इन्द्रमर्भो नञ्त्स्युरुपः । नञ्समासं च सति न भवतीति-
 अनन नञः क्रियासम्बन्धं दक्षयन अनग्ननञ्समास इति प्रसङ्गप्रतिषेधाऽपमिति दर्श-
 यति । पशुदास इति सति नञ्पुरुषं परसदृशं इति न्यायन नञ्समासादन्यत्राऽपि
 समास एव वतमानाभ्यामेतत्तच्छब्दाभ्यां सिलोपाः स्यादिति । अनग्ननञ्समासे इति
 प्रतिषेधात् परमैव करोतीत्यादौ तदन्तादपि संसृष्टं । धनं सम्भा भेताभाङ्गम्परि
 25 इति ये वन्त्यः-अनुपबन्धप्रवृत्तादिति-अयमर्थः । सरिति इदनुपबन्धप्रवृत्तादन्यानुपबन्ध
 दायस्य लोपाभावात्, एतद्यु चरतीत्यादौ । अथाऽत्र परत्वादत्वं पक्षे च कृतं सकारस्या
 ऽमात्रादुपो न मविप्पति ? सत्यम्, विश्वपिहितत्वात्त्वपक्षस्याप्यं पूर्वयव लोपाः
 स्यादिति । किञ्च एतत् स्कुम्भातीत्यादावपि स्यात् ।

‘व्यञ्जनात्पञ्चमान्तस्थायाः सस्ये वा’ । १-३-४७ ॥ समाहारेऽपि घञ्
त्वाद् इस्वामात्रः । आदिष्यो देवताऽस्याऽऽदित्य इति-अत्राऽकारलोप लुका सन्धि
विधित्वात् स्थानिवद्भावाप्रतिषेधेऽनेन पक्षे यत्तुह । स्य इति कृतं आह्वयत्वादिष्वपि स्यात् ।

‘घुटो घुटि स्वे वा’ । १-३-४८ ॥ प्रथमिति-अपूर्णाद्वातेरारम्भेऽप्ये के,
“ प्रादेशस्त० ” इति चादेशः । अन्वीयते स्म कः “ निधिरैषन्वात् ” इति चः । 5
द्विभिः पिभिः इति-द्विपुपयोः पञ्चम्या ह्यो “ रैषां स्वरात् ” इति अग्रस्यये “ भास्पो-
हंङ् ” इत्यलोपे “ भूतेः० ” इति द्वेर्दिभावे ‘ वृतीयस्ववीच ’ इति वृतीयस्ये
“ वरैर्गत्स० ” इति इत्से “ भ्नां भुङ्० ” इति गत्वेऽनेन पक्षे ङलोप वेति । भास्व-
मिति-भृगो ‘ भृङ्म्यां नोऽन्त्यम् ” इति किति ग नागमे भृङ्ग ‘ वत्सेदम् ” इत्यपि ।

‘ वृतीयस्तृतीयचतुर्थे ’ । १-३-४९ ॥ लिख्यते इत्यत्र सस्य गः, बन्मते 10
इत्यत्र सस्य द आसन्नः प्राप्नोति ।

‘ अचोपे प्रथमोऽशिष्टः ’ । १-३-५० ॥ पयस्तु इत्यत्र “ रैषसे जप्तं वा ” इति
विधानादपि न प्राप्नोति किमष्टि इति वचनन ? सस्यम्, श्योतवीत्याद्यर्थम् । तथाऽष्टि
इत्यमात्रं इष्टः पुरुष इत्यादौ कस्याऽऽदिः कादिरिति व्याक्यया विसर्गस्यापि अपञ्च
मान्तस्थिति घुट्त्वे अवर्णहविसर्गकप्रत्याः कप्प्रा इति कत्व स्यात् । श्योतवीत्यादि 15
प्रयोगत्रये ययासङ्ख्य चटताः स्युरिति । अस्ति आस्ते इत्यादिषु च सस्य वकारः स्यात् ।

‘ विरामे वा ’ । १-३-५१ ॥ वैपयिकमिदमधिकरणम् कृद् इत्यादि-चवर्ग्यो
अकारः, ‘ परैकवक्तिस्तुको यम् ” इत्यादौ वचनः । कुर्वित्वादिचतुष्टये कटवपाः स्युः ।
यम इत्यत्र यः स्यादिति ।

‘ न सन्धिः ’ । १-३-५२ ॥ संहितायामिति-सन्धीयन्ते वर्णा अस्यामिति 20
“ क्षीप्नु ” इति किति ते संहिता, वर्णानां परः सन्धिकर्षः । एकपद इति-विषय
सप्तमीति इति, अन्वीयत्याहायेकपदे नित्य संहिता । चातृपसर्गयोरिति-चातृपसर्गयोः
प्रेत्यसतीत्यादौ नित्यसप्तमित्वात्समासस्यापि निरन्तरानेकपदात्मकत्वात् पदचातृ-
सर्गसमासानां नियमेनैकप्रयत्नोच्चार्यत्वाच्च विरामायामाधिकृत्यं संहितेति । वाक्ये तु
सर्वत्रैकप्रयत्नोच्चार्यत्वात्समासनिर्णयमाहिरामामात्रेण संहितेति । 25

‘ रः पदान्ते विसर्गस्तयो ’ । १-३-५३ ॥ विसर्गः पदप्रत्ययेति विन्नुदयं

कृतेः, तयोरित्यत्रैकाग्रि सप्तम्यवयवादिषा मिथते; एक्य वैषम्यिकेऽधिकरवेऽत्रा
तौपक्षेपिके इति । असिद्धं इति-प्रत्ययाभितत्वेन बहुस्थान्याभितत्वेन च बहिरागत्य,
वर्षमात्राभितत्वेन स्वन्तरङ्गता । पदादेशः पदनदिति च इत्यादौ कृते रेफस्य
प्रदान्तत्वमिति ।

5 'क्यागि' । १-३-५४ ॥ क्याग्वेव विसर्गनियमात् क्याङ् प्रकन इत्य
स्मिन् बिह्वायुषीयोऽपि ।

'शित्प्रचोपात्' । १-३-५५ ॥ अचोपात् परस्य पदान्ते रेफस्याऽऽत्मवाद
चोपादिति द्वितीत्यस्य विधेयत्वमित्याह-अचोपात्पररे द्वितीति ।

10 'अरोः सुपि रः' । १-३-५७ ॥ ननु पयःसु इत्यादिषु " सो ऋः " इति
कृतेऽन्तस्वाङ्गारेण रेफात्परः प्रकारः कर्षं न भवति । सत्यम्, नित्यत्वात् " रा पदान्ते
विसर्गस्तयोः " इति भवति । कर्षवर्नाच्छाधमिकन्यायो निरनुबन्धन्यापमाऽनित्यत्वेन
" रा कस्यपक्षयोः " इत्यादौ छाद्यमिकस्याऽपि भवति ।

15 'वाहर्पस्यावयः' । १-३-५८ ॥ निपातनात्पदान्ताधिकारो निवृत्तस्तेनोप-
क्षेपे न याति, तथा च-अपीरमित्यादि सिद्धम् । गीर्पतिरिति-अत्र धीरस्यामिना प्रातः
पुत्रादित्वात् पक्षमिष्यते । प्रचेता राजमिति सम्बोधने विधेयज्ञापनाय सम्बोधनात्
न्यत्राऽप्युदाहार्यम् । तथा समास एव अन्यत्र तु अम्बादिरिति दीर्घत्वे विधेयमात्रः ।
पदुत्पन्नः-कर्मचारयात्समासान्ते प्रचेताराजः प्रचेताराजः । अकृतोऽप्याह-प्रचेतसो
राजा प्रचेताराजः । प्रचेतो राजाऽस्य प्रचेताराजा प्रचेतोराजमिति, आकृतियवार्त्वा-
दनुवचनस्य । वारि भवति कपिदिति हे वार्त्वाः । उपसि शुष्यते " नेान्पुपान्त्य " इति
20 के उपस्युच इत्यनयोः छान्दोग्यं च न भवतीति ।

'शित्प्रचोपात् द्वितीयो वा' । १-३-५९ ॥ अत्राऽऽद्यत्वं प्रतिवर्तमानं
प्रथमापक्ष च द्वितीयमिति, तेन कषटतपानां स्रष्टव्यकाः क्रमेण द्विति भवन्ति ।
क्रमेणोदाहरणानि ।

25 'तवर्गस्य अवर्गोऽवर्गार्थ्यां योगे चटवर्गौ' । १-३-६० ॥ ज्ञानित्वा-
द्विद्वेत्वादि-अयमर्थो योगब्रह्म विना सहार्थवृत्तीभ्यां श्वैवर्जस्तेवर्गोऽन्य " इत्यादि
वत् अवयवदिरपि स्वानित्वाच्छङ्का । परद्विभोगपञ्चम्यां तु पूर्वम्या निर्दिष्टे परस्य "
इति म्यापात्परस्यैव तवर्गस्य स्वाद्य पूर्वत्वेति योगब्रह्मणम् । ननु तवर्गस्य कार्वित्वापेन

न विधिद्वयवर्णसमुदायस्याऽभिधानात् तच्च क्षेत्रे इत्यादिषु एकैकस्य तद्वर्गद्वयप्रवृत्तौ
 कथं कार्यित्वमिति ? सत्यम्, समुदायैकदेवस्याऽपि तदात्मकत्वात् ग्रामो दग्ध इत्या-
 दिवत् समुदायद्वयेनाऽभिधानात् इत्याऽपि तद्वगत्वं सति दक्षारूपतद्वर्गस्याऽनन-
 नकारः; यद्वा यथा ग्रामे वसति गृहे वसतीत्यादौ ग्रामाद्येकद्वयादेरपि ग्रामादिशब्दा-
 मिधानम् । न हि देवदद्याद्विरेषमभिधीयमानो ग्रामं वा व्याप्य वसति किन्तु सदेक- 5
 द्देशे ! तत्र स एकैकदेशो ग्रामो गृहं चोप्यत तद्वद्व्याप्तीत्यदोषः । सञ्छादयतीति-
 छदम् संवरणे इत्यस्य छदण् अपवारणे इत्यस्य वा युवाहः स्वार्थभिन्नतस्य रूपम् ।
 सञ्छादयतीति 'प्रयोकृष्णापारे निगू' "इत्यर्थोऽयम्" इति मित्तन्तस्य वा रूपम् । रात्रि-
 इति-शसि कसो कसि च रूपम् । एवं "मत्तम् इत्यपि । पूर्वेण दक्षारयेति-" नै शात् "
 इत्यनेन निषेधो वक्ष्यते, परेण पक्षारेयेति-" विरैवर्गस्य "-इत्यनेन । अन्वित्यधि- 10
 कारात् अङ्घ्रिपतीत्यत्र द्वित्वे कृते पञ्चाद्वर्गः, अन्यथा अङ्घ्रिपतीत्यनेन रूपं
 स्यात् । एवमङ्घ्रिपते इत्याद्यपि । एवमुत्तरद्वयेऽपि "वर्गः कम्" इति न भवतीति-
 तच्च क्षेत्रे, तच्चरतीत्यादौ उभयाभितत्वाच्चत्वं बहिरङ्गं पदमाभितत्वात्कत्वमन्तरङ्ग-
 मिति । दक्षारस्य पत्नमपीति-ब्रूयतीत्यादौ "सत्ये शपी" इति कृतस्य दक्षारस्य
 "वैकल्यम्" इत्यनेन ब्रूयाभित पत्नं प्रत्ययामावाच्य भवतीत्यर्थः । 15

'सत्यं शपी' । १-३-६१ ॥ ननु ब्रूयतीत्यत्र 'इत्यापदिष्टं कार्यं ताव-
 द्यस्याऽपि भवतीति' मन्नात् "नाम्यन्वत्त्वा" इत्यनेन पत्नं कथं न भवतीति ?
 उच्यते-पाठकालं यो इत्यसक्तारस्तस्य कृतत्वामावाधिति ।

'न शात्' । १-३-६२ ॥ तद्वर्गस्येति-असम्मन्नात्सत्येति न व्याख्यातम् ।

'पञ्चान्ताद्वर्गवर्णनाम्मगरीनवतेः' । १-३-६३ ॥ तद्वर्गस्येति-उत्तरत्र 20
 तद्वर्गस्येति मन्नात्तद्वर्गस्य सत्यं वेति छम्यतेऽत्र । नामित्वामाद्व्यस्येति-अनुप्रत्य-
 यान्तस्य पञ्चमस्य च नमस्तद्वर्गस्य दक्षः । अत्र य आमाद्व्यो नास् तस्यैवाऽर्धवत्त्वा-
 द्ब्रह्ममित्याह-पञ्चानाम्-नामद्व्यो नकारान्तोऽवयवोऽकारान्त इति ।

'खिलौ' । १-३-६५ ॥ अनुनासिक एव भवतीति-शिपरीतनियमस्तु निर-
 नुनासिकस्य सानुनासिक इति, 'हृदयस्य दक्षः' इत्यत्र दृष्टासेति करणाय 25
 भवति । प्रायिकं चैतज्ज्ञापक, तत्र "संमानानां तेन वीर्यः" इत्यादौ आसन्न एव भवतीति ।

॥ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥

- ‘अत आः स्यादौ जसूभ्याम्ये’ । १ । ४ । १ ॥ अत्र प्रत्ययाप्रत्ययबोद्धि
सिद्धे स्यादिग्रहणं ‘अप्यमसत्यरे’ इत्यादौ प्रयोजनार्थम् । तेन राज्ञम्यामित्यत्र नतोपस्य
स्यादिविधौ विधेयेऽसिद्धत्वादाकारो न भवति । न चाऽयं स्यादिग्रहणमात्रे “त्रिषदुत्त”
इत्यादिविहितस्य स्याद्वर्ग्यमपि विध्यतीति । यत्तत्त्वस्य ग्रहणेऽपि न किमपि फलम् ।
8 अन्यथा स्यादिग्रहणे ध्वनिग्रहणात् कर्णा प्रत्ययत्वात् ‘किञ्चिन्मिति’ इत्येत्वं प्राप्तं निषि
ध्यते । किञ्चाऽयं स्यादिग्रहणमात्रे वन्य इत्यत्राऽपि “अथर्वेण्यत्वं” इति बाधित्वा-
ज्कारः स्यात् । इष्टा इति—अत्र जसि अपवादत्वात्समानदीर्घत्वबाधकस्य “कुतोऽस्य-
देत्वपदे” इत्यस्य बाधकोऽवभाकारः । आम्नामिति—इत् छन्दस्य भवतीति “कैचिद्
इति हे अपकृतेर्वा सिद्ध । अमनाम्यामिति—स्यादेः पूर्वमेकपदत्वाभावात्कच “रपृ-
10 र्ण” इति वत्सं भयनप्रकृतेः ? उच्यते—मायिनि सूतवदिति न्यायाज्जवति । अमना-
वेति—अकारसन्निपातेन विधीयमानो यकारस्तद्विधाताय कच प्रभवतीति न बाध्यं,
पग्रहणैर्पर्यप्रसङ्गात् ।

- ‘मिस्त ऐस्’ । १ । ४ । २ ॥ एसादेऽनैवेति—एसादेऽस्ते कृते ‘छगत्वा’ इति
न बाध्यं, विधानसामर्थ्यात् । अन्यथा दवेरिस्मिनिर्तं स्यात् । तदा इति कृपात् ।
15 अतिवरसैरिति—एकदश विकृतस्याऽनन्यत्वात्कृताइत्येऽपि अराधश्च एवति । मिस्त
इति—एसाद् इत्यस्याऽभिपूर्वस्याऽभिप्रायत इति ‘वर्षसर्गावतः’ इत्यकि पूर्वोदरादि-
त्वादमेरकारतोपे यस्य सकार आपि तस्यानुरोधादिकल्पेन ठाममे मिस्ता मिस्तत् ।

‘इवमवसोऽज्येष’ । १ । ४ । ३ ॥ इष्टावधारणार्थ इति—तेन प्रत्ययान्वितो
न भवति । तदभावे च तस्यै विधौ तिस्थादि सिद्धम् ।

- 20 ‘दाकसोरिनस्यौ’ । १ । ४ । ५ ॥ अन्ये स्थिति—यदि हि अतिवरसिन्नेत्ये-
त्त्वाकारस्य साधुत्वेन नाऽमिमत् स्यात्, तदा ठा इत्येवस्य नकारादेऽमेव कृपात्
तत्राऽपि सेत्वे कृत् इत्येवेत्यादि सिध्यत्येव । कचमेत्वमिति चेत् येद्वद्वत्सोऽसि
इत्यत्र ठावचनप्रक्षेपात् ।

- 25 ‘केऽस्योर्पातो’ । १ । ४ । ६ ॥ अत् इत्येव क्लिप्तत्वात् किं दीर्घकरणेन ? न चैवं
कृते कृतात्वा इति प्राप्स्यतीति, तदा हि त् इत्येव कृपात् । सत्यम् । मतान्तरेऽतिवरसा
दित्यपि मन्यते तत्सिद्धत्वं दीर्घकरणम् । दीर्घकरणञ्च स्वमतेऽपि सम्मतमिति बोध्यम् ।

‘ सर्वाद्विः स्मैस्मात्तौ ’ । १ । ४ । ७ ॥ परमसर्वस्मापिति-स्याद्याक्षिप्तस्य
नाम्नः सर्वाद्विशिष्टेष्वपि द्विष्टपणेन च तदन्तर्निधेर्मावाप्त्य सर्वाद्विरिति द्वन्द्वे निषेधाद्वा
‘ ग्रहणवता नाम्ना न तदन्तर्निधिः ’ इत्यस्याऽनुपस्थानाच्चदन्तस्य परमसर्वस्मै
इत्युदाहृतम् । केवलस्य व्यपदेशिवन्नावाचदन्तस्य इत्यम् । विश्वस्मापिति-सर्वशब्द
साहचर्याद्विश्वशब्दस्याऽपि समस्तार्थस्य ग्रहणं न तु अगवर्धस्य । स्वार्थिकप्रत्ययेति- ५
इत्य् वदतोऽयमाश्रयः । स्वार्थिकप्रत्ययोऽपि गणपाठफलमिति । अपराणीति-शब्दरूपा
पेक्षया नृपुंसकनिर्देशो नाऽर्थापेक्षया । तेन स्त्रीपुंसपुंसकेषु सर्वेष्वप्यर्थेषु सर्वाद्वित्वमिति ।
स्वामिधेयेति-पूर्वादीनां शब्दानां स्वामिधेयो विद्मद्देष्टुकात्स्वमाबोऽर्थस्तमपद्यते यः स
स्वामिधेयापेक्षः । बोध्यधारणे । विगादीनां शब्दानां पूर्वाद्विशब्दाभिधेयानां यत्पूर्वा-
द्वित्वं तन्निमित्तमन कश्चिदवधिमपेक्ष्य सम्पद्यतं न त्ववधिनिरपेक्षम् । तथाहि-पूर्वस्य 10
देष्टुस्य यत्पूर्वत्वं उत्परं देष्टुमवधिमपेक्ष्य भवति । परस्याऽपि यत्परत्वं तत्पूर्वदेष्टुमपे-
क्ष्य भवति । तस्मात् पूर्वाद्विशब्दवाच्यापद्येऽवधिमं कनचिदवधिना भाव्यम् । तत्र
तत्संबाध्यधेयः पूर्वाद्विशब्दाभिधेयापद्येऽवधिभाव एकान्तिकः स नियमो व्यपस्था-
परपर्यायः । तस्मिन् गम्यमाने पूर्वादीनां शब्दानां स्वामिधेय एव वर्तमानानां सर्वा
दिकार्यम्, न तु वाच्ये । यो हि पूर्वाद्विशब्दाभिधेयादर्थान्यस्याऽवधिमृतस्य नियमः स 15
कच पूर्वाद्विशब्दवाच्यो भविष्यतीति । अतस्तस्मिन्मान्तरीयकतया गम्यमाने पूर्व-पर-
अवर-वक्षिण-उत्तर-अपर-अवर इत्येतेषां सप्तशब्दरूपाणि सर्वादीनि भवन्ति । अवधि-
मति विगाद्विशब्दं वर्तमानानि पूर्वादीनि सर्वादीनि भवन्तीत्युदाहरति-पूर्वस्मै इत्या-
दि । बहिमविनति-बहियोनि चर्मे बहिष्ठु धर्मिणि बहिःशब्दः । पुरि वर्तते इति-पुरीति
शब्दप्रधानो निर्देशः । यदाऽन्तरशब्दस्य पुर्व्वञ्जानन्तो वाच्यो भवति तदा सर्वाद्वि 20
त्वस्य निषेधः । यदा ईकारान्तोऽकारान्तो वा पुरः पुरी प्रहस्तदयश्च वाच्या भवन्ति
तदा सर्वाद्वित्वमस्त्येव । सर्वधिमज्ज्यादय इति-आदिशब्दाद्यवायोमकक्षेपपूर्वनिपात
पुष्मावहद्विआत्-आयनिञ्-मयट्-अकृप्रयोजनानि ज्ञायन्ते इति । न तु सर्वमादीयते
पृथक्तेऽभिधेयत्वेनेत्यन्वर्थार्थपण्यात् सर्वेषां यानि नामानि सर्वादीनि । संक्षेपसर्जनं
च विशिष्टेष्वतिष्ठेत । तथाहि-यदा सर्वशब्दः संज्ञात्वेन नियुज्यते तदा प्रसिद्धप्रवृत्तिनि 25
मितपरित्यागात्स्वरूपमात्रोपकारी प्रवर्तत इति विश्लेष एवाऽप्यतिष्ठत । तपसर्वनमपि
अहत्स्वाधमअहत्स्वार्थातिक्रान्तार्थविश्लेषणतामापन्नम् अतिसर्वायेत्यादावतिक्रान्तार्थं
धर्ममिति । एवं बहुमीहावपि । तमत्पूरब्जतो नाम्युपास्य०” इति क उमः । तत्पूर्वा-
पाठः “ जातो वो ह्यायामः ” इति च निपातनाद्विश्व उमयट् । उत्तरति-प्रत्ययानुक्त

रजम् । दित्तरिप् सम्प्रमेष्टः “ केचिद् ” इति डे । त्वत् अस्यैव धातोः “ संभोत्र
स्थाभवाद्यः ” इति निपातनात् ।

‘नेमादौप्रथमचरमतयायास्यकतिपयस्य वा’ । १।४।१० ॥ द्वित्येति-
तयि रक्षणे च, अयि मतावाभ्यामपि तयायो शब्दौ स्तः । परं व्याख्यानात्तयायो
५ प्रत्ययौ । तयोः केवत्तपोरसम्भवाच्चदन्तरस्य कार्यं दर्शयति-तमेति व्युत्पत्तिपक्षे तवत्-
साहचर्यादयस्य तद्वितस्य ग्रहणं, न तु “ गवैद्वय इत्योपादिकस्य । व्यसि
तविभाषेति-व्यवस्थित मर्यादानतिक्रान्तं प्रयोगकारं विशेषेण यावते विभाषेति ।
अर्धा नाम केचिदिति-नामस्यव्ययम् । नाम नाम्ना संख्या नाम प्रसिद्धानां वा ।
केचिद्वर्तते किं नाम अर्धा नाम तदा द्वीवः ।

10 ‘द्वन्द्वे वा’ । १।४।११ ॥ कृते च दशनामिति कृतं द्वन्द्वस्योभयपक्षप्राधान्ये-
न्येऽपि कृतरद्वयना इत्यत्र ‘द्वन्द्वे वा’ इति न विकल्पः । सर्वादिरित्यान्तरवर्षणी
विज्ञानात् । यथा सर्वादिरित्याहुषा पञ्चमी व्याक्येया । ‘ पञ्चम्या निदिष्टि परत्वं
इति न्यायात् स्यादेर्ष्यवहितत्वात् भवति । वक्षान्तरवसनान्तरा इति-वक्षमन्तरं वेष्टं
ते वक्षान्तराः । सर्वादित्वावन्तरव्यस्य पूर्णनिपातं प्राप्तं समदन्तादित्वाद्द्वन्द्वस्य
15 वृत्तिनिपातः । एवं वसनान्तराः । ततो वक्षान्तरात् वसनान्तरावेति कृते समानार्थत्वादे-
कत्वेन प्राप्नोति । नैवम्, अत्र वसनव्यस्यो सुदृष्याय इति न समानार्थत्वम् । यथा
एकैज्जतरव्यस्यो व्यवधानार्थी अन्यत्र विशेषार्थी । ननु वाज्जतरव्यस्यो बहुव्रीहौ वर्तते
न द्वन्द्वे इति कश्चमदः मत्सुदाहरणं, न । सुदृष्यवको बहुव्रीहिरपि द्वन्द्व इति ।

‘न सर्वादिः’ । १।४।१२ ॥ सर्वादिकार्यमिति-सर्वादिकार्यं कर्मतानापे-
20 दानं न प्राप्नोतीत्यर्थः, प्राप्तावपि परस्मैपद् मते ।

‘तृतीयान्तात्पूर्वाचर योगे’ । १।४।१३ ॥ मयवद्वेति पूर्वशब्दस्याग्नेरव-
स्तेन समाहृतिर्मेषिष्यते इति सप्रत्वात्समाहारः । कर्मधारयो वा पूर्ववचनबोधादिति ।
योगे सम्बन्ध इति-योग एकार्थीभावो व्यपेक्षा चोभयं शृण्वेते । मासपूर्वमिति-“करोत्ये०”
इति समासः । छत्राया अपि तृतीयायाः “स्थानीया” इति स्थानित्वेन तृतीयान्तत्वम् ।
25 सृज्यन्तेन इति परिभाषया पूषस्य मत्स्यत्र प्राप्तं छुपि निमित्तभूतायां तदेव
निषिष्यते । अतः “श्रीमीनाऽप्यनैषिषी” इति स्थानित्वं तत्तत्तृतीयान्तत्वं सिद्धम् । ननु
यास्यति मासेनस्यत्र योग्यद्वयं विनाऽपि सर्वार्थः पक्षमिति ” इति न्यायेन मविष्यति

निषेधः किं योगग्रहणेन ? उच्यते, योगग्रहणादन्यदपि सिद्धं, अपरैः सामान्येन तृतीयान्तेन योगे प्रतिषेधः कृतो, न तृतीयान्तात्, तेषां मते पूर्वम मासेनेत्यपि मवति, तन्मतसंग्रहार्थं तु पूर्वदिग्योगेऽपि पञ्चमी व्याख्याया ।

‘अवर्णस्यामः साम्’ । १ । ४ । १५ ॥ परस्पराद्यामः सामादेशे तत्रैव सामादेशे(षः) एवोच्यते(च्येत), परोक्षादस्य आम् पातोर्विधीयमानः सर्वादिर्न सम्भवति, ‘कृत्तुः क्त्वि०’ इति क्त्विज्ज्ञानान्ततायां सम्भवेऽपि स्यादेरित्यभिकाराभिरस्यत इत्याह-पट्टीति । 5

‘आपो क्तितां चै यास् यास् याम्’ । १ । ४ । १७ ॥ आपन्तति, पूर्वक्षेत्रेषु सर्वादिरभ्यभिचारेऽप्युत्तरक्षेत्रे सर्वादिरग्रहणादिह सामान्यमवगम्यते इति । कारीपग-
‘आपै, अग्निं अणन्तत्वाद् “अणमेये०” इति इति तु “द्विर्भाते” इति ङीः प्राप्नोति ? 10
नैवं, अत्र व्यादेशः समवति, “अणमेयेकप्” इति सूत्रं स्वरूपस्याज्यो ग्रहणं, न व्यादेशरूपस्य, एतद् व्याख्यानतो उच्यते, इत्यस्तु इकारान्तस्य ङीकृतः ।

‘सर्वादिकस्पर्शाः’ । १ । ४ । १८ ॥ अस्य, इदञ्चस्य ‘आं हे०’ इत्यस्य
‘छेगत्वा’ इत्यकारलोप “आत्” इत्यापि “आपो क्तितां” इति यायायादेशे
“अनङ्” इत्यदादेशेऽज्जेन ङस्युत्तरे ङिमेन्म०” इत्यकारलोप, अथात्र यायायादेशे 15
कृते सर्वादित्वेन तस्युपमाविस्त्वात् कसि कृते व्यञ्जनाविस्त्वाभावात्कथमदादेश इत्याह-
परत्वादिति । म्रियसर्वायै इति-सर्वद्वन्द्वस्य प्राक्निपाते प्राप्ते “म्रियेः” इत्यनेन म्रिय
स्य प्राक्निपाता, अथ बहुव्रीह्यादेरिति-परेण बहुव्रीह्यादेरिति प्रागभिदधे तदेवाज्
दित अत आदेः फलं न निरीक्ष्य, त्वकं पिताऽस्याऽहं पिताऽस्य इहौ पुत्रावस्य
क समक्षचारिजोऽप्येति । 20

‘दौत्येत्’ । १ । ४ । १९ ॥ एदिति तकारोऽन्वेदार्थं, अन्यथाऽन्तरेण तकारमेरित्युच्यमाने किमित्येकार आदेशो मवस्याहोस्विदिक्षारः स्यात्, दौतोः परयोः पूर्वे आदेशा इति सन्देहः स्यात् ।

‘औता’ । १ । ४ । २० ॥ आपन्तस्यैवेति, आपन्तस्वत्येकाऽपि पट्टी
त्रिषार्जवद्वाङ्म्रियते, सम्प्रथितया स्थानितया इत्याह-आपन्तस्य सम्प्रन्धिना औता 25
सह आपन्तस्यैव स्थाने इति । बहुलङ्घी-एकदंशति “स्त्रीनामा०” बाऽज्जन्तत्वम् ।

‘श्रुतोऽङ्गेरीदृत्’ १ । ४ । २१ ॥ पठ्याज्जन्तस्येति निर्दिश्यमानति वा श्रुतो
स्थानिनो विधानस्यन्यथा ईकारयेव विदध्यात् ।

‘क्षिप्यदिति’ १ । ४ । २३ ॥ धेनवे विधीयतऽस्य येय इति बाहुल्यकारणा-
दाने, “ येः श्रित् ” इति नु, कर्मणि तु क्यः स्यात्, नपुंसक स्वमङ्गवित्त्वात्
५ दधिर्त्तं, तत्र हि ‘अनास्त्वरे’ इति नोऽन्तेन भाव्य, शुक्लै इत्यादि-नन्विकारो
कारमात्रापेक्षत्वात्पूर्वमेव एवोक्तौ स्यातां तदा याधाद्ः स्त्रीत्वविशिष्टेकारोकारप-
क्षत्वेन वदितस्त्वात्कृतयोरप्यदोवोरिकाराभावाद्भवविधित्वात् स्थानित्वाभावाद्देवामा-
यादेष्टाभावात्प्रतिषेधो न युक्तः । न च तदन्तादादेशविधानाद् अवर्धविधित्वात्स्थानि-
त्वमप्रधानेऽपि क्यमिधिविप्रतिषेधात् एव तर्हि अनङ्कषात्पूर्वै देयसूत्यादङ्गाः
10 प्रवर्तन्ते, यथावदिति प्रतिषेधस्तथापि श्रुतसंक्षिपात्तन आपमानत्वाद्देवाद्यादेशनैव
एवोद्गाहो भविष्यतीति अदिति प्रतिषेधो व्यर्थः, यद्यर्थं पत्वमपि न प्राप्नोति तस्या
वदिवीति प्रतिषेधो वर्णविधावय न्यायो नोपतिष्ठत इति ज्ञापनार्थः, तन देवासादिषु
कुत्वेभेदोक्तौ न भवतः ।

‘किञ्चि’ १ । ४ । २५ ॥ बुद्धयामिति ननु दाम्करवसामप्यदेव और्न
15 स्यात्, किं व्यावृत्त्या ? न कित्त्वदितीत्यस्त्वनिषेधकत्वेन तस्य परितार्थत्वाद्धौः स्या-
दिति व्यावृत्तिः सफला । यदा ईक्षे त्यागः ” इत्यत्र सिम्बोपविधायकत्वेन इत्स्व-
करवस्य परितार्थत्वे गुणवाचकं किङ्करव, किञ्च यथासंस्कार्यं दाम्प्रहज कार्यं,
अन्यथेव छत्रमन्यथा, उत्तरं चाज्जन्तस्य कार्यं स्यात्तथा च गरीयसी रचना स्यादिति ।

‘केवससक्षिपतेरो’ १ । ४ । २६ ॥ सक्षिप्य इति, अत्र “ त्वोलीवाज्जन्त-
20 विवौ इति न्यायात् क्षिपाः स्थानित्वे सति = य्नोः वेऽब्० ” इति पठोपः कस्माच्च
भवति ? ‘असिद्ध वदित्वा’ मिति न्यायादन्तरङ्गे क्षिपाभित्ते कार्ये पत्वमसिद्धं द्रष्टव्यम् ।

‘न भाक्चिदेत्’ १ । ४ । २७ ॥ सक्षिपतेर्नाक्चिदेता सह न यथासंस्कार्यं,
“क्षिपिषीती” इत्यत्र ध्ये क्षितिमहमात्मस्युरितो निर्देष्टाह । सक्षिपाविधि-अत्राऽऽ-
देशे कुते ‘क्षिप्यमिति इति प्राप्नोति न तु पूर्व, यतस्तद्व्याचक किञ्चिः ” ततोऽपि
25 “ केवससक्षि० ” इत्यौत्थं यतस्तदादृशति न्यायात्स्थादित्वे सति एत्थं प्राप्त निषिद्धम् ।

‘क्षिपां किलां वा पैवास्त्वास्त्वास्’ १ । ४ । २८ ॥ “ पत्तुर्भः इति

निर्देशात्सखिपती नाञ्जुषेते, क्रिया इति विशेषणस्य विशेष्यसापेक्षत्वात्सखिपतिभ्यां परेषां क्तितां “खितिखीतीय उरु” इत्येवमादिभिर्विशेष्यनिषिमिराघातत्वादित्करणस्य तु प्रयोजनवत्त्वात्सामान्यमिदुदन्तमधिकृतं गम्यत इत्याह—इदुदन्ताच्छब्दा इति ।

‘क्रीदृताः’ १।४।२९ ॥ क्रियै इति, ग्रामण्यादि शब्दो हि क्रिया शब्दत्वात्त्रिसिद्धत्वाभित्यक्तीविषयो न भवतीति क्रियामपि वर्तमानादादेशामात्रः । 5 आमलक्या इति—आमलकादुषादिप्रत्ययान्ताद् रूप । आमलकी वृक्षवापी भूतिः । यद्वाऽऽमलकस्य फलं विकारो वृक्षः, दुःसंज्ञकस्य मयटो यथा बाहुलकान्तुप्, गौरादिवाद् कीः, तदापि आमलकीशब्दो वृक्षवापी, वर्णविधित्वेनेति, इकारोच्चारै यत्तौ तदाभिव्यक्तावाद्यः ।

‘वेमुषोऽक्रियाः’ १।४।३० ॥ आच्यै, आच्यायति, प्रथ्यायति, आदधाति, 10 प्रदधातीत्येवंशीलाऽऽप्तीः, प्रपीः, एतौ च शब्दो बुद्धिवाचकौ वर्णभूतमित्यक्तीतिङ्गौ, आपीप्रपीशब्दौ क्रियाशब्दत्वन सर्वत्रिङ्गत्वाद्ग्रामण्यादिशब्दव्यभित्यक्तीविषयौ चेति चिन्त्यमेतदित्येके ।

‘आमो नाम् वा’ १।४।३१ ॥ पृथिवदुषचनस्येति, अत्र किञ्चानस्य 15 सानुबन्धत्वादपरस्य चाऽऽत्मन्यत्वात्साधपिकाराच्च पृथिवदुषचनस्यैवाऽऽमो ग्रहणम् ।

‘इत्थापञ्च’ १।४।३२ ॥ पूर्वेण विकल्प एवेति विशेषविहितत्वेनाऽपवादत्वादिति द्वेयः ।

‘संख्यामां ण्णान्’ १।४।३३ ॥ १ च २ च ३ च ४ च तेषां ण्यात् । 20 ‘संख्यामां’ इति क्त्व “रपूषणां” इति तु न एकपदत्वाभावात् । “बोचैरपचान्” इत्यपि न, यतः पकारो न पूर्वपदस्थः किन्तु वक्ष्यपदस्थः । तर्हि रेफ् पूर्वपदस्यो- अस्ति तदपेक्षया भत्तं भवतु ? न, पदेऽन्तर इति निषेधात्, ननु ण्यामिति शब्द निर्देशः संख्या चैकत्वादिरथः । ततः शब्दार्थयोः सामानाधिकरम्यं न सङ्गच्छत ? सत्य, उपचारात्संख्यार्थाः शब्दाः संख्याशब्देनाऽभिधीयन्त, यद्वा संख्यापदं आभि 35 रिति “वर्षेर्गांवातः” इति करणाधार इति परमम्पनर्तं चाभित्वा बहुवचननादिति अपि च, संख्याशब्देनैकावयवः शब्दा एवोन्यन्त इति । शिद्यतामिति ननु च शिद्यता- दयः शब्दाः संख्येयेष्वपि वर्तमाना “शिद्यत्वा दतावहन्ते” इति यथनादेकस्य एव वर्तन्त इत्यत्रैकवचनान्ता एव मविहृत्यार्हन्ति कथं बहुवचन ? सत्य, एकशेषात् । अष्टा-

नामिति अथाऽऽनृशब्दादामि परत्वात् “ वाहेन० ” इत्याकारे नान्तरत्वाभावात्कर्म
नाम् मावोऽय आहाऽऽम् सञ्चयनान्ताया अपीति ।

‘ अस्त्रया ’ । १ । ३ । ३४ ॥ आमः सम्पन्निन इति, सम्पन्त्योभयनिष्ठ-
त्वं आमः सम्पन्निन इत्यपि युक्तं, आमः सम्पन्निन च प्ररर्षेद्वारकं, यस्मादायः
५ सम्पन्नी प्रेरयस्वतः स आम इत्युच्यते, आम्सम्भूति-कार्यकारणभावे ण्नी ।
त्रिद्वन्द्वः कारणमाह च कार्ये, यया त्रिद्वन्द्वबहुत्वे आह ।

‘ पदोवृम्भां कसिकस्तो रः ’ । १ । ४ । ३५ ॥ सूत्रकारस्वरूपग्रहणार्थं, तत्र
साधयिक्तोऽप्येदोऽतोऽतिग्रहः । परमेरिति- ‘ भोतो नेन्द्रवरूपस्य ’ इति ज्ञापकात्पूर्वं
पूर्वोत्तरपदयोः कार्यं ततः सन्धिक्रयमतः परमेरिति प्राप्नोति ? तैवं, ‘ ज्ञापकादिति
१० विधयो ह्यनित्या ’ इति ।

‘ क्वितिक्वीतीय उर ’ । १ । ४ । ३६ ॥ इति सायणे दीपत स्म पुन्यैः
सात सातिः सौत्रः, मुखे सावति वा मुख्य इति अत्र विधि कृत ‘ प्योः प्यञ् ’
इति यस्य ह्युन्न, यतः ‘ स्वरस्य परे० ” इति धितोपः स्थानी । न च ‘ ने सन्धि
इत्यस्याज्झकाङ्गः, ‘ नञा निर्विदस्याऽनित्यत्वात् ’, मयत्त वाज्झकाङ्गस्त्वदेदमुत्तरं “ प्योः
१५ प्यञ्० ” इति सूत्रं ह्युम इति संज्ञा, संज्ञापूर्वको विधिरनित्यो यदा ‘ को ” इति सूत्रं
करवात् किम्बिचोर्म्म्यजनकार्यमनित्यं यतो प्रयोगिनामुपसङ्गः क्पि ।

‘ अतो कुर ’ । १ । ४ । ३७ ॥ अकारापविर्द्धं ककारस्याऽपि, तेन अक्किडा
विहत्वे कृञ्ककारः यदाह उपाध्यायः-आप्ठ इत्येतस्मात् पठयामाप्ठ इत्येव भवति ।

‘ दृत्वास्तुमप्युनेन्दुत्वाप्युक्षत्तृहोत्पोत्तृमशाकरो सुव्याह ’ । १ । ४ । ३८ ॥
२० सूत्रत्वादानाम्स्वर इति न । सूत्रं अकारोपादानाद्वा, कथमिति चेत् ? प्रधास्तृषाया
प्रधास्तृस्त्वस्य । अतिकर्तारमिति-अत्र वत्पुरुषो न बहुव्रीहिः कथमसङ्गाद्येन च व्यय-
धानेन प्राप्स्यमावाह, नन्वत्र सूत्रं धौ निमित्ते किं न दर्शितम् । ‘ स्वरपण्डो ” इति
न्यागमव्ययधानात् प्राप्नोतीति चेन्न नागमः प्रकृतेरेषाऽस्त इति, सत्यं, व्यवधेना-
ज्यपयस्य अङ्गव्ययस्य व्ययधानं यवतीति न दर्शितम् ।

२५ ‘ अर्धो च ’ । १ । ४ । ३९ ॥ धौ पुटि चेति-अत्र निमित्तात्परा भूयमावय

कारो निमित्तान्तरसम्बन्धः प्रत्यासत्तेरनन्तरद्वयोपात्तमेव निमित्तद्वयस्थापयति,
कथं च छेदितरि वारिणीत्यादायुमयोः सान्काशत्वेन ।

‘ मातुर्मातः पृथेङ् ई सिनामन्त्ये ’ । १ । ४ । ४० ॥ ननु कथं मातृघ्नस्य
पुत्रार्थे इति न दसौ पुत्रार्थे वर्तमानः कश्चिद्वृत्त इत्याह—सामर्थ्यादिति । अयमर्थः—केवलो
न वर्तते बहुव्रीहौ तु स्वार्थोपसर्जनतयाऽप्यन्तरं प्रतिपादयत्येष, कथोऽपवाद इति, 5
अनन्तरानन्तरिमादे पृथीभ्याम्बन्ध्या, तेन कथा व्यवधानेन स्यात्, सम्भावित उत्कर्षो
यस्याः सकाशात्, तस्युत्र इति व्यपदेशः कथं तस्य योग्य, अरे मार्गीमादृक्तेति—
महावपितृकत्वेनाप्येकपितृकत्वेन च निन्दया मात्रा विगुणः पुत्रो निन्द्यत इति ।

‘ इत्स्वस्य गुणः ’ । १ । ४ । ४१ ॥ अधिकृतस्य नाम्नो विशेषणाद्विशेषणेन
च तदन्तविधिसम्भवादाह—इत्स्वान्तस्येति भुवत्वादिति, भुतो इत्सो इत्स्वान्तत्वं त्वन्- 10
मितं, ‘ भुवात्तमितयोश्च भौतो विधिर्वेदीयान् ’ इति न्यायः, इत्स्वविधानेति—‘ उभयोः
स्वान्ते च ’ इति न्यायेन यदा सिध्यपदेशस्तदा सिद्धिस्तथाऽस्ति, अतो विधानसाम-
र्थ्यात्, यदा तु इत्स्वव्यपदेशस्तदा सेरमावाच्यं भवति ।

‘ एवापः ’ । १ । ४ । ४२ ॥ आधाऽनापान्स्याकारप्रसेपात्, हे प्रिय-
सद्वैत्यत्र “ गोआन्ते० ” इति इत्स्वत्वे ‘ एकद्वयविकृते ’ इति न्यायात्प्राप्तोऽप्येक 15
रादेशो न भवति ।

‘ नित्यविवृत्तिस्वराम्बन्धस्य इत्स्वः ’ । १ । ४ । ४३ ॥ धृं गुणाति वृत्तः
अप्रतिस्थाप्यस्य द्वाङ्गरीषी । हे अकेति—अक् कुटिलायां यत्वावित्यस्य निष्कृतस्य 20
इत्यादिना निपातनात्कप्रत्यये । अतः “ प्रवपिच ” इति त निपातनादच्चा, अली
भूषणादौभस्य “ मिडाच्छमिड० ” इत्यादिनिपातनाच्छेदः । हे इहः ?—अहातेः प्रयो 20
दरादिस्वात्प्रत्यये द्विर्बचनादौ । हे वातप्रसीः ? नाप्यमीकारान्तो नित्यविवृत्ति-
पुच्छिन्नोऽपि, इ सुच्छिन्नति—“ केवयु० ” इति निपातनाच्छास्यतेषु । शोभनं च अमर्षं
यस्याः सुसुदृढाङ्गीरुष्यनम जातिस्वात्, परस्य विकल्पेन वित्नात् हे सुभूः ! हे
मीरो ! प्राप्तमित्यभिप्रायः ।

‘ अवेतःस्पमोलुक् ’ । १ । ४ । ४४ ॥ आमन्त्य इति वर्तते । तत्र च 25
स्यादेश एवाभ्यसम्भवात्स्याह—स्यादेशेति । हे कतरदिति—ननुअप्रग्रहस्यस्याभ्यवपि
फलं कस्मात् भवति, यथा कुम्भस्य समीपानि ह उपकुम्भमित्यत्र सुमर्षं ? नेह,
सिसाहचपदिकवचनादस्यस्याभ्यो ग्रहणं, न बहुवचनस्यानस्य ।

‘ दीर्घकृपाश्च्यञ्जनास्तेः ’ । १ । ४ । ४५ ॥ कुमारी ब्राह्मण इत्यत्र नैत
किपादीनां वीस्योभ्यवपायकृत्वे, स्थानित्वम् । यतः स्थान्याभये वृक्षादिके कार्ये
कर्तव्ये स्थानित्वं, न तु व्यवधापकृत्वं, नहि व्यवधापकृत्वं कार्यं नाम अपि तु वृक्षा-
दीनि कार्यापीति; एवमभ्योदयिरयादिषु सिञ्चो लोपस्य वृत्ते कर्तव्ये न स्थानित्वम् ।

8 ‘ समानावमोतः ’ । १ । ४ । ४६ ॥ अधिनवमिति, न च बाष्पं परत्वादि
त्वबाष्प गुणेन भाव्यमिति, प्राप्नोति हि सत्त्वां हि परत्वं नित्यत्वं च चिन्त्यत इति ।

‘ दीर्घो नाम्यतिस्त्वचतस्रः ’ । १ । ४ । ४७ ॥ आमादेय इति, स्वा-
धिकारादामादेय गृह्यतेऽत इदमर्थं अपु इति, ननु पकाररकाम्यां व्यवधानादेव न
मविप्यति दीर्घः, किं पूर्वर्धनेनस्याह—नकारेणेति, अन्यभ्यञ्जनेन तु असम्भव इति ।

10 ‘ दसोऽज्ञा सद्य नः पुसि ’ । १ । ४ । ४९ ॥ ममानस्येति, अत्र यद्यपि
ममानस्य दसोऽकारस्य च स्थानित्वं, तथापि ‘प्रधानानुयायिनो व्यवहारा भवन्तीति’
प्रधानस्वान्यासश्च एव दीर्घो भवति, प्रधानस्य च पठ्यति निर्दिष्टस्य समानस्येवेति
‘प्रधानस्वान्यासश्च’ इति वचनात् धुनीनित्यादौ दसोऽकारस्याऽवयवविसर्गोत्पासवत्त्वे-
ऽप्याकारो न भवति ।

16 ‘ संकषा सायवरहस्याहन् को वा ’ । १ । ४ । ५० ॥ अविषये इति,
द्वयोरहोर्मयो विगधिकमिति वक्षितविषये सेऽविषयेऽति अह्मादेया, आह्मा-
यनस्तु केषाञ्चकेभ्य इहविषयेऽप्रत्ययमिच्छति, स्वमतं तु न, अह्मा इत्यस्या
ऽकृतवाचित्वात् । यावद्विह इत्यादिषु दुसंज्ञकस्य दोरीयविषयऽति तत ईयस्तस्य
च । द्विगोरनपत्य० इति सूक्, अये इति, “ द्विगोच्छोऽट् ” इत्यब्राह्म
प्रहमधापकात् केवांश्च इति परमप्यटं वाचित्वा द्विगोच्छोऽट् ” इत्यह्
20 ततोऽज्ञामावः ।

‘ निय आम् ’ । १ । ४ । ५१ ॥ अस्वाम, आमो वात्मा ” इति नामादयो
न भवति, सत्र निरप्यसीदुतोऽधिकृतत्वात्, नन्वेकदशविधतति ऋचजपि प्राप्ति
रस्ति, न, निय ईनी इति, ईकारप्रसृपात्, निनिग्राममिति इत्येष भवति, भोजनं तु
भूतपशुन्यायनं नपुंसकं निपादित्युक्तम् ।

25 ‘ वाऽष्टम आः स्यादो ’ । १ । ४ । ५२ ॥ एवमप्राह भेज्जुहविर्मा भूतिरिति
स्यादिग्रहणं, अथ—

‘ अष्ट ओ अस्वास्तौः ’ । १ । ४ । ५३ ॥ इत्यत्र अष्ट इति श्रापकात् केन्द्र
इतिर्न भविष्यतिर्हि मतान्तरसंग्रहार्थम् ।

‘ वृत्तिष्णः सख्याया लुप् ’ । १ । ४ । ५४ ॥ सन्निपातलक्षणत्वादिति,
सन्निपातः कायमस्मिन् सन्निपातो निमित्तं शिखण स लक्षणं चिह्न यस्य नस्य ।

‘ नपुंसकस्य शिः ’ । १ । ४ । ५५ ॥ स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसौ “किंवाः पुंसोः” 5
इति समासान्तः, न स्त्रीपुंसौ नस्मादित्वाभ्याञ्जमावः, पृषोदरादित्वात्स्त्रीपुंसश्चस्य
पुसक आदेशः ।

‘ औरीः ’ । १ । ४ । ५६ ॥ कार्यकारिणोरमेदनिर्देशः सर्वदिशार्थः, अन्यथा
“पञ्चाञ्जल्य” इति न्यायाद्विशिष्टावयवस्यौकारस्य स्यात्, यतो अ ओ इति प्रकृतौ
“ ऐवौसंन्यधरे ” इत्यननौकारो निष्पादितः । 10

‘ अतः स्पमोऽम् ’ । १ । ४ । ५७ ॥ नन्वत्र अङ्गहणं किमर्थं, न च वाच्यं
मङ्गहणमावे कधीत्यत्राऽप्यमादेशः स्याद्यतोऽनतो लुपिति ध्रुवं बाधकं विद्यते इति ?
ननु अनत इत्यत्र प्रसज्यप्रतिपक्षः पयदासो वा नञ् गृह्यत इति सन्देहः, न च वाच्यं
पर्यदासाभयमे हि नामिनो लुपिति ध्रुवं कुर्यात् तस्मात्प्रसज्य एव, इदमपि न वाच्यं,
इत् काष्ठापरं प्रकर्षमप्यायक इत्यत्र क्रियाविशेषणत्वे आकारादप्यमो लुगहण्यतः, 15
अतोऽनत इति कर्तव्यमेव, अतः सन्देहस्तदवस्थ एवाऽतोऽतो ग्रहणेन ज्ञाप्यते
प्रसज्य एव गृह्यते, तथा च पय इत्यादौ लुप् सिद्धा न स्वमादेशः । अदिति
नपुंसकस्य विशेषणमन्तस्तदन्तप्रतिपक्षिमवतीत्याह अकारान्तस्येति, असृग्रहणमुच्यते,
तेनाऽन्यत्स्येति ।

‘ पञ्चान्तोऽन्यादेरनेकतरस्यधः ’ । १ । ४ । ५८ ॥ पञ्चसख्या परिमाणम् 20
स्य “पञ्चरत्नद्वये वा” समासान्तः ।

‘ अनतो लुप् ’ । १ । ४ । ५९ ॥ नन्वनत इति किमर्थं, न च वाच्यं
कुंभमित्यत्राऽपि स्यात्, “अतः स्पमोऽम्” इति बाधकात् ? अत्रोच्यते, अनत
इत्यभावे पञ्चतोऽन्यादेरित्यतोऽन्याद्विरत्यागच्छेत्, न च वाच्यमन्याधमीदौ
षेकमेव योगं कुर्यात्, पूर्वमेकतरवर्जितस्याऽन्यादेर्ग्रहणमिति पृथग्योगस्य साफ्त्यात् । 25
हे कद ! इत्यादौ निरवकाशत्वात्प्रथमं सिद्धोप प्रत्ययलोपलक्षणन्यायन इत्यस्यपि गुणः
कस्माच्च भवतीत्याह-लुक्मकस्येति ।

‘ नाभिनो लुग्धा ’ । १ । ४ । ६१ ॥ प्रिपतिसु कुलमिति, ‘भुजम्’
इत्यत्र पुटः सेग्रहणादत्र ङीष्त्वेन पुटस्याभावे सेः स्थानित्वञ्चि न ङाः ।

‘ वाञ्ज्यात् पुमांश्चादौ स्वरे ’ । १ । ४ । ६२ ॥ पुषश्चेति—पराशे प्रकुञ्च
मानः दृग्दो षतिमन्तराञ्चि षत्त्वये गमयति, अत्राञ्चि पराशौ नपुंसकस्तत्र हि
५ प्रयुक्तः पुमानिति । ग्रामाभ्यां ग्रामाभिनति, ननु पूष किञ्चिद्व्यतिरिक्त्यादिना यत्त्वं कस्माच्च
यति ? सत्त्वं, इदुतोऽश्वेरित्यत्र स्त्रिवर्धनेन परमपीयूषं यत्त्वादि, इदुदाभित्वेन
वाच्यते इति यचनात् । ‘आदद्वादागम’ इति न्यायाद्यत्त्वं बाधित्वा नोञ्जतः । ग्राम
श्चेति ग्रामादीन्वदस्याञ्जनं पुंस्त्वे इत्यनागमाभावाः । कर्तृत्वमिति द्वयोरपि ‘इत्वा
१० ५५” इति नास्, न तु पुस्त्वपञ्चज्नाञ्स्वर इत्यनेन नोञ्जतस्तथाऽऽमो षतिरित्यादि
तीषप्रयोगा रूपनिर्णयार्थो दर्शितः । न तु तत्त्वं किञ्चिदत्र फलं कुमार्पेति, अत्र
पक्षेति कुमारीषद्वयः पुषत्त्वापि नित्यङ्गीषिपयत्वादीकारस्य “कीदृशः” इति हे ।
कन्याष्ये इति श्लोकादित्वाद् ङीः ।

‘ वक्ष्यस्थिसप्तम्यश्चोऽन्तस्थान् ’ । १ । ४ । ६३ ॥ कच् न भवति,
‘हम्पुरः सर्पिः” इत्यनेन प्राप्तः, ‘अक्ष्योऽप्राप्ये” इत्यप्यनित्यत्वात्, अत्रि
१५ ञ्या स्त्रियति, यदाञ्च “इतोऽञ्जनात्” इत्यनेन ङीष्त्वात् तद्व्यपधानादवेनाऽऽ-
वेद्यामात्रादिवक्ष्यत्यत्र भवति, यदा तु वक्ष्यविक्रान्तं यति बहुङीहिस्तदा “हम्पुरः
सर्पिः” इत्यनेन कथा माष्ये, तस्माद्वक्ष्यविक्रान्तपेति तत्पुरुष एव न्याय्यः ।

‘ अनाम् स्वर नोऽन्तः ’ । १ । ४ । ६४ ॥ यनाम् वाञ्ज्यौ स्वरम् अनाम्नास्वरे
लक्ष्ये स्वरमद्वयं टादावित्पधिकारनिवृत्त्यर्थं, अन्तग्रहणं विना नस्य प्रत्ययत्वं स्यात्तथा
२० च निमित्तमावेति विसादशो निर्बलेत्, तथा ‘प्रत्ययाप्रत्ययसोरिति’ न्यायेनाऽस्य नञ्-
रस्य प्रत्ययस्याञ्चि सम्भवे ननानीत्वादावेन दीर्घः स्याच्च तु रात्रानभित्वाहौ । प्रिप
तिसुष इति यदि पूर्वं नागमः स्यात्तदानीं किं विनश्येत्, यतः स्वात्ममध्यवधानादयमिति
कृत्वा कृतेऽपि नागमे विसादशो यक्षिप्यति ‘आगमा पद्वीमृतास्त्वद्वयेन युज्यन्ते’
तत्कथं परत्वादित्युक्तं ? अत्रोच्यते, यस्माच्छब्दाभावात् समानीतकस्य यदि किमपि
२५ प्राप्नोति सदानीमयं न्याय उपतिष्ठत, अत्र तु प्रियधिन इत्येतस्य न किमपि प्राप्नोति,
अपि तु प्रियधयस्य विसादशः, ततश्चाञ्चयकस्याऽऽप्येन व्यवधानं न तु अवयवे-
नाऽन्यविना, यथा दक्षदशस्य भगवत् न दक्ष इत्येन व्यवहितत्वात्, नहि कोऽपीत्यं
वदति पदुत देवदशो न द्यो इत्येन व्यवहितत्वात्, तौम्युरत्वं पूर्वं तमुक्या विकारा

फलं “भ्राभ्योपधि०” इत्यादिनाञ्च् तस्य लुप्तस्य विकारो “विकारे” पुनराण्, तुमुक्यो
 वृद्धस्य विकारभूषणमेकस्मिन्नाणि वा नामिन इत्येवेति, क्लीष नाम्यन्तसत्क स्यादौ
 विज्ञानात् कृत्तयोरित्यत्रैत्थे कृते न नागमः । द्वयोरित्यत्राऽपि आदिसादागम इति
 नोऽन्तः प्राप्नो न परत्वात् अन्तरङ्गस्याश्च बर्णेन येन ‘बाधेर’ इत्यस्य, पश्चादेत्थे कृते
 सकृदिति न्यायः । ‘स्वरान्छो’ अत इत्येवेति । नन्विदमिति “अतोभूत्वे नोऽन्तः” 5
 इति द्वौ नागमः सिद्ध एव, आकारान्तस्य तु अन्त्यस्य नपुसके इत्स्वविधानात् स्वि
 तिरिव नाऽस्तीति, अत इत्यथ युज्यते किं स्वरग्रहणेन ? अत आह उच्यते इति ।

‘घुटां प्राक्’ । १ । ४ । ६६ ॥ प्रागित्यनन सह सम्बन्धमावात् घुटामि
 त्यत्र प्रत्ययस्यार्थः ” इति न पञ्चमी । गोमन्ति, कृदुचित् ” इत्यनन परत्वाच्चो-
 ऽन्तेऽनेन नोऽन्तो न भवति । 10

‘घुटि’ । १ । ४ । ६८ ॥ अधिकारोऽयमिति । नपुसकस्य परतो नोऽन्तो न
 भवतीति विधिरश्च कस्माच्च भवति ? उच्यते—नपुसक श्रिमन्तरभाज्यस्य घुटत्वा-
 मावाच्च स्वराच्छाब्दित्यादिभिर्नागमस्य विहितत्वात् पारिक्षेप्यादधिकारोऽयमिति ।

‘अनुचितः’ । १ । ४ । ७० ॥ पृथग्योगो म्बादिभ्युदासार्थ इति अयमभि
 प्रायः । उचितः स्वराभाऽन्तः ” इत्यत्र म्बादिभ्युदासाद् म्बादेकदित उदितः स्व
 रादित्यनेनैव सिद्धत्वाच्च “अविर्षः” पृथगारम्भादुदितोऽम्बादेरेव, तत्साहचर्यादुदितो
 ऽप्यम्बादेरेवेति नियमात्, सम्राडित्यादौ न भवति । 15

‘युञ्जोऽसमासे’ । १ । ४ । ७१ ॥ असमासे इति—स्याद्याद्विष्यस्य नाम्नो
 युञ्ज इति विश्रपञ्चाचत्र च तदन्तविधेर्मात्रात्समासोऽपि प्राप्तिरिति असमासग्रहण, इदं
 मन्त्रं च ज्ञापयति अत्र प्रकरणे तदन्तविधिरस्तीति । 20

‘अननुहः सौ’ । १ । ४ । ७२ ॥ अस्यपि नामग्रहण इति न्यायेऽननुहीत्यादौ
 पुञ्जन्तत्वाभावाच्च भवतीति । ननु अननुहानित्यत्र कस्यचिदन्तेऽन्तः ” इति दक्षरः
 कप न भवति ? सत्यम्, प्राप्नोति परं विधानसामर्थ्याच्च भवति ।

‘पुंसोः पुमन्स्’ । १ । ४ । ७३ ॥ पुंसो कवित्वादिति । ननु ‘पुंतेर्द्वन्द्वम्’
 इत्यद्वन्द्वान्धः कृतोऽस्ति तेनाऽपि प्रियपुंसीतरा इत्यादि रूपत्रय संस्स्यति किमत्रोदनु-
 पन्धेन ? उच्यते—यदाऽभ्युत्पत्त्याभयण तदाऽत्र द्वये कृतस्योकारस्य फलम्, व्युत्पत्तौ तु 25

फलमौषादिकम् । यथा ममहुतुम्ब्रो मातेऽवतुः " इति व्युत्पादितोऽपि मर्वाशौ ।
प्रियपुमानिति बहुत्व बाध्म्यं, एकत्व तु ' पुमैतद्वचो० " इति कश्च स्यात् । ङीइस्त्वपुं
दिकल्पति ङीः, इस्त्वपुंशतोश्च विकल्पः ।

५ 'ओत औः' । १।४।७४॥ चित्रगुरित्यत्र परत्वात्पूर्वं इत्यस्य कृते
पश्चात् घुटि ओकारामापादोश्च इति वचनादौकारो न भवति, अप्सिभिस्त्वाच्च स्थानि-
वद्भाषो नाऽस्ति । अथ हे चित्रगो ! इत्यत्रौकारस्य विद्यमानत्वादुभयाः स्थानिनोः
स्थाने इति न्यायेन आ व्यपदेश्य सति प्राप्नोति कस्माच्च भवति ? उच्यते-यदौकार-
व्यपदेशस्तदा साक्ष्यविकल्पाच्च भवति ।

१० 'आ अम् वासोऽजा' । १।४।७५॥ नन्वत्राऽतः किमर्थं ? यत् एतद्विनाऽपि
गा इत्यादि प्रयोगात् "ममानानामिति" दीर्घं सिध्यतीति ? उच्यते-अतः पदं विना
पुलिङ्गे "घसोऽजा०" इति लीलिङ्गे 'लुगात् " इति प्रवर्तेषात्, ततश्च गात् गा इत्या-
घनिट् स्यात्, स्थित तु ' ङसोऽजा " इत्यननैव दीर्घस्य सन्निधौऽकारोऽभाषि ।

१५ 'पथिन्मथिष्टुक्ताः सौ' । १।४।७६॥ अत्र घुटिति सम्बन्धात्प्रा-
मिति क्षिप्रनिर्देशेन सुप्न गृह्यत । पन्था इत्यत्र मानुसासिक्तस्याऽप्यादद्यां भवत्
२० " किंङी " इत्यत्र द्विवचनेन ज्ञापितत्वाभिरनुनासिक एव भवति । पथीरिति, पन्था
नमिच्छति क्वनि नलोपः न च दीर्घाच्चे " इति पर कार्येऽप्यस्य भवति, यतो 'यत्' इत्यतः
प्रागव यत्स्य तद्वत्ताऽसङ्गच्छति, इदं तु ' यत्स " इत्यतः परमिति नाऽप्यत्,
ततः पथीयतीति किपि अछोप यतोप यत् रूपम् । नन्वननाऽऽत्वरूपं स्यादितिचौ
विधातव्यं नलोपस्याऽसिद्धत्वाभावाज्जत्वमिति । न च बाध्य, अत इत्यलुक्ः स्वरस्य
२५ परेऽनन्व स्थानिवद्भावेन नान्तत्वानुपपत्तिरिति । यतः प्रत्यासत्तेर्यभिमिचो लुमिचि
रपि यदि तथिमिचो भवतीति व्याख्यानात् । अत्र स्वस्य लुक् किपि आत्स तु सौ
प्रत्यये प्राप्नोतीति कस्माच्च नान्तत्वमस्त्यवति प्राप्नोत्यास्यं, सत्यम्, नान्तविभ्या
इतिवत्तादह न भवति; अन्यथा यत्र कुत्राऽपि नलोपस्तत्र सर्वत्राऽप्यमीषां पथ्यादीनां
अनीनामननाऽऽत्वरूपं स्यादितिचौ कर्तव्ये जपमस्यरे " इति न्वावन
३० नलोपस्याऽसिद्धत्वनान्तत्वसङ्गाभावात्स्य भवद्देत्यत्र स्ये नान्तनिर्देशाज्जर्धकः स्यात् ।
तस्माच्च साक्षाच्चान्तत्वममीषां भवति तत्रेयं प्रवर्ततेऽप्यत्र तु व्यावृत्तिरिति सर्वं समी-
चीनं, तर्हि दीर्घेऽत्राव इति सूत्रेण सेल्लकस्याच्च भवति ? यतोऽयमपि स्यादि
मिपिः, स्यादितिचौ च नलोपोऽसङ्गच्छतीति; सत्यम्, "दीर्घव्यापि" इत्यत्र मावयार्थं

व्यास्मेयं व्यञ्जनान्तादेव यदि सिर्षवतीति, विहितविशेषणाद्वा यत्र एभ्यः परः
 सिर्षिवितो भवति तत्र सुगभवति; अत्र स्वीकारान्ताद्विहितो न व्यञ्जनान्तादिति ।
 तर्हि या मा इत्येवमादिषु सङ्ख्यं न प्राप्नोति ? सत्यम्, यत्रैतेषां मध्यादेकस्मादपि
 विहितो भवति, कार्यान्तरेषु च कृतेषु पश्चादेतेषामेव मध्येऽन्यतमस्मात्परो भवति
 तत्राऽपि भवति; तेनाऽनयोः प्रयोगयोर्भ्यञ्जनान्तात्परो विहितः कार्यान्तरं सत्सु 5
 विधये प्राबन्तादिति सेल्लुग्मवत्येव । यः स इत्यनयोस्तु व्यञ्जनान्ताद्विहितो
 ऽस्ति, पर " आह्वर " इत्यादिकार्येषु कृतेषु सत्सु पश्चादमीषां मध्यादेकस्मादपि
 परो नाऽस्तीति न सेल्लुग्म । बहुश्रुत्या इति " सेल्लुग्म इत्यो वा " इति इत्स्व,
 स्त्रीत्वामावादिनः कञ् न भवति; हे सुपयिन् ! इ सुपयीति " ईष वा " 10
 इत्यनेन वा नस्य लोपः ।

10

‘ एः ’ । १ । ४ । ७७ ॥ पश्चादीनामकारस्याऽसम्भवाद्, एरिति इकारत्
 पृथीत्याह ।

‘ धोन्व ’ । १ । ४ । ७८ ॥ अनेकवर्णत्वात् सवस्य प्राप्तौ य इति स्थानिवि-
 शेषार्थमृद्धिभिर्हृत्पर्यं च ।

‘ इन् डी स्वरे लुक् ’ । १ । ४ । ७९ ॥ अघुट्स्वरादाविति । डीसाहचर्यादिषु 15
 टीति विश्वपथं द्वेयं, तर्हि स्वादिमन्तरेणाऽपि प्राप्नोतीति न वाच्यं स्वाद्यधिकाराभय
 यात् स्त्रीप्रहणस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । सुपधी स्त्री कुलं वति व्युत्पत्तिपक्षे सुम्नादित्वात्
 उपादीनामभ्युत्पन्नानि नामानीति पक्षाभयणादिनन्तत्वादिन कञ् न भवति, समासा
 न्तविधिरनित्यत्वात् । “ ऋक् एः ’ इत्यपि न, नान्तत्वात् ‘ जियां नृव० ” इति डी ।

‘ बोधानसो नञ्चामन्थे सौ ’ । १ । ४ । ८० ॥ यदा ‘ भवतिविभ्यो लोप ’ 20
 इति न्याय आधीयते तदा सेः स्थानिवद्भावनं कार्यम् ।

‘ उत्तोऽनुधत्तुरो षः ’ । १ । ४ । ८१ ॥ उत्तरत्र उपग्रहणादामभ्यसिर्
 पाऽनुवर्तते । पाश्चात्पक्षे साविति सामान्यमणनऽपि सत्यपि नामग्रहणे लिङ्गविशिष्ट
 स्येति इ अनङ्गीत्यत्र मौर्यादिनिपातनादस्वाभावः, एषमुत्तरत्राऽपि । अतुःशब्दस्याऽर्ध-
 प्राधान्यनैकामन्त्रयासम्भवे समासे उपसर्जनीभूत एषोदादिप्रपत् । 25

‘ वाः दोषे ’ । १ । ४ । ८२ ॥ अत्र पक्षे ऽवस्य पुट आग्रसत्वादतत्पक्षमुक्तः
 प्राक्तनपक्षविषय इति भावः ।

- ‘सङ्क्युरितोऽप्याधीत्’ । १ । ४ । ८३ ॥ ननु प्रक्रियासाधनार्थं सङ्क्युरितोऽप्याधीति क्रियतां किमेतत्करणेन ? न, अनङ्क्युरिति मङ्गलस्याऽपि स्यात् । न च निर्दिश्यमानानामिति इव एवाऽपि धाव्य, यतो विमङ्गलसामान्यन मङ्गलस्य विशेष्यत्वेनङ्कारस्य विज्ञाप्यत्वेन च निर्दिश्यमानत्वाभावात् । अद्यापिति-अथ श्रौ
- 8 सस्यादेद्यादागम इति न्यायादेत्वात् प्रथममङ्गलनामनेन भाव्य, एतस्तेन मङ्गलानादे-
कारो न भविष्यति, न च द्वयोर्मङ्गलनामनेन सावकाशत्वादेकारः स्यादिति भाव्यम् ।
कृतेऽप्येकारे क्लीब इति इत्यत्वे एतो नागमं दीधत्वा च न कमिहोपः, नैवम्, ‘असिद्धं
परिरङ्गमि’ति पुननिमित्तस्येकारस्य परिरङ्गत्वात् इत्यत्वे कृतम्यसिद्धत्वात् । ननु
मङ्गलत्वेन तथापि कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात्पूर्वं नागम एव पुनर्मङ्गलत्वावच्छे-
10 मविष्यतीति ? नैवम्, कृतमपि नाममे प्रकृतिमङ्गलत्वेनाऽप्यमङ्गलत्वादेकारोऽपि
नित्य इति द्वयोर्नित्ययोः परत्वादेकार एव स्यादिति शिप्रतिपत्तिः । अतिसस्तीवि-
पुत्रितः ससा येषु कृतपु सतिमङ्गलो नपुंसकोऽपि तस्यपु इत्यतः ।

- ‘अदुष्टानस्युक्त्यसोऽनेहसङ्गसेर्वाः’ । १ । ४ । ८४ ॥ अकारान्तस्य
“अर्धं च” इत्यदि, प्रयाणां तु “अप्यादे”रिति दीर्घत्वं “अर्धं” इति इत्ये च, सति-
15 मङ्गलस्य त्वेत्वे प्राप्ते आरम्भः । हे अनह इत्यत्र न सन्धिरिति सन्धिनिपत्ता ।

- ‘मि दीर्घः’ । १ । ४ । ८५ ॥ राजसि-स्यादिविधौ कृतम्य नलोपस्वाज्ज-
त्वात् प्रथमं तुम् न । अमुपयोः क्विपि न सुचो इन्ति “अर्धं च” अधिकरणं तु
त्वादिभ्यः कः ” गमहन इत्यस्तुम्, इतो ‘हो म’ दीर्घविधित्वात् योः स्वा
निबन्नायो न भवति ।

- 20 ‘न्महतोः’ । १ । ४ । ८६ ॥ मज्जीपादिको हुंरिहृदि इत्यनेन क्व
प्रत्ययान्तो व्युत्पन्नोऽप्युत्पन्नो वा महङ्गलस्यो ब्राह्मः यस्तु ध्वनन्तस्तस्य महङ्गलस्य
नत्वेन दीर्घः, ‘लघुप्रतिपदोक्तयो’रिति न्यायात् । यतः ध्वनन्तप्रत्ययान्त महङ्गलि
रूपं साङ्गिकं कृतप्रत्ययान्तं तु प्रतिपदोक्तम् । एतच्च वत्सङ्गमावृत्तः । सर्वासीति-
अत्र ‘न्महतोः’ इत्यनेन दीर्घलघुयोः स्यादिविधौ विधातव्यं जपमसत्परे इत्यनेन
25 पत्वमसत् । महत्साहचर्यादिति-महङ्गलि ध्वनो भातुः क्विन्तो न सम्भवति तत्साह-
चर्यादित्यस्याऽपि ध्वनोऽप्योः क्विन्तस्य न भवति, नामभातुस्तु महङ्गलि क्विन्ता
सम्भवति, अतोऽप्यस्याऽपि नामभातोः क्विन्तस्य भवति । महङ्गल्यस्तावन्मायत्वं
न व्यभिचरति तत्संश्रियोमनिर्दिष्टस्य नन्तस्याऽपि नामत्वाव्यभिचारिण एव ग्रहणम् ।

महती कुले इति, भेयसः पश्य, भेयसी कुले इति तु न ददर्पते न्यस्तत्वाभावेन
श्रृङ्गविकृतत्वात् ।

‘ इन्द्रन्पूषार्थम्णः क्षिप्तोः ’ । १ । ४ । ८७ ॥ भ्रूणहानीति-इन्तेः क्व
उल्लं क्वि न दृश्यत इति तदन्तमुदाहरति-पशुपूषापीति-पूषार्थम्णोः स्वप्रधानायां
इषौ श्वेत्सम्भवाद्यौ समास उपसर्जनभूतामुदाहरति । एषां क्षिप्तोरवेति-एषामेष 5
क्षिप्तोरिति तु विपरीतनियमो भवति, ‘ वक्ष्यम्याम् ० ’ इत्यत्र युवेति “ परामिक्तान् ० ”
इत्यत्र परायीति निर्दिष्टात् । इन्द्रव्यापितिसङ्ख्यायां, ‘ पूषैवस्था ० ’ इत्यनन, असं
ख्यायां तु “ कर्षर्गैस्त्वरपि ” इति शस्त्वम् । तदन्तविधिमिति-ननु “ अग्निस्त्वम् ० ”
इत्यत्राऽऽतोरनिर्देशादनर्थकेन तदन्तविधेरप्रयोगादथवा इन्द्रव्याप्यात् क्रियानित्यत्रैव
दीपः प्रामोति न सोमानित्यादौ ? सत्यम्, अतुरनर्थकोऽपि तदन्तविधिं प्रतिपद्येति 10
मत्वादीनामुकारानुबन्धकरणात् ; अन्यथा तेषामपि अदृशत् शकारमेवाऽनुबन्धं कुर्यात् ।

‘ अन्वादेरत्त्वसः सौ ’ । १ । ४ । ९० ॥ भवानिति-नोऽन्ते सत्यपि
“ आगमोऽनुपपातेन ” इति न्यायान्नवत्यत्र दीपः ।

‘ कुशास्तुनस्तृष्ण पुंसि ’ । १ । ४ । ९१ ॥ पुंलिङ्गविषय इति समासेऽपि यदि
पुंलिङ्गविषय एव । तत्र प्रियः क्रोष्टा यस्मा यस्मा वा कुलस्याञ्च न भवत्येव आदेष्टा । 15
अत एव व्यावृत्तिः स्त्रीषविषये दक्षिता । क्रोष्टोरिति-क्रोष्टोः क्रोष्टृ इति दृश्यम् ।

‘ दावौ स्वरे वा ’ । १ । ४ । ९२ ॥ नित्यत्वादितिकृताकृतप्रसङ्गिन्यायनेति ।
मृगवाचीति-मृगशब्दस्याप्रत्ययवाचित्वेऽपि द्रुगात् एवाऽर्थेऽञ्च वृत्तिर्दृश्यते । तथापी-
तितुल्यतो मृगवाच्येव वृत्तप्रत्ययान्तस्तु कस्मिन्निषय मृगवाचीति न ज्ञायते । तुन
स्यानप्रवृत्तन तु वृत्तादधेन प्राप्यत यत्र पुटि दावौ स्वरादौ च वृत्तं तत्रैव मृगवाचित्वम्, 20
तत्र मृग वाच्ये क्रोष्टृम्यामित्यादि न भवतीति नियमसिद्धिः ।

‘ क्षिपाम् ’ । १ । ४ । ९३ ॥ क्षियां भति मिषवाक्यतयैस्तत्कृतं यत् क्षिया
मित्युत्तररूपे याति, अन्यथा पुंक्षियोस्त्येव कुर्यात् । निर्निमिष एवेति-ननु निर्निमिष
स्वाप्रत्यय शकारान्तत्वामावात् क्रोष्टृशब्दस्य क्य ङीः स्यात् ? न क्रोष्टृशब्दस्य
गौरादौ पाठाव् ङीः स्यादिति ङीसिद्धिः ।

25

प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥

- ‘ त्रिषतुरस्तिस्त्रयतसु स्यादौ ’ । २ । १ । १ ॥ त्रिषामित्यनुवर्तते । पूर्व-
 घञादिति शेषः । तत्र भुतत्वाभिषतुर इत्येतस्यैव विधेयम् । परत्वादिति-ननु कृताकृत
 प्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात् “आदेष्टावागम” इति न्यायात् पूर्व नागम एव प्राप्नोति, नैवम् ;
 अन्तर्गतात्मा नाममोऽप्यनित्या । यद्वा परत्वादिति कोऽर्थः ? प्रकृत्यादित्यत्र, प्रकृ-
 5 त्वं च “अगमात् सप्तद्विष्ट” इति न्यायात्, किञ्च ‘ ऋवो रः स्वरेऽनि ” इत्यग्नौतीति
 वचनमनर्थकं स्यात् । स्वरादौ पूर्व नकारे तिस्राणादेष्टावागमात् रत्नप्रसङ्ग एव नाऽ-
 स्तीति अनीति वचनम् । पूर्व नागमादेस्तिस्त्राणादेष्ट इति । प्रियवित्सु कुलमिति “ नैमित्तो
 कुला ” इत्यत्र चतुःशब्दस्याऽपि सुम्भिकन्यमिच्छन्त्येके, तन्मते प्रियवतसु कुलं प्रिय-
 चतुर्षां कुलमिति । प्रियव्रीत्पादि-स्त्रीलिङ्गविषयाणामपि समासात् वीप्रत्यय प्रियम्बेव,
 10 ‘ शेषोऽयम् ’ इति कश्चि प्रियविकेवाऽऽदेशो न भवति; प्रथम वीप्रत्यये एवाऽऽहुग्रीवौ
 ‘ ऋर्भिरिवः ’ इति केष्व । यदा तु केवलाभिधम्याद् वीप्रत्ययेऽप्यधिकृतत्वेनाऽऽदेशो
 भवति । कथं तिस्रकानामेति ? त्रिषम्यात् संज्ञायां के अपि बहुवचनेन स्यादर्थवचनान्-
 त् कथं तिस्रमात्र इति प्रश्नुराद्यः, समासये-स्त्रीलिङ्गे बहुवचनविषयः संज्ञाशब्दोऽयं
 मिति । तस्मान्ति परमज्ञान्यासु ‘ निष्पेक्षवत् ’ इति निपात्यते ।
- 15 ‘ ऋतो रः स्वरेऽनि ’ । २ । १ । २ ॥ अनीति नकारः प्रत्ययकप आत्मकयो
 वा । समानवर्धित्वेति-‘ ऋतोऽयम् ’ इति, “ ऋर्भिरिवः ” इति, ‘ ऋवो ऋत् ’ इति प्राप्तत्वात् ।
 वक्ष्यवाद इति-अज्ञानादौ स्यादौ पूर्वयोगः सावकाशः स्वरादौ तु अयमव स्यात् ।
- ‘ जराया जरम् वा ’ । २ । १ । ३ ॥ त्रिषां त्रिति-अतिजरत्वेत्यत्र अति-
 जरद्व्यात् प्रवृत्तेनाऽऽप्यप्रत्ययेन जराशब्दो व्यवधीयते । जारः, जारेय’ जराया अव
 20 त्वेरेम् इत्यण्, जराया अपत्यं त्रित्वयनयाः एष्य ।
- ‘ अपोऽने ’ । २ । १ । ४ ॥ स्वश्रुतां, शोभना अतिशयिता वा अतो यपोरिति
 विग्रहः “पूर्वाश्वतेः प्राङ्मात्” इति समासान्तप्रतिषेधे स्मामि सत्यपि तदन्तग्रहणे “निर्नि-
 श्यमानस्याऽऽदेशा भवन्ती” इत्यय एवाऽऽदेशः । अगम्य इति ‘ स्त्रीलिङ्गामि ” इति वा ।
- ‘ आ रायो व्यञ्जने ’ । २ । १ । ५ ॥ आकारस्यैकवचत्वात् “ पठ्यन्तवत् ”
 25 इति, रैष्यद्व्यस्येव भवति । स्त्रीत्येव सिद्ध इति-आमि तु रायमतिक्रान्तानि यानि तेषां
 ‘ ऋते ’ इत्यनेन व्रस्वत्ये सति “सभिषात् सप्तम” न्यायादिकारकं व्रस्वमाभित्य
 सप्तम्यो नास् तदभिषाताभ नोत्सहते । तर्हि वीर्थो नाभि इत्यपि न प्राप्नोति ।

सत्यम्, तदाऽनित्यत्वादस्य न्यायस्य मयस्यैव दीर्घः, “न्याया हि स्वविरयश्चिन्यायेन प्रवर्तन्ते” । उच्यते-यद्येव तत्रैव क्रियतां किमत्राऽनेन सन्देहास्पदन ? नैवम्, कश्चित् सन्निपातन्यायमनित्यमाश्रित्याऽतिवराणामित्यत्राऽऽकारमपीच्छन्ति, तमवसं प्रहर्षं व्यञ्जनप्रहणमिहाऽर्थमपि तेन स्वमतंऽपि सम्मतम् ।

‘युष्मदस्मदोः’ । २ । १ । ६ ॥ अत्राऽपिषष्टितार्थयोयुष्मदस्मदोरतावनु 5
 कथमे इति त्वदादिकार्यमकथ्येयं, ‘टाङ्गोसि०’ इत्यनेन युष्मदस्मदादिकार्यं च
 पत्तादि न प्रवर्तते । अतित्वामिति-नामाधिकाराच्चदन्तप्रतिपत्तौ तदन्तमुदाहरति,
 युष्मदपरेति-युष्मां युष्मान्नेति विधेयं न तु त्वामिति, किञ्चि सति त्वमौ स्याताम् ।
 अमौम्यास्विति-अयमर्थः-द्वयोरन्यत्र सावकाशत्वात् शुब्दान्तरप्रवृत्त्या चाऽनित्यत्वा
 त्परत्वात् पूर्वं त्वमाद्यादेश इति । प्रथममात्वे तु सति मन्तत्त्वामावाच्यमादयो न स्युः । 10
 मित्वाक्यापस्यायां यद्वद्वचनं सतिक्त्वौ गौमं वयूवेति त्वमौ मयतः ।
 व्यञ्जन इत्येवेति-ननु व्यञ्जनप्रहणं विनाऽपि युष्मदस्मदमित्यादयः प्रयोमा
 अनेनाऽऽप्ते कृते ‘लुगावाऽनायः’ इत्याकारलोपे सिध्यन्ति, किं व्यञ्जनाधिकारेण ?
 सत्यम्, एतस्य व्यक्त्या प्रवर्तनादात्वे कृतं लुगादिकं न प्रवर्तत इति व्यञ्जनप्रहणम् ।
 तथा व्यञ्जनाभाव युष्माकं युपाकमित्यादौ अनेन लुगेणाऽऽकार एव स्यात्, न तु 15
 ‘मोवा’ इति मकारलोपः । युष्मदमित्येति-ननु लुमस्वत्यलोपं मोवा कथं न ?
 उच्यते-स्वरस्य स्थानित्वात् । तर्हि युष्मद्व्याद् व्यसोऽन्यमादेशे लुग् न प्राप्नोति ?
 नैवम्, प्रत्यासत्त्या यस्मिन् प्रत्यये लुग्भवति, तस्मिन्नेव प्रत्यये पूर्वस्य यदि कार्यं
 भवति तदा स्थानित्वमत्र तु प्रत्ययान्तरं लुग् अतः स्थानित्वामावाः । मोवेति एत
 स्याज्जबकाशत्वाद्वा स्थानित्वामावाः । 20

‘टाङ्गोसि याः’ । २ । १ । ७ ॥ ओम ओम ओसौ “स्थानित्वसंक्षेपः”
 इत्येकशेषः, ततश्चात्र किञ्च ओसौ चेति कार्यं, तन पट्टीमस्तुम्योरपि ग्रहः, अन्यथा किना
 सादृश्यार्थात् सप्तम्या एव ओसौ ग्रहणं स्यात् । अत्र ओमग्रहणमात्राऽपि “क्षेपे लुग्”
 इति दलोपे “एतद्भुमोसि” इत्यनेन एत्वं, एवेतोऽयाम्” इत्ययादेशे चाऽति
 युवयोरित्यादि सिध्यति, सत्यम् ; णिञि अन्त्यस्वरादिलोपं युवावादेशे “क्षेपे लुग्” 25
 इत्यकारलोपेऽकारस्याऽभावात्, युवयोरित्यादौ यत्वं न सिध्यतीति ओमग्रहणम् ।

‘क्षेपे लुक्’ । २ । १ । ८ ॥ शेषग्रहणामात्रे टाङ्गोसीत्यधिकार आगच्छेत् ।
 न च पाठ्य टाङ्गोसीत्यधिकारो यदाऽभिप्रेतः स्यात्तदा टाङ्गोसि यदुक्तमित्ये

कर्मण कुर्वन्ति । यतो सुमित्युत्तरार्थे पृथक्करणं कृतम्येष, अन्यथा टाक्षोति यत्-
 काचित्पथिकारोऽप्येतनऽपि यत्र गच्छत् इत्याद्यङ्गायां शेषब्रह्मम् । श्रियामाह न
 मयतीति-कृत्वत्योयुष्मदस्मदोनेन्ता संस्पेति लघुषेनाऽल्लिङ्गत्वमयनात् । अथ बहुव्रीहौ
 तस्युत्वे षाऽन्यपदार्थादिप्रधानत्वेन युष्मदन्तस्य स्त्रीत्वे आप् कथं न भवति ? उन्वत-
 ४ मभिपाततद्धणन्यापादलोपोऽस्ययः मभिधानम्यवधानं न निमित्तम् । तर्हि युष्म-
 द्ममित्पादिषु कृत्वत्वेऽप्यप्यत एव न्यायादाह न मभिप्पति । किं छिन्नानुशासनेऽनयो-
 र्बर्त्तनेन ? सत्यम्, “न्यायानां स्थितिरप्यन्यायेन प्रवृत्ते” विधासः कृतमद्यस्याः ।

‘ मोक्षा ’ । २ । १ । २ ॥ ननु युषामापदे इति वाक्ये णिङि, किपि स्वादौ
 युवादद्यः कथं न भवति ? सत्यम्, यदा युष्मदस्मदी द्वित्वे तदा स्यादिर्न, यदा तु
 10 स्यादित्त्वा न द्वित्व इति न युवादद्यः । द्वाब्दान्तरेति-प्राक् मकारस्य पश्चात् अकारस्य
 यप्राप्तिः । अथवा पूर्वे युष्मिति प्रकृतेः पश्चात्त्वेति प्रकृतः । अत्राऽऽर्वादिस्त्वस्यन्यत्वा
 दिदि-युष्मदस्मदी त्वमहवाचक मर्वादिगण्यमप्य् दृश्यत । अत्र तु त्वां मां वक्ति यस्त-
 द्वाचक इति न सवादिनी । अथ किमर्थमिति-किञ्चिन्तस्य युष्मच्छब्दस्य योऽर्थस्तर्त्त-
 किप्सहिता युष्मदस्मद्रूपा प्रकृतिरेवाऽऽह-न हि प्रकृतिं विना किम्भवति । स्मिन्नादद्य-
 15 इति तन त्वस्मिन् मस्मिन् सधिपातन्यापस्याऽनित्यत्वे त्वास्मिन् मास्मिन्चित्यपि ।
 सिद्धमिति-यत्नेन प्रक्रियागौरवं निरस्तं भवति, अन्यथाऽनेन मकारलोपेऽपि सिप्रत्वं
 पादिना सह त्वमहमाद्यादद्य सर्वेऽपि प्रयोयाः सिप्सन्ति ।

‘ मन्तस्य युवाद्यौ द्वयोः ’ । २ । १ । १० ॥ द्वित्व इति द्वयोरिति, द्वय-
 प्रधानत्वात् मामन्यवाचिनाऽपि युष्मदस्मदर्थ एव द्वित्वविधितो निर्दिश्यते, अर्बान्तरे
 20 तयोर्द्वयमावाचयोरंश्च विश्रवणम् । स्यादिविश्रवणत्वं तु गुणामिवायित्वात् स्यादङ्ग-
 प्रधानतया द्वित्वे इति मावप्रत्ययान्तेन निर्दिश्यत । यदा द्वित्वं बान्त्वौ ” इति
 युवावाद्ययोः मस्मरत्वे णिङि किपि लङ्गोप च युष्मोराव्योरित्यादिषु कृतं दृश्यम् ।
 एवमुत्तरपक्षे स्थि म्य, परत्वाच्चमहमादय इति । यदि परत्वेन त्वमहमादयः करि-
 ष्यन्ते, तर्हि “परादन्तरङ्गं बलीय” इति न्यायात् युवावाद्य एवाऽऽदेष्टाः प्राप्स्यन्ति,
 25 न त्वमहमादयः, मत्तम् ; परत्वादिप्रपञ्चितत्वेन प्रकृतत्वादित्ययः ।

‘ त्वमौ प्रत्ययोत्तरपदे वैकस्मिन् ’ । २ । १ । ११ ॥ त्वदयतीति, अत्र
 निस्त्वत्वादन्त्यस्वरालोपात् प्रागेव त्वमादद्यौ पश्चादपि भन्त्यस्वरालोपो न लोपा-
 त् स्वरादेश इति न्यायात् सुमस्येत्येव प्रवर्तते । तस्मिन्नापि कृते न, ‘ वैकस्मरत्त ’

इति निषेधात्, “ क्मिषि ” इत्यनेन बृद्धिरपि न अघातुत्वात् । कश्चित्त्विति-शब्दान्तर-
 रप्रवृत्त्या द्वयोरनित्यत्वादन्यत्र सावकाशत्वात् परत्वादन्यस्वरालोप इत्यर्थः । अकार-
 रस्य बृद्धाविति-अतो “ क्मिषि ” इत्यनेन छत्रण । ननु प्रत्ययोचरपदग्रहणं किमर्थं
 स्यादवित्येव सिद्धत्वात् । न च परत्वाद् “ ऐक्यार्थे ” इति स्यादेर्लुपि प्रत्ययलोप
 इति न्यायस्य प्रतिषेधात् स्यादेरमात्र इति बाध्यम्, यत् ऐक्यार्थे लुप् उच्यते- 5
 ऐक्यार्थं च प्रकृतिप्रत्ययौ पूर्वोचरपदे चाऽऽभित्य मन्वतीति तस्य बहिरङ्गत्वाच्चवाभया
 लुपि बहिरङ्गा । विभक्तिमात्रमाभित्य विधानात् त्वमादेशयोरन्तरङ्गत्वं, ततोऽसिद्ध
 बहिरङ्गमन्तरङ्ग’ इति न्यायाभित्यादप्यन्तरङ्गस्य षलीयत्वात् त्वमादेशयोः कर्तव्य
 योर्लुपोऽसिद्धत्वाच्चाभ्यामेव पूर्वं प्रवर्तितव्यं ततो लुपिति न किञ्चिदनिष्टमित्याह-अन्त
 रङ्गत्वादिति । ननु यथा स्यादिप्रवृत्तमेव क्रियतं न प्रत्ययोचरपदग्रहणं तदा त्वदीयो 10
 मदीयस्त्वयुत्रो भस्युत्र इत्यादौ प्रागेव परत्वाद् कृता सृष्ट तव ममादेशौ प्राप्नुवत्तत्क-
 षमन्तरङ्गत्वात्स्यादिद्वारेणैव सिध्यतीति, सत्यम्; यौ त्वमौ मन्वत्त्वावभ्याभितौ पतः
 प्रकृतिमेवाऽऽभ्यतः यौ तु त्वममौ तौ प्रकृतेः प्रत्ययस्य च स्थाने मन्वत् इति ब्रह्मा-
 भितावित्यन्तरङ्गत्वात्त्वमौ प्रत्यये प्राप्नुत इति स्यादिद्वारेणैव सिध्यतीति । तत्र
 ममादेशे तु कर्तव्ये एकस्थानित्वेनाऽन्तरङ्गत्वात् परत्वाच्च कृतो लुपेवेति । 15

‘ स्वमह सिना प्राक् चाकः ’ । २ । १ । १२ ॥ सिमिति किमिति-ननु
 साविति कृते ‘ शीर्षक्यान्० ” इति सेलुकि च सर्वे प्रयोगा निष्पद्यन्त इति, न युष्मदस्म
 दोरित्यात्व स्यात् । आदेशविधानसामर्थ्याच्च नविष्पद्यतीति चेत् ? सत्यम्, तदाऽऽत्वा
 मावऽस्याऽपि सेः क्षपत्व स्यात्; तथा च-‘ मोर्षा ” इति वा लोपः स्यात् पक्षे च
 चरितार्थता छत्रस्य स्यादिति । स्वकम् अहकमिति ‘ युष्मेदस्मदोऽधोमादि० ” इति अह, 20
 पूर्वमक्षीति निरपेक्षत्वेनाऽन्तरङ्गत्वात् । त्वमादेश बृद्धाविति-त्वादयतीति वाक्ये
 कृते क्मि, त्वाहादेशविधानादिति त्वाहादेशौ न मन्वत् इति शेषः । चातोरव बृद्धि
 रिति मते तु त्वदयतीति बाध्यं, ननु उन्मत्-त्व, अह, यूय, वयमित्यादयः क्य सिध्य
 न्तीत्याह-ते हीति । प्रकृतिमात्रस्येति-विभक्तिरहितस्येत्यर्थः । आदेशानिति-तुभ्य
 मद्यौ क्यि, यूयवयौ असि, त्वाहौ साविति तुभ्यादीनादद्यान् केऽस्तीनां के प्रथम 25
 योरमित्यमादेशं, कसस्तु युष्मदस्मद्व्यां कसोसित्यकारं चञ्छन्तीत्यर्थः । स्वमत
 तु त्वमहमित्येव मपति ।

‘ यूय वय जसा ’ । २ । १ । १३ ॥ प्रियस्त्वं प्रियौ युवामिति वाक्यम् ।
 एकत्वद्वित्वयोर्युष्मदस्मदोर्वर्तमानत्वात् । “ त्वमौ प्रिययोचरपदे च० ” इति “ मन्वत्स्य

युवाभौ० " इति च स्वमाद्यादेशानन्यत्र सावकाशान् बाधित्वा ययं वयमित्यत्र ताव
काद्यौ यय वयमादेशौ परत्वाद्युभयप्राप्तौ सस्यां तावेव भवतः । ययकमित्वाद्दौ कृत्ति
ताद्यर्थे " युष्मदस्मदोऽस्तोमादि० " इत्यङ्, एषमुत्तरप्राजपि ।

‘तव मम कृता’ । २ । १ । १५ ॥ कथं तवता ममता ? सत्वम्, स्वाद्यन्त-

५ प्रतिक्रमकाव्यव्ययान्तेतानीति ध्वनान्तरत्वात् सिद्धम् ।

‘अमौ म’ । २ । १ । १६ ॥ औम औम आभौ ‘स्वोरावसंज्ञेयः’

इत्येकशेषः, ततोऽय् च आभौ च अमौ तस्य अमौ; लुप्तपञ्चैकवचनान्त पदम् ।
एकशेषाभावे तु अमा साहचर्याद्वितीयासत्कस्यैव ब्रह्म स्यात् । ननु अम् ब्रह्म
किमर्थं यावता स्वामिति निष्पाद्यम् । तच्च युष्मदोऽमि निमित्ते स्वादेशं “अम्
१० कृत्” इति तस्य लुकि “संयानाभमोऽयः” इत्यमोऽस्य लुकि “युष्मदस्मदोः” इत्य-
न्तस्याऽऽत्वे च सिद्धं । नैवम्, अन्तरङ्गान्तरत्वाऽऽत्वे कार्ये बहिरङ्गोऽमोऽकारस्य
लुगसिद्ध इति ।

‘दासो नः’ । २ । १ । १७ ॥ ननु युष्मानित्वाद्दौ इय प्राप्नोति । “तेदे०”

इत्यन्तलोपोऽनेन नकारश्च तत्र कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नकारस्य नित्यत्वाच्चेपस्य च
१५ कृते नकारे ध्रुवत्वाभावादप्रसङ्गित्वनाञ्जित्यत्वात् पूर्वं नकार एव भवतीति । यद्यपि
किमनेन ‘सोऽयः’ इत्यनेनैव सिद्धत्वात्, नैवम्; अङिङ्गे युष्मदस्मदी इति पुंस्त्वा-
भावाच्चकारो न सिध्यतीति वचनम् । बहुव्रीह्यादावमुपगमे वा लिङ्गस्य क्रीतपुंसकार्थं
प्रिययुष्मान् बाह्वीः, प्रिययुष्मान् कृतानीत्यादि ।

‘अभ्यम् म्यसः’ । २ । १ । १८ ॥ कार्यिणः प्रथम निर्देशे प्राप्ते कार्यस्य

प्रथमद्वयादान् प्रत्यासत्तिवचनार्थम् । पाठ्यपक्षपा चतुर्थ्यैव प्रत्यासत्तेति तस्या एवा
२० ऽऽदेशः । यद्वा ‘असेमाद्’ इत्यत्र चकारो म्यसोऽनुकर्षार्थः । स च पञ्चमी
साहचर्यात् पञ्चमीसम्बन्धेन गृह्यत इति पारिषेप्यादिह चतुर्थीम्यसो ब्रह्ममित्याह-
चतुर्थीबहुवचनस्येति ।

‘असेमाद्’ । २ । १ । १९ ॥ चकारेण म्यसोऽनुकर्षेऽपि म्यसो असेयैकवचना

२५ न्तनिर्देशेन विवचनान्तनिर्दिष्टार्था युष्मदस्मद्वृत्त्या सह वैकल्याण्यदासंख्यादाह इति ।

‘आम आकम्’ । २ । १ । २० ॥ आमः कमिति कृते “युष्मदस्मदो-

इत्यात्वे कृते युष्माकमित्यादि सिध्यति किमाकारकरणेनेत्याह-आकमित्यादि ।

१ ५-१-१ । २ १-१-११९ । ३ २-१-६ । ४ १-४-४६ । ५ २-१-६ । ६ १-४-४६ ।

‘ पदाद्युग्मिभ्यमस्यैकवाक्ये वस्नसौ बहुत्ये ’ । २ । १ । २१ ॥ पद्यते-
 मस्यत कर्तृकर्मविशिष्टाऽप्योजनमिति पद्य्, विभक्त्या सह सामानाधिकरण्यार्थम् । युन-
 क्षीति युक् इति, कर्तरि क्तिप्, यद्वा योजनं युक् सममविपम संख्यास्थानम्;
 युग्ममिति यत् संख्यायत तन परिगृह्य वस्त्वपि युगित्युच्यत । ततः समसंख्या
 द्वितीयाचतुर्थीपट्टीरूपा विभक्तयो युग्यद्व्यनोच्यन्त इति । चर्मो वो रघुस्तिरिति-अत्र 5
 पदादेशः पदवदिति वम् इत्यस्य पदत्वे “ सोकेः ” क्त्वच्भूष । तथा “ वसो नः ”
 “ वये क्लृप् ” इत्यादीनि शक्तित्वा नित्यस्याभिरवकाशस्था वस्नसावेष भवत इति ।
 एकवाक्य इति-एक च तद्वाक्य चेति “ पूर्वकाङ्क्षे० ” इत्यनेन समास एकस्य
 पूर्वनिपात ततो विज्ञेयणस्य व्यपचष्टेदकत्वात् ‘ सर्वे वाक्य सावधारणं भवतीति ’
 न्यायाच्च एकस्मिन् वाक्य एव भवति, न तु पद इति । अतिपुष्मान् 10
 पश्यतीत्यादौ तु ययैकस्मिन् वाक्यं तथा वाक्यविभक्त्यपक्षपा एकस्मिन् पदेऽपि
 पुष्पवस्मदी स्त इति । तयैकस्मिन्नैव वाक्य इत्यवधारणाद्यदि पद पुष्पद
 स्मदी चैकस्मिन्नेव वाक्ये भवतो, न तु वाक्यान्तरे; तदा सामर्थ्यामावादेवेति
 परस्परव्यपेक्षातद्ध्वन्यमन्वन्ध्यामावादेत्यर्थः । किमेकवाक्यग्रहणेनति-किं सवि
 ज्ञेयण वाक्यग्रहणेन वाक्यग्रहणमेव पदव्यपचष्टेदाय कर्तुं पुक्तं किमेकग्रहणेन 15
 त्यर्थः । पुक्तपुक्तादिति-पुक्तेन पुष्पदस्मत्सम्बन्धेन पित्रादिना यदपुक्तमिति
 स्मेत्यादि तस्मादित्यर्थः । इति स्मेत्यादि-अत्रतिस्मेत्यादिपद साध्याद्युग्मदादिक
 नाऽप्यधत्ते, किं तर्हि पित्रादिकमिति ? एकवाक्यग्रहणात् सामर्थ्यामावेऽप्येकवाक्ये
 पदात् परस्य पुष्पदादरादृष्टः सिद्ध । तथा युग्मद्वय इति, अप्युक्ते द्वितीयाचतुर्थी
 पट्टीवहुवचनानि लभ्यानि । विभक्तिग्रहण त्पराधे इह च क्लृप्तापरिहारार्थमिति । 20

‘ द्वित्वे वाम्नौ ’ २ । १ । २२ ॥ द्वित्व इति भावप्रत्ययान्तन संख्या
 निर्दिश्यत । संख्यायां च विभक्तिवर्तत न पुष्पदस्मदी द्रव्यवृत्तित्वात् तयोस्ति,
 द्वित्व इति विभक्तेरव विज्ञेयणमित्याह-द्वित्वविपयति ।

‘ वक्तृता तेमे ’ २ । १ । २३ ॥ वटपूर्वेति-पूर्वं वटः “ वामनाम्ना० ” इति
 सः स्त्री षत् ।

25

‘ असद्विवायम्य पूर्वम् ’ २ । १ । २५ ॥ योऽर्थः स्वन धर्मेण प्रसिद्धो
 धर्मान्तरसम्बन्ध प्रत्यभिगृहीतक्रियते स आमन्व्यः । यथा दनदधो दनदधस्वन
 प्रसिद्धो धर्मान्तरमभिगृहीतक्रियत यथा पञ्च पठत्यादि, तत्राऽर्थे कार्यसम्बन्धावुपधा

- रादाभन्यमिधाधि पदमामन्यं विज्ञायत इति । तयोचरत्र निस्त्रग्रहणादस्मिन् स्ते
 कस्य विकल्पो न सम्पद्यत इति । सम्पद्यते-निस्त्रं विधास्यमानत्वादिति मगनात्,
 यत्रैव वस्त्रसादयो विधीयन्ते तत्रैव विकल्प उपतिष्ठत न वस्त्रसादीनां निषेध इति ।
 अथवा यद्यत्रापि यत्र विकल्पः स्यात्तदा किमेतत्सूत्रकरणं ? यतोऽसद्विधाऽऽमन्य
 5 पूर्वमिति कृतेऽपि वस्त्रसादयो विकल्प्यन्ते ते च “ पराधुमिभक्त्यै ” इत्यनेनैव
 विकल्पेन मयिष्यन्ति । अथर्वं यथा स्यादिति-अन्यथा सोऽपि स्यात्, “ ते ह्येता ”
 इत्यनेनैव । पादादिकृष्य इति-ह्यनिपुङ्गवा इत्यस्य पदस्याऽऽसत्त्वे पादस्याऽभावादि
 त्ययः । ह्यनिपु पुङ्गवा इति सिद्धादिस्वात् समासः कर्मधारयो वा, व्यवहितस्मीति-
 यथा मयुरायाः पूर्वं पाटलीपुत्रमिति । पूर्वशब्दो वर्तत इति-अयमर्थो यद्यव्यवहित
 10 स्यैव पूर्वस्याऽनेना-सद्वद्भावो विधीयेत न व्यवहितस्य तदा पूर्वग्रहणमपनीय असदि
 वाऽऽमन्यादित्येव क्रियेत यतः पूर्वस्याऽविद्यमानवद्भावे वस्त्रसाद्यमात्रः प्रयोगेन, तत्र
 त्वमपि कृते सिध्यति । तयोचरत्रेऽप्येतदनुगुण्येन अस्विष्टेष्वादिर्त्वेवं विधीयेतेति ।

- ‘ अस्विष्टेष्वप्य वाऽऽमन्ये ’ । २ । १ । २६ ॥ तद्वत्तद्विषयमिति-शुभग्रहा-
 नत्वात् स्याद्वादाभ्यपेक्षेन शुभार्थयोरैक्याद्वाऽर्चामात्रे त्यहादित्वाभावात् तच्छब्दा
 15 वयवयोगात् समुदायोऽपि तद् इत्यादि कृत्वा कर्मधारयकरणात् बाहुलकाद्वा नैकशब्देन ।
 तत्र अतश्च तत्तद्वती इति द्वन्द्वे “ औदरे ” इति न, “ नै सवोस्वि ” इति निषेधात् ।
 सामर्थ्याच्चद्विषेयकभूत इति-विशेष्यस्य विशेषणाकाङ्क्षिण एकवाक्योपात्तत्वेन साम-
 र्थ्यात् सन्निहितत्वाद्विशेष्यत्वनिमित्तमामन्य इत्येतदेव विशेष्यं विज्ञायत इति । शिनाः
 धरण्या-इत्यत्र धरणमिति सामान्यकर्म युष्मानिति विशेषकर्म । सिद्धाः धरण्या
 20 युष्मानवो धरणं प्रपद्ये इत्यादौ “ नित्यमन्वादेष्ट ” इति वस्तुसौ प्राप्तावनेन निविध्यते,
 असिति किं साधो ! सुविहितेति-अत्र द्वयोरपि पदयोः “ अवशिष्टा ” इत्यसत्त्वे प्राप्ते
 ‘ नाऽप्यत् इत्यनेन साधो ! इत्यस्याऽसत्त्वाभावात् । “ नित्यमन्वादेष्टे ” इत्यनेन
 च वस्तुसौ । धरण्याः साधनो युष्मानिति-अत्र द्वयोरपि अवशिष्टा ” इत्य-
 सद्वद्भावः । आचार्या युष्मान् धरण्या इति-अत्राऽऽमन्यस्य विशेष्यस्य व्यवहितत्वेन
 25 परत्रोपश्लेषामात्रात् मयति । आचार्या उपाध्याया इति-अत्र विधाधिकरणयोर्न पूर्व
 विशेष्यं न परं विशेष्यमिति सामर्थ्याच्चद्विषेयकभूत इति मगनाच्च मयति ।

‘ माऽप्यत् ’ । २ । १ । २७ ॥ अस्विष्टेष्वप्यमित्यस्य प्रधानतयाऽप्यदिति
 सम्बन्धेनेत्साह-असिति ।

‘पादायोः’ । २ । १ । २८ ॥ मात्राश्च अधराणि च मात्राधराणि, नियत परिमाणानि च तानि मात्राधराणि च तेषां पिण्डः यदा मात्राधराणां पिण्डः, नियत परिमाणयाज्यौ मात्राधरपिण्डमेति । दधनाकाल इति-दधन देघस्तं करोति ” विंशत्युक्तं ना० ” देश्यत इति “ पि वेस्यास० ” इत्यनः ।

‘आऽहृहृष्वयोगे’ । २ । १ । २९ ॥ योग इति-आदिघोत्यसमुच्चयाघर्षस्य १ साधायुष्मदस्मदर्थसम्बन्धे इत्यर्थः । ज्ञानं च क्षीतं चेत्यत्र चञ्चद्न ज्ञानक्षीतयोः सद्वितीयता घोत्यते, न ॥ युष्मदस्मदर्थयोरेति योगग्रहणमिति । अयमर्थः-योगग्रहण विना अथात् प्रकरणाद्वा आदिषु गम्यमानेष्वपि स्यादिति ।

‘हृदयर्थेऽभिन्तायाम्’ । २ । १ । ३० ॥ अप्राज्ये स्वरूप वा किः । तत्र यदाज्ये तदा हृदयर्यो येषाम्, स्वरूपे तु हृदयर्यो दधनमातोचन येषां चातनाम् । १० अनो वो मन्यत इति नाऽय हृदयो, दधर्यो नाम सः यद्यपिमाधन विज्ञानं वर्ततेज्यो न निषेध इति ।

‘नित्यमन्वादेशे’ । २ । १ । ३१ ॥ नन्यत्र निषेधाधिकार कथमिदं विधाय कमभूत ! सत्यम्, नित्य निषेधाधिकार यथित्यग्रहणं तद्वत् बोधयति विधानघ्नमिति इमिति । न चेद बाध्यमत्र नित्यग्रहणमात्राव ‘दैशात्०’ इति सूत्रे कथं विकल्प इति । १५ तदा हि तत्रैव नवेति कुर्यादिति । कल्पयिष्यस्य काश्चिरिक्रियां वार्ति गुण द्रव्यं वा प्रतिपादयितुं कथितस्य तेन तदितरेण वा द्रव्येन पौनरुक्त्य मा भूदिति विद्वधान्तरं प्रतिपादयितुं पुनः कथनमन्वादेश इति यावत्, तेनाज्येन वति-युष्मदस्मच्छब्दाभ्यां कृत्वा विनीतत्वादिक विधाय पुनर्युष्मदस्मच्छब्दांशं गुरुमाननादिक विधीयत । अत्र सूत्रं तत्रैव द्रव्येन कथनमस्ति, अन्यत्र तु कथनसुखरत्रैव ज्ञेयम् । पुनरन्यत्रिधातुमिति- २० पुनः द्रव्योपादानात्तस्यैव कथनं यदि भवति तदैवाज्यादेशः । नह्यन्यस्य कथनं पुनः द्रव्याधो घटत, तत्र यत्राज्यस्य कथनं तत्र नाज्यादेशः । तत्रैव त्रिनक्षत्र मप्यापय एत च गुरुदक्षमित्यत्र तस्यैव त्रिनक्षत्रस्य पुनः कथनामानादन्वादेशमात्राव ‘संशमेन०’ इत्यनेनैवादेशो न भवति । गूर्यं विनीता इति-अन्वादेशदधनार्थं बाक्यान्तरमिदमुपदर्शितम्, न तत्परपदसम्बन्ध बोद्धव्यम्, तेन तदित्यस्य पदस्य संपूर्णत्वा २५ मात्रादुचरेण न विकल्पः । तदित्यस्यार्थं तस्मादित्यर्थे । विनीततामात्रमत्राज्यस्य तन्वाज्यस्य किञ्चिद्विधीयत । गूर्यं विनीता इति प्रथमादेशः, उत्तरस्याज्यादेशक्यापनायम् । विनीता इति विनीतस्य प्रतिपादयितुं गूर्यमित्युक्तम् । तयो गुरवो मानयन्ति इति-

अन्वादेशः । यममिति यत्प्रथममुक्तं तस्यैव च गुरवो मानयन्तीति प्रतिपादयितुं द्वितीय कथनं तत्र नसादेशः । एव सन्तः ।

- ‘ सपूर्वात् प्रथमान्ताद्वा ’ । २ । १ । ३२ ॥ सहस्रभ्यो विद्यमानवचनः । पूर्वस्रभ्यो व्यवस्थापः । सह विद्यमानं पूर्वपदं यस्मात् “ र्वकार्यं वा ” इति समासः ।
- ८ प्रथमान्तादिति—प्रथमायाः प्रत्ययत्वात् प्रत्ययः प्रकृत्यादेरित्यादिनाञ्जन्तस्य लभ्यत्वा दन्तप्रत्यय न्यायानुयायार्थमिति । धनवानसीत्पादि—अत्राज्येन कथनमन्वादेशः । यतो धनवानसीत्यस्मिन्नन्वादेशवर्धके वाक्यान्तरं प्रथममसीत्युक्तम् । अथो श्रावे कम्बलस्ते स्वमित्यत्र तु तं इत्युक्तम् । गम्येऽप्यन्वादेशं भवतीति—युयं धनवन्त इत्यादिपदोपादाने हि साक्षादन्वादेशो भवति । अथो इत्यादेस्तु धोतकमात्रस्योपादाने
- 10 गम्य एव । मायवक ! अटिठक ! ते स्वयमवो इत्यादौ तु विशेष्यपदस्य अटिठक इत्यस्य अर्धेतिवा ” इत्यसत्त्वं, मायवक इत्यस्य तु विशेष्यपदस्य ‘ अचरित्वाऽऽमन्त्र्यं ” इति नाऽस्तत्त्वं ‘ नाऽन्त्र्यत् ” इति निषेधात् ।

- ‘ त्यवामेनवेतवो द्वितीयादौस्पृश्यन्ते ’ । २ । १ । ३३ ॥ त्यव त्यव त्वदः । ‘ वेरादिः ” इत्येकजपः । “ भोदेत् ” इति तु न भवति, धृत्वात् । द्वाभ्यामर्थयोर्भेद
- 15 विवक्षायां निर्वर्तकत्वेन त्यदादित्वाभावाद्वा । एताभ्यां रात्रिरधीतेति—अत्राऽत्रिष्वित्-कर्मण इच्छातोर्वणि रात्रिष्ठयस्याऽऽधारस्य “ कालाभ्यामवदेशं ” इति कालस्य कर्मत्वे उतथाऽधीतेत्यत्र कर्मणि के सति कर्मण उक्तत्वात् रात्रिष्ठयात्प्रथमा । यदि वा रात्रिसहचरितमभ्यसनमपि उपचारात् रात्रिष्ठ्येनोच्यते । उतः साऽधीतेति । अर्थान्तरप्रकाशति—प्रथमादेशसापक्षत्वादन्वादेशस्य । तत्राऽत्रामभ्यात् श्रद्धस्य रात्रिः
- 20 पुरुष इत्यादिबस्तुमात्राभावः । सामर्थ्यात् समासमेतत्पूर्वकथनसापक्षस्याऽन्वादेशस्याऽभाव इति परस्परविरोधादुभयमामावादन्यादेशाभाव इत्याह—अर्थादित्यादि । अर्थो वा साऽधीते भवति प्रकरणं वा यन ताभ्यामवाऽप्यस्य प्रथमादेशस्य निमित्तत्वा द्वावाववाञ्जन्तर्वाधिरपक्षत्वात्समासो भवति । यथा देवदत्तस्य गुरुकुलम्, यस्तु मात्रनिर्देशं कृत्वति—अनुवादमात्रं कृत्वेत्यर्थः । तत्राऽपि न भवति—यथा एतमर्थं
- 25 किवमित्यत्र ।

‘ इयमा ’ २ । १ । ३४ ॥ लोत्स्नः इति, “ वीयः ” इति च प्राप्तेऽप्यपवाहः । म-पुत्रकाविति—कुत्रिणौ मरुपुत्रौ न तु पुत्राविति कः । अनुकम्प्यौ वा

मत्सुत्रो “अनुकम्पा०” इति (कप), सीसनन्ताविमर्शौ सिद्धत इति । अत्रापि पूर्ववत्
म्यमानोऽन्वादेशः । अथो इत्यादि तु घोटकत्वात् काऽपि प्रयुज्यते काऽपि न । अथ
दम्भो हराजनेति—अत्र अनुवादमात्रमेव न तु निमाद्यतामित्यादि विधीयते । अथो
एन परिवर्तयेत्येव ममतीति—न तु कुण्डलशब्दस्य नपुंसकस्य विशेषणत्वं एनदिति ।

‘अष्ट्यस्तने’ । २ । १ । ३६ ॥ तकार उच्चारणार्थः, अन्यथा सौ “सोः” ४
इत्यादिकृत ओ इत्यनिष्ट स्यात् । प्रथमान्ततवेह विपरिणम्यत इति—अत एव कार्यो
निमित्तं कार्यमिति निर्देशक्रमे प्राप्ते निमिचात्पूर्वं कार्यनिर्देशः । उचरन्नाऽनगिति प्रथ
मान्तविशेषणोपादानाद्वा । श्लेषकाम्यामिति—शिष्यते इति शिष्यकौ, ततः स्वार्थे प्रज्ञापणम् ।
शिष्यश्च शिष्या “छिन्ने०” इत्यप्रत्यया शिष्यां विधोऽधीयाते वा “परैकमाशिष्या०” इत्य
कः । ततः शिष्यकावेव प्रज्ञापणम् । अथवा शिष्यायां भवौ “शिष्यावेमाऽन्” ततो यावादि 10
त्वात्कः । अथ सावपि व्यञ्जनत्वात्कस्य नाऽप्यन्वादेश इत्याह—सौ तु परत्वादिति । साक एव
विधिरिति—विभान्तादाबन्वादेशे साको निरकम्पाऽन्वादेशविधानादिहैव व्याख्या । साको
पधादेशस्तदाऽन्वादेश एवेति । तेन निरकोऽन्वादेशेऽनन्वादेश चोचरन्नाऽन्वादेशः सिद्धः ।

‘अनक’ । २ । १ । ३७ ॥ पृथग्योगादिति—पृथग्योगारम्भादिति भावः,
अन्यथा साकोऽप्यनकोऽप्यन्वादेशे पूर्ववत्प्रेष्य सामान्यविधानेन सिद्धत्वात् द्वारारम्भ 15
वैयर्थ्यमिति । अन्वादेशनिवृत्तौ तत्सम्बद्धमवृत्त्यन्त इति च निवृत्तम् । अत्र पूर्वोचरयो
रिति, ननु परमाभ्यामिच्छादौ परादप्यवादेशात्समास सति स्याद्युत्पत्तिपापेक्षत्वेन
बहिरङ्गादन्तरङ्गेऽर्थस्येत्वे कृत इव रूपामावाददादेशाभावः प्राप्नोतीत्याह—अत्रेति ।
किञ्च परमपदसम्बन्धिनाऽकारण सह एत्वलक्षणः सन्धिः प्रथममव क्रियत तदोमयोः
आन यः समुत्पद्यते स समते, अन्यरभ्यपदश्रमिति न्यायाद्यदा एकारस्य इवम् 20
शब्दसम्बन्धिता तथा एकारेण सह इवमोऽर्थः स्याद्यतः पूर्वस्य व्यञ्जनान्ततायामनिष्ट
रूपापत्तिः । यदा तु एत्वस्य इव सम्बन्धिता न भवति तदैकारस्य स्थितिः स्यादित्यु
च्यते। अथोऽप्यनिष्ठापत्तिः । एतच्चेति—कथं आग्नेन्द्रमित्यत्र प्रयोग आकारादिन्द्रवरुणस्य
स्य स्वरस्य वृद्धिर्न भवतीत्युक्तं, ततश्च यदि पूर्वमेव सन्धिकार्यं स्याद्यदा नियेपोऽनन
वर्थ्य एवेत्यर्थः ।

2-

‘अयमिय पुस्त्रियोः सौ’ । २ । १ । ३८ ॥ पृथक्लौकिका निर्देशः ।
उत्पत्तप्रमाशिवचनान्त पदम् । पुस्त्रियोरिति किं ? पुंसि इय स्त्रियां अय मा भूत् ।
ननु कथमिदमुक्तं यावता नपुंसकऽयमियमादशनिवृत्त्यर्थं पुस्त्रियोरिति वचन स्यात्
तत्राऽऽह—नपुंसक तु नित्यत्वादित्यादि ।

‘ किमः कस्तसावौ च ’ । २ । १ । ४० ॥ नन्वत्र तसादाविति किमर्थं तसि तानत् इत्येवम् । इति निपातने वक्ष्यते । सत्यम्, उत्तरार्धमिदम् । अथवा वमन्तार्थं तसादिग्रहणमन्यथाऽनवधिकं ज्ञायेत्, अत्र पूर्वस्य तसादावित्यनुवर्तमानेन तसादावित्यस्य समुच्चयार्थव्यकरणः । यथा “ विज्ञेयं विज्ञेयैः ” इत्यत्र । अत एव 5 “ आदेर ” इत्यत्र तसादावित्यस्याऽनुवर्तिरन्यथा पातुं कृतत्वाच्चाऽनुवर्तेत् । वमन्ताना इति-तेन किन्तरामित्यादौ तदुच्यते न भवति ।

‘ आदेरः ’ । २ । १ । ४१ ॥ आदिच्छति क्यनि क्विपि तयोर्लोपे सौ “ आदेर ” इत्यनेनेकारस्याज्जं न त्यदादिछम्बन्धिस्याद्यथाभात् प्रीरित्वेव भवति । एक इति-रूपनिर्वाचार्थमिदं दर्शितं न तु किञ्चित्कृतम् ।

10 ‘ तः सौ सः ’ । २ । १ । ४२ ॥ भवतीति ‘ नामग्रहणे० ’ इति न्यायस्य आश्रयि सत्त्वे भवतीति स्यात् । नपुसके सेरभाषात् पुंलिङ्गे तु सेः स्थानित्वेन सत्त्वे कृतेऽपि ‘ पैत्स्य ’ इति सलोपे विशेषाभावात् क्षिपामुदाहरत् ।

‘ असौ वः सेस्तु सौ ’ । २ । १ । ४३ ॥ असाविति-सेरनेन सौ ‘ द्वित्वेन सलोपेः ” इत्येवं कार्यं, न तु ‘ आदेरः ” इति प्रक्रियात्तापचार्थं द्वित्कार्पस्य सर्वकार्क- 15 षाचकत्वेन व्याख्यास्वमानत्वात् । हे असी, हे असकौ विद्वन्मिति-अत्र औरित्यपि कृते सदादेशा इति सेः स्थानित्वेऽपि ‘ अदेवः स्वयोः ” इत्यस्य न प्रसङ्गः । सिद्धाराध-मोऽपि ह्यपि सिद्धायां यवम् ब्रह्मं तदन्यस्य स्यादेष्टस्य छुद्यतोऽमिति तत्र व्याख्यानात् । कार्याणि न भवन्तीति-यतानि च क्षिपां प्राप्नुवन्ति । तथाहि-अदस्य- 20 म्बात् सौ अनेन औकारे ‘ आदेरः ’ इत्यत्वे आपि औष्यपदेष्टे औतेत्यस्य सिम्बपदेष्टे तु आमन्त्ये ‘ पैत्स्यः ’ इत्यस्य औ, अनामन्त्ये तु ‘ शीर्षदैयाः ” इत्यस्य, अकिं तु ‘ अस्वायचम् ” इत्यस्य प्राप्तिः । अयं औतेत्यत्र प्रथमाद्वितीयाद्विचक्षणेनेति व्याख्यानात्कर्मं सिः स्थानौकारस्य प्राप्तिः । सत्यम्, अत्रैवं स्थिते सर्वत्र व्याख्यातमिति औतेति प्राप्नोत्येव ।

‘ असुको वाऽकि ’ । २ । १ । ४४ ॥ असुक इति-अत्र परत्वाभिन्नत्वाच्च 25 अस्मादेः इति बाधित्वा सस्य आदेरः “ भुगत्वा० ”, “ भोका केचि स्तसुकसिति तन्मते-सम्बोधने क्षिपां वाऽसुक इति विसर्गान्त एव, स्वमते तु क्षिपां मसुका इति । औसम्बोधने तु हे असुके ! इति ।

‘ मोऽवर्णस्य ’ । २ । १ । ४५ ॥ नन्वदः कुलमिच्छतीत्यस्मिन् वाक्येऽस्य
 शुब्दाभ्युपसृक्तात् सेतुपि “ सोऽ ” इति कृत्वे, “ रोचैः ” इति यत्वे, “ स्वेरे वा ” इति
 यतोऽप्यवर्णान्तत्वात्प्रसङ्ग इति; सत्यं, पदान्तरापसृत्वेन यतोपस्य बहिरङ्गत्वा
 चदनपेक्षत्वेन मत्वविधेरन्तरङ्गत्वादसिद्ध बहिरङ्गमिति लोपस्याऽसिद्धत्वेऽनवधानात्
 त्वान्मकारामासः ।

5

‘ बाद्रौ ’ । २ । १ । ४६ ॥ अदसोऽन्यत्रस्याशागमस्य तद्ग्रहणेन महषाचस्मिन्
 सत्यस्य इकारान्तत्वेनाऽवर्णान्तत्वाभावादप्राप्तेऽप्य योगः । अमुमुपमिति-समुदाये
 प्रवृत्ता अपि शुब्दा अवयवेऽपि वर्तन्ते इति । मात्रा शुब्दोऽवर्णमात्रापामपि तेनाऽमुमुप
 मित्विवाऽर्धमात्रिकस्याऽपि रः स्थान एकमात्रिक उच्चारदशो भवति । अत्र वा
 म्पवत्स्वितविमापार्थो न विकल्पार्थस्तु न काऽपि कषश्चिद्विकल्पः प्रवर्तते यदि तु विक- 10
 ल्यार्थः स्यात्तदा प्रथममत्र प्रयोगद्वय स्यात् । तावतैव विकल्पस्य चरितार्थत्वात् ।
 भदसो दकारस्येति-अत्रेरागमत्वाद्बन्धग्रहणेन ग्रहणादसो दकारस्येत्युक्तेऽपि अदसो
 ऽत्रैव दस्य माः सिद्धाः, दकारस्येत्यत्र एकनचनान्तत्वादकस्यैव दस्य म इति तु न
 वाच्यम् अवाद्याभयपात्; पातृकूपमिति स्वार्थे मेपञ्चादित्वात् अत्रे चतुर्णां रूपाणां
 मावः ‘ पैरिगबान्ठ० ’ इत्यनन ना ।

15

‘ मातुषर्णोऽनु ’ । २ । १ । ४७ ॥ अनु पश्चादिति, अत्राऽनुना पूर्वं सम्बन्ध
 स्तस्य च पश्चादर्थत्वात् “ र्मेऽत्यन्तार्थ० ” इति दिग्योगसंभवा पश्चमी । यदि पूर्वं
 पश्चादित्यनन योमो विवक्ष्यते, तदा “ सिदिष्टेत्० ” इत्यनन क्पापान्तरस्य इत्यत्र षष्ठी
 स्यात्; पश्चादित्यलङ्घनमप्य वा । अत्राऽत्रानुग्रहण किमर्थं यतो यदि क्पापान्तरात्
 प्राणुवर्णो भवति तदा इनादेवेत्युत्तरपक्षे नियमार्थे व्याख्यायमानेऽन्यस्य उम्भत्वात्, 20
 सत्यं, एवमपि नियमाशङ्का स्यात्, इनादेवत्वात्प्रत्ययादेवस्ततोऽन्यस्मादपि प्रत्य
 यादन्नादेव पश्चादुपसर्गः; प्रकृत्यादन्नात् परत्वात् पूर्वमपि भवेद्यथा च अमुया अमुयोऽ-
 त्वादयो न सिध्युः । अमुप्यै-नन्वत्र विस्मयिते इत्योत्तर स्मै आदत्ते कृते
 कथं न भवति ?, उच्यते-अदिसीत्यत्र ननः पयुदासाभयपात्, स हि सद्यप्राही
 ततो यत्र माधात् स्वतोऽप्य भवति तत्र च पूर्णस्याकारस्य ओकारस्त्वयाऽदिसीति साधा 25
 स्त्वरपञ्चनात् ।

‘ पमुप्येरी ’ । २ । १ । ४९ ॥ अमुकस्यः अत्राऽकस्त मभ्यपतितस्य तद्ग्रह
 णेन ग्रहणऽप्युकारण म्यपमानादनेन इत्वाभावः ।

‘धातोरिषणोषर्णस्येयुञ् स्वरे प्रत्यये’ । २ । १ । ५० ॥ पुषर्णस्येति
 कर्तव्ये यदिषर्णोषस्येति कृतं तद्विभिन्ना सप्तकृतिरिति वर्धनार्थम् । प्रत्यये इति
 ‘प्रत्ययाप्रत्यययोरिति’ न्यायेन प्रत्यय एव मविष्यति किं तद्वद्वयेन ? सत्यं, ‘न्यायान्तं
 स्वविरयदित्यायेन ग्रहितिः’ । नियौ, निय इति, ननु गौणमुक्त्ययोरिति मुक्त्यस्यैवेदुषौ
 5 प्राप्नुतः ? नैनम्, “स्वराः षः” इति सप्तस्वैतदपवादत्वाद् गौणस्यापि भवति ।
 स्त्रियाविति—ननु “स्त्रियाः” इत्यनेनाज्जीप् सिद्धः किमत्रोदाहरणेन ? सत्यं, तेन
 नाम्न इप् भवति अनेन तु धातोः, अत एव यत्र क्बन्तः स्त्रीद्वन्द्वो भवति तत्राञ्जनं
 “वाञ्छसि” इति विक्रस्यो बाध्यते ।

‘इणः’ । २ । १ । ५१ ॥ अत्र व्यभिचारभावेऽपि धातोरित्युत्तरार्धमनुवर्तनी
 10 यम् । यत्पापवाद् इति—“योञ्जेकस्वरस्य” इति प्राप्तस्य । परत्वेनेति—द्वितीति विधे
 परिहितत्वात् प्रकृतत्वेनत्यर्थः । परत्वं तु स्वर्णभाषाच्च वन्ते । परत्वादिति—‘पूर्वेऽ-
 पवादा जनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोचरानिति’, “योञ्जेकस्वरस्ये” ति प्राप्त परत्वं
 बाधते न तु गुणवद्वा । ईयत्तुरित्यत्र द्वित्वे कृते ‘वार्तात्पाकृत वतीय’ इति न्यायात्प्र-
 ममियादेष्टव्यतो दीर्घः ।

15 ‘संयोगात्’ । २ । १ । ५२ ॥ योरपवादौ इति “क्विप्तेः०” “योञ्ज-
 कस्वरस्य” इति विहितयोः ।

‘भूतोः’ । २ । १ । ५३ ॥ संयोगात् परस्येति विज्ञेयं भोर्न ॥ भूयम्बत्वा
 ज्यमिचारत् ।

‘स्त्रियाः’ । २ । १ । ५४ ॥ स्त्रियामित्यत्र ‘निरबन्धनुग्रहम्’ इति न्यायात्
 20 हर्षापन्नम् इति नाम् न परमस्त्रियाविति—ब्रह्मचरतेति नोपतिष्ठते, ‘वेनुषो’
 इत्यत्राप्रस्रिया निर्देष्टात् । यद्वा स्वरादिप्रत्ययेन प्रकृतेराक्षेपात् स्त्रिया इति तस्या
 विज्ञेयवत्त्वेन तदन्तसंप्रत्ययाच्चदन्तस्याज्युदाहरणं । तर्हि स्रद्धीश्रम्बस्यापि कृमन्तत्वा
 दियादेशः प्रामोतीत्याहाजनयकस्वादिति । एतच्चेति—अस्त्रिया इति निर्देष्टात् परादधी-
 मुत्पत्त्यादिकार्यात् प्रथमयथ ईडाधित कार्यं भवतीत्याद्युक्त सत्रेत्यर्थः ।

25 ‘वाञ्छसि’ । २ । १ । ५५ ॥ अत्र षष्ठीषड्वचनस्य नामविषयत्वेन स्वयं
 दिव्याभावाद् दससाहस्रयाच तुस्यायामपि संहितायां द्वितयैकवचनस्यैव ग्रहणम् ।
 स्त्रीद्वन्द्वस्य संस्मैकार्यत्वाभावाच्चद्वितदसोऽनुत्पत्तेः संस्मैकार्यत्वयोमादुत्पत्तौ वा

स्वरदित्वाभावाद्द्वितीयाधुवचनस्यैव प्रसो ग्रहणात्स्याज्यमिधारात्तेन साहचर्यम्
 क्यच्चाप्यन्तस्थिति, अथ धातुरूपस्यैव स्त्रीशब्दस्य विकल्पार्थमिदं कस्मात् न भवति,
 कथमुक्तं “ धातोरिष्ये ” इत्यादिना नित्यमियादश्च इति ? उच्यते-स्त्रिया इति
 प्रामाण्यमादधातोरं स्त्रीशब्दस्य ग्रहणम् । स एव धाज्नुवर्तते न धाज्नुवर्तमानस्या
 ज्यमात् न भवति, यदाह स्त्रीशेषराजः “ नहि योधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्मवतीति ” 5
 तस्मादुक्तमुक्तं “ धातोरिष्ये ” इत्यादिना ह्यादश्च इति ।

‘ योज्येकस्वरस्य ’ । २ । १ । ५६ ॥ धातोरित्यनुवर्तते इति, ‘ निशेषातिविष्टः
 प्रकृतं न वाचते ’ इति न्यायात्, इय्वाचकमिदम् ।

‘ स्यादौ वा ’ । २ । १ । ५७ ॥ उच्चाचनार्थमिदं, वसुमिच्छतीति देवमग्नि
 राजानं वेत्यर्थः । द्रव्यवृत्तिस्तु नपुंसकः । 10

‘ किञ्चुत्तेरसुधिष्यस्तौ ’ । २ । १ । ५८ ॥ किञ्चन्तेनेवेति, नन्वत्राज्यधारण
 कस्माच्छब्दम् ? उच्यते-इतिस्थस्य धातोः स्यादौ कायविधानाद्यस्य च केवलस्य
 इत्यसम्भवाद्भुविग्रहणादथ किपि उच्ये किञ्चग्रहणमवधारणार्थमत एवाज्यधारणस्य
 शब्दाभ्यपत्त्यादसामर्थ्यमपि नास्तीत्याह किञ्चुत्तेरिति । सेनानीरिति-सनां नेतेत्यर्थ
 कथनं वाचता सेना शब्दस्य पञ्चम्यन्तस्य ‘ गतिकारकति ’ न्यायेन नीशब्देन किञ्चन्तेन 15
 “ कति ” इति समासः, न च वाच्य “ ने माम्येक ” इति नियमेन द्वितीयैव
 प्राप्नोति न पृथी तत्कथं कृतीति समासः ? उच्यते-“ कस्युक्त क्त्वा ” इत्यस्यैव विषयेऽप्य
 नियमो न कृतीत्यस्य, यदाऽपि नयतीति नीः यस्मात् परमशब्देन कर्मपञ्चम्यन्तेन कारक
 त्वात् स्याद्युत्पत्तेः पूर्वं किञ्चन्तेन समामस्तदाऽपि यत् न भवतीत्याह यद्वत्त्यादि, उभयत्रा
 ज्यर्थमेदाभावात् प्रक्रियामेदमाश्रमेतद्वपुषदर्थितमिति, परमार्थतस्तु सोपपदादथ किम् । 20
 ननु बहवः सनान्यो यस्येति कृतं यत् न भवति वा नवा ? भवत्यथ, यतः सनानीशब्द
 स्य किञ्चन्तेन इतिरस्ति । परमनीरिति-परमशब्दस्याङ्कारकत्वात् किञ्चन्तेन समासा
 भावात् किञ्चग्रहणादिह यत् न भवति ।

‘ ह्यनुवर्षाकारैस्तुषः ’ । २ । १ । ५९ ॥ हन् इतिमिति हद्, हद् इति
 धातुः हर्तीति किपि, तल्लोप, सिलोप च “ यवस्य ” इति हलोप हन् इति रूपम् । यवा- 25
 भूरिति-मक्यां पुननवायां स्त्री यवाभूदुदुरे नपु (नपस्त्रीप्) इति वैजयन्तीकारः ।
 कारति-क्रियस इति कारे राज्ञस्तस्या मायाः । कस्मै उभय शरद्वयपनः । स हि करद्वय

पठित्वा करकारस्ययोरैकार्यत्वादेकदेशनिकृत्तं तदेवेति कारस्येनाऽपीच्छति । स्व-
पम्बुपाषिति-अत्राऽपि “ विष्णुदृष्टम् ” इत्यादिना किर । न तु घञसंख्यम् ”
इत्यादि इः । तदा हि धातुत्वं न स्यात् । एतैरेवेति-प्रकृतिनियमोऽप्यस्ति । एतैर्योगे
युष एव नाऽन्यस्य, धातोरिति तु उपपदनियमो न भवति । “ अस्वयम्बुभोऽङ् ” इति
८ ध्वनिर्देष्टात् । एवंविधे हि नियमे क्रियमाणे एतैर्द्वय एव नाऽन्यस्येत्यन्ये धातवो
नियमिताः स्युः । ध्वस्तु एतैरन्यैश्च योग बत्वं स्यात्तथा वाऽऽस्वयम्बुव इति न स्यात् ।

‘ ण्यमस्तत् परे स्याद्विधिधौ च ’ । २ । १ । ६० ॥ यो विधीयमानत्वे-
नैष्यस्तीत्यप्राप्यकारे षष्ठ्यन्तं णत्वविधायकानि सूत्राभ्युच्यन्ते, एष षष्ठ्यन्तेनाऽपि
पत्वविधायकानीति । एतत्सूत्रनिर्दिष्टयोरिति-यदि तु सप्तमपादोक्तक्रमेण यत्र इति
१० क्रियते तदा णत्वमसत् द्रष्टव्यमिति पूर्वं कृतस्य णत्वस्यासत्त्वात् प्रत्यय इति सिद्धम् ।
न च य इति व्याहृत्या पूर्वमेव न भविष्यति । धातोः षष्ठादुपसर्गसम्बन्ध इति यदे
व्याहृतेभरितार्थत्वात् अभिप्रेक्ष्यतीत्यादि न सिध्यति । ‘ उर्ध्वसर्गस्तुम् ” इत्य-
नेन विहितस्य पत्वस्य णत्वे परऽसत्त्वात् । “ रण्येष्वर्णोभोण ” इत्यनेन षकाराद्विधीय-
मानं णत्व न स्यात् । ण्यपदान्तं वेति-अयमभिप्रायः, द्वाकस्यैवाऽसिद्धत्वं युक्तम् ।
१५ अर्थासिद्धत्वाभवादे हि यथा देयवृत्तस्य इत्यत्र इतेऽपि न पुनर्देयवृत्तस्य श्रादुमात्रो
भवति तथा अर्थेऽसिद्धत्वमापादितेऽपि न प्रकृतेः पुनः प्रत्यापत्तिर्भवति । ततः पुन्य
इत्यत्र णत्वस्याऽसिद्धत्वेऽपि नकारप्रत्यापत्तेरमात्राभाजनन्ता प्रकृतिरिति तद्विचिन्त्योऽ-
नोऽकारलोपो न स्यात् । द्वाकासिद्धत्वे त्वकारलोपश्चाक्रमेण तावत्पर्यवर्तते न णत्व-
श्चाक्रमिति । अन्विष्कार इति-यदि उपरि क्रियतेऽनुवर्त्यत इत्यन्विष्कारः यत्रि ।

२० ‘ क्तादेशोऽपि ’ । २ । १ । ६१ ॥ ककारेणोपलक्षितस्त इति व्युत्पत्तिरुक्तत्वात्
कक्षपटुकिष्णानां ग्रहणं सिद्धं, ककारोपलक्षितस्य तत्कारस्य सर्वेष्वपि विद्यमानत्वात् ।
परे कार्ये इति-परत्वमतस्तत्रापेक्षं विज्ञायते, न क्तादेशविधायकत्वापेक्षम्, अतीति
प्रतिपत्तात् । एतत्सूत्रापेक्षे हि परत्वे “ यैकस्यञ्च ” इति पत्वमपि परम् । तस्मिन्च
सत्त्वे प्राप्त्यपीति प्रतिषेधो युज्यते । धामिमानिति-धामस्याऽप्यस्य ‘ अर्थ इय् ” तथा
२५ मनुः । यद्वा धामोऽस्याऽस्ति इन् ततः धाम्यप्राऽस्ति मनुः । खन्युः पूनुरिति, खनं
पून् वेच्छति क्यन् “ क्यनि ” इति ईकारस्ततो कम् । यदाऽपि लघनं खनिष्ठमि-
च्छति या स्त्री क्यन् खनीयतीत्यादि प्रक्रिया क्रियते तदाऽपि ग्रामणीध्वजवत्
विशेषमध्यमत्वेन नित्यस्त्रीत्वामाभात् ‘ धाऽनेकस्वरस्य ” इति यत्वे खन्युः पूनुरित्येव

भवति । यदा तु क्षुनिमिच्छति यः पुमानित्यादि क्रियते, तदा यो क्षुनिश्चम्बः स्त्रीलिङ्गः स इदन्तो न भवति, यस्तु क्यमन्त* ग नदन्तः स न स्त्रीलिङ्ग इति " क्षीदुतः " इत्यस्य प्राप्तिरेव नास्ति, यत्वे न्युः पुन्युरित्येव । यदा तु क्यन्तादेव कस् तदा " क्षियां क्षिां वा० " इति दासि तस्ये तु " क्षित्वेति " इत्येवे क्यन्ता कूनरिति रूपद्वय पश्चाद्भागे ज्ञातव्यम् । नन्वपीति किमर्थं यतः पत्व रूप परे कार्ये कृतव्ये 5 क्तादेयस्याऽऽसत्त्वं प्राप्तमनेन निषिध्यत, सच परे कार्ये इति मयनाम प्राप्नोति, पत्वपत्वयोः पूर्वसूत्रे ग्रहणादिति ? सत्य, अत एव प्रतिषेधात् पूर्वत्र णत्वसहचारितं सप्तमपादनिर्दिष्ट पत्व गृह्यते तेन अत्राधीवित्यादि सिद्धम्, अन्यथा यदि पूर्वसूत्रे सामान्येन पत्वमङ्गीक्रियते तदा " पत्वाः कस्ति " इति परे कार्ये कृतव्ये पत्व स्याऽऽसत्त्वात् कत्व न स्यादिति । मग्न इति- ' मेत्येः सः " इति सस्य नः । 10 " नो म्वचन० " इति सुप्र ।

' पदोः कस्ति ' । २ । १ । ६२ ॥ निषोक्ष्यति स्पतिप्रत्ययं गुण्ये " हो पुद्वचान्ते " इति इत्वे नित्यस्याऽपि काव्यस्य परेऽसत्त्वात् ' गवदवाणेः " इत्यादे धतुर्बत्वे वतोऽनन कस्वे सिद्धम् । कश्चिच्छासेरपि सौ विकल्पन ककारमिच्छति वन्मते-दासि, दासि ।

15

' म्वादेर्नामिनो वीर्घांषोर्क्यञ्जने ' । २ । १ । ६३ ॥ " रवाऽऽमूर्च्छे० " इति सूत्रे मूर्च्छे इति निर्देशात् प्रत्ययाप्रत्यययोरिति नाऽऽभीषत । म्वादेरिति आहृत्स्या नामिन इत्यनेन वोरित्यनेन च सम्बध्यते । मूर्च्छेति-अत्राऽच्, मूर्च्छेति-अत्र मिदाद्यच्, शुर्पति-" शुर्प० " इति वेद्, वीभ्यात् अत्राऽऽसीगप्तात्, सप्तम्यां तु वीभ्यात् सीप्तेत् । असद्विधासिति-अथाऽत्र वीर्षद्वारयैव स्थानिषद्भावप्रतिषेधा भविष्यति, 20 किमनेन सूत्रेणाऽऽदधिकारविहितः ? नैवं, ओर्मा मोमा इत्यत्र साधकत्वात् । तथाहि कर्ष्यतीति मूर्च्छतीति मनि " रार्मेच्छ " इति मकारच्छकारयोर्लोपे एतत्प्रविहित वीर्षस्याऽऽद्विधित्वेनासत्त्वे ' क्षेपोरुपान्तवस्य ' इति गुणो भवति, अन्यथा ठञ्च मात्रात् स न स्यात् । दिष्मा दिष्म इति, यत्तमानां सानुनासिकनिरनुनासिकत्वऽप्यत्र निरनुनासिकत्व विवक्षितमिति वीष्मनासिके च० " इत्युद् न भवति । " मेन्वन् 25 कनिप् " इति कनिम्बिधायक सूत्रे कश्चिद्ग्रहणस्य सर्वोपाधिष्वभिधारायैवास्त्वभिधाय

स्वरूपेण न भवति । क्वचित् पातुषन्धो न भवतीति नागमाभावाः । प्रत्यासत्तेति-
अत्रैकत्र प्रयत्नेन द्वयोरुपादानं प्रत्यासत्तिः । द्वन्द्वान्तरं प्रतीत्य द्वन्द्वान्तरस्याऽऽप्त
चिरिति व्युत्पत्तेः । इयमेव हि द्वन्द्वस्य द्वन्द्वान्तरेण प्रत्यासत्तिः । यद्वक्प्रयत्नो-
च्चारणं नामैकमाक्योपाचरुध्वनप्रत्यासत्तिर्नेहोपयुज्यत ।

- ५ ' पदान्ते ' । २ । १ । ६४ ॥ पिपठीरिति, ननु म्वादेः सम्बन्धिनो नामिनो
दीर्घ इत्युक्तं, तत्कथमत्र पिपठिप् इत्यस्याम्बादिरूपस्य सम्बन्धिनो नामिनो दीर्घ
इति ? सत्यम्, म्बाद्यवयवेन यद् इत्यनेन योगात्समुदायोऽपि पिपठिप् इत्येवम्भो
म्बादिः । पद्येन पूर्वपदेऽप्युदाहरेषु चतुर्भिः, चतुर्थ इत्यादिष्वप्यनेन प्रकारेण म्बादि
सम्बन्धित्वमस्त्येव तत्कथं न दीर्घः सत्यम्, धातुत्वे मति म्बाद्यम्बादिभिन्ना कियते,
१० अत्र तु धातुत्वस्याऽप्यभावाः । तर्हि कुर्कुरीपति, चतुर्थेति, दिव्यतीत्यादिषु धातुत्व-
मस्ति ततोऽनेन प्रकारेण म्बादित्वमप्यस्ति ततो दीर्घः स्यात् ; सत्यं, यद्यप्येवं प्रत्य-
धान्तानां धातुत्वमस्ति पिपठीरित्यादिबदेतेषु न म्बाद्यवयवात् प्रत्ययो निधीयते, किं
तर्हि नाम्न एव ? ततो म्बाद्यवयवयोमाभावात् कुर्कुरीय इत्यादेः समुदायस्य न
म्बादित्वम् । आक्षीरिति अत्र नित्यमपि विसर्गं धाविस्वा " नित्यादन्तरङ्ग "मिति
१५ न्यायात् प्रथममनेन दीर्घस्ततो विसर्गः ।

- ' न पि लङिते ' । २ । १ । ६५ ॥ नाम्मुपान्तस्य इति, अयमर्थः । यदा द्वि
इत्यादेः क्विप् तदा छटा माव्यं, इति न वकारान्तत्वम् ; यदा तु विप् तदा गुणे
कृते एकारस्य दीर्घरूपस्य दीर्घकरणं व्यर्थम् । ननु दिव्यमित्यत्र सम्भवति बान्तो
नाम्मुपान्तस्य धातुः, सत्यं, अप्राऽपि दिव्यस्ययान्तस्पोषादिकत्वादिवो न धातुत्व-
२० मिति न बान्तो नाम्मुपान्तस्य धातुः सम्भवति । पुर्यामिति-पुरद्वन्वाजादित्वाद्
क्या, ' पृष्ट ' पाठनपूरणयोरित्यस्मात् " ऋणृ " किति इत्यस्ये वा । एवं
गिर्योः किर्योरिति । बहिरङ्गलक्षणस्येति-प्रत्ययाभितत्वेन यत्वं बहिरङ्गं, दीर्घत्वं
तु प्रकृतिप्राप्ताभितत्वेनाऽन्तरङ्गम् । कृ-कृत्स्युकारः किमिति, अन्यथा प्रतिपदो-
क्तत्वात् कृत् इत्यस्येव ग्रहणं स्यात्तर्हि कृष्णुर इति निर्दिष्टार्थं क्लृप्तात् । न
२५ च बान्त्यं कृष्णुर इति कृते ' कृगद् ' हिंसायामित्यस्याऽपि ग्रहणं स्यात्, कृजोतीत्यादौ
रेफामावात् करिष्यन्तीत्यादौ तु नाम्यभावेन दीर्घत्वप्राप्तेरभावात्तेति । उच्यते-एष-
विधेः छत्र कृते चिकीर्षतीत्यादौ दीर्घनिषेधः स्यात् । संविध्याय, विध्यावेति ' व्येङ् ',
व्ययञ् आभ्यां षधि, " व्येस्वप्नञि " इत्यात्मप्रतिपदे द्वित्वेऽनादिभ्यश्चनस्ये

“ ईत्स्वः ” इत्यनेन इत्स्वत्वे, तस्य च कार्यान्तराधनार्थं “ आभ्येभ्यश्चि ” इति
 इकारस्याऽपीत्स्वे प्रथमे प्रयोगे “ नैमिनाऽऽलिङ्गः ” इति एत एत्स्वे आभि च सिद्धम् ।
 असिद्धत्वादिति-द्वित्वे कृते प्रत्ययाभिसत्त्वेन बहिरङ्गस्य प्रकृत्याभितत्त्वेनाऽन्तरङ्गे
 दीर्घत्वे कर्तव्यं “ ईत्स्वः ” इत्यनेन कृतस्य इकारस्येत्ययः । न तु श्रद्धाधनार्थं,
 “ आभ्येभ्यश्चि० ” इति कृतस्येकारस्याऽपि मध्ये इकारस्याऽसिद्धत्वं यतस्तस्याऽ- 5
 सिद्धत्वे “ ईत्स्वः ” इत्यनेन कृत इकारः सिद्धः स्यात्तस्य च नामित्वाद्यतो नामिनोऽ-
 सिद्धत्वादिति यदुक्तं तच्च व्याहृतं स्यात् । ननु नामिनोऽसिद्धत्वादिति किमित्युक्तं
 पाठता यद्यप्यत्राऽनेन दीर्घो मधिष्यति, तथापि “ ईत्स्वः ” इत्यनेन इत्स्वे कृते संधि
 म्यस्येत्यादि सेस्त्यतिः सत्स्यम्, इत्स्वरूप परस्मिन्कार्ये विधेये दीर्घत्वं दीर्घत्वप्राप्त्य
 वाऽसिद्धं भवतीति । यदाऽपि नित्यत्वादिश्रुतिविधानाद्वा “ ईत्स्वः ” इति बाधित्वा 10
 “ आभ्येभ्यश्चि० ” इति प्रवर्तते तथाऽपि तस्याऽपि प्रत्ययाभिसत्त्वेन बहिरङ्गेनाऽसि-
 द्धत्वाभामिनोऽभावादीर्घाभावाः । कुर्वते, कुर्वन्त्यादिषु द्वौस्फुर्त्वेति ह्यापकादीर्घत्वं
 न भवति, कर्षं यदि रेफोपान्तानां दीर्घः स्यात्तदा द्वौ स्फुर्त्वा वज्रनिर्घोष इत्य
 स्याऽपि दीर्घः सिद्ध इति दीर्घोच्चारणं न कर्तव्यम् । तस्मादत्र दीर्घं कुर्वन् ह्यापयति
 म्बादेरित्यय विधिरनित्यः । 15

‘ मो नो म्बोअ ’ । २ । १ । ६७ ॥ पदान्त इत्यनुवर्तमानेन समुच्चयार्थम
 करो न तु पदान्त इत्यस्याऽनुकंपनार्थः । विधानसामर्थ्याच्छोपामासो नाऽऽद्यङ्गनीय
 इत्याह-न त्वस्याऽस्तत्वादिति । सन्नपीति-अप्यर्थेऽस्तम्भमप्ययम् ।

‘ अस्त्वस्त्स्वस्तनङ्गुहो वः ’ । २ । १ । ६८ ॥ उस्त्रास्तदिति, उस्त्रया युतेन स्त्रा
 स्या वा स्रसते । ननु इकारकरणं किमर्थं ? तकार एव क्रियताम्, यतस्तत्कारेऽपि कृते 20
 “ पुंउस्त्रवीचः ” इत्यनेन दकारो मधिष्यति । नैषम्, तकार विधीयमान परऽसदिति वच
 नात् ‘ पुंउस्त्रवीच ’ इति दत्वाभावाद्दकारमवश्यं न स्यात् । सन्नङ्गुहिति-अत्र बहुत्वे
 वाक्य कार्यमेकत्वे तु पुंयन्तङ्गुही० ” इति कश्च स्यात् । कस्मिन्तीति-कस्योः ककारो
 ‘ वसं ’ निभासे, ‘ वसिङ् ’ आभ्यासेने अनयोर्बुद्ध्यासार्थः । तेन वसेः किपि यत्रादित्वात्
 म्बुति दीर्घत्वे स्त्रा । शौम वस्ते किपि शौमवः । अयं वसतिनस्त्वोः सकारान्तत्वा 25
 म्यमिचाराद्व्यमिचारे च विशेष्यस्यार्जवत्वात् व्यमिचारिणः कस एव ब्रह्म
 मधिष्यति । कुतो कस्मिन्ति सकारोपादानात् ? नैषम्, अन्यथाऽपि प्रतीतिः स्यात्,
 यस्तुयन्तपोरेतपोरेव अस्तनीसिन्तपोर्विशेषाभितत्त्वेन ‘ नेः स्त्रां व० ” सिद् लोपा

योरित्यर्थः । दुःस्वयतर्दुःस्वयतेवेति सुखदुःखस्येति । दुःखपातुर्विसर्गान्मिहो मतान्तरेण
 विद्वाम्मूलीयान्नितम् पठ्यते । संयोगान्तलोप इति-ननु व्यञ्जननैरन्तर्यं संयोगः,
 न च विसर्जनीयविद्वाम्मूलीययोर्व्यञ्जनसंज्ञाऽस्ति । तत्कथं “ परस्व ” इत्यन्त-
 लोपः ? सत्यं, कस्याऽऽदिः कादिरिति व्युत्पत्त्या अं अः इत्येतयोर्व्यञ्जनत्वे तत्तथ
 “ अं अः ३० ३० ” इति सूत्रे अं अः इति साहचर्यात् ३० इत्यस्याऽपि व्यञ्ज ८
 नत्वे संयोगान्तलोपो भवति । कण्ठस्थाच्च स्थान्यासञ्चो मकारः । न तु टउप इत्यनेन
 साहचर्यम् । कृतः अं अः टउप व्येक्ष्यकरणात् । कभरतीति-यद्यप्यत्र कस्यस्य परेऽस्त
 आधृतीयस्याऽप्राप्तिस्तथापि मासभरतीत्यादिषु प्राप्नोतीत्याह-विधानसामर्थ्यादिति ।

‘ गङ्गवधादेऽन्तर्धान्तस्यैकस्मिन्स्यादेऽन्तर्धान्तस्यैक प्रत्ययस्ये ’ । १ ।
 १ । ७७ ॥ पातुरुपावयस्येति, अत्र पातुरुपावयस्येति विद्वेष्यम्, अस्य च 10
 समासद्वयं, पर्णघुडित्यादौ सिद्धाचयिषिते पातुरुपावयस्येति गुह इत्यादिः ।
 अत्रयवभाषयवभ्यपेक्षयाऽभिधीयत इति पर्णगुह इत्यादिः, समुदायोऽवयवी । तुष्णिप्
 इत्यादौ तु साचयितुमिदं पातुरुपावयस्येति पठ्यमासः । पातुरुपावयस्येति
 इत्यादि, तस्याऽवयवो हिम् इत्यादिः । समासद्वयेऽपि च कृष्णतुष्णिमिति कृष्णोर् इति
 निरस्तम्, नहि कृष्णोर् इत्यस्य समुदायस्य मध्ये ङोर् इति पातुरुपावयस्यो नाऽपि 15
 पातुरुपावयस्येति आदिचतुर्थस्याभावः । यद्वा पातुरुपावयस्येति इत्येवं पठ्य-
 समास एव क्रियते, एव च क्रियमाणे तुष्णिप् इत्यादीनि आद्यन्तबदेकस्मिन्निति
 न्यायनिरपेक्षाणि सिध्यन्ति । पर्णघुडित्यादीनि तु आद्यन्तबदेकस्मिन्निति न्यायेन ।
 न्यघुडमिति-अद्यतन्या चमि, सकि, “ डैरिह० ” इति तस्य लुकि, अटि इत्येव पत्वे
 “ डैरिह० ” इति अस्य इत्येव, इत्येव इति इत्येव रूपमिहम् । वर्षविधित्वेनेति-वर्षे 20
 सकाररूपे परतो विधिः । सिञ्जलुकि न भवतीति-ननु सिञ्जलोपात् पूर्वमेव किमिति
 नाऽऽदिचतुर्थत्वम् ? नैषम्, परस्मिन् लोपकृते कार्ये विषये आदिचतुर्थत्वस्याऽस्तदधि-
 कारविहितत्वेनाऽस्तत्वात् । प्रत्यय इति किमिति-‘ननु प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्येवेति’
 न्यायेन प्रत्यये एव भविष्यति किं प्रत्ययग्रहणेन ? सत्यम्, दृष्ट्याः दृष्ट्या इत्यत्र
 यदा उभयोः स्थाने इति न्यायेन च इत्यस्य प्रकृतिप्रत्ययस्थाननिष्पन्नस्य प्रत्यय 25
 व्यपदेशः स्यात्तदा आदिचतुर्थत्वं भवेत् । सति तु प्रत्ययग्रहणे न्यायनिरपेक्षो यः
 प्रत्ययस्तस्मिन्नेव भवति नेतरस्मिन् प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात् ।

‘ चागस्तस्योऽन्तर्धान्तस्यैक प्रत्ययस्ये ’ । १ । १ । ७८ ॥ नन्वत्र चकारकरण किमर्थं स्योः पूर्वोऽथ

सिद्धत्वात् ? मत्स्यम्, यस्तुपि “ क्रियाभ्यतिहार ” इत्यात्मनपद से भ्यतिपास्ते इति स्यात्; कृतं च यकारे भ्यतिपास्ते इत्येष न स्वाद्यभुतार्थः ‘विद्या छन्दे’ति न्यायात् ।

‘अथभुतार्थास्तयोर्धः’ । २ । १ । ७९ ॥ अथ इत्यत्र नञ् पर्युदासस्तेना-
ज्यस्मादपि छद्मपातोरेव । पूर्वछन्द्रे निमित्तत्वनोपादानात्, इह तपोरित्यस्य पुनरु-
5 पत्तान् कार्यात्त्वात् । भुतार्थादिति—ननु मङ्गलवाङ्मयित्यतभुतार्थान्तस्त्वभिप्रायस्तु
हृत्पर्यः । अर्थवशादिति पञ्चम्यन्त कृत्वा रूपाणि साधयिष्यन्ते किं भुतार्थादित्यनेन !
सत्यम्, छिट्टप्रतिपत्तिरियमिति सुस्मार्थम् । यस्तुभन्तमयतेत्येति, कृतस्य तु इवा
भ्यवधानात्भुतार्थान्तत्वाभावात् । नामविहिते इति ‘किञ्चन्ता चातुत्वं न त्यजन्तीति’
न्यायादपि न भवत्यथ इति वचनान्छद्मपातोरेव परिग्राह्यत् ।

- 10 ‘नाम्यन्तात् परोक्षायतनन्यासापो यो ङः’ । २ । १ । ८० ॥ नामीति
विधिवभादित्येवमेव सन्दर्भविधानाच्चदन्तस्य सम्बन्धस्तद्वद्दर्थं सुस्मार्थम् । रान्तादनिद्
परोक्षा न सम्भवति, संटस्तु सत्वरिदे इत्यादि परेष विकल्प एव, तथाञ्च खड्ग-
भावेऽपि नाम्यन्तादित्यत्र विहितव्याख्यायान् क्रियमाण परत्वात् ‘अहो किञ्चिद्’ इत्य-
नेन इत्येव सत्यपि अतीदृमित्यादीनि सिध्यन्ति किन्तु अविद्, अविदुमित्यादीनि न
15 सिध्यन्तीति खड्गमिति । तस्तेः परस्मैपदिनोऽपि कमभ्यात्मनेपदं, अतीदृमित्यत्र
“कथंर्थात्” इति सिधः कित्त्वम्, अविदुमित्यादौ “इयं स्वाहा” इत्यनेनेत्वं सिधः
कित्त्वंच । इत्यविधानादेव गुणो न भविष्यति किं कित्त्वमिति न वाच्य विधानस्य ।
अविदेत्यादौ इत्यत्रारेण सिधो सुपि परिवर्तत्वादिति । अकृद्, कृपीदुमित्यनयोः
“कथंर्थात्” इत्यनेन सिध् सीधमोः कित्वाहुणामावः । अपभ्रममिति “सो वि वा”
20 इति विकल्पन सिधो तुप्यद्वयेः पक्षे अपगृह्णुमित्यत्राञ्चतनीधमि सिधि, पाठ
यकारस्य “यैवः कम्” इति कृत्वे, “क्षाम्यन्तत्वा” इत्यनेन सिधः पत्वे, ‘ईदृक्-
सृदीय’ इति पस्य इत्वे, ‘तेजर्गस्य’ इति ध्वमो पस्य इत्वे च सिद्धिः ।

‘हान्तस्याञ्जीहृम्या वा’ । २ । १ । ८१ ॥ णिटा स्वतन्त्रत्वादिनस्तु प्रत्यया
धनपरत्वेन प्रत्ययराज्ञातोर्नाम्यन्तत्वाभावे पूर्वेष न प्राप्नोतीत्यप्राप्ते विभावेयम् ।

- 25 ‘हो मुदपणान्ते’ । २ । १ । ८२ ॥ मधुसिद्धाविति—यदा ‘गतिकारक’ इति
न्यायान्मधुसूत्रस्य सिद्ध इत्यनेनाऽग्निमत्तयन्तेन समामस्तत्वाञ्चतर्तिविमत्तयभावात्
पदत्वप्राप्तिरथ नास्ति । यदाऽपि लीड इति कृत्वा मधुनो सिद्धाविति निमत्तयन्त

समासस्तदापि “ ईस्वग्नोऽधये ” इति पदत्वामात्र इत्युभयथाऽप्यपदत्व लिङ् इत्य-
 स्पेति । औसद्वदिति-द्वित्वे स्थानित्वादिति-ननु कथमत्र स्थानित्वम् । अकारेण
 सह केचि द्विर्बधने कर्तव्ये पूर्वविधित्वाभावात् । सत्यम्, निमिचापेक्षयाऽपीह प्राग्वि-
 धिरिष्यते । यद्वा इत् इत्यनयोः स्थानित्वमस्त्येव । अवयवयोश्च समुदायोपचारात्
 इत् इत्यस्याऽपि स्वरादेशः स्थान्यन्तस्य प्राग्विधित्वमिति । यदि निमिचापेक्षया 5
 प्राग्विधिरिष्यते, तर्हि नपनमित्यत्र स्वरादेशस्य गुणस्य स्थानित्वेऽप्यादेशो न
 प्राप्नोति । सत्यम्, निमिचापेक्षया प्राग्विधित्वं प्रायिकमिति ।

‘ म्बादेर्वादेशः ’ । २ । १ । ८३ ॥ यदि म्बादेरित्यस्य दादेरिति समानाधि-
 करण विक्षेपार्थं भवेत् तदाऽङ्गुष्ठेस्यादयोऽङ्गागमे कृत दादित्वाभावात् सिध्येयुरिति
 म्बादेरित्यस्य दादेरिति व्यञ्जिकरथं विक्षेपण व्याख्यातम् । नन्वत्र सर्वेष्वपि प्रयोगेषु 10
 यस्य यः क्रियत ततो य एव क्रियतां, किं पकारयेनेति ? सत्यम्, गकारे क्रियमाणे
 क्तुर्मान्तत्वाभावाद्बोधित्वाद्यौ “ गेढवना० ” इत्यादिचतुर्थत्वं न स्मात् ।

‘ मुहृदुहृणुहृण्णिहो वा ’ । २ । १ । ८४ ॥ चेठस्तिङ्-चेठ स्तिष्ठति
 सिञ्चरीत्यर्थः । सेचनार्थत्वं त्वस्य “ सैस्लेहना० ” इति छत्रे स्तिष्ठतेऽनेनेति 15
 स्नहनमुदकादीति वृद्धनसिञ्चायत इति । ननु किं मुहादयः स्वरूपेणोपादीयन्ते
 मुहादेरित्वेबोध्यताम् ? न चैव कृतेऽधिकानां प्रसङ्गस्त्वदनन्तरं इत्करणत्वात्, तदि
 पुषादिष्वमुहादिपरिसमास्यर्थमपि भविष्यतीत्याह-मुहादरिति ।

‘ नहाहोर्धतौ ’ । २ । १ । ८५ ॥ प्रस्थानस्येति-अन्यस्याऽस्तम्भत्वात्,
 आस्थेति-नन्नाहोरपि पकारे “ र्बोधये प्रथम० ” इति तकारे कृते आस्थेति सिध्यतीत्यु-
 भयोरपि पकार एव क्रियतां किं तकारकरणेन ? न च सिधस्यवृत्तिचानादेव धत्व न 20
 भविष्यति, अन्यथा सिधो धत्वमेव भिद्यप्यादिति वाच्यम्, यतो छापनार्थं तद्ववेत्,
 अन्यथा ‘ र्भेगः पञ्चान्त० ” इत्यत्र सिधो च इति छत्रान्तरे कृते गौरवं स्यात्तस्मात्
 एक धत्वनिवृत्त्यर्थमिति ।

‘ चजः कगम् ’ । २ । १ । ८६ ॥ धुट्पदान्त इत्यस्य चजाम्ब्यां कगाम्ब्यां च
 प्रत्येकमभिसम्बन्धाधारासंख्याभावात्, प्रत्येकमभिसम्बन्ध “ प्रागित्वात् ”, ‘ र्त्कारि 25
 र्बिमन्धिः ” इति छत्रनिर्दिष्टकत्वधत्वरूपज्ञापकात् । ‘ भार्यापाप्य० ” इति छत्रे
 कर्त् इति निर्देशात्, “ रोगाहो रक्त् ” इति रक्त्निर्देशाच्च पभासंख्याभावात् । किञ्च यदि

पुटपदान्त इत्यनेन सह यथासंख्यमभिप्रेतं स्वाचक्षा " कर्त्तृत्वम् " इत्यधिकारे अत्रार्थं
कृत्वा मत्तं विदध्यादिति । यथाऽयं सूत्रे किमर्थमादधत्तव्यविधानं यावता कविधानं
गविधानं वा क्रियतां, यथातदर्थं कस्य गत्वे गस्त कस्य च सप्तकापसिद्धेः । सत्त्व,
मामावे सप्तद्वयः कामावे पञ्चादयो न सिध्येयुषिति कगग्रहणम् ।

- 8 ' यजसृजसृजराजप्राजप्रसृजप्रपरिप्राजः साः पाः ' । २ । १ । ८७ ॥
किरेव पुनिति—“ वेर्माहविष्मः ” इति नियमात् फौ इहमात्र इत्यर्थः । ननु पदस्य
न्तबोरनयोरन्वोऽपि विनाविपुद् सम्भवति तत्कथं किरेव पुनिति ? सत्यम्, पदस्य
न्तयोरनयोर्भातुपासयधिकानामेव भवे प्रयोग इत्येते न वेयाकरमानामिति किरेवे-
त्युक्तम् । साहचर्यार्थमिति—न चाऽऽत्मनेपदानित्यस्यापनार्थं पुनः पाठ इति वाच्यं,
10 तदा आत्मनेपदिष्वेव पुनः पठ्येव । नाऽप्येकस्य द्वुत्वात्त्वात्पुनर्मवत्यन्यस्य नति
वाच्यं यतः द्वुत्वात्त्वात्पुनर्मवत्यन्यस्य नति
पातुनाऽर्थमेवेन प्रयोगद्वयं सिध्यति परं साहचर्याय द्विः पाठ इति । कथमसुमिति-
नन्पूर्वस्य सूत्रेः किमन्तस्य पत्वेन भाष्यं तत्कथं गत्वमित्याह—औभादिकस्येति-
अस्यत इति न सुज्यत इति वा ' ऋषिपुत्रिः " इति किमिति वाहुतकादेकत्राऽप्य
16 अन्तेऽन्यत्र अकाराकारबोर्लोपे चाऽसुमृद्वसिद्धिः । पविमाच्छानिति—पन्थानं पुच्छता
“ विपुद् ” इति किम् पुटि पवान्ते च पूर्वाभ्योदाहरणानि व्याहृतौ तु विज्ञेयः ।
स्वमते तु पविप्राश्चादिस्वाधेष भवति ।

- ‘ संयोगस्याधौ स्कोलुङ्क् ’ । २ । १ । ८८ ॥ संयुज्यन्ते यर्था अत्रेति व्यञ्ज-
नावू भवि संयोगः । स च वेयाकरजसम्प्रदायाद् व्यञ्जननेरन्तर्यमुच्यते । ‘ इन्त्याप-
20 दिष्टमिति ’ न्यायाशास्त्रस्य तुल्यद्वितः इन्त्यस्य तु सस्याऽबागित्यत्र कङ्क् यङ्-
ञिति पठितस्य वस्फुल्लेय इति । समुदायस्यैव कोपं विदध्यादिति—कया पुत्वा संवो-
गेति प्रथमं, पदस्येति द्वितीयं अन्ते चेति तृतीयं सूत्रं कृपार्त्तम् । तत्राऽऽप्तस्याऽर्था-
पुटि प्रत्यये संयोगादिसंयोगः सकारककारबोर्लुङ् मवति । द्वितीयस्याऽर्थः पदान्ते वर्त-
मानस्य सकारककारादिसंयोगस्य सकारस्याऽपि लुङ् । तृतीयस्याऽर्था—पदस्येत्यत्र
23 पदान्ते इत्यनुवर्तते । एतः पदान्ते संयोगसम्बन्धिनोऽन्तस्य सुम्भवतीत्यकारणात्तुल्य-
स्थानित्वं न भवति । अन्ये तु अस्तिमिति—तन्मत्वस्वमतयोः न वैभवं ” इत्यत्र
विज्ञेयः, तन्मते अविविधत्, स्वमते तु अस्तिमिति । पूषकस्यातेति—पूषकस्यः
कान्तोऽप्ययम् । न तु ऋषिपुत्रिः ” इत्यनेनाऽप्यप्रत्ययान्तो अन्ता । तदा “ र्ववाः ”

इति गत्वस्य परेऽस्तत्त्वात्तदादेशस्य कृत्वस्याऽप्यसत्त्वे द्वयङ्गविकलता स्यात् । मांसपिप-
कृति-नन्वत्र 'स्वरस्य०' इति स्थानिपञ्चाशेन पदान्ते संयोगस्याऽभावात् कच्चार
लोपो न प्राप्नोति । न चाऽश्वद्विधौ स्थानिस्त्विपञ्च इति धाव्यम् । अस्कृतुगिति
वचनात् । सत्पम्, अस्कृतुकीति नञ्निर्दिष्टस्याऽनित्यत्वेन स्थानित्वाभावात् प्राप्ति-
र्भिषतः यथा मधुगित्पम् ।

5

'पवस्य' । २ । १ । ८९ ॥ पदान्ते वर्तमानस्यति-पदस्य विज्ञेयस्य "विज्ञेय
प्रमन्" इति परिभाषया पदान्ते इति व्याख्यातम् । भूयानिति-अपदसंज्ञकेऽपि
तद्वित् "अस्त्वय्यमुचोऽम्" न, "भूर्भुवः" च इत्यत्रोकारप्रसङ्गात् । विधान भूम
स्यत्र पदसंज्ञक चरितायम् सामर्थ्याच्च भवतीति, अन्यथा प्रक्रियालाघवार्थं अकार
मेव विदध्यादित्यर्थः ।

10

'रात्सः' । २ । १ । ९० ॥ रात्परस्य सप्तैवति-पदस्य अविभा अन्वाग
इत्यादि विमर्शजगर्तेष्व अस्तन्या विधि, "ईषःक्षिति" इति द्वित्व अस्ते "पमे"
इतीत्वे, "ईषीष०" इति बत्वे, गुण्ये च नियमाहोपो न प्राप्नोतीति । नैवम्
प्रकरणात् पूर्वस्यत्रिहितस्येवाऽप्य नियमो न व्यञ्जनादरित्युत्तरस्यत्रिहितस्य, यद्वा स्यत्रे
द्वितकारनिर्देशो द्वावभ्यः । द्वितकारनिर्देशेऽपि न कोऽप्युच्चारणकृतो भेदोऽस्ति तवम् 15
रात्परस्य लकारसकारस्यैव लुप् नाऽन्यस्येति सूत्रार्थः समञ्जसि । यद्येवं तर्हि कीदृशतेः
किमि कीरिति प्राप्नोति । अत्र भाष्य-लोक प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं लोक च कीर्त्त
इत्येव द्रव्यत न कीरिति । अत्राभा इति-नन्वत्र सेः स्थः० " इति सेर्लुकि कृत्वे च
कर्त्तव्य "गठववा०" इति घत्वस्याऽसत्त्वात् कृत कृत्वे चतुर्नित्त्वाभावात् कथं वकारः ?
सत्पम्, 'असिद्ध बहिरङ्ग' इति भविष्यति ।

20

'नाम्नो नोऽनङ्ग' । २ । १ । ९१ ॥ अत्र रफति, नन्वत्र विज्ञेयविधानात्
'तो सुप्परि' इति 'स्थः' इति च रेफकृत्वे एव भविष्यतः किमङ्गप्रतिपदन
स्याह-असत्त्वादिति । न चैव, सयोरनङ्गकायत्वेत्याह-सानकायमिति । रफकृत्वलक्षण्य ।
मन्मोहन इति-"नाऽऽर्म्म्य" इति नलोपप्रतिपदात् । अङ्गभित्तमिति-सध्वप्रति-
पदोक्तयोरिति प्रतिपदोक्तस्यैवाऽङ्गन्यद्वयस्य निषेध इत्यत्र प्राप्तिः । परं नाम्न इति 25
व्याख्या निषिध्यत । अङ्गभ्यामिति-धातुमाशाभित्तत्वेन ताऽन्तोऽन्तरङ्गो वाद्यस्या
ऽऽपपद्यमानलोपो बहिरङ्गः ।

‘ नाऽऽमन्थे ’ । २ । १ । ९२ ॥ आमन्थ इत्येकवचनाद्यत्रैक एवाऽऽमन्थ्य
स्तत्रैवाऽनन नलोपनिषेधो यत्र बहवस्तत्र न, यथा—इ पञ्च पुरुषाः । इत्यादौ ननु
राजमित्यादौ सितुक्कः स्थानियङ्गाधन । अर्थातुविभक्तिः । ” इत्यनन नामत्वाभावे
पूर्वेण प्राप्तिरन न किं प्रतिपन्नस्याह—एतद्वेति । न च यान्य सितुक्कः स्थानित्वेन
5 “ नैमसिद् ” इति पदत्वं प्राप्नोति, तस्मिन्म मति नस्तुगमविष्पतीति; यतः “ स्वामी-
वाऽऽनर्त्तविधौ ” अत्र तु व्यञ्जनसंख्यो वर्गमिधिरिति स्थानित्वं न प्रयतत इति ।

‘ मावणान्तोपान्त्यापञ्चमवगान्मतोर्मो वा । ’ । २ । १ । ९४ ॥ अत्र
मकारावयोरन्तोपान्ताभ्यां सह यथासंख्य न, ‘ नोर्मोविभ्यः ’ इति निषेधस्व
व्यर्धत्वात्, यत ऊर्मिमानित्यत्र मान्तत्वस्य यवमानित्यत्राऽवर्णोपान्तत्वस्याऽभावात् ।
मोमवद् गौरिमदोरिति निर्देशाद्वा । बहिरङ्गलघुपत्रादिति—उद्धितापेक्षत्वेन इद्विषदि
10 रङ्गादवनपद्यत्वं इत्यमन्तरङ्गमिति ।

‘ नाम्नि ’ । २ । १ । ९५ ॥ नाम द्विविधं, इवदधादि निरुद्धलघुषाकं, “ अथा
तुविभक्तिः । ” इति द्वास्त्रीयं च । तत्र प्रत्यासन्नत्वाच्छास्त्रीयस्यैव ग्रहणे प्राप्ते नामावि-
कारणैः सद्बन्धस्य लामात्राम्नीत्यतिरिष्पमानमधिक्राधपरिग्रहाय भवत् लौकिकमव
स्थापयतीत्याह—संज्ञायामिति । आसन्दीवानिति—आसं आसिक्रियां नन्दति अणि पृषोद
15 रादित्वात् । आसर्पतोः “ कुमुदा ” इति नाऽऽमन्दी येनासन साऽऽजाऽस्ति मग्यादिः ।

‘ यमप्यत्यष्टीयवफीबत्कस्त्रीबहुमप्यत् ’ । २ । १ । ९६ ॥ कथाश्चन्द
स्यति—कथ्य भवा, कथाय हिता वा, कथ्य साधुर्वा, “ रिगामिदेहोलायः ” इत्यादिभिर्मे
कस्या । उवयस्यति—तुनाति वैरस्यं नन्दायनः । अत एव गवपाठाभ्यस्तम् । उद
न्यान्—उदन् मानशामभ्यामलतोपा न अन्यथादमावो निपात्यत ।

‘ राजन्वान् सुराज्जि ’ । २ । १ । ९८ । राजन्वान् सुराजीति—द्वोमननृपयो
बाभ्य । यदा तु राजन्श्चन्दन चन्द्रोऽभिधीयत तदा राजवान् इव इत्येव । निपात-
नस्यलघिपस्यात् ।

‘ नोम्यादिभ्यः ’ । २ । १ । ९९ ॥ इतिमयानिति—इतिमरिन्द्रः प्रहरण-
विशेषो वा मोऽप्याऽस्ति । तिमिमयानिति—चमितिमिः । ” इति द्वयोरपि निपातनम्,
25 गङ्गविण्ड तदस्याऽस्ति । पञ्चिमयानिति—अभ्यान् जयति क्ति पृषोदरादिः । कङ्कवा-
निति—कङ्कतवाहुतङ्कदुतप्रस्यस्य गण द्विद्वारपाठान्मथौ नाऽनुनासिकः । महिम्मा

निवि-“ मेढङ्गमुद० ” इति मतौ, ‘ असिद्ध बहिरङ्ग ’मित्यकारस्याऽसिद्धत्वात् पुट
स्त्वृतीयः । न च वाच्य “ स्वरस्य परे० ” इति स्थानित्वं तस्याऽभ्युद्विधौ “ नै सन्धि० ”
इति निषेधात्, कान्तिमतीप्रभृति न प्रुमती यावत्सर्वेषु “ नद्यां मतुः ” शिम्बीमती
“ डीनीवेन्धि० ”, “ गौरादि० ” ङी । मधुमती-मम्मादमतुः, इन्मानिति-“ अने
त्रिगदि० ” इति दीर्घः ।

5

‘ मास्तिनिशासनस्य दासादौ लुग्वा ’ । २ । १ । १०० ॥ स्यादाविति,
स्यादन्त्यः दसादिर्न सम्भवतीति स्यादाबुदाहारि । अथ ‘ सन्धेकार्थाद्० ” इति
द्वस्तसम्भवस्तदाऽऽदिशब्दस्याऽकृतादीनामसम्भवनान्नयक्यम् । यद्वा मण्डूकपुतन्या-
यन स्यादिरनुवतनीयमिति । आदिशब्दस्य व्यवसायाचित्वाद्वा स्यादिरथ लभ्यत ।
मासशब्दस्य म्यामि अननाऽन्तलोपसिद्धं बहिरङ्गमिति अकारस्थानित्वन “ ळो ङः ”
कृत्वाभाव, “ पुटस्त्वृतीयः ” इति इत्थं तु न्यायानित्यत्वाद् माड्म्यामिति मन्यत
माप्यकृत् । इगस्तु मास्म्यामिति । निज्म्यामिति-अत्र निज्शब्द सत्यपि निद्याग्रहण
निज्म्यामित्यस्य सिद्ध्यर्थं, निज्शब्दस्य हि म्यामि निह्म्यामिरयव भवति । क्विपन्त
स्याद्वातुत्वं ‘ वैजस्रज० ” इत्यादिना पत्वप्राप्तः ।

10

‘ वन्तपादनासिकाह्वयस्युपोदकयोपकृच्छकृतो दत्पक्षसङ्घवसन्त्यु
पन्तुवन्वोपन्त्यकञ्शकन् वा ’ । २ । १ । १०१ ॥ पादपञ्चम्याम्यामपि पदा
पादनेस्यादि सिद्ध पर पञ्चम्यभरणायैव पादशब्दस्य स्वनकार्यस्यापि पदा
पादन्त्यादिसिद्ध्यर्थं पादशब्दोपादानम् । ह्वयह्वय्यां सिद्धे ह्वयोपादानं शरी
विशेषार्थं, ह्वयः ह्वयान् शर्पन् । हृच्छब्दस्तु श्रपिवचनो नास्ति ।

15

‘ पत्सरे पादः पवणिकयपुटि ’ । २ । १ । १०२ ॥ पादन्तस्य नाम्न इति-
पृथक् नाम्न इत्यपिक्काणोऽपि नाऽप्याहारि भातोस्तत्राऽसम्भवात् । अत्र तु पातु
सम्भवे नाम्न इति विश्लेषणं शक्यं । न पति-अनकष्यर्थस्यान् सर्वस्य पादन्तस्य प्राप्तो
र्त्वात्वाह-निर्दिश्यमानस्यति । श्रिपदी गायति षो पादः ” इति ङीः, द्विपदिकामिति-
‘ सन्धेसमाहारे य० ” इति मः । संस्थादरित्यकृच्छ्र अलोपय, ननु ‘ प्रेभर्णेभ्यस्य ”
इति मिट्कृच्छ्रमभियोग किमलोपनं ? मत्स्यम् । स्थानित्वाभावाद्यमन्यथा स्वरस्य० ”
इति स्थानित्वं पाच्छब्दामानाभ स्यात् पदादयः । पादमापष्ट पादपतीति-अत्र
अप्यज्ञानान्तः पाच्छब्दो सिक्कपत मखर तु णिबि ञछोप “ स्वरर्थ० ” इति स्थानित्वे

20

25

पाञ्चभ्दामावाद् द्व्यङ्गधिकस्य स्यात् । तर्हि पादमाचष्ट इति वाक्ये पदः पश्यति यद्विहितं तत्कथं ? उच्यते-प्रत्यासत्तिन्यायाद्यस्मिन् प्रत्ययेऽकारलोपस्तस्मिन् यथाऽऽदधोऽपि प्राप्नोति । अत्र तु यावत्कारलोपः क्षतिः स्वादेष्टः । “ नेकेस्वरस्य ” इत्यन्त्यस्वराल्लोपामावय ।

४ ‘ उच्यते उदीच्य ’ । २ । १ । १०३ ॥ उदयतीति-ननु विवर्धनं किमर्थम् च य वाच्यं विवर्धनाभावे उदीचादेष्टः स्यात्, यतो भवतु उदीचादेष्टस्तथापि “ न्यन्त्यस्वरदेः ” इति लोपे उदयतीति न विप्यति । अत्रोच्यते, निक्षेपविहितत्वास्तुक्तं वाचित्वा प्रथममेवाऽऽदेष्टः स्यात्, तथा च ‘ सङ्गृह्यते स्पर्धे ’ इति न्यायत् पश्चादपि न ।

१० ‘ अथ प्राग्ग्वीचञ्च ’ । २ । १ । १०४ ॥ अथ उपदमन्तीति किपि टादावनन्तरपूर्वस्वरामावे दीर्घत्वाभावादेकयोगनिर्विष्टत्वादादेष्टस्याऽप्यमावात् कथं उपदे स्यादि सिध्यतीत्याह-अन्वाचयश्चित्वादिति । अथ व्यबहितस्याऽपि कथं न भवति ? सत्यम्, प्राक्शब्दस्याज्जन्तरार्थत्वात् एव पूर्वशब्दमपास्य प्राक्शब्दोपादानमनन्तरार्थम् । अतः पश्चादाचयनं मीळनमन्वाचयस्तेन द्विष्टोऽन्वाचयश्चितः । दीर्घो न भवतीति-स्यान्यासप्रत्वात् छकारः । दध्ययतीति-परत्वात् समानानां ” इति दीर्घं वाचित्वा गुणः ।

कसुष्ममत्तौ च ’ । २ । १ । १०५ ॥ पेयुष्य इति-‘ आगमा यदुपीभूता ’ इति, इदमहितस्य कसु उच्, उपिति णकारस्य “ नार्थक्यत्वा ” इति सिद्धे प्रक्रियात्तापचार्थे णकारकरणम् ।

० ‘ श्वन् युषन्मघोनी कीत्याद्यष्टदश्वरे च ठा ’ । २ । १ । १०६ ॥ कीग्रहणात् स्यादावपुटस्वर लब्धे स्याद्विग्रहणमपुटस्वरस्याऽप्रत्ययस्वद्वहानिरासार्थं यद्वा हि कथम् ? कीप्रत्ययोऽपुटस्वरोऽपि प्रत्यय एवेति नाऽऽशङ्कनीय, कीग्रहणात् । अथाऽपुटित्यत्र पर्युदासात् स्याद्विर्लप्य(स्य)त तच्च, प्रसज्यवृत्तिनिराकरणं हेतोरभावात् । त्रियञ्जनी-क्षिपां तु बहुव्रीहौ नोपोऽस्यवतः इति त्रयाणामपि कीप्रतिषेधः ।
७ उपान्त्ययथा च श्वन्शब्दस्य न भवन्त ” इति प्रतिपदादितरयोस्तरननोत्तरविधानात् । यत् त्रियञ्जनीति दृश्यते । तत्प्रथममेव कथां कर्मधारय । द्यौवनमिति शून इदमिति कार्ये विष्कारस्तु एकारवत् भयद् स्यात् । अविश्वानीति-अतिक्रान्तः आ

पेरिति वाक्यम् । तत्पुरुषेति “ गोष्ठोऽथैः छनः ” इति समासान्तः स्यात् । गोष्ठ्येनेति-
 गोष्ठ्यश्च सत्तेमी क्षोण्णायैः ” इति समासः, “ गोष्ठोऽथैः० ” इत् । नन्वत्र समासान्तः
 समासस्यावयवो भवति ततश्चाज्जेनाञ्छुतस्वरादिप्रत्ययस्य व्यवधानात् प्राप्तिरेव
 नाज्जीति किमिष्युक्तं ? नकारान्तनिर्देशादिति । अत्रोच्यते, माप्यकारवचनाद्यथा
 समासान्तः समासावयवो भवत्येवमुत्तरपदावयवोऽपीष्यते । ततश्च यन्प्रत्ययेन तद्वत्
 पदत्वात्स्याज्जि प्रहणमिति, अञ्छुतस्वरादिप्रत्ययस्य न व्यवधानमतो यदुक्तं नकारा
 न्तनिर्देशादिति तत्साम्येव । मयवत् इति-मथो ज्ञानमस्याज्जि मथा वाज्जरावकाः
 सन्त्यस्य ‘ स्त्रीयो वृद्धं० ” इति इत्यः । मातरिष्येनेति-मां तरति विष्, मातरि
 अन्तरिक्षे भवति मातरिष्यन् इति साधुः । अथ एव निर्देशात् सम्यगुच्यते ।

‘ लुगातोऽनापः ’ । २ । १ । १०७ ॥ काटाक्षद्वयोः केचिद्व्रीत् केचित् व्रीत् 10
 चेच्छन्ति । तत्र व्रीत्वेऽनाप इति वचनादनेन लुगभावे कृपाटाया इत्येव भवति,
 अक्षीत्वे त्वनेन लुकि कृः इत्याद्येव । हाहे व्रीति-ओहाक् गतौ हाक्ष्व जिहीते
 यीतकाले कर्तव्यतया प्राप्नोति विष् ।

‘ ई कौ वा ’ । २ । १ । १०९ । विविमक्तिस्तत्तादृशपर्यायीकारोऽपि विमक्तिरूप
 एव प्राशस्तेन औकारस्थानिनि ईकारेऽनेन विकृत्यः । जीमत्येषु राक्षीत्यादिषु 15
 पूर्वेषु निस्पृशेव । निरुचन्ब्रह्मणा वा ।

‘ पादिहन्-भूतराशोऽणि ’ । २ । १ । ११० ॥ तादृश इति-‘ सेर्नान्त० ” इत्य
 नेन काकशारामासस्य वाचकः “ शिवादेरण् ” । सामना-इयोरपि देवदत्तार्थे वेस्पृषीते
 वेस्पृषे इदमर्थे वाञ्छ, केचि ” इत्यनो लोपाभावः । तादृशः अत्र-“ कुर्विष्वः ” ।

‘ न वमन्तसयोगात् ’ । २ । १ । १११ ॥ अत्र वकारमकारयोः संयोगादि 20
 श्लेषत्वेन “ विधेर्वमन्तः ” इति तदन्तत्वे लम्बेऽन्तग्रहणं स्पष्टावम्, अन्यथा वमन्त-
 योगादिति समस्तनिर्देशेऽनयोरेव संयोगादिस्थाप्य स्यात् । वमः संयोगादिति
 व्यस्तनिर्देशेऽपि वकारमकाराभ्यां परो यः संयोगस्तस्मादित्यपि प्रतीयतेति न्यासकारः ।

‘ हनो ह्यो घ्नः ’ । २ । १ । ११२ ॥ ष्ठीहन् इत्यादिषु, हन् इति हन्तेरलुकर
 मातु ‘ अर्थवद्ग्रहणं ’ इति न्यायाद्व्याज्यस्य न भवति । 25

‘ लुगस्याहेत्यपदे ’ । २ । १ । ११३ ॥ अपद इति, अदतोर्विशेषणम्,
 दण्डाग्रमिति अत्र “ वृत्तन्तोऽस्ये ” इति प्रतिषेधादप्ये इत्यस्य पदस्याभावात् कप

नाऽकारलोपः । सस्यम्, सावपासण्ण्यकम्पानाद् अपदे एवेति, अत्र तु द्वयोः पूर्वं पदत्वमासीदिति । तर्हि प्रायश्चित्तस्य 'गति कारकेति' न्यायादभिमत्तयन्तेनाऽभ्यनत्वेन समासे प्राप्नोति, सस्यम्; अपद इत्युत्तरपदमपि गृह्यते । " ते छद्म वा " इति उत्तरपदलोपादिति । यथा " वेदलोऽभ्यनत्वे " इत्यत्र ।

- ५ ' द्विषन्त्यस्वरादेः ' । १ । १ । ११४ ॥ सति यस्मिन् यस्माद् पूर्वमस्ति परं नाऽस्ति सोऽन्त्यस्त्वमवोऽन्त्यः । तुनी अत्र सर्वत्र " इषर्णादेरत्वे " इति प्राप्ते परत्वा-
वनवकाशत्वाच्च द्वित्वस्य लुगेच । उपसरत्वं इति-उपसरदेष्टव्यता । मन्तुरावः-मन्तुरे
मन्तुरायां वा जाताः, " ईषातो बहुलं गान्ति " इति इत्याः ।

- १० ' अवर्णादभ्योन्तो वाऽन्तुरीक्योः ' । २ । १ । ११५ ॥ अवर्णादिति-ननु
तुदन्ती भान्तीत्यादौ ईक्ष्योरनपेक्षत्वेन वर्णमात्राभयत्वेन वाऽन्तरङ्गत्वाद् ' छेगस्या
वैजपदे " इति ' समाधानं " इति च अकारलोपदीर्घत्वयोः कृतपोरवर्णाद् परत्वं
सत्प्रत्ययस्य नाऽस्तीति तत्कथमीकारावर्णस्यप्रत्ययमीमावापेक्षत्वेन बहिरलोऽन्त्य
इत्यादेशो भूतपूर्ववदेति, ' बाणत् प्राकृतं बलीय ' इति तु नेहोपतिष्ठते मिश्रकालत्वात् ।
तथाहि-ईक्ष्योः सञ्ज्ञावेज्जादेशः प्राप्नोति लोपदीर्घो तु लः प्रागेव । यत्र हि बार्ब
११ प्राकृतयोर्धुमपत्प्राप्तिः कारक इत्यादौ तत्रेदमुपतिष्ठत इति ।

' विष औः सौ ' । २ । १ । ११७ ॥ यौरिति, अत्र " उः पदान्ते " इति
प्राप्नोऽप्यपरितार्धत्वाद् साधिति विशेषविधानाद्वा औरेषाज्जेन प्रवर्तते, न तूकारः;
अथयूरिति-एकेन्द्रेणमिति प्राप्तिः ।

- २० ' उः पदान्तेऽन्त्य ' । २ । १ । ११८ ॥ दिवाभयः अन्तर्बर्तिनीविमर्शिताभित्त्वं
पदत्वेज्जेनोत्वे कथं दिवाभय इत्यादीत्यत्र आह-अकारागमे मविष्पटीति, अकारा-
गमे वाऽकारागमकारागसामर्थ्यदिष्टे उर्न । विमर्शेः पूर्वं वाऽकारागमे पदान्तत्वाभावा-
देव वा । इतिविषय इति-समासविषये प्रयुज्यते केवलस्तु न प्रयुज्यत इत्यर्थः ।
प्राग्वृत्तावेति ।

इति श्रीसिद्धदेवमन्त्रामिधानशाय्यानुशासने त्रितीयेऽध्याये
यस्य प्रथमपादः समाप्तः ।

मङ्गलमस्तु केनचपाठकयोः ।

‘ क्रियाहेतुः कारकम् ’ । २ । २ । १ । क्रियायाः कारकमित्युक्ते क्रियायां कर्तृव्यस्यत्वात्तस्यैव कारकत्वं स्यात् । गोपमुस्ययोरिति न्यायात् । हेतुः कारकमित्युक्ते तु द्रव्यस्य द्रव्यस्याचक्षेतेरेव कटं करोतीत्यादौ कारकं स्यान्न तु चैत्रो यातीत्यादौ । कारकः शब्दः कर्तृमात्रपर्यायः । कर्त्रादीत्यत्र कर्तृशब्दस्तु कर्तृविशेषवचनस्तेन कर्त्रादिकारकतुल्यमिति विशेषणविशेष्यमात्रं उपपन्न इति, अन्यथा वृक्षो वृक्षसंज्ञ इतिवदनुपपन्नः स्यादिति । तच्च द्रव्याणामिति द्रव्याणां सामर्थ्यं कारकमिति सम्बन्धः । द्रव्यस्य तु कारकत्वे प्रतिबन्धकमन्त्रादिसंभिधानासंभिधानाम्नां दहनादेर्वाहादिक्रियोत्पन्नवृत्त्यधी न स्यत्ताम् । तत्स्वरूपस्य सर्वदा विद्यमानत्वाद्युत्पत्तिरेव स्यात्, तस्माच्छक्तिरेव कारकमिति श्रेयः । चैत्रादेस्तु कारकत्वं शक्तिशक्तिमतोरभेदनेन । स्वपराभवेति-अयमर्थः-त्रयी क्रिया सा च चैत्र आस्ते इति स्वाभिता, कटं करोतीति पराभिता; अन्योन्यमाश्लिष्यत इत्युपपत्तिः । क्रियाकाष्ठ इति-क्रियायाः शक्तिं प्रति ज्ञापनकाष्ठस्तत्र क्रियाकाष्ठे समरहितसकलोपकरणे शक्तिरभिव्यज्यते-प्रकटीक्रियते अवगता भवति । अभिव्यज्यते इति कर्मकर्तरि कर्मणि वा यथा क्रियया कर्मा शक्तिः प्रकाश्यते प्रकटीक्रियते । अभिव्यज्यते प्रकटीकरोति क्रियाकर्त्री शक्तिः सैवं विवक्ष्यते नाश्रयमभिव्यज्यन्मि किन्तु स्वपराभाजमिव्यज्यते शक्तिः । हेत्वादेरित्यत्राऽऽदिशब्दात्सम्बन्धस्य सहाय्यस्य चाऽकारकत्वं तेन विद्ययोपेत इत्यादौ “ कारकं ह्यत्र ” इति न समासः, बहुनामिदं वक्षामित्यादौ “ बह्वस्मात् ” इति वक्ष्य मा भूत् ।

‘ स्वातन्त्र्यः कर्ता ’ २ । २ । २ । अत्र कारकत्वादेव स्वातन्त्र्ये लक्ष्ये पुनः स्वातन्त्र्यभूतिनिर्णयार्थां तेन स्वातन्त्र्यमेव यस्य तस्य कर्तृसंज्ञा, न तु पारतन्त्र्यं सहितस्वातन्त्र्ययुक्तस्य । अपरायचक्षतेति-प्राधान्यं च क्रियाहेतुभूतयाज्परायचक्षता । यद्वा, सामानाधिकरण्यां प्राधान्येन किं रूपेणाज्परायचक्षता । प्रेषितः करोति-प्रयोन्यावस्थायामपि स्वातन्त्र्यस्याऽज्ञानेः कर्तृत्वम् “ यः क्रियां कर्मकर्तृत्वात्, कुरुते मुख्यमावतः । अग्रयुक्तः प्रयुक्तो वा, स कर्ता नाम कारकम् ” ॥ १ ॥ आत्मप्राधान्यं, यस्याऽगुणभावेन पातुना व्यापार उच्यते सर्वोऽसौ स्वतन्त्र इति, कश्चिदप्योऽप्यम् । यत्रैव करणादीन्यप्राधान्यानि सन्ति, दन्वत्तः स्यात्स्यां काष्ठैरोदनं पक्षतीत्यादौ तत्रैव कर्तृसंज्ञेत्येवं न किन्तु तदभावेऽपि तेनाऽऽस्ते श्रेष्ठ इत्यादावपि ।

‘ कर्तृव्याप्यं कर्म ’ । २ । २ । ३ ॥ कर्तृरित्यत्र प्रथमव्याख्याने व्याप्ये-

- स्यस्य कृत्यप्रत्ययान्तस्य योगे “ कर्त्तृत्व वा ” इति कर्त्तरि षष्ठी, ननु यदा द्वैतीयी कर्त्तृत्वस्यानन्तः कर्त्तुः कर्म व्याप्यमिति क्रियते, तदा कर्मणा योगे कर्त्तृत्वस्यात् केन एतेषा षष्ठी प्रार्थितः ? उच्यते कुच्छेदा उपादय इति कृत्वा कर्मशब्द औपाधिकप्रत्ययान्तोऽपि कृत्यन्तस्तत्तत्प्रयोगे “ कर्त्तरि ” षष्ठी । विचार्यमिति-विचार्यते स्वभावोच्छेदेना
- ५ अन्यथात्वं कथ्यते इति । निवृत्त इति अन्यथा विवृतिमनुपगच्छतो वक्षस्येव विचार्यत्वायोगः स्यात् । आमासमुपमच्छतीति-तथाऽऽमासाऽप्योग्यस्य परमनिःकृष्टपरमाप्तादेरिवाऽऽमासस्तन्निराहः स्यादिति व्याप्यस्याऽऽमासयमनमवान्तरम्यापार इति । विचं वक्ष्यतीति-यदा वक्ष्यार्थमिति । चतुर्धा शास्त्रप्रवृत्तिस्तद्यथा उद्देशो विभावो लक्ष्यं परीक्षा चेति चोत्तराचार्यः । द्वाव सङ्गस्यत उद्देशान्निष्ठम् यदा तु राजनी
- १० तेन व्याप्यसिद्धान्तेन वा मक्ष्यते तदा इष्टमेव । गां दोषिष पय इति-अन्तर्भूतम्यर्थाः सकर्मकाः सर्वे तेनाऽप्यर्थो योः कर्त्तुं पयः कर्म भुञ्जति, तां गां मोक्षयतीति । गां तावपि पय इति-“ गतिषोपा० ” इत्यत्र बहुवचनावन्येषामप्यभिकर्तुः कर्मत्व, तेन गवादीनामपि कर्मत्व युक्तम् । नाऽत्र नियमः प्रवर्तते । एतेऽपीदृशा अपि द्विकर्मका उच्यन्ते इति । पौरवं गां मिश्रते, अस्ति राज्ञा पुर्णार्णम्, उदपत्य “ पुष्टमग्नौ ” इत्यपि
- १५ पौरवोऽप्य च याच्यमानो हृष्टो म्भानो वा भषतीति विचार्य कर्म । मिश्रते कोऽर्थो याचनापूर्वकं मां दापयति वियोजयति वेत्यर्थः । धामवक्त्रवतीति-ब्रह्मं सेवमानां सेवयतीत्यर्थः । वृच्छति कृपापयति, वृक्षमवपिनोतीति-वृक्षः फलानि विबुद्धे तं वियोजयतीत्यर्थः । अनुनयार्थं इति-तेन मिश्रयार्थमप्येवापिद्वाराऽनुनयार्थानां न ग्रहः । मिश्रि-याश्चायामेव वापिस्तुमयार्थं इति । भषति-मोक्षयति । कर्षति-वियोजयति, मष्णाति
- २० वियोजयति, नपति प्रापयति, हरति वियोजयति प्रापयति वा, मुष्णाति कोऽर्थः ? वस्त्रामिहं सन्तमात्मस्वामिहं करोति । गृह्णाति-त्याजयति । सन्नुष्ठानोदनं पचति, उद्गुह्णाति विच्छेदयन् विच्छेदोदनं करोतीत्यर्थो घातनामनेकार्थत्वादिति ।

“ येनाऽऽनिदसत्तिसष्टुटनागसत्ता, देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्मन्त्रः ।

व्यावर्तनैरदिपतरयमादिताहः, सँ व्याकृतिस्त्रिष्व विभाति स मन्दराद्रिः ॥१॥ ”

(किरा ५. श्लो १०)

देवस्या वा ग्राममज्जति-अज्ञादेः प्राधान्यात्समुच्च पूर्वं सत्रैव क्रियाप्रवर्तनादन्तः प्राधान्यं तत्रैव प्रपानं कर्मञ्च इति । केचिदाहुर्नाऽग्नी नयत्यादयो द्विकर्मकाः अन्यकृत्यप्रवृत्ति-अज्ञां नयति ग्राममज्ञां गृहीत्वा धामं यातीति द्वावार्थः । नपतिस्तु

प्राप्तिमात्रवाची । यम्यमानक्रियापेक्षयाऽपि कर्मत्व इत्युक्ते, यथा प्रविष्ट पिण्डी द्वार
मिति मध्यमक्रियापक्षया पिधानक्रियापक्षया चेति । नैवम् एव सति अन्ना नीयत ग्राम-
मित्यत्र कर्मण्युत्पद्यमानेनाऽऽत्मपदनाऽऽत्मा कर्मणोऽपिधाने न प्राप्नोति, यतो गृह्णा
तेरत्रा कर्म न नयतेरिति । तस्मादन्यकर्मत्वमन्वाया नैष्टम्यमिति । अकर्मणामिति-नि
त्याकर्मकाणामपिद्यमानकर्मकाणां वेत्यर्थः । प्रधान एव कर्मणीति-कर्तृकर्मणि कर्मजः 5
प्रत्ययो भवतीति सम्बन्धः, प्राधान्य च तस्य “ गतिबोधाद्वार्यम् ” इति कर्मसं
ज्ञाया विधीयमानत्वेन कृत्रिमत्वात् कर्तुं प्रयमप्रवृत्तिविषयत्वाद्वा । प्रधान एवेति-
अन्यस्त्वप्रधानेऽपीच्छति तन्मतोपेक्षया अत्रैवकारः । आसयति मासं मैत्रमिति-
आस्त मासं मैत्रस्तमासीनमपरः प्रयुक्ते, मामस्य “ कार्यम्भाषम् ” इति कर्मसंज्ञा ।
कासाप्यभाषदेष्टैश्च सर्वेऽपि चातवः सकर्मका इत्यन्यकमपेक्षयाऽकर्मका इह प्राप्ताः । 10
बोधयति द्विष्य धर्ममित्यत्र वाक्यस्य धर्मप्रतिपादनपरत्वेन धर्मस्य प्राधान्यं द्विष्या
देर्गुणमात्रः । द्विष्यादिसंस्कारपरायां तु प्रवृत्तौ द्विष्यादेः प्राधान्यं धर्मस्य गुणमात्र
इत्युपपन्नं कर्मजः प्रत्यय इति । पाठयति द्विष्यं ग्रन्थमिति-अर्थस्य दृष्टेन प्रतिपा
दत्वाच्छब्दस्य प्राधान्यं, दृष्टस्याऽर्थपरत्वादर्प्यस्यैव प्राधान्यमिति समर्थयन्तं गरी-
यांसो विद्वांसः । पयसा ओदनमिति-अत्र पय इति न व्याप्यमोदनापेक्षयाऽन्या 15
ज्ञत्वात्, यथाऽनन्याज्ञ तदेव व्याप्यमिति ।

‘ वा कर्मणा-मणिक्ताणौ ’ । २ । २ । ४ ॥ नन्वेव तर्हि गत्यर्थादीना
मप्यविषयित्वकर्मत्वे विकल्पः प्राप्नोतीत्याह-गत्यर्थादीनामिति ।

‘ गतिबोधाद्वार्यं शब्दकर्मनित्याकर्मणामनीत्यादिह्याशान्वायक-
न्वाम् ’ । २ । २ । ५ ॥ न विद्यते कर्म यथा तेऽकर्मणो नित्यमकर्मणो नित्याकर्मण्य
इति, विस्पष्टपद्वत्समासस्ततो द्वन्द्वात्पृष्ठीषड्वचनम् आहारस्य सुप्रसिद्धत्वाद्विबो
धयोः स्वरूपमाह । गतिर्देहान्तरप्राप्तिरिति । बुध्यत द्विष्यो धर्मम्-अत्र हि बुध्यादय
मधुरादीन्निप्रसाधनज्ञानविद्युषस्याऽप्रतिपादनात्सामान्यबोध एव वतन्त इत्यर्थः ।
दर्शयति रूपकमिति-रूप सकयतीति “ कर्मणोऽन् ” इत्यपि रूपतरङ्गः । कर्मणाऽऽ
प्यत इति ‘ मुञ्जिपत्वमित्यम् ” इति कर्मण्यनटि, “ पूर्येत्स्यः ” इति जत्वे, अत्रादि 25
त्वास्तत्त्वार्थेऽपि कापापणः । अत्र द्रव्यादीनां मधुरादिप्रसाधनप्रतिपक्षानविद्युषबोधार्थ
वेत्यर्थः । अन्यं तु इति स हि गत्यादिष्वत्रे द्रविष्यपादाय बोधापत्त्यनेन सिद्धे द्रविष्यप्रह
पादुत्तरव विद्युषबोधायस्य परिपक्षो नाऽन्यपामित्याचक्षते । उत्पत्तिमिति-उत्पीयत

अमरैरिति " मुरेऽभेरछ० " इति निपातनम् । आद्यस्यपूपमिति-अत्र " चंस्वाद्य-
राभेह " इति परस्मैपदम् । आद्यस्योदनमिति-अत्र फलवत्त्वाभावात् " पैरिमुहा० "
इति नाऽऽत्मनपदम् । मत्तान्तरेण वा प्रयोगोऽयम् । तं हि " पैरिमुहा० " इत्यत्राऽऽधा-
तुमपठन्त आत्मनपदं नेच्छन्ति ।

- 6 ' भक्षेहिंसायाम् ' । २ । १ । ६ ॥ मक्ष्यन्त यच्च बलीवर्दा यवानदन्तो,
यवानां विनाशत्वेन हिंसा । ननु हिंसा हि प्राण्यप्यपरोपणस्यैवा सा च प्राणिन्नेव वेतने
सम्भवति कथमचेतनं सस्ये । नहि तथाऽऽप्युक्तिर्यवलोच्छ्वासस्यैवा रसमसधातुत्वं
पस्वितहेतवः प्राणाः सन्तीति ? अत आह-वनस्पतीनामिति-इत्यादिमत्त्वेनेति-वन-
स्पतयः सचेतना इत्यादिमत्त्वात् । यो यो इत्यादिमान् स एव सचेतना, यथा पुष्पाः ।
10 इत्यादिमन्तचेते तस्मात् सचेतना इति । यन्मात्रपचमनुमानमिति । पृथक्पृथक्प्राणो
पनयनिममनस्वरूपम् । मक्ष्यति पुत्रानिति-ननु पुत्रमक्षयस्य हिंसात्मकत्वाद् मक्ष-
यति पुत्रान् मारयेति कथं कर्मकत्वाभावात् इत्याह-न ह्यत्र मार्यो स्वयं पुत्रान् मक्षयति,
न च सामान्यस्तत्र प्रयुक्तेऽपि त्वेषमाक्रोशति मक्षय पुत्रानिति मर्दिनं हिंसाविषयः ।

- ' बहेः प्रवेष्टा ' । २ । २ । ७ । सुत्रात्पर्यमाचष्ट, तत्र बहतिः प्राप्त्वर्थो
15 यथा बहन्ति बलीवर्दा ब्रह्मानन्तरं प्राप्नुवन्तीति । प्राप्यार्थो यथा-ग्रामं मारं बहति
बलीवर्दः, ग्रामं प्रापयतीति; अप्राप्यं प्राप्योपसर्जनं प्राप्तिरस्त्वेव । अकर्मक्ये यथा
नदी बहति स्यन्दत इत्यर्थः । अनेकार्थत्वात् प्राप्त्यर्थो यदा प्राप्याया उपसर्जनीभूता
प्राप्तिरप्यस्तीति मर्त्यर्थत्वात् प्राप्तिः । बाहयिता मारं बलीवर्दानिति-अत्र बलीवर्दं
द्वन्द्वाद् ' वेक्य इयोः " इति प्राप्तपट्टीविकल्पत्वाद् द्वितीया तद्विभक्त्यपेक्षया मारस्यैव
20 कर्मणि क्तः इत्यनन्यपट्टी, द्वितीयप्रयोगे स्वेतद्विषयः । " वेक्य इयोः " इति
पट्टीप्रवृत्तुदाहरणं तु बाहयिता मारस्य बलीवर्दानामिति मय्यपि ज्ञेयम् । अत्र तु
निष्प्रयोजनत्वात् दर्शितम् ।

' छफोनषा ' । २ । २ । ८ ॥ हमाह्वयार्त्तं कृपातीरपि भ्यादेरेव पृथगे तेन
कृत् विद्युप, ' छम् ' हिंसायामित्यनयोभ्यप्येष्टवः ।

- 25 प्राप्ते चेति-यदा हरतिर्गतौ वस्तवेऽप्यवहार वा, करोतिथि वस्त्यनादावकर्मकः ।
विह्वन्तोऽमेघना इति मिथुषु भवाः सिन्धुपकरास्ताऽप्यौ इत्यण् द्वन्द्वकर्मकञ्
तदा पूर्वैश्च प्राप्तं, यदा तु हरतिः स्तयादौ वस्तु करोतिथि सकर्मक्ये भवति तदाऽप्राप्तं

विशेषानुपादानादुभयत्र विकल्पोऽयमिति, कारयिता कटस्य देवदत्त देवदत्तेन वेति । प्रथमप्रयोगे देवदत्तश्चावृत्तिप्रयोगे तु कटश्चावृत्तिः “ वेकत्र द्वयोः ” इत्यनेन प्राप्तपट्टीविकल्पावृत्तिप्रयोगे, तद्विमुक्तकर्मणि “ कर्मणि कृतः ” इत्यनेन पट्टी यद्यत्र “ वेकत्र द्वयोः ” इत्यनेन पट्टीप्रवृत्तिः स्यात् विकल्पस्तदा द्वितीयकर्मणि “ कर्मणि कृतः ” इत्यनेन नित्य पट्टी स्यात्, कर्तृप्रधानदेवदत्तश्चावृत्तिः “ द्विद्वेतेरेकमपकत्वं वा ” 5 इत्यनेन प्राप्तकर्तृपट्टीविकल्पानुवृत्तिः । ‘ वेकत्र द्वयोः ’ इत्यस्य “ द्विद्वेतेरेकमपकत्वं वा ” इत्यस्य च प्रवृत्त्युदाहरणं, कारयिता कटस्य देवदत्तस्य कटं देवदत्तस्य वेति मध्यमपि ज्ञेयमत्र तु निष्प्रयोजनत्वात् दर्शितम् ।

‘ हृद्यमिषद्वोरात्मने ’ । २ । २ । ९ ॥ वक्ष्यते राजेति-अत्र । “ धर्मिकर्म० ” इत्यात्मनेपदम् । अभिषादयते शुभं क्षिप्य क्षिप्त्वे वा मैत्र इति । 10 फलविबधायामात्मनेपदम् ।

‘ नाथः ’ । २ । २ । १० ॥ कम वा भवतीति-कर्तृर्ध्याप्यमित्यनेन नित्य प्राप्ते पक्षे निषेधः साम्यः । आत्मनपदविपर्यय वेति-कर्तृपक्षेदेवमुक्तं, मावकर्मणोस्तु सर्ववस्तूनामप्यात्मनेपदमस्त्यत्र । सर्पिषो नाथते इत्यादिषु सर्वेषु कर्माभावपक्षे “ ज्ञेये ” इत्यनेन पट्टी ।

15

‘ स्तुत्यर्थव्येषाः ’ । २ । २ । ११ ॥ सामान्येन चिन्तनात् उक्तोऽपि स्तुति र्वातुरनुभूतस्यार्जस्य विशिष्ट चिन्तने वर्तमानो गृह्यते । एवमिषायाऽप्येत्वादयोऽपि गृह्यन्ते । तेन मनसा चिन्तनार्थानां समीक्षादीनां न्युदासः । लोकानामीष्ट इति-प्रापारेषु निपुण्ये स्वायचीकरोतीत्यर्थः ।

‘ कृणाः प्रतियत्ने ’ । २ । २ । १२ ॥ प्रतिशब्दः पुनरर्थे “ धर्म्यं प्रवृत्ता- 20 विभिः ” सः । सतो गुणाधानायेति-ननु यत्नद्वये सति पुनर्यत्न इत्युपपन्न्यते तत्कथमत्र प्रतियत्नः ? उच्यते-प्रथमं यत्नद्वयस्याऽऽत्मसाभाय यत्नो भवति, उच्यते रमनो यो यत्नोऽधिकान् गुणानुत्पादयितुं परिपूर्वस्य गुणस्य वा तादवस्थं रक्षितुं स प्रतियत्नः । कटं करोतीति-अभूतः सधर्मित्यः करोत्यत्र, यत्र तु धर्मिकया रक्त कटं करोति तत्राऽपि विकासमेव कर्म न प्रतियत्नः, उपपूर्वस्य करोतेः प्रतियत्नवि 25 यत्वाद् गम्भीरः । इत्यात्मनेपदं चोपपूर्वस्यैव । अत एव सूत्रोदाहरणेऽप्युपपूर्वं एव दर्शितः । एषोदकस्येति-एषाया उदकानि च, ‘ धर्म्याणिप्रायेः ” इत्येकत्वम् ।

‘ कञ्जार्थस्याङ्गरिसन्तापेभाषि कर्तारि ’ । २ । २ । १३ ॥ उच्यते यत्र
इत्थस्माद्विहासित्वादि कञ्जा । भावभेदिति-साध्यरूपस्य भावस्य कर्तृत्वानुपपत्तेः
सामान्यपञ्चोऽपि भावपञ्चः सिद्धरूपे भावे वर्तते इति तात्पर्यार्थः । चेन्न कञ्जति,
अत्यधने वात इति-अत्र योऽत्यधनरूपो भावो न स कर्ता यस्तु वातरूपः कर्ता
५ स इव न भावः ।

‘ जातनाटकापपिचो हिंसायाम् ’ । २ । २ । १४ । ‘नटम्’ अवस्य
न्दने इति, अवस्यन्दनं हिंसाभेदः । न तु बद्ध नृणाविति । अत्राऽप्यहिंसार्थत्वा-
दित्येव हेतुः । आकारोपान्त्यनिर्देश इति-ननु आसनाटकाद्येत्वाकारः किमर्थो यतो
असनटकवति वातवः पठन्ते, तेषां निर्देशे तत्रैव निर्देश्यम् । अथ व्यन्तनिर्देश-
१० स्तर्हि आसिनाटिकाधीति मक्षितव्यमित्याह-यत्राऽऽकारधुतिस्त्विति एवं काचिर्घटा-
दिरिति-एवममुना प्रकारेणाऽपरमपि निर्णीयते, किं तत् ? काचिर्घटादिरुच्यते, न तु
कम् अर्धम् हिंसायामिति, यौवादिक् इति वैयाकरणानां मतम् । घातुपराधनकृतै-
स्तपस्रस्रवत्वात् यौवादिकोऽपि । ननु यथा घटादेर्ह्रस्वः पञ्च निविध्यते । तथा इत्थं
मुदबीजसिद्धिमाहौ कणात्पत्त्या ” इत्यस्याऽपि किं न निषेधः ? सत्यम् । यस्मिन्
१५ प्राप्त एवेति न्यायात् ‘ वटोऽपेः ” इत्यस्यैव निषेधः । अभावकर्तृकार्यमिति-ननु
हिंसाया कञ्जाकृतत्वात् ‘ वटोऽपेः ’ इत्यनेनैव कर्मविकृत्यो मक्षिष्यति किमेने-
नेति ? । अथ जातनाटकाद्येत्वाकारभावकार्यमित्त्वं यत्र विधीयते तदा पिब्रह्मच-
राज्जर्बकं स्वात्तस्मात् पूर्वैव सिद्धेऽभावकर्तृकार्यमिति सिद्धम् ।

‘ निम्रेभ्यो ज्ञाः ’ २ । २ । १५ ॥ संग्रहार्थमिति, यद्येतदर्थं तर्हि न प्रवेवं
२० यत्राऽपि व्यस्तविपर्यस्तौ निग्री मक्षिष्यतस्तत्राऽपि नोः प्राप्ता परो ह्यवस्तीति ?
उच्यते, तर्ह्यन्योपसर्गपूर्वस्य हन्तेर्वा कर्मसंज्ञाविहस्यर्षम् । तेन चौरं विग्रहन्ति विनि-
हन्ति वेत्याहौ पूर्वेष्व नित्य कर्मसंज्ञा । ग्रहन्तीति-अत्र म्नामिति-अहुवचनाद् हन
इत्यनेन यत्नाभावः ।

‘ विनिमेयभूतपण पणव्यवहोः ’ । २ । २ । १६ ॥ अतः पयापतीति-
२५ प्रकृतिग्रहणे स्पर्शिकप्रत्ययान्तानां ग्रहणमिति अत्र पणेषुक्तेऽपि पयापतेरिव ग्रहः ।
आत्मनेपदं तु प्रति अर्थ न्यायोऽनित्यः । इदं च कृतो सम्यते ? “ केमेविक ”
इत्यत्र यिकिति अकारोपादानात् । योपायतीत्यर्थ इति अनेकार्थत्वाद्वादानाम् ।

‘ न ’ । २ । २ । १८ ॥ सन्धिना विविगीपत इति समर्थेन सह सन्धि कृत्वा-
ज्येषां भूमि विविगीपत इत्यर्थः । अत्र क्रियेस्पादि-क्रिया बहुरूपा तत्साधन च अथा
इत्यर्थः । द्रवस्य सुदेवमिति-अत्र सु इति निपातान्तरं नोपसर्गः, अत एव सुस्थित
द्रुःस्थितमित्यादौ पत्वं न भवति “ स्थासेनि० ” इत्यनेन, यथा च सु इतिनिपातान्तरं
नोपसर्गस्तथा दुरित्यपि ।

8

‘ कर्णं च ’ । २ । २ । १९ ॥ चकारस्याज्यत्समुच्चेतव्यं नास्तीति कर्ण-
मेव प्रतीयते । कर्णस्य कर्मसंज्ञायामप्राप्तायां विधीयमानायां निर्वर्त्यादयो चर्मा न
बिन्त्या असम्भवात् । युगपद्भवतीति-कर्तुं भवतु मा वा संज्ञाद्वय तु सर्वप्रयोगेषु
वेदितव्यम् । ननु संज्ञाद्वय युगपदभिरपकाशमिति न वाच्यम् अर्धैर्देवयते इत्यत्र
चरितार्थत्वात् । कर्णं वेत्येवेति-न च विकल्पेऽपि युगपत्संज्ञाद्वय मविष्मतीति वाच्यं, 10
विकल्पस्य पाक्षिकप्रवृत्तिनिवृत्तिकृत्वात् । प्रतिकार्यमिति-एकस्याऽपि कर्मणः कर्
णस्य वा कार्यं कार्यं प्रति संज्ञामिवापकानि सूत्राणि मिथन्त इत्यर्थः ।

‘ उपात्तव्याख्याः ’ । २ । २ । २१ ॥ उपादिमिर्द्वन्द्व कृत्वा तदस्ते पूर्वे
यस्मात् स वाऽसौ वस् वेति बहुव्रीहियमो विद्वेषणसमासः । शुब्दशक्तिप्रामाण्यात्
न्वादिपूर्वो वसतिः स्थानार्थमाचष्टे, तत्सादृश्यादुपपूर्वस्याऽपि स्थानार्थस्य परिग्रहो न 15
तु मोक्षननिवृत्तिवचनस्येत्यत आह-अन्वादिसादृश्यादिति-स्थानार्थघोतकत्वादुपपन्न
व्योऽपि स्थानार्थ इत्युक्तं स्थानार्थस्येति ।

‘ बाऽभिनिविष्टाः ’ । २ । २ । २२ ॥ अग्निः पूर्वो यस्मात्तेः सोऽग्निपूर्वः,
अग्निपूर्वाऽसौ निष्ठाऽग्निनिस्ततः परो विट् तस्य सूर्यस्यसके० ” इति पूर्वपरपो-
सोऽपः । अग्नेर्निस्तेन युक्तो विविति वा, न तु द्वन्द्वः । अग्निश्च निधत्तेत्यङ्गरे द्वन्द्वे 20
हि अग्निनिधत्तयोः प्रत्येकमभिसम्बन्धः स्यात् यथा-“ उपात्तव्याख्याः ” इत्यत्र ।
व्यवस्थितविभाषेमिति-नाऽत्र बाधव्यो विकल्पार्थो येन समकक्षतया द्वितीयास
तम्यौ, किं तर्हि ? प्रयोगव्यवस्थयेति ।

‘ काष्ठाप्यभावेऽंशं बाऽकर्मचाकर्मणाम् ’ । २ । २ । २३ ॥ अथा गन्त
व्यमिति-गमनाहं तनाऽज्यद्वन्द्वमिधेयस्याऽज्यनः कर्मसंज्ञा न भवति । नष्टसाधन- 25
विद्वेषः क्रोद्योवनादिब्रह्मनमर्हति, यद्वाऽर्थप्रधानोऽयं निर्देष्टव्येन काष्ठाप्यभावेऽंशानां
साक्षात् प्रयोगे न भवति । अपि तु, तदर्थप्रतिपादकप्रत्यययोगे । माघः क्रियेति क्रिया
पञ्चाशिवाभ्या सिद्धताक्या न तु साध्यमानेत्यर्थः । पर्यवहारि-मादिष्वप्यात्

लेटर्कर्टमदम्मादि गुह्यते । गोवोहमास्ते अत्र सामीप्यक आधाराः, यदा तु विशिष्टाः
 कालो विवक्ष्यते तदा नैमिषिकोऽपि । एवमोदनपाक इत्यत्राऽपि । मासं पचतीति-
 अकर्मणामित्यत्र निष्ठाकर्मणामविशदितकर्मणां च सामान्येन ब्रह्ममित्यविशदित-
 कर्मकानुदाहरति । इदं गोवोहमासितं, अत्र बाहुलकात् पृथीप्रार्थि प्रथि न कर्मता ।
 ५ तेन “ कर्मणि क्तः ” इत्यनेन न पृथी । अप्राऽऽपारे क्तः प्रत्ययः, क्तमिति ?
 पचादीनां सकर्मकस्याप्यप्राप्नोतीत्याह्वार्यः । पचस्योदनं मासमित्यादि-सर्वेऽप्यपी
 घातवः प्राप्स्युपसर्जने स्वात्ते वर्तन्ते ततो मासादिप्राप्तेत्यादिरर्थो भवति द्विकर्मकता
 च । अनेनेति न नूतरेष ‘ कालाभ्यनोर्भ्यांश्चौ ’ इत्यनेन कर्मस्यकर्मणि च द्वितीया
 भविष्यति किमनेन विधानसूत्रेयेत्याह-अनेन कर्मसंज्ञायामित्यादि-कालाभ्यपेक्षयेद्
 १० सूक्त भावदेशयोस्तु द्वितीयार्थमिति तन्मते तु भावस्त्वैव द्वितीयार्थं न तु देशस्य, ते
 हि देशग्रहणं न कुर्वन्तीति । कालाभ्यनोर्भ्यांश्चावेति चेति-यद्यस्तन्तुसंयोगे काला
 भ्यमावेति प्रवर्तते तर्हि “ कालाभ्यनोर्भ्यांश्चौ ” इति क प्रवत्स्यतीत्याह कालेति ।
 ‘ कालाभ्यनो ’ इति-गुणद्वययोगे क्रियायोगे तु “ कालाभ्यभावदेशं वा ” प्रवर्तत
 इत्यनयोस्तन्मते विभागाः ।

१५ ‘ साधकतमं करणम् ’ । २ । २ । २४ ॥ सिष्यतेर्मिषि “ तिष्ठतेरुजाने ” इत्या-
 त्त्वे षके तमपि च सिद्धम् । प्रकृतोपकारकत्वेनेति-प्रकर्षेण प्रकृतं तेनोपकारकम् । यद्वा
 प्रकृत्यते स्म प्रकृतस्ततः प्रकृतं च तदुपकारकं चेति कर्मधारयः । प्रकृतोपकारकत्वस्य
 को हेतुरप्यवधानम् । यद्वा प्रकृतोपकारकत्वमपि किंस्वरूपमव्यवधानमिति । अन्य-
 २० मितिलेख्यपि कारकेषु सधनादिद्विधा दात्रादि विना न शक्यत इति कर्त्राऽप्यवहितं
 दात्रादि करणमपेक्ष्यत इति तस्य प्रकृतत्वम् । यत्प्रकृतोपकारकत्वेन स्वान्यादिकमपि
 कर्त्राऽप्यवहितमपेक्ष्यते तदपि करणमेव । ननु प्रकृतोपकारकत्वं कर्तुरप्यस्ति तस्याऽपि
 करणत्वं प्राप्नोति, नैवम् ; तस्य स्वातन्त्र्यं लक्ष्यमस्ति । साधकतममिति-ननु सामग्रीतः
 क्रियासिद्धिस्तत्र क्व किञ्चित् साधकतमं किञ्चित्द्विपरीत ? अन्यव्यतिरेकस्या हि
 २५ तत्र सर्वेषां सामान्यमवगम्यते तस्मात् क्रियासिद्धौ साधकतमस्य सम्मबो नाश्वतीति
 सम्मब कल्पनया दर्शयति-परमार्थरूप्या साधकतमत्वस्य सम्मबो नाश्वस्ति यद्भ्यापा-
 रानन्तरेण तु क्रियासिद्धिर्विवक्ष्यते तस्य कल्पनया साधकतमत्वस्य संज्ञा । ज्वलनरूप
 उत्पातनिपातरूपाः पुष्परूपश्च यथाकर्म प्रयोगज्येज्जान्तरव्यापाराः । तदग्रहणमिति-
 गौणद्वययोरिति न्यायात् साधकतमस्यैव भविष्यति किं तमग्रहणेमेत्याह-अपादाना
 दीति-अन्यैरपादानं प्रथममुक्तमिति तन्मतापेक्षयाऽपादानादीत्युक्तम् । यद्वा स्वमतापेक्ष-

याऽपि “अविर्भूतनम्” इतिवत् । तरतमयोग इति—साहचर्यान्तरतमगतः प्रकर्षोपलक्ष्यते । स्वकषायामिति—स्वकषा स्ववर्ग इति यावत् । ननु यदि स्ववर्गेऽपि प्रकर्षो पेक्ष्यते सदाऽन्वेषां करणानां किं स्यात् ? उच्यते—सदा करणान्तराणां सम्बन्धे षष्ठी स्यात् ।

‘कर्माभिप्रेयः सम्प्रदानम्’ । २ । २ । २५ । इह च “अ देवातः” इति ये गुणे “अवैसर्ग्या” इत्यलोपे । सम्प्रदीपते यस्मै बाहुल्यकालनद् । भद्रानुग्रहादिकाम्य 5 वेति—उवेति प्रत्ययः—अद्वा, अनुग्रह—उपकारः, आविषदात् क्रीष्यपायाभाषादिग्रहः । आद्याय निगम्यते (गृह्यते) स्वयं आद कर्तुं पञ्चमानेनाऽऽकारितं द्विजान्तरं निन्दतीत्यर्थः । अभिग्रहणादिति—अभिरभिमतार्थः प्र आरम्भार्थः, केवलस्य हि इयते-भमनं वाच्यं नाऽभिसम्बन्धस्ततोऽभिग्रहण विशिष्टसम्बन्धप्रतिपत्त्यर्थम् । विशिष्टस्य सम्बन्धः कर्तुः भद्रानुग्रहापायापयप्रकामनाचनितः स चाऽत्र नाऽस्तीति । प्रेय इति 10 एते क्रियमाणे कर्मणा क्रियया यः सम्बध्यमानो भवति स सम्प्रदानसंज्ञ इत्युक्ते भवः षष्ठे ददातीत्यत्राऽपि स्यात् । रत्नकस्य वक्ष इदातीति—परिपूर्णं मूल्यमलममानस्य रत्नकस्य पराकुलत्वं । छात्राय वपेटां प्रपच्छतीति—वपेटयाऽऽहृतः सन् छात्रोऽभि हृद्यो भवति विनयपरो भवति ।

‘कुपुहेर्ष्यास्तुपायैर्यं प्रति क्रोपः’ । २ । २ । २७ ॥ ध्वन्द्वशक्तिस्त्रामा 15 स्यात् कुपिमुही अकर्मकावेष्ट । सम्बन्धपक्षां प्राप्तायां सम्प्रदानम् । मनसा कुप्यतीति नाऽत्र मनस उपरि क्रोपो किन्तु तेन कृत्वाऽन्यस्य पुष्पादेः । कर्तुरपीति न केवलं विषयसमुत्थं य प्रतिक्रोपस्तस्य सम्प्रदानत्वभाषारभाषत्वेन कर्तुरपि स्यादित्यर्थः क्षिप्यस्य कुप्यतीति—क्षिप्यस्य सम्बन्धिनोऽभिनयमप्योपरि क्रोपो न तु क्षिप्यस्य । धनिनो हृष्यतीति—धनस्योपरि द्रोहो न तु प्राणानाम् । भार्यामीर्ष्यतीति—अन्येनाऽऽज्जे- 20 क्यमानां न सहते । इषी मैनामिति तात्पर्यार्थोऽकथि । द्विपेरीत्यवत्वादिति—अप्रीति मात्रामेव विवक्षितं न तु कुपादय इत्यर्थः । अत्रेदं विचार्यते—क्रोपाद्रोहादयो मिश्र-स्वभावा व्याख्यातास्तत् कथं तद्वर्जानां य प्रति क्रोप इति सामान्येनैतद्विशेषमनुप पद्यते । तेषां हि यं प्रति द्रोहो य प्रसीर्ष्या यं प्रत्यक्षयेत्येव घटते, नैव क्रोपः । क्रोप- 25 स्तामस्तक्रोप एव द्रोहादयो द्विप्रकाराः केचित् क्रोपहेतुकाः केचिद्वस्त्वन्तरहेतुकाः । तत्रेह पूर्वेषां ग्रहणं यथा स्यादुत्तराणां भा भूदित्यवमर्षं य प्रति क्रोप इति सामान्येन विज्ञपयामुपायम् अन्यथा व्यभिचाराभावादित्यमुपादेय स्यात् ।

‘अपायेऽवपिरपादानम्’ । २ । २ । २९ ॥ इषूह । अपायनं “कुर्वन्”

- इत्यति, अयिपयि मावाकर्षोर्षिणि वा । अवधीयते मर्यादीक्रियते बुद्ध्या, “ र्धसर्गाद्-
 रः किः ” । यमनमिति-अपायहेतुत्वात् गमनमप्यपायः । उपलक्ष्यं चेदं तेन परमा-
 र्थतो विमर्शोऽप्याय इति सिद्धम् । आभावागच्छतीति-प्रामाद्वैवासीन्यमेवाऽप्रान्तर-
 व्यापारः । सार्वास्तीनाः-कर्मकर्तरि कर्मणि बाज्ज कप्रस्थयः । उपाचविपयमिति-उप-
 ५ समीपे पातना वास्वन्तरस्याचः स्वीकृतो निषयः स्वार्थो यत्र तत् । वास्वान्तरार्वाङ्ग-
 मिति-वास्वन्तरार्थोऽङ्गं विशेषणं यस्य वास्वन्तरार्थस्य बाज्जम् । निःसरबाह्ये इति-निः-
 सरत्वं बाज्जायकप्रमिति मावः । यदा तु वसाहकाभिःसुखं कुसुतावादावेति च निः-
 सुत्वाऽऽशयश्चक्षन्तौ प्रयोमौ क्रियेते तदा विपुतिपचिचात् केवले स्वार्थे विद्योतने
 विच्छेदने च वर्तेते । निःसरति आहवाति क्रियापेक्षया तु वसाहककुसुतयोर्विच्छेदविषय-
 10 मपादानत्वम् । साह्याशयकेभ्य इति-साह्याशेन निवृत्तं “ हेतुभ्यापेक्ष्यः ” । तत्र मवाः
 “ प्रत्येकपुरः ” इत्यकम् । अत्र निर्धार्यन्त इति क्रिया प्रतीयते । अपायमेति-ननु
 कायसंसर्गपूर्वके विमर्शो ह्यस्यो बुद्धिकल्पितस्तु गौषस्ततश्च गौषस्ययोर्ह्यस्यस्यैव
 परिग्रहात् साह्याशयकेभ्य इत्याहो कारकत्वेपत्वात् यद्वा प्रामोति, नैवम् ; साधकत्वमं-
 करणमित्यत्र तमग्रहणेन गौषग्रहणस्याऽपि ज्ञापितत्वाद्गुणयकमस्याऽप्यपायस्य परिग्रह-
 15 इति । तथा चौरभ्यो विमेति-अत्र बुद्धिकृतापायस्य विषयान्तस्वाङ्गीत्राचार्यानां वातनां
 मयहेतुकमपादानमिति, यदन्वैक्यं तदत्र न वक्तव्यम् । मयमाङ्गुलीमावकात्मनर्क-
 प्रतिपात इति । तेभ्यो निवर्तत इति-निवृत्त्यङ्गे मये विमेत्याद्यो वर्तन्त इत्युपाचयि-
 क्यमेतदपादानम् । अभ्ययनात्पराजयते, मोक्षनात् पराजयत इति-अत्र पराजितसङ्गे-
 वर्तते । दुःखमप्ययनं दुर्बलं गुणवच्च दुःखचारा मोक्षनमपि व्याधितस्याऽऽतिर्दुःखवतो
 20 वा विरसत्वादिना दुःखमिति ततो निवर्तत इति, परस्परतोद्वेज्जं इति न वक्तव्यम् । त-
 त्राऽसौवप्रहृत्वात् पराजयविरसद्भावो गृह्यते, न तु अङ्गुलं पराजयते इतिवदमिमवद्वृत्तिः ।
 नवेभ्यो वा रक्षति-अत्र वारणार्थानामीप्सित इति न वक्तव्यम् । स्फुट एवेति-काय-
 संसर्गपूर्वक इत्यर्थः । यत्र निष्कामन्तीति-अयमर्थो यदि पतोऽप्यकामति तत्पुनस्तत्र
 न द्रव्यत इति प्रसिद्धम् । इह तु तत्राऽस्ति दर्शनमिच्छाह-परीति, अस्पन्ताय इति-
 25 अस्पन्तमिच्छार्थेऽप्यर्थं क्रियाविशेषणत्वाद् । सन्ततत्वादिति-निष्काममस्ति मम्यते ।
 अयमर्थ एतेऽप्यथा निष्कामन्ता अन्ते निष्कामन्तः सन्तीति । अन्त्यान्प्रादुर्भावा-
 दिति-अभ्यावयवयोगात् समुदायोऽप्यन्यस्ततोऽन्यथाऽऽवाक्यमिति कर्मम् । समाहारे
 तु “ त्वेदादिः ” इत्यनेनैकः शेषः स्यात्, यथा-विज्ञादीर्धयोमो मोमी निष्कामवपि
 सततत्वाच्चोपलभ्यते तथा धराद्योऽपीत्यर्थः । गङ्गा प्रयवतीति-ततः प्रयमप्युपलभ्यत

इत्यर्थः । अत्राऽपि भुवः कर्तुः प्रभवोऽप्राधानमित्यपि न वक्तव्यम् । अत्यन्तमिति-
 भन्तमतिक्रान्तम् । यद् योजनानीति-अत्र यद्योजनरूपस्याऽञ्जनः शत्रुस्त्रय इत्यन-
 नाऽञ्चनोऽन्तेन सह गते गम्य इति शत्रेण सामानाधिकरम्य तस्माच्च शत्रुस्त्रय इत्य-
 स्मात् या प्रथमा विभक्तिः सा योजनानीत्यत्राऽपीति । गतानीति-चैत्रेण कर्त्रा यद्
 योजनानि गतानि अतिक्रान्तानीति योजनानां कर्मत्वम् । उपचाराद्योजनस्थनरमता- ४
 पेक्षया योजनान्यपि गतशब्देनोच्यन्त इति तेषां कर्तृत्वं वा । गतेष्विति-अतिक्रान्ते
 ष्वित्यर्थः । आग्रहायणीति-अग्र हायनस्य “ पूर्वपक्षस्यात्० ” इति ज्ञत्वम् । अग्रहा-
 यणेन सृगक्षिरसा चन्द्रयुक्तेन युक्ता पूर्णमासी “ चन्द्रयुक्त्यात्० ” इत्यण् । पलाह
 कमिति-त प्राच्याऽन्तर्युतप्यर्थो वा ।

‘ क्रियाभयस्याधारोऽधिकरणम् ’ । १ । २ । ३० ॥ आभीयत इत्याभयो 10
 “ भूभ्यश्च० ” इत्यस्मिन् क्रियाभयः क्रियासम्पादक इत्यर्थः । आभिषेते भवसिद्धेते
 क्रियाभयो कर्तृकर्मणी अस्मिन्निति “ म्यावावाया० ” इत्यादिना वञ्चि । विषटनक्रिया
 पामिति-विषटनमवयवानां ह्युच्यते । हेतुत्वं प्रतिपद्यत इति-यदुक्तं—

“ कर्तृकर्मव्यवहितमसायाद्वारयत् क्रियाम् ।

उपकर्तृत्वं क्रियासिद्धौ, शाल्लेऽधिकरणं स्मृतम् ॥ १ ॥ ”

15

विषयाय प्रभवति-“ तस्मै योगावे श्चे ” इतीकणि-वैषयिकम् । औपश्लेषिक
 मिति-“ अर्थात्मादिभ्य इकण् ” । अत्रि गोत्वं-अनवयवस्याऽपि गोत्वादेर्म्यक्याद्यवय-
 वान् व्याख्यातविद्यमानस्य व्यक्त्यादिरमिव्यापक एवाऽऽधारः । सामीप्यकमिति-
 मेपजादिव्यवन्तात् स्वार्थे कः । नन्वाभय आधारे भवति, आभयश्च संयोगसमवाया
 स्या भवति । न चाऽऽस्थितिक्रियाभयेण बोधादिना गङ्गादः संयोगसमवायौ स्तः ? 20
 नैव दोषो पदार्पणा हि यस्य स्थितिः स विनाऽपि संयोगसमवायौ तस्याऽऽभयो
 भवति । यथा राजपुरुष इत्यत्र न राज्ञा सह संयोगसमवायौ स्तः । अथ य तदधीन
 स्थितित्वाद्वाचाभयः पुरुष इति लोके व्यपदिश्यते । नैमिषिकमिति-अत्र ‘ विनैषादि-
 भ्यः ’ इतीकण्, युद्धे सञ्जयते-सञ्जयनादयस्त्वन्मत्राऽपि केनपिधिमिधेन सम्म-
 न्तीति न युद्धादिवैषयिकः । औपचारिकमिति-अत्र ‘ अर्थात्मादिभ्य इकण् ” अन्य- 25
 त्राऽऽस्थितस्याऽन्यत्राऽऽधारोप उपचारः । अङ्गुष्ठपत्रे करिष्यत्वमिति-अत्र हि करिष्यता
 रीनामन्यत्राऽऽस्थितानां केनाऽपि प्रयोजनादिनाङ्गुष्ठपत्रादाध्यारोप्यमाधानामङ्ग-

न्यग्रादितौपक्षेपिकाभिन्न औपचारिक आपार उच्यते, यदा स्वहृत्स्वग्रादिन्नभ्येनोप-
चमादाधेयाविहितो वेद एवोच्यत तदौपसधिक एवाऽऽपारोऽवएवाऽऽहुः—

“ आपारस्त्रिभिषो द्वेयः, कटाकाप्रतिलादिषु ।

औपक्षेपिको वैषयि-कोऽभिभ्यापक एव च ॥ १ ॥ ”

५ अह्योः प्रतिवसतीति—यथाऽद्विष्यं वृथादि दुःसंस्कारि तथा द्वेषोऽपीत्यर्थः ।

- ‘ नाम्नः प्रथमैकद्विष्यद्दौ ’ । २ । २ । ३१ ॥ तत्रेति—एव स्थिते सती
त्यर्थः । तेष्विति—पञ्चकस्य नामार्थस्य क्रमेण कथयमाह—जातिरिति निस्व-
त्वैकत्वे सत्यनकत्र समवेता जातिः । अत्र जातिरुपलब्धे निस्वपदामात्रे पटेन व्यभि-
चारो निस्वद्रूप्यवृत्तयोऽन्त्या विज्ञेया एकत्वामात्रे विज्ञेयसु व्यभिचारः । अने
१० कत्राऽमात्रे परमाणौ विज्ञेयेष्व व्यभिचारः । सम्बन्धादीति—आदिद्वन्द्वामिस्वद्रूप्यवृत्त-
योऽन्त्या विज्ञेया अतीन्द्रियपक्षिमस्या योपि संवेदनीयास्तेऽपि स्वार्थः । स्वार्थ
इति—स्वस्यैवाऽर्थः । स्वार्थो विज्ञेयमसाधारणोऽर्थः प्रवृत्तिनिमित्तमिति । यौरिति—
जातिरनुवृत्तप्रत्ययवृत्तानुमतज्ञानहेतुः । अत्र तद्विधिद्वयस्य द्रव्यस्य प्रतीतेर्जातिः
स्वार्थः । द्रव्य इति—गुणः द्रव्यत्वादिः । द्रव्यः पट इत्यादौ तद्विधिद्वयस्य द्रव्य
१५ स्य प्रतीतेः ज्ञानस्य गुणः (हेतुः) स्वार्थः । मर्मस्याऽपस्त्यानि “ गंगादेवम् ”
“ बर्षयो ” इत्यनेन लोपः । पञ्चाक्षा इति—पञ्चाक्षानां राष्ट्रस्य राजानः पञ्चाक्ष-
स्य राष्ट्रोऽपस्त्यानि वा राष्ट्रार्थविधात् “ अन् स्वार्थस्य व्यबच्छेदमिति—अत्र
कर्तरि पठ्यै स्वार्थेन व्यबच्छिद्यते । द्रव्याद्याभय इति—आदिद्वन्द्वत्वात् स्वार्थपरिव्रहः ।
पदार्थे सदसद्वृत्ति—द्वन्द्वधर्मो छिन्नमिति मतापघया । मेदप्रतिपत्तिहेतुरिति—मेदो
२० विज्ञेयज्ञानोत्पत्तिरूपस्तया हि पदार्थानां भेदः प्रतीयत । भेदः परिमजन संकमेति
कथयत्वाद्यस्याः । ननु नामाधर्म्यतिरेकत्वाऽन्वेषामेकत्वादीनां विज्ञेयमभूतानामभा-
वात्क इत्यादौ प्रथमाया अभावाः प्राप्नोतीत्याह—निमित्तमिति, निमित्तमेकत्वं
संख्यालक्षणम् तद्वत्स्वेकत्वं संख्यागतो यदेकत्वं तत्र विमच्छिप्रवृत्तिः । यथा वृक्ष
इत्यत्र वृक्षत्वगतो द्रव्यस्यैकत्वं प्रतिपाद्यते तथाऽत्राऽप्येकत्वं सामान्यमेकत्वं सिद्धा
२५ र्वैकत्वं संख्यागत एकत्वं प्रतिपाद्यते, यथा सामान्यं दृष्टमानय दृष्टिर्नो दृष्टमानय ।
त्यादिभिरिति—विज्ञेयेन विवाहस्य आख्यातप्रत्यया आदिद्वन्द्वेन च कृत्तव्यम
मामा उच्यन्ते । व्यतिरिच्यत इति व्यतिरेकस्तस्मिन् व्यतिरेके नामार्थाद्विरेक
आधिक्य द्वितीयाया विमच्छयो व्यतिरेकविमच्छयः । सत्पूर्वक—सम्बन्धरूपा वेति—

तत्क्रियाकारके पूर्वे यस्य स चाज्ज्ञौ सम्बन्धश्च स एव रूप यस्याः श्रुतेः सा तथा ।
 स्नानीयं भूमिस्त्यादिषु सर्वेषु बाहुलकात् करणादिष्वनीयादयः । उपचरितमपीति—
 अभ्यारोपितमित्यर्थः । सहचरणस्थानतादर्थ्यवृत्तमानधरवसामीप्ययोगसाधनाधि-
 पत्येभ्यो ब्राह्मण-मन्त्र-कटक-राज-सकु-चन्दन-यज्ञा छाटकापपुरुपेभ्यस्तद्भावेऽपि
 तद्वदुपचारः । छत्रिणो गच्छन्ति-छत्रिसहचरिताः पुरुषा यान्तीत्यर्थः । शक्तिप्रधान- 5
 मपीति—यत् इत्यादिभ्योऽप्यादानादिश्रुतीनां प्रतीयमानत्वे न शक्तिमतोऽर्थमात्र
 शक्तिप्रधानम् । द्योत्यमपीति—प्राप्तुपसर्गाणां क्रियार्थद्योतकत्वादन्ययोपसर्गत्वाभा-
 वात्तदर्थमात्रं द्योत्यमेवेति । स्वरूपमात्रमपि—सोपसर्गाज्जुपसर्गघात्वर्थस्यादिमिर्बहि-
 र्माध्यतीतेः । आमच्छतीत्यादिक्रियापदार्थ एव तदर्थ इत्यर्थः । नाम्न इति किं ?
 ननु वर्षस्य निरर्थकत्वाद्वास्तुवाक्यार्थयोश्चाऽस्वरूपत्वात् संख्याया सत्त्वधर्मरूपत्वेन 10
 तत्त्व(प्र)वृत्तमाभात् सत्त्ववाचिनो नाम्न एव प्रथमा भविष्यति किं नाम्न इत्यनेन ?
 उच्यते—यथा घातोरसत्त्ववाचित्वेऽपि साधनाभयामेकत्वादिसंख्यामाभित्य तिवादीना
 मेकवचनादीनि प्रवर्तन्ते तथा स्यादीनामपि प्रवर्तन् । एकवाक्यादप्यवयवगतां
 वर्यान् निरर्थक्यदपि स्वरूपगतां संख्यामाभित्य प्रथमा स्यादिति । वाक्याभ्या
 मिति—उपलब्धत्वात् पक्षादपि । नत्वर्यमात्रे प्रथमेत्युक्तत्वात् मात्रब्रह्मस्य चाऽधिकार्य 15
 व्यबच्छेदकत्वाद्गीर्ण्युक्त इत्यादौ सामानाधिकरन्धेनाऽर्थमात्राद्विशेषविशेष्यभावस्या
 ऽधिकस्य प्रतीतेः प्रथमा न प्राप्नोति । समासविधानमपि प्रथमोत्पत्तेर्लिङ्गं न भवति ।
 वीरं पुरुषमानवेति द्वितीयाद्यन्तानामपि समाससम्भवाविति प्रथमा न विशेषा, नैव
 दोषः, आधिक्यस्य वाक्यार्थत्वाद्गीरनान्नोऽनपेक्षितद्वन्द्वान्तरार्थसंसर्गोपहितविशेष्य
 भावात् स्वार्थमात्रनिष्ठात् प्रथमा विधीयते । एव पुरुषद्वन्वादि । 20

‘आमन्त्र्ये’ । २ । २ । ३२ ॥ प्रसिद्ध-तत्सम्बन्धस्येति—तेन पाण्डित्यदेवदत्तत्वा
 दिना प्रवृत्तिनिमित्तेन सम्बन्धो यद्वा तेनाऽऽमन्त्र्यवाचिना देवदत्तादिद्वन्द्वेन सम्बन्धः ।
 प्रसिद्धस्तत्सम्बन्धो यस्य देवदत्तादेस्तस्य । तद्विषय आमन्त्र्य इति आमन्त्र्यपदं हि
 क्रियाविशेषणं भवति हे देवदत्त ! ब्रह्माभ्यहमिति, अत्राऽमिहस्त्रीकृतदेवदत्तविशिष्टा
 ब्रज्या प्रतीयते । यद्वाह इति—

25

“ आमन्त्रितपर्व पञ्च, तत्क्रियाया विशेषकम् ।

ब्रह्मानि देवदत्तति, निपातोऽत्र प्रतीयते ॥ १ ॥ ”

ततश्च देवदत्तादेः क्रियाविशेषणात् कर्माद्यतिरिक्तामन्त्रणसम्बन्धरूपे वर्तमाना-
 द्रौणात् प्रथमापवादः पृष्टी प्राप्नोति तद्वाचनार्थमिदमुच्यते । सम्बन्धभाऽऽमन्त्र्याम-
 न्त्रणभासो विषयविषयिभासो वा ।

30

‘ गौणात्समयानिकृपाद्वापिगन्तरान्तरणान्तिथेन तेनैद्वितीया ’ २ । २ ।

- ३३ ॥ गौणादिति, तव आगेते” प्रज्ञायणि वा, अत्र सूत्रे येन तनौ सुचत्वाऽन्ये वाचकाः ।
समया पर्यंत नदी-निकट निकटा वा । निरूपति दूरमात्रं ‘ संमिज्जुनिकपिम्बामाः ”
जहाति सौख्यं विष्, भयति निन्दामात्र “ श्रौगावय ” इति निरुपा हा विष् दम्भानां
५ व्युत्पत्तिः । हा इववचमिति-हा कर्षं देवदत्तस्य यतो वर्धत व्याधिः । अन्तरा नि-
वमिति-अन्तं राति “ विर्य ” इति आः । अन्तरेण गन्धमादनमिति-अन्तरे मध्ये
नयति कश्चित् ” इति वे, “ तत्पुत्रये कश्चि ” इत्यस्य “ पूर्वपरत्वा ” इति वात्ते च ।
अतिवृद्धमिति-कृष्णायतिक्रमण पाण्डवानां महद् वृद्धल वतत इत्यर्थः । येन पश्चिमा-
मिति-अत्र येन तनौ उत्पलध्वजमात्रं द्योतयतः पश्चिमां प्रति लक्ष्मीकृत्यगत इत्यर्थः ।
१० अय गतः कं प्रति पश्चिमां, पश्चिमाया लक्षणेन इवदत्तस्याऽप्रसिद्धं गमनं लक्ष्यत ।
अन्तराऽन्तरयति अथाऽन्तराद्यम्बः स्त्रियामाशन्तोऽप्यस्त्यम्बयं च, अन्तरेष्वपि
अन्तराद्यम्बाचूरीपापां भवति अम्बय च । तत्र विष्ठापानुपादानात् सामान्येनोभयस्या
ऽपि ग्रहणं कुतो न भवतीत्याह-साहचर्यादिति । समयदिभिर्निर्णयैः सहैकमात्रोपाच
त्वादवापि निपातवित्यर्थः । अन्येनापीति-द्विधा व्याख्येय, समयदिभ्यतिरिक्त
१५ पावच्छब्दापदान्ना नामभ्यतिरिक्तेन आत्मादिनाऽपि योगं गौष्वाभ्यां द्वितीया
भवतीति । अथ तृतीयनत्र पाद यस्य स तथा ।

‘ द्वित्वोऽधोऽधुपरिमि ’ २ । २ । ३४ ॥ “ वायीज्येऽधोऽधुपरि ” इति द्वित्वम् ।

अमामीप्यावति-अत्रोचाराधर्माद्य विवक्षितं न सामीप्यमिति द्वित्वमात्रः ।

‘ सर्वोभयानिपरिणा तसा ’ २ । २ । ३५ ॥ सवादिनिवृत्तत्वात्

- २० विद्वेषममः ” इति न्यायात्तदन्तर्प्रचिरित्याह-सवादिमिस्तसन्नेरिति ।

‘ लक्षणं वीप्स्येत्थमृतप्लविना ’ २ । २ । ३६ ॥ समुदापस्यति-वना

दरित्यर्थः । इत्यमृत इति-अनन मापुस्तादिना प्रकारण्यर्थ इत्वं भवनं क्लीबे क । इव
मृतमत्रास्ति “ अर्थाविभ्यः ” यद्वा इत्यद्वयत्वा भवत्यस्मिन् मात्रादौ “ भेदार्था ”
इति क इत्यमृता मात्रादिः । “ अर्थेयं प्रख्यादिभि ” इति ममासः । वृद्ध वृद्धमिसक

- २५ इति-अत्र वृद्धस्य वृद्धस्य सक इति सकेन वृद्धाणां वीप्स्यमानां सकं प्रति यस्तेषां
साध्यमापनमात्रलक्षणं सम्भ-चः सोऽभिना द्योत्यते । वीप्सा तु दिव्यनद्योत्येवेति ।

अन्ये त्वन्यथा वर्णयन्ति-वीप्सावीप्स्यमानयोः सम्बन्धो द्विर्बचननैव धोत्यते न त्व
मिना इति सम्बन्धमधोतयताञ्चि तेन योगे वचनात् द्वितीयेति ।

‘ भागिनि च प्रतिपर्यनुमिः ’ । २ । २ । ३७ ॥ आगच्छति, आहूयते
भूषातुर्भागमे वर्तत इति हि धातुपाराणविदः । स्वीक्रियमाण इति-यस्त्वस्वीक्रि
यमाणेऽप्यंशे मागशब्दः प्रयुज्यते नगरस्य भागः प्रियङ्गोर्भाग इति स स्वीक्रियमाण 5
नामसाहचर्यादिति ।

‘ हेतुसहाय्येऽनुना ’ । २ । २ । ३८ ॥ हेतुर्द्विविधो जनको ज्ञापकश्च, तत्र ज्ञाप
कस्य लक्षणत्वात् “ भागिनि च० ” इति छत्रेण द्वितीया सिद्धेति जनक एवेह गृह्यत
इत्याह-हेतुजनक इति । तुल्ययोग इति-ननु तुल्ययोगाद्यर्थे सहाय्य एव द्रव्या वर्तन्ते
न पर्वतादिद्रव्या इति कश्च ततो द्वितीयेत्याह-तद्विषयोऽपीति । देवेन्द्रमुपपातयति 10
कर्मणोऽपि देवेन्द्रोपपातम् । तुल्ययोगोऽभिधौः सह विद्यमानता तु मिथैरित्यनयो-
र्मेदाः । विद्यमानतायामनु क्रमाणि संसारीत्युदाहरणं ज्ञातव्यम् ।

‘ उत्कृष्टेऽनुने ’ । २ । २ । ३९ ॥ उत्कृष्टद्रव्यो हीनापेक्षस्तेन हीनोत्कृष्टस
म्बन्धेऽनुना धोत्ये द्वितीयाऽनेन विधीयते ।

‘ कर्मणि ’ । २ । २ । ४० ॥ ध्वम्प्रयोगायोगादिति-अर्धप्रत्यापनाय हि 15
लोके ध्वम्ः प्रयुज्यते, स चाऽर्धो यदा ध्वमान्तरेण प्रतिपादितः स्वाचदा प्रयोजना
भावाच्छब्दान्तरप्रयोगो न कर्तव्यः । अनियताधाराणामिति-नहि भीष्मत्वादीनां कट
एवाऽऽचारः किन्त्वन्येऽपि । ‘ न केवला प्रकृतिरिति ’-नाऽप्यद् प्रयुज्यतेति न्यायात् ।
तदेकयोगक्षेमत्वाविति असम्भवाभो योगः, सम्भार्यपरिरक्षणं क्षेमस्तस्य देवदत्तादेया
वेक्ष्ये योगक्षेमौ तयोर्भावः । कर्मादिसामान्यमिति-करणादिक्रियामात्रयोग्यमित्यर्थः । 20
तत्राऽपीति-सामान्यकर्माभिधानेऽपि । अन्तर्भूत इति-तत्राऽपिहितोऽपि कश्चिन्मा
ज्जन्तर्मवति, यथा राज्ञः पुरुष इत्यत्र भाष्ये पश्चात् सम्बन्धोऽभिधीयते; न तु कश्चिद्
न्तर्मानुपपातीति द्वयोरुपादानम् । तत्रेति-कर्मादिप्रकृतियुक्ते द्रव्य इत्यर्थः । स्वरूप-
कात्मभाषायामिति-कृताहुतेत्यादिक्रियापेक्षया स्वरूपेण कात्तन च यस्याऽऽहरेत्यादिका
क्रिया मिथ्या । प्रधाना प्रधानक्रियेति-एकस्मिन् भाष्ये युगपदनकप्रधानक्रियाया 25
मसम्भवात् प्रधानाप्रधानक्रियाविषयभाज्जेका प्रकृतिरिति, तत्क्रियापेक्षया प्रकृतेरपि
गुणप्रधानभावो भवतीत्यत आह-प्रधानप्रकृत्यभिधाने गुणप्रकृतिरभिहितवत्प्रकृष्टते,
तस्यास्तद्गुणनिष्त्वादिष्युक्तम् । प्रधानप्रकृत्यनुपोषादिज्वादि-अत्रैवोदाहरणान्तरं दर्श-
यति-यथा च ग्रामो गन्तुमिष्यत इति । ननु गौणाभ्यान्तः कर्मणि द्वितीयेत्युक्तम्,

अनां नयति प्राप्तिमित्यादौ तु प्राप्ताद्यपेक्षया अत्रादेः प्रधानत्वाच्च ततो द्वितीया प्राप्ते-
तीत्याह-इह चेति । क्रियापेक्षमिति-आख्यातपदेनाऽऽपमानाधिकरणं गौणमिति
गौणत्वस्य द्वयोरपि कर्मणोर्भावात् क्रियापेक्षं गौणत्वमाभितम् । न विहन्यत इति-
तेन गौणत्वादनाद्यप्येव द्वितीया सिद्धा ।

- ४ ' क्रियाविशेषणत्वात् ' । २ । २ । ४१ ॥ प्रत्यासत्तेः क्रियाविशेषणं यत्प्रमाना
धिकरणं तस्मादेव द्वितीया । नन्विदं सत्यं प्रथमाधिकारे क्रियतां प्रथमयाऽपि सर्वा-
प्यपि रूपाणि सेत्स्यन्ति । उच्यते-पुष्पवांस्तयस्यो पचति क्षोभनं ते मांसेत्यादौ
विकल्पः प्राप्नोति । निर्गुणा गुणाः क्रिया चेति पचनात् तत्कर्म क्रियाया विशेषणस-
म्भारः । सत्यमेव, किन्तु सत्वादीयस्य द्रव्योपाधिरपेक्षयोत्कर्षो दृश्यते; यथा-शुद्धः
१० शुद्धतरः शुद्धतम इति रूपरादीनां कृष्ण इति प्रथिमाप्रचपापचयाम्यात्कर्षात्
कथञ्चित् भवति, तत्प्राप्त्यन्तरयोयास्तदाहस्तद्विदः, " भवेद्विगुणमाधुर्यमनन्त-
गुणकलक, द्रव्यचतुर्गुणोद्भूतमन्यमाप्रकलादिकं " ॥ १ ॥ यथा च रूपादीनां तथा
क्रियाणामपि परस्परपेक्षया विशेषसम्भवात् क्षोभनं पचतीत्येव विशेषणयोः स्यात् ।
कथमन्यथा पापच्यते, पचतिरामित्यादौ तासामेककृत्वाद्यद्यादिप्रत्ययविधिः स्यात् ।
१५ ननु चाऽऽप्त्यभूया क्रिया तदुपाधिस्तु सुतराभसत्त्वभूतस्तत्कर्म सत्त्वमिवापिना
नाम्ना प्रतिपाद्यत इति, उच्यते-पातुप्रकृतिषाभ्याऽऽप्तत्वभूतैव क्रिया यथा क्रिया
शब्देन नामरूपेण सत्त्वकृपापक्षा प्रतिपाद्यते तपोपाधिकृपापक्षा तथा क्षोभनादि
शब्देनेत्यदोषः । मन्दं गन्तेति-मन्दशब्दस्य हि कर्मत्वे " गतेनैवाऽप्यते " इत्यनेन
सर्वशतुर्था स्यात् । यथा मन्तेत्यत्र शुचं तदा भवान्तरेण ब्राम्हण्यश्चतुर्थी । स्वमते तु
२० " कर्मणि क्वः " इत्यनेन परत्वात् षष्ठ्येव भवति । यथा तु दन् तदा ' दन्तेरन्त्या० " इति
पट्टीनिषेधात् स्वमतेऽपि चतुर्थी ।

- ' कालाभ्यनोभ्याप्तौ ' । २ । २ । ४२ ॥ मासस्य मासे वो इयद् गुडधाना
इति-अत्र ह्यहश्चादनेन द्वितीया मासशब्दाच्च व्याप्यतेरमासाच्च । एषमुच्यतेऽपि ।
क्रोधस्य क्रोधे वैकरोष इति-अत्रैकदेशशब्दाच्च व्याप्यतेः सम्भवेऽप्यभ्यनोऽमावे
२५ द्वितीया न । अकर्मकस्य इदमिति-अयमर्थो यदा धात्वादि कर्मया इच्छातः सकर्मको
विषयते । यदा ' कालाभ्यापदेशं वा० " इत्यस्य प्राप्तिरेव नास्ति तत्राऽकर्मया
मिति भवनात् । यदा स्वविशेषितकर्मत्वनाऽकर्मको धातुरित्यप्यते तदा " कालाभ्या
वदं वा इत्यस्य प्राप्तावप्यकर्मसत्त्वापद्य आभीयते, कर्मत्वपद्य हि कर्मणीत्येव सिद्धेः ।

' सिद्धौ तृतीया ' । २ । २ । ४३ ॥ सिद्धान्ति-यद्यपि विप्रकारा व्याप्तिः

प्रस्तुता तथापि सामर्थ्यात् क्रियाभ्याप्येरेव सिद्धाविति विशेषणम् । द्वितीयापवाद इति-
कलाभ्यनोभ्यतिष्ठमानत्वात् पूर्वेण द्वितीयायां प्राप्त्यायां तद्व्याघनार्थो योगस्तेन यदु-
च्यते द्वैविन्मातेनाऽनुवाक्योऽपीत इति करण एव तृतीया इतीदं नाऽऽश्मन्मीय
मिति तदसम्यगिति ।

‘ हेतुकर्तृकरणेत्यम्भूलक्षणणे ’ । २ । २ । ४४ ॥ फलसाधनयोग्य इति- 5
फलं कार्यं तस्य साधनं निष्पादनं करणमिति यावच्च योग्यः सामान्यतो दृष्टसाम-
र्थ्यः । योग्यग्रहणमन्तरेण फलसाधन इत्युच्यमाने यः फलं साधयति क्रियाविष्टस्तत्र
प्रतिपत्तिः स्यात्, योग्यग्रहणेन तु योग्यसामात्रप्रतिपत्त्यावर्द्धमपि तत्फलं हेतुरिति ।
योग्योऽत्र निष्कर्षातो गृह्यते सम्प्रापारस्थे तु कर्तृत्वमेव । घनादीनि कृतादिकम्
कर्तृत्वमपि योग्यतामात्रेण तृतीयाद्वत्त्वाद्यन्ति । यत्राप्येन वसतीत्यादौ तत्राऽपि 10
क्रियापामभादेयोन्यतामात्रविधितेति हेतावेव तृतीया इत्यर्थवत्त्वमिति इति ।

अयं प्रकारः-इत्थं भूयते स्म अत्यर्थेति कः, तस्य ग्रहणमिति विग्रहः । स
लक्ष्यते वेनति त्वर्थक्यनमात्रं । इत्थम्भूतग्रहणमिति-नन्विदमभूतग्रहण किमर्थं ? यतो
लक्ष्ये इत्युक्तेऽपि अपि मवान् कमण्डलुना छात्रमग्राहीवित्याद्युदाहरणानि भविष्य-
न्ति । अथेत्य भविष्यन्ति भवन्तो ब्रह्मं प्रति विद्योतनमित्यत्रापि तृतीया स्यात्, 15
तत्र; यतो “ भागिनि० ” इति सूत्रेण प्रतिना योगे द्वितीया भविष्यति । एवं
सति प्रतेरयोगेऽपि द्योतकत्वाद् ब्रह्म विद्योतन स्यात्, न तु ब्रह्मेति ? सत्यम्,
इत्थम्भूतग्रहणमेवं ज्ञापयति यत्र साक्षात्प्रतिना योगो भवति तत्र “ भागिनि च
मक्षिपर्वतुभिः ” इति सूत्रेण द्वितीया भवति; अत्र तु ब्रह्मस्य विद्योतनमित्येव
भवति । अपि मवान् कमण्डलुपाणिमिति-“ विशेषेणसर्वादि ” इति सूत्रेण विशेष- 20
पद्वारेण पाप्येः पूर्वनिपाते प्राप्ते “ न क्षममीन्द्रादिभ्यश्च ” इति निषेधात् कम-
ण्डलोः प्राप्तिपाता । ननु बाध्यावस्थायां कमण्डलुशब्दात् किमिति न तृतीया ?
उच्यते-बाधये आकृपातपदेन सामानाधिकरण्यामिति प्रधानत्वेन गौयत्वाभावात्,
तर्हि समासे सति कथं न ? उच्यते-तदा लक्ष्यप्रधानत्वात् । ननु समासे सति विम-
ल्यन्तवर्जनाग्रामस्वामाये नाम्नो विद्विषायास्तृतीयायाः कथमत्र प्राप्तिः ? नैवम्, 25
नैऽऽमन्त्ये ” इति प्रतिषेधसूत्रकरणात् । तद्वि हे राजभित्त्वादिषु नलोपमाना-
र्थम्, तत्र युक्तम्; प्राप्तिपूर्वको हि प्रतिपद्यः । अथ तु “ नाम्नो नोऽनहः ”
इत्यनेन हे राजभित्त्वादिषु विमलिक्रारा नामत्वाभावे नलोपप्राप्तिरेव नाऽस्ति,
तस्मादाऽऽमन्त्य इति प्रतिषेधसूत्रकरणाग्रामकार्यं प्रतिपद्यम् । तत्रः समासमध्येऽपि

प्राप्तिः, तर्हि धर्मभित्त इत्यादावपि समासे द्वितीयादिप्रसङ्गः स्यात् ? तत्र, कर्मा-
विश्लेषः सम्बन्धस्य च समासनेषाऽभिहितत्वात् । तर्हि नामार्धमात्रे प्रथमा भवतु ?
तदपि न, आख्यातपदमाभानाधिकरण्ये प्रथमा । तर्हि नीलोत्पलमित्यादिषु नीलेन
सहाऽऽख्यातपदसामानाधिकरण्ये कथं न प्रथमा ? उच्यते-सत्राऽपि सामानाधि-
करण्यं नाऽस्ति, अन्यथा सापेक्षत्वे समासोऽपि न स्यादिति । तर्हि कमन्वातु
पाणिद्वन्द्वद्वयसर्वनीयतल्लक्षणाचूलीया प्राप्नोति ? न । लक्ष्यस्य प्राधान्ये तृतीया
न लक्ष्यस्येति न भवतीति प्राकटायनः ।

‘ सहाय्ये ’ । २ । २ । ४५ ॥ तुल्यः सामारथ्योऽप्राधानस्य प्रधानेन क्रिया-
दिना यः सम्बन्धः-स तुल्ययोगः, विद्यमानता चेति । ननु च विद्यमानतायामपि
10 तुल्ययोगोऽस्त्येव सचया सहयोगोः सम्बन्धाच्चवाहि-‘ सहैव दधमिः पुत्रैर्मांरं वहति
मर्दनी ’ इति सहैव दधमिः पुत्रैः सतीति ध्वन्यं प्रतिपत्तुम्, तत्र विद्यमानता चेति
तुल्ययोगात् किं पुनर्ग निर्दिश्यते ? उच्यते-विषयित्वयोगाभावात्, सहैव दधमि-
रित्यत्र वहनमात्रं विषयित्वं तद्गदम्या एव न तत्पुत्रार्थं यथा पुत्रश्च सहाऽऽमृत इत्या-
ममनसुमयोरपीति तुल्ययोगाद्विद्यमानता विधा ।

15 ‘ यज्ञेवैस्तद्व्याख्या ’ । २ । २ । ४६ ॥ भिद्यते वस्तु यमिति मेदा यस्य
मेदिनचक्षुरादमेदेः क्वाभत्वादितिस्तद्व्याख्यामधुरादिवतः पुष्पादेस्तत्प्रकारवद्व्यपुक्तस्य
कोऽर्थः ? स प्रकारवानक्यादिरर्थस्तेन युक्तस्य चैत्राद्व्याख्या निर्देशो भवति, वद्व्यापिनो-
ऽख्यादिवापिनस्तृतीया भवतीत्यर्थः । अस्या व्याख्या-अधि कार्यं व्याख्यायं च भवतीति
तेन क्वाभत्वादिना मेदेन वद्व्यापिनिर्दिश्यते । द्विरवा स्वस्वाद्या-स्वस्वन्त्यपमच्छन्ति
20 क्वाभत्वादिनि क्वापटेत्यादिवद्व्याख्या साधुः । प्रकृत्या दर्शनीयाः-प्रकृतिः स्वमायस्त-
ज्ञेदो दधनीपत्वम्, स्वभावो हि दर्शनीयत्वमदधनीपत्वं च भवति उज्ज्वेदेन दधनीय
इति प्रकृतिमानाख्यायत । प्रतीति “ तन्मन्थी ” इति ये प्रायः, तद्गदो वैपाकरभत्वं
वार्तिकत्वं चेति तद्गदन वैपाकरभ इति वद्व्यापिनिर्दिश्यते । ननु च प्रकृत्या दर्शनीयाः
प्रायेण वैपाकरभ इति युक्तः प्रयोगः, दर्शनीयत्वं हि प्राकृतं वैकुण्ठं व्याप्ति, वैपा-
25 करभत्वं च प्राकृतमन्यच्च सत्रतरम्पुदासार्थं प्रकृत्या प्रायेण्यति व्याप्यत । क्वाभ
इत्यादिप्रयोगे स्वस्वस्यादिरम्यमिपारेण प्रतीतेरयुक्तः प्रयोगार्थस्य गतत्वात्, उच्यते-
लोकोऽत्र पथनुयोक्तव्या व्याप्यतोलोऽनर्थक्यतामनपस्य प्रतीतऽपि दध्वात् प्रपुष्टे,
लोकं च न सत्र एव स्वस्वमधिक्रया दध्वात् प्रपुष्टे, यद्वा स्वस्वमधिक्रया प्रयोगे
अप्युपचरितार्थनिवृत्तिरित्या इत्यादिप्रयोग प्रयोजनं ? मत्स्य, जय क्वाभो न तृपार

येति । गोत्रेण काश्यपः, काश्यपो मातर इति च गोत्रभेदस्तेन गोत्रमानाख्यायते
 काश्यप इति । भेदग्रहणं किं ? यदि भेदग्रहणं न क्रियते तदा यन तद्वदाख्यास्युच्यमान
 यदीः प्रवेश्य इत्यत्रैव स्यात्तत्र हि यद्यादिना तद्वानुपधारणाऽऽख्यायते, अस्या
 काण इत्यादौ च न स्यात् ; न ह्यत्राऽस्यादिशब्देन तद्वान्निर्दिश्यते । अक्षि काण पश्य
 ति—काणशब्देन हि अक्षिभेदेनाऽस्याख्यायते न तद्वान्निर्दिश्यते । यदीनिर्दिश्यते तु 5
 वचनमिति—तथापि न विधेयमेतत्पुत्रं मा भूत् अत्रादौ तृतीया, इत्यम्भूतलक्षणात्वा
 दस्यादेर्भविष्यति, यदाह—“ इत्यम्भूतस्य काणस्य लक्ष्यं अक्षि बुध्यते । ततस्तृ
 तीया तनेन तत्र सूत्रेण सिध्यति ॥ १ ॥ ” अत्रोच्यते—अस्यादेरित्यम्भूतस्य काणा
 विलक्ष्यस्य भेदाभावात्तद्वानुपपत्तिर्यदाहोपोत्तरः—

“ लक्ष्यलक्षणमात्रो हि, भेदे सत्सुपपद्यते ।

10

यथा छात्रकमन्वस्वोऽच्छात्रोपाध्याययोपधा ॥ १ ॥ ”

‘ काष्ठे भासनाऽऽधारे ’ । २ । २ । ४८ ॥ काष्ठमिति प्रक्षिपति पर्यायान्
 द्रव्येष्विति स्वार्यिकप्रत्यया नाप्रतिवर्तन्ते, प्रकृतिलिङ्गवचनानीति—कालेऽपि नक्षत्र
 द्रव्यो नक्षत्रलिङ्गसंज्ञक एव । पुष्पज पायममभीपात्—पुष्पेण चन्द्रपुष्पकेनत्वादि
 प्रक्रियायां पुष्पद्रव्यं काष्ठं वर्तते । पयसि संस्कृतं मत्स्यं संस्कृते मत्से ” अम् । 15
 पयसा संस्कृतमिति तु कृते तृतीयाधिकारनिषेधितेन “ संस्कृते ” इति सूत्रेण इत्येव
 भवति । अन्नमिति मा भूदिति—अत्र सिद्धितारकावच्छिन्ने क्षेत्र पुष्पमषाद्रव्यो वर्तते, न
 काष्ठ इति । चित्रा माणविकति—यद्यपि चित्राद्रव्यो माणविकायां वर्तमानः काष्ठम
 ष्पुषाचित्वेनोपादधे । यतश्चित्रासु बाता या सा चित्रेति विशदयत्वेन प्रतीयमानत्वात्
 कालेऽपि वृद्धिः सम्भाव्यते । तथापि तत्र काष्ठस्य गौणत्वात् गौणमुक्तपयोष मुक्त्य 20
 कार्यमप्रत्ययासु भवति । स्वावच्छिन्नं काष्ठं इति—स्वनाऽऽश्रयनाऽवच्छिद्यत सिद्धि
 प्यते पस्तिलच्छेदविलपुष्पनिर्दिष्टं काष्ठः । कोऽर्थो ? यत्र काष्ठं विसाः पुष्पन्ति
 विसानां छदश्च भवतीत्यर्थः ।

‘ प्रसितोत्सुकावयद्वैः ’ । २ । २ । ४९ ॥ ननु प्रसितशब्दस्य दृक्लक्षण
 वनस्य क्रियार्थस्य च सम्मतादुभयार्थस्याऽपि ग्रहणप्रसङ्ग इत्याह—साहचर्यादिति । 25

‘ व्याप्येद्विद्रोणादिभ्यो धीप्सायाम् ’ । २ । २ । ५० ॥ द्विद्रोणेन धान्यं
 क्रीणार्थेति—द्रोणो मानमस्य धान्यस्य “ मानम् ” इतीकृष्टं, तस्य अनाम्यं ० ”
 इति उप । यद्वा द्वौ द्रोणी मेयावस्य धान्यस्य, कोऽर्थोऽन्येन धान्येन द्वौ द्रोणी

मीयेते तथा इक्ष्वा नाऽऽमच्छति मेयवापित्वाद् द्रोणस्य । यद्वा द्वयोर्द्रोणयोः समाहारो द्विद्रोणम् । पात्रादिस्त्वात् स्त्रीस्थाभावः । अत्र द्रोणो श्रीहिराक्षो श्रीहिरतिवत् द्रोण-
द्रोणो मेयवृष्टिस्तेन भान्यस्य समानाधिकरणो द्विद्रोणश्चम् । एव पञ्चकन पञ्च-
क्रीणातीति-पञ्चेतिसंख्यामानमस्य “ संख्यायाः सङ्ख्यन्तः ” इति यथा विहितः
५ “ संख्याद्वयेष्वा० ” इति कः, पञ्चक पञ्चक सङ्ख्यन्तः क्रीणातीत्यर्थः । पञ्चकं पञ्चकयि-
त्यत्र पञ्चमामानाधिकरण्येऽपि पञ्चकशब्दाद् ब्राह्मणाः मङ्ग इतिवदेकवचनम् । द्विद्रो-
णादय इति-आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वात् येभ्यो वीप्सायां प्रयोमे सुतीया मय्यते ते
द्विद्रोणादयः, न तु भर्गादिवत् सन्निविष्टा इति ।

‘ समो ज्ञोऽस्मृतौ वा ’ । २ । २ । ५१ ॥ संब्रवीते इति-संप्रतेरस्मृतायि
10 स्वात्मनेपदम् ।

‘ वामः सम्प्रदानेऽयमर्थ आत्मने च ’ । २ । २ । ५२ ॥ नन्वेन ब्राह्म-
णेन दानं प्रवृत्तमित्यादिवत् सम्प्रदानस्य कर्त्तृत्वविषयायां दास्या सम्प्रयच्छन्
इत्मादौ तृतीयोत्पत्तेः किमर्थमिवभारम्यते ? यद्वा सहार्थ इयं तृतीया । दास्यै स्वयं
धनं ददाति साऽप्यात्मानं तस्मै ददातीति । दानपूर्वकं सम्प्रयोगे दास्यं वर्तते । दास्या
15 दास्या सह सम्बुद्ध इति । एव चाऽत्र क्रियाव्यतिहारोपपक्षस्तद्वारयैवाऽऽन्यनपदम् ।
अत्रोच्यते-एवं हि धात्वन्तरेऽपि विनाऽपि सङ्गपसर्गेणाऽऽर्मस्त्वामात्रेऽपि स्त्वात् ।
इत्थं वृत्त्या सम्प्रयच्छन् इत्यत्राऽपि सम्प्रदानविषयायां चतुर्थी स्त्वात् । अत इह
चतुर्थीप्रत्युदाहरणेषु च तृतीया मा भूदित्येवमर्थमिव वक्तव्यम् । विवक्षयाऽपि न
सिध्यति । विवक्षानियमो हि विना वचनेन दुरधिगम इतीदमारम्यत इति । ननु
20 सम इति परविद्योगलक्षणा पञ्चमी तत्तथ “ पञ्चम्या निर्दिष्टे ” परस्य तत्राऽनन्त-
स्येति प्रश्नश्चक्षुष्यवधाने न प्राप्नोतीत्याह-इह संपूर्णस्येति । यद्वा सम इति पूर्वत्र पञ्च-
म्यन्तमपीह लक्ष्यवद्भात् पञ्चान्तं शिक्षायते । तत्र व्यवधानेऽपि समा धोत्यमानार्थ-
त्वाद्दानः सम्बन्धोपपत्तेर्मन्त्येव विधिः ।

‘ तावच्चै ’ । २ । २ । ५४ ॥ यूपाय दाक-अत्र यूपविहेतुभूतस्य दाकनिर्दिष्ट
४५ तृतीया नाऽप्यौपत्वात् ।

‘ बभिकृप्यर्थपारिभिः प्रेयविकारोत्तमर्णेषु ’ । २ । २ । ५५ ॥ यूपाय क-
ल्पते यवागू-यवागू कर्षी सम्पद्यत किं सूत्रं ? सूत्ररूपमित्यर्थः । ननु सूत्रयवागू
द्वन्द्वयोर्द्वयोरेपि सम्पद्यत इति क्रियया सह सम्बन्धाद् यौगत्वाभावात् कथं सूत्रद्वय्या-

वतुर्पी ? उच्यते-एतत्सूत्रसामर्थ्यादेवाऽत्र गौणसूत्रसमाधेन क्रियासम्बन्धात् सूत्रस्य
मौल्यत्वम् । तथाहि-प्रथमं यवाग्वाः सह क्रियायाः सम्बन्धः पथान्मूत्रस्येति ।
गौणादिति व्याख्यादाहस्ये तु सूत्राद्विधेय्यर्थं सूत्रादिकं प्रथमं क्रियया सम्बन्धीयम् ।
यद्वा सूत्रादेति कोऽर्थः ? सूत्ररूपविकारसम्बन्धित्वेन यवागूः सम्पद्यत इत्यर्थः । चैत्राय
श्रुतं प्रारयति-धियते तिष्ठति स्वरूपाश्च ग्रन्थवत् श्रुतं कर्तुं, तत् धियमान, प्रयुज्य इति 5
निगू, अपरपठितपुरादौ वा ।

‘प्रत्याकम्पुषाधिनि’ । २ । २ । ५६ ॥ याचितोऽप्याचितो वेति-अथमत्वा
पाचमानं महत्त्वादयाचमानऽपि प्रतिजानीतं प्रतिपद्यतेऽभ्युपगच्छतीत्यर्थः ।

‘प्रत्यनो गृणाक्यातरि’ । २ । २ । ५७ ॥ आचार्यं गृणातीति-आचष्ट
इत्यर्थः, अत्राऽऽवाचमाचष्टाणमिति प्रतिपद्यम्य, अन्यथा द्व्यङ्गविकल्पात् स्यात् । 10

‘यद्वीक्ष्येराधीक्षी’ । २ । २ । ५८ ॥ निविषा विज्ञपानुपलम्भादकस्मिन्
वस्तुनि साहस्यदिनिमिषादनकपक्षालम्बनानवधारणात्मिका मतिर्विमतिः, सन्देह
ज्ञानमिति यावत् । तत्पूर्वकं निरूपणीयम् । अष्टमिष्टानिष्टफलं पुष्पपापरूपमप्रत्यक्ष
परामिप्रायादिकं वा । विप्रभविषय इति-विचारविषयो वैश्वदित्तामात्मामादिर्वा । क्रिया
ऽपीति-पर्यालोचनादिका । तस्य दैवमिति-तुमाश्रुममित्यर्थः । दैव एवेत्य इति-न 15
त्वमिप्रायादादित्यर्थः । राधीक्ष्म्यां योगामानादिति-एव तर्हि मैत्राय राध्यतीत्यादावपि
सम्बन्धामानात् स्यात् ? न, तत्र मैत्रयैव सह राधीक्ष्योः सम्बन्धो विवक्षितोऽन्य
स्याश्रुतत्वात् । राधीक्ष्यर्थात्तुयोगेऽपीच्छन्त्येक इति-पाणिनिभ्याक्यातातः, मैत्राय
राधपतीतिराधिष्णुरादिरपरपठितोऽत्र गृह्यते इच्छन्ति पाणिन्यादयः ।

‘उत्पातेन ज्ञाप्ये’ । २ । २ । ५९ ॥ उत्क्रम्य प्रसिद्धं निमित्तं पततीति 20
वाहुतकात् सोपसर्गादपि ‘वा अकारि०’ इति णः । निमित्तं द्विषा जनकं ज्ञापक
म् । यत्र तादर्थ्ये तत्र जनक एव हेतुः, यथा रचनाय स्थाली । अत्र तु तादर्थ्या
भावात् ज्ञापक एव हेतुः, पृष्ठपश्चाद् इति-ज्ञाप्यज्ञापकमभ्यन्तरिविधायामित्ययः ।

‘ज्ञापयन्नुत्थाशया प्रयोज्ये’ । २ । २ । ६० ॥ ‘युज्यन्’ सम्पन्न, प्रयोज्यत
इति “ये एवाऽ” इति य प्रयोक्तुं शक्य इति वा, “अप्यर्ह०” इति व्यभि, “निर्वाणुजः” 25
सज्ये” इति गत्वाभावे, द्वितीया प्राप्ता वचनम् । मैत्राय तिष्ठन्-अत्र “क्षीप्तादयम्”
मात्स्यनपद् स्थाननाऽऽत्मानं ज्ञापयतीति । मैत्राय श्रुत- एव उपलब्धम् ” इत्या

स्मनपदम् । वाचा याथाविधीरस्यश्च न नाञ्च ज्ञानं न मया कृतमिति मैत्रं ज्ञापय-
तीत्यर्थः । कथिषिषति मोक्षज्ञाकनयनाः । यस्तु मैत्रादिज्ञानं ज्ञापयत एव न
भवतीति । तथा चाऽन्यथा ग्रन्थ द्विकर्मकोऽयं ज्ञापितस्तत्र कथिष्यस्मै आरुपायत उ-
द्गाप्य सम्प्रदानत्वनं प्रतिपन्नाः । कथिष्य आरुपायते तमिति ।

- ५ 'तुमोऽर्थे भावबचनान्' । २ । २ । ६१ ॥ भवनं भावा 'भावकर्त्रोऽर्थम्'
वक्तीति प्रवीतीति वा 'रम्यामिष्यः कर्त्तुं' अनट् । भावस्य वचनो भावबचनस्त-
स्मात् । पाठ्यपति-यत्तु पश्यत इति वा वाक्य 'भावबचनान्' इति पञ्जादयः ।

- 'गम्यस्याप्ये' । २ । २ । ६२ ॥ शब्दो द्यवधानपि अप्रयुज्यमानः प्रयुज्य-
मानश्च भवति । अप्रयुज्यमानश्चाऽप्रकरणशब्दान्तरमभिधानैः प्रतीयमानार्थः न च
१० गम्य इत्युच्यते । द्यवभ्यो व्रजति-नन्वर्थार्थं व्रजतीति तादृश्य एव चतुर्थी भविष्यति
किमनन ? उच्यते-व्रज्याया एवाहरणार्थतायामिति न सिध्यति ।

- 'गतनयाऽज्ञाप्त' । २ । २ । ६३ ॥ गतिशब्दस्य ज्ञानार्थरश्मिऽप्यनाप्त इति
वचनान् पादविहरणरूपेण गतिगृह्यते । ज्ञानादिभ्यामप्यस्याऽज्ञाप्तत्वान्मन्त्रादिस्था-
गतिः पादविहरणमिति । स्त्रिय गच्छति-भजनार्थोऽत्र यमिनं गत्यर्थे इति न चतुर्थी ।
१५ पन्थानं गच्छतीति-भनाप्तमग्राप्त कथमपि चतुर्थी, पन्थास्तु सम्प्राप्त इति
चतुर्थ्येमाः । चतुर्थी यस्यस्य इति विभान्तन्यामकृता यश्चानन्दी ।

- 'मन्यस्यानावादिभ्योऽतिकुत्सन' । २ । २ । ६४ ॥ न स्वाधुमाय मन्ये
बुध्यति त्यजत्युपादयमानमिति नीत्युपमस्य "इति क बुध्यम् । न स्या नात्र मन्य,
नारादयो तद्व्यवहारेणानुमतस्याः । अत्र नारायणारस्यान्तापकारकरात् कथमतिकुत्स-
२० नत्वं गम्यत इत्याह-नारायणोरपीति । परण स्वच्छयाऽग्निमतं स्यात् परधीनवृत्ति-
रान् प्रकर्षेण नीयत इति परप्रणयस्तस्य भावः परप्रणयता । अनापासाच्छेपवादिभि-
रिति-आदिशब्दाश्चपतनस्वरिनश्चरत्वादिग्रहः । कुत्स्यतऽननति-गुप्सवाऽपि मन्त्र-
भ्यामप्यस्यान् पञ्च चतुर्थी प्राप्तातीत्याह-गुप्सवा न भवतीति । कुत्सामात्र-पीच्छन्त्य-
इति पाणिन्यादय । परस्मात्पठतीति-"कर्मणि क्तः" इत्यनन वृणश्चाक्षिप्त्य पठ्ठी ।
२५ गुप्सच्छेदात्तु रेङ्ग इवाः इति षष्ठीरिक्त्यात् द्वितीया । यदा तु गुप्सद्वयः
कर्मणि क्तः "इत्यनन निरय षष्ठी तथा वृणश्चाक्षिप्त्य " ६८२ इवाः " इत्यनन रिक्त-
न्यन पठ्ठी । तद्विच्छेदपञ्च चतुर्थ्यपि । न तत्र वृणाय मन्ता वृणस्य मन्ता वृण मन्ता
वति । चतुर्थ्यपीति कथिदिनि-अतिवपञ्जारादी दृगमिहय । "कर्मणि क्तः" इत्यनन

पट्टीप्राप्तौ " नैक्य द्वयोः " इत्यस्य तु पक्ष सिद्धयेति । न त्व मुसो मन्यसे । अत्र
विशेषणविशेष्यभावेनोपपत्तिरपि कम उक्तम् । यथा कटः क्रियन्त वीरणानि ।

‘ हितसुखाम्भ्याम् ’ । २ । २ । ६४ ॥ इति आतुरापि, ‘ तुर ’ चुरप्ते, पठितो
ब्रह्मोत्पादो द्रष्टव्यः ।

‘ तद्ग्रायुष्यक्षेमार्थार्थेनाश्रयि ’ । २ । २ । ६५ ॥ मद्रक्षेमार्थयोरन्यत्रैकार्थं 5
त्वेऽपि क्षेममापदोऽभावो मद्र सम्पदुत्कर्ष इत्यर्थमेवाद् द्वितयोपादानम् । आयुष्यमस्तु
पैत्रावति-आयुः प्रयोजनमस्य घृताद्विषयस्य घृतादि । ततश्च दापमायुस्तु मैत्रायेत्यादौ
पतुर्षी न प्राप्नोति । यत् आयुःशब्देन जीवितमवाऽभिधीयते न तु जीवितकारणं
घृतादिक, उच्यते-कार्ये कारणोपचारात्, यथेन्द्रः स्थूणा । यदा त्वायुरव मेपजादि
स्वार्थे व्यप्यायुष्यशब्दो निष्पाद्यत तदा निर्विवाद सिद्धमेव । तद्ग्राह्यमिति-तर्हि 10
प्रागप्यर्थग्रहणमस्तु, सत्यम् ; तदर्थानामाश्रयि नियमार्थमिदम् ।

‘ परिक्रयणे ’ । २ । २ । ६७ ॥ धेतनादीति-आदिशब्दाद्भाटकादिपरिग्रहः ।
करणाध्ययनं किमिति करणाध्ययनं विना परिक्रीयतेऽस्मिन्निस्पन्दना प्युत्पत्त्या मासा
दपि स्वाधत्तुर्षी । घृताय परिक्रीतो मासमिति-क्रीत इति रूप कर्मणि कर्तरि वा, तथा-
हि-परिक्रीयते स्म परिक्रीतः कः ? कर्मतापचक्षेत्रः, क मासं ? कोऽर्थो मासे; यद्वा परि 15
क्रीणीते स्म कतरि कः कमजोऽविवक्षितत्वात् । अथाऽत्र मासमिति कर्म विधत् तत्कथं
कर्तरि कः ? उच्यते, मासमित्यत्र ‘ काष्ठाप्यमासः ’ इत्यननाऽऽधारस्य युगपत्क्रम
संज्ञाऽक्रमसंज्ञा च, तत्र कर्मसंज्ञायां कर्मणि द्वितीया, अक्रमसंज्ञायां तु कर्तरि कः ।

‘ शाक्तार्थवपहनमःस्वस्तिस्वाहास्वाध्यायिः ’ । २ । २ । ६८ ॥ पृथग्यो
मादेति निवृत्तमिति-तत्र कश्चित् सामस्त्येन पृथग्योगः कश्चिदेकद्वयनं सम्भवति । 20
अत्र तापदकद्वयन, तथाहि-हितसुखाम्भ्यामित्यनन स्वस्तिशब्दस्यैकयोगाकरणात् ।
एकयोग च कृतज्ञानां मायां हितसुखस्वस्तिमिरित्यनन आश्रयायां तु तद्ग्राह्येत्यनन,
तदिति पूर्वस्तुपरामर्शेन धमद्वारण वा विकल्पः सिद्ध एव, तदकरणादिति विकल्प
मित्यर्थः । ननु कथमत्रैकद्वयनं पृथग्योगा न सामस्त्येन ? उच्यते-तद्ग्राह्येत्यत्र व्य
भिचारात् । तथाहि तद्ग्राह्यप्राप्त्यर्थं निर्वैरोऽप्य तु शब्दपर एवेति । “ परिक्रयणे ” 25
इत्यनन त्वैकयोगस्य न व्याकरोपमधस्याज्यग्रतः । तत्र हि परिक्रयणं वतमानात्मानं
इत्युक्तम् । अनन त्वैकयोग वपदादिनन् परिक्रयणशब्दस्वरूपपरिग्रहः स्यादिति ।
परत्वाधित्यमवेति ननु “ स्वर्थे ” परा ममानविषयो स्वर्थ इति ममानविषयस्य,

- “ षष्ठा० ” इत्यस्य दर्शयति, तथाहि—स्वस्ति आत्मामेत्पत्र आत्मत्वेनाऽऽशीरता
 माचन्वाचपानमिदमिति स्वस्तिचतुर्थ्या अथकाष्ठः । श्रेयं भूयात् सङ्गापेत्पत्र तु श्रेय
 चतुर्थ्या अथकाष्ठः । स्वस्ति प्रज्ञास्य इत्यत्रोभयग्राही परस्पादाक्षिप्यपि नित्य स्वस्ति
 चतुर्थी मनतीत्यर्थः । नमसेति—यद्वाऽस्तु नमसा योगः तथापि नमः क्षम्यत्वाऽर्चयतो
 5 ग्रहणादनर्थक्ययोगे न भवति । अत्र हि नमस्यपातुरर्थवान्न तु तदेकदेशो नमः कथं
 इति । अथवा पदान्तरसम्बन्धानपेक्षणादन्तरङ्ग्या द्वितीयया कारकविभक्त्या तत्रक
 विभक्तिसत्तदपेक्षणाद्विरुद्धा चतुर्थी बाध्यते । ‘तपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी’
 ति न्यायात् । ननु कारकविभक्तिरपि क्रियापदापेक्षणीति कथमन्तरङ्गा ? नैव होतः
 कारकस्य क्रियामात्रसम्बन्धाभ्यभिचारात् । पदोभयमिति—कारकविभक्त्या द्वितीयया
 10 बाध्यमाना कथमत्र चतुर्थीति प्रसङ्गः ।

‘ आकाऽवधौ ’ । २ । २ । ७० ॥ प्रवृत्तस्य पत्र निरोधः स मर्पादा । मर्पा-
 दाभूतमेष यदा क्रियया व्याप्यते तदाऽभिविधिः । पाटकिपुत्रमवधीकृत्येति—यदावा-
 नर्थ आका द्योत्यते ।

- ‘ पर्यपाम्नां बन्धे ’ । २ । २ । ७१ ॥ बन्धवर्धकसम्बन्धाः पर्यपाम्नां
 15 द्योत्यत इति, बान्धवस्य परिवर्धने ” इत्यनेन परिपरीक्ष्यत्र द्वित्वम् । अपञ्चम्यो
 मैत्रस्य—अपगतः क्षम्यात् । तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रधानत्वात् पूर्वपदेन अप इत्यनेन
 सह मैत्रक्षम्यस्य बोधोऽस्तीति, न बन्ध इति व्यावृत्तेरपञ्चम्यविकृता । अत्र मैत्र
 क्षम्यात् मा भूत् ।

- ‘ यतः प्रतिनिधिप्रतिबाने प्रतिना ’ । २ । २ । ७२ ॥ प्रतिनिधीयत
 20 इति—प्रतीतः सन् मुख्यस्थाने निधीयत—अतोऽप्यते—सदृशः क्रियते इति तात्पर्यार्थः ।
 तुल्यजातीयेनाऽतुल्यजातीयेन वा विद्योचनमिति शेषः । प्रसृज्यो वासुदेवात् प्रति ।
 पुमिर्मीपते पुंसिनिम्यो माको विट्’ प्रसृज्यः सदृशः क्रियते, केन सह ? वासुदेवे
 नति “ द्वैतार्थे ” इति तृतीयापञ्च्योः प्राप्तिः । श्रेणीः कायति प्रसक्तचक्षुवेति श्रेणिक
 स्तस्मात् प्रतिना पञ्चम्याः ” इति तम् । तिष्ठेभ्यः प्रतीति—प्रयच्छति प्रवृत्ताति, कान्
 25 मापान् ? कथम्भूतान् प्रति ? प्रतिबानभूतान्, केनां विद्वानामिति प्रतिषम्भाद् द्विती-
 येक्यचनम् । प्रति सिञ्चति—सिञ्चिहि दाने, नाऽत्र सिञ्चः प्रतिना बोधोऽपि तु
 सर्विव इति “ रेवाधेनि इत्यननोपसर्गस्वामात्राभ पत्वम् ।

‘ आख्यातार्थुपयोगे ’ । २ । २ । ७३ ॥ नियमपूर्वकेति—नियमो विद्याग्रहणार्थ

गुरुभूषादिकं शिष्यवृत्तमाख्यायते न तूपयोगमात्रं, यत् उपयोगमात्रं नटादपि
मनस्यतस्तस्मादपि स्वात्म्यमी । आगमयतीति-आगम गृह्णाति णिञ् बभुव, आग
च्छन्त वा प्रयुञ्जे । प्रत्यक्षमिति-प्रतीत्यमेक निमित्त तेन बुद्धः ।

‘ गम्यया कर्मपारे ’ । २ । २ । ७४ ॥ एवमिहाऽपीति-अयमर्थः-प्रासादा
भिःसृत्याऽप्यक्रम्य बहु रश्मिद्वारा प्रेष्यते, प्रासादाभिःसरता बहुधा कृत्वा देवदत्तः ४
प्रेष्यते वा; तद्यतोऽप्यक्रमति । अयमर्थः-ततः प्रासादेस्तत्तद्विरादि अपैति निस्सर
तीति तस्याऽपायेऽवधिभूतत्वादपादाने पञ्चमी सिद्धेय । अनपक्रामशीति-एवमेया
पिकमताभिप्रायेणोक्तं, ते हि प्राप्यकारीणीन्द्रियाणि मन्यन्ते । दृष्टेर्वतनादिति-
दृष्टेरिति कोऽर्थः ? दृष्टिसमानार्थस्य ईशेरित्यर्थः ।

‘ प्रभृत्यन्यार्थदिकृद्वाच्यवहिरारावितरैः ’ । २ । २ । ७५ ॥ दिशि दृष्टाः 10
दृष्ट्वा “ मर्दूर्यसक० ” इति दृष्टोपः । दिशि ये वाचकत्वेन दृष्टास्ते इह दिग्दृष्ट्वा
इति विज्ञापन्ते, न तु दिशि वर्तमाना एव तेन दिष्टो वाचकत्वेन दृष्टस्य दृष्टस्य
वेष्टे काले आदिदृष्ट्वाद् भावे द्रव्ये च वृत्तावपि तद्योगे पञ्चमी । द्रीप्पादारम्येति-
आरम्येति क्लान्तमक्लान्तमभ्यय वा । प्रागेव “ वैरिक्खिबाम् ” इति स्वार्थे ईनः
नपुंसकस्य तु सामान्यभावेन, तथा वक्तुं किं तत्कथं प्राचीनं किं तत् आम्ना इति । 15
अत्रत्यन्तयोगे यथा प्राग्गामादित्वाद् पञ्चमी तथाऽऽऽपीति कथितं मुञ्चेत् तं प्रत्या
ह-न्यगमैत्रस्येति न्यक् उपसर्गेन यथा मवत्येवस्थित इत्यर्थः । अन्यार्थाद् भिद्यते
इति-अयमर्थोऽन्य इति प्रकृतिविच्छिन्नोऽर्थ उच्यते, इतर इति च दृश्यमानप्रतियोगी
त्यर्थः । छात्राणामिति-छात्राणामवयवानां योऽवयवश्चात्रस्तस्मात्पूर्वं छात्रमामन्त्रय
त्येति पूर्वत्वं छात्रान्तरापेक्षं न छात्राणामिति समुदायापेक्षम् । कायस्य पूर्वमिति-का 20
यस्याऽवयविनी यद्वायान्तरं किं विशिष्टं पूर्वं कस्याः सकाशाभागे । कायस्य सम्ब-
न्धिष पदवयवान्तरं पूर्वं तस्य नाभिरूपेणाऽवयवान्तरम् सह सम्बन्धः ।

‘ गुणावस्त्रियां मया ’ । २ । २ । ७७ ॥ जडस्य माधो दद्यादित्वाद् टण्,
परिष्पातस्य माधः “ पैरिगन्त० ” इति टण् ।

‘ आरावर्धः ’ । २ । २ । ७८ ॥ दुरान्तिकादिनैव योग इति-कथं वर्तते, 25
किं तत्, कर्तुं इदं, कस्य ग्रामस्य ? किम्भूतं इदं दितं, इदंशब्देनैव ग्रामस्य सम्बन्धो
विषयितो न तु दितशब्देन, असम्बन्धनैरितिधर्ममात्रवृत्तिभिः, कारकश्रवत्वात् षष्ठी
प्राप्तौ वचनम् ।

- ‘ स्तोकाद्व्यपकृन्धकतिपयावसत्ये करणे ’ । २ । २ । ७९ ॥ यतः स्तोकादेर्निर्मिधत्वाद्ग्रन्थे विज्ञेय्ये स्तोकादिष्वन्वप्रवृत्तिः, स गुणोऽसत्त्वं शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । तन्नेवेति-असत्त्वरूपेणाऽयमर्थस्तिरोहितधनादि विज्ञेय्यं स्तोकादिरूपेणैव सामान्यात्मनाऽभिधीयमान धनादिरूपव्याप्यं स्तोकादिरूपाय च ग्रन्थं गुणः क्रिया वा
- 5 यदा प्रतीयते तदा ग्रन्थायसम्बन्धमिति । स्तोकाद्युक्त इति-“ वसत्ये वक्ष्ये ” इति पञ्चम्यन्तु । असत्त्ववाधित्वादिति-ग्रन्थस्यैव विज्ञेयसंख्यायोगित्वादिति शेषः । द्वित्वबहुत्वासम्बन्धे इति-एकस्वनिबन्धनैकवचनस्याऽप्यसम्बन्धे औत्सर्गिकमेकवचनम्, स्तोकादिष्वन्धानां स्तोकार्यामिषायकत्वेनाऽसत्त्ववाधित्वात् क्रियां प्रति साधकत्वमस्मान्मात्रत्वरूपत्वाभावे कथमनन पञ्चमीत्याद्यङ्गायाममीषां पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्या करणत्वमाह-
- 10 यद्वा स्तोकेन राहुषा युक्तः दृष्टीत्यादौ मोषनामोचनतत्त्वम् क्रियाद्वयं विद्यते । यदा स्तोकेन युक्त इति-कोऽर्थः १, किञ्चिन्मुक्तः किञ्चिदुक्त इत्यर्थः । तत्र च कस्यापि क्रियाया अपेक्षयाऽत्र करणसंज्ञेत्याह स्तोकत्वादि, स्तोकस्याऽभिनिर्वृत्तिं निष्पत्तिं स्तोकस्य चाऽभिनिर्वृत्तिमनिष्पत्तिमाधित्य स्तोकादीनां करणत्वप्रसिद्धिमाचक्षते पूर्वाचार्याः ।

- ‘ अज्ञाने ज्ञः पृष्ठी ’ । २ । २ । ८० ॥ वेति निवृत्तम् । मिथविमक्तिपि-
- 15 धानादिति शेषः । सर्पिषो जानीतेऽत्र ज्ञः ” इत्यात्मनपदम् । अत्र करणस्य सम्बन्धविबध्ना सर्पिष इत्वं ज्ञानं नाऽप्यस्येति पृष्ठी सिध्यतीति किमर्थोऽयं योग इत्याह तृतीयापवादो योय इति-अयमर्थः, सिध्यति पृष्ठी किन्तु करणविबध्नायां तृतीया मासूहित्यप योगः । सर्पिषामिति-आवगम्यमादिषायां धृतानामित्यर्थः ।

- ‘ शेषे ’ । २ । २ । ८१ ॥ क्रियाकारकपूर्वक इति-क्रिया च कारकं च क्रिया-
- 20 कारकं ते पूर्वे यस्य स तथा यथा राजपुरुषः । राजा कर्ता पुरुष विमर्ति अतः राजपुरुष इत्युच्यते । कर्माद्यनिवृत्तातत्त्वम् इति कर्मादिभ्योऽप्य इति तु विद्ययेभ्योऽप्यसत्त्वं विनश्रितं न तु सामान्यादनाभितवनिज्ञेयात् कारकादपि । अभ्युपगमक्रियो यथा राजपुरुष इत्यादि, अभ्युपगमक्रियो यथा न मापाषामभ्युपगमक्रियादित्यादि । अस्वेदं शब्दस्य यो मायः प्रवृत्तिनिमित्तं स भावो रूप यस्य स सम्बन्धविशेष इति-असत्त्वभावं मिथमानः
- 25 सम्बन्धः सम्बन्धविशेष उच्यते, यावता सम्बन्ध इत्युक्तेऽपि सिध्यत्, विज्ञेयव्यापना योक्तम् । प्रथमापवाद इति-एकदिवहाविति संख्यामात्रमुपादाय नाम्नः प्रधानाद् प्रधानाच्च सामान्येन प्रथमा निधीयते तत्राऽयं पृष्ठीविधिर्ग्राह्यादिति, विज्ञेयमुपादाय प्रवर्तमानस्तदपवादा भवति ।

‘ रिरिष्टावस्तावस्तावसतसाता ’ । २ । २ । ८२ ॥ परस्तादिति-परा परा वा

प्रकृतिस्तदा " परोक्षरास्वात् " " सधौद्योऽस्यादौ " इति पुन्यावः । दक्षिणपक्षादिति-
दक्षिणा च साऽपरा च दक्षिणाऽपरा तस्यां वसति । विप्रसृतयः प्रत्ययाः स्वार्थिका
विरुद्धमेव्यो विधीयन्तेऽस्तदन्ता अपि विरुद्धन्दा एवेति ' छेपे " इत्यस्याऽप-
वादः । " वैकुण्ठम्यार्ये " इति पञ्चमी विधीयते । अत एव दक्षिणा ग्रामाग्रमणीय,
दक्षिणाहि ग्रामाग्रमणीयमिति " षोडशी " इति प्रत्ययद्वययोगे षष्ठी न लभ्यते 5
इत्याह पञ्चम्यपवाद इति ।

' कर्मणि कृतः ' । १ । २ । ८४ ॥ द्वितीयापवाद इति, " कर्मणि " इत्यनेन
प्राप्तायाः । पुत्रपौत्राणामिति-पुत्रस्याऽपत्यमनन्तरं " पुनर्मुपुत्र " इति अम् । पुत्रस्य
पौत्राः पुत्रसहिताः पौत्रा चेति विधेयम्, इन्द्रे तु ' गंधार्थाभिः " इति समाहृतिः स्यात् ।
पिषतीति पिषा, " भ्राम्या " इति श्वा । कृत इति किं ? अयमर्थः, ननु कर्म कारकं 10
तत्र क्रियामन्तरेण न सम्भवति । यतः क्रियायाः कारकं कारकं भवति । क्रिया च
प्रत्ययसहितं घातुमाश्रयति, घातोश्च द्वये एव प्रत्यया विधीयन्ते त्यादयः कृतम् ।
तत्र " च पक्षेति " इत्यादि ज्ञापकात् त्यादिप्रयोगे द्वितीयाविधानात्कृत्य प्रयोग एव षष्ठी
भवति किं कृतद्वयेनति ? नैवम्, कृतद्वयमन्तरेण तद्विप्रयोगेऽपि यत्कर्म तत्राऽपि
षष्ठी स्यादभिप्रेक्षार्थं कृतद्वयम् । कृतपूर्वकटमिति-वर्धते कः ? कृता कृतपूर्वा पूर्वं 15
कृतवानित्यर्थः । कः ? कृतपूर्वा कटम् । तत्र यथा पित्रगुरित्यादौ बहुव्रीहिणा स्वामि
सामान्येऽभिहिते विशेष्यभिधानाय चैत्रादिः प्रयुज्यते तथाऽत्राऽपि सामान्यकर्मण्य
भिहिते विशिष्टकर्माभिधानाय कटादेः केनाऽनभिहितस्य द्वितीयान्तस्य प्रयोगः ।
कथमिति-त्यागोऽस्याऽस्तीति इति तद्विप्र-प्रत्ययेऽर्थस्तेत्यादि कर्मणि षष्ठी न प्राप्नो-
त्याद्विद्वद्वाच्यः । ' भुवमुच " इति चिन्तम् । ' भीष् इच्छि " इति ' भैत्वञोरित् " 20
इति यथाक्रमं त्यागीत्यादिवु प्रत्ययाः ।

' वैकुण्ठम्यार्योः ' । १ । २ । ८५ ॥ द्वयोः कर्मञोरिति-ननु कृत इत्यस्यैव षष्ठ्य-
न्तस्य द्वयोरिति कस्मात् विधेयम्, तत्राऽपि हि द्वयोः कृतान्तयोरेकं यत्कर्म तत्र षष्ठी
वा भवतीत्ययं सूत्रार्थो षट्, तथा च अर्पा स्रष्टा मेघा च मेघ इत्यादावेव विकल्पः
स्यादिति, नैवम्, एव सति कर्मणि कृतो द्वयोश्च वेत्येकमेकयोगं कुर्यात् । एवं च सति 25
एकस्य कृतः कर्मणि नित्यं षष्ठी भवति द्वयोस्तु कृतान्तयोर्वा भवतीति सूत्रार्थे मय
स्वार्थस्य सिद्धत्वात् । तस्मात् पृथग्योगात् कर्मण एव विधेयम् न कृत इत्यस्य ।

अन्यत्रेति-यतः “ कर्मणि कृत् ” इत्यनेन द्वयोरपि कर्मणोः गृही प्राप्ता पक्षेऽनेन निषिध्यते । अत्रापि नतासुष्ममिति, एकत्रेति सामान्येन निर्देशात् प्रधानाप्रधानकर्मयोरपि द्वेभ्यः प्रधानमित्युभयत्रैवोदाहरति । ननु कर्मणीत्वधिकृतत्वादेककर्मस्य च सद्वितीयस्यपेक्षत्वादेकत्रेत्युक्तेऽपि द्वयोः कर्मयोरप्येकतरस्मिन्निति गम्यत एव किं द्वयोरित्यनेन ? नैवम्, एवं सति ‘ प्रधानाप्रधानसम्बन्धौ प्रधाने कार्यसंप्रत्ययः ’ इति न्यायात् प्रधान एव कर्मणि स्यात् । यद्वा मौजादित्यधिकारात् कमपिद्ययाऽपि मौजकर्मण्येव स्यादिति द्वयोरपि प्रधानाप्रधानकर्मणोः पर्यायेन गृहीतविकल्पार्थं द्वयोरित्युपादानमित्यवरोधः ।

‘ कर्तरि ’ । २ । २ । ८६ ॥ आसितुं पर्यायः, “ पर्यायः ” इति बक्रः, आसिक् । आसनं, आसना “ विधेति ” इत्यनः ।

‘ द्विहेतोरुत्पन्नकस्य वा ’ । २ । २ । ८७ ॥ नित्यं प्राप्त इति-“ कर्तरि ” इत्यनेन । सन्निधिमिति-सप्त संप्रत्यये च सप्तमीति “ च्छेत् ” इति बहुवचनानुः । संप्रत्यये स्तोत्रकर्मण्येव द्वयोऽर्था अस्यामिति, “ कर्त्तुः ” इत्यभिः । अगोपालकेनेति-पाठवतीति बक्रः, गदा पाठकः ‘ केकेन कीदृशीये ’ समासः । अन्तर्धौ येनाऽऽर्जनमिच्छतीति-पञ्चमीविधायकं पाणिनिप्रमिश्रम् । अस्य चाऽप्यमर्थः-अन्तर्धौ अन्तर्धिसिद्धये सति चाऽऽत्मनः कर्मतापन्नस्य येनोपाध्यायादिना कर्तृभूतेन यद्वर्जनं सद्विच्छतीत्यर्थः । मिश्रकृतोरिति-ननु पाठ इत्यत्राऽपि “ मावाकर्त्रोर्धन् ” प्रादुर्भावं इत्यत्राऽपि स एव तत्कथं मिश्रकृतोरित्युच्यते ? सत्यम्, चातुमेवाचस्थाऽपि मेव इत्यवरोधः । मेदिका चैत्रस्य नैत्रस्य काष्ठानामिति-मेदमितु पर्याय इत्येव कार्यं, मावे तु विधेति ” इत्यनेनाऽन्यत्रत्य एव स्यात् ।

‘ कृत्यस्य वा ’ । २ । २ । ८८ ॥ गेयो माचयको माचानामिति-अत्र ज्या हृषेर्माचानामित्यत्र कर्मणि साफल्यं, माचयकाणु अभौवत्वाद् प्राप्तिरेव नाऽस्ति ।

‘ नोभयोर्येतोः ’ । २ । २ । ८९ ॥ ननु द्विकर्मकेषु चातुषु तावदर्थं प्रतिषेधस्तत्रैवोभयप्राप्तिसम्भवात् । तत्र प्रधानकर्मणः कृत्येनैवामिद्वित्वात् वज्यविषयत्वात् ‘ प्रधानाप्रधानसम्बन्धौ प्रधान एव सम्प्रत्ययः ’ इति न्यायात् तन्मादिषद् अप्रधानादप्यप्रसङ्गात् कर्तर्येव प्रतिषेधो न्याय्य इत्युभयग्रहणमतिरिच्यते, नैवम्, द्वितीया पाणिन्या हि कृत्ययोमे गृही विधीयते । द्वितीया चाऽप्रधानाद्यया भवति तथाऽऽ वज्यपि

मविष्पति । उपस्थानीयः पुत्रः पितुः-उपतिष्ठते “ प्रवचनीयादयः ” इति कर्मर्यनीयाः, अत्र पितुः शब्दात् कृत्यस्य वेति कर्तरि पृष्ठी, द्वितीये तु उपस्थीयते मैत्र्यादेर्वाचंति आत्मने इति कर्मणि तृष्णीनीयो ‘ कर्मणि कृतेः ” इति पुत्रात् पृष्ठी ।

‘ दन्तुपन्ताक्ययकस्यानातुश्यातुकिणकचमसर्षस्य ’ । २ । २ । ९० ॥
 “ कर्मणि कृतेः ”, “ कर्तरि ” इति च प्रात्याः पञ्चा अपवादः । पायं पायं-“ कैम ५
 वाऽमीत्ये ”, ‘ द्रुत० ” इति द्वित्व च । मोक्तुं प्रवतीति-अत्र इतुइतुमन्नावे तृतीया,
 ‘ हेमोर्जे० ” इत्यनेन चतुर्थी वा । सम्बन्धविशेषायां पृष्ठी वा । आहविष्पतीति
 क्रियायां० ” इति चकषि आहारकः ।

‘ कपोरसवाचारे ’ । २ । २ । ९१ ॥ ननु सन्वात्सर्षस्तत्र चातुरेव वर्तते
 कृत्यप्रत्ययस्तु “ कर्तरि ” इत्यादिना कारक मावे च विधीयते । तत्र सति प्रत्यय 10
 विधिरैव नाऽस्ति कथं प्रतिषेधः ? सतोऽप्यस्मिन्नर्थे इति, नैष दोषः, सदर्शसहचारी
 प्रत्ययोऽपि सम्भित्युच्यते । यद्वा चात्सर्षोऽपि सम्भिति प्रत्ययत एव विज्ञापते । नहि
 चातुवः क्रियासङ्घर्षो चात्सर्षो भूतो भवन् मविष्पमिति वा ज्ञातुं शक्यः । चातुर्हि
 क्रियामात्रमाह न त्वह विधेयम् । स तु प्रत्ययादेव प्रतीयत इति कर्त्रादिकारकवृत्तिरपि
 प्रत्ययः सतीति विज्ञापते । कथमिति-क्षीणितो मैत्रेयेत्याद्यामपि “ कर्त्तव्य० ” इति 15
 को वर्तमानताप्रतीतिरप्यस्ति तत्कथं निषेध इत्याद्यहार्थः । भूतेऽप्य क इति-यद्यप्य
 भूत कः कथं वर्तमानताप्रतीतिः ? उच्यते-वर्तमानमप्ये भूतो मविष्पम काठोऽस्ति,
 अतो भूते कः । यथा कर्तं करोतीत्यत्र कृतस्य येऽप्यववा निष्पन्नास्तदपेक्षयाऽतीतत्वं
 ये च निष्पद्यमानास्तदपेक्षया वर्तमानत्वं ये च निष्पत्स्यन्ते तदपेक्षया मविष्पत्यम् ।
 अहोः सुप्तमिति-सदाचारावन्त्यत्र चातुःशब्दस्य भवति, यद्वा कर्तरि कृत्या इममहिः 20
 सुप्तो देव यदा कर्मणि तदाऽप्यमहिना सुप्तो दृष्टः । मावे तु ‘ वा जीवे ” इति वा
 वृष्णमहोः सुप्तमहिना सुप्तमिति । अकर्मचाराणसीमिति-वराणां वाऽस्ति च वराणांसी
 नद्यो ते विधेयेऽस्यां अहराविष्मोऽम् । प्रयोदरावित्वात् इत्यदीर्घव्यत्ययेऽप्यन्तत्वात्
 कृष्यात् । यद्वा वराण इति वीरण्याकृत्या वराणास्तुल्यविधेयाः सन्त्यस्यां “ तुर्धदेः सङ्, ”
 “ छिम्मन्ववि ” इति स्त्रीत्वे वराणसायां अहर्मवा ‘ निर्वासाहू० ” इत्यम् । 25

‘ पृथ्वतुणेनः ’ । २ । २ । ९४ ॥ यत्र वापी-यत्र पारयन् इति । मिर्
 वाऽऽनयक० ” इति यिन् करोषीति हरसीति पूर्वमण् गिन् ।

‘ सप्तम्यधिकरणे ’ । २ । २ । ९५ ॥ अत्र मर्यये वैषयिके वा सप्तमी ।

‘ नवा सुजर्थः काळे ’ । २ । २ । ९६ ॥ अधिकरणे नित्य सप्तमी सिद्धे
पक्षे षष्ठीविधानार्थम् । बहुव्रीह्याभयन किमिति ? अन्यथा षष्ठीवस्तुल्यभयने सुजर्थे
काळ इति कृते यदाऽर्थाविनाऽपि भुङ्क्ते इति शिक्षिर्नेति प्रतीयते, तथापि स्यात्तदा
5 या भूदित्यभयन उदाभयनमित्यर्थः । द्विः कस्यपाभ्यामिति—कसायेद् कंसीयं “ पेरि
यामिमि वर्ये ” इतीयस्त्वतः कसीयस्य विकाराः “ कसीयाम्भ्यः ” इति भ्यो वक्तव्य
य । द्विरह्वा भुङ्क्ते इति—अत्राधिकरणमपि अत्राऽऽन करणविषयामनुभवतीति तृती
यैव भवति । नियमात् तु वचनमिति—सुजर्थरत्न योग काळे सप्तमी वा भवति ।
सुजर्थपक्षे काळ एव वा सप्तमी भवतीत्युभयत्रापि नियमात् प्रत्युदाहरणेषु आचार
10 सप्तम्येव न षष्ठी ।

‘ कुशलायुक्त नासेषायाम् ’ । २ । २ । ९७ ॥ आयुक्त इति—युद्धी आयुक्ते
युद्धि आयुन्यते स्म, कर्तरि क्तः ।

‘ स्वामीभराधिपतिवायावसाक्षिप्रतिभूयत्तैः ’ । २ । २ । ९८ ॥ सप्त-
म्यर्थवचनमिति अयमर्थः स्वाम्यादीनां गवादिसम्बन्धित्वं समिष्टचौ द्वि तपो स्वाम्या-
15 दिमावाभावस्तत्राऽस्त्येन षष्ठी, सप्तमी तु क्रियाप्रतीत्यमावाभाऽस्तीति पक्षे सप्तमीत्रा
पयार्थे वचनमिति ।

‘ व्याप्ये क्त माः ’ । २ । २ । ९९ ॥ वेति निवृत्तमिति—व्याप्योपादानात्तेन
चाऽधिकारभेदः । पूषम्योगादिति वा । प्रत्ययस्याऽऽः प्रत्ययार्थः । प्रत्ययार्थः कर्ता
यस्य वात्स्वर्त्तस्य अप्यनलघुत्वस्य स तथा, तेन व्याप्यमान व्याकरण इति ।

‘ तद्युक्ते हतौ ’ । २ । २ । १०० ॥ तन व्याप्येन युन्यते स्म । तथाऽऽ
नानाद्वयचिनयानुग्रहाय युक्त, हेतुनिमित्तं कारणमिति—बहुतरपयायमिति कथनम् ।
इतुऽभ्योपादानात्त्रिह विद्विष्टमत्र निमित्तमभिप्रेत न निमित्तमात्रमन्यथा तद्युक्तं
निमित्ते इति कृत वात्रण भान्य तुनातीति निमित्तमात्रवाचिनी द्वात्रादपि स्यात्स
समी । न चोपपदविमर्कः कारकविमर्कवसीयसीति न भविष्यतीति वाच्यम्, यतो
25 यथा कर्तृकरणयोस्तृतीया त्रिद्विधेति तृतीयायाः कारकविमर्कित्वं, तथाऽऽ सप्तम्या
अपि व्याप्येन युक्त इति कारकभूत्या कारकविमर्कित्वम् । मा सुपपदविमर्कपत्र
कारकमन्त्रोऽपि नास्ति यथा द्रव्यार्थनपदादिमियोगे यतुर्याति । तस्मादेतदभ्यामि
धर्ष विद्विष्टमत्र निमित्तं, यदर्थः क्रियारम्भा तद्वाऽऽ निमित्तमभिप्रेतं न निमित्तमात्र

तेन दात्राम् सप्तमी । नहि दात्रार्था लभनक्रियेति । द्वीपिनमिति—द्विषा गता आपो यत्र
 “ केचपूः० ” “ हेचम्बरनक्षत्रो० ” द्वीपमस्याऽस्ति इत् । अप नन्तः पुलिङ्गः । पश्चा
 तु द्वीपमाश्लेषे सिद्धिः “ विपिना० ” इति निपात्यत उदाङ्कारान्तः, अमिषानद्वीपि
 नाशिति प्रतिपदपाठश्च पुंस्त्रीयः । कुञ्जौ वन्तावस्य स्तो “ मन्वादिभ्यो र० ” । पुष्प
 सार्वीति च ज्ञाताघषविषयार्था क च । द्रवस्य पादाविति—अस्त्यश्च पादलक्षण्येन ४
 कर्मणा द्रवस्य योगो हेतुत्वं नाऽस्तीति ।

‘ अमत्स्यादावसाधुना ’ । २ । २ । १०१ ॥ इहाऽऽदिशब्दस्य व्यवस्थावाधि
 त्वात् प्रति परि अनु अभि इत्येत एवाऽप्रत्यादावित्थनेन ग्राह्याः । ननु साधुशब्दन
 सदाचार उच्यते । आचरण च क्रियाविषयमिति मातृशब्दन तस्मा परिचर्यादिक्रिया
 उच्यते इति मातृपरिचर्यादिक्रियाणां सम्प्रगाचरिता मातरि साधुरित्युच्यते तत्रैपरि 10
 त्वनाऽसाधुर्मावरीति । ततश्चाऽसाधुर्यत्रो मातरीति मातृशब्दस्य साधुत्वस्य निषेधा
 व्ययम मात्रा साधोर्योगादन्तरङ्गत्वादुत्तरणैव सिद्धा सप्तमी किमनेनेति ? नैवम् ।
 पदान्तरसम्बन्धादकपदवर्षित्वेन नक्षत्रस्य चस्याऽन्तरङ्गत्वादसमर्थनम्नमासस्य च
 निषतविषयत्वादर्थान्तराभिधापि ना नक्षत्रमासनैव मातुः सम्बन्धो युक्तोऽजाह्वय
 मानयेत्यादिवत् ।

LB

‘ साधुना ’ २ । २ । १०२ । इत्युत्तरण न सिध्यतीति वचनम्, नन्वमिषोमे
 “ केचपूषीप्ते० ” इत्यनेन प्रत्यादियोगो तु ‘ मीनिनि० ” इत्यनेन च द्वितीयाया
 विश्लेषविधानात् सप्तमी न भविष्यति किमप्रत्यादावित्थनेन ? सत्यम् असाधुशब्दा
 भाषे द्वितीया चरितार्थेति प्रत्यादिप्रयोगे सप्तमी स्यात् ।

‘ निपुणेन चार्वायाम् ’ । २ । २ । १०३ ॥ अथायामिति—अर्षिन् अर्चने 20
 ‘ मीपिभूषि० ” इत्यम्, बहुवचनात्—मातरि निपुणः । अत्र मातरि सुष्ठु वर्तते इति
 मैत्रादेः प्रवृत्ता गम्यते इति ।

‘ स्वेष्टोऽपिमा ’ । २ । २ । १०४ ॥ इदित्यम् इति—पथष्ट विनियोग्ये ।
 अथेष्टपरिमावस्वस्वामिसम्बन्धोर्घोतकत्वेऽपि स्वेष्ट इति वचनादत्र स्वस्वामिघोटी
 गृह्यते । तत्रेति—सम्बन्धस्योभयनिष्ठस्य युगपदुभयत्र सप्तमी स्यादित्याह—यत्रौपत्येन 25
 ति—अभिमतगच्छेभित्यादिषु “ विभक्तिसमीप० ” इति नाऽव्ययीभावो विमल्यर्थत्वा
 मापात् । यतो विमल्यर्थः कारकम् । अत्र च पञ्चपञ्चादः सप्तमीति न विम
 ल्यर्थत्वम् । यदि च समासः स्यात्तदा वाक्यं निवर्तते नित्यसमासत्वात्, अभिषि

इत्यादिबन्तु । यदा तु सप्तम्यर्थ एवाऽभिन्नबन्तुत्वाऽऽप्यव्ययीभाव एवाऽऽनवन्ति प्रयोद इति । नन्वत्र क्रमण परस्परमाधाराधेयभावनिवध्यायां पयसिष मप्तम्यपि करण एव सप्तमी मनिष्पतीति किमनेनेति ? सत्यम् । मम्मन्वपिवध्याया वञ्चयि स्यादित्याह—यध्यपवादो योग इति ।

- 5 'उपनाधिकिमि' । २ । २ । १०५ ॥ अत्र यदधिकं तदधिकिन्याक्यमि त्यागारविध्यायां सप्तमी सिद्धेय परं पूर्ववद्विमत्पन्तराधनार्थम् । अधिको निष्कस्यति—साधुर्भूयो राज इतिषभिष्कद्वयस्याऽधिकद्वयत्वेन सह सम्बन्धमाभावाद् "अधिकेन भूवसले" इत्यनेन निष्कद्वयत्वात् पञ्चमी ।

- 10 'यद्भाषो भावसङ्गणम्' । २ । २ । १०६ ॥ कृतापो भावेऽपि—कृतापो मातृकप्रसिद्धोऽयमभान्यपिद्धेपो मानमपां स्यात्, "मात्रद" इत्यनेन मात्रद । यत्रेति—अपमर्षो यत्र श्रद्धानां दरिद्राणां च बुद्धिक्रियामासनक्रियां च प्रति यथासंख्य कारकत्वं कोऽर्थस्तां प्रति कर्तृत्वं, तद्विपर्ययोऽकारकत्वं च तथाऽपि भाषो भावस्य तद्व्यभिचयननैव सप्तमी सिद्धति यदन्यैः क्रियाहर्षां कारकत्वं तद्विपर्ययो वा यत्र क्रियानर्हता-मकारकत्वं, कारकत्वं वेति सप्तमीविधायकं सूत्रद्वयं कृतं तस्माऽऽरम्भणीयम् ।
15 यस्य भाषो भावस्य तद्व्यभिचयनं ततो भावनतः सप्तमीष्यते यद्व्यभिचयनन्तरेण चैतन्न तस्यते इत्याह—यद्व्यभिचयनं प्रकृत्यर्थमिति—यो अटामिष्यतश्चित्तस्वस्य मोहनमित्यत्र न भाषो भावस्य तद्व्यभिचयनं तु द्रव्यम् । तृतीयापवाद इति—इत्यभ्युत्तलक्षणाऽर्थे ।

- 0 'गतं गम्येऽप्यनोऽन्तनैकादर्थ्यं वा' । २ । २ । १०७ ॥ कृतामिदवधेय-बीधुमत् इत्यादित्तद्वयवादिबधितस्यपचापरिच्छेदस्य योऽप्यनोऽनवसानं साङ्काशपाद्यन्तः । यद्भाष इति यस्याऽप्यनवधुतपोऽनवरूपस्य भावेन गमनरूपवाऽपरा भावः साङ्काश्य मवनरूपो तस्यैव तस्यैवार्थः । एकोऽर्थो द्रव्यमनक्रमेदोऽपिष्टानं यस्य स एकाध स्तस्य भाव एकाधप्यम् । तद्विमक्तिरिति—अन्यैकविमक्तिमन्तरण सामानाधिकरण्यं न पठत । यमायीः श्रीस्तां दपाति 'पैकाद्वि' इति किबुः । सोऽत्रास्ति मतः । अभ्युत्पन्नो वा मरीधुमच्छब्दः । गम्युत्तिरास्ति विषयतयाऽपयवितया वा, 'वैभादिभ्यः' अः, गम्युत्तं क्राद्यभकम् । नन्वन्तनति—यत्तु पोऽनवधु यत्साङ्काश्यं सत्तरारि योऽनवधु ।

- 5 'पष्टी वाऽनादर' । २ । २ । १०८ ॥ मप्तम्यामनादरप्रतीतिरपेप्रकरणा दरित्यथमहाभ वाप्यवापक्रमापोऽस्तीति किं ? पष्टे सप्तम्यर्थेन न वा द्रव्येनेति ? उच्यते—यथाऽनादरादन्यत्र माम्भतः मप्तम्यस्ति । एवं "धरे" इत्यनेन पञ्चमि,

तत्रोभयत्राऽपि प्रवचन् छद्वाऽपि लोकेन निवर्त्यमानस्तत्रोद्वनमनाहस्य प्रामाजीदित्य
नादरा प्रकरणादेः प्रतीयत इति समानार्थे यष्टी सप्तमी चाधितेति पक्ष उदर्थं वा वचनम् ।

‘सप्तमी चाधिभागे निवारणे’ । २ । २ । १०९ ॥ यथाभाषते “लोपा०”
इति कः पुषोदरादित्वादलोपे ध्रुवं तस्याऽप्यस्य “क्षेत्राधियः” ध्रुविमः पुरुषाणामि
त्यादिषु ध्रुविमत्पञ्चाभित्वं आत्मा कृष्णत्वगुणैः, धावनक्रिययाऽऽविष्टत्वाद् युधिष्ठिरः ८
प्रभृतिर्लज्जया च निवारणम् । ननु निर्धार्यमाणस्याऽवयवस्य समुदायाम्यन्तरत्वा
वतश्च समुदायस्याऽविष्करणविषयायां इष्टं द्वालेतिवत्सप्तम्याः सिद्धत्वात्, सम्बन्ध
विषयायां स्ववयवस्य इष्टस्य द्वालेतिवत् वक्ष्या अपि सिद्धत्वात्किमनेनिति ? नैषम्
विभागो प्रविषेर्धार्यत्वादस्य, ननु सर्वत्रैव निर्धारणस्य विभागरूपत्वेनाऽविभागपूर्व
कत्वात्विभागग्रहणस्य निरर्थकत्वाद्विभागग्रहणसामर्थ्याद्विवारणमाभीयते । अवि 10
भागो यत्र ध्रुवत एव प्रतीयते तत्र निर्धारणे सप्तमीपञ्चाधिति । यथा ध्रुविमः
पुरुषाणां पुरुषमित्यत्र निर्धार्यमाणस्य ध्रुविमस्य पुरुषध्रुवात्पुरुषत्वेनाऽविभाग-
प्रतीतिः । तेन मायुराः पाटलिपुत्रकस्य आक्यतरा इत्यत्र न भवति । न ह्यत्र केनचि
त्प्रकारेण मायुराणां पाटलिपुत्रकेऽविभागः ध्रुवतः प्रतीयत । नहि पाटलिपुत्रका
मायुरा नाऽप्याक्यतरा इति वाक्याद्भेद एव प्रतीयत इत्याह—अच्छद्वाद्भ्यमान इति— 15
गर्वा कृष्येत्यादौ विमज्जमाना भौगोल्येन समुदायादविमक्ता काष्ण्येन तु विमक्ता
तस्माद्विमज्जमानस्यैकद्वयस्य विभागावयवस्य च समुदायस्य यत्र विभागाविभागौ स
एवाऽनयोर्विषयः । यत्र तु तयोर्विभाग एव न कथञ्चिदेकं तत्र पञ्चम्येव भवति अत
एवाऽऽह—पञ्चमीवाधनार्थमिति । अयमर्थनिर्धारणस्य विभागरूपत्वाद्यस्य हि पतो
विभागस्तस्य तदपेक्षयाऽवधिरूपत्वाद्वाधानत्वात् ‘पञ्चम्यपाराधने’ इति पञ्चम्यां 20
प्राप्तायां यत्राऽविभागोऽपि तत्र तदवयवो योग इत्यर्थः ।

‘क्रियाभ्येऽप्यकाले पञ्चमी च’ । २ । २ । ११० ॥ इहस्वोऽयमिति—
नन्विष्वास इति धनुःकथ्यते । यथाऽङ्गुराभो महेष्वास इति । मशानिष्वासो यस्येति श्रु
त्यर्थः । धनुश्च व्यधने करणं कर्ता तु मैत्रादिस्तत्कथमुक्तमिष्वासो विष्पतीति ? उच्यते—
इष्वास इति क्रियाशब्दोऽयमिति । यः कश्चिदिष्टं कुर्यादिति श्रियति स मैत्रादिरप्युच्यते, 25
यद्वा कश्चिद्विषयेऽपि करणस्य स्वातन्त्र्यविषयायामिष्वासो विष्पतीत्युपपद्यत एव ।
यथा स्थाली करणस्य कर्तृत्वविषयायां स्थाली पञ्चतीत्युच्यते । अथ मृचवेति—
नन्विहस्वोऽयमिष्वास इत्यादि क्रियामत्वात् शुक्रमिष्टमुदाहरणम् । इदं त्र्युक्तमिदं
मृदाहरणम् । इदं त्र्युक्तमप्यङ्गुला मुनिष्पदाङ्गुलमिति मुनिष्पदायां एकत्वात् ?

सत्यम् । अतिक्रियाया एकस्या अपि कालमेवापूमेदस्य सिद्धत्वादाधारो हि तस्या
मिषत् । अधिकरण एव सप्तमीति-क्रियामप्यप्यवस्थितस्याऽन्ननोऽधिकरणत्वात्
सप्तमी सिद्धा क्रोद्यैकदेशस्याऽधिकरणत्वात् क्रोद्यऽप्यधिकरणत्वस्य वक्तुं शक्य
त्वात्, द्वये पूर्ण इत्यत्र तु पूर्णद्वयस्य वक्तुमिष्टमहस्तत्र मोक्षेत्सर्वादिमाबादोपपत्ते
५ पिका सप्तमी सिद्धा । पञ्चमी स्वप्ननोऽपादानत्वात्, क्रोधाभिर्मन्त्रिः शैर्लभ्य
विष्पतीस्वर्णावपमात् । काठात् “ गर्भ्यपयः० ” इति ब्रह्मप्रतिक्रम्य मोक्षेत्सर्व-
प्रतीतेः किमर्थोऽयं योग इत्याक्षेपार्थः । यथा च धरनिगमनस्य वनुरपादानं तथा
क्रोद्योऽपि तस्मादपि हि ते निर्गच्छन्ति । यद्वा क्रोद्यर्थं वनुरपि क्रोद्येनाऽभि-
धीयते उपचारात् यद्वा क्रोद्यन्तीतिवत् ।

- 10 अस्यैवेति-अपादानस्याऽऽधारस्य हेतुत्वः । फलभूतेतिक्रियाकारकसम्बन्धो हि
कृतं करोतीत्यादावप्यस्ति, तद्व्यवच्छिन्नस्य ज्ञेयसम्बन्धकत्वा फलभूता कार्यभूतो-
रजन्त्वा इत्युक्तम् । पृष्ठी मा भूदिति वचनमिति-अपमर्शो यदा मोहनमवधारौ
काठाप्यनोः क्रियाकारकजन्यं ज्ञेयसम्बन्धित्वमेव केवलं विवक्ष्यते न त्वपादानादि-
करणत्वे यदा ताभ्यां पञ्चैव स्यादिति सूत्रारम्भः । किञ्च यदा ब्रह्मक्रोद्यद्वयौ ब्र-
१५ ह्मक्रोद्यादेव न तद्वैकदेशविषयौ तदा नाऽप्यापो नाऽप्याधारतेति पृष्ठी प्राप्नोति, किञ्च
क्रोद्य बाह्वित्वा विष्पति, द्वयं बाह्वित्वा मोक्षेति वा प्रतीतेर्द्वितीया प्राप्नोति
तद्वाचनार्थोऽयं योग आरम्भतः । वृत्तौ तु पृष्ठी मा भूदिति पृष्ठीग्रहणमुक्तवचनार्थः,
तेन द्वितीयाऽपि मा भूदित्यर्थः सिद्धो यवति ।

‘अधिकेन नृपसस्ते’ । २ । २ । १११ ॥ भूयसित्युपादानादधिकशब्दे
२० नाऽस्पीयानयोप्यत इत्याह-सामर्थादिति-अत्राऽधिकविहितसम्बन्धस्य विद्यमान
त्वात्सारोपपत्त्यात् ‘ज्ञेये’ इत्यनेन पृष्ठी प्राप्नोति तथाऽधिकशब्दस्य कर्तृसाधना
प्राकरार्थत्वात् कमधीति द्वितीया च । अतस्तयोर्बाधिके सप्तमीपञ्चम्यावनेन विधीयते ।

‘तृतीयास्पीयसः’ । २ । २ । ११२ ॥ सामर्थादिति अस्पीयस इत्यु-
पादानात्कर्मसाधनो भूयोऽर्थोऽधिकशब्दः प्रतिपद्यम्य इति । कर्तरि तृतीया सिद्धे
२५ पृष्ठीसाधनार्थं तु वचनम् ।

‘असं द्वितीया च’ । २ । २ । ११३ ॥ न सञ्च विक्रियत इति-विषया-
विभिः कर्तृभिरित्यर्थः । विक्रियत इति कर्मण्यप प्रयोगः । कर्मकर्तरि तु ‘भूतार्थे’
इति किरादित्वात् वचनविषयः स्यात् ।

‘ विना ते तृतीया च ’ । २ । २ । ११५ ॥ विनेति तृतीयान्तमभ्ययम् ।
आयः कश्चिन्वासः प्राणस्योर्ध्वं समीरयम् ।

स्थानानामभिधातव्यं, न विना शब्दभावनाम् ” ॥ १ ॥

‘ तुल्यार्थेस्तृतीयापष्ठौ ’ । २ । २ । ११६ ॥ न तुल्यार्था इति-तुल्या-
दयो हि धर्मिषाश्चाः, तुला उपमादयस्तु तुल्यत्वादिधर्मध्वना इति न तुल्यार्थाः । ४
गौषाधिकारावृत्ति-प्रधानाद्गोशब्दाच्च मयतीत्यर्थः । तुल्यार्थताऽपि नाऽस्तीति चका-
रेण परिहारान्तरं समुचीयत इति शेषः । नन्वनन्तरात्पूर्वस्य तृतीयाऽनुवर्तते एव
स्तुल्यार्थेति तद्विकल्पे कृते ‘ छेपे ’ इत्यनेन शेषरुच्यया पृष्टी सिद्धेयं किमर्थं तद्वि-
धानमित्याह-तृतीयेत्यादि । गवां तुल्यः स्वामीति-गवां स्वामी गवां तुल्य इत्यर्थः ।
पक्षस्मत्स्वामी गवां तुल्य इत्यर्थो विवक्ष्यते एव गोशब्दस्य स्वामिशब्दनाऽयोमा 10
स्त्वप्यमीमांशिविरेव नाऽस्ति ।

‘ द्वितीया पञ्चाब्देनेनानञ्जे ’ । २ । २ । ११७ ॥ पूर्वेष्वेति-पूर्वस्यामद्वय-
सिन्वां विद्धि “ बद्धे एतः ” ।

‘ हेत्वर्थेस्तृतीयाद्याः ’ । २ । २ । ११८ ॥ प्रत्यासत्तेरिति-हेत्वर्थेस्तु व्य-
धिकरणादेतुसम्बन्धे पक्षेयाऽस्ति । न तत्र तृतीयाद्या इति मामभ्यद्वित्वर्थः समाना 15
धिकरणादेतोरपि तृतीयाद्या गवन्तीति । न त्वत्त्वज्ञेय सर्वा विमक्त्य इति सर्वविम-
क्त्यन्तर्गतत्वात्तृतीयाद्या अपि सिद्धाः किमर्थमिदमित्याह ? असत्तायथमिति-इतोस्तृती-
याद्याः, “ ऋषादेतोः ” “ शुभादक्षिणां ” च पञ्चम्यां प्राप्तायापयं विधिरारम्भ्यत इति ।

‘ सर्वादोः सर्वाः ’ । २ । २ । ११९ ॥ प्रियाः मर्षे यस्येति बहुव्रीहौ इत्यर्थ-
योगेऽपि न सर्वा विमक्त्यः, अन्यपदार्थप्रधानत्वेन सप्तविर्गोप्यत्वाद् । गौष्य मुख्ये च मुख्ये 30
कार्यसंप्रत्ययः । कर्मधारये परमसर्वं हेतु पसतीत्यादि तु भवति । ‘ ग्रहचक्रता नाम्ने ’ति
नोपतिष्ठतेऽत्र ।

‘ असत्कारादयाहाकसिकयम् ’ । २ । २ । १२० ॥ असत्त्वं आरादयाः, न
विपत्तं सत्त्वं पश्य स चाऽसौ आरादर्थश्च वा । गौषादिति निवृत्तसु-विमक्तिसम्ब-
न्धत्वात्तन्निवृत्तापिस्त्वर्थः । अत्र हि यदीनि वचनान्पुष्पाद्यानि, न तृतीयाद्या विम 25
क्तयः । इदं ग्रामस्य ग्रामाद्या-इव तदिति सर्वनामप्रत्ययमर्थयोग्यार्थमिधापकत्वे
ऽप्येतेषां धर्ममात्रेण प्रयोगादमन्त्ररूपार्थमिधापकत्वं न विरुध्यते । तथाऽत्र ग्रामप्र-
त्याह “ आरादर्थः ” इति वा पञ्चम्यां पक्षे ‘ छेपे ’ इति पृष्टी । अन्तिक्काप पक्षे

इति-अत्रोपपदविभक्ते कारकविभक्तिरिति पञ्चमीं वाचिता चतुर्थी । कश्चमिति-
आरादधनमाभारत्कथमस्या द्वितीयाया इत्याद्युक्ताः ।

‘ जातगाकपायां नवैषोऽस्मद्वयो बहुवच ’ । २ । २ । १२१ ॥ वैषयिक-
पिकरण मधुमी, जात्यधस्वति-न जातिद्वन्द्वस्य तथा मति सम्पत्ता परा इति यत्र
5 दम्भादत्र जातिद्वन्द्व्याहद्वयवर्णने स्यात् सम्पत्तद्वन्द्व्याहद्विद्वयवभूतादिति । जात्यधस्व
तु बहुवचनस्य सम्पत्तादिद्विद्वयवभूतादिति । जात्यधस्व
पतन्त इति तस्याऽपि बहुवचनस्य बहुवचनमुपपन्नमिति । येत्रो मैत्र इति-नेह जाति-
रमिषया यद्व्याहद्वन्द्व्यादयथाः जातिर्हि सामान्यमुच्यते । यच्छब्दतद्वाक्यतयस्य
तथागतपापनरूप्यन्तिमदेषु गौर्गारिष्याधनुश्चप्रत्ययकारणमिति । यदि च वात-
10 मारादिमद्वन्द्वयवर्णनेमानमभिध रूप जातिरुच्यते तथा मति नाऽजातिः । कश्चित्त्वा
धोऽस्तीति जातिप्रत्ययमनयक स्यात्तस्मात् मारादयमामान्यविद् जातिर्न स्वरूपता
मान्यमिति । मरस्य जातिद्वन्द्व इति-गौर च परमैः महति तद्धयन परमाकृष्टा
ह्यारप्रधान्यन जातारमिषयायां भरति । इह तु तद्विशिष्टा प्रतिकृतिराकृष्टापत इति ।

‘ अपिशेषणे द्वौ चास्मदा ’ । २ । २ । १२२ ॥ अनुकरणत्वादस्मच्छब्द-
15 काया प्रवृत्तिः । अविद्वयव इति-अत्र प्रतिपक्षप्रधानः प्रमज्यो नम् । यद्यत्र पूर्वशामः
स्याद्विद्वयवद्वन्द्वयवमिति तथा विद्वयवचन विधनाऽपि प्रतिपक्षो विद्वयवद्वन्द्वयव
स्तु प्रमुन्यवान विधिः । काश्चः प्रत्ययस्यमदर्थस्य विद्वयव तथाऽन्यस्मिन् प्रमुन्य
मान स्यादित्यर्थः । तत्राह यत्र प्रतीतीत्यत्राऽपि मिरन्तस्य विद्वयवस्य वाचा
न्यत्र इति विद्वयव मस्यपि स्यादित्याह-न यत्रैष्यति । विधयारनति-अज्ञातवा
-0 नीयवन्तयः । एकानरूप्यवाक्यस्य-अथमथ एकाऽप्यारमा यथैकवचनाऽनुभूयते
तथा दृष्टाभातामन्त्यादिनाऽन्यैकवचनाऽपि । न एकान्ननैकवचनाऽन्यैकवचन इतराणि
निमुक्तं प्रतिपक्षिरिति । यत्र यथैकवचन द्विरेण च तस्मिन् विवक्षित एकरचन
द्विवचने च तथा बहुवचनविधायां बहुवचने मिदम् ।

‘ अग्निगुनीमाद्यवद्वन्द्वगुनीमाद्यवद्वयव ’ । २ । २ । १२३ ॥ अग्निगुनीमाद्यवद्व-
5 इति प्रवृत्त दृष्टा यस्त दृष्टा गौमन्त्यव पात्री यस्या ययावा मुख्येन इति निपात्यते ।

गुरावद्वयव । २ । २ । १२४ ॥ काश्चित् इति-एकत्वा प्रयोजनमस्य
एकवचा वा भवति । अथ भवान् इह भवान् “ भवतागुप्यरोपाहु ” इत्य भवान् इह
भरन्तः । यथानाना दृष्टाऽप्युपवागप्यथाना । गारा इहो त ममीपवागप्यथाना

योदौ सल्लतिक बनानीति-सल्लतीति " ऊँद्वि० " इत्यादिना निपात्यत इत्याम्नायः ।
 सल्लतिकास्यपर्वतसमीपवर्तिवनानामपि सल्लतिक इत्याम्नायः । इरति रोगानिति
 " ईरदि० " इति के इरीतकी । पञ्चासाथ मपुरा च पञ्चासमपुरे । भीषत उपभीषते
 तुषैरिति चञ्चा । " चिमेदोचदो " अमिमत् रूप मस्याऽमिमत् रूप्यते ना ममि
 रूप्यो मनुष्यमश्वेव अकिञ्चिस्करत्वात् । अनुपवतीति-अनुयास्यनुम्रवतीत्यर्थः । ४
 अनुसर्षभ्येति-तिङ्गानि च संख्याय तास्ताथ तिङ्गसंख्याय ताम्राष्टपादानं तस्य
 व्यसत्ता साऽनुसर्षभ्या । नन्वाप इत्येकस्यामपि अलकभिकार्या बहुवचनान्तोऽपदब्धः
 प्रयुज्यते, दारद्वयैकस्यामपि योपिति पुठिङ्गो बहुवचनान्तः । एष गृहद्वयोऽप्ये
 कस्मिन्नपि गृहे । एवं तथा इत्येकस्मिन्नपि श्रतौ । एष पञ्चाला इति बहुवचनान्तेनै
 कोऽयं उप्यत अनपदस्तत्र बहुत्वाभावाद्बहुवचनायोगः यद्यसौ बहुत्वसंख्यायोगी 10
 स्यात् तदैकवचनानुपपत्तिर्जनपद इत्येकत्वाभावात् । न एकोऽयं एकौ भवति अनेकश्च
 विरोधात् । कथञ्चिद्यथाऽमावे तूमयमप्युमयसंख्यायोगि स्याच्च चैवदिष्यत इति ।

एवं योदौ ग्राम इति द्वित्वैकत्वनियमायोगः । सल्लतिक बनानीत्येकवचनान्तं
 बहुमिबानमनुपपन्नम् । तथा इरीतक्यः फलानीति स्त्रीनपुमकयोर्छिङ्गयोरयोगः ।
 तथा पञ्चासमपुरे इत्यनुसरपदस्य द्वाहृचेर्बहुविषयस्य बहुवद्भावप्रतिषेधानुपपत्तिः । 15
 एवं चञ्चामिरूप इत्यादावपि चञ्चावितिङ्गता स्यादित्यत्र यत्नः कर्तव्यः । येन सर्वं
 समञ्जसं स्यादित्याद्युक्त्यामात्र-सर्वेतिङ्गसंख्यं वस्तुनीत्यादि-सर्वाणि ग्रीष्मपि
 तिङ्गानि सर्वाथ एकस्वद्विस्वबहुत्वलक्षणाः संख्या एकस्मिन्नेव वस्तुनि सन्ति । तथा हि
 वस्त्वर्थो मात्रेति श्रद्धाः मर्षत्र वस्तुतत्त्वं षट्पत्तु षट्पत्तौ षट्मात्रेति प्रवर्तन्त इति
 तिङ्गानि दृश्यन्ते । गुणगुणित्वस्य पर्यायावयववाचयविक्रय वस्तुनि षट् इत्यमेवद्विवक्षा 20
 यामेकस्वसंख्या । गुणगुणिनौ द्वयस्य पर्यायौ भवयवाचयवयिनौ षटौ नैकैकमात्र इति
 द्विस्वसंख्या । गुणपर्यायावयवानां बहुत्वाद्यद्द्विविधवाचयं गुणाय गुणी च गुणगुणिनौ
 षट् इति बहुत्वसंख्या । न चैतदकस्मिन् वस्तुनि स्याद्वादानुपातिनि विरुद्धं स्यात् ।
 यतः कथञ्चिदिति वादः स्याद्वादसमाहि-म एवाऽयं मैत्र इत्याज्जन्ममरणमविच्छेदः
 प्रतीयत तत्र मेवमात्रं वस्तु । बालोऽयं न युवा युवाऽयं न बालः सुप्तोऽयं नोरिषत 25
 उरिषतोऽयं न सुप्त इति विच्छेदश्च प्रतीयत, तथाऽमदमात्रं, न च तयोर्मेद एव । मैत्रो
 बालो मैत्रो पुष्टेस्तेकत्वेन प्रतिमासनात् । गौरश्च इतिवद्भवप्रतिमामामाबादकान्नन
 चाऽमेदेऽन्यतरविशेषः । तथा च मेवामदप्रतिमासायोगः । न चाऽन्यतरस्य मिथ्या
 स्वमिवराविशेषात् तस्मादन्तरालावस्थं वस्तु तद्वत्स्याद्वादानुपातीति नाऽत्राज्जेकरूपता

विकल्पते तदेवं क्रमाक्रमभाष्यनेकमेवात्मकं वस्तुनि समग्रपपद्यते । तत्राऽपि नैक-
 स्मां व्यक्तौ प्रवर्ततेऽपि तु बहुव्यक्तिविषय एव । एव दारादयोऽपि पुंसिङ्गाः । यथा हौ
 त्रप इति मेदविषया एव । नैकैकविषया, एकविषयत्वेऽपि गुणपर्यायावयवमेदोपादाना
 इस्तुसामर्थ्याद् बहुत्वोपपत्तिः । एव पञ्चाळा इति वस्तुद्रष्टृस्वभावाभ्यासवयवद्वारा
 ५ प्रवर्तते । वनपद इति समुदायद्वारेण । एव मोदो ग्राम इत्यादावप्येकानकसंख्योपपत्तिः ।
 इरीतव्यः कलानीति शिक्षभेदश्च सर्वशिक्षत्वाद्वास्तुनः । पञ्चातमपुरे इति पञ्चाळादीनां
 बहुत्वविषयाणां समासे उच्यते । उच्यते इत्यत्र समुदायमिधानं न त्वयवमिधानमिति
 बहुत्वमात्राः । नियतविषयाश्च द्रव्यद्रव्यकयो भवन्ति । यथा राज्ञः पुत्र इति वाक्ये
 राजद्रव्यो विद्यमानविषयोमिनमर्थमाचरे ह्यौ तु सद्रिष्टव्यं राजपुत्र इति । पञ्चामिक्रमो
 मनुष्य इति-सादृश्यान्मनुष्यवृत्तेषु तद्रूप यच्च विद्यमानयोः । पञ्चाळादिद्रव्यानां च
 १० क्षत्रियाद्यर्थवृत्तीनामपि सोऽप्यमित्यमित्यन्वादावप्याराजनपदाद्यर्थेऽपि वृत्तिरित्युक्तं,
 मृक्योपचरितार्थानुपातिनीत्यादि-अत्र च क्वचिः प्रमाणम् । यतो बहुव्ययद्वाराऽप्यर्थ-
 व्युत्पत्तिरिति उच्यते-कृत्त इति क्वचिः द्विष्टव्यद्वारे प्रसिद्धिः, तच्चक्षित्वसंख्यो
 पादानव्यवस्थेति । सा सा वेदानीं प्रदर्शितेति ।

१५ ॥ इति अथचूर्णिकायां द्वितीयस्याऽध्यायस्य द्वितीय पादः समाप्तः ॥

‘ नमस्तुरसोगतोः कश्चपि रः सः ’ । १ । ३ । १ ॥ नमस्तुत्वंति-वनमो
 नमःकरणं पूर्व “ कोष्ठावाभिः इति मयिसंज्ञायां गतिश्चम्ब ” इति सः । नमः
 कृत्वेति अत्र नमः द्रव्यान्तरं न त्वम्ययमिति अमः । “ नैतजो कृत् ” पुर इति-ईदं
 २० विपरीतिं आवादिनिपातनात् किमपि दीयते च “ नोऽपिनादुर इत्युरि पूः ततः वम् ।

‘ पुंसाः ’ । १ । ३ । ३ ॥ ननु पुंसोऽस्मिन्मयोपे इत्यत्र रमपहाय सत्त्वं
 मेव विधीयतां किमनेनति ? सत्यम्, एतद्विना पुनरः पुंसिङ्गिम् इत्यादयो न सिध्य-
 न्तीति आरम्भते । न च वाक्य “ लोकाः इति कृते तस्य द्रव्यत्वादी च कृते स-
 र्वाणि सेत्स्यन्तीति, विधानसामर्थ्यात् । पुंस्काव्यति-अत्र “ योः कान्ये ” इति नि-
 २५ पमात् “ धमिनस्तयोः च ” इति परत्वं न । पुस्कः पुस्याश्च इत्यत्र तु कृतमपि परत्वं पर-
 स्मिन् “ पुंश्च ” इति सत्त्वे कर्तव्ये अपमसद् “ इत्यनेनाऽसिद्ध, यतः सममपादे सत्त्वा-
 पेक्षया परमपि परत्वं अपमित्यत्र ज्ञातव्यमतः परत्वमर्वाचीनं सत्त्वं तु परविधिरिति ।

‘ शिरोऽधसः पदे समासेचये ’ । १ । ३ । ४ ॥ पदद्वयं पर इति-न च

वाच्य 'स्वरूप शब्दस्ये'ति कुत्रिमाकुत्रिमयोरित्यनेन वा । "तैवन्तं पदम्" इत्या-
 विद्मैः परिमापितस्य ग्रहणं प्राप्नोतीति । समास इति वचनादुत्तरपदमन्तरेण च स-
 मासस्याऽतस्मिन्वाचस्य सामर्थ्यं लब्धत्वात् पदग्रहणानर्धक्यप्रसङ्गादिति क्षिरस्पदम्
 स्थान, अत्र 'संतपी शौण्डाधैः" इति सा, पठ्यीतत्पुरुषो वा । अथ पदमधस्तनं पदमि-
 त्यत्र । 'चैव्यम प्रहृष्टादिभिः" इति नित्यं स प्राप्ते बाहुलकाद्राक्यमपि । "कृते ३
 पठ्यीनाममास" इतिवत्समास इत्युक्तेऽपि तौ अन्विमिन्ननिमिचिनावेकत्र समासे स
 इति लभ्यते, ऐक्यग्रहणे तु 'विचित्रा मृगार्णा कृति'रिति न्यायद्वयनार्थम् । यतः का
 ऽप्यार्था वृत्त्या कापि शान्द्या वृत्त्या निर्दिश्यत इति न कोऽपि दोषः ।

'अतः कृकमिकसकुम्भकुशाकर्णीपात्रेऽनवययस्य' । १ । ३ । २ ॥
 अयस्कार इत्यत्राऽयः करोतीत्यर्थकथनमिदं यतोऽयम् अम् कृ अण् इति समासः । 10
 ततोऽभ्युपोगे कर्मनिमित्ता पठ्यी न भवति । 'ने नाम्नेऽनवययम्" इत्यत्र अत्रेऽनोऽनु
 प्समासविधानात् । यद्यस्काम इति-थिङो विकल्पेन विधानात्कर्मिर्भवति । वाच्य तु
 यिङन्तस्यैव कार्यं यतोऽनवययस्य स विकल्पः । अत्रापि तु नित्यमेव । अयस्कृष्टेति-
 अयोर्विकारस्याऽविषयित्वात् "भाक्कणोप" इति कीर्तं । अयः प्रधानं यस्याः सा
 अयः-प्रधाना सा चाऽसौ कृष्ठा चेति कर्मधारयः । अयस्कर्मोति-अय इव कर्मो 13
 यस्या इति बहुव्रीहौ 'नैतिकोपरं" इति वैकल्पिको जीः । समुदायस्य तु आति-
 षाप्रतिष्ठे प्रतिपाद्ये 'भाक्कर्म" इति नित्यः । अय इव कर्मोऽस्या इत्यपि कृते
 यौरादित्वाद् जीः । न त्वयस्कृष्टमित्यादौ कृष्णातुत्तरपद नाऽस्ति तत्कथं सकार
 इत्याह इह कृकम्योरिति । कथं पयस्कामेति कमेर्षिति 'क्षीकिकामि" इति ये
 पयस्कामा मित्रमात्रे तु कर्मणोऽपि पयस्कामीति प्राप्नोति । तत्कथं पयस्कामे 20
 व्याह-कमनमित्यादि, अयस्कृष्टमीति यौरादित्वाद् जीः । क्षुनस्कर्म इति क्षुनः कर्म-
 षिच कर्मानस्य ।

'प्रत्यये' । १ । ३ । ३ ॥ अत इतीह नाऽऽभीयते तेन वा स्कन्धेऽप्यादि
 सिद्धम् । इह प्रत्ययेन समामासम्भवात् ममास इति तत्सम्भवेक्य इति च नाऽनु-
 वर्तते । प्रत्यय इति किमिति-अत्र प्रत्ययग्रहणामात्रे "रोः कान्ते" चेति कार्यं तस्य 25
 भाऽयमर्थः । रोः स्थान कान्ते अकारात् कसि पफि च सो भवति । तर्हि नियमः
 कथमिति ! उत्पत्त-कृत्यपक्रम्यपठितत्वात् कान्तेग्रहणे उभे यत्काम्यग्रहणं करोति
 तच्चापपति रोरेव कान्ते ।

‘ रोः क्त्वाम्ये ’ । २ । १ । ७ ॥ नियमार्थमिति-पिपरीतनियमस्तु चर्चस्तेति-
निर्देशात् प्रत्यये रोः क्त्वाम्ये चेत्येकयोगामावादा न ।

‘ नामिनस्तयोः यः ’ । २ । १ । ८ ॥ अत्राज्जन्यपत्येति वर्तते यतः पूर्वं
सत्राभ्यां सकार प्राप्तेऽप्य य इति । सार्पिष्क इति-“ प्रत्यये ” इति सूत्रे पाठकल्पका
८ इत्युपसङ्गजत्वादिकथोऽपि ब्रह्मम् यद्वा इकारे सुप्तेऽयमपि क इत्यनेनाऽत्राऽपि कत्वं
सर्पिषा संस्कृतः संस्कृते ” इतीकम् । सप्तमी वाक्ये तु ‘ संस्कृते भव्ये ” इत्यन
नाज्ज्य स्यात् । पातुष्क इति चतुः प्रहरणमस्यति “ प्रहरणम् ” इकम् ।

‘ निबुधहिराबिप्पाबुधतुराम् ’ । २ । १ । ९ ॥ चतुष्कण्टकमिति-अत्र बहु
भीहिः समाहारो वा । समाहारे तु पात्रादित्वात् स्त्रीत्वप्रतिषेधाद् जीर्णं भवति । कच-
१० मिति ?-अपमाद्यः निर्दुरोः वत्तुष्ममानमन्पत्वात् कचमत्र, तथा अत्र परत्वात्
चकारात् पूर्वं “ वृत्तामन्मन्मन् ” इति प्लुतः व्यपि वृद्धिर्भेति ।

‘ सुषो वा ’ । २ । ३ । १० ॥ सुष इति रेफस्य विष्णव्ये तेन चतुष्पत्ती
त्यत्राऽपि विकल्पः । न अत्र सुषः स्थाने रेफः । ‘ रौत्सः ” इति सुषो सोपादृतः
सुष्विति प्रकृतिविशेषण, सत्र च तदन्तविज्ञानमित्याह-सुबन्तानामिति एवं । हि विज्ञाप
१५ माने सुषो सोपेऽपि स्थानियज्ञात्वेन सुबन्त एवाऽयं चतुःशब्द इति । न चेदं त्रिष्क-
रोतीति त्रिष्वद्वरेकस्यापि सुबन्तसम्बन्धित्वात् कस्माच्च भवतीति वाच्यमनन्तरे
कृत्वाऽर्थत्वादिति ।

‘ वेसुसोऽप्येक्षायाम् ’ । २ । ३ । ११ ॥ प्रत्यययोर्ब्रह्मादिति-इह प्रत्यय-
प्रत्ययोः उभयप्रतिपदोक्तयोः अर्चयद्ब्रह्मेनाज्जन्यकत्वेत्यनन च इसुसोः प्रत्यययो
२० रच ब्रह्मादिह न भवतीत्यर्थः । केनापठ इति-केनब्रह्ममिति कनोप्तेति क्यच् ।

‘ समासेऽस्तमस्तस्य ’ । २ । ३ । १२ ॥ इत्येवेति-ननु परमसर्पिष्करोति परम-
चतुष्करोतीति परमसर्पिःपरमचतुःशब्दयोरित्युच्यतेत्वाभावात्मा भूत्यकारः उचरपदा
र्धप्रधानत्वात्समासस्य, सर्पिर्धनुःशब्दयोरित्युच्यतेत्वाच्चवाच्यः यो नविष्पति किं तद
येन द्वापकन ? न चैनं सति परमसर्पिःकुण्डमित्यत्राऽपि प्राप्नोति । सर्पिःशब्दस्य
२५ कुण्डेनाऽस्तमासात् किन्तु परमसर्पिःशब्दस्य ? उच्यते, यद्यपि परमं सर्पिः परमसर्पिः
करोतीत्युचरपदार्धप्रधानं समासे प्रधानस्यापेक्षाया योगात् तत्त्वं सिध्यति । तथापि
परमं सर्पिःस्य सर्पिः समीपं सर्पिः निष्क्रान्तमिति परमसर्पिष्करोति उपसर्पि

ष्करोति निःसर्पिःष्करोत्यत्र न सिध्यति, सर्पिः शब्दस्य करोतिक्रियायाश्च व्यपञ्चाया
अभावादिति तदर्धमिदं व्यापकमिति भावः ।

‘ भ्रातृपुत्रकस्कावयः ’ । २ । ३ । १४ ॥ साधस्कं सधस्कीशब्दादेश
प्रत्यये साधस्कस्य सिद्धत्वात् पुत्रगुणादानं प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थं तेन सधस्कमा
भावः सधस्कीवेत्यत्र न सत्वम् । कौतस्कृतः—गणपाठादयम् । अन्यथा “ केः 5
मात्र० ” इति त्यक् स्यात् । किञ्च तसन्तस्य प्रथमान्तत्वेन तत् इति पञ्चम्यन्तादिधीय
मानो न प्राप्नोति, कश्चित् स्वपञ्चम्यन्तादप्यपमिच्छन्ति । ततस्तन्मतं न “ त्व
भागे ” इत्यनेन बाध्यम् । ननु द्वित्वे कृते एकपदत्वाभावात् कथं “ त्वं भागे ”
इत्ययम् ? सत्यम्, भूतपूर्वकन्वायाद्भविष्यति । अहस्करः—अहः किरति लिङ्गाद्यधितिकार्ये
कृगस्तु “ कैवः कृमि० ” इति सिद्धमेव । अयस्कान्तेति—कनै इत्यस्य रूपं कामयते 10
स्तु “ कैवः कृमि ” इति सिद्धमेव कामयतेवा समस्तार्थमिह पाठः त्वं परमायस्कान्त
इत्यपि भवति । कस्क इति—यद्यपि कः कः इव न धुर्धुरा(यित)यति धुरीधोरो धुरे
त्स्वर इत्यादि कथं ? यतस्तत्राऽपि कस्क इति स्यात् ? सत्यम् परमतामिप्रायेण । ते
हि भ्रातृपुत्र० इव सत्र सन्निविधौ विदधति वसो विराम विवक्षिते सति “ नै सन्निः ”
इत्यस्य प्रवृत्तिर्न सत्वम् । 15

‘ नाम्यन्तस्माकवर्गात्पवान्ताकृतस्य साः शिङ्गान्तरेऽपि ’ । २ । ३ ।
१५ ॥ अमुस्वारभङ्गनामित्यन्तादन्तरङ्गत्वाद्येत्यर्थः, विसमिति—अभ्युत्पन्नो प्राद्यः ।

‘ समासेऽनेः स्तुतः ’ । २ । ३ । १६ ॥ अस्य इति वचनात् सकारस्य
पदमभ्यत्वं नाऽस्तीति वचनम् ।

‘ ज्योतिरायुर्म्यां च स्तोमस्य ’ । २ । ३ । १७ ॥ ज्योतिः स्तोमं दर्शय- 20
तीति ज्योतिः प्रदीपादिकर्तृसमूहं दर्शयतीत्यर्थः ।

‘ मातृपितुः स्वसुः ’ । २ । ३ । १८ ॥ अकृतत्वात् पदादित्वाद्याऽप्याप्तं विधा-
नम् । स्रज्ज्वात् “ आग्नेम् ” इति न प्रवर्तते ।

‘ अल्लुपि वा ’ । २ । ३ । १९ ॥ पूर्वेणाऽप्याप्तं विभाषेयमारम्यते । मातुः-
प्यसेति—“ तर्पणे कपसं वा ” इति पादिकं सत्यं चातुरूप्यम् । 25

‘ निजघाः स्नातः कौचाद्ये ’ । २ । ३ । २० ॥ निज्ज इति, “ यत्सर्गोशावोदोऽप्यः ”

इति उग्रप्रत्ययः, नदीप्य इति नद्यां स्नातीति " स्नापास्नात्रः कः " इति कप्रत्ययः । नदी
प्यातः प्रतरणं इत्यादिभ्ययमाहो व्युत्पन्नयर्भमेपाऽऽभीयत । कृत्तपत्वेन, त्वनन क्रियासु
सात्पर्येणाऽनुप्रातोन्त्यते ।

‘ प्रतेः स्नातस्य सूद्ये ’ । २ । ३ । २१ ॥ प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थमिति, अन्यथा
८ पूर्वप्रात् स्नातिरनुवर्तिष्यत एव किं तदुपादानेनत्यर्थः ।

‘ वस्तः ’ । २ । ३ । २३ ॥ विष्टर इति विस्तृष्यातीत्यच्, विस्तीर्यत इत्यच्
विष्टर पङ्क्तिरिति-विस्तीर्यत = कर्मणे माम्नि " इति वच्, विस्तरस्य पङ्क्तिर्विस्तरस्य
वृहतीति वाक्ये तु न वच् संज्ञाया अभावात् समुदाये नहि संज्ञामन्यते ।

‘ अभिनिष्ठानः ’ । २ । ३ । २४ ॥ अत्रोपलब्धत्वाभिरोऽपि ब्रह्मः ।

10 ‘ गविपुषेः स्थिरस्य ’ । २ । ३ । २५ ॥ अनयोः समुन्मन्ताजुकरणयोरेपि
गुणलभ्यस्य यथा प्राप्यः " अहम्पक्षनात् " इत्यनेनेवाऽऽहुः ।

‘ पक्षकः ’ । २ । ३ । २६ । विष्पक्षेनः-विपुवति परसनां विष्पः प्रेरकस्त्व-
ञ्चति किपि क्त्वां विपूषी विपुष्यदोऽन्ययं वा नानात्वे वर्तते तदञ्चति । यद्वा विष्प-
त्यम्बव सामस्ये वर्तते यथाविष्पपि बहुव्रीहिः ।

15 ‘ भावितो वा ’ । २ । ३ । २७ ॥ विमर्तेः करणेऽनटि " त्रर्द्ध " इत्याद्यौ
वा मरणिः । रोहिष्य इव, रवत्य इव, मरम्य इव कस्यापिनी सेना यस्वेति । पुनर्
स्वनयोराराधितयोः पुनर्बद्ध । द्यतमिष्य-द्यतमिषा नक्षत्रमतो म इति व्यावृत्तेर्न
द्वयपक्षैकन्यम् ।

20 ‘ विकृष्टामिपरेः स्वस्य ’ । २ । ३ । २८ ॥ नाम्नीति निवृत्त्य-विष्टकादि
ध्वजैः संज्ञाया अप्रतीतेः । अत्र विकृष्टव्यावर्त्ययानम्ययौ विष्टेपाजुपादानाद्वावपि
गृह्यते, तत्राऽन्ययपक्षे " गतिक्ञ्च " इति प्रात्पर्यय " इति च सत्युक्तोऽन्यत्र
गृहीतमासः इत्याह-विगतं बीनां वेति-बीर्षाश्च मवतीति-बाहुलकात् इत्यर्थः ॥

‘ कपेर्गोत्र ’ । २ । ३ । २९ ॥ गोत्रमिहेत्यादि-नजु स्वापस्वसन्तानस्यत्यादि
कषणं प्राप्तीय ।

25 ‘ गोऽन्याम्यसक्यापद्विधिमूयग्निशोकुशक्कुलमज्जिपुक्षिर्हिःपर

मद्विधेः स्थस्य ' । २ । ३ । ३० ॥ गोष्ठमिति—गाथस्तिष्ठन्त्यस्मिमिति “ स्थाविभ्यः कः ” इति कप्रत्ययः । अस्म्यत अपह्नवकारितया यत्रि अम्भोऽपह्नवकृता तस्माऽप कार्यभूतोऽपि आम्भोऽपह्नवरूपो धमेस्तत्र तिष्ठतीत्यधिकरणे तु सर्वत्र “ स्थाविभ्यः कः ” श्रीहृषभभूषमित्थनयोः क षीदमि० ” इति, कौशेकु उन्निद्रिज्ञेयः । “ द्रष्टुः पत्र-
क्षिरात्राले, संस्थाकीलकलम्बुषु ” सपनीयः सम्भ्यः “ य पैषाऽतः ” मञ्जेः सौत्रस्य 5
‘ पैषिपठि० ” इति इप्रत्यये मञ्जिः । पुस्त्यवने इत्यस्मात् “ पुष पुत्र च ” इति पुञ्जः ।
स इषाऽऽचरति । “ कर्तुः कप् ” सस्य लुप् पुञ्जतीति “ स्वरेभ्य ङ ” पुञ्जिः ।

‘ त्रिवुस्तोः सेषसन्धिसाम्नाम् ’ । २ । ३ । ३१ ॥ निर्गतः सेषात् ।
दुष्पेष इति दुष्टः सषः, अत्र रेफस्य सकारजनन द्विज्न्तरत्वात् परसकारस्य पत्वे पूर्व
सकारस्य च “ सस्य छपौ ” इति पत्वे निष्पदादयः । 10

‘ प्रष्टोऽप्रगे ’ । २ । ३ । ३२ ॥ प्रतिष्ठते प्रष्टुः । “ षेपसर्गावातो कः ” न तु
“ स्थावा० ” इति कस्तस्य नाम पूर्वाद्वातोविहितत्वात्ताम्रग्रहणे च प्रावेणोपसर्गस्य न
ग्रहणमित्यस्यार्थस्य ज्ञापयिष्यमाणत्वात् ।

‘ भीक्षुणानावयः ’ । २ । ३ । ३३ ॥ सम्भ्ये तिष्ठति “ ईभ्यात्स्यः ” इति द्विति
अप्रत्यये सम्भ्येष्वु “ ईत्सुठये कति ” इति सप्तम्यलुप् । अतौ सम्भ्येष्टा सारभिः । अन्ये 15
दुप्रत्ययान्तस्य च्छन्दोविषयत्वादाकारान्तः क्तिन्तोऽपमिति मन्यन्ते । तन्मते सम्भ्येष्टा
इति विसर्गान्तः । ‘ वत्सुठये कवी ” त्यलुप्, परमष्टिभित्तिप्र गणपाठसामर्थ्यादिलुप् ।
गौरिपत्कः—गौर्या इव सक्रियनी यस्य स ईकञ्चस्यः ” इति टः । “ ईषापो बहुल० ”
इति इत्सवः । प्रतिस्नात्प्रत्ययमिति स्थाविभ्यः ” इति कप्रत्ययः । कुत्सिता प्रतिष्ठा
नावः सेषिका । 20

‘ द्रव्यान्नाम्नस्ति ’ । २ । ३ । ३४ ॥ मर्षिष्ट इत्यत्र आह्वयक इति तम् ।
निर्गतो वर्धाधमेभ्यो ‘ निद्रो गते ” यच् प्रत्ययः । अन्तरङ्ग इति—अयमर्थः परत्वा
त्पूर्वमपि प्लुत आमक्याद्याभयत्वन बहिरङ्गत्व प्लुतस्य—सर्पिस्तत्र—ननु सर्पिस्तत्रे
स्यादौ “ वेमुसोऽपेक्षयाम् ” इति कलपफलीति व्यावृत्तयेव पत्वभ्याश्रयेः सिद्धत्वात्किमनन ?
नैवम् । अपेक्षायां प्राप्तिरनन तु अनपेक्षापामपि द्रष्टव्यते । यथा पश्याऽत्र सर्पिस्तत्र 25
यल्लुवत इति ।

‘ निस्तस्तपेऽनासेनायाम् ’ । २ । ३ । ३५ ॥ निरतपत्-अत्र पूर्वं कृतमपि पत्र परस्मिन्नागमम् । अपमसत् इत्यननाऽसिद्धम् । निस्तासपीति-अत्र मूर्धं निरपपीति वाक्य कार्यम् । आमीक्ष्य स्वनासेनायामिति व्याप्त्यैव निरस्तत्वात् अन्त्यत्वादप्राप्ये वचनम् ।

४ ‘ अस्वस्तः ’ । २ । ३ । ३६ ॥ अत्र वसो मौषादिकस्य ग्रहः वसिष् आम्हा इने इत्यस्य आदमावेन नामिनः सस्याऽसम्भवात् । अदाधनदाघोरिति न्यायाद्वा । वहुपीति-वसतीति क्विपि प्युतिः उपः बहुव उपो येन तानि । अत्र नागमरूप स्व-विधिषो प्रबलं कृतमपि पत्रं निवर्तत इति ग्राम्नागमस्तस्मिन् नामिनो व्यवधानेऽपि सिद्धान्तरेऽपीति पत्रम् ।

१० ‘ गिस्तोरेवास्ववस्विवसहः पणि ’ । २ । ३ । ३७ ॥ प्रतीपिपतीति-अत्र ‘ ईण्’ गताविति छिद्यते सस्य च ज्ञानार्थत्वात् ‘ सपीकम् ” इति न मन्वादेशः । ‘ ईण्’ स्मरणे, ‘ ईण्’ अच्ययन इत्यनयोस्तु अज्ञान इति विशेषण नाऽसम्भवात् । अतो जनयोर्मन्वादेशः प्राप्नोतीत्येतौ न छिद्येते । ‘ ईण्’ गतावित्यस्वाऽप्यज्ञानार्थत्ववि-वायानादेशप्राप्तिः । इह इत्यस्य तु ज्ञानार्थत्वविषयायामविषयायामपि नादेशः ।

१४ ईमिकोगीः ” इत्यत इमिकोरेवाऽनुकृष्टत्वात् “ सनीक्ये ”ति वकारेण । सोऽपिस्त इति-अत्र यकोऽकारस्य स्थानित्वेन न गुणः । तथा ‘ कौम्कम् ० ” इत्यस्वेवाऽर्ज निपमः, एतद्विषय एवाऽऽप्रमात् ।

‘ सखेर्षा ’ । २ । १ । ३८ ॥ इकारान्तनिर्देशाविति-अत एवेह इकार उच्चारणार्थो न कश्चिदपि विहितः ।

२० ‘ उपसर्गात् सुगुसुबसोस्तुस्तुमोऽव्याप्यद्वित्वे ’ । २ । ३ । ३९ ॥ स्वन्तानामिति-वात्कन्तरत्वाविति श्रवः । अत्रपीति-विषयविहितत्वेन पूर्वं कृतमपि पत्रं परस्मिन्नागमोऽसिद्ध स्यादिति । सौति सुवत्तोरिति-‘ बुक्’ प्रसवेय्ययोः इत्यनयोः । एतिस्यत्योपिति-बुक्च बुक्च इत्यनयोः ।

‘ स्यासेमिसेषसिचसह्या द्वित्वेऽपि ’ । २ । ३ । ४० ॥ अथ सुस्वित्ये इति-इत्यादौ कथं वत्तामायः ? उच्यते-उपसर्गप्रतिरूपका निपाता एते इत्युपसर्गस्वामावात्स्वामावः । व्यन्तानामपीति-विषयः प्राप्तेषोपसर्गसम्बन्धात् । अपोपदेष्टार्थमिति-अपोपदेशस्य च सह इनेन वर्तत इति व्युत्पत्तौ । सेर्षेति साधितस्यापि वा व्युत्पत्तिपक्षे । स्यासञ्जोरिति-उपसर्गस्यस्य नामिनोऽवर्णान्तेन द्विर्बचनेनेत्यर्थः ।

निषमसाधनार्थमिति-सेनेस्तु " जिस्तोरेष० " इति सिद्ध तिष्ठतेस्तु मन् पत्वरूपो नास्तीति ।

‘ अवासाअयोर्जाविदूर ’ । २ । ३ । ४९ ॥ समुदायानुवापि व्यभिचा रादक इत्यस्यैव ग्रह इत्याह-अके इति-दुर्गमिति-दुःखेन गम्यतस्मिन्निति । “ सुग- दुर्गमाधारे ” इति सिद्धिः । कर्मन्युत्पत्तौ तु स्मृतस्यात्, अनित्यार्थमिति-यद्येष ५ तर्हि योपादित्येवविधमसः सन्नात् पुषगेव कथं न कृत ? सत्यम्, विधिना द्रष्टव्यः ।

‘ सद्योऽमलेः परोक्षायां स्थावः ’ । २ । ३ । ४४ ॥ उपसर्गादित्यनुवर्तते, व्यवाहित्यनुवृत्तौ तु तथोरव विधानात् प्रतिवर्त्तनानर्थक्यं स्यात् ।

‘ स्वच्छम् ’ । २ । ३ । ४५ ॥ अमिषिष्य धृत इति-नन्वत्र ‘ जिस्तोरेष० ” इति नियमात् सूत्रात्तुसकारस्य पत्वं न प्राप्नोति । उच्यते-स्पर्शे पर इति न्यायादिद 10 मेव प्रवर्तते । अमिषस्वच्छ इति अत्र स्वच्छेर्नवा ” इति परोक्षायाः वा किञ्चम् पक्षे किञ्चिद्वाच्यं योपाभावात् ।

योगविभागादिस्थादि-ननु योगविभागात्परोक्षायां स्थावरिति नाऽनुवर्तत इति कथं न सिद्धापते ? सत्यम्, व्याख्यानतो विद्यपप्रतिपत्तिरिति ।

‘ परिनिवेः सेवः ’ । २ । ३ । ४६ ॥ सव इति सामान्योक्तेऽपि वेदकिति 15 गृह्यते । न तु सेवकिति । कृतत्वेत्यनुवृत्तेः ।

‘ सयसितस्य ’ । २ । ३ । ४७ ॥ स्पतेवा निषमार्थमिति-उद्योतकरस्त्व प्राऽसिनोतेरेष ग्रहण न्याय्य सवेत्यनेन साहचर्यात् । किञ्च स्पतिग्रहण नियमा र्थता जायत, सिनोतिग्रहणे तु विध्यर्थता । विधिनियममन्मस च विधिरेव न्यायान् । न च वाच्यमकेनैव सितग्रहणन स्पतिसिनोत्पुमपस्योपादानाद्विध्यर्थता नियमावता 20 अपि स्यादिति । यतोऽर्थकत्वात्कृत्वाक्यमिति कर्ताविशक्यत्वस्यम् । अर्थकत्वाच्च सय सित इति वाक्यसमाप्तौ स्पतिग्रहणार्थे वाक्यान्तरे करणीये मवतीति सिनाधरेव ग्रहणम् । ना विषयस्यविति-विषयमास्पत्तु निर्वैयर्थ्यम् ” अत्र द्वित्वे कृतव्य विषय सत्० ” इत्यनेन पत्वनिपुतावन्यस्यति द्विवचनम् । व्यमयीपद्विति-विषयमेच्छत् क्यन्, क्यनि ईः । पर्यसितायतति-परिपित इवाऽऽभरत् क्यन् ” शीर्षेभि ” इति शेषः । 25

‘ असौकसिन्सहस्रसदाम् । २ । ३ । ४८ ॥ सो कस्यवयाद्वन्दे पभाभनाऽन्य पदार्थे । “ सिन्सह० ” उच्यते यदुग्रीहौ कमधारये च पुनद्वन्दः ।

‘स्तुस्वस्त्रभाटि नषा’ । २ । ३ । ४० ॥ स्तुस्वस्त्रोर्नित्य प्राप्त इति-उपम-
गात्सुगिति स्वस्त्रभेत्स्याम्यामित्यर्थः ।

‘निरन्त्यनोऽस्य स्यन्वस्याप्राणिनि’ । २ । ३ । ५० ॥ पर्युदासोऽयमिति-अय-
मर्थोऽप्राणिनीति पर्युदासत्वादिति प्राधान्यात् । सम्भवति चैकवाक्यत्वे वाक्यमहाभ-
5 यणस्याऽनुक्तत्वात् । प्रसन्नप्रतिषेध तु न चदित्वादिवाक्यमदस्याऽवश्यम्यानितात् ।
ततो यत्र प्राणी चाऽप्राणी च भवति । तत्रापि पत्व भवति । प्रसन्नप्रतिषेध इति-
प्रसन्नं कृत्वा प्रतिषेधः प्रसन्नप्रतिषेधः अन्वयः प्रकृत्यादिभिः ” इति सः । प्रसन्न-
स्तु निषेधकदित्वात् तु ते स्रग्भेति प्रतिषेधलापः । ननु तदा अन्वयस्यति कम सर्व-
तु १ ! उच्यते-समासमन्वन्वी सितत्र नाऽन्वयस्येति न भवति ।

10 ‘परेः’ । २ । ३ । ५१ ॥ योगाभिभागादिति विपरिण्यां स्कन्दोक्तयोरि-
त्येवकमात् ।

‘निर्नेः स्फुरस्फुलो’ । २ । ३ । ५३ ॥ निस्फुरतीति निसः सकलस्य
इत्य सप्तमं ” इति तस्य सत्वमननं धातुमकारस्य पत्वं, सर्वं सप्तमं ” इति
पत्वम् । पत्वा मावपठे कदाचित्सिर्गः क्वापिह व्यैत्ये छन्वा ” इति छोपाः ।
15 मूर्धन्यामावपठे कदाचित्सकारद्वयस्य भवत्वं कदाचित्सिर्गोपो ।

‘वेः’ । २ । ३ । ५४ ॥ स्फुरस्फुलोर्निनिवेरित्यकपोमामापोऽय ।

‘स्कम्भः’ । २ । ३ । ५५ ॥ ननु स्नानिर्देशाद्यत्र आप्रत्ययस्त्वैव पत्व
प्राप्नोति न तु तदभावे विष्कम्भितत्वाद्वा ? नैवम् स्नानिर्देशस्य स्नुनिषेधपरतया
व्याकृतात्वात् । विष्कम्भनीतीत्यत्र स्नुनादित्वात् वात्वाभावः । सम्भोर्मा भूदिति-
20 यदाह चन्द्रो यद्यत्रापि स्याद्यदा स्कम्भ इति निर्देशत् । तस्मान्स्नानिर्देशादन्वय-
द्विति प्रत्यये न पकार इति । द्रकटस्तु आनिर्देशः द्रमुक् स्कमुकिति मौवादिभ्य-
नृष्यर्थमिति । अथ एनोत्पलनाऽपि विष्कम्भनाति विष्कम्भोदीति स्नुप्रत्ययेऽपि पत्व
गणपठाभावात् वात्वं बोधादुक्तम् ।

‘निर्धुस्सुभेः समसूतेः’ । २ । ३ । ५६ ॥ मम इति-समतीति प्रयोगैकदे-
25 दस्य पमपमस्यन्नतस्य भवति । अतीत्यादादिकस्य “ ईक्षित्तिच ” इति स्तिभ्यपि
भवति । अतिप्रपत्तिमुवतीनां क्यन्तानां च । तत्र “ वेभः स्वयः ” इत्यनेन पूषग्यो-
गाभाम्नोरेव ग्रहणं न धात्वोरित्याहनाम्नोर्ग्रहणादिति-नामग्रहणे च तिङ्निविष्टि

स्याऽपि तन सुपमा इत्यादि । पातोरेवेच्छन्तीत्युक्त्वा कथं निष्पन्नमित्पाद्युदाहृतम् ?
सत्यमुक्तप्रत्ययात्प्रागेन छद्मरूपसर्गेण योगाद्भविष्यति ।

‘अद्यः स्वयः’ । २ । ३ । ५७ ॥ निःपुस्त इत्यादौ “धानष्ठा०” इति क्तः ।

‘प्रायुरूपसगाद्यस्वरेऽस्तेः’ । २ । ३ । ५८ ॥ शुभ्रादित्वादिति, न्यासं तु
“वेत्तुष्पादस्य एयम्” इत्यौ तु सारसं ग्रहाद्यभिप्रायेण “सुम्पादिभ्यः” इत्युक्तम् । 5
विसृष्टमित्पादि-विसरतीति किपि तोन्ते ‘क्विवन्ता पातुर्त्वं नामत्वं च न त्वजन्तीति’
न्यायादिसुदित्पेधरूपश्चातुमात्रादमूक्य स्वरादौ प्रत्ययेऽस्वरिति किमिति न्यायधेने
ह्यङ्गविक्रता । यदा तु क्तस्यैव अस्तौ सति यस्वरस्य प्रत्ययस्यपि न चिन्तयति
न ह्यङ्गविक्रता ।

‘न स्तः’ । २ । ३ । ५९ ॥ इधित्स्वत्, अत्राऽऽचठोस्व स्तः । 10

‘सिचो यकि’ । २ । ३ । ६० ॥ पत्वमिति “ईषासेनि०” इत्यनन ।

‘गतौ सेचः’ । २ । ३ । ६१ ॥ ननु कसरपूसरवसरकसरादिषु प्रत्ययसका
रस्य पत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः ? नैष, उणादयोऽप्युत्पन्नानि नामानीति, पुषधोचनार्थं
व्युत्पाद्यमाना अपि उणादयो व्युत्पत्तिकार्यं न लभन्त । इत्थं सति इष इत्यत्राऽपि
पत्व न प्राप्नोति ? उच्यते-तर्हि बाहुतत्वात् पत्वमायः । 15

‘सुगः स्यसनि’ । २ । ३ । ६२ ॥ अम्यसोऽस्यदित्यत्राऽप्यव्ययीति वचनात्
‘वेपथर्गासुग०” इति प्राप्त निषिध्यत ।

‘रपृषर्णात् नो ण एकपदेऽनन्त्यस्यालुचटतवगदासान्तर’ । २ । ३ । ६३ ॥
ननु श्रवणमहस्य क्रियते यथा श्रवणमहस्ये रफ् लृकारमभ्य तु लोऽस्तीति इदृशादः, ततो
श्रवणेऽपि तन्मध्यम्यवस्थितरेफभ्रम गत्व भविष्यति, अत एव पाणिनिनाऽपि 20
रपाम्यामित्युक्तम्, उच्यते-न हि वर्णरूपा वणमहसन गृह्यन्त तद्विषयत्वाद् वण-
बुद्धरनुत्पादनाद्यथाहि-मांसं न विक्रयमिति सत्यपि निषय ग्राहो विक्रीयन्त, तत्र
मांसपुद्गेरभावात् । अथप्यम्यवधानाऽपीति-प्रसज्यप्रतिषेधादितरम्यवधानाऽपि भवति ।
पुष्पातीति-अत्र “वगस्य” इत्यननैव गत्व मिदं पकाग्रहण कपजमित्यादौ
व्यवहितार्थं तदर्थं च सत् परत्वात् “वगस्य” इति बाधित्या पत्व प्रथयति । नुमि- 25
नेभिरिति द्विःप्रयोगो द्विर्यवनमित्याभयजाद्विषयम्यमित्यर्थः । विरलनति-विपृषा-

श्रमे "श्रुत्" इति निपातनात्, विसृजे । ऋषीणामित्यादौ दीप्तरूपे स्यादिति च
कृत्यम् उपसृक्तमपि णत्वमसिद्धं भवति ।

‘पूषपदस्थात् नाम्न्यगः’ । २ । ३ । ३४ ॥ सामर्प्यादिति-अयमर्थः रुदेन पूषपदस्थत्वेन उच्यते इमांश्चिप्यत्, तदन्तरणं तस्याऽसम्भवात्तच्च नकारस्य विशेषणम् ।

5 पुष्पजन्दाति-पुष्पश्च पुष्पजन्तास्यपि पुष्पाणि नन्दयति अण्, ङी, पुष्पजन्दी आधायाः ।
 वत्सश्रयमकल्पयैर्निमित्तस्य, दिगम्बरस्य तु यापान्त्यः, स च न शिष्टसम्मत्तः । बाधो
 यस्य -वदस्येय तस्यवमण् ङीः । उद्धितस्वरे " इति पुत्रभिषेधः । श्रमयनमिति-
 द्विधादिषु श्रमयनपाठादथ यत्त्वनिषेध सिद्धे किमप्य इत्यनेन । सत्यम्, अबाधकान्य-
 पि शापकानि भवन्ति । उत्तरपदमम्बन्धी नकारो न भवतीति-" प्रत्यय प्रकृत्यादेः "
 10 इति न्यायात् । पूर्वेष्वेव यत्त्वमिति-ननु पूर्वेषांऽपि कथं यतः स्वरपदभ्यस्याऽन्तर्बर्हिनी
 विमक्तिमाभित्य पदस्यमस्ति, तत्स्थित्वात्त्रेकस्य यत्स्थकपदत्वाभावादिति । अत्रोप्यते-
 यत्र द्वावपि निमित्तनिमित्तिनायकपदस्य व्यभिचारस्तत्र यत्त्वाभाव इह तु रक्तस्य
 व्यभिचारेऽपि नकारस्त्यैकपदस्यत्वाव्यभिचारः । यद्वा सित्त्ववेति नियमेनायनम्प्रत्यवे
 स्वरपदभ्यस्य पदस्यस्य निरस्तत्वात् पूर्वेषु भवत्यथ । मनोहरा-वृद्धविशेषाः ।

15 ' निष्प्राप्तेऽन्तःस्वविरकादर्पाद्गणशरधुप्लक्षणीयूक्षाम्यो घनस्य ' । २ ।
३ । ६६ ॥ निष्प्राप्तेऽन्तरो नौपभिवचना नाऽपि इष्टवचनाः तेभ्यः संज्ञायां कोटरादि
नियमेन व्यावर्धितत्वादप्राप्तं ज्ञत्वं विधीयते । असंज्ञायामप्येकपदत्वामादावप्राप्त
मय । इष्टुद्वरध्वन्वौपभिवचनौ शेषा इष्टवचनास्तथा संज्ञायां कोटरादिनियमेन
गत्वस्य व्यावर्धितत्वाद्युचरणाऽप्राप्तं विध्यर्थं, असंज्ञायां तुचरणं विकल्पे प्राप्तिनिष्ठा-
१० धम् । काश्यपवर्धमिति-काश्यपशब्दो इष्टविशेषवाची अष्ट्युत्पन्नाऽधवा कृष्यते " संस्तु-
पान्त्य " इति क आनि धमवर्धमिणोरभेदोपचारात् काश्यपगुणयुक्ता इष्टाऽपि काश्यः ।
पीयुषति-पीयुषाशब्दो ग्राह्यावर्धमो ग्राह्याभिदधो वा । पीयूच क्विपि पीः पियं याति
" पीयूच० " इति कित्, पीर्यं धायति " जातो वा " इति डः ।

२५ 'द्वित्रिस्वरौषधिपृक्षेभ्यो नयाऽनिरिकादिभ्यः' । २ । ३ । १७ ॥ कोऽ
वचमिति-रुनाऽम्भमा उपान्त-क्लिपन्त "कैष" इति मायुः कनोद्भवन्तुऽम्भमा
यन्तऽधि वा । उवा वल्लीकङ्कोद्यादिका, गुरुमा इत्स्वस्कास्तरपा पदुकाऽपराः
कठम्पादय, एतद्युगाणुमरूप इय वीरुषः । उत्पलस्त्वय म्याषट-तवा गुरुमा-
स्तम्पा निडधवा वीरुष । पूर्णं विना कठमव यस्य स पश्यादिः कठी । पूर्णं च

कल बोपगच्छन्ति पुष्पफलोपगाः “ नैन्तो गमः० ” इति हे-बुधाः पुष्पफलोपगा इति । न बोमयमबोपगच्छन्ति त एव बुधा किं तर्हि ? यऽप्यन्यतरत् पुष्प कल बोप गच्छन्ति तेऽपि बुधा एव । तत्र वेतसादयः पुष्पमेव प्लवादयः फलमेवाऽऽप्रादय स्मयमप्युपगच्छन्ति । तत्र बुधो वनस्पतित्वमवकेष्टित्व च न व्यभिचरति । वनस्पतिवकेष्टी तु बुधत्व व्यभिचरति । यतः “ फली वनस्पतिर्बुधः फलव-व्यस्त्य 5 वकेष्टी ” इति । अत एव च वनस्पत्यादिग्रहणमकृत्वा बुधग्रहण कृत तदन्तर्गतस्याइन-स्पत्यादेरिति । विदारी-उपाधिश्च ।

‘ गिरिनद्यावीनाम् ’ । २ । ३ । ६८ ॥ तूर्यमाण इति-तूर्य मानमस्येति वाक्ये निमित्तनिमित्तिनोरेकपदस्थत्वाभावाद्प्राप्ते विकल्प । तूर्यतेस्त्वानद्विष्टे मागमे च “ तूर्यर्णा० ” इति नित्यं प्राप्ते । शिष्टादित्वादिति-अन्यथा बहुस्वरत्वात् प्रायो बहु 10 स्वरदिकण् स्यात् ।

‘ पानस्य भावकरणे ’ । २ । ३ । ६९ ॥ सौवीरपाणमिति-सौवीरेषु प्रायो मय बाहुलकादकञ् बाधित्वा मवेज् । सुवीरपाणमिदं वैस्वेवम् ” इति वा ।

‘ देशे ’ । २ । ३ । ७० ॥ योगविमामाश्रिति-अन्यथा ‘ पानस्य भावकरणदेशे ’ इति क्रियेत । तथाञ्च कर्मसाधनः पानशब्दो गृह्यते, भावकरणप्रधानस्य तु पूर्वेषु 15 विकल्प एव उद्गीतरा इति-उत्पत्ति इति “ स्वाधिम्यः कः ” वहीति किपि ऋषि गौरा दित्वाद् क्त्वावृष्टी नगरी तस्या नराः । गा-धारयः-गन्धारस्याऽपत्य इदमत्र इन् गान्धारिः राष्ट्रधर्मियसकराः ततो गा-धारीणां राजानः, गान्धारे राज्ञोऽपत्यानि वा “ गान्धारिसास्त्रेणाम्याम् ” ‘ धनऽनोऽऽवा० ” इति बहुवचसां सुप् । ननु धीर पापादय धम्वा मनुष्येषु वतन्ते । तत्सामानाधिकरण्यादुद्गीतरादयोऽपि तत्रैव 20 तत्कथमिह द्रष्टो गम्यत इत्याह-सास्त्र्यादित्यादि । अयमर्थः-उद्गीतरादयो हि धम्वाः संज्ञात्वेन पूर्वं ददेष्वेव प्रवृत्ताः पञ्चाशु तत्स्थानसम्प्र-धात् मनुष्येषु तेन मनुष्यामि धानेऽपि तत्र मनुष्यदृष्टामिधानं गम्यत, दाधीणां पानमिति-अत्र कथं पट्टी ।

‘ ग्रामाग्रात् नियः ’ । २ । ३ । ७१ ॥ ननु “ गतिकारक० ” इति न्यायादि भक्त्युत्पत्तेः प्रागेव समाप्त निमित्तनिमित्तिनोरेकपदस्थत्वात् ‘ एवमर्थः० ” इत्यननैव 25 मस्य सिद्धमेव किमनेनेति ? सत्यम्, नियमार्थं यदि नियो गत्वं स्थापना ग्रामाग्रादेव तेन सरनीमेपनीत्यादौ पूर्वेषांऽपि न भवति ।

‘वाद्याद्वाहनस्य’ । २ । ३ । ७२ ॥ योद्व्यं वाद्यमिति-बहोर्द्व्यं न्यायि
वाद्य बहनादितिवादि तेन यद्यापि वाहन बहनाधेमिद्व्यादि वाद्यं नाऽऽरोपितं भवति
तदर्थं तु केनचनपक्षेनियत भूतलस्य तदापि भवत्येव ।

‘अतोऽहस्य’ । २ । ३ । ७३ ॥ दीर्घाद्धी श्रवणिति-दीर्घाद्धी, दीर्घाद्वा, दीर्घाद्वा
४ रूपप्रतिपत्त्यम् ।

‘ओत्तरपदान्तनस्यावेरयुषपकाहः’ । २ । ३ । ७५ ॥ प्राप्तप्राप्तविभाषेयम् ।
तथाहि-स्मिन्नितेषु प्रयोगेषु “गणिकारक०” इति न्यायात् स्याद्युत्पत्तेः प्राप्तेव समाप्त
इत्येकपदात्प्राप्ते व्याप्तीयत्वात्मा येषां तानि व्याप्तीयामाणि व्याप्तीयामानि वेत्तादिषु
त्वद्वितेनप्राप्ते । पाणिनिस्त्वप्राप्ते विभाषां मन्यते । सम्प्रतेऽपि बापोऽस्त्यनयोर्वापिवौ
10 व्रीहीणां बापिनापिति यदा क्रियते सदाऽप्राप्ते । अत्रोत्तरपदस्यान्तो नकारे न
भवतीति-किन्तु “प्रत्ययः प्रकृत्यादेः” इति न्यायेन गगमय इत्यस्य समुदावत्स्यैव ।
व्याप्ति-चतुराहीति अनयोर्मवेऽर्थेऽणविषये “सर्वास०” इत्यननाऽद् अहोदेस्य ।
मर्ममवाहिनापिति-मर्ममान् वाद्यत इत्येवंधीनौ ।

‘कर्मैकस्वरवति’ । २ । ३ । ७६ ॥ न चेदिति-सत्यपि त्रिवयानुवर्तने
15 प्रतिषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात् कवगवत्त्वात् पक्षस्यस्यैव प्रतिषेध इति । स्वर्गाकामिना
पिति-मुखेन पुष्पकर्ममिरर्ज्यत इति यत्र न्यक्कादित्वाद्दे तं कामयेते इत्येवंधीनौ ।
मोक्षकामिनापिति-मुष्पन्ते प्राधिनः कर्ममलकल्लहेनाऽप्येति ‘मौवावपनि०’ इति
से । निस्वार्थमिति-अयमर्थः “गणिकारक०” इति न्यायेन निमित्तनिमित्तिस्योरे
कपदस्वत्वाद् रेपुवर्णा०” इति नित्य प्राप्त चोत्तर०” इति विकल्पित पुनर-
20 नेन नित्य विधीयते इत्यर्थः ।

‘अनुरूपसर्गान्तरो णक्षिनुमीमानेः’ । २ । ३ । ७७ ॥ हिनुमीनानिब्रह्म
वात् समानस्याऽसम्भवात् पूर्वपदस्यादित्यस्य निश्चयावधिषेधोपसर्गात् वात्पितिः ।
हिनुमीनप्रादण इति-अथ प्रहिणोति प्रमीषीत इत्यत्र गुणे ईकार च कृते हिनुमीने-
त्येतदुपविरहात् स्वाप्तीयस्यस्याऽप्यसद्विधौ स्वरस्य स्थानिषद्भावप्रतिषेधत् कव व
25 त्पित्याह-विकृतस्याऽपीति । प्रवपानि मांसानीति-उप्यत इति यथा विषाद्यम् । अ-
नीत्यर्थवत इति-वपानीति समुदायस्याऽर्थवत्त्वादानीत्यस्य पृथगर्थाभावादनर्थक्यस्य-
पसमेत्वाभावात् । अत एव प्रवृद्धा इति विग्रहो वृत्तौ वर्धितः ।

‘ मयाः शाः ’ । २ । ३ । ७८ ॥ प्रनष्ट इति-अत्र “ नैमोऽपुटि ” इति नाग
मस्य ‘ नो म्यञ्जेनस्व० ” इति लुक् । प्रनष्टपतीत्यादि-अत्र परेऽसदित्यन्तरङ्गत्वात् पूर्वं
कृतमपि प्लत्व पत्वादावसम्भात् प्लवे कृतऽप्येकद्वयविकृतस्याऽनन्यत्वात् प्राप्तमपि च इति
वचनात् साध्याच्छकारान्तत्वाभावात् निवर्त्यते ।

‘ नेङ्गादापतपदनवगवषपीवहीषामूषिगयातिषातित्रातिप्सातिस्पति ८
इन्तिवेग्वौ ’ । २ । ३ । ७९ ॥ न मातीत्यादि-नन्वेर्षा मारूपामावाद्गृहणा-
द्यङ्गुपि कृतः । उच्यते-“ मिग्मिभोऽल्लवति ” इत्यनेनाऽऽत्वविधानात् । नाऽप्यु
पन्वनार्थे इति-यया रीत्या धातुपाठे माकृत्वपाठि तद्रीत्या यदि छत्रेऽपि क्रियेत त-
दाऽप्युप-वार्थः स्यात् । अत्र तु विज्ञेयं ककारप्लोपलक्षितो मा इति । ननु “ सप्तम्या
निर्दिष्टे पूर्वस्य ” तच्चाऽनन्तरस्य न व्यवहितस्येति न्यायात् प्रण्यास्पतीत्यादावाका 10
व्यवधाने न प्राप्नोतीत्याह-आका व्यवधानेऽपीति-अथमर्थः ‘ ईदन्तरे० ” इति य
त्विनेपेक्षकस्य आको वर्जनादाका व्यवधानेऽपि भवति ।

‘ अकस्माद्यपान्ते पाठे वा ’ । २ । ३ । ८० ॥ अत्राऽकस्मादियान्त इति
सिद्धे नञ्द्वय मुलार्थः, नञ्द्वये हि भति कस्मादेः पान्तस्य च वचनं प्रतीयते । एक-
स्मिन्सु कस्मादः किंविच्छिष्टस्य पान्तस्येति प्रतीतिः स्यात् । असम्भवात् न भविष्यतीति 15
न वाच्यम् । कपद्विपत्वादावेव विषस्याऽपि वर्जनात् । सौत्रेषु पाठ्यदिति-ननु स्त-
म्भेर्चातुष्यपाठात् कथं पाठविषयत्वं ? उच्यते-सूत्राणां सूत्रमेव धातुपदस्य । प्रनिवे-
ष्टेति-‘ विद्यत् ’ प्रवेशने, इत्यस्य रूपम् ।

‘ द्वित्वेऽप्यन्तेऽप्यनितेः परेस्तु वा ’ । २ । ३ । ८१ ॥ प्राणिनिपतीत्यादौ
इयोरप्यननैव यस्य द्वित्व इति वचनात् । इ प्राप्त ।-अन्तं नोऽऽमन्त्रे ” इति न 20
लोपप्रतिषेधात् नान्तत्वं सम्भवतीत्यामन्त्रे दर्शितम् । ननु द्वित्वेऽपि कृतऽन्तेऽपीति
वचनादन्तेऽपि छम्भावनन्तेऽपि भविष्यति किं द्वित्वेऽपीत्यनेन ? नैषम्, द्वित्वऽपीत्य
स्याऽभावे प्राणिनिपतीत्यत्र प्रथमनकारेऽन्तेऽपीत्यस्य चरितार्थत्वाद्वितीयनकारस्य
वृत्तं न स्यात् । टपरोप व्यवधानात् । अन्तेऽपीत्यत्रापि छम्भाभावे द्वित्वेऽप्यन्त एव
स्यादिति । ननु द्वित्वे सत्यन्तस्थो नकारः कः सम्भवति ? उच्यते-प्राणितः सनि 25
प्राणिनिपन्तं प्रयुङ्क्त णिगि अलोपः किपि प्राणिनिपमाचष्ट णिगि पुनः व्यन्तैवस्व
यरे ” इत्यनेन इति लोपः किपि इ प्राणिण् ? इत्यादायाम-व्यत्वाच्च न लोपा
भावे प्राणिनिपन्तीत्याद्यनन्तऽपि ।

‘हमः’ । २ । ३ । ८२ ॥ प्रञ्जन्तीत्यादौ हन् इत्युच्यमानोऽभ्येकदेशविकृतस्याञ्ज-
न्यत्वात् पत्वं प्राप्नोतीत्याह-हनोऽभीति ।

‘यमि वा’ । २ । ३ । ८३ ॥ पूर्वेष्व नित्य प्राप्ते विकृत्यार्थम् ।

‘निस्रनिक्षनिन्यः कृति वा’ । २ । ३ । ८४ ॥ नित्यं भवतीति-“अदु-
५ पसर्गा ” इत्यनेन द्रष्टव्यः । योपदेशत्वात् “अदुर्लभसर्गा” इत्यनेन गतिकारकस्य-
क्षानामिति न्यायादविमर्शयन्तैः कृदन्तैः सह प्राचीनां समासे सति निमित्तनिमित्ति-
नोरेकपदस्यत्वात् ‘रपृषणा०” इत्यनेन वा नित्य पत्वे प्राप्त विकृत्यार्थमिदम् ।

‘स्वरात्’ । २ । ३ । ८५ ॥ “गतिकारक०” इतिन्यायात् ‘रपृषणा’ इति सिद्ध-
मेव किन्तु प्रयायिणी परियायिणादित्यत्र “योचरे०” इति वा अर्थं स्यात्तन्निवृत्त्यर्थ-
१० मिदमारम्यते । कृद्विषयस्येति-कृतीति विषयसप्तमीय न निमित्तसप्तमी । तस्मां हि
स्वरात् परस्य घातोर्नस्य कृत्विमिषे अत्यमिति सूत्रार्थः स्यात् । न चैतदसम्भवाच्च
मधिष्यतीति वाच्यम्, प्रेञ्जनमित्वादावेवविधम्याऽपि दधनात् । तथा च सति न
स्यापूम् इत्यादि प्रतिषेधेऽर्थकः प्राप्तेरमात्राभिहि स्यादीनां कृति निमित्तभूते स्वरा-
त्परो घातुनकारोऽस्ति येन प्राप्तौ प्रतिषेधोऽर्थवान् स्यादिति स्वरादिति कृत्कारस्य
१५ विशेषण, न “अदुर्लभसर्गात्पर ” इत्यस्य घातोर्वा “वेद्येन्दोऽयमहम्” इति
प्रतिषेधादवन हि प्राप्तस्य स प्रतिषेधः । न चाऽन्तःशब्दो घातुर्वा स्वरात्तो वा येन
प्रतिषेधोऽर्थवान् स्यादिति । उपसमविधपक्षे प्रत्यय इत्यत्राऽपि स्यात् । कृद्विशेषणमपि
न । तस्मिन्नपि कृतं कृतो यः स्वरात्ततः परस्य नकारस्येति स्थितं प्रयायीपमित्यादौ
प्राप्तिः । प्रहीण इत्यादौ न स्यादिति । प्रकृत्युच्यमानमिति-वर्धकद्वयस्य वर्धप्रदयन
२० प्रदहनात् सप्तदायम्यापारे चाऽवयवस्याऽपि स्वम्यापारानुष्फेदेन व्यापारात् छन्दारे
उच्चार्यमाद्यं तदवयवस्य लकारस्याऽप्युच्चारणमित्यल्लभ्यते प्रवर्तत एव ।

‘नाम्पावेरेण न’ । २ । ३ । ८६ ॥ प्रेञ्जनमित्यादौ योचरेति नामयस्य विकृत्यो
नाम्नामिति बहुवचनन बाधितत्वात् ।

‘व्यञ्जनावेर्नाम्युपात्मात्वा’ । २ । ३ । ८७ ॥ दुर्गहन इति-दुर्लभत्वेऽन्-
२५ नाऽस्मिन् वा ‘केरणापारे” अनद् दुर्लभतीति नन्वादिभ्यो वा-दुर्गहन इत्यत्र
“गोहः स्वरे ऊत् ।

‘जेर्वा’ । २ । ३ । ८८ ॥ द्वेभ्यस्त्विति-नागमरहितेभ्यः ।

‘ निर्विण्णः ’ । २ । ३ । ८९ ॥ गतिकारकेतिन्यायात् “ रैपवर्णो ” इति
सेदमेव किमनन ? सत्यम्, अनेन न्यायेन निर्विण्णवानित्यत्राऽपि स्यात् तन्निवृत्त्यर्थ-
मेवम् । एते त्रयोऽपि पातूनामेवकाथेत्वाद्वाैराग्यं वर्तन्ते । निर्विण्ण इति-विद्वद्वा ने
इत्यस्य सेदत्वात् । अतश्चेति व्याख्यायां वाऽप्राप्तौ कनकारस्य कर्त्तव्यं निपात्यते,
पातुनकारस्य तु “ रैवर्गस्य ” इति ।

8

‘ न कयापूग्भूमाकमगमप्यायवेपो जेम् ’ । २ । ३ । ९० ॥ स्या इति
निरनुबन्धोपादानं कयादेष्टस्य कयाक् प्रथम इत्यस्य च परिग्रहार्थम् । नित्यमिति-
“ स्यात् ” इत्यनेन । वेपो विकल्पनेति- ‘ केवचनादेनौमुपा० ” इत्यनेन व्यन्तेभ्य
वेति-“ वेर्वा ” इत्यनेन ।

‘ वेष्टोऽन्तरोऽप्यनहनः ’ । २ । ३ । ९१ ॥ स्वरादिति इन इति च यपासंख्य 10
प्राप्ते प्रतिषेधः । अन्तर्षण इति-इनोऽन्तर्षणम् ॥ इत्यतन्तो निपात्यते । वाही
केयु देष्टविषयस्यैव संज्ञा । प्रायणोदस्य इति-इदु, इण्क् वा, प्रेयतेऽस्मिभित्यनदि
“ स्वरत् ” इति भावे । अपतौ तु “ रैपवर्गस्याऽपौ ” इति कृत्व स्यात् ।

‘ पात् पवे ’ । २ । ३ । ९२ ॥ सर्पिष्यानमिति-नन्वत्र पकाराभित मा भूष्यत्
सर्पिस्परकाभितं कथं नहि ? उच्यते-यत्रोत्पद्यमानस्य यत्वस्य निमित्तद्वयं भवति तत्र 15
प्रत्यासत्याऽनन्तरमेव गृह्यत इति । सर्पिष्कथेति-सर्पिष्कापतीति सर्पिम्, अम् का पातुः
अप्रे इति स्थितं क इत्यस्याऽपिमक्यन्तत्वात् पदत्वाभावा इति नाऽनेनत्वप्रतिषेधः ।
ननु उत्तरपदमपि पदमुच्यते यथा वेष्टोऽन्तर्षणम् ” इत्यत्र पदे इत्युक्तमपि उत्तरपदे
इति वृत्तिगता व्याख्यातम्, तद्वदिहाऽपि पद इत्युक्तं उत्तरपदमपि उच्यते तत्कथं
सर्पिष्कथेत्यत्र व्याख्यातिः, सत्यम्; ‘ नाऽनिष्ठायां धातुप्रवृत्तिः ’ इतिन्यायादेवविष 20
व्याख्यानं न सर्वत्राऽपि युक्तं कित्त्वभिप्रेतसिद्धये कथिदेव । यदा तु कुरिसतायवे
कप् उदा निर्विषादमेव ।

‘ पवेऽन्तरेऽनात्यतद्विते ’ । २ । ३ । ९३ ॥ चतुस्त्रयोणेन-अत्र ‘ केव 25
र्गो ” इति प्राप्त निविण्यत । मापकुम्भस्य वापः मापस्य कुम्भवाप इत्यस्मिन्मा वा
क्ये “ इत्युच्यतेऽस्य ” इति पदसंज्ञानिषेधऽपि मूलपूर्वकं पदत्वमाभीयते । कवर्गेक-
स्वरवतीति-कवर्गमिनेन विज्ञानविहितत्वात् तु कौर्षर ” इति विकल्पः ।

‘ शुम्नाहीनाम् ’ । २ । ३ । ९४ ॥ शुम्नति लुप्तविषुनिर्देशेन वातुग्रहणं न तु

यद्वृत्तिनिवृत्त्यर्थम् । अनुबन्धनिर्देशे हि धोमजमित्यत्राऽपि स्यात् । एवं वृत्तुत इत्यत्राऽपि । यद्येवं तर्हि धुम्नीत इत्यादौ जस्यद्यास्यस्य परेऽस्यप्राप्तीकारादौ कृते धुम्नेति-रूपाभावात् प्राप्तोति ? उच्यते-स्वरादेशस्य स्वानिवृत्त्यानादकदेशविकृतस्याजन्यत्वाद्वा मपिप्यतीत्यदोषः । बहुवचनेन चाऽस्याऽऽकृतिगणता द्योत्यते । तेनाऽप्यो-
 5 ऽप्यविहितस्य धोमजस्यप्रतिषेधः धुम्नादिषु वृत्त्यप्यस्तन धनदवाचकनरपाहनशब्दस्य न भवत्यम् । नूनमित्येक इति-अविमर्शको निर्देशः । अकारान्तस्त्वयं ज्ञातव्यः ।

‘ पाठ घात्वावेर्णो नः ’ । २ । ३ । ९७ ॥ नन्वादिग्रहण किमर्थं तन्तरेषां घाऽपि धोपदेशस्य लक्षणत्वं न मपिप्यति, अन्यथा मनिष्यत्वं पठ्यते ? नैवम् ; चापदे-
 10 शस्य । ‘ अर्द्धवचनौ ’ इति शब्दं फलमस्ति, तथास्युपसर्गपूर्वस्य प्रमथति अन्यत्र तु मनतीति स्यादित्यादिग्रहण कर्तव्यमेव । पाठ इति किमिति-पाठ इत्यनेन घात्पदे-
 शस्य ग्रहणाभ्यां कारीयतेरनुपदेशाश्रयत्वाभावात् । अथैतं नादप एव पठ्यन्तां तथा च सति नदमारम्भस्य भवतीत्याह-धोपदेशमेति-एवमुच्यते च पोषदश्रपि ।

‘ पः सोऽप्यष्टैषिष्वप्पः ’ । २ । ३ । ९८ ॥ नन्वादिग्रहणदरित्यपि काराभावेऽपि पाठबलादत्र लपतीत्यादौ पत्वं न मपिप्यति किं तन्नति ? सत्यं, परोक्षावाहविकृत-
 15 त्वात् सस्य पत्वं व्यतुष्टुरित्यत्र फलम् ।

‘ ऋरल्लं कृपोऽकृपीटादिषु ’ । २ । ३ । ९९ ॥ ‘ रूपदोमन्मत्स्य ’ इत्यत्र ऋर्द्धितस्य प्लुतत्वं वदन् स्वरद्वारेणैव सिद्धे पुनरपि यत् लकारग्रहणं करोति त्वेव बोधयति ऋत्प्रतिषेधे लृतोऽपि प्रतिषेधप्रसङ्ग इति ‘ ऋकारापदिष्टं ऋर्द्धं लृकारस्वा-
 20 पीति ’ । यचीकृत्पत् अत्र कैदवजस्य, “ कैतोऽयं ” अतीकृष्यत इत्यत्र “ रिरो ये कृषि ” इति सिद्धम् ।

‘ ओ यकि ’ । २ । ३ । १०१ ॥ निवृत्तिरित्यत इति-अत्र म्भादेशस्तिपस्य परे लक्ष्येऽस्यम् । यदेव नाऽस्तीति-‘ न गृणाद्यमवयवः इति निषेधात् ।

‘ नवा स्वर ’ । २ । ३ । १०२ ॥ निमान्यत इति-अत्र निपूर्वाद्भूतो औ इदौ लृकारो लिङोपदेशमप्राप्तौ नित्यत्वात् पूर्वं लिङोपः । न च ‘ प्रत्ययलोप प्रत्ययलङ्घ-
 35 नम् ’ इतिन्यायन लृत्स्याऽपि प्राप्तौ तस्याऽपि नित्यत्वं वर्णाश्रये प्रत्ययलङ्घनस्य प्रतिषेधात् ।

‘ म्भक्तिवादीनां वदतः साः ’ । २ । ३ । १०४ ॥ अर्थेर्वाद्भुतकृत् किञ्चन

त्यमे अफिडः । अचरेष क कुत्सादौ क शतकः । तृपौ च “सेष्णीकास्तीक०” इति त-
 र्परिकं । कपिरलब्धात् क-कपिरकं । नञपूर्वाद्वातेः ‘गेमिबमि०” इति बहुवचनात् कि-
 त्यपि अरसु । डिसेः समानार्थात् रिसेर्मिदायकि रेसा । बडेः सौत्रात् “ईमृगुसठि०”
 इति अमे गौरादिभ्यां च नञमी । बडेः सौत्रात् “कुञ्जिर्मेनि०” इति किञ्चि वडिचं ।
 डिभिर्मिति ध्वनिमत्तरीति ‘कंभित्’ इति हे डिभिर्मः ।

5

‘अपादीनां पो षः’ । २ । ३ । १०५ ॥ विन्तुञ्जी “विष्टपोछप०” इति ।
 तृतीयं विष्टपं प्राप्स्यान्निविष्टपमिति पठन्ति ।

इत्याचार्यभीष्टेमचन्द्रानुस्यूते शब्दानुशासनेऽवचूरिकायां
 तृतीयः पादः ॥

10

‘स्त्रियां हतोऽस्यस्त्रावेर्लीः’ । २ । ४ । १ ॥ अतिराङ्गीति-युजितो राज्ञा
 की वेदतिराङ्गीति । “पूजास्त्रावेः०” इति समासान्तप्रतिषेधः । राज्ञानमतिरान्तेत्यपि
 कृते समासान्तविधेरनित्यत्वमिति काञ्चिका ।

‘अघातुहदितः’ । २ । ४ । २ ॥ योमदादिष्वोऽप्युदिविति-अथयवधर्म्यं
 समुदायोऽपि व्यपदिश्यते-अत्राऽथयव उदित, उद्धर्म्यं समुदायोऽपीत्यर्थः । मुकभित्स्यादि
 “स्महयोः” इत्यत्र महत्साहचर्यात् किमन्तस्य कसो न ग्रहणमित्यर्थस्य ज्ञापित
 स्वात्मन न दीर्घः । प्रत्ययस्योदित्वादिति-अत्रादेरित्यत्राऽऽहतिव्याख्यानेन तदन्तस्य
 ग्रहणे सिद्धे यदिर्द व्याख्याने तदुत्पत्त्यन्तरस्यापि दर्शनार्थम् । यत एकस्यापि
 साध्यस्य सिद्ध्यर्थं बहुयोऽपि मुक्तय उपन्यस्यन्ते ।

15

‘अत्राः’ । २ । ४ । ३ ॥ अत्रा इति कुतनलोपामावस्य घातुरूपस्याऽभेर्निर्देश-
 स्तेनाऽर्थाविवक्षये नलोपामावे उदविषद्यमे लोपेऽपि कीः सिद्धः । अथ इति निर्देशे
 तु ‘अेषू प्राणीयेभ्य’ इतिनत् कुतनलोपस्यैव स्यात् । इत्थ च प्राञ्जीप्रत्यञ्जीत्यादौ
 कीर्नाऽऽगच्छेत् ।

20

‘णस्वराऽधोपाङ्गनोरञ्ज’ । २ । ४ । ४ ॥ ननु ‘निरनुबन्धग्रहणे न घातुप-ध-
 कस्य’ इति कनिष्कनिषोर्ग्रहण न प्रामोति ? उच्यते-‘निरनुबन्धग्रहणे कपित्साजुष-धस्य
 ग्रहणम्’ इति न्यायात् न दोषः । वनोऽन्तस्वेति-ननु प्रत्ययस्येति सर्वस्यापि प्रामोति

25

तत्कथमुक्तमन्तयेति ? सरयस्, वात् नृबन् इति कृते मविष्यति । अतिशुनीति-
 पुत्रितः माप्रतिष्ठा स्त्री वेदतिशुनी । नियमार्थमिति-अस्वराधोपादेशे वनो कीर्तयति ।
 तेन सह युद्धेत्यादौ पूर्वेषामपि न भवति । विपरीतनियमस्तु “ क्षिपां वृषो० ”
 इत्यस्याऽऽश्मन्मात् न । विपरीतनियमे हि राक्षसीत्यादौ स्वरान् परस्परं नकारस्याऽवस्थानात्
 ७ “ क्षिपां वृषो० ” इत्यनेन कीर्तयति ।

“ वा बहुवीहः ” । २ । ४ । ५ ॥ बहुमेकहस्वरीति-अन्ये वन्त्रगोम्यावो
 “ गोपाम्भवतः इति प्रतिषेधमिच्छन्ता बहुमेकहस्वेत्येव कथयन्ति, स्वमते तु व्य-
 क्त्या सूत्रस्य प्रवृत्तनाम निषेधः ।

‘ ऊष्णः ’ । २ । ४ । ७ ॥ ऊष्णित्यादेश इति-अयमर्थः, यदि समासान्तविधौ,
 10 ऊष्णित्यादेश न कर्षात् किन्तु न इत्येव उदाज्जो वेत्यनेन विकृत्या स्यात् तु “ क्षिपो
 वृषो० ” इत्यनेन नित्यं कीरिति । पञ्चकुण्डोपेति-ननु तुषाः पित्वात् ‘ क्यम्माणि ’
 इत्यनेन पुनर्भाषः कथं न भवति ? नैवसु, “ क्षिपामूषसोऽन् ” इत्यत्र क्षिपां विषये
 व्याख्यानात् । विषयव्याख्यानं हि निर्निमित्तकार्यम् । ततो यदि पुनर्भाषोऽभिप्रेतः
 स्यात्तदा क्यामूषसोऽनिति सन्नेमिचिक्रमेव कर्षात् । ननु क्यामिति कृते कीरपि
 15 कथम् ? उच्यते-तदा गौरादौ पठयेत् । निमित्तव्याख्याने हि “ मूत्तैः वीहैः ”
 इकमि तन्तुपि “ वीहैः ” इति कीनिवृद्धौ तथिमिचिक्रसमासान्तस्याऽपि निवृत्तिः
 प्राप्नोति । ततश्च पञ्चकुण्डोपा इति विमर्शान्तं रूपं प्राप्नुयादिति समासान्तविधौ
 सन्निमित्तक आदेशो नाङ्कारि ।

‘ अशिषो ’ । २ । ४ । ८ ॥ ननु ऊष्णध्वस्याऽद्विधुध्वस्य च बहु
 20 ग्रीहिविशेषपत्वेन समानाद्यत्वादेकयोग एव क्रियताम् ? उच्यते-बहुवीहावप्युष्ण इति
 तदन्तरं विधिः, अशिषोरिति च स्वरूपस्येति योयमिमाणाः ।

‘ संकपादेर्हायनाद्भवति ’ । २ । ४ । ९ ॥ इकमि तन्तुपि चेति-“ वर्य-
 काशेभ्यः इत्यस्म । अकृतामिप्रायणेवमुक्तम् । तन्त्रोपोतस्तु वृत्तहायनसम्बन्धस्य कश्च-
 30 दाचकत्वामाये एव कृत् ” इत्यनेनाप्येवेष्टति ।

‘ नोपान्त्यवतः ’ । २ । ४ । ११ ॥ उपान्त्यवतो नाऽस्तीति-“ वं वन्त्य
 संयोगात् ” इति निषेधनस्यर्थः । क्षिपां वृष इत्यस्यापीति-अन्यथाज्जोऽनुपान्त्य
 वतो वेत्येकयोगः क्रियेत । अतिपर्वणीत्यत्र अन्तुत्पत्तिपश्चादभयमात् पर्वण्यपोष ”

इति की रम्य न भवति, किन्तु नान्तत्वात् “ खिंयां नृवो० ” इत्यनेन । सवष्टिनीति-
अत्रेदः कश् प्राप्तः, “ सवष्टुस्ययोगे ” इति निषिध्यते ।

‘ मनः ’ । २ । ४ । १४ ॥ कीर्न भवतीति-बहुग्रीहौ भवन्तेऽप्यन्तद्वारा कीर्न-
वत्येव । यथा ‘ वातु प्रदानोचितभूरिषाम्नी ’ इति । अतिमहिमेत्यप्राप्तिकान्तो
महिमा यथेति बहुग्रीहौ-“ अनो वा ” इत्यस्य “ मनः ” इत्यस्य च द्वयोरन्यत्र ४
चरितार्थत्वात् परत्वात् प्राप्तमपि प्रतिपक्षं बाधित्वा विशेषविहितत्वादनो वेति विकल्प
एव । योगविभाषादिति-न मन्नुपान्त्यबहुभ्यामित्येवैकत्वात् ।

‘ तान्म्यां बाधित्वा ’ । २ । ४ । १५ ॥ पूर्वाभ्यामिति-“ मनः ”, “ नोर्षाभ्या
मतः ” इत्येवाभ्याम् । “ महस्वयोगाय महामहिम्नामाराधनीं तां नृपदेवतानाम् ।
वातु प्रदानोचितभूरिषाम्नीधृपागतः सिद्धिभिर्वाऽस्मि विष्णुम् ” ॥ १ ॥ किरा० ३ 10
स्रो २३ । त्रैकूप्यमिति-“ वो बहुग्रीहो ” इति वचनात् वनन्तस्याऽपि त्रैकूप्यं तेन
सुधीवे सुधीवानौ सुधीवयौ ।

‘ अज्जादेः ’ । २ । ४ । १६ ॥ विपूर्णाच्छातेः के विहातेति न्यासः । पूर्वापहा-
पेति-अपहृयतेऽस्यामनया वा “ कैरणाऽऽचारे ” अनद । अपहानशब्दोऽपि दिवुद्वारेण
कीप्रत्ययाच्चावार्थमज्जादौ द्रष्टव्यस्तेन पूर्वा च साज्यहाना चेति आपन्तेन वाक्यं 15
कार्यम् । क्रियाशब्दत्वाच्चेति “ पूर्वपक्त्वा० ” इति वक्ष्यामः । नामप्रक्षेपे न तदन्तस्येति
न्यायादज्जाद्यन्तादायः प्राप्तिरेव नाऽस्ति किमाहुषिभ्यामप्यानेनत्याह-अत एव चेति ।

‘ अक्षि पादः पात्पवे ’ । २ । ४ । १७ ॥ ननु अक्षि पादो वा क्रियताम् ।
अक्षि अभिषेपायां वाप् भवतीति सूत्रार्थः, न; विकल्पपक्षे अक्ष्यभिषेपायामपि
“ वा पादः ” इति कीः स्यात् । ‘ वा पादः ’ इति प्राप्तेऽप्यमारम्यते । 20

‘ आत् ’ । २ । ४ । १८ ॥ ननु वासेत्यादीनामनेकस्तिङ्गानां यः स इत्यादा-
वकारान्तप्रयोगदर्शनादकारान्तत्वनिर्णयादस्तु तत् आप्, सट्टादीनां तु नित्यं स्त्रियां
वर्तमानत्वादकारान्तप्रयोगादर्थनाचवनिष्पत्त्यात् कथं तेभ्य आधित्याशङ्क्याऽऽह-सट्टा
दीनामिति । उपदेष्टाच्चेति-यथकारान्तो न स्यात्ततो नाऽऽबन्त इति तस्याऽऽशुद्वारेण
इत्सोऽपि न स्यादित्यर्थः । आदिति किमिति-अवर्णाविति क्रियतामित्यर्थः । सोमपा 25
कीति सोमं पिबतीति विष्, आदिति वचनात्प्राऽऽप्न भवति । ननु प्राऽप्राऽऽप्नमावा

माययोराकारभूतेस्तथैव विद्यमानत्वात् किं तदभावेन विनश्यतीति ? उच्यते-वापि सति ' दीपवयाम् " इति सेर्लोपः स्यात्तथा सोमपः कन्याः पश्येत्पत्र " सुगोलाऽप्यः " इति श्रुतिं लुङ् स्यात् ।

- ‘ गौराविभ्यो मुञ्चयान्कीः ’ । २ । ४ । ११ ॥ फलोऽग्निरेतस्य कुर्वादिद्विना-
 5 दीति ष्ये-काम्य ष्ये-स्ततो ऋषा ‘ व्यञ्जनात्तद्विषयः ” इति यलोपे माये फापी
 श्रेयी । अनङ्गाहीमार्थ इति अत्राङनङ्गाहीशब्दो व्यक्तौ प्रवर्तितो जातिवाचित्वे तु
 ‘ स्त्रीवाङ् की ” इत्यनेनैव पुनश्चिपेयः सिद्धः । ननु तथापि पृथिवीशब्दस्याङ्-
 हायवीशब्दस्य च स्वतः स्त्रीत्वा “ परतः स्त्री ” इति पुनश्चाद्यो न मविप्यति किम-
 र्थमनयोस्तथा पाठः ? उच्यते-नहि सप्रत्ययपाठस्य पुनश्चाद्यप्रतिपेय एव प्रयोजनं
 10 किन्तु तद्विवक्षोपे लुगमाद्योऽपि । तत्र कश्चिद्वयं कश्चिद्वेकं यथासम्भवसूहनीयं ।

- ‘ अणजेयेकण्ठमृत्स्नभृटिताम् ’ । २ । ४ । २० ॥ काम्पान् लविप्यामीति
 काम्पकावी “ कर्मणोऽण् ” पाणिनीयमिति-यच्चत पञ्चः ‘ वैमनि ” अन् सोऽस्याऽ-
 स्ति यपी तस्याऽपस्य इदं “ ईसोऽपत्ये ” अण् पाणिनस्याऽपस्य युवा “ भव इम् ” ।
 पाणिनिना प्रोक्त “ ऐनै मोके ” इति विषये कृत्ति ईप् ” इति इषो लुङ्, अन्यथा
 15 “ ईप्तेऽमः ” इति स्यात्ततो होरीयः । बहुकृमकारा नमरीति-अत्र बहवः कृम-
 कारा यस्यामिति कार्यम् । पदा तु बहुवचः कृमकार्षो यस्यामिति क्रियते, तदा
 “ भेभित्वदितः ” इति कचि बहुकृमकारीकेति भवति ।

‘ वयस्यमन्ये ’ । २ । ४ । २१ ॥ द्विवर्णा इत्यादि-हे वर्षे भूता “ भेभि-
 नि मूते ” इत्यः । उचानप्रवेति-उचानः क्षेते “ द्विभौविभ्यः ” अ ।

- ‘ द्विगोः समाहारात् ’ । २ । ४ । २२ ॥ सम्बमाहरवयेक्रीकार्थं समा-
 20 हारः । समाहारद्विगुसंज्ञेति-समाहारविशेषितेन द्विगुना नाम विद्विष्यते । अयमर्थः-
 समाहृतं विना पञ्च रात्रयः प्रिया अस्य पञ्चरात्रप्रिय इत्यादावपि कीः स्यात् । ननु
 इन्द्रसमाहारस्य इन्दैकस्तेति नपुंसकत्वविधानेन स्त्रीत्वामावात् समाहार इत्युक्तप्रति-
 द्विगोः समाहारविति उच्यते किं द्विगुप्रवचनेन ? अथोचराधर्मित्वपि न बाध्यम् ।
 25 तद्विवक्षोपे करणात्, नैषम् ; समाहारादित्युक्तौ समाहारान्तात् नाम्न इत्याद्यद्वेत् ।
 ततश्च वाक्स्वपमतिक्रान्ता अतिवाक्स्वपीति स्यात् । इष्टं वाऽतिवाक्स्ववेति ।

‘ परिमाणात्तद्वितलुप्ययिस्ताभितकम्पत्प्यात् ’ । २ । ४ । २३ ॥
 परिच्छिन्नक्रियाकरणमात्र परिमाण नह प्राद्य मानादित्यकरणवदित्याह-तथेति ।
 तदन्तादिति-अर्थे कार्यासम्भवात् । परिमाणवाची यः शब्दस्तदन्तादित्यर्थः । शिष्यत-
 त्यादि-“ स्रतायः ” इत्यस्य विधानसामर्थ्यात् न तुप् तस्य च विकल्पेन प्रवृत्तेः पक्षे
 “ संख्यावतेः० ” इति काः, ‘ अनैगन्धः प्लुप् ’ । द्विष्यति-“ वर्षपाद० ” इत ये ८
 तस्य विधानसामर्थ्यादित्यपि । ननु भिस्तादय उन्मानवचनास्तथाहि विस्तशब्दन
 पटिः पठ्यतान्युच्यन्त । आपितवद्येन तौलकम् । कम्पत्यशब्दनाऽप्युपापठ्यतम् ।
 तथाऽपरिमाणाद् कीप्रसङ्गाभावात् किं निषेधेन ? नैवमनकार्यानि हि नामानि भवन्ति,
 तत्र द्वेषविशेषे परिमाणाधान्यप्यतानि सन्ति, तदर्थं युज्यत एष निषेधः ।

‘ काण्डात् प्रमाणावक्षेत्रे ’ । २ । ४ । २४ ॥ शिष्यन्ति निवसन्त्युत्तानि 10
 बीनानि इदि वा गच्छन्त्यस्मिन्निति “ ह्येमा० ” इति त्रे क्षत्रम् । पौन्यहस्तप्रमाण
 काण्डम् । मत्तिग्रहण सद्धितार्थस्य स्त्रीत्वार्थम् । क्षेत्रसंश्लिष्टाभ्यामिति-यकाभ्यां का
 ण्डाभ्यां क्षेत्रं परिच्छिन्नं ते काण्ड अपि क्षेत्रसंश्लिष्टम् ।

‘ पुरुषाद् वा ’ । २ । ४ । २५ ॥ त्रिपुरुषीति-मात्रेण “ ईतिपुरुषादण् ” इत्यणो
 वा “ द्विगीः संज्ञये च ” इति तुप् । 15

‘ रेखतरोहिणाद् मे ’ । २ । ४ । २६ ॥ रस्यां जाता रेखतीति अत्र वाच्या ।
 ततो गौभोऽपि रसीदृष्टो नक्षत्रे वसते । ननु मौरादिभ्य इत्यतो ह्रस्वाधिकारे
 ह्रस्वादेश प्राप्नोति तत्कथमत्र गौणात् ? तस्यत-ह्रस्वाधिकारेऽपि काऽपि घाण्या
 ह्रस्वा काप्याभ्यां ह्रस्वा प्राधान्यं प्राप्यम् । अत्र वाचदाभ्यां ह्रस्वा प्राधान्यम् ।
 नक्षत्रलक्षणोऽर्थो यदि वाच्यो न भवत्, तदा कच तद्विशिष्टः कातो वाच्यः स्याद्वचना 20
 प्रकारेणेति । कप रोहिण्यशब्दस्यान्यथावात् कीन प्राप्नोतीत्या दृष्ट्वा । प्रकृत्यन्तर
 मिति-अर्थमेवम् प्रकृतिमद् इत्यर्थः ।

‘ मौलात्प्राण्यौपण्योः ’ । २ । ४ । २७ ॥ जातिद्वयादपि जातौ त्रिस्यस्त्री
 त्वाजातेरित्यप्राप्तजनैव स्त्रीः । य तु नीलः पट इत्याद्यन्तरेऽङ्गपर्यस्याऽपि दर्शनादनि
 त्यं स्त्रीत्वमप्युपगच्छन्ति, तेषां गुणद्वयस्यैवद्वयाहरणम्, जातिद्वयाणु “ जीते० ” 25
 इति स्त्रीः सिद्ध एष ।

‘ क्ताष नास्मि वा ’ । २ । ४ । २८ ॥ प्रवृद्धा पाज्जो विख्ना वेतीति-

अर्पकपनमिदं प्रवृद्धमाजसौ निष्पन्नम स्त्रीषेविति तु काय, अन्यथा गौपस्वामावाद्
'गोधाजस्रे०' इत्यप्रवृत्तौ विष्णुनष्टव्यस्याऽकारान्तस्याऽमावाद् जीन स्यात् ।

'केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्थकृतसुमङ्गलमेवजात्' । २ ।

४ । २९ ॥ केवलीति-केव्यते सम्पते केवलिमिति " केवलिङ्गिड० " इत्यलः ।

५ । मामकद्वन्द्वदिति-ननु कथं मामकग्रहण नियमार्थं शोभनो मामक्येऽस्याः सुमामके-
त्यप तदन्तविधेरिष्टस्वादिष्वर्थताऽप्युपपद्यत एव । विधिनिमगसम्भवे हि विधिरैव
न्यायस्त्वात् । सत्यामपि वा नियमार्थतायां विपरीतनियमः कस्मात् न भवति । मामक-
द्वन्द्वस्यैव नाम्नीति ? अत्रोच्यते-इह प्रकरणे तदन्तविधेरिष्टत्वेऽपि मुख्यधिकाराद्
मुख्यमामकद्वन्द्वान्ताम जीः । क्वत्तेरेव चैतैः संज्ञाप्रतीतिन स्वमुक्त्यतन्वैः । अत

१० एव क्वत्ता एव क्वत्तादय उदाहृता न क्वत्तमासा इत्युपपद्यत एव नियमार्थता ।
विपरीतनियमोऽपि न भवति । तथाहि-क्वत्तादीनामपि संज्ञायां जीर्निपस्तिताः स्यात् ।
यचनारम्भसामर्थ्यात् संज्ञाऽपि बोध्यतेति तेषां वैषम्यं स्यात् । यत्रोक्तनियमे तु न
किञ्चिन्नोपपद्यत इति । अपरीति-विपरीत्यपि परस्त्वस्य समासेऽपरी । मेवजीति-'मेव-
ग' मये, यत्रि मेपं भवति " कैषिन् " इति डे ।

१५ 'माजगोणमागस्थलकुण्डकासकुशाकाशुककटकचरात् पक्षावपन-
स्यूताकृत्रिमामग्रकृष्णायसीरिरसुभोगिकेषापाद्ये' । २ । ४ । ३० ॥ कुम्भीति,
इह कुम्भद्वन्द्वस्य जीविधान वित्तशर्ममेव । आतिवचनम् " कैते० " इत्यनेनैव
सिद्धत्वात् । कुम्भान्येति-काष्ठमयी तदाऽऽकृतिर्विख्याता । नागेति-न अयः "नकोदकः ।

'नवा क्षोणावेः' । २ । ४ । ३१ ॥ कुम्भीति-क्षोपनायामने न विकस्यो यौवा

२० तु गौरादिपाठात् नित्यं जीः । अरालद्वन्द्वो वक्रार्थोऽत्र द्रष्टव्यः, पधिविज्ञे तु गौरादौ ।
मरोर्ऋषज्जो मरुज अपिनिष्ठयो मरुज इति तु पाठान्तरम्, 'सृजेन्' मर्जने, विमन्ता
इति । अत एव पाठाद् रेफात् परतो दीध ऊरारागमे मरुज्जा स्नेहमृदाः किञ्च
तद्वृत्ता । कुम्भीति-फलस्य इन्द्रद्वन्द्वस्याऽप्रयोगात्तदन्तमुदाहरति ।

इतोऽस्तपथात्' । २ । ४ । ३२ ॥ अत्रतेर्मार्था, अमहोपचारेणाऽऽतीति

२५ अप्रिमाया अप्राप्तमपि धनयोगात् स्त्रीत्वम् । अङ्गुतिवापुप्रज्ञाऽग्निस्तेषां मार्थाऽमेहोप-
चारेण अङ्गुती । कपमिति-अत्राऽपि किप्रत्ययोऽस्तीत्याह्वयः । अन्येतिवति-
पाणिनः पूर्वे । 'ननु कुच्छपा उवाच' इति न्यायात् कदन्तम्यथेत्यनेनैवाऽऽति प्रमृती-

नामुणादीनां कीर्तयिष्यति, किं तेषां पृथगुपादानेन ? सत्यम्, सन्मते उणादीनामत्र
तिप्रभृतिभ्योऽप्यन्तानामेष भवति; तेनाज्जीत्यदिस्मादिषु कीर्तयिष्यति ।

‘पठतेः’ । २ । ४ । ३३ ॥ पादाभ्यां हन्यत “अभाविभ्याः”, “विभेहति०”
पदादेशः ।

‘घाप्तेः घास्ते’ । २ । ४ । ४ । ३३ ॥ अकिञ्चनस्य उभयत्वावस्थयत्वादिति 5
प्रतिषेधे घाप्ते अक्षपादिनो विकल्प आरभ्यत एव ।

‘स्वरानुतो गुणावम्बरो’ । २ । ४ । ३५ ॥ अर्थे कार्यासिद्धमवाहुत इत्या-
दिविशेषणयोगाधोपपत्त्यागुणवचनः शब्दो गुण इत्युच्यते । स्त्रीत्वायोगादिति—उक्ता-
रन्तस्य पुस्तकविधानादित्यर्थः । यद्यपि महत्त्वरूपस्याज्जाद्यगुणस्याऽप्येतीति विशेषण
न घटते, तथाप्यात्रादिस्थितनीकादिगुणस्य घटमानक सर्वस्यापि विशेषण भवति; 10
यथा—कल्पविशेषोऽन्त्रक इति विशेषणं चिह्नं कृतं चन्द्रकोज्य गौरिति, पद्माङ्गोस
सूहेऽपि चन्द्रकोज्यमित्युच्यते तथाज्जापि भविष्यति ।

‘इयतैतद्हरितभरतरोरिताव् वर्णोत्तो नञ्’ । २ । ४ । ३६ ॥ वाङ्मिकार
प्रधानत्वाद् प्रत्ययविधिनैव सम्बध्यते ।

‘असह्यन्त्रविद्यमानपूर्वपदात्स्वाङ्गावकोऽाविभ्याः’ । २ । ४ । ३८ ॥ 15
सह्यन्त्रविद्यमानशब्दानां पूर्वपदरूपानां वज्रनात् मध्यपदेन स्वाङ्गस्य व्यवधानादपि
कीप्रतिषेधो यथा विद्यमान कस्यापि हस्त पस्याः सा विद्यमानकस्याप्युल्लेखेति ।

‘नासिकोवरोष्ठजङ्घावन्तकर्णचृङ्गाङ्गनाभकण्ठात्’ । २ । ४ । ३९ ॥
सह नासिकेति—सहस्य सो विकल्पन भवतीत्यत्र न ।

‘नञ्मुक्तावन्मिन्’ । २ । ४ । ४० ॥ संज्ञाशब्दा एते इति, न तु 20
योगिका इत्यर्थः ।

‘पुच्छात्’ । २ । ४ । ४१ ॥ नासिकादिनियमात् निहृत्वा वचनम्, यद्येव
नासिकादि छत्र एव कृतो न पठ्यते, किमर्थं पृथगुचिष्यत इति ? उच्यते—पुच्छादि
त्यस्येवोचराज्जुह्वयम् ।

‘कथरमणिभिपशारादेः’ । २ । ४ । ४२ ॥ न सप्तमीश्रैविभ्याम् ” इत्य- 25
नेन मणिपुच्छीत्यादिषु मण्यादिशब्दानां पूर्वनिपातः ।

‘पक्षाद्योपमादेः’ । २ । ४ । ४३ ॥ ‘कनर्मभिषिपशरादेः’ पक्षाद्योपमादेस्तु
इत्येकयोमाकरणात् स्वाङ्गादिति निवृत्तम् । उलूकस्येव पक्षावस्था इति—अत्र उलूकशब्द
उलूकपक्षे उलूकपुच्छे च वर्तते । यद्योपपुच्छे उलूकशब्दः, अतमोउलूकशब्द उपमानं भव-
तीत्युलूक इव पक्षावस्था इत्यादिविग्रहः । उलूकस्येव पक्षाभित्यादि स्वार्थकवनम् ।

5 ‘क्रीतात्करणादेः’ । २ । ४ । ४४ ॥ केचिन्निवृत्ति—कन्मतेऽपि प्रत्ययोत्वचेः
प्रागिति समासो बहुताधिकारात्कम्पते । कन्मतेऽपि बहुताधिकाराभ्यपचात्तत्रैव ।

‘कावल्पे’ । २ । ४ । ४५ ॥ अत्रबिलिप्तीति—पूर्वपदस्य कान्तेन समासः ।
सूपबिलिप्तीति—क्यन्तेऽन्यार्थस्य अस्यमानत्वादत्यस्यशब्दस्याऽप्रयोगः ।

‘स्वाङ्गावेरकृतमितजातप्रतिपक्षात् बहुव्रीहेः’ । २ । ४ । ४६ ॥ पूर्व-
10 वस्यारिमापिकं स्वाङ्गम् । क्तान्ताद्बहुव्रीहेरिति—कृतादिष्वर्चितो यः क्तान्तोविशेषना
मिति न्यायत्वं सोऽन्ते यस्य बहुव्रीहेः । इत्याम्ना पतितेति—कार्यमन्यबाज्जन्त-
त्वामावेनैव वीप्राप्तिर्नाऽस्ति ।

‘अनाङ्गावजात्यावेर्भवा’ । २ । ४ । ४७ ॥ मासयातेस्यादिपु—माससंब-
स्मरशब्दयोः काष्ठवचनत्वाद्बहुसुखदुःखानां च गुणवचनत्वाच्च अस्त्वभाववचनत्वा-
15 दमास्यादेरिति व्याहृत्या निषिध्यते ।

‘पत्सुर्नः’ । २ । ४ । ४८ ॥ पत्सुरिति पञ्चम्यन्तमधिकृतस्य बहुव्रीहेर्विशि-
ष्यं तेन च तदन्तविधिरित्याह—पत्स्यन्तादिति । बहुस्पृष्टपतिः पुरीति—स्पृष्टाः पत्सो
यासां ताः स्पृष्टपतय इति कृते पत्सुर्न इति न विकल्पनादहं स्पृष्टपतयो पस्याम् ।
हृष्यो न भवतीति—द्वितीयेन बहुव्रीहिना बाधितत्वात् । पत्स्यन्तो न भवतीति—किं
20 तर्हि ? स्पृष्टपत्स्यन्तः ।

‘सावेः’ । २ । ४ । ४९ ॥ सह विद्यमानवचनो, न तु तुल्ययोमवचनः सप-
त्स्यादाविधि निर्देशात् । तुल्ययोगे हि पूर्वेण शब्देन सह पतिष्वदस्य नकारो न भव-
ति शत्रार्थे सपत्नीति निर्देशो न स्यात् । ननु सावेः पत्सुर्न इत्येकयोमो विधीयतां
सादित्वेन बहुव्रीहावपि अग्यस्मिन् वा भविष्यति ? नैव, हृष्यादिस्पधिकारात्
25 सादावेव स्यात् न बहुव्रीही । पृथग्योगे तु पूर्वशब्दे हृष्यादिति बहुव्रीहितमासस्यैव
विशेषणं न पत्सुः ।

‘सपत्स्यावौ’ । २ । ४ । ५० ॥ समाचार्यमिति—चर्मादिषु पत्नीश्वरस्याऽ-

ठादित्यर्थः । पुनर्द्वावप्रतिषेधार्थं चेति—“ परंतः की० ” इति “ द्वाविंश पि० ” इति प्राप्तस्य ।

‘पाणिगृहीतीति’ । २ । ४ । ५१ ॥ पाणिगृहीतीति—इति—प्रकारो येषां ते तथा बम् घञ्त्वात् लुप् ।

‘पतिषत्पन्तर्वत्न्यौ भार्यागर्भिण्योः’ । २ । ४ । ५३ ॥ अधिकरणप्रधा 5 तादपीति—“ तरेत्याऽस्त्यस्मिन् ” इत्यत्र तदिति प्रथमान्ताद्विहितत्वेनाऽप्राप्त इत्यर्थः ।

‘जातेरयान्तनित्यस्त्रीषूद्रात्’ । २ । ४ । ५४ ॥ जातिः सामान्य मभिन्नबुद्धिध्वनिप्रसवनिधनमर्थस्तत्र च कार्यसम्भवाच्चर्याचिनो ब्रह्ममित्याह— 10 जातिवाचिन इति । सकृदुपदशम्यङ्गपरत्वं इति—उभयोरपि सम्भव्यते । पात्रीति—अभ्युत्पन्नोऽप्य “ हुंयामा० ” इति अत्रत्ययान्तो वा । अहन्तस्य तु टिङ्गारा कीः सिद्ध एव । ब्राह्मणीति—अयमप्यभ्युत्पन्नः निकषेति निपातो वा । ब्रह्म अयति कर्मणोऽभि पूषोदरादिनिपाते, अपरयाभि वाऽप्यन्तत्वाद् कीः सिद्ध एव । षड्गृहीति— 15 “ नेऽप्यिवाहो ” इत्यनेन न पुनर्भिषेधः । अत्र पूरण्यवन्तस्य ब्रह्मणात् । यद्यपि कृताद् योऽपि ब्राह्मणविश्वपास्तथापि कृतादीनामत्रितिकृत्व न, यथा कृतेन प्रोक्त वेत्तपीते वा कठ प्राह्मणकुलमिति तुर्यं जातिलक्षण विधेयमेव । कुटीति—मतान्तरेण कुटीशब्दस्य 20 नित्यस्त्रीत्व स्वमतं तु ‘गृहं कुट’ इति लक्षणं पुंस्त्रीत्वमिति, मतान्तरेणैव दक्षितम् । कथं तुपर्णीति—तुपर्णशब्दस्यैव जातित्वं तस्य च कृते समासं वृक्ष्यत्वमित्यभिप्रायः ।

‘पाककर्णपणंवालान्नात्’ । २ । ४ । ५५ ॥ भासुकर्णीति—आलोः कर्ण इव कर्णपत्र यस्याः । ‘सल’ गतो सन्पत इति धमि सालो दन्त्यादिः ।

‘असम्भन्नाजिनैकशणपिण्डात् फलात्’ । २ । ४ । ५७ ॥ पिण्डफलेति— 20 पिण्डाकाराणि फलान्यस्याः, पिण्डफला कडुतुम्बी । यमिपण्डुः—“ कडुफालाधृती तुम्बी, लब्धा पिण्डफला तथा । ”

‘धवाद्योगावपालकान्नात्’ । २ । ४ । ५९ ॥ मन्वन्पादिति—सम्भन्ध सम्भन्धनमपद्यते, स च प्रत्यासन्नस्याद्वयस्यैव विधायक, तेन धवन क्षियाः सम्भन्धा 25 दित्यर्थः । क्षीमारीति—कुमार्येष प्रतीयत । यागात् सोऽयमिति—अत्र सोऽयमित्यभि सम्बन्धेन पृथिवैदित्यस्या । न ह्ययमेवाऽभिसम्बन्धस्तस्येदमिति, किन्तु सोऽयमित्यपि

अमेदाश्च मेदस्य निवृत्तत्वात् तद्विज्ञानुपपत्तिः । अयतिरेकविषयेति—प्रयुक्तेष्वमिति मेदविषयेत्यर्थः ।

‘ पूतकृत्तुपृषाकप्यमिहसीतकुसीचावै च ’ । २ । ४ । ६० ॥ ननु कृत्ति दादे वेति—पञ्चमीनिर्देशादेकारः प्रत्यय एव विज्ञापितः । ततश्च ङीः, ऐकारश्चप्रत्ययौ 5 भवत इति धृष्टार्थः कथं न सम्पद्यते ? कथमुक्तमैकाराज्जादेष्ट इति ? नैष दोषः । ‘ ण्येऽप्रापी ’ इति निर्देशात् । न ङेकारस्य प्रत्ययस्येऽप्रापीति भवति । वृषो बर्मः कपिर्बरा इस्ताद्रूप्यात् वृषोदरादित्वादीर्षे वृषाकपिः । वृषं वानवमाकम्भितवान् वा, 10 “ अमिहृष्टि० ” इति ॥ ।

‘ मनोरौ च वा ’ । २ । ४ । ६१ । प्रत्ययसंनिपोगार्थमकारेऽनुवर्तते । वा 10 छन्दः प्रथमं विधयतया प्रधानेन ङीप्रत्ययेन सम्बध्यते, न त्वाकारेण तत्संनिबोध-विधानेनाप्रधानत्वादिति ।

‘ वरुणेन्द्रवरुणवधार्थसुखावान् चान्तः ’ । २ । ४ । ६२ ॥ आनन्त आ-गमो भवतीति—आनिविधीर्षोचार्थं यतस्तत्रार्थम् । अन्तर्ग्रहणामात्रे तु आनपि मित्र-प्रत्ययः स्यात् । किञ्चाज्जन्तग्रहणामात्रे “ अनेकैर्बर्गैः सर्वस्य ” इति स्वात् ।

15 ‘ सूर्याश्चतायां वा ’ । २ । ४ । ६४ ॥ सूर्यस्याऽऽदित्यस्येति—वशा कुन्ती ।

‘ यवयवनारण्यहिमाद्रोपक्षिप्युकमहस्ते ’ । २ । ४ । ६५ ॥ पौतेरपि यवः नन्द्यादित्वादनं च यवनः । पक्षाद्योगादिति च निवृत्तमिति—द्रोपाद्यर्षविशेषोपा-दानादिति द्वेषः, उक्तमहस्ययोरङ्कार्यस्येऽपि वृषगुपादानं पक्षासंख्यार्थम् । अयं न भव 20 तीति—तद्विषय ङीविधानादित्यर्थः ।

20 ‘ यजो जायन् च वा ’ । २ । ४ । ६७ ॥ जायन् वेत्यत्र द्वित्वममातुपप-धीत्यत्र प्रयोजनायम् । जायन् चान्तो वा भवतीति—साक्षाभिर्द्विष्टस्य जायन एव पाठ्यदनं सम्बन्धो नानुमितेन ङीप्रत्ययेन प्रत्यासत्तः । जायताइति सप्रकरणात् वा ।

‘ खोदित्वादित्वाकलान्तात् ’ । २ । ४ । ६८ ॥ कायतः ‘ हृषिरिष्टि० ” इति क्लियत आकारलोपे च कृतः ।

25 ‘ पायटाद्या ’ । २ । ४ । ६९ ॥ अत्र ङीजायनोरुभयोरनुवर्तनात् प्राधान्याद् ङीप्रत्ययनेव पाठ्यस्य सम्बन्धो नाज्जातीयमानेन जायनस्याह—स्त्रियां वा ङीर्भवति ।

‘कौरव्यमाणहृकासुरेः’ । २ । ४ । ७० ॥ कौरव्यायणीति-यदा कुरो-
र्माद्यप्याऽपस्य तदा “कुंरोर्यः” । यदा तु कुरो राघोऽपस्य तदा “कुंनारि०” इत्य-
नन । अपं चाऽनयोर्विशेषः कुनादीत्यस्य त्रिसंज्ञत्वाद्बहुषु लुभयति । मण्डूकस्या-
प्यस्य “पीडोसास्वा०” इत्यण् । असुरस्य ऋपेरपस्य स्त्री बाह्वादीम् ।

‘इय इतः’ । २ । ४ । ७१ ॥ पूर्वसूत्रे आसुरिग्रहणात् । ङायमाऽनुवर्तते, ४
अन्यथेवन्तद्वारेण सिद्धम् ।

‘जुर्जातः’ । २ । ४ । ७२ ॥ अवन्ती, कुन्ती-“कुनारि०” इति ऋयः ।
“कुन्त्यवन्तेः०” इति लुप् । तैक्कायनी-‘ तिक्कोहेयनिम्’ । म्नुक्कायनी- “क्षरो
यनिः०” तस्य लोपे इति-“ यष्ट्रैस्त्रिणा०” इति विहितस्य ‘त्रैर्मयः०”
इत्यनन्त्यस्य । एवं द्रविति-“ पुष्टेमग०” इति विहितस्याऽप्य एवं चाऽस्य गोत्र 10
च चरणैः सहेति जातित्वम् । यद्वा मनुष्यपर्यायत्वात् स्वयमेव जातित्वम् । अवन्तीः
स्त्रीति-अवन्तेरपत्यं बहवो मायवकाः “कुनारि०” इति ऋयः । “कुंज्य०” इति
लुप् । अवन्तीनिष्कृति या स्त्री क्यन् । अवन्तेरपत्यं या स्त्रीति तु कृतं कुनादिभ्यस्य
“कुन्त्यवन्तेः” इत्यनन लुपि क्यनः प्रागेव कीः स्यात् ।

‘उतोऽप्याणिनआयुरज्ज्वाविभ्य ऊह्’ । २ । ४ । ७३ ॥ ऊञ्जिवि 15
दीर्घनिर्वैद्य उच्यतेऽस्तेन “नारीसमी०” इत्यत्र यभूरिति दीर्घो निपातः सिद्धः ।
तत्र बहुलाधिकारादिति-समासप्रकरणे इत्यर्थः । यद्वा ऊमाऽप्यावृह् चति द्विविधा
नात् कैयटमसम् ।

‘उपमानसंहितसंहितसङ्घाफधामलक्ष्मणापूरोः’ । २ । ४ । ७५ ॥
लक्ष्मणापूरोति कृते सहिता ऊहः, इ संहित ऊर्ध्वर्षति इत्यादावपि स्यात् । आदि 20
शब्दः पूर्वावयवबचनस्तेन च समासलाभाद्द्व्येकधरपदस्य गम्यते, अत आह-उपमाना
विपूर्वपदादिति-कथमिति ? यद्यथाऽऽदिग्रहणमकृत्वाऽन्तग्रहणं क्रियत । तदा ऊनन्ता-
दिति विद्यापमानेऽप्याऽप्युह प्रसज्यत । अस्ति यत्रोपमानात् परोऽप्युर्ध्वन्तः स्याम्युह-
शब्दः-इतिन इवेत्यादि-यथा इतिनः सम्प्रतिष्ठेन स्याम्युह आयातस्तथा बहुधाया
अपि । एतावतोऽस्तेन बहुधाया निवेदितम् ।

३३

‘नारीसम्पीपकृन्मृ’ । २ । ४ । ७६ ॥ पञ्चम्यादमातावृत्ति-

यद्यप्ययं गुणवचनस्तथापि नाज्यैकवर्णव्यवहितः स्वरात् पर सकार इति "स्वरगुणो " इत्यमनुष्यप्राकित्वाद्प्राणिजातित्वाभावात् ' उतोऽर्धाग्निः " इति वाऽप्याप्तेऽनेनोक्तम् । यदा यद्वरद्वयः संज्ञाध्वत्वादाऽऽपि यद्वरा इत्येव भवति ।

‘यूनस्तिः’ । २। ४। ७७ ॥ युवतिरित्यत्र जीरिति 'जातिग्रहणे सकृदाधित'

५ इति न्यायात् पश्चात् " ईतोऽज्यर्धात् " इत्यपि न ।

‘अनार्ये वृद्धेऽणिघ्नौ बहुस्वरगुरुपान्त्यस्यान्त्यस्य ध्याः’ । २। ४। ७८ ॥

- अन्तस्य ध्य इति—अजन्तमिधन्ते च बहुस्वरं नाम निर्दिष्टमिति निर्दिष्टमानानामिति न्यायेन सकृदस्याऽप्यादेशे प्राप्तेऽन्तग्रहणं, उत्तरार्धं च तेन ' मूर्धसूतयोः० " इत्यत्र—
 “अनेकवर्णाः सर्वस्य” इति न्यायात् न सर्वयोर्मूर्धसूतयोः प्यादेशः । द्वैवदस्येति—अस्य
 १० अकिस्त्रामाभ्यात् प्यादेश आधन्तसहित एव जीलिङ्गमिध्मनक्ति । एवं कारिपमन्त्ये-
 त्यपि । कान्तकुम्भीत्यत्र—कन्या कुम्भा यजेति " स्यापो बहुलं " इति इत्यः । यदा
 कन्याशब्द केचित्परतः जीलिङ्गं मन्यन्ते । आर्तमासीति—ननु च ऋषिवचन एवाज्य
 सूतभामशब्दस्तत्राऽनार्यत्वमपि नास्तीति अथर्वविकृतत्वात्, सत्यम् ; अन्तेऽस्मिन्
 प्रदेष्टान्तरेऽपि ऋषिभ्युत्पा विहित " ऋषिभ्यश्चम्यक " इति प्रत्यय आर्य इति स्मृतः ।
 १५ अयं तु निर्वादिष्य इत्येव विहितत्वादनार्य इति प्रत्युदाह्रियत । बहुकारिपमन्त्या
 निर्वाहिरित्त्वप्राऽपिअन्तस्य जीवृषित्वेऽपि ध्रुव्याधिकारात्तस्याऽन्यपदार्थे गुणीयूत
 त्वन ध्रुव्यत्वाभावात् भवति । नन्वते व्याधादयः जीप्रत्ययाः जीत्वस्य घोटका न
 तु बाधकास्तत्र यथा विष्णुवाक्यः श्रुत्याः जीप्रत्ययमन्तरेण स्वमहिम्नेन जीत्वं प्रति-
 पादयन्ति, तथा सहादयोऽपि प्रतिपादयिष्यन्ति; किमेभ्यः जीप्रत्ययविधानतः ।
 २० उच्यते—विशिष्टश्रुतयो हि माया भवन्ति । तत्र यथा पनवरविमिरनिकरनिकरपदार्थ
 सार्धेऽपि निन्दीके यमनतकप्रसुमरांशुराशिरांशुरितरनिरपेक्षेयाऽऽस्मान् प्रकाशयति ।
 न चैव स्वन्मादयस्तेऽपि वाऽस्मदादीनां प्रदीपादिप्रकाशकसम्बन्धेना आत्मानं प्रका-
 शयन्त्येव । संक्षिप्तानां तु प्रदीपादिनिरपेक्षा एव । यथा वा सूर्योपसमशब्द
 स्यादुकरनिकरसम्पर्कसमासावितयाहात्म्याः स्वयं घीतोऽपि सान्तरमयःस्थितं दास्य
 २५ इति न तु प्रत्यासन्न प्रस्युत तत्र त्वैत्यप्यपहर्षयति । तथा शब्दा अपि शक्ति
 वैशिष्ट्यात् कश्चित्पदत्वेन पदान्तरसापेक्षया पदान्तरानपेक्षेयं च जीत्वं प्रतिपाद-
 यन्ति । तत्र पदान्तरसापेक्षेयं यथेय गौरित्यादि । अथ यथाधर्बस्योमयतिष्ठ
 स्वादियमिति पदान्तरापेक्षेयं यथाविशब्दन जीत्वं प्रतिपाद्यत । तस्य जीत्वाप्रति-
 पादने इयमिति न स्यात् । पदान्तरानपेक्षेयं नाममात्रेणाऽऽदेशप्रत्ययान्तां च ।

तत्र नाममात्रेण यथा स्वसादुहितेत्यादयः । अत्र नाममात्रमेव स्त्रीत्वप्रतिपत्तौ समर्थमिति स्त्रीप्रत्ययामात्र । आदक्षन् सप्रत्ययनाऽप्रत्ययन च, सप्रत्ययन क्रोम्री कारि पञ्चप्पति; अप्रत्ययेन तिस्रप्रतप्त इति, प्रत्ययनैकनाऽनकन च, तत्रैकन राष्ट्री स दृषेति, अनकेन सान्तरेण निरन्तरेण सान्तरनिरन्तरण च, सान्तरण काठितरा हरि गितरेति, निरन्तरेण आर्याणी भवानी, सान्तरनिरन्तरण आर्याणितरा भवानितरेति । 5 तदेवमनेकप्रकाराणां छिन्नप्रतिपत्तौ नैकः प्रकारः छक्का नियन्तुम् । अष्टशक्ति-स्वामाभ्यात् ।

‘कुलाभ्यानाम्’ । २ । ४ । ७९ ॥ गौरादिस्थासु मोरिक्की-मोठिकी । अयमर्थः-प्रथममनन प्राप्तावस्थ वाचनार्थे गौरादौ पाठः । ततस्तत्र पाठाद् बीरेव केवलं मा भूदिति क्रौञ्चादौ पाठः । 10

‘मोजसूतयोः क्षत्रियायुषस्योः’ । २ । ४ । ८१ ॥ जातेरिति स्त्रीप्रत्यय-पवादोज्जेन प्याददाः ।

‘वैययज्ञिशौचिष्टुक्षिसात्पमुत्रिकाण्ठविदेर्वा’ । २ । ४ । ८२ ॥ वैन पश्येति, दष एव यज्ञः पूजनीयो यस्य स तथा । सात्पमुप्यति मत्वमुग्र यस्याऽसौ सत्पमुग्रः अत एव निर्देष्टात् मोन्त । मान्तमभ्यय वा । सत्पमुच रातीति वा ङ । 15 काण्ठयेविद्धेति-यदा कण्ठ निष्पत्त स तदा “ वैस्तुके क्वि ” इत्यनुप । यदा तु कण्ठे विद्वमनेन तदा “ लम्पमस्तकान० ” इत्यनुप ।

‘प्यापुप्रपत्योः केवलपोरीच् तत्पुरुषे’ । २ । ४ । ८३ ॥ प्यापुम्या शिषकपाप् पुत्रत्वाद्वा सेर्तुप । पुत्रपत्योरित्यत्र सौत्रनिर्देशात् “ केत्तुषय० ” इति पतिशब्दस्य न पूर्वनिपातः । 20

‘अस्य क्वा तुक्’ । २ । ४ । ८६ ॥ इक्षधिकार ममानशीपत्वेनैव प्रयो गमार्थं सेत्स्यति किं सुग्रहणेन ? मत्स्यम्, यदा पञ्चभिः क्रीत इति इक्यो तुपि ‘उमयोः स्थान’ इति-यायादीषोर्जप बीम्यपद्म बीनिशुषो व्यञ्जनान्ता ईन्ध्यपद्म स्त्रीकारान्तता मा भूदिति सुग्रहणम् ।

‘मत्स्यस्य यः’ । २ । ४ । ८७ ॥ मत्सीति-ननु क्वापिति-“प्रत्यया निर्दिष्टे 25 पूरस्य” तथानन्तरस्यपि न्यायत्वं मत्सीत्यत्र सर्वस्य परे प्राग्विधौ ” इत्यकारतुषः स्थानिबद्धायाद् क्वा निमित्त यकाराभ्यन्तत्वं कथं तुगिति ? नैवम्, यचनादकन

वर्गेन व्यवधानमाश्रीयते । ननु भवत्येव परं मत्स्यस्येयं "तमेवम्" इत्यभि मत्स्या
कारलोपेऽनन्तत्वात् व्यामस्य व्यामित्यणोऽकारलोपे द्व्यारकारयोः स्थानिवद्भावात्
मात्सीत्यत्र यत्तुर् न प्राप्नोति, नैवम्, "ने सप्ति" इति स्थानिवद्भावप्रतिषेधस्त,
प्रथमपक्षे तु "ने सप्ति" इत्यस्य चिन्ताऽपि न कृता । उपरान्तरमेव सिद्धत्वात् ।

८ 'व्यञ्जनात्तद्वित्तस्य' । २ । ४ । ८८ ॥ तद्वित्तस्येत्यत्र-तद्वित्तसम्बन्धिनो
यकारस्येति वैयधिकरण्ये षष्ठी । यकारस्य किमिद्विष्टस्य तद्वित्तस्य ? तद्वित्तरूप-
स्येति तु सामानाधिकरण्ये सामिधेनीत्वाद्वा न स्यात् । औचित्येति-उच्यते समवाये
उच्यते समवेति प्रकृतेः स्वभावेः "वृत्तिरूपि" इति क्लृप्तः । वैष्णवीति-येना मते
विज्ञोऽपत्यमिति वैष्णवः छन्दः साध्यते, उन्मते-यद्यपि प्राप्नोत्वेष ।

१० 'आपत्यस्य क्यञ्चयोः' । २ । ४ । ९१ ॥ अपत्ये यच्च आपत्यस्तस्य स्था-
नसम्बन्धिवर्षी । गार्गीयसीति-^१ 'येन नाऽव्यवधानमिति' न्यायादीकाराऽकारादिना
व्यवहितस्याऽपि यस्य छन्दः । गार्गीयते इति-यदा गार्ग्य इवाऽञ्चरति कर्तुः किमि
तस्तुपि ते प्रत्यये 'क्यः किति' इति क्य आनीयते तदाऽनेन यद्यपि न भवति ।
चि साहचर्यात्, यद्यपि नान्म एव सम्भवति ततः क्योऽपि नाम्न एव परतो विहितो
१५ मूलादेऽयं तु नामघातोऽपि ।

'तद्वित्तपत्तरेऽमाति' । २ । ४ । ९२ ॥ गार्ग्यकमिति-गार्ग्याऽपत्यानि
यम् तस्य च "ने गार्गीयसीते" इत्यनेन निषेधात् "क्यञ्चयेऽप्यपत्तरे" इति न
कृत् । ततो गार्गीयां समूहो गार्ग्यकं गोश्रीकाकम् । गार्गीय इति-गार्ग्यस्याऽर्थं द्विष्य-
मेदन्यथा गोश्रीकाकम् इत्यकम् स्यात् ।

२० 'विस्वकीयादेरीयस्य' । २ । ४ । ९३ ॥ ननु विस्वकीयादयो द्विषा के
विश्वकादेः कीये सति, अपरे कृत्स्नताधर्षकम्प्रत्ययान्तादीये सति तत्केषामिह प्रवचं ?
उच्यते-आदिप्रत्ययस्य व्यवस्थावाचित्वादिस्थाह-नडादिष्वित्यादि । विस्वा वेष्णो वे-
शाभि वेतसाङ्गवस्तुधाव इषवः काष्ठानि कपोताः कुम्भाः सन्त्यस्यामिति विश्वे नडा-
देः कीयः । 'कात्' इत्याप् ततो गार्ग्येऽपि । काष्ठकीया इत्यत्र तु काष्ठकीयप्रत्ययः ।
२५ कच्छदौ द्रष्टव्यः, ततः कच्छादिपाठात् कोषान्त्यावाऽन् ; अस्या 'वेरीये' स्यात् ।
क्रौञ्चका इति-कुम्भाप्रत्ययस्य कीये नडादिपाठात् इत्यः । कुम्भकीयायां भवाः । नन्वा
इयमेव किमर्थं विस्वकीयादेरित्येव क्रियतामेवमपि कृते वैस्वका इत्यादीन्वि

“अबर्मेवर्षस्य” इति ईयाऽकारलोपे ततो बिस्वकीयादेरित्यननाधिकारापातस्य य
 कारमात्रस्य लोपे पुनः “अबर्मेवर्षस्य” इति ईकारलोपे बिस्वकीयादेरित्यनन यका
 रलोपे कर्त्तव्ये “स्वरस्य०” इति परिमाणयाऽकारलोपस्य स्थानित्वम् । ‘नै सम्भि०’
 इति यविधौ स्थानित्वनिरासात् । सत्यम्, यविधौ स्थानित्वनिषेधेऽपि ईकारलोपे
 स्थानित्वमस्म्येवेति ईयग्रहणम् । ननु तर्हि बिस्वकीयादर्थस्येति क्रियताम् । एव कृते य
 काराधिकारे पुनर्यत् ग्रहणं करोति तदेव ज्ञापयत्यत्र सस्वरस्यैव यस्य लुक्, सस्वरय
 लोपे च स्वरस्यञ्जनसमुदायत्वात् “स्वरस्य०” इति स्थानित्वाभावे सर्वं भविष्यति,
 सत्यम्; एव कृतं ययाऽप्याङ्गत्वात् स्वादनेन यकारलोप ईकारस्य लुगमवतीति । यदी
 कारलोपोऽपि सम्मतः स्यात्तदा ईयस्येति कुर्यादिति ।

‘क्याद्गौणस्याकिपस्तद्धितलुक्प्रयोगोनीलुक्प्रयोः’ । २ । ४ । ९२ ॥ 10
 लुगिति-लुप एवोपलक्ष्यं तेनाज्जोमती गोमतीभूता गोमतीभूतत्वञ्च ज्वेरभावेऽपि
 लुगमावात् अनिहत्वेरभावः ।

‘गोब्राह्मणे ह्रस्वोऽनक्षिसमासेषो बहुव्रीहौ’ । २ । ४ । ९६ ॥
 अक्षिसमासवर्जनात् समासस्यान्त एव ह्रस्वः । नन्वक्षपिप्पलीति-अनक्षिसमासयो
 बहुव्रीह्यादिति स्याद्वचो किमिति दक्षितम् । यतो ह्रस्वत् कृतेऽपि ‘परलिङ्गो द्वन्द्वोऽप्यीति’ 15
 वचनात् पिप्पलीलिङ्गे ‘इतोऽच्यवर्ण०’ इति क्त्वा रूप तेष्वेव, सत्यम्; इतोऽच्यवर्ण-
 दिति वैकल्पिके जीः ततोऽर्धपिप्पलिरर्धपिप्पलीति रूपद्वय स्यादित्येते वाऽर्धपिप्पली
 त्येव । ननु तर्हि तुर्यमिक्षेति किमर्थं दक्षितम् । यतोऽप्याऽपि ‘परलिङ्गो द्वन्द्वोऽप्यीति’
 वचनात् मिक्षेत्पुत्रपदस्य स्त्रीत्व ह्रस्वत्वे कृतेऽपि पुनरापि सति तुर्यमिक्षामतिक्रान्तो
 यः सोऽतितुर्यमिक्ष इति । पूर्वपदार्थप्रधानत्वाद्द्विसमासस्य ‘गौणो ब्राह्मिः’ इति 20
 न्यायोपलोक्यात् “गौब्राह्मणे०” इति ह्रस्वत्वे स्यादतितुर्यमिक्षा इति च साधुः ।

‘ह्रीवे’ । २ । ४ । ९७ ॥ कान्धे कृत्ये इति-नन्वत्र पदं वाक्यमव्यय इति
 वचनादलिङ्गत्वे ह्रस्वत्वप्राप्तिरत्र नास्ति तत्कथमुक्तमसिद्धत्वादिति । सत्यम्, पद
 स्वातन्त्र्यत्वेऽपि कान्धकुड्ययोस्त्वययोर्योयलिङ्ग तद्यदा समुदाय कान्धकुड्ये इत्येव
 रूपे उपचरति तदा प्राप्तिः । यद्वा कान्धकुड्ये इत्यत्र योऽस्य स्थान परयेका 25
 रेव सह यकारः स कश्चिदपुमकाकारसम्बन्धी कथित्ववसम्बन्धी कथ्यते-‘उभयोः
 ज्ञान’ निष्पन्नत्वात् ।

‘वेदतोऽनक्षययङ्गदीर्घकीयुषः पदे’ । २ । ४ । ९८ ॥ इन्द्रपुत्र इति-

इन्द्रं ह्वयति “ वेसरुपोऽपवादे ” इत्यपवादात् किपि “ वज्रादिबधेः० ” इति ण्विति
 “ दीर्घमबोऽन्त्यम् ” इन्द्रः पुत्रः । एकह इति-शकस्याऽप्यस्यानि ‘ पुनमप० ”
 इत्यण् “ वेसरुप्यो वेरुप् ” शकान् ह्वयति, शर्पं पूर्ववत् । ह्यपलीभूतमिति-अवृणं ह्यवृणं
 मृतं मृतान्तरेषेद् वाक्यम्, अन्यथा अत्रिच्छिन्नस्वाभ प्राप्नोति । अत्रिच्छिन्नान्या इति च
 ४ वातिलघुषे तिस्रितत्वादस्याऽत्रिच्छिन्नत्वम् ।

‘ ह्यापो बहुल नाग्निः ’ । २ । ४ । १९ ॥ कीसाहपर्यावापः प्रत्ययस्य
 प्रहयं न ॥ किमन्तस्याऽऽप्नातरित्याह-आबन्तस्य वेति-नन्देः परिपठि० ” इति
 इ । बाहुलकादीर्घे नान्दी तस्या सुलम् । विष्टापुरमिति-विष्टं वापते किपि, ण्वो
 ण्वम्भञ्जनेछुम्” ह्योदरादित्वात् इत्सामावे विष्टा विष्टा पू “ छम्पूः ” अत्समासन्तः ।

10 ‘ सुषोऽब कुसकुदयोः ’ । २ । ४ । १०१ ॥ सुकुसकुटिप्रन्दावपि नारा
 यकण्ठी ।

‘ मासेपीकेष्टकस्यान्तऽपि भारितुल्यवित ’ । २ । ४ । १०२ ॥ माडा
 दिमिः प्रकृतस्य नान्तो विद्वन्माचवन्ततामात् कण्ठस्य व्यपदेशिबद्धावात् इत्स्वमिहौ
 किमर्धमन्तग्रहणमित्याशङ्क्यामाह-इहमेवेति ।

15 ‘ गोण्या मेये ’ । २ । ४ । १०३ ॥ विनैव उद्धितन गोपीशब्दो गोपीप्रमि-
 त्तर्ज्जे ग्रीष्मादावुपचाराद्वर्तते, यथा प्रस्वप्रमित प्रस्व इति । तस्य इत्स्व इत्वबः ।
 सत्यामपि वा तद्धितवृत्ति अगोपीशब्दोऽपि प्रतिपन्न ‘ याम्नाऽन्ते ” इति च समासे
 इत्स्वस्य विज्ञानादिह इत्सो नाऽस्ताति वद्वर्धमिवमारम्यते ।

‘ ह्यादीदृताः के ’ । २ । ४ । १०४ ॥ सोमपिकत्यादौ इत्स्वस्य दारादिकत्यादौ
 40 च पिति पुनश्चावस्य सावकाशत्वात् पट्टिकत्यादौ सोमपप्राप्तौ परत्वात् पुनश्चावे पट्टि-
 कत्यादि न सिध्यतीत्याह-अप्रहणमित्यादि । अग्रहणमनवकाशत्वात् पुनश्चाव वापत
 इत्यर्थः । प्रत्ययाप्रत्यययोरिति न्यायाभ मवतीति-ककठरवि ह्योदरादित्वादात्वं,
 पञ्चन पाप्मे पञ्चि “ छेऽनित ” इति कत्वम् । अथ कापतः पिबतश्च “ भीष्मं दक्षिबन्धि ”
 इति, यदा कस्तवा इत्स्वः कक्षाभ मवति ? तथ्यत-उणादीनामभ्युत्पन्नत्वाद्, भ्युत्प
 25 पिपद्ये तु बहुलपचनाभ मवति ।

न कथि’ । २ । ४ । १०० ॥ बहुलक्ष्मीक इत्यैकत्वे “ पुननद्वमो ” बहुलत्वे

तु “ शेषाद्य ” कश्चि । पूर्वसूत्रे क इति निस्तुष्ये कश्चि प्राप्तिरस्य नास्तीत्याह-न कश्चीति प्रतिषेध इति । नैषादकर्षक इति-उपार्णादिकमिति इति ।

‘ इषाऽनुसोऽनित्पयाप्परे ’ । २ । ४ । १०७ ॥ आपीति कृत उपस्येपसप्त-
म्येव । माधुपक्षिणे ककार इत्यमित्यर्थस्य सिद्धेः परग्रहण नियमार्थमित्याह-आधेय
पर इति । सर्विकेति-सर्वा नाम काचित्ततः स्वार्थे “ शेषादिभ्यः कः ” । “ शेषादी 5
इतः के ” इत्यतः प्रत्यास्यचङिङकारः । सर्वार्थेः सर्वशब्दस्य तु स्याद्विषयद्विरत्यनेनाऽ
न्यस्वरात् प्रायकि सर्विकेति न स्यात् । मातृकेति-ननु यथेहाऽऽप् नाऽस्ति तथा
मिमीत इति चान्यमातुरपि मातृशब्देनाऽभिधानादप्युक्त इत्यपि नाऽस्ति । ततो ब्रह्म-
विकलत्वात्तदप्रत्युदाहरण पुन्यत । प्रत्युदाहरण हि तदङ्गमात्रे कायामात्रं प्रदर्शयत्
दङ्गसामर्थ्यप्रदर्शनार्थमुपादीयते । तत्राऽङ्गस्यैकस्य कस्याऽङ्गस्य वैकल्यादिह कार्या 10
भाव इति निर्णयमावाकस्याऽप्यभाव इति, नैष शेषः । जननीवचनस्याऽप्यस्यैवा
ऽप्युत्पन्नस्य मातृशब्दस्य ग्रहणात् । यद्वा प्रत्युदाहरणद्विधात्रमिह तेन स्वसृक्त्यादि
प्रत्युदाहरणं द्रष्टव्यम् ।

‘ स्वज्ञाऽज्जन्माऽप्याऽनुत्पन्नकात् ’ । २ । ४ । १०८ ॥ स्वा ज्ञातिः स्वि
केति-यद्यपि स्वशब्दः ‘ स्तो ज्ञातावात्मनि स्त्रीषे, त्रिष्वात्मीये घनेऽस्त्रियाम् ’ इति 15
पठ्यते तथापि कुत्सिताद्यर्थविषये ज्ञातावपि स्त्रीत्वमत एव पाठात् । यद्यपि सुपा-
चिमेवाङ्गिज्ञयोमल्लवन्मल्लिङ्गस्य च यथा पश्यति रूपमित्यङ्गिज्ञस्याऽपि नपुमकङ्गि-
त्वम् । कुटीरमिति-स्त्रीलिङ्गस्याऽपि नपुमकङ्गिज्ञत्वम् । विधिना हि शब्दद्वयकयः ।
यद्वा ज्ञातिरत्र स्त्रीरूपा विवक्षिता तेन योनिमभ्यामत्वात् स्वशब्दस्य स्त्रीत्वम् । न विद्यते
स्वा पस्या इति कृते कपि अस्मिका अस्वकेति रूपे । कश्चि तु अस्मिका अस्वकति 20
रूपे । कपि निमित्तभूते विकल्पपक्षे “ अस्याऽयत् ” इति न विकल्पसामर्थ्यात् । कश्चि
तु “ नैषाऽप्य ” इति इत्ये कृते अस्याऽप्यचङ्गत्वस्येव । न च सूत्रविकल्पाः प्रवर्तते ।
सूत्रं विनाऽपि अस्मिका अस्वकेति सिध्यत इति । अस्मिकेति रूपमेक रूपमैव गतार्थ
मिति । स्वा आत्मा आत्मीया चेति-स्त्रीसम्बन्ध्याऽऽज्जन्माविषयित्वत्तस्य च योनि
मता स्त्रीधरीरभाऽभ्युपगमात् योनिमभ्यामत्वात् स्वा इत्यत्र स्त्रीत्वम् । 25

‘ शेषसूतपुत्रवृन्वारकस्य ’ । २ । ४ । १०९ ॥ यद्वा तु न हे न एवेति
पक्षद्वन्द्वौ नम्पूर्वानित्त्वविकल्प न प्रयोजयतस्तत्राऽपि कृते नम्भमासेऽनम्भमासे
वाऽयमिति द्वयी गतिः । उभयोरपि च पक्षयोरभिपक्षेः पर आभिति । यथोऽन्तरङ्गानपि
विधीन् बहिरङ्गाऽपि तुम्भायत इति समासार्थाया विभक्त्यपवादत्वात् पूरे सुपा

भाष्ये, प्रत्ययलोप प्रत्ययलक्षणं च नास्ति, समुदायाद् वा विभक्तिस्त्वामाभित्व
 त्यदायत्व सत्याया भाष्य, स च विग्रहकालमाविन्या विभक्त्या व्यनधीयते । तर्हि
 द्विक इति मूलप्रयोगस्य कृत्स्नत इति तद्विवक्षायौ “ स्थासिर्वादेः० ” इत्येक
 औकारस्य लोप तद्विवान्तादौकार तदाभय त्यदायत्व आपि च तद्विवक्षयिनिमित्तस्य
 5 औकारस्य स्थानिरञ्जायाम प्राप्नोति । नैरम्, उभयोरपि औकारस्योरेकपदभक्तत्वेन
 व्ययधानं न भवति । अत्रक इत्यत्र तु ममासुमक्तस्य औकारस्य प्रथमन द्विष्य
 मत्कन औकारण व्ययधान भवत्यत्र । कृत्रिमः पुष “ वृत्तपुत्राण० ” इति क पुत्रकः स्त्रीपत्
 पुत्रिक । इन्दारिकृति-प्रत्यस्त इन्दमस्यास्तीति इन्दादारकस्ततो ज्ञान्तेरप्याम्ब० ”
 इति वाच्यं ‘ अत्रादेः ” इत्याया ।

10 ‘ अस्याऽप्यन्तस्त्रिपकादीनाम् ’ । २ । ४ । १११ ॥ वृत्तपुत्राणादिति-प्रथमस्यो
 यत्रास्यपि विग्रहः स्यात्तदा स्त्रिका स्वकत्यादौ ‘ द्वासीद्वः क ” इति द्वस्त्वञ्जन
 वैकृत्स्निकस्य इत्यस्य निदन्ताद्, “ स्त्रिकाजम्बका० ” इत्यादीनां वृत्तपुत्रादानमन्-
 धं क स्यादित्यर्थः ।

‘ तारकायणकाऽष्टका ज्योतिस्तान्तमपितृदेवस्ये ’ । २ । ४ । ११३ ॥
 15 म्बिजन्ताद्वर्षेति इति कमपि संज्ञायौ षड् वषट् । वषट्पतीति तु चोरादिक्रमविश-
 र्णय विवा निरेष्टा न तु षड्कारम्बकः । अथवा वषट्पस्याधारविश्वगतमाधेय
 गुण वादपतीति ।

॥ इत्याद्यागभीहमपन्त्रस्मृतायामप्युर्णिकायां द्वितीयस्याऽ-
 प्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

‘ घातो गृजाधस्वतिगताधापिपमतिकमार्थाऽतिवज्रः प्रादिरुपसगः प्रा
 क च ’ । ३ । १ । १ ॥ प्राह उम्बस्याऽप्यवहित यतनायाद-न पर इति । घातः प्र
 त्यत इति-घातनस्योद्धारनन विधि स्रोत्यारथस्य कृतः पूजा प्रतीयत इत्यर्थः । गता
 धारधिरातीति-गता घाता-र्थो मिथयं यथास्तौ गतार्थः, धा-र्थोऽन्वयावस्थस्य प्रक
 25 र्णादिरञ्जादरम निष्प्रपात्रनारतापुन्य इति गताधरम् । यत्र प्रकरणादिनोक्त
 त्यायस्य तथा प्रयोगा-योगः उप्यन-प्रकरणादर गताधानापि स्फुटतराधाऽ
 गत्यर्थः प्रयोगा साक भवति । यथा वृषी श्री माञ्जनी शान्तयस्यप्राप्तियत्र शिरचना
 दागतर्जि ति ति उम्बस्य प्रयोग इति । गमामामारादिनि-वतिर्मुद्राया अमारान्

“ गतिरूपम् ” इत्यनेन । “ भेतिरतिरूपे च ” इत्यपि बाहुलकात् न । इष्ट इष्टमभि
 सिद्धतीति-सीप्सार्येनाऽमिना योगात् “ ईष्यसीप्स्य ” इति द्वितीया । भात्वय
 बाधत इति-प्रादेरभ्ययत्वादनकार्यतां दृश्यति । बाहुपाठे योऽर्थस्तदपेक्षया भात्वर्थे
 बाधत इत्युक्तमन्यबाऽनकार्यत्वाद्वात्तुनामयमर्थो न स्यात् । अभ्यन्तरीकृत्येति-बुद्धि
 स्वीकृत्येत्यर्थः । यस्माद्विशिष्टैष क्रियेति-क्रियायाः धर्मिकत्वात् सामान्यक्रियाया 5
 उत्पत्त्यनन्तरमव विनाष्टादुपसगमयागे न स्याद्विशिष्टत्वमित्यर्थः । अन्तरङ्गत्वादेस्व
 दीर्घत्वयोरिति-सम्प्रसारणत्वादेस्वीर्यत्वयोरन्तरङ्गत्वं तागमस्य तु सम्प्रत्यमान
 कारणत्वाद्वाहिरङ्गत्वम् । कृते च यथादेशे एकपदत्वात्तागमस्यैवाऽन्तरङ्गत्वम् ।
 “ अन्तरङ्गत्वात्तागमस्यैवाऽन्तरङ्गत्वम् ” इतीति-उभयोः स्थानं निम्नप्रत्वाद् यकारयकारयोर्भातुम्यपदे
 षात् पुनरपि “ अन्तरङ्गत्वात्तागमस्यैवाऽन्तरङ्गत्वम् ” भवति । तस्याऽभातुत्वादिति-समादेः प्रत्ययस्य 10
 क्रियार्थत्वेऽपि न बाहुल्यं स्याद्विनाऽहपर्याङ् म्वाद्योऽप्रत्यया एव बाहवोऽन्वेऽपि
 तथा । अमनो मनः सुमवति दुर्यवति अभिमवतीति वाक्यं कर्तव्यं “ अन्वेऽपि दृष्टादे
 स्तोः ” इत्यत्र सलोपश्च । सुशब्दस्य भवतिना सम्बन्ध इति । यदा तु असुमनाः
 सुमना इति मनसा सम्बन्धस्तदा सुशब्दस्य प्राक्तं सिद्धमेव । ननु मुकटकराणि
 वीरधानि मुकटकराणि वीरपानीत्यत्र गतिसंज्ञकस्य सुशब्दस्य बातोः प्राक् प्रयोगः 15
 प्राप्नोति, नैवम् ; “ दुःस्वीयतः कृष्णकृष्णानां यत् ” “ अन्वेऽपि कर्त्ताप्याद् भूकृताः ”
 इत्यत्र च लिङ्करणात् । तस्य हेतुप्रयोजनं स्थिति भोऽन्तो यथा स्यात् । यदि च
 सुशब्दस्य प्राग्बातोः प्रयोगः स्यात्तदा लिङ्करणमनर्थकं स्यादिति । सुशब्दादिना
 कटादेर्भ्यवधानात् । सुशब्दात्त्वम्ययत्वात् भवति ।

‘ कर्त्ताप्यादुत्तराणाञ्चिद्वाच्यं गतिः ’ । १ । २ । २ ॥ सोऽपमित्यमेदीपचा- 20
 रेण कृतमित्सादृश्यात्, येनाऽनुक्रियते तदनुकरणमित्याह । अनुकरणानीति-चिद्वाचोः
 प्रत्ययत्वात् प्रकृतराक्षेपात् प्रत्ययमात्रस्य बाहुल्यं भासमानत्वात् तदन्वप्रतिपत्तिरित्या
 ह अभ्यन्ता इति । बाह्विति लिङ्करणात्पितृ कृत्वेत्यादौ पितृशब्दात् “ ऋदुमन्त् ”
 इत्यनेन वा इति तदन्तस्य गतित्वमावातपो यथादेशमात्रः । साद्विति कृत्वेति-
 कृत्वेत्यस्येतिना सम्बन्धः । इत्थं साद्वित्यनेन अतो बातोः साट्थ परस्परं 25
 न सम्बन्धः ।

स्वभाविदम्य इति भूतोः, कथं स्वभा दृष्टता सम्प्रदानं वर्तते ? उच्यते-पितृणा
 मपि दृष्टतारूपत्वाद्दोषः ।

‘कारिका स्थित्यादौ’ । ३ । १ । ३ ॥ श्लोकवाचिनस्तु कारिकाशब्दस्य सत्यपि
धातुसम्बन्धसम्भवे प्रयोगादर्शनात् ग्रहणमात्र इति ।

‘अथहाञ्जुपक्षेपोऽन्तरवः’ । ३ । १ । ५ ॥ मध्ये हिसित्वेति-अन्तः शब्दो
मध्येऽधिकरणभूते वर्तते परिग्रहे च, तत्र परिग्रहे प्रविष्टेपादितरत्र गतिसंज्ञा विज्ञापते
इति दर्शयति । विष्टेपानाकषायने धित्तपतीत्यस्य स्थानं कथयतीति प्रयोगो ज्ञेयः ।

‘कथे मनस्तृप्तौ’ । ३ । १ । ६ ॥ छत्रेऽप्ययमित्यस्याऽङ्करात्कथे मनस्
इत्येते अय्ये इति स्वरूपनिरूपणमात्रमेवेति । तृप्तापिति व्याकृतेर्न द्वयत्वेऽप्ययम् ।

‘पुरोऽस्तमव्ययम्’ । ३ । १ । ७ ॥ पुरः कृत्वेत्यत्र-पुरशब्दात् अति सका
रान्तोऽस्त्वेषेति न द्वयत्वेऽप्ययम् ।

10 ‘गत्यर्थबदोऽच्छः’ । ३ । १ । ८ ॥ अत्र समासान्तविधेरनित्यत्वात् एव
निर्देशाद्वा ‘चर्गैरपहः’ इति समासान्तो न भवति । अवतरेऽपि दृष्टोदरादित्वाद्
कारस्य छकारे ‘स्वरेऽन्तः’ इति द्वित्वे अच्छ इति अय्यत्वात्तर्ज्येऽप्ययं निर्मला
दायनव्ययम् ।

15 ‘मध्येपक्षेनिबन्धमेमनस्युरस्यनस्यापाने’ । ३ । १ । ११ ॥ अवस्थापाने
इति अत्र-“विभक्तिसमीप” इत्यनेनाऽर्थाभावेऽप्ययीभावः । तस्मिन्नपि “संज्ञा
या” इति विकृत्याऽर्थाभावाभावः तत्पुण्यो वा । मध्ये कृत्वा चार्थं विवृणोति-औप
चारिकोऽप्यमाचार इति बाधोऽन्यथापानमस्ति । वचनं हि शब्दप्रकाशनफलं न केना
पि सह समर्थेति ।

20 ‘उपाजेऽन्वाजे’ । ३ । १ । १२ ॥ उप अजु इत्येवं पूर्वदिजतेर्भावि दृष्टोदरा
दित्वादेकारे-उपाजेऽन्वाजे ।

‘स्वाम्यऽधिः’ । ३ । १ । १३ ॥ प्रादिकपसर्ग इति वर्तत इति-अत्रैव छत्रे
मन्त्रकण्ठतन्मायेन प्रादिकपसर्ग इति वर्तते, न ऊर्ध्वादि एतेषु तेन ऊर्ध्वादीनां न उप-
सर्गसंज्ञा । ततश्च छत्री स्यादित्यादौ प्रोक्तुमपसर्गौ०” इति न पत्यम् । प्राक्त्रेऽप्यनि-
पम इति-न केवलं समास एवेत्यर्थः । नन्वपिपूर्वः कृतोतिर्विनियोगे वर्तते तत्कथं
25 स्वामित्वे मय्यमान इति ? सम्पत्ते-सत्यम्, विनियोगोऽपि चेत्स्वामित्वविषयो भवति ।

‘साक्षादादिऽप्यर्थे’ । ३ । १ । १४ ॥ अय्यन्तानामिति-अर्थग्रहणादय्य
न्तानां विकृत्यो न भवतीति । मान्तरत्वं निपात्यत इति-तेन कवचीकृत्वेत्यादौ पूर्वः-

प्रविहितगतिसङ्गासभियोगे न भवति । तथा लघुणां कृत्वा यवागूं भङ्ग । शीतः कृतः
शीता कृता शीताः कृता इत्यादावभिधायपछिन्न गतिरङ्गाया अभावात् मान्वाभाव ।

‘ प्राप्च यन्त्र ’ । ३ । १ । १५ ॥ व-भ-इ-तु-क-मिति-बन्धननितमित्पर्यः । इष्टा
यादिर्हि बन्धननाऽऽनुकूल्ये व्यवस्थाप्यते । व-च इत्युच्यते इति-कारणे कार्यापचा
रात्, कारण व-च कार्यानुकूल्य बन्ध एवाऽऽनुकूल्य वर्तते ।

5

‘ नाम नाम्नेकाध्वे समासो षष्ठसम् ’ । ३ । १ । १८ ॥ सामर्थ्यमनु
भूय भवतीति-ननु भवनक्रियायाः सामर्थ्यविशेषः कृता, अनुभवनक्रियायास्तु पदानि
कर्तृणीति मिश्रकर्तृकतायां कृत्वा न प्राप्नोति, नैवम् ; भवनक्रियापक्षया तुल्यकर्तृकत्वं,
वर्तनक्रियापास्तु पदान्वेष कर्तृणि, कोऽर्थः ? पदानां सामर्थ्यमनुभूय वर्तमानानां
सामर्थ्यविशेषो भवति । न च वाच्यमनुभवनक्रियाया भवनक्रियायाश्च सामर्थ्यवि
शेष एव कर्तेति तुल्यकर्तृत्वं, यतः परस्परव्यपञ्चा पदानामेष सन्भवतीत्यनुभ
वनक्रियायाः पदान्वेष कर्तृणि । अननुभूयैवति-नित्यसमासत्वादिति शेष ।
आमदग्न्य इति-प्रथमापत्यस्याऽपि पौत्रकार्यकरणाद् इद्वत्त्वविनष्टायां “ गंगादेवम् ”
विस्मयादयः पद्मादीनां प्रवृत्तिनिमित्तस्य पाटशादेर्विशेषणानि, न तु द्रव्यस्येति
विस्मयमिति नपुमकत्वम् । अत एव मुख्य सामानाधिकरन्ध नाऽस्तीति कमचारस्य
तत्पुरुषाभावात् । काष्ठा परं प्रकर्षमिति-काष्ठाद्यब्दस्य स्त्रीलिङ्गस्य क्रियाविशेषपक्षत्वात्
नपुमकत्वे “ अनेनो लुप् ” भवति इद्वत्त्व तु बाहुलकात् भवति । ऊर्ध्वमौर्ध्विक-
मिति-ऊर्ध्वं मुहूर्त्ताद्यो भवः काठस्तत्र भवः, ‘ और्ध्वस्मादिभ्य इङ्’ सप्तमी षोर्ध्व
मौर्ध्विके ” इति निर्देष्टावृत्तरपदवृद्धिः । वाससी इवेति-अत्रोत्तरपदप्राधान्यात् सेः
‘ अन्वेषस्य ” इति लुप् । एव दृष्टपूर्वं इति-पूर्वं दृष्टा इत्यपि कृत निपातनाद् इत्स्व
त्वम्, तेन न मे भुता नाऽपि च दृष्टपूर्वा इति सिद्धम् । सामान्यन समास कृत्वा
पश्चात् स्त्रीत्व वा । चरन्ति गावा धनमस्यति-अथ समास चरन्तिगुरिति स्यात् ।
नित्यस-ध्यादिरिति-ऐक्यपक्षात् ‘ इत्स्वाऽप्य वा ” इति इत्स्वविभक्त्याप्रवृत्तिर्नित्यं यत्वादि
भवतीत्यर्थः । पदत्वार्थमिति-अन्य त्वाङ्गुरो द्रापित्यादिवहुक्तेष्वप्येकत्वाद्विषु नामा
र्थत्वात् कवचायाश्च प्रकृतैः प्रयोगाभावाद् भाष्यमत्र प्रथमकवचनन सस्य च “ शीरे
व्याप् ” इत्यनन लुप्, ‘ अनेनो लुप् ” इति वति सन्मतप्रवृत्त्यायाऽऽह पदत्वार्थ
मिति । स्थापन्तामप्राधान्यादिति-त्थापन्तस्य भाष्याप्रधानत्वादस्यैवव्यापित्व, अ
स्य च सामान्यः सामान्य च नपुमक ततः “ अनेनो लुप् ” ।

25

‘सुज्वार्ये सङ्ख्या सङ्ख्यय सङ्ख्यया बहुव्रीहिः’ । ३ । १ । १९ ॥
 विकल्पः संशयो भेति-ननु विकल्पसंशययो को भेदः ? उच्यते-निर्णये सति विक-
 ल्पाः, यथा-दशदशो मोक्षयतां शत्रो वा, यद्वा विकल्प क्रियाप्रवृत्तिः संशये तु न ।
 विकल्प क्रियाप्रवृत्तियथा द्वित्रिभ्यो द्वि मोक्षनं, सप्तम्यश्चात्रिभ्यो वा देहीति
 ५ विकल्पो न्यस्यते । अतोऽस्मिन् सति क्रियाप्रवृत्तिः । संशये क्रियाप्रवृत्त्यभावे यथा
 पुरुषेभ्यो देहीत्युक्ते त्रिभ्यो दापितं चतुर्भ्यो भेति संशये । न आने त्रयस्यत्वारो वाऽऽ-
 मता इति च संशयः । ननु द्विदशा इत्यादौ तु सुज्वर्ये समासः कस्माच्च क्रियते ?
 उच्यते, यदि न्यस्यते तदाऽनभिधानात् ।

‘आसन्नावृत्ताधिकाऽप्यर्द्धाद्विपूरण द्वितीयाद्यन्पार्थ’ । ३ । १ । २० ॥
 १० आसन्न-पूरणमभिधेयत्वेन विद्यते यस्य प्रत्ययस्य यस्मिन् वाऽऽन्नादित्वादकारे पूरणा-
 र्थे निहितः प्रत्यय उच्यते, तस्य च क्लृप्तस्याऽन्यमभात् तदन्तर्गत्स्य वाऽर्द्धादीति
 विशेषणमित्याह-पूरणप्रत्ययान्तमिति । द्वितीयादिर्यासां विभक्तीनां वा द्वितीयादयो
 द्वितीयादयश्च तदन्यच्च तस्यार्थः । आसन्नदद्या इति-आह्वयः संख्येयस्य प्रायिक
 त्वादत्र दधन्तुश्चः संख्यानं वर्तते । परं संख्येयं सहाऽभेदेन बहुवचनम् । यदि
 १५ संख्येयवृत्तिना दधन्तुश्चःनाऽऽसन्ना दद्य येनामित्येव वाच्यं क्रियते न दधत्वमिति
 तदा संख्येयऽभिधेय इति वृत्त्यन्तेन निषेधात् स्यादनेन समासः । नवैकदश चेति
 पर्यायश्च विद्यते । यत् इत्य कृते एक्येनविद्यति-एकविद्यतिसंख्याप्रतीतिः । यथा
 दशदशयो दधत्वे संख्यानं कृतस्तथा विद्यत्वादयोऽपीत्याह-एवमासन्नविद्या इति ।
 अद्वयदद्या इत्यादिषु विधर्पणसर्वाणि ” इति संख्यायाः पूर्वनिपातो न भवति ।
 २० “ प्रमाणीसंख्याः ”-इति संख्यायाः समासान्तविधानात् । अधिका दद्य येभ्यो वदु
 चेति-एकादशवचनपक्षया यद्विधानामधिकृतं तत् एकादशादिसप्तदशापेक्षयाऽपि द्वेयं,
 तनाऽधिक्रयोगे अधिकं भूयसस्ते ” इति सप्तमीपञ्चम्यो सिद्धये यच्छब्देन च वदु
 नामकादीनामभिधानात् पञ्चमीमत्तम्योर्बहुवचनमिरयाह-येभ्यो येषु चेति । एकदद्या
 दिषु दधानामधिकृतं किमपद्यमित्याह-एकादशपद्यमिति । ननु तर्हि कथमधिका दद्य
 २५ यस्तेत्येकवचनं वाच्यं न कृतं ? उच्यते-बहुवचनमप्यवाचयविनोरमदविशेषात् ।
 एकादद्यादयोऽप्यपि न एकदयोऽप्यवास्तत् उपचारादवयवस्यैकस्याऽप्यविना च
 बहुवचनम् कोऽर्थः ? । येभ्यो येषु वा एकादद्यादिसप्तदशपेक्षेकादपेक्षयाऽधिका दद्य
 इत्यर्थः । अधिकविद्या इति-अभ्युत्पन्नाऽपमधिकद्वन्द्वस्तन “ वद्विवाक्ये ” इति न
 पुराभिपद्यः अन्यथा कोपान्त्यद्वारा निषेधा स्यात् । एवमधिकविद्या इत्यपि । अत्र

पञ्चमविधा इति—“प्रत्ययः प्रकृत्यादा” इति न्यायेन पूरणप्रत्यये भटि पञ्चमीत्यस्य पूरणप्रत्ययान्तत्वा नाज्जैष्यप्रत्ययस्य तत्र “ वद्धिठाङ्गो० ” इति न पुनश्चिपेक्षः । ननु यथा बहुव्रीहिषा विभक्त्यर्थस्याऽभिधानात् पष्ठपादयो न भवन्त्येव लिङ्गसंख्ययोरभिधानाद्ययोर्घोतकस्यात् रूपादयो न प्राप्नुवन्ति, उच्यत—स्वार्थिकत्वाद् रूपादीनां समासेनाऽभिहितेऽपि स्त्रीत्वाद्घोतनाय भवन्ति । स्त्रियां यद्वत नाम तस्माद् रूपादयो 5 भवन्तीति हि तत्रार्थः । तथा चित्रगुरिति समासन नामाश्रमाश्रयस्य कमादिप्रतिष्ठितस्यैकत्वात्पु उक्तास्ततः कर्मादिगतैकत्वादिप्रतिपादनाय वचनानि भवन्ति । चित्रगु पक्ष्य, चित्रगुषा कृतमिति; प्रथमा तर्हि न प्राप्नोति समासन संख्याया अभिधानात्, नैवम्; साऽपि न केषला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च क्वलः प्रत्यय इति समयाद् भविष्यति । अथवा यदा चित्रगुरकृतरभिहितो नामार्थः प्रतिपिपादयिषितस्तदा 10 विभक्त्या विनाऽप्यौ न ध्वन्यत प्रत्ययपितुमिति प्रथमैकवचन विधयमव द्वित्वबहुत्व योर्विवचनबहुवचनविधिः ।

‘एकार्थं चानेकं च’ । १ । १ । २२ ॥ ममानोऽर्थोऽधिकरणमिति—यथाऽऽङ्गो वानरो यमित्यत्र—आङ्गोऽपि स वानरोऽपि स । चित्रगुषैत्र इति—ननु यथा चार्थे इन्द्रविधानाद् इन्द्र वकारस्याऽप्रयोगः, एवमिहाऽपि वैत्रादः प्रयोगो न प्राप्नोति, 15 नैव दोषः; चित्रगुषब्देन तद्वत्मात्र नामान्यप्युच्यत न तु विज्ञप्ति इति तत्राज्जय विज्ञेया र्थिना विज्ञप्तेऽनुप्रयोक्तव्यः । चित्रगुः कषेत्र इति वा विद्वत्पन नरो वन रमत “कचित्” इति च वनरस्तस्याऽयमिति वा वानरः, अन्तर्गु द्वितीनीति—अथकपनमिह चित्रहस्तु अन्तेषु द्वितीनि, अन्तद्वितीनीति । अवान्तरसमाम कार्यः । अन्यथैकार्थत्वं न स्यात् । पञ्चनाक्षप्रिय—इत्यत्राटि समामान्तात् कीर्तं शाबन्त स्वार्थिकाः कचिदित्यतः अकारा- 20 न्ताभ्याम्नो कीविधानात् समासमस्य कीन भवतीति न्यामकारः । यथा म माता तथा मे पिठेति—म मातेत्याप्यथकपनं म माता म-मातेति तु चित्रहः । यतो यद्यति म-मात्रिति सद्यति च प्रयासां पदानां मत्पित्रा मह ममामः प्राप्तः । न च बाध्यमकार्थत्वात्त्वामात्राश्च समासः । यतो य एव मातृमहद्वः म एव मत्पितृम्यकार्थत्वमस्ति । अस्योद्गारस्यस्या 25 उपमर्धः—यथा—कश्चित्कनचित्पृष्ट फीट्य क्लृप्तीतादिना तर पितृति म आह—यथा म मातेति । अथवा स्नाहीति कश्चिदुक्तः म आह यथा—म मातेति । यथा शुद्ध म माता तथा पिताऽपीत्यभिजनशुद्धिरपि स्नान किं वाधन स्नानन ई, ततः मुस्नात मो इति ।

‘उच्छृमुम्भाषयः’ । ३ । १ । २३ ॥ उपमानपुपमयन समस्यमानं नैकार्थतो भज, स एव चन्द्रस्तद्वय मुख न मरुत्पतो भिन्नश्रवम् । ग्रामान्यवाधिता यति—सा पारमर्धमवाधितानास्थानादिरूपणत्यथ ।

‘सहस्तन’ । ३ । १ । २४ ॥ तेनति श्रुतीपान्तप्रतिरूपका निपाताश्रुतीया ।
 न तुल्ययोग इति-ननु तुल्ययोगविद्यमानाथयोः को भेदः ? उच्यते-क्रियागुणद्वय-
 रमयोः सहस्रः सम्बन्धस्तुल्ययोगः । विद्यमानाथया तु न तथा । तथाहि-सकमक-
 दारमनपदमित्युक्ते यथा धातोरात्मनपदं न भवति तथा कमयोऽपि । तथा सतोमको
 ५ मोन्यतामिति यथा दशदशो भोज्यते न तथा सोमान्यपि । क्वचिन्न भवतीति-तुल्य-
 योग तु भवत्येव । इति गदमीति-अत्र तत्पुत्राणामस्तिस्वमेव विवक्षितं न तु बहव-
 क्रियति विद्यमानार्थता ।

‘विधो रूढ्याऽन्तराखे’ । ३ । १ । २५ ॥ अन्तराखस्याऽन्यपदार्थत्वमपि
 प्रथमान्तत्वात् “ एकार्थे वा ” इत्यनेन न प्राप्नोतीति वचनं कत्रयावार्थं च, क्व
 १० मिति चेत् ? उच्यते- अर्थेण “ इत्यत्र हि श्रुते मामान्यविहितं बहुव्रीहौ न तन्व-
 स्मिन्निति व्याख्यानात् । एवं “ मुग्धार्थे ” इत्यादिसूत्रप्रथममपि ।

‘तत्राऽऽवाप मिषस्तेन प्रहृत्यति सकृपेण युद्धाऽप्यपीभावः’ । ३ ।
 १ । २६ ॥ ‘कृष्णमोडकन्यायन’ मिषः शब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । अत एव इत्
 मप्ये पठितः । प्रहृत्येति-इति शब्दो वाक्यस्वरूपपरामर्शाथः । न च प्रत्येकं सम्ब-
 १५ द्यते, तत्राऽऽवाप मिष इति मिषस्तेन प्रहृत्येति । अप्यपीभावसङ्गत्यत्र-‘ननु संज्ञा
 संज्ञान्तरवाचिका नति’ न्यायाद्वृत्तीहिसंज्ञाऽप्यस्तु ? नैवम् ; किमुमेति वक्ष्यमाणत्वात्-
 द्वितीया संज्ञा न । केऽकाङ्क्षीति-नन्वन्यचिकीर्षितायाः क्रियाया अन्वेन करण क्रिया
 अभिहितः । तत्र च यद्वैक्येन कक्षप्रवृत्तमकारि तत्परो न विद्यते परचिकीर्षितं, किन्तु
 २० स्वचिकीर्षितमिति क्रियाभ्यतिहारो नाऽस्तीति कथं समामः ? उच्यते-यद्यपि स्वचि-
 कीर्षिताऽप्यत्र क्रिया तथापि तत्सङ्गतत्वादेकैव । यथा यद्यपि य ओदन दास्यति तदा-
 ज्ञमप्यस्ते तमेव दास्यामि पश्चात्किं तमेव ददाति ? परं तस्मादस्यादन्वोऽप्योदवः
 स एवोच्यते । यवमत्राऽपि । कक्षेषु च कक्षेषु गृहीत्वा युद्धमननति-एकः सकृद-
 अन्यथ मुग्धोऽष्टो न मिषोऽभावः ।

इत्ते च पादे च गृहीत्येति-यदा तु इत्तथ पादयेति कृत्वा प्राप्तिर्नाऽभावः
 २५ इत्तथ इत्तपाद च इत्तपाद च मिषो गृहीत्वा कृतं युद्धमिति क्रियते तदा इत्तपा-
 दा इत्तपादीति भवति । व्यामत्रतामिति-वाहोम वाहोम मिषो गृहीत्वा व्यासङ्गः
 कृतः । क्रियाभ्यतिहारे आत्मनेपदं दास्यती आताम् व्यासङ्गं कृतवन्ताविति ।

‘नवीभिर्माग्निम’ । ३ । १ । २७ ॥ अनेर्माग्निमिति अनेर्माग्निमिति अने सा

विद्यते यत्र । स्वरूपस्य च ग्रहणमिति-उत्तरद्वये पञ्चनदमित्यत्र । स्वरूपग्रहणाच्च
पर्यायाणां स्रोतस्विनीनिम्नगासि-धुप्रभृतीनां न ग्रहः ।

‘संख्या समाहारे’ । ३ । १ । २८ ॥ निवृत्तमिति-समाहारे इति मय्यनात् ।
उभयपदप्रधानः । समासोऽनेन विधीयते । समाहार इति किमिति-समाहृतिं विना
हीरावलीको वेद्य इत्यादौ द्विगोरिव बहुव्रीहेरपि बाधकः स्यात् । द्विगुबाधनार्थमिति- 5
ननु तर्हि तस्य काञ्चकाशः ? सत्यम्, नदीनाम्नोऽन्यत्र शोभाशरीरां सप्तत्वमिति-
आ द्वाभ्याः संख्या सक्रमेण वर्तते इत्यस्य प्रायिकत्वात्, वृत्तिविषयं ज्ञादयः संख्या
नेऽपि वर्तन्ते । सप्तगोदाशरीति-अन्यस्तु सर्वो नृपसकृते “ छीने ” इति इत्या,
एव द्विगोदाशरि ।

‘बह्वेन पूर्वार्थे’ । ३ । १ । २९ ॥ स इहाऽऽद्य इति-ननु बंधे मया इति 10
व्युत्पत्त्या सर्वेऽपि पाठकाः कारकाश्च कथं न लभ्यन्ते, आद्य एव कथं गृह्यते ?
उच्यते-गौमसूक्तयोरितिस्थापात् । एकमुनिव्याकरणस्येति-एको मुनिर्वैद्य एतावानेव
विग्रहः । व्याकरणस्येत्येतत्तु मिश्रपदम्, अतोऽन्यपदार्थाभावाच्च बहुव्रीहिः । पूर्वप-
दार्थप्राधान्याच्च यथाक्रममेकपदान्द्विरचनबहुवचनानि तेषां च “ अंतवो छप् ” । सप्त 15
कादय इति-काशे राज्ञोऽपत्यानि ‘द्विनारि०’ इतिव्यः । ‘बहुव्यक्रियां’ छप् । एक
विधित्वमात्रादिति-मरद्वाद्यस्येमे इत्येव कार्यं “ वेत्स्वम् ” इत्यण् अपत्ये तु विद्वा
द्यनो “ वयमिचः० ” इति बहुषु लोपः स्यात् । यद्यप्यत्रैकविधित्वस्य विशेषलक्षणे
नैकस्य तथापि पूर्वपदार्थप्रधानस्यैकविधित्वस्यैवान्यस्य बहुत्वाद्भारद्वाजाद्बहुत्वमेव
शब्दशक्तिस्त्वामाभ्यात् ।

‘पारे मध्येऽन्तेऽन्तः पठ्या वा’ । ३ । १ । ३० ॥ समासे निपातयिष्य- 20
मापैकारान्तानामिदमनुकरणम् । पारं गङ्गाया इति विग्रहः । दिङ्मात्रमेतत् गङ्गायाः
पारमित्यपि कृते पारगङ्गमिति भवत्येष । “ प्रथमोक्त० ” इत्यत्र । गिर्यन्त इति
वेत्यस्य प्रत्येक सम्बन्धस्तेन यत्र पठ्यसमासः प्राप्तस्तथाऽनुज्ञायत । गिर्यन्त इत्यत्र तु
‘वसार्थ०’ इत्यनेनाऽऽभ्ययत्वाभिपिद्धोऽपि विधीयते ।

‘यावदियस्ये’ । ३ । १ । ३१ ॥ इयत्वां परिच्छिन्नसंख्यानामित्यतो वा परि- 25
च्छिन्नपरिमाणस्य भाव इयत्वं तस्मिन् । यावन्तीति-अभ्यये तु यावदमशानीति कायम् ।
यावदमप्रमिति-पूर्वार्थप्रधानत्वात्भ्ययत्ये सिः । अनभ्ययत्ये तु जस्तमासात् । याव

इत्यमिति-असमस्तमिदम् । अतएव तावदिदं पादवीथते । समासे हि गुणीभूतत्वापाव
दित्यस्योपादानाभावः स्यादेषां यावदमत्रमित्यत्र ।

‘ पर्यपाक्यहिरण्यं पञ्चम्या ’ । ३ । १ । ३२ ॥ परित्रिगर्तमिति पञ्चम्यर्ह-
प्रधानात् प्रथमा । क्रियाविशेषणत्वविषयायां तु द्वितीया, यथा आमेस्रस्र संवरतामि-
५ त्यत्रैव सर्वत्राऽपि । श्रुतिप्रविहतायामेति-सङ्ख्यप्रतिपदोक्तयोरिति न्यायात् । अप-
क्षात् इति-न च वाच्यं क्षासाया अपन सह सम्बन्धाभावादथ न भविष्यति समासाः ।
यतो गतार्थस्याप्येनैवाऽभिधानादस्त्वपेन क्षासायाः सम्बन्ध इति । न च परत्वात्
‘ मास्त्वच० ’ इति तत्पुरुषेणाऽस्य वापेति वाच्यं, तत्राऽन्यग्रहत्वात् ।

‘ लक्षणेनाभिप्रत्याभिमुख्ये ’ । ३ । १ । ३३ ॥ प्रत्ययिमिति-वैचिभ्यार्ह
१० ससन्निवाक्यम् । अस्म्यग्नीति-अत्राऽग्निना वृत्तमपातो लक्ष्यते इत्यग्निर्लक्ष्यं भवति ।
तस्य चाऽभिप्रतिष्ठापामिदुक्त्यं प्रतिपाद्यते । अग्नौ हि वृत्तमाः संयुता एव पतन्ति ।
लक्ष्मीकृत्यति-लक्ष्यमत्वेन लक्ष्मीकृत्येत्यर्थः । यद्वा वर्धनक्रियापेक्षयाऽग्निर्लक्ष्यः
पतनक्रियापेक्षया लक्ष्यं यतः पूर्वं पश्यति ततः पतति । सुप्न प्रति गत इति-अत्र
सुप्नाह्न्याभगरान्तरे गन्तुकामः पवि भ्यामोहात्तमेव प्रत्यागत इति नाऽस्ति
१५ ययन प्रति सुप्नस्य लक्ष्यता । यदुद्दिश्य हि गमनं क्रियते तल्लक्ष्यं भवति ।
अत्र तु भ्यामोहाद्वेदं गतः । गतक्रियापेक्षया च सुप्नस्य कर्मत्वम् । वेनाऽभिस्तेन
गत इति-लक्ष्यं तेनैति लक्ष्यस्य घोटकमर्थिलक्षणं वेनेति लक्ष्यस्य घोटकमिति
लक्ष्यलक्ष्यभावः ।

‘ वैर्येऽनुः ’ । ३ । १ । ३४ ॥ वृद्धमनु विद्योतत इति,-अत्र वृद्धो विद्योतन
२० स्य लक्ष्यत्वेन विवक्ष्यते न वैर्येऽस्तेति ।

‘ तिष्ठदृग्भित्त्वापचः ’ । ३ । १ । ३५ ॥ आयसीयवमिति-‘ ईक्क् ’ आयन्तीति
वृत्तिरि = द्विजोरपि० इति यत्वे कृयां आयत्यो गावो यस्मिभिति आयम् । वृत्तौ त्व
र्लक्ष्यनमात्रमेवं पूर्वत्र तिष्ठदृग्भित्त्वाऽपि । असाधन इति-द्वितीयापचन्ता इति शेषः ।
एव प्रान्तमिति-प्रमत्तत्वमन्तस्य प्रयतोऽन्तः प्रगतोऽन्तोऽस्मिभिति वा । समत्वं समा-
२५ नत्व वा पक्षस्य तीर्थस्य तीरस्य चेति विग्रहत्रयं वर्धनीयम् । एव प्रान्तमिति, स्वमर्तं
परमर्तं वेहाऽपि द्रष्टव्यमित्येव धर्मार्थः । इति कस्याच्च कृतापसम्पादिषु समासो न
भवति । यत्र च दृश्यते तत्र चिन्तनीयम् ।

‘ नित्य प्रतिनाञ्जये ’ । ३ । १ । ३७ ॥ छाकप्रतीति-पूर्वार्थ इत्यधिकारेऽ-
प्यसम्भवादस्योत्तरपदार्थप्रधान एवाऽयं समासः ।

‘ संख्याऽक्षशलाक परिणा धृतेऽन्यथाहृतौ ’ । ३ । १ । ३८ ॥ ननु
“ काम नान्यैकार्थ्ये ” इत्यतः सत्रात् ऐकार्थ्यं सतीत्यनुवर्तते । तत्र ऐकार्थ्यं सति
समास ऐकार्थ्यं वैकल्प्य तत्र समासे सति भवति । तत्र इतरेतराभये दोषे समासः 5
कथं ? उच्यते-यत्र यत्र येन सूत्रेण समास कर्तुमिष्यते तत्र तत्र तस्मादेव ऐकार्थ्यं
प्रथमं ज्ञातव्यम् । ततः समासः । अन्यथा हि सर्वाभ्यपि सत्राणि निरयकतां मध्ये
रमिति हि न्यासविदः । पञ्चादिभिर्धृताभावात् पटुपरीत्यादि न भवति । उत्कर्षं
वस्तु वस्तुपरीत्येव नित्यसमासोऽयमिति परिप्रयोगो वाक्ये नाऽऽहं, किन्तु न
तथा वृत्तमिति पर्यायः । समविषयमृते इति-एकिकादिके रूपे । अन्ये पूर्वमिति- 10
तस्मिन्नेव धृते ।

‘ विभक्तिसमीपसमुद्भिद्विषयार्थमावात्ययासम्प्रतिपत्त्यात्कमक्याति
युगपत्सहस्रसम्प्रत्साकल्पान्तेऽप्ययम् ’ । ३ । १ । ३९ ॥ समस्यत इति-अन्व
वैकल्प्यत्वं समाससंज्ञायाः प्रदर्शयाम्ययीमावसंज्ञो भवतीत्युपसंहरति । अभिधीति-
अत्राजिद्वयस्य कृप्याऽनेकार्थ्यतेराधाररूपविभक्त्यर्थवृत्तित्वं प्रकाशयितुमुक्ताचार 15
स्याऽपि ससम्प्रत्तेन जीवन्त्वेन समासः । आख्यमात्र इति-अद्वैतरूपदार्थ्यवर्मस्याऽ
भावो न उत्तरपदार्थस्यैव धर्मिण इत्यर्थाभावाद्भिद्यते । तत्र हि धर्मिण एवाऽभावः ।
धर्मिणोऽस्तन्मिति-अत्र धर्मिणोऽस्तुत्यसिरेव न तु सतोऽभाव इत्यर्थाभावोऽप्ययाद्
विशिष्यते । अस्यपि हि सतोऽतिष्ठान्तकालसम्प्रतिपत्तिं सदैवोच्यते । उपमोगादेः
प्रतिषेध इति-न तु वस्तुन इति उदमावाद्भिद्यते । तैलुकमिति-त्रयो वृत्त्या आसां 20
“ सोऽस्मि वृत्त्यः ” इति कः । प्रयोदरादित्वादिस्वादेशः । तिसृकस्तु मवोऽम् ।
अनुरथ पातीति-ननु नित्यसमासत्वात् पञ्चाङ्गपेक्षाऽन्यन्तरेणाऽनित्यस्यैव समस्यते
तथा पञ्चाङ्गस्योऽपि अभ्ययत्वादयान्तरेण समस्यतां नित्यसमासत्वात् प्रयोगसम
वापि वाक्यं न प्राप्नोति, उच्यते-‘ सर्वपञ्चाङ्गयः ” इति वचनात् पञ्चाङ्गस्य
अभ्ययीमावसमासं प्रत्यभ्ययस्य नाऽङ्गीकार्यम्, अभ्ययत्वे हि अभ्ययीभावः स्यात् 25
तत्र चाऽन्य इत्यधिकारात् समासान्तरप्राप्तावन्यत्वामावाच्यपुरुषो न स्यात् । युगप
देतीति-सम्प्रतिपत्तिस्त्रिमाभ्यामाऽन्यपदार्थप्रधानोऽयम् । सम्प्रतिपत्तिरिति-सिद्धिरा-
त्मधाननिष्पत्तिः । समुद्भिद्विषयमाननिष्पत्तिरिति सिद्धिः समुद्देशना ।

- ‘ योग्यताधीप्तापानतिवृत्तिसावृद्धये ’ । ३ । १ । ४० ॥ प्रत्यर्थमिति-
समासेन धीप्ताया द्योतितत्वाद्यभिभिचाद् द्विरुक्तिर्न प्रवर्तते । वाक्ये तु लघुवादेने
कस्याऽर्थस्य द्योत्यस्य सम्मन्वाद् द्विरुक्तिमन्तरेण धीप्ता द्योतयितु न शक्येति । वदा
र्थानतिक्रम इति-पदसुचरणपद श्रुत्यादिरूप तस्याऽर्थः सामर्थ्ये तस्याऽन्तिवृत्तिः ।
५ विन्यासविशेष इति-मूर्धस्थाऽनेकस्य पदार्थस्य नियतदेशाद्यपेक्षं व्यवस्थापनं विन्यासः
स एव विशेषः । यदि सद्यस्त्येष कुर्याच्चदा सकृत्ति वेषदद्य इति सामानाधिकर
ण्यमेव स्यादित्याह-साद्यवयवग्रहणमित्यादि । तेन वेषदद्यस्य सकृत्तीति वेषविकर-
ण्यमपि सिद्धम् । सद्यश्चक्षुषो हि धर्मिवाची, साद्यश्चक्षुषस्तु धर्मवाची ।

- ‘ यथाऽथा ’ । ३ । १ । ४१ ॥ यथावृद्धमिति-अत्र क्रमोऽपि प्रतीयते, ननु
१० कथमुक्त ये ये वृद्धा इत्यादि ? उच्यते-प्रतीयतां क्रमो धीप्ताऽपि प्रतीयते । न ह्येको-
ऽनेकादर्थो न भवति । पूर्वेष्वपि सिद्ध इति-पूर्वद्वयोपापेभ्योऽर्थेभ्यस्तथाऽपि प्रवृत्तेः ।
साद्यस्य प्रतिपेक्षार्थमिति-ननु यथा चैत्र इत्यादौ चैत्रसदृशो भैत्र इत्यर्थः । ततश्च
वाप्रत्ययान्तः साद्यस्ये न प्रवर्ततेऽपि तु सद्यश्चि ततः किमुक्त साद्यस्ये प्रतिपेक्षार्थम् ?
उच्यते-साद्यस्योपाधिकत्वात् सद्यगपि साद्यश्चक्षुषोऽन्येभ्योऽन्ये वचनम् । सद्यश्चि तु
१५ ‘ विमत्तिस्मीप० ’ इति प्राप्ते निषेधः । अभ्युत्पन्नस्य साद्यस्य विना योग्यता
दिष्वर्थेभ्यु ‘ योग्यता ’ इति सिद्धा समासः परं व्युत्पन्नस्य सद्यगर्थे “ विमत्ति० ”
इत्यादिना समासः प्राप्तस्त्वभिपेक्षार्थं वचनम् ।

- ‘ गतिकन्यस्तात्पुरुषः ’ । ३ । १ । ४२ ॥ क इत्यभ्ययमिति-मत्तिसाहचर्य-
व्यवधमित्यधिकाराद्वा सम्भवे व्यभिचारेति न्यायात् कृत्यस्य विशेषणं न तु मत्ति-
२० संज्ञानां तेषामभ्यभिचारात् । कुमाकथ इति नित्यसमासत्वात्कृत्स्नितो ब्राह्मण इत्य-
स्त्वपदविग्रहः ।

‘ सुः पूजायाम् ’ । ३ । १ । ४३ ॥ पूजाया अन्यत्रातिशयार्थेऽनुकाऽपि
व्यावृत्तिर्ह्यस्या ।

- ‘ प्रात्यक्षपरिनिरावयो गतक्रान्तकृत्तरत्नानक्रान्ताद्यर्थाः प्रथमाद्यन्तीः ’ ।
२५ ३ । १ । ४४ ॥ प्राप्तेवासीति-अन्ते वसतीत्येवं प्रती “ प्रतीमीदृश्ये ” मित्रं, सर्वेषां
वासेन ” इत्युत्पत् । अनुलोम इति-“ प्रसन्नवत्ता ” इति अतः समासान्तः “ नोऽनेदत्त ”
इत्यन्तस्वरान्तिषोऽः । प्रत्युरसमिति-“ प्रेतैरसः ” इत्यन्तसमासान्तः ।

‘अन्यथ प्रवृद्धाविभिः’ । ३ । १ । ४८ ॥ पुनः प्रवृद्धमिति-पुनः प्रवर्धते
स्मेति कार्यं न तु भूयः प्रवृद्धमिति तस्याऽप्यन्यत्वात्तदनेनैव नित्यसमासत्वात्समुदा
पस्यैवाऽयं पर्यायो भवति । एतद्व्युत्पत्तयेऽपि । अथपदमिति-अभाःस्थाने पदमित्येष
कार्यं न त्वपस्त्रादिति तस्याऽप्यन्यत्वात् । संसंज्ञयः पुरुषः अनङ्गापुरुषः ।

‘अस्त्युक्त कृता’ । ३ । १ । ४९ ॥ कृदन्तेनेति-प्रत्यासत्त्यात्तत्प्रतिष्ठितनैव । ४
आपः प्राप्ताविति-आप् किल स्त्रीत्वमात्रनिमित्तः । स्वादिस्तु सकृपाकर्मादिनिमित्तः ।

‘तृतीयोक्त वा’ । ३ । १ । ५० ॥ वाच्यन्द इति-इह दृश्ययोगादव नित्य
त्वस्य निश्चिर्वा ध्वस्तु नित्यसमासाधिकारनिश्चयार्थ इति ।

‘नञ्’ । ३ । १ । ५१ ॥ ननु न इत्येष निस्तुबन्धः पदयतां किं सानुषन्धेन
नन्विश्यादावेन ? सत्यम् । काविषु अकारोपदेष्टु आरपितुं अकारो निदिश्यते, प्रति 10
पेक्षयाऽप्युदासार्थं च; नेत्युक्तं हि समासस्य प्रतिषेधः सम्भाष्यते । अगौरिति-नञ्ना
विश्लेषित आरोपिद्वगभावित्वरूपो गद्यवादिरित्यर्थः । निवर्त्यमानतद्भाव इति-निवर्त्य
मानो यस्तत्स्योत्तरपदस्य भाव उत्तरपदमङ्गुलिनिमित्तं गोत्वप्राज्ञानत्वादि तद्वानिहाऽयं
उत्तरपदस्यैवाऽर्थः । नञ्समासस्याऽपि निश्चिषिद्विरोत्तरपदार्थप्राधान्यमित्यर्थः ।
स चाऽप्यमिति-उत्तरपदार्थ इत्यर्थः । प्रतीयत इति-सबन्त ध्वञ्चकिस्नाभान्यादिति 15
योन्यम् । नन्विदं सूत्रं विनाऽप्यप्राज्ञान इत्यादयो विश्लेषणमित्यनेन कर्मधारयऽपि
सेत्स्यन्ति, यतो नञ्विश्लेषणं प्राज्ञानो विश्लेष्यमिति ? उत्पत्ते-यत्र द्वौ गुणश्चन्दौ भवत
स्तत्राऽनियमेन पूर्बनिपातः प्राप्तः, यथा-अस्रश्च, नञ् निषेधमात्रे वर्तते सञ्चञ्चन्दौ
ऽपि गुणमात्रे इत्यनियमेन प्राप्नोतीति बचनम् ।

‘पूर्वापराधरोत्तरमभिधेनांशाना’ । ३ । १ । ५२ ॥ पूर्वः कायस्मेति-पूर्वो 20
भावाः कस्मात्प्राप्त्यादेः कस्य कायस्मेति सम्बन्धारिक्पञ्चमी कायश्चन्द्राश्च भवति ।
पूर्व छात्राणामिति-बहुवचनाद्भेदप्रतीतिः, छात्राणां सम्बन्धिन कस्मादपि छात्रात् पूर्व
मित्यर्थः । प्रसज्यप्रतिषेधः किमिति-यद्यत्राऽभिधेन भवतीति पशुदासः स्याद्यदा समा
हारस्यैकत्वाद्वाऽपि समासः स्यात् । अभिधेन न भवतीति प्रसज्यप्रतिषेधे तु विश्राय
माने समाहारश्चन्द्रस्य भेदपूर्वत्वाद्भेदनिमित्तः प्रतिषेधोऽपीति समासाभाषः । अङ्घ्रिनेति 25
किमिति-ननु नामेयः पूर्वो भावो व्यपस्थितः कायस्य धोमनो रिक्तो वेत्पाद्यधोऽप्य
विपक्षितस्तत्र पूर्वस्य कायापदत्वेनाऽसमर्थत्वादेव नाम्ना सह समासो न प्राप्तः
किमे द्विर्बनेन ? सत्यम् । यद्यपि कायापेक्षत्वे पूर्वस्य तथापि प्रधानसापक्षत्वे
द्विर्भेदप्रतीतिः ।

- ‘ सायाह्वायः ’ । ३ । १ । ५३ ॥ स्पतेषमि औषादिको वा सायश्चन्द्रो,
मान्तमभ्यष वा । सायमह इति-ननु सायश्चन्द्रनाश्रित उच्यते इत्युक्तार्थत्वात्
सायमह इति विग्रहेऽनृ चन्द्रस्य प्रयोगो न प्राप्नोति ? सत्यम्, दिनान्ते वावि
कार्याणि क्रियन्ते तान्यप्युपचारात् सायम् चन्द्रेनोच्यन्ते; ततः सन्देहः किं कार्याण-
५ मिषीयस उत दिनान्त इत्यहन्चन्द्रः प्रयुज्यते । अत्रसामर्प्याद्वा तस्माच्च दिनान्त
एव सच्यते । षष्ठीममासवाचनार्थमिति-ननु सायदिह सायश्चन्द्रस्याभ्यषत्वात्
“ वृथार्थः ” इति निषेधादेव भविष्यति किं उद्वाचनार्थमनन ? उच्यते-यदाऽकारन्तः
सायश्चन्द्रोऽनभ्यषं नृपुंसकछिह्नस्तदा प्राप्नोति ।

- ‘ सप्तैश्वर्यं मया ’ । ३ । १ । ५४ ॥ अर्थं पिप्पल्या-इत्यत्रार्थश्चन्द्रस्य
१० तुल्यभागेऽपमिति स्वीयत्वम् । अथपिप्पलीति सद्यदायस्य तु परछिह्ने इन्द्रोऽष्टीति-
पचनात्स्वीत्वमवष्टयत्वात् । अतुल्यभागे तु ग्रामाथ इत्यादावर्थमुद्घर्षेति पुंस्त्वम् ।
षष्ठीसमासवाचनार्थमिति-अपमया-अग्रामाथे मेवामेवविषयायां प्रयोगद्वयं सिध्यति ।
सत्रकृतौ तु मेदविषयाया मेवपक्षे षष्ठीममासं वाचित्वा प्रयोगद्वयं सिद्धम्, अन्यथा
मेद् षष्ठीसमास एव स्यात् । अहं पिप्पलीनामिति-पिप्पल्याकयस्माद्विबोऽनेक
१५ भ्यस्त्वानत्वाद्धिमन्त्रत्वाभावात् समासाभावः । षष्ठीसमासस्तु भवत्यथ पिप्पल्यर्थमिति ।
प्रकरणादिना बहुत्वस्याप्यवगतबहुवचनान्तस्यापि प्रवृत्तिरविकृता ।

‘ अरत्पादिभिः ’ । ३ । १ । ५५ ॥ अथैवमिति-‘ द्रष्टुं ’ हिसाधाम्, विप्र
मनं कुंस्तस्य ” विप्रसेव प्रज्ञाघण्; अर्चो वैद्वसस्यार्धमरवमित्यर्थः ।

- ‘ द्वित्रिचतुष्पूरणामाद्य ’ । ३ । १ । ५६ ॥ पञ्चम मिद्याया इति-षष्ठी
२० ममासोऽपि बाग्रहण्यन्यस्यैवाभ्यर्थमिमामासस्तस्यैव प्राप्नोतीति न भवतीति । द्वितीय
मिद्यायामिति-अत्र बहुत्वाद्भिधा भिन्ना ।

- ‘ कासोद्विगौ च मेयैः ’ । ३ । १ । ५७ ॥ अंशोद्विगुत्वाविति-कासमेयै-
रित्यभिनवार्थमह्वात् । कासोत्तरपदानि मामत्रात इत्यादीनि बहुव्रीहानपि सिध्यन्ति ।
परं मामां मृतस्य माममृत इत्यत्राभ्यपवाधामभ्यवात् द्विगौ च द्व्यष्टसुप्त इत्यादा
२५ चिति वचनम् । चन्द्रश्चक्रित्वाभावात्प्रादिति-अन्यथा मासा जाताया इति स्त्रीत्व
विषयायां मामत्रातस्यत्र इत्यस्य स्यात् । पूर्वपदप्राधान्याच्च पश्चादाह न स्यात् । हे
अहनी सुप्तस्पति-इ इति चाऽहनी इति च नामद्वयं सुप्तस्येति नाम्ना समस्यते ।

तत्प्रतिपदे समासे जातं सुप्तं इत्युत्तरपदं परे “ संख्या समाहारे च० ” इति
 द्विगुतंशार्था द्विगुविषये प्रयोः पदयोरुत्तरपदनिमित्ते द्विगौ भाविनि त्रयाणां
 तत्पुरुषः, अन्यत्र प्रयोजकमिति-अन्यत्र वरितार्थमित्यर्थः । द्विगौ तु द्विवचनापन्त-
 मपि समस्यते इति भावः ।

‘ स्वयंस्वामी केन ’ । ३ । १ । ५८ ॥ करणद्वयेः कर्तृद्वयेर्वा वाचकः स्वयं 5
 शब्दः । आत्मनस्त्यर्थे इति-अत्र कारणे कर्तरि वा तृतीया । सामिभूतमित्यत्र-
 “ विद्येयं विद्येयैः० ” इत्यनेन कर्मधारयैव सिध्यति परं यदृच्छया पूर्वापरभावा
 स्यात्तद्व्याख्यानार्थमिदोपादीयते ।

‘ द्वितीया खट्वा क्षेपे ’ । ३ । १ । ५९ ॥ क्षेप समासार्थे इति-तत्रैव तस्य
 प्रसिद्धेः । नित्य एवेति-यच्च खट्वामाकृष्ट इति वाक्यं तत्पूर्वोत्तरपदविभागमाशङ्कनाशम् । 10

‘ काल ’ । ३ । १ । ६० ॥ कालपति भूतानि अश् । अख्याप्त्यर्थे इति-
 अक्षोरात्रेव वैख्याप्त्यभावात् । भासप्रमित इत्यत्र च प्रथमो दिवसः प्रतिपच्चन्द्रमसा
 व्याप्तौ न तु समग्रो मास इत्युत्तरेण न प्राप्नोति ।

‘ व्याप्तौ ’ । ३ । १ । ६१ ॥ केनेति निवृत्तमिति । पृथग्योमादिति शेषः ।
 सर्वरात्रकस्यापीति-यद्यपि सब्रह्म्यो न कालश्चिस्तथाप्युत्तरपदाश्रयानस्त्वन 15
 समासस्य सर्वरात्र इति समुदायोऽपि कालः । भासं पूरक इति-पूरयिष्यतीति
 “ क्रियायां क्रिया० ” इति शकचि ण्येके तु “ केनेषि क्तः ” इति षष्ठी स्यात्, षकचि
 तु “ वेनुहन्ता० ” इति निषेधात् न ।

‘ भिलादिभिः ’ । ३ । १ । ६२ ॥ यद्यपि बहुव्रीहिवैष धर्मभित इत्यादीनि
 सिध्यन्ति तथापि यद्यत्पुरुषं यास्ति तज्ज्ञापयति यत्र समासेऽप्ये विग्रहमेवाचक्षुर्गुण 20
 बहुव्रीहौ प्राप्नुतस्त्वत्र तत्पुरुष एव । तेन राजसरव इत्यादौ न बहुव्रीहिः । किञ्च
 बहुव्रीहौ कप् स्यात् । निर्वाणगत इति-के निर्वाति सुखी भवत्यत्रेत्यनटि वा ।

‘ प्राप्तापन्नौ लयाश्च ’ । ३ । १ । ६३ ॥ प्राप्ता जीविका ययस्यादि बहुव्री
 हिव्याजपि सिध्यति, प्राप्तगरीत्यादौ तु समासान्तो न स्यादिति वचनम् । क्रीडिज्ञा
 र्थमिति-लैपकाभ्योत्तरपदाभावात् “ पर्याः क्री० ” इति पुष्पाद्यो न प्राप्नोतीत्यकरणम् । 25

‘ ईपहुणवचनैः ’ । ३ । १ । ६४ ॥ गुणं वचन्तीति रम्याद्यनटि गुणव
 चनाः । ईपत्यहुल इति-पिक्लस्वमस्याप्रसिद्धि सिध्मादित्याहुः । न च वाच्यमीषत्पिक्ल-

‘ कृति ’ । ३ । १ । ७७ ॥ शौरोक्षासनमिति—“ कर्मणि कृतः ” “ कर्तेरि ” वाऽप्य विधानात् यत्नञाया अपि पठ्या समासः ।

‘ याजकाविभिः ’ । ३ । १ । ७८ ॥ कृतीत्यनेन सिद्धे किमर्थोऽप्य योग इत्याह “ कर्मजा वृत्ता च ” इतीति । निष्पर्ययेति—तुस्याथरिति या पृष्टी सा द्वैयिका न भवतीति अप्राप्तौ ।

‘ सर्वपञ्चादावयः ’ । ३ । १ । ८० ॥ प्रतिषेध वक्ष्यतीति—यदा सम्बन्धपृष्टी तदेत्यर्थः । तत्र सम्बन्धपृष्टीग्रहणात् । उपलक्षणमिदं तत्र यदा रिरिष्टादिति पृष्टी तदाऽप्राप्ते समासः ।

‘ अकनकीडाजीवे ’ । ३ । १ । ८१ ॥ “ कर्मजा वृत्ता च ” इत्यस्याऽपवाद स्तत्र मनकीति मञ्जिका, उदात्तपुण्यायां मञ्जिकृति कृत “ कृति ” इति प्राप्नोति तत्र उपरेण निषस्तदाऽप्य सूत्रस्य फलम् । यदा तु उदात्तपुण्याणि भन्यन्ते यस्यां कीडापामिति निप्रहस्तदा निषधामावे कृतीत्यनेनैव सिद्धत्वादस्य न किञ्चिच्छेदम् । ननु मनकीति मञ्जिकृति कर्तरि कथं साधयन्ति यथा उदात्तपुष्पमञ्जिकृति कीडा नाम तत्तत्स्याः कृतृत्वं न सङ्गच्छते ? उच्यते—अस्यां कीडायां मञ्जनक्रियाकरमादु पचारात् साऽपि कर्त्री भण्यते ।

‘ न कर्तरि ’ । ३ । १ । ८२ ॥ अग्रगामिकेति—कृत्स्नगतिकारकस्यति न्याया दग्रगामिकस्यस्याऽपि कृदन्तत्वम् ।

‘ कर्मजा वृत्ता च ’ । ३ । १ । ८३ ॥ तदाऽस्त्येति—वृत्तोऽप्यभिचारात् । क्रियाश्चस्य त्विति—विभर्तीति भरणक्रियामात्रमुपादाय त्वमानस्येत्यर्थः ।

‘ तृतीयांशुरणायपातुर्वाशान्नशा ’ । ३ । १ । ८५ ॥ ग्रामस्य पुरस्ता दिदि—अभ्युत्पन्नमभ्यय व्युत्पन्नौ तु ‘ रिखौ० ” इति पठ्या विधानात् समासो न प्राप्नोत्यत्र । भ्रमगामानिति—अत्राऽपि सम्बन्धे पृष्टी न निषारणे तस्य सतोऽप्यभिचया अनिषमन पूर्वनिपातः स्यादिति—“ वैष्णवस्य० ” इत्यत्र विश्वपणविश्वपयोद्वयोरपि प्रथमोक्तत्वात् विश्वपणसमास तु प्रधानानुपायिनो व्यनहारा इति न प्राग्निपातः ।

‘ ज्ञानेच्छायायाधारकेन ’ । ३ । १ । ८६ ॥ सर्वत्र कर्तरि पृष्टी । सत्याधार च कश्चिधानात् ‘ ज्ञानेच्छायाये ” इति पठ्या न निषेधः । इमेनति— तत्र प्रोक्तम् इत्यतस्तृतीयाधिकारे यदुपमाह इत्यर्थे यथाविहित प्रत्यय विषय वन्द्यापयति न तत्-

मानं काले विहितोऽयं कप्रत्ययः किन्तु भूते काले । तथा राजपुनित इत्यात्रापि ।
 तृतीया समासा इति-अत्र भूतं कविधानात् " ऊँपोरसहापारे " इति षष्ठीनिषेधा
 धृतीया समासा इत्यर्थः । कृषोगजाया इति-कर्तृकर्मविहिताया इत्यर्थः ।

‘ अस्वस्थगुणैः ’ । ३ । १ । ८७ ॥ स्वात्मन्यवाऽवतिष्ठन्त इति-ननु द्रव्य-

- ५ भयी गुण इति गुणतद्वयं ततः कबमिदमिति ? सत्यम्, अभिधाभ्यापारापक्षया स्व
 स्वत्व गुणानां यदा द्यौस्त्वयादि द्रव्यैर्धर्ममात्रमेवाऽभिधीयते । अत्राऽर्थात्परत्वादेति-
 ननु द्रव्यादिष्वर्थाद्विशेषणं, पटस्य शुद्धो वर्ण इति तत्रापि पटादवर्णमादिना सम्बन्धो
 न तद्वत्तनं शुद्धादिविशेषणमिति पक्षान्तस्य सम्यक्समाप्तिरेव नाऽस्तीत्याशङ्क्य ।
 अस्त्रास्त्रमस्त्येवेति-गुणग्रहणेन यं गुणा द्रव्यस्य विशेषणं मरति शुद्धः पट इत्यादौ,
 १० यं च भूतपूर्वगत्या ठापाद्यन्ताः द्यौस्त्वयाद्यस्तत्रापि गृह्यन्ते । यतः शुद्धद्यौस्त्वयोः
 द्रव्यभेदेऽपि द्वयोरपि एकमेव प्रवृत्तिनिमित्तं गुण इति, द्वावप्येकवर्णवत्स्वत्वा यं य
 एवाऽयः पटस्य शुद्धः स एवायं पटस्य द्यौस्त्वयमिति । एवमधुरमाधुर्यादीनामपि ।
 नन्वननाऽपि व्याख्यानं पटस्य शुद्ध इत्यादिष्वेव निषेधः प्राप्तो यतो यथा-शुद्धः
 पट इत्यादौ द्रव्येऽपि वृत्तिस्तथा न द्यौस्त्वयद्रव्यस्य द्रव्य इति, यतः द्यौस्त्वय
 १५ द्रव्यं गुणमात्रमात्राऽभिधीयते न द्रव्यम् ? उच्यते-यद्यपि द्यौस्त्वयद्रव्यो द्रव्ये न
 वर्तते तथापि द्यौस्त्वयद्रव्यं गुणवचनः ततो यदि स्य द्रव्यं वक्तुं न शक्नोति तथा
 पि आरम्भीयशुद्धलक्षणेन द्रव्यं यदि वादयति तर्हि भवत्येव । आरम्भीयत्वं वाऽन्यो
 गुणमात्रवृत्तिरात् । यथा कश्चित्पुमान् भार्यायाः पार्श्वस्थितोर्मर्कटं क्लृपयति ततो
 पद्यात्मना न कलति तथापि मर्कटं कुर्वन्मिधीयन्ते एवमत्रापि भविष्यति । तद्वि
 २० श्वैरेवाऽप्यमिति-तद्विग्रहाय शुद्धादयो मधुसूयः सुरम्यसुरमी दीतादयमं गुणा गृह्य
 न्त । तेषामत्र द्रव्यभेदभ्रमरसंभवात्, तत्र रूपादीनां न प्रज्ञः । न हि ते द्रव्यस्य
 विद्वद्वयं मरन्ति पटा रूपं गुडो रम्यं चन्दनं गन्धः स्वनः स्वादय इति । रूपादिनिश्चया
 यं शुद्धादयस्त एव गृह्यन्त तत्र गौरराज्यः संख्यादयो वैश्वविक्रयिदाय न गृह्यन्त ।
 वादमाधुर्यमिति-रमनत्रियग्राह्य एव रमो लोको मधुरद्रव्यस्य रूढोऽत्र त्वपारादिति न
 २५ गुडस्य माधुर्यमितिभिषयः । यतो गौणद्रव्यन्यायेन मुख्यो लौकिको गुणः
 समामाभाय प्रयाज्यतीति । यदुक्तानिस्तरादिति-ननु कष्टद्रव्यं वैश्वविक्रयितादौ
 वैश्वव्यं सद्यन्तं यदुक्तं-पि च गृह्यते ततो द्वीन्द्रियग्राह्याणां न गुणत्वं किन्त्वस्मिन्
 यग्राह्याणामवति वैश्वविक्रयः, ततः समानः प्राप्तः । कुमुदसीरममित्यादौ यं पटस्य
 द्यौस्त्वयमित्यस्यमामाभायप्रसङ्गस्तद्वत्तदुभयं कबमित्याशङ्क्य ।

‘ सप्तमी द्यौण्डाद्यैः ’ । ३ । १ । ८८ ॥ इह गौण इति-परमार्थतो मध्यः

घौण्ड इत्युच्यते व्यसनी तु गौण्डवृक्षा । आपतन भावे षञि, प्रापात् आरम्भे रम-
णीय-प्रापात्तरमणीयः ।

‘ काकायैः क्षेत्रे ’ । ३ । १ । ९० ॥ तीर्थसारमेय इति-सारो मेयोऽस्य यद्वा
सरमा शुनी तस्या अपत्य “ वंशुप्पादस्य ययम् ” । अनवस्थित इति-यथा काका
दिस्तीर्षकृतमवानन् अविरस्यापी मयत्वेव यो दृषद्धादिः कार्याग्यारम्भे तेष्वनि- 5
र्वाहकः स एवमुच्यते ।

‘ पात्रेसमितेत्पावयः ’ । ३ । १ । ९१ ॥ गेहे स्वेडीति-जिह्विवाद् इति
धातौ स्विङ् स्थाणे स्विङ् केचित्ठन्ति । गेह एव स्वेङ्कते ‘ मद्यादिभ्यो णिप् ”
एवमप्रेतनद्वये । गेहमपि विजितमनेनेति “ ईयात्वे केन ” इत्यनेन कप्रत्ययान्तात्
पस्तद्धित इन् तदन्तस्य व्याप्ये वर्तमानात्सप्तमीविहितेति प्रथमान्तेन विग्रहः । यद्वा 10
अर्थकथनमिद् गेहे विजितीत्येव क्लियते । अथधारणेनेति-पात्रेसमिता इत्यत्र पात्रस्य
भ्येन पात्रसहचारिमोजनं लक्ष्यते ततो मोजन एव समिता मिलिताः सन्ति न
कार्यान्तरे इत्यथधारणात् क्षेत्रो गम्यते । सप्तम्या अतुविधि-ननु पात्रेसमितेत्पादि
कप्रत्ययान्तेषु ‘ र्त्तुल्ये कति ” इति क्षेत्रेषु तु “ भेद व्यञ्जनात् ” इत्यल्लुप् प्राप्त
स्पर्त्तिक निपाताभयणेन । सत्यम्, साम्यां बहुल सङ्गायां वास्तुशुक्लेत्पाह-निपा 15
तनादिति ।

‘ केन ’ । ३ । १ । ९२ ॥ नित्यसमासाद्येते इति-वाक्यस्य क्रियाकारक
सम्बन्धमात्रप्रत्यायकतया क्षेत्रप्रतिपादनं सामान्याभावात्समासस्यैव तत्र सामर्थ्यात् ।

‘ तत्राऽहोरात्रांशम् ’ । ३ । १ । ९३ ॥ पृथग्योगादिति-तत्राऽहोरात्रांशं च
केनेति चकारादन्यच्च नाम । तत्रेति सप्तम्यन्तमिति-सप्तमीमासस्यार्थम् प्रत्ययोऽप्यत्र 20
सप्तमीशब्देनोक्तः । मयति हि साधम्यावाञ्छम्य यथा गौवाही क इति ।

‘ नास्मि ’ । ३ । १ । ९४ ॥ सप्तम्या अतुविधि, अरण्येदित्का इत्यादिषु-
“ भद्व्यञ्जनात् ” इत्यनेन स्तूपेष्ठाण इत्यादिषु तु “ प्राञ्चरस्य ” इत्यनेन ।

‘ कृषेनाद्ययके ’ । ३ । १ । ९५ ॥ मासेऽवश्यमिति-‘ वंशयो मासश्च
यम् ” इति सप्तमी मासे गत दयमिति हि मासादिमयेन दयमावो लक्ष्यत इति । 25
अथवा मासाद्येकदश मासादिशब्द इत्याधार एव सप्तमी । अन्यथा उपचारं विना

समप्रेष्य मासे देयमिति यदि निवृत्त्यते तदा “ कौण्डिनोर्म्यातो ” इति द्वितीया
 स्यात् । मामदेयमिति-मामस्य पूरकं द्विद्वयम दिनं देयमित्यर्थः । अपमपि नित्य
 समाप्तो यतो न समाप्तस्य स्यन्दस्य प्रयोग इति न्यासः । “ तत्पुरुषं कृति ” इत्य-
 सुप्राप्तो बाहुल्यम् स्यन्दस्या लोपः । निरनुबन्धन्यायात् क्यञ्च्यपोऽप्रह्वामावे मासे
 ५ स्तुत्येत्वादी न समाप्तः ।

‘ विज्ञोपण विज्ञोप्येणैकार्थं कर्मभारयम् ’ । ३ । १ । ९३ ॥ वृत्तिरेक-
 ध्यमिति-एकः साधारणोऽर्थो द्रव्यलक्षणस्तद्वत्तदात्मको यस्य तद्वत्त्व तस्य भावः ।
 द्विद्वया वा मवर्तीति-न च बाध्यस्य तर्हि वृद्धादिप्रयोगो न स्यादिति बाध्यम् । द्वौ
 द्विरदाविति बहुतायस्यापि लोके प्रयोगद्वयनात् । यथा पूर्वं वृद्धप्रयोगात् सामान्यावमते-
 १० विज्ञपानगमाय विज्ञपति प्रयुज्यते । एव च वृद्धादिति-यतस्तद्वत्त्वपदमन्वद्वि-
 गुणादपि वर्तेते । तद्वत्त्वः यत् इत्यादौ तु तद्वत्त्वविशेषायामपि बाहुल्यम् भवति ।
 विज्ञपतिविज्ञाप्यद्वयोपादानं हि बाहुल्यप्रधानम् । प्राधान्यं च द्रव्य ध्वन्द्वानामिति-
 नीलादि अन्याभितत्वाद्प्रधानमुत्पन्नं तु तस्याऽऽभयत्वात्प्रधानम् उत्पन्नं हि द्रव्य
 १५ रूपत्वात्क्रियामिदं साधारणमुपयुज्यमानं प्राधान्येन विवक्ष्यते । नीलस्तु गुणत्वाद्द्रव्य-
 ध्वन्धाननं क्रियायास्तु प्रयोगादुत्पन्नस्य विज्ञपणं सम्पद्यते इति । ननु प्राधान्यं च द्रव्य
 ध्वन्द्वानामित्युक्तमुत्पत्त्यादिस्य जातिद्वन्द्वास्वरूपमित्याह-यद्यपीति । यस्तु गुणादीति-
 आदिद्वन्द्वाद्द्रव्यक्रिययाप्रह । क्रिया पाचक इत्यादिका दृष्टितेः । द्रव्यं यथा दृष्टी चाऽ-
 नौ धन्वी चाऽऽत्रापि पूरनिपातं कामकारः । पदयोरप्रधानत्वादिति-द्रव्यम्यप्रधानं
 २० क्रियास्तु प्रयोगात् । पूर्वोचरति-रविपरिवर्तनसंयोगेन दिव्यं उत्पन्नं, अतोऽत्रापि गुणः
 प्रवृत्तिनिमित्तम् । पूरधिगा विद्विमिति-विद्विमित्युपलक्षणं तत्त्वम् विन्यन्त्रादपि
 द्वादी मरति । जातिद्वन्द्वात्प्रधानमिति-यद्येव कथं कृष्यस्य द्रव्ययोः सामानाधिकरण्य
 इत्यारं तयोर्जातिविज्ञपणचक्रत्वादिति । समावधानं इति-यदि च प्रकारस्तत्पुरुष
 इत्यस्यानुकल्पनाय इत्युच्यते तदा चाऽनुकृष्टं नोचरति इति विज्ञापते ।

‘ पूरकालेकस्य जरत्पुराणनयकेष्वसम् ’ । ३ । १ । ९७ ॥ पूर्वकालेत्पस्य
 २५ कृतद्वन्द्वरकादिमित्ता । यदि पुनरकादिभिरकृतद्वन्द्वैः पूर्वकालस्यस्य द्वन्द्वः क्रियेत
 तदैकद्वन्द्वस्य सरापद्वन्द्वान् पूरनिपातः स्यात्तथा च मरेषादिकरूपतायां स्वरूप
 प्रहणं पूर्वकालस्यनिर्देश इति यद्वत्त्वतः तद्वत्त्वस्य स्यात् । मतीकृतति-मत्तमस्या
 अस्तीति मतिनी धनभूमिः । अमतिनी मतिनी कृतति प्नी पुनरुक्तं दीपरात्रं च
 मतीकृता । अथवा यत् लाष्टमद्वन्द्वान् तदस्यास्ति अत्रादिरात्रमद्वन्द्वः, उदाभ्यता

मता कृतेति । अत्रन्यद्वन्द्वत्वादिति क्रियाशब्दत्वादिति शेषः । एतच्चोपलक्षणमेका
दीनामपि, यदा क्रियाशब्दन गुणशब्दन वा सामानाधिकरण्यं तदा पूर्वेण समासे
सङ्गच्छन्त्यादिवत्पूर्वनिपातस्मानियमः स्मादुभयोरपि पूर्वोत्तरशब्दयोर्विशेषणत्वमिति ।

‘ विगणिक सञ्ज्ञातद्विभक्त्युत्तरपदे ’ । ३ । १ । ९८ ॥ द्विग्वर्धाति-एतदपि
च न द्विषेव वर्तमानमपि तु तद्वद्दारेण जनपदादीं च नस्त्वन्तर इति अर्थप्रधानो निर्देशः । 5
संज्ञायां वदिते चेति-एकाऽपि सप्तम्युत्पत्त्या विषयमेवाध्यायकस्य भिद्यत इति । विग्रह
वाक्यमिति-विभिन्नं वृत्ततेजननाऽस्मिन् वा बाहुलकात् “ पुष्पान्ति यः ” । विग्रहं च
तद्वत्स्य च विग्रहवाक्यम् । अथवा विग्रहणं विग्रहस्तस्य वाक्यम् । पूर्वगवीप्रिय इति-
मत्तान्तरपदेद्वन्द्वदाहरणं स्वमतं तु अणायन्ताभ्याम्नो जीरुक्ता । अत्र तु पूर्वगवी इत्यव
रूपस्य नामत्वे पूर्वगवीत्यस्य नामत्वामाशे जीन स्यात् । 10

‘ सख्यासमाहार च द्विगुभ्यानामन्ययम् ’ । ३ । १ । ९९ ॥ पञ्चात्रा
इति-समिधेष्वादिविशेषविशिष्टानां पञ्चानामात्राणामपि संज्ञा । कलित एकः पञ्चात्र
इति-समुदायस्तु हि वृथाः द्रव्या अवयवेभ्यपि वर्तन्त इति बहुसंख्याक आत्रायमिधा
यकोऽपि पञ्चात्रादिद्वन्द्व एकस्मिन्पञ्चात्रादौ प्रयुज्यत इति । पञ्चानावपि इति-मता
न्तरेऽपि बाहुलकादाधत्तं स्वार्थिकाः कचिदित्यतो वा जीर्नं, स्वमते तु अयन्ताभ्या 15
म्नो विहितेति न प्राप्नोत्यव । ब्रह्मज्ञानः-त्रिमासज्ञात इत्यार्थमुत्तरपदग्रहणं कर्त-
व्यमेवाज्यया द्विगुविषयमावात् “ कौलो द्विगौ च भवेः ” इति समासाप्रवृत्तौ उत्त-
रपदमावाहस्य द्वयस्याऽऽवृत्तिः स्यादतो न वाक्यं तद्वितविषयेऽन्वेषु समासो भवि
ष्यतीति । पञ्चानां पूठानां समाहार इति-समाहारः समूह इति सामूहिकप्रत्ययो न ।
समासेनैव तस्योक्तत्वात् । ननु समाहारसमूहयोरकावत्वात्तद्वित इत्यव समासो 20
भवितु किं समाहारग्रहणेन ? अथ तद्वितोत्पत्तिः प्राप्नोतीति चेत्, उत्पद्यतां द्विगु-
त्वात् “ द्विगौरवपत्तेः ” इति तुम्भु मधिष्यतीति न काचिद्वानिरिति, सत्यम् ; पञ्च
कुमारि इत्यादौ “ कृष्णवेगीष्यस्य ” इति व्यादर्शोप स्यात् । पञ्चममिति-“ नोक्ष-
केरुक्कः ” इत्यधिकृते “ गोतैत्पुरुषात् ” इत्यद न स्यात् । अर्थपञ्चमपुट्टीति-संज्ञा
तद्वितोत्तरपदेषु नित्यसमासः । समाहारे तु विकल्पस्तत्र वाक्यमपि हि भवति । अ 25
र्थपञ्चमास्यपूठानां ममाहार इति । समासेधार्थ इति-तेन गोस्तत्पुरुषास्त्यञ्चसर्वविभ्या
दित्यादि सिद्धम् । अर्थ ग्रहयमिति-यद्यप्यमिति सूत्रांशो न स्वाचतो यथा क्रम
धारपधेस्तनुवर्तते तथा द्विगुमेत्यप्युत्तरप्राप्तनुवर्ततेति वक्ष्यमाणा अपि समासा

विगुसंज्ञाः स्युः सतः परमा नौः परमनौरिति " नौः " इति समासान्तः स्यात् ।
समाहारे दिक् घञो न समस्यते ।

‘ निन्य कुत्सनैरपापाचैः ’ । ३ । १ । १०० ॥ कुत्सितो ब्राह्मण इति-नरि
ब्राह्मणः कुत्सनवचनः । अपि तु कुत्स्य एवेति व्याहृतिबलात् समासः । ब्राह्मण
५ माऽसौ कुत्सितमेत्यपि कृते कुत्सितघञस्य पापाघञीकारादनेनाऽपि समासो न ।

‘ उपमान सामान्यैः ’ । ३ । १ । १०१ ॥ नियमार्थमिति-द्वलीक्ष्यामेत्या
दावपि गुणसुपात्ताय प्रवर्तमानेन द्रव्यादिना इयामादेर्विशेषणान्छयामघञीत्युक्तेऽपि
साधारणधर्मप्रतीत्यभावादुपमानस्य समासे पूर्वनिपातं च सिद्धे विधिरारम्यभावो
विश्वसम्मवाप्तिप्रमाणो भवति ।

10 ‘ उपमेय व्याघ्राद्यैः साम्यानुक्तौ ’ । ३ । १ । १०२ ॥ द्रव्यः प्रयुज्यत
इति-यदा प्रकरणादिवद्याभियतसाधारणगुणप्रतिपक्षौ व्याघ्रादिसंज्ञः शौर्यादौ पुरु-
षार्थे एव वर्तते तदा साम्यानुक्तौ सामानाधिकरूप्ये सति समासो भवति । यदा तु
गुणान्तरव्यवच्छेदाय विधिदसाधारणगुणप्रतिपक्षे दूरादिशब्दप्रयोगस्तदा साम्या-
नुक्तिव्रह्मात्समासाभावः । पुरुषव्याघ्रः दूर इति-नन्वत्र व्याघ्रपदस्य शूरपदापेक्षया
15 अपि समासो न भविष्यति किं प्रतिपेक्षेनत्याह-इदमेव चेति ।

‘ पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमव्यमवीरम् ’ । ३ । १ । १०३ ॥
पूर्वपुरुष इत्यादि-दिग्वाचकत्वेऽपि सूत्रोपादानसामर्थ्यात् समासः । न तु दिग्वाचकमि-
त्यनेन निषेधः । पूर्वपदुपति-पूर्वघञो दिग्योगेन काष्ठयोगन वा द्रव्यं विशिनष्टि
पदुद्वम्ब पदुत्वेन । तत्र विश्वपञ्चसमासे द्वयोरपि गुणवचनत्वेन विश्वपञ्चत्वात् लज्ज
20 कुष्ठादिवद्वनियमेन पूर्वनिपातः स्यात् ।

‘ भेष्यादि कृताद्यैश्चकार्यैः ’ । ३ । १ । १०४ ॥ एकद्वित्यपव्ययीनिनां सङ्घः
भेषिः । च्यर्थे भक्ष्यमान इति-यद्यप्युत्तरपक्षात्प्रधानोऽर्थः समासस्तथाप्युपसर्जनतया
च्यर्थोऽपि प्रतीयते । उपसर्जनेनमपि द्वार्थो भवति ।

उक्तेति-अवतेः विधिपुणि० ” इति किरका । कन्तु स्वेदनिकां मिमीते के
25 कन्तुमः कान्तविकः । ब्राह्मण इति-ब्रह्म जघतीति कर्मणोऽपि पृषोदरादिस्वाङ्कार-
सोपे दीर्घत्वे च । यत्र सामर्थ्यामिति-अथ अपसापाकृता इत्यादौ अपसादीनां
च्यवङ्गदीनामपाकृतादिभिः सामर्थ्याभावात्कथं समास इत्याशङ्क्य । भेषिकृता इत्या-
दाविति-नन्वत्राऽपि विश्वपञ्चविश्वपञ्चमावोऽस्ति यतः कृताः के कर्मतापभाः भेषव

स्तत्र शक्त्य, यतो नहि भणय एवविध विज्ञपणं किन्तु अभेणयः भेणय इति पश्चात्
भेणय इत्युक्तेऽभणय इत्यपधत्त इति भेणय इति विज्ञपण न भवत्यनः किन्तु फरण
क्रियापधया कारकमवेति क्रियाकारकसम्बन्ध एव । यतो यथा नीलोत्पलमिति नील
एवंविध एव विज्ञपणशब्दोऽस्ति तथाप्य भणय परस्मिन् यतोऽभेणय इत्यपधत्त इति ।

‘ क्त नप्तादिभिन्ने ’ । ३ । १ । १०२ ॥ नहि नत्रादयः पठ्यन्त इत्यादि १
शब्दः प्रहारभाषीत्याह-नत्रादयो नप्रप्रकारा इति । कर्तव्यमकृतव्य अकृतव्य कृतव्य
यति, उभयत्राऽपि विज्ञपणममासो भवत्यनः ।

नत्रादिभिन्नेरिति क्रिमिति-अन्यथा भिन्नेरित्येवोच्यत । कृताकृतादिभित्ति-ननु
नत्रादिरपठितत्वाभिनोऽप्यपत्वात्तदादिग्रहण प्रशब्दस्याऽप्यगस्य कृतो न ग्रहण यनाऽ
पादय एव दृश्यन्त इत्याह-अपादय इति ।

10

अवयवधर्मेणिति-अयमर्थः-एकमनकारपर भवतीत्यकस्यानपरस्य कृतत्वाद
वयवव्यतिरोः कथञ्चिदभेदापदक कृतमुच्यत, अवयवान्तरस्य स्रकृतत्वादकृतमित्य
कस्य कृतत्वाकृतत्वायाः सम्भवादेकाभ्याकृताकृतव्यपरद्वया युज्यत इत्यर्थः ।

‘ सेदनाऽनिटा ’ । ३ । १ । १०६ ॥ उत्तममिति-तत्र मरिकारमरिकारण न
समस्यत इत्यपि सिद्धम् ।

15

‘ समहत्परमोत्तमोत्कृष्ट पूजायाम् ’ । ३ । १ । १०७ ॥ उत्तमपुरुष
इति-उत्तम्यतीत्यपि उत्तमः । उद्गताधृतेरुत्तमाधमम् । द्रव्यप्रकृतिस्त्रया-
भ्यामात्रम् ।

‘ गृन्दारकनागकुण्डरे ’ । ३ । १ । १०८ ॥ गृन्दारकनागनामिति-ननु गृन्दा
रकादयो ज्ञातिशब्दा न त मदादिष्वपूजारपना कथं ते ममास पूजा गम्यत इत्याह २०
उपमानादिति । अयमर्थः-गृन्दारकादिगताः क्वचित्पूजानिमित्ता गुणा स्वप्रकृति
निमित्तेकायगमनायितया गृन्दारकादिशब्दरुच्यन्त । पर गृन्दारकादिगुणप्रतिपादनपर
प्रयोग उपमानगत्या पूजा गम्यत इत्यर्थः । गुमीमो नाम इति-अथ गुमीमः सजा
शब्दस्य नामनाऽनियमं परि-उच्यत न तु पूजा प्रतिपादन इत्याह-ना-अस्यादि ।
१६ तु पूर्वशक्तिस्त्वारक्षितः, परमाधनस्तु नर प्रयुदाहरणम् । गदूपाध्यायः-गुमीमा २५
नाम इति रत्नागस्य गुणामरानागान् गुमीमस्य नामविज्ञपणं प्रयुदाहरणमिति ।
रत्नागामात्र प्रयुदाहरणमिति । अत्र एव दिनाय प्रयुदाक्षिप्य दशदला नाम हर पूर्व
रति, रत्नीर मय इत्यर्थः । अत्रायमानना पि निन्देर गम्यत न पूजा । कृत्रिमशब्दस्य
तु व्याप्तादिषाट् प्रयोजनं चिन्त्यम् ।

‘कतरकतमौ जातिप्रभे’ । ३ । १ । १०९ ॥ कतमगाग्य इति—कठ इत्यादि चरमं गाग्य इत्यादि भोज, ततो गोत्र च चरणैः सहेति जातिः । कुम्हलीती—ज्योत्स्ना यजुर्ग्राहौ “ चिरादिभ्य इत् ” ।

- ‘पोदायुवतिस्लोककतिपयगृष्टिषेनुपशाषेद्व्यङ्कयणीप्रबधत्भोजि-
 ४ याध्यापकपूर्तप्रशस्तारुहर्जातिः’ । ३ । १ । १११ ॥ इन्द्रारकमुगतिरिति—अत्र
 ‘इन्द्रारकमुगृष्टि’ इति बाधित्वा परत्वादयमेव निधिः । अग्निस्तोकमिति—स्तो
 चनं भावे पञ्च न्यङ्कवादित्वात्कत्वे स्तोकः । सोऽस्याऽस्तीत्यभ्राघप्रत्ययं स्तोकम् ।
 मिमलित्वयोरपि सामानाधिकरस्य वरं विशेष इतिउत् । सामान्यविशेषभावेनाज्य
 प्रयोगः तेनाऽग्निस्तोक इत्यपि । वेदविति—विद्वन्वि वर्ममिति ‘सञ्जत् ’ इति नि-
 १० पातः । वङ्कयणीति—वङ्कतराणि पृषोदरादित्वात् “ निर्वङ्कयङ्क० ” इति वा वङ्क
 तां यातीति ये वङ्कयः प्रौढवत्स्यः, सोऽस्या अस्ति । तदाभयकुत्सायामिति—न वा-
 ऽत्र कठप्रोक्तप्रन्वाभ्यवृत्तं वेदितुस्य वा कठप्रम्वप्रवृत्तिनिमित्तं तेन कुत्स्यते किं तर्हि
 प्रवृत्तिनिमित्तावच्छिन्नमभिधेयम् । प्रथमायामिति—असति तु कठग्रहणे जातिगुण
 द्रव्या अपि परं स्तोतुमुपाशीयमानाः प्रथमायां वचन्त इति तेष्वपि गृह्येत् । आविष्ट-
 १५ डिङ्गा इति—उपलभ्यत्वादाविष्टवचनात् तन तावत् तं पादाभेति सिद्धम् । आविष्ट
 आगृहीतमपरित्यक्तं स्य डिङ्गं यैः । डिङ्गान्तरसम्बन्धेऽपि न विद्वन्पतिङ्गुपाददत् ।
 मवच्छिन्नति—नया लक्ष्म्या लङ्गातीति ‘कृच्छिन्न’ इति निपातः । मचर्षिकेति—मां
 लक्ष्मीं चक्षपतीति यङ्क ‘क्षेपो’ वा इति हस्तस्ये । प्रकाण्डमिति—प्रकण्डववा
 कस्यते “ कस्यधि० ” इति णिङ् । रुद्रग्रहादिति—रुद्रग्रहजस्त्योक्तकूपमवच्छिन्नानि
 २० परिग्राहकत्वाद्गमनीयघ्नामनश्चन्द्रयोश्च रमणीयत्वादिगुणद्वयादाय प्रशंसयां वर्तमान-
 त्वादाभ्यां जातिन समस्यत् इति ।

‘चतुष्पादूर्ध्वमिण्या’ । ३ । १ । ११२ ॥ प्राक्षणी गर्भिणीति—समासे हि
 सति प्राक्षणीघ्नस्य पुत्रज्ञावः स्यात् । संज्ञाघ्न्याविमाविति—एतौ चतुष्पादमाह
 तुन तु जातिम् ।

- २५ ‘युवा पञ्चतिपक्षितजरद्वलिनैः’ । ३ । १ । ११३ ॥ युवजरक्षित्यत्र
 जरस्तुत्साहादियुवधर्मोपलम्भात् यूनि पाऽऽस्त्यादिवरद्वर्मोपलम्भात् तद्रूपारोपास्ता
 मानाधिकरण्यम् । विद्वन्पत्यादिति—विद्वन्पो युवा लक्ष्म्याऽनया रीत्या युवत्वमग्रेऽपि
 प्रसिद्धम्, एतो युवघ्नश्चन पुरुष एवाऽपिप्राप्त । ततस्तस्य सञ्जतीति विशेषणं तदा
 परनिपातं प्राप्तं । अपया द्वयोरपि गुणवचनस्यं तदा युवत्वमप्रसिद्धं ततो युवघ्नश्चन

गुणत्वविशिष्टो नरोऽभिधीयते, सलतिशब्देनाऽपि स एवाभिधीयते, सतो गुणवचन-
त्वात् कामचारेण पूर्वनिपाते प्राप्ते पूर्वनिपातार्थं वचनमिति ।

‘ कृत्यतुल्यास्यमजात्या ’ । ३ । १ । ११४ ॥ आख्याप्रहणाद्ये पदान्तर-
निरपेक्षास्तुल्यमर्ममाचक्षते इह ते गृह्यन्ते, समसश्चतुस्तुल्यप्रभृतयो न तु ये पदान्तर-
साभिध्येन यथाऽपिमाणवक इति । अत्राऽपि तुल्यता प्रतीयते । परार्थे प्रयुज्यमानाः 5
शब्दाः सादृश्यं गमयन्तीति । न त्वत्र तुल्यता पदार्थे इति । लक्ष्यमिति-नन्वाद्यनो
गणपाठात् णत्वं च । मोक्ष्य मोक्षेन इति-मोक्षेनत्वलक्षणाया आतरोदनशब्दो नावकः ।

‘ कुमारः भ्रमणादिना ’ । ३ । १ । ११५ ॥ ननु कुमारशब्दस्य पुल्लिङ्गस्य
निर्वेद्यात् कथमत्र स्त्रीलिङ्गस्य समास इत्याह-नामग्रहणे इत्यादि । हिष्ठश्चोऽत्र यस्मा-
दर्थे । यद्यत्र नामग्रहणपरिमाणयैव स्त्रीलिङ्गेऽपि समासस्य सिद्धत्वात् किमर्थं स्त्रीलि 10
ङ्गानां भ्रमणादीनां पाठ इत्याह-भ्रमणादीनामित्यादि ।

‘ मयूरभ्यसकेत्याद्याः ’ । ३ । १ । ११६ ॥ तत्पुरुषसमासा इति-कर्म
धारयसमासा इत्यपि द्रष्टव्यम् । अद्यन् समासः । भ्यसयतीति-मत्तान्तरण इत्ये ।
मयूरभ्यस इति-यो लुप्प्रकानां मयूरे गृहीतशिक्षो भवति, धन्यानन्यान् मयूरान्
लक्षयति स उच्यते, तद्रूपेण लोकस्याऽपि बह्वकः । भ्यसको विज्ञेयं मयूरो विश 15
प्यमिति विज्ञेयसमासे प्राप्ते मयूरभ्यसक इत्यय समास इति दृश्यति । कम्बोजतुष्ट
इति-कम्बोजाऽती बभ्रु बाहुलकादिमकेस्तुप् । तुष्टनं तुष्टः, सोऽस्तीत्यत्राद्याः ।
कम्बोजवचनशब्दाभ्यामपत्ये “ गर्ध्वद्विभ्याम् ” इत्यत्र, “ लक्ष्मिभ्यो ” इति
लोपः । एवं च गोत्र च वरपैः सहति आतिस्वमनयोरित्यत्राऽपि गुणशब्दस्य पूर्वनि
पाते प्राप्ते आतिशब्दस्य पूर्वनिपातार्थोऽयमारम्भः । कपर्द इति-पर्द्वेत्तृणि कृत्सितः 20
पर्दः पुषोदरादित्वात्कुशब्दस्य कभावे । उन्मृजामृजति-आख्यातयोः क्रियासातस्ये
समासस्य बह्व्यमाप्तत्वात्सातत्पार्थोऽयमारम्भः । बहुव्रीहौ कप्प्रत्ययप्रसङ्गः स्यात् ।
मोदतेति-आत्मनेपदस्याऽनित्यत्वात् परस्मैपदस्य, विकल्पणिजन्ताश्च । ओढमिति-
‘ छुडण् ’ प्रत्यये इत्यतोऽपि ओढो दासः । प्रोष्यपापीयानिति-प्रसृतः क्तिव यथादृष्टे
युति “ पैत्तलः ” इति पत्ये । निषप्रश्याभ्यान्तषु स्नात्वा कालकादिष्वेकाभ्या- 25
मापाद् ‘ लक्ष्म्ये प्रयुक्तमितिः ” इति नियमात् क्त्वाप्रत्यस्याऽभ्ययस्य समासाप्राप्ता
वचनाऽय समासो निपात्यते । निषण्णश्यामेति-“ विज्ञेयं ” इति समासे पूर्वनि-
पातेऽनियमः स्यात् ।

अकिञ्चनमिति-नञः स्याद्यन्तेन समास आरम्भमाणः समुदायस्यानामत्वात्
स्याद्यन्तत्वाभावात् नञ्समासाप्रवृत्ताननेन समासः ।

कृतपक्ष इति-छागरोममय कपित्कम्बलं कृतप विदुस्तद्वज्र यस्य । सर्वं निपा
तनात्सिद्धमिति-निपात्यन्ते-गम्यन्तेऽनुरूपाण्यविहितान्यपि लक्ष्यान्यस्मिन्निति नि-
५ पातनम् । सद्ये सत्त्वस्य स्वरूपेणोपादानमिति ।

‘ चार्थे द्वन्द्वः सहोक्तौ ’ । ३ । १ । ११७ ॥ एकग्रहणादिति-तद्वज्रनेकस्य
पूर्वनिपातप्रसक्त्यायेकस्य पूर्वनिपातनियमार्थं, द्वयोश्च द्वन्द्वेऽन्यकस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गा
भावादेकग्रहणमनर्थकं स्यात् । यद्वा नाम नाम्नति व्यक्तियदार्थो नाऽऽभीयतऽपि तु
आतिः । अनुवृत्तस्य हि रूपस्य यथा लक्ष्यानुग्रहो भवति तथाऽर्थकस्यना क्रियते
१० इति बहुनामप्यर्थे समासः । इत्येव स्यादिति-पूर्वपक्षस्योपरपदे प्रत्येकं “ आहमे ”
इत्याकारः स्यादित्यर्थः । ग्रामो ग्राम इति-अत्र वीप्सायां सहोक्तिसङ्गादेऽपि
चार्थमावाह्यं द्वन्द्वाभावः । सहोक्ताविति-यत्र समासे द्वयोर्धर्मयोर्धर्मिणोना भिन्नयोः
प्राधान्यं निवेद्यत सा सहोक्तिः । कर्मधारये तु धर्मिण आधयस्यैव प्राधान्यात्तस्य
चैकत्वं, अतः सङ्गच्छ्यादौ न सहोक्तिः । पञ्चम न्यग्रोधश्च वीक्ष्यतामिति-पूर्वत्रैव
१५ सम्बन्धः । इतरतरयोगे तिष्ठतः कस्का, पञ्चम न्यग्रोधश्च, समाहारे तु पञ्चम
न्यग्रोधमिति समुदायस्तिष्ठति । तत्रैकमर्थं प्रतीत्यादि-अर्थः क्रियाकारकद्रव्यरूपाः ।
द्वारादीनां क्रियाकारकद्रव्यगुणानामिति-तत्रैकस्मिन् कारकेऽनेकक्रियायामेकस्यां
क्रियायामनेककारकायामेकस्मिन् द्रव्येऽनेकद्रव्यायामेकस्मिन् कारकेऽनेकद्रव्याया
मेकस्मिन् धर्मिभ्यनकधर्माणां बौकल समुच्चय इति । यथा चैत्रः पचति च पठति
२० चेत्यादिषु यथाकर्म दर्शयति । एकमर्थं प्रति द्वारादीनामात्मरूपमदन वीक्ष्यमानता
समुच्चय इत्येव लक्षणमन्यस्तस्यैव प्रपञ्चः । अन्वाययोऽप्यर्थविच इति-इवता
तु मिथये यत्समुच्चय समुचीयमानानाः क्रियाकारकादिविभक्ताः सर्वे तुल्यकक्षाः ।
अन्वायये तु एकस्य शुभभावोऽन्यस्य प्रधानभावस्तद्यथा “ यथा स्वराज्यो न-
कृतः ” इति । अत्र हि वीक्षीयमानं न नतोपोऽप्येवते, यत्र अस्तत्र नतोपो,
२५ यथा ‘ मञ्जोष् ’ आमर्चने-भनक्ति । अस्तु नतोर्ष नाऽप्यवते सदावेऽपि प्रवृत्तर्षा
मुनच्छीति । परस्परसम्प्रेषाणामिति-एतावता धादीनां द्योतकानां व्युत्पत्ताः ।
सहोक्त्यभावादिति-ननु समुच्चयान्वाचययोः सामर्थ्याभावादेव समासो न भवि
ष्यति, किं सहोक्तिप्रद्वयेन ? तथाहि-परस्परानपेक्षाणामनियतक्रमयौमपदानां क्रिया-
कारकादीनां समुच्चयो दृश्यते । यथा गामधर्मिष्वत्र नयनक्रियायां गवादीनाम् ।

अन्वाचयेऽपि गौणस्य प्रधान प्रत्ययेऽत्र न प्रधानस्य गौणं प्रतीति तत्राऽपि सामर्थ्या-
 मात्रं, नेप दोषः; यतः कारकाणि क्रिययोपश्रुप्यन्ते न परस्परम् क्रिया चोपश्ले-
 षिका समुच्चयान्वाचययोरपि सम्ममति तत्कथं समुच्चयऽन्वाचये नाऽत्रमर्थानि नामानि
 स्युः । परस्परारेषा स्वविद्यमानाऽपि न सामर्थ्यस्य विपातिका । सा हि न भौती
 किन्तु वाक्यप्रकरणादिसमधिगम्या । तत्कथं भौतस्य सामर्थ्यस्य सम्मवे विपरीतस्य 5
 सामर्थ्यस्याऽऽत्मव समासाप्रवृत्तौ निमित्तमिति सहोक्तिग्रहणमिति । यद्वर्तिपदैरि-
 त्यादि-अयमर्थः युगपद्ब्रह्मवाच्यं समुदायरूपं यदोच्यते तदा ब्रह्मो भवति । गामश्च
 मित्यादौ तु परस्परं निरपेक्षाः स्वतन्त्रा गवादयो मिश्रैरेव दृन्दैः पृथक् प्रत्याप्यन्ते
 इति युगपदाचित्वाभावाद् ब्रह्मत्वात् इति । पृथोऽपि द्वयर्थ इति-नन्वत्र पृथन्यग्रोषा-
 विति द्वन्द्वक्रमात् क्रमवदर्थानुगमात् न सम्मवत्येव, एकैकनाऽनकस्याऽभिधानम्, न; 10
 तर्हि द्विवचनबहुवचनानुपपत्तिः । पृथन्यग्रोषौ पृथन्यग्रोषा इति । यतः पृथद्वन्द्वः
 स्वार्थको निवृत्तोऽन्यो न्यग्रोषद्वन्द्व उपस्थितः । सत्र न्यग्रोषार्थप्रतिपत्तिक्काले यदि
 पृथार्थस्याऽपगतित्ने स्यात्तदा न्यग्रोषद्वन्दादेकार्थत्वात्कवचन स्यात्तस्मात् द्विवचन-
 बहुवचनानुपपत्त्या पृथन्यग्रोषावित्यादावेकैकैकनामिधायीत्यभ्युपगन्तव्यम् ।
 ततश्च एकैकं युगपदनकस्याऽर्थस्याऽभिधानात् पृथोऽपि द्वयर्थो न्यग्रोषोऽपि द्वयर्थ 15
 इत्याह-पृथन्यग्रोषावित्यत्रत्यादि । नन्वेव तर्हि पृथक्ष न्यग्रोषमेत्यकवचनान्तपो
 वक्तव्यं वृत्तौ प्रदर्शितं द्विवचनान्तपोर्हि न्याय्यम् ?, सत्यम् ; लौकिकमेतद्वाक्यं न
 प्रक्रियावाक्यम् । यदा तु परस्परद्वन्द्वपुनःप्रवेशेन द्वन्द्वो भविष्यतीत्यभिचित्त्वाऽति
 वाहिकद्वितीयस्यानीयं वाक्यं क्रियते तथा सत्त्वलौकिकं समीपगतपदान्तरवस्तुत्वं
 चितं द्विवचनान्तपोषाक्यं क्रियते । यद्वाप्य सति प्रद्वयितव्ये वरमेव वाक्यं ध्वौ 20
 च सतिरौ येति । अलौकिकत्वाच्च वृत्तौ न प्रदर्शितम् । न चेत् पृथन्यग्रोषयोर्द्विक
 द्वयसंस्कल्पनेनाऽनेकार्थत्वाद्बहुवचनं प्राप्नोतीति वाच्यम् । यतो नाऽत्र चत्वारोऽर्थाः ।
 किं तर्हि ? इत्येवाऽर्था यकाम्यामेवाऽत्रैकः द्वन्द्वो द्वयर्थस्ताभ्यामपरोऽपि, नहि
 द्वाभ्यां त्रयाभ्यामविमर्शिकौ आतरो चतुर्लघौ भवतः । समुदायरूपो हि ब्रह्मायं
 प्रपञ्चपरमव्यवस्थितप्रतिषेडान्त इति । यथा वनविटपिबिलोक्तं वनं विलोकितामि 3
 त्येकैकस्तरूपप्रतिभासभासवति । तदुक्तं “ अनुस्यन् च मन्त्राभ्यामका प्रकपोप
 नापते । यद्वा सह विनधायां, सामाहुर्द्वन्द्वपयोः ॥ १ ॥ ” इति । ननु लौकिकात्
 प्रयोगात् द्वन्द्वानामवाच्यारम्भे तत्र यथा यद्वन्द्वः पदार्थं न प्रत्यापयति, तथा पृथ-
 न्यग्रोषद्वन्द्वो परस्परार्थस्य प्रत्यापकौ न युक्तौ ?, न; पृथद्वन्द्वस्य न्यग्रोषार्थत्वात्
 प्रोषस्य च पृथार्थत्वात् स्वाधस्यवाऽभिधानाभैतयार्थान्तराभिप्रायित्वं, लोकरूपमिदं 30
 स्वयन्तराभिप्रायित्वमुच्यते । वृत्तिविषय त्वैकस्य द्वावधारित्वे स्वाधारवती । ननु

अकिञ्चनमिति-नञः स्याद्यन्तेन समास आरम्भमात्रः समुदायस्यानामत्वात्
स्याद्यन्तत्वामत्वात् नञ्समासामुच्चावनेन समासः ।

कुतपवत् इति-छायरोममय कथितकम्बलं कुतपं विदुस्तद्वत् यस्य । सर्वं निपा-
तनास्ति इमिति-निपात्यन्ते-गम्यन्तेऽनुरूपाण्यनिहितान्यपि लक्ष्यान्यस्मिमिति नि-
५ पातन्म् । इये सकृदस्य स्वरूपेणोपादानमिति ।

- ‘ चार्थे द्वन्द्वः सहोक्तौ ’ । ३ । १ । ११७ ॥ एकग्रहणादिति-तन्मन्त्रेणस्य
पूर्वनिपातप्रसङ्गावेकस्य पूर्वनिपातनियमार्थं, द्वयोश्च द्वन्द्वेऽन्यस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गा
माभावेकग्रहणमनर्थकं स्यात् । यद्वा नाम नाम्नति स्वकिपदार्थो नाऽऽभीयतेऽपि तु
१० जातिः । अनुवृत्तस्य हि रूपस्य यथा लक्ष्यानुग्रहो भवति तथाऽन्यकल्पना क्रियते
इति बहुनामप्यर्थं समासाः । इत्येव स्यादिति-पूर्वपदस्योत्तरपदे प्रत्येक “ चार्थे ”
इत्याकारः स्यादित्यर्थः । ग्रामो ग्राम इति-अत्र धीप्सायां सहोक्तिसङ्गावेऽपि
चार्थमाभावाद् द्वन्द्वाभावः । सहोक्ताविति-यत्र समासे द्वयोर्धर्मयोर्धर्मिणोर्वा भिन्नयोः
प्राधान्य विवेचते सा सहोक्तिः । कर्मचारये तु धर्मिण आधायत्येव प्राधान्यात्तस्य
चैकस्य, अतः सङ्गच्छादौ न सहोक्तिः । पञ्चम न्यग्रोचम धीस्पतामिति-पूर्वैरेव
१५ सम्बन्धः । इतरेतरयोगे तिष्ठतः कस्का, पञ्चम न्यग्रोचम, समाहारे तु पञ्चम
न्यग्रोचमेति समुदायतिष्ठति । तत्रैकमर्थं प्रतीत्यादि-अर्थः क्रियाकारकद्रव्यरूपाः ।
ह्यादीनां क्रियाकारकद्रव्यगुणानामिति-तत्रैकस्मिन् कारकेऽनेकक्रियायामेकत्वां
क्रियायामनेककारकायामेकस्मिन् द्रव्येऽनेकद्रव्यायामेकस्मिन् कारकेऽनेकद्रव्याया
मेकस्मिन् धर्मिण्यनेकधर्मिणां वीकनं समुच्चय इति । यथा चैत्रः पथति च पठति
२० चेत्यादिषु यथाकर्म दर्शयति । एकमर्थं प्रति इत्यादीनामात्मरूपमेवेन धीयमानता
समुच्चय इत्येव लक्षणमन्यस्तस्यैव प्रपञ्चः । जन्माद्ययोऽप्येवविध इति-इषदा
तु भिद्यते यत्समुच्चय समुद्धीयमानानां क्रियाकारकादिविभिन्नेषां सर्वे तुल्यकलाः ।
जन्माद्यये तु एकस्य गुणभावोऽन्यस्य प्रधानभावस्तद्वत् “ यतो स्वपञ्चमो न-
स्तु च ” इति । अत्र हि विधीयमानं न नलोपोऽप्येते, यत्र अस्तत्र नलोपो,
२५ यथा ‘ भञ्जोप् ’ आभर्षने-भनक्ति । अस्तु नलोपं नाऽप्येते तदभावेऽपि प्रवृत्त्यभा
पुनर्कीति । परस्परसम्बन्धेऽप्यामिति-एतावता चादीनां द्योतकानां प्युदासः ।
सहोक्त्यभावादिति-ननु समुच्चयान्वाचययोः सामर्थ्याभावादेव समासो न भवि-
ष्यति, किं सहोक्तिग्रहणेन ? तथाहि-परस्परानपेक्षाभामनियतक्रमयौमपधानां क्रिया-
कारकादीनां समुच्चयो द्रव्यते । यथा धामधमित्यत्र नयनक्रियायां यथादीनाम् ।

अन्वाचयेऽपि गौणस्य प्रधान प्रत्ययेषा न प्रधानस्य गौण प्रतीति तत्राऽपि सामर्थ्या-
 मावः, नैव दोषः; यतः कारकाणि क्रियोपसिध्यन्ते न परस्परं क्रिया चोपसे-
 पिका समुच्चयान्वाचयोरपि सम्भवति तत्कथं समुच्चयऽन्वाचयं वाऽसमर्थानि नामानि
 स्युः । परस्परपेक्षा त्वविद्यमानाऽपि न सामर्थ्यस्य विधातिका । सा हि न भौती
 किन्तु वाक्यप्रकरणादिसमधिगम्या । तत्कथं भौतस्य सामर्थ्यस्य सम्मथं विपरीतस्य 5
 सामर्थ्यस्याऽसम्भवः समासाप्रवृत्तौ निमित्तमिति सहोक्तिप्रदणमिति । यद्वर्तिष्यैरि-
 त्यादि-अयमर्थः युगपद्ब्रह्मवाक्यं समुदायरूपं यदोच्यते तदा ब्रह्मो भवति । गामश्च
 मित्यादौ तु परस्परं निरपेक्षाः स्वतन्त्रा गवादयो मिथैरेव द्रव्यैः पृथक् प्रत्याप्पन्त
 इति युगपदाभित्वामावाद् ब्रह्माभाव इति । उद्योऽपि द्रव्य इति-नन्वत्र उद्यन्यप्रोच-
 णिति द्रव्यक्रमात् क्रमवदर्थानुगमात् न सम्भवत्येव, एकैकज्ञानकस्याऽभिधानम्, न; 10
 तर्हि द्विवचनबहुवचनानुपपत्तिः । उद्यन्यप्रोचो उद्यन्यप्रोचा इति । यतः उद्यद्व्य-
 स्वार्थको निवृत्तोऽन्यो न्यप्रोचद्व्य उपस्थितः । तत्र न्यप्रोचार्थप्रतिपत्तिकाले यदि
 उद्यार्थस्याऽवगतिर्न स्यात्तदा न्यप्रोचद्व्यादकार्थत्वादेकवचन स्यात्तस्माद् द्विवचन
 बहुवचनान्यथानुपपत्त्या उद्यन्यप्रोचाभित्वमावादेकैकोऽनकार्याभिधावीत्यभ्युपगन्तव्यम् ।
 ततश्च एकैकं युगपदनकस्याऽर्थस्याऽभिधानात् उद्योऽपि द्रव्यो न्यप्रोचोऽपि द्रव्ये 15
 इत्याह-उद्यन्यप्रोचाभित्वप्रेत्यादि । नन्वेव तर्हि उद्यश्च न्यप्रोचमेत्येकवचनान्तपो-
 षाक्यं वृत्तौ प्रदर्शितं द्विवचनान्तयोर्हि न्याम्यम् ? , सत्यम् ; लौकिकमेतद्व्यक्तं न
 प्रक्रियानाक्यम् । यदा तु परस्परद्वन्द्वयनुप्रवेष्टेन ब्रह्मो भविष्यतीत्यभिहितमाजति
 बाहिरद्वितीरस्थानीय वाक्यं क्रियते तथा स्वतन्त्रलौकिकं समीपगतपदान्तरवस्तुत-
 त्वं द्विवचनान्तपोषाक्यं क्रियते । यद्वाच्यं सति प्रद्वयितव्ये वरमेव वाक्यं चरौ 20
 च सदिरो चरि । अलौकिकत्वाच्च वृत्तौ न प्रदर्शितम् । न चैव उद्यन्यप्रोचयोर्द्वि-
 द्वयसंक्षेपनेनाऽनकार्थत्वाद्बहुवचनं प्राप्नोतीति वाच्यम् । यतो नाऽत्र वत्सारेऽर्था ।
 किं तर्हि ? इतिवाऽर्था यकाम्यामेवाऽत्रकः द्रव्यो इत्यर्थस्ताम्यामपरोऽपि, नहि
 इत्यर्था उद्यन्यामभिमतिकौ आतरौ चतुर्लघौ भवतः । समुदायरूपो हि ब्रह्माद्यः
 प्रत्ययपदमभयविवरप्रतिसकान्त इति । यथा वननिर्दिष्टलघोरुन वनं निर्दिष्टमिति 25
 त्येकैकस्तपारूपप्रतिभामागमवति । तदुक्तं “ अनुस्यत च महात्म्यामका प्रस्योप
 जायत । यद्वा सह विवधायां, सामाहुर्ब्रह्मपयोः ॥ १ ॥ ” इति । ननु लौकिकात्
 प्रयोगान् ब्रह्मानामधाराधारणं तत्र यथा षट्ब्रह्म पदार्थं न प्रत्याययति, तथा उद्य-
 न्यप्रोचद्व्यो परस्परार्थस्य प्रत्यायको न युक्तौ ? , न; उद्यद्व्यस्य न्यप्रोचाधत्वाच्च
 प्रोचस्य च उद्याधत्वात् स्वार्थस्याऽभिधानाभैतपार्थान्तराभिधायित्वं, लोकरूपसिद्ध्या 30
 तत्पन्तगभिधापित्वमुच्यते । इतिविषय त्वकस्य दावयानिति स्वाधावगतौ । ननु

अकिञ्चनमिति-नष्टः स्याद्यन्तेन समास आरम्भमात्रः समुदायस्यानामत्वात्
स्याद्यन्तत्वाभावात् नष्टसमासाप्रवृत्त्यानेन समासः ।

कृतपदस्य इति-छायास्योममव कपित्कम्बलं कृतप विदुस्तद्वत् यस्य । सप्त निरा
तनास्तिद्वमिति-निपात्यन्त-गम्यन्तेऽनुरुपाण्यविहितान्यपि लक्ष्यान्पस्मिन्निति नि-
५ पातनम् । द्वये लक्ष्यस्य स्वरूपेणोपादानमिति ।

‘ चार्थे द्वन्द्वः सहोक्तौ ’ । ३ । १ । ११७ ॥ एकग्रहणादिति-तन्त्रनेकस्य
पूर्वनिपातप्रसक्तारोहस्य पूर्वनिपातनियमार्थं, द्वयोश्च द्वन्द्वेऽनकस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गा
मात्रादेकग्रहणमनर्थकं स्यात् । यद्वा नाम नाम्नति व्यक्तिपदार्थो नाऽऽभीयतेऽपि तु
आतिः । अनुवृत्तस्य हि रूपस्य यथा लक्ष्यानुग्रहो भवति तथाऽर्थकस्यना क्रियते
१० इति बहुनामप्यर्थं समासा । इत्येव स्यादिति-पूर्वपदस्योत्तरपदे प्रत्येकं “ आहन्ते ”
इत्याकारः स्यादित्यर्थः । ग्रामो ग्राम इति-अत्र वीप्सायां सहोक्तिसङ्गावेऽपि
पार्श्वमात्राद् द्वन्द्वाभावः । सहोक्ताविति-यत्र समासे द्वयोर्धर्मयोर्धर्मिणोर्वा मिश्रणोः
प्राधान्य विवेचते सा सहोक्तिः । कर्मधारये तु धर्मिण्य आधपत्यैव प्राधान्यात्तस्य
पेकत्व, अतः सङ्गुष्टादौ न सहोक्तिः । पञ्चम न्यग्रोधस्य वीक्ष्यत्वमिति-पूर्वैरेव
१५ सम्बन्धः । इतरेतरयोगे तिष्ठतः कस्का, पञ्चम न्यग्रोधस्य, समाहारे तु पञ्चम
न्यग्रोधमेति समुदायस्तिष्ठति । तत्रैकमर्थं प्रदीत्यादि-अर्थः क्रियाकारकद्रव्यरूपः ।
ह्लादीनां क्रियाकारकद्रव्यगुणानामिति-तत्रैकस्मिन् कारकेऽनेकक्रियाधामेकस्यां
क्रियाधामनककारकाधामेकस्मिन् द्वन्द्वेऽनकद्रव्याधामेकस्मिन् कारकेऽनेकद्रव्याभा
मेकस्मिन् धर्मिण्यनकधर्माणां होक्तुं समुच्चय इति । यथा चैत्रः पठति च पठति
२० चेत्यादिषु यथाक्रमं दर्शयति । एकमर्थं प्रति ह्लादीनामात्मरूपमेवेन वीक्षमानता
समुच्चय इत्येव लक्षणमन्यस्तस्यैव प्रपञ्चः । अन्वाधयोऽप्येवमिति-इवता
तु मिश्रते यत्समुच्चये समुचीयमानानां क्रियाकारकादिविशेषाः सर्वे तुल्यकक्षाः ।
अन्वाधये तु एकस्य गुणमाधोऽन्यस्य प्रधानभावस्तद्वया र्थो स्वराभ्यन्ते न-
छन्दः ” इति । अत्र हि विधीयमानं न नलोपोऽप्येवते, यत्र अस्तत्र नलोपो,
२५ यथा ‘ मञ्जोष ’ आमर्षने-अनक्ति । अस्तु नलोप नाऽप्येवते तदभावेऽपि प्रवृत्तेर्वा
युनक्तीति । परस्परसम्प्रेक्षामिति-एतावता ह्लादीनां धोतकानां व्युत्पत्तिः ।
सहाय्यभावादिति-ननु समुच्चया-ग्राह्ययोः सामर्थ्याभावादेव समासो न भवि
ष्यति, किं सहोक्तिग्रहणेन ? तथाहि-परस्परानपेक्षायामनियतक्रमयौमपधानां क्रिया-
कारकादीनां समुच्चयो दृश्यते । यथा यामयमित्यत्र नयनक्रियायां गवादीनाम् ।

समानामित्यनर्थकं स्यात् । इहैकशेषे पदं पक्षाः सम्भवन्ति—तत्र प्रत्येकमेकविमक्तौ
 परतो विमक्तिपरित्यागेन नामैकशेषः स्यात् १, अथवा सविमक्तिकानां वृक्षम्
 वृक्ष इति स्थिते एकस्य वृक्षम् इत्यस्य शेषः २, अथवा वृक्षम् वृक्षम् वृक्षमेति द्वन्द्वे
 कृते सत्येकस्य, वृक्ष इत्यस्य शेषः ३, अथवा विमक्तिमनुपाद्यैव नाममात्रेण वृक्ष-
 वृक्षेभ्योर्विधानामेव शेषः कार्यस्ततो विमक्तिः ४, अथवा सवोक्तौ वृक्षम् वृक्षमेति 5
 द्वन्द्वे प्राप्ते एक शेषः ५, अथवा नामसमुदायस्यैवाऽर्थवत्त्वात्तात्पर्याद्विवचनानु-
 त्यक्तौ एक शेषः ६, इति पट्टपक्षाः । तथाऽऽद्य पक्षत्रयं सावयकमिति तत्परिहारेभ्येतर
 त्यक्षत्रयमिहाऽऽधीयते । तथाहि तत्र प्रथमे पक्षे नामैकशेषेऽनेकविमक्तिभ्रमश्च
 स्यादिति प्रथमपक्षे दोषः । द्वितीये विमक्त्यन्तस्य लोपे कृते विमक्तप्रावृचनन्यायेन
 द्विभ्यमावस्य निवर्तमानपक्षसंख्यासम्बन्धेऽपि विमक्त्यन्तत्वाद् द्विवचनबहुवचनानुप 10
 पत्तिः स्यात्, ततश्च वृक्ष इति नित्यमेव स्यादिति द्वितीयपक्षदोषः । तृतीये तु समासा
 न्तदोषः । तथाहि ऋक् पञ्चम्येति द्वन्द्वे तत्र एक शेषे “चर्कगैरप्यहं” इति समासान्तः
 स्यादिति प्रथमपक्षत्रयं दुष्टम् । इतरत्र तु पक्षत्रये न कश्चिदोषः । तथाहि वृक्ष वृक्ष इति
 स्थितानां नाम्नां विमक्तिमनुपाद्यैवेकशेषप्रवृत्तिरिति प्रथमपक्षो निर्दोषः तुल्यकार्त्तं
 नामानि पदा आरोधन्नुन्यायेन परस्परलक्ष्यपुनर्वेद्यादभिधेयमाहुस्तदा द्वन्द्वैक- 15
 शेषाविद्यादिति द्विवचन बहुवचनं चोपपन्नमिति द्वितीयेऽपि न कोऽपि दोषः । तृतीय
 पक्षे न कश्चिदोषः । नामसमुदायस्यैवाऽर्थवत्त्वात्तात्पर्याद्विवचनानुपपत्तिरिति सोऽपीहाऽऽ-
 धीयते इति पक्षत्रयेऽपि द्वन्द्वः प्राप्नोऽनेनाऽप्योचते इत्याह—द्वन्द्वापवादो योग इति ।

‘स्यादावस्यक्येयः’ । ३ । १ । ११९ ॥ सरूपार्थमिति—अन्यथा अर्थसाम्य-
 स्य स्यादावस्यमिद्यमानत्वात् पूर्वेषांऽपि सिध्यति । पादा इति—पादोऽत्रिभ्योऽक्षतुर्भा 20
 धरस्मिप्रत्यन्तमिरिषु । मापो माने चान्यमेदे मूर्त्ते स्वयदोषमिद्यपि । औकारे रूप मि-
 यत इति—अयमर्थः—‘एवमव०’ इति सूत्रे वृक्षशेषेनैव नष्टादिग्रहणे सिद्धे यन्मन्त्रादीनां
 पृथगुपादानं तदेवं ज्ञापयति । अत्र सूत्रे औणादिकानामेवावश्यामेव ग्रहणमेव, जननी
 देवराजापापाचिनोर्मातृयाहृदयपोरौषादिकयोरौकार आर्त्तं प्राप्नोति, द्वितीयपोस्तु
 वृजन्तयोस्तुमूढारा प्राप्नोतीति रूपं मेदः । मायावित्यादीति—अत्र समाहारद्वन्द्ववि 25
 पदेऽप्येकशेषे बाग्व्येवाद् द्विवचनमेव भवति । कृतः ‘जीवमप्येकं च ना’ इत्यत्र
 समाहारेतरविषयया विरक्त्यनैकत्वे सिद्धप्येकग्रहणात् तेन विद्वेषाभावे सप्तत्रैकशेषे
 द्विवचनाद्येव भवति । एकम् एकमेति—‘अवधिः’ इत्यनेनाऽपि न मयत्येकशेषः,
 म्याहृत्सेव्यस्याप्रवृत्तेः ।

- परस्परसमिधानेन पदद्वयोः सामर्थ्यमाहितं सदन्यतरविगमेऽपि न हीयते बहिः
निष्ठावपि बहिसम्पादितपाकवरूपाविषदिति पुष्टेयोक्तत्वाभ्युपगमस्याऽप्रबोधः
प्राप्नोति ? , नैवम् ; न्यग्रोधार्थस्य पुष्टेयाऽनुक्तत्वात् न्यग्रोधसम्प्रयोगः । उक्तं हेतु
इन्द्रावयवानामेवाज्जेकार्थमिधायित्वं न केवलानां, यथा बहिसमिधायेव ताम्रं द्रव-
८ रूपं भवति, न तु सतिनिष्ठाविति । एवमिहाऽपि सहमृतावेवाऽन्योन्यस्पर्शमावर्तु-
तु पृथग्मूढौ भारोद्वाहकस्तसहमृतानां परस्परसम्पादितमिधाविति । तत्रैव पुष्टस्य
न्यग्रोधस्य चाज्जेकार्थत्वे यद्यपि बहुलं प्राप्तं तथापि इन्द्रावयवत्वेन बाह्यमतो भौतं
न तु द्रव्यमिति न बहुवचनम् । सहोक्तिरिति-नन्वस्तु यथाकथञ्चित्सहोक्तिः समा-
हारे तु न सम्भवति तस्यैकत्वात् सहोक्तेषु भेदनिबन्धनत्वादिति ? , उन्वते-समाहारे
१० हि सङ्घाताः, स च संहन्यमानानां धर्मः ; संहन्यमानाश्च सहोच्यमाना एव न
पृथगुच्यमाना इति तत्रापि सहोक्तिसम्भव इत्युच्यते । एकविंशतिरित्यादि-नन्वेक-
विंशतिरित्यादि संख्याद्वन्द्वे यद्यवयवप्रधानस्तदैकविंशतिरिति द्विवचनं प्राप्नोति
द्वाविंशतिरिति बहुवचनम् । अथ समुदायप्रधानस्तदा नृपसङ्ख्यं स्वादित्याद्यङ्गा ।

- ‘ समानामर्थेनैकः शेषः ’ । ३ । १ । ११८ ॥ समानामिति निर्धारण-
१५ ष्यन्त समुदायिसमुदायसम्बन्धपञ्चन्त वा न तु स्थानपष्ठपन्तम् । तत्र हि समानां
स्थाने एकः शिष्यत इत्येक आदेशो भवतीति । अविच्छेदेऽपि यस्तदमिधाने समर्थः
स एव तेषामन्यतमः स्यात्तत्रैव विसे वितानीति कृतसङ्कारस्य पक्ष स्यादिति । निर्धार-
णपञ्चा तु समानामित्येकसंख्याकः समानार्थो विशिष्यते । समुदायिसमुदायसम्बन्ध-
पञ्चा च समानार्थान्त्ये समुदाये समानार्थ एवाऽप्रबोधो विशिष्यत इत्युच्यते । ननु बाहिः
२० ध्वन्द्वेनाभिधीयते, सा चैका ततो बहूनां प्रयोगाप्राप्तौ नाऽर्थे एक शेषः ; न,
प्रत्यर्थं ध्वन्द्वनिर्वेद्याद् द्रव्यं द्रव्यं प्रति ध्वन्द्वप्रयोगादेकेन ध्वन्द्वेनाज्जेकस्य द्रव्यस्याऽ-
मिधानं नोपपद्यत इत्यनेकस्याऽर्थस्य प्रतिपादनेज्जेकध्वन्द्वानां बाधकतां प्रयोगः प्राप्नो-
तीति द्रव्यपदार्थवर्धने एकशेषारम्भः । अथ शेष इत्येकवचनादेक एव शेष इत्येते
किमेकग्रहणेन ? उच्यते-सुप्रार्थम् । ननु समग्रमेवेष्टं अत्र नाऽऽरम्भधीय समानार्थः
२५ ध्वन्द्वैरनेकस्याऽर्थस्यामितिस्तार्था व्यक्तावपि पदार्थे एकस्यैव तत्प्रत्यायने धृक्त्वादन्त्ये
निवर्तन्ते उक्तार्थानामप्रयोग इति । आरम्भेऽप्येकशेषे निवर्तमानार्थप्रत्यायने स्वामा-
यिकी धृक्किर्पाकभाऽनुसृता तावत्कथमसौ निवर्तमानानामर्थममिदधीतेति ? , सत्यम् ;
अर्थानुवादकत्वादुच्यते । पुष्टन्यग्रोधाविति-अर्थेन समानामिति वचनाच्छोक्तिर्या-
समानार्थतायाः समाधायकादिदेकशेषो न भवति । लौकिकी तु समानार्थता इन्द्राह
३० न्यत्र विज्ञापते । इन्द्रपदानां च परस्परार्थसंक्रमात् समानार्थत्वे विज्ञायमानेऽर्थेन

समानामित्पनर्धकं स्यात् । इहैकशेषे षट् पक्षाः सम्भवन्ति—तत्र प्रत्येकमेकविमक्तौ
 परतो विमक्तिपरित्यागेन नामैकशेषः स्यात् १, अथवा सविमक्तिष्ठानां वृक्षम्
 वृक्षम् इति स्थिते एकस्य वृक्षम् इत्यस्य शेषः २, अथवा वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षमेति द्वन्द्वे
 कृते सत्येकस्य, वृक्ष इत्यस्य शेषः ३, अथवा विमक्तिमनुत्पाद्यैव नाममात्रेण वृक्ष-
 वृक्षेत्येवविधानामेष शेषः कार्यस्ततो विमक्तिः ४, अथवा सहोक्तौ वृक्षश्च वृक्षमेति ५
 द्वन्द्वे प्राप्त एक शेषः ५, अथवा नामसमुदायस्यैवाऽर्थवत्त्वाभामसंज्ञायां द्विवचनाद्यु-
 त्यक्तौ एक शेषः ६, इति षट्पक्षाः । तत्राऽऽद्य पञ्चमय सावधकमिति तत्परिहारेष्वेतर
 त्यञ्चत्रयमिहाऽऽधीयते । तथाहि तत्र प्रथमे पक्षे नामैकशेषेऽनेकविमक्तिभवन
 स्यादिति प्रथमपक्षे दोषः । द्वितीये विमक्त्यन्तस्य लोपे कृते विमक्तप्रावृचनन्यायेन
 द्विवचनाद्यस्य निवर्तमानपक्षसंरूपासम्भवेऽपि विमक्त्यन्तत्वाद् द्विवचनबहुवचनानुप 10
 पत्तिः स्यात्, ततश्च वृक्ष इति नित्यमेव स्यादिति द्वितीयपक्षदोषः । तृतीये तु समासा-
 न्तदोषः । तथाहि ऋक् च ऋक् चेति द्वन्द्वे सप्त एक लोपे “चर्वाद्यपह०” इति समासान्तः
 स्यादिति प्रथमपक्षत्रयं दृष्टम् । इतरत्र तु पञ्चमये न कमिदोषः । तथाहि वृक्ष वृक्ष इति
 स्थितानां नाम्नां विमक्तिमनुत्पाद्यैकशेषप्रवृत्तिरिति प्रथमपक्षो निर्दोषः तुल्यकार्त्त
 नामानि पक्षा मारोचन्नुन्यायेन परस्परव्यत्ययानुपप्रेषादभिधेयमाहुस्तदा द्वन्द्वैक 15
 शेषाविद्यादिति द्विवचन बहुवचनं चोपपन्नमिति द्वितीयेऽपि न कोऽपि दोषः । तृतीय
 पक्षे न कमिदोषः । नामसमुदायस्यैवाऽर्थवत्त्वाभामत्वाद्विमक्त्युत्पत्तेरिति सोऽपीहाऽऽ-
 धीयते इति पञ्चमदेऽपि द्वन्द्वः प्राप्तोऽनेनाऽप्योषते इत्याह—द्वन्द्वापवादो योग इति ।

‘स्यादावस्तत्कथ्येयः’ । ३ । १ । ११९ ॥ सरूपार्थमिति—अन्यथा अर्थसाम्य-
 स्य स्यादावप्यभिधमानत्वात् पूर्वेषाऽपि सिद्ध्यति । पादा इति—पादोऽद्विस्तोकचतुर्धा 20
 ध्वरश्मिप्रत्ययान्तरिषु । मापो माने धान्यमेवे मूर्त्ते स्वस्वोपमिद्यपि । औकारे रूपं सि-
 द्धत इति—अथमर्थः—“तत्त्वत्त०” इति सूत्रे तद्वद्वेनेष नसादिग्रहणे सिद्धे यन्मन्त्रादीनां
 पृथगुपादानं तदेवं ज्ञापयति । अत्र सूत्रे औणादिकानामेतावतामेव ग्रहणमेव, जननी
 देवरत्नापावाचिनोर्मत्स्यातुमुद्बधोरोणादिकयोरीकारे आर्त्तं प्राप्नोति, द्वितीययोस्तु
 त्वन्तयोस्तुमुद्गारा प्राप्नोतीति रूपं मेव । बाधाविस्थादीति—अत्र समाहारद्वन्द्ववि- 25
 पक्षेऽप्येकशेषे वागृक्षम्याद् द्विवचनमेव भवति । कुतः “जीवन्मन्येनैकं च वा” इत्यत्र
 समाहारेतरविषयया विकल्पनैकस्य सिद्धेऽप्येकग्रहणात् तत्र विशेषामात्रे सर्वत्रैकशेषे
 द्विवचनाद्येव भवति । एकश्च एकमेति—अवशिष्टः” इत्यनेनाऽपि न मपत्येकशेषः,
 म्याद्बुधेभ्यस्पाप्रवृत्तः ।

‘त्यदादिः’ । ३ । १ । १२० ॥ अन्नेन वेति-सहोक्तविति वर्धमानाद् सहा-
र्थस्य च द्वितीयमन्तरेणाऽभावाद् द्वितीयो लभ्यते, स च विष्णुपानुपादानाद्, तदा
दिरन्यथ गृह्यते । कश्चमिति-यदि लिङ्गानां सह विषयार्था परमेव लिङ्गं भवति, क्व
ते कुम्भटमर्प्यादिति स्त्रीलिङ्गतेत्याद्यह्वार्यः ।

८ ‘भ्रातृपुत्राः स्वसुदुहितृभिः’ । ३ । १ । १२१ ॥ बहुवचनमिति-तद्
भ्रातृपुत्रयोः स्वसुदुहितोश्च द्वयर्थात् द्विवचनेन मास्य किमर्थं बहुवचनमिह-परा-
यार्थमिति । भ्राता च भ्राता च भ्रातरी भ्राता च स्वसा च भ्रातरावित्युभयप्रतिपत्ता-
वपि प्रकृत्यादिना विधेयावयवमिति ।

१० ‘पिता माता वा’ । ३ । १ । १२२ ॥ पितृष्वप्साहवर्त्ताद् जनयिष्वा एव
परिग्रहो न चान्यमातुरिति ।

‘स्वशुरः श्वभूम्या वा’ । ३ । १ । १२३ ॥ द्विवचनमिति-अत एव पूर्वैव
योगविभागः पितृश्वशुरौ मातृश्वभूम्यां चेत्येकयोमे हि द्विवचनं श्वभूम्यद्वयपरिग्रह-
र्थमिति विज्ञातुं न शक्यमिति । तेन आत्ताविति-वचनयोगे तु तन्मात्रमेवो न भवति,
वचनयोमादितद्वयस्याऽर्थस्याऽपि भिन्नत्वादिति आत्तावित्युक्तम् ।

१५ ‘बुद्धो यूना तन्मात्रमेव’ । ३ । १ । १२४ ॥ कृत्रिमाकृत्रिमयोमिति परि-
माणया पौत्रप्रभृत्यपत्त्याभिधायिन एव ब्रह्मस्य प्रहय न यदोब्रह्मस्य, एवं बुद्ध
ब्रह्मस्याऽपि । ननु ‘पौत्राणि ब्रह्म’ इति ध्ये ब्रह्ममिति नपुंसकमत्र तु पुंलिङ्गस्त्वत्कर्त्तृ
सोऽयं भवति ? उच्यते-सर्ववस्तुनाः सर्वलिङ्गयोमित्यस्योक्तत्वादिति । तन्मात्र एव
चेद्वेद इति-ध्येऽनयाऽपि रीत्याऽवधारणे याति तावेव तन्मात्रम्, स चाऽसौ मेव
२० वेति; बुद्धौ तु तौ ब्रह्मबुवानावेव मात्र स्वभावो यस्वेति कर्त्तव्यमन्यथा पुंस्त्वं न
स्यात् । गार्ग्यगर्गाविति-अत्र लघ्वधराद्यभावात् पूर्वनिपातानिबन्धः, वदा तु धर्मस्वा-
र्प्यत्वविषया उदा तस्य पूर्वनिपातः ।

‘क्षी पुष्य’ । ३ । १ । १२५ ॥ नन्वत्र पुंश्वद्वयार्थं किमर्थं स्त्रीत्येनोभ्यस्तां ततश्च
ब्रह्मक्षीवापिनो पुष्यवापिना पुंसैकधेये स्त्रीपुनपुसकानामित्वेव पुंस्त्वं भविष्यति । न च
२५ चान्य पुष्यवापिनो यदा स्त्रीत्वं तदा किं भविष्यतीति । अक्षी पुषेति मथनात् स्त्रीवा-
पिनो पुष्यसंज्ञाया अभावात् नाऽपि पुष्यवापिनो नपुंसकत्वं वाच्यम्, आपत्-
तद्वितस्य स्त्रीपुंस्त्वस्यैवोक्तत्वात्, न; स्त्रीपुनपुसकानामित्वस्य प्रायस्त्वदादिविषय एव
प्रवर्तनेन प्रापिकत्वाभियमार्थं वचनम् । किञ्च अरुणाचार्येण अपत्यप्रत्ययान्तानामा-

मयतिष्ठत्वमुक्तं ततश्च गार्गी च गाम्पापये चेत्यपि कृते तन्मतेऽपि पुंस्त्वं यथा
 स्यात् । पुमर्थो भवतीति—स्त्रीलक्षणोऽर्थो यस्य ध्वम्सस्य स पुमर्थः । यद्वा ध्वम्स्येति
 वृत्तान्ध्याहृतस्य तस्य सम्बन्धी स्त्रीलक्षणोऽर्थः पुमर्थः । अर्थग्रहणाच्च विशेषणानामपि
 पुंस्त्वं सिद्धं, ध्वम्स्य तु पुस्त्वे विशेषणानां न स्यात् ।

‘गुरुपाः क्षिया’ । ३ । १ । १२६ ॥ अत्र इदो यूनेति नाऽनुवर्तते, अपठ- 5
 नात् । तदनुवर्तते हि इदः पुरुषो यूना युवसंज्ञया क्षियेति स्यात् । न चैतदस्ति । अस्त्री
 तिबधनात् क्षिया युवसंज्ञया अमावात् । ब्राह्मणाविति—ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणा
 वित्यादौ क्षात्रिसामान्यविवक्षायां भविवक्षितविशेषत्वात् । ‘समान्यमर्थेन’ इत्येकशेषः
 सिध्यति । भेदविवक्षायां तु इन्द्रः प्राप्नोतीति वचनम् । इमौ गावाविति—‘क्षाराच
 संख्येयः’ इत्यनेन त्वेकशेषे कदापिदिमाविति स्यात् । कदापिदिमे इति—स्त्रीपुंनपु 10
 सकानामिति परं भविष्यतीत्यापि, न वाच्यं; ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणावित्यादि
 चित्त्वर्धमवश्यकर्तव्येनाऽनेनैव परत्वादिहाऽप्येकशेष इत्यवशेषः । नन्वदीपतेरिति—
 नन्वत्र “नैषी०” सूत्रेणैकार्यता कर्त्तव्यं न भवति १, तथा “क्षीये” इति इत्स्वत्वे
 नन्वदीपतेरिति स्यात्; उच्यते—तत्र नदीत्युक्तेऽपि नदीविशेषो गृह्यतेऽप्य तु सामान्य
 वाचीति । षट्षट्ठीश्वरानोदञ्जनानीति—षट्पुण्यामपि सहोक्तौ द्वयोरपि सहोक्तिरस्तीति 15
 षट्षट्ठीश्वरेकशेषे षट्षट्ठीश्वरानोदञ्जनानीति प्राप्तम् । एव पूर्वसूत्रेणपि बहूनामपि
 सहोक्तौ यथाप्राप्तयोः पदयोरैकशेषो भवत्येव । भवोऽस्तीति न भवतीति—तथाहि
 ब्राह्मणवत्साध्व्याद् ब्राह्मणीवत्साध्व्यो भिद्यते कथमित्युच्यते—एकत्र ब्राह्मणस्य वत्सा
 ब्राह्मणवत्सेति पुमर्थो विशेषणम्, अन्यत्र तु ब्राह्मण्या वत्सो ब्राह्मणीवत्स इति रूपमे
 इत्यर्थोऽप्यन्य इति वन्मात्रमेवामावादेकशेषपामावः । यदुपाध्यायः—स्त्रीपुंसयोः सहो- 20
 क्तावेकशेषः; सा च प्रधानयोरेव भवतीति यत्र प्रधानस्त्रीपुंसकृतो विशेषस्तत्रैकशेषः ।
 इह त्वप्रधानस्त्रीपुंसकृतो विशेष इत्येकशेषपामावः । ब्राह्मणवत्सश्च ब्राह्मणीवत्सा चेत्यपि
 कृतेऽजान्तरस्त्रीलिङ्गमेवामैकशेषः, ब्राह्मणवत्सश्च ब्राह्मणवत्सा चेति तु कृते भवत्येव ।

‘गाम्पाशिष्टुद्विषाफसङ्गे स्त्री प्रायः’ । ३ । १ । १२७ ॥ इमौ गावा
 विति—ननु समुदायस्य सङ्करूपत्वात्तस्य च द्वयोरपि सम्भवात् कथं सङ्ग इति पथनाद् 25
 द्वयोरपि न भवति १, सत्यम्; द्वितीयेन विना सहोक्तिप्रभावात् सहोक्तिग्रहणादत्र द्वयोः
 सङ्गे सिद्धे सङ्गग्रहणं सङ्गप्रकार्यम् ।

‘क्षीयमन्थेनैक च वा’ । ३ । १ । १२८ ॥ ननु समाहारेत्वेतरविवक्षाया

‘स्यवादिः’ । ३ । १ । १२० ॥ अन्येन चेति—सहोक्तानिति वर्तमानाद् सहा
र्थस्य च द्वितीयमन्तरणाज्मावाद् द्वितीयो लभ्यते, स च विज्ञेयानुपादानात्, त्वदा
विरन्यथ गृह्यते । कथमिति—यदि छिन्नानां सह निवध्यायां परमेव छिन्न भवति, कथ
ते कृष्णकटमपूर्वापि छिन्नातिष्ठतेत्याशङ्क्यार्थः ।

८ ‘भ्रातृपुत्राः स्वसुदुहितुभिः’ । ३ । १ । १२१ ॥ बहुवचनमिति—ननु
भ्रातृपुत्रयोः स्वसुदुहितोऽथ कथं त्वाद् द्विवचनं मास्य किमर्थं बहुवचनमिच्छाह—पर्या
यार्थमिति । भ्राता च भ्राता च भ्रातरौ भ्राता च स्वसा च भ्रातराभित्युभयप्रतिपदा-
वपि प्रकरणादिना विज्ञेयत्वमिति ।

१० ‘पिता माया वा’ । ३ । १ । १२२ ॥ पितृशब्दसाहचर्यात् जनविभ्या एव
परिग्रहो न धान्यमाहुरिति ।

‘श्वशुरः श्वभूम्या वा’ । ३ । १ । १२३ ॥ द्विवचनमिति—अत एव पूर्वव
योमविमामः पितृशब्दो मातृश्वभूम्यां चेत्येकयोगे हि द्विवचनं श्वभूम्यद्वयपरिग्रहा-
र्थमिति सिद्धातुं न शक्यमिति । तेन आतामिति—धनयोगे तु तन्मात्रमेवो न भवति,
धनयोमादिसङ्घजस्याऽर्थस्याऽपि भिन्नत्वादिति ज्ञातामित्युक्तम् ।

१५ ‘वृद्धो यूना तन्मायमेव’ । ३ । १ । १२४ ॥ कृत्रिमाकृत्रिमयोरिति परि-
माणया पौत्रप्रभृत्यपत्यामिषादिना एव वृद्धशब्दस्य ग्रहणं न वयोवृद्धस्य, एवं पुत्र
शब्दस्याऽपि । ननु “पौत्राणि वृद्धम्” इति धृष्टं वृद्धमिति नपुंसकमत्र तु पुंसिहस्तत्कथं
सोऽप्य भवति ? उच्यते—सर्ववस्तुनः सर्वसिद्धयोर्यमित्यस्योक्तत्वादिति । तन्मात्र एव
वेदद्वय इति—धृष्टशब्दाऽपि रीत्याऽवधारये याति तावेव तन्मात्रम्, स चाऽस्तौ मेद
१० भेति; वृष्टौ तु तौ वृद्धपुत्रानावेव मात्र स्वभावा यस्त्विति कर्तव्यमन्यथा पुंस्त्वं न
स्यात् । गाम्यमर्थाविति—अत्र लघ्वधराद्यमावात् पूर्वनिपातानियमः, यदा तु धर्मस्वा-
र्प्यत्वविशेषा तदा तस्य पूर्वनिपाता ।

‘स्त्री पुत्रश्च’ । ३ । १ । १२५ ॥ नन्वत्र पुंश्वद्वयं किमर्थं स्त्रीत्येवोप्यतां ततश्च
वृद्धस्त्रीवाचिनो पुत्रवाचिना पुंस्त्वरूपे स्त्रीपुंनपुमकानामित्येव पुंस्त्वं मथिष्यति । न च
२५ वाच्य पुत्रवाचिनो यदा स्त्रीत्व तदा किं मथिष्यतीति । अस्त्री भवति मथनात् स्त्रीवा
चिनो पुत्रसंसङ्गाया अभावात् नाऽपि पुत्रवाचिनो नपुंसकत्वं वाच्यम्, आपत्त-
वदितस्य स्त्रीपुंस्त्वस्येवोक्तत्वात्, न; स्त्रीपुंनपुमकानामित्यस्य प्रापत्यदादिविषय एव
प्रवर्तनेन प्रापिकृताभिपमाथ वचनम् । किञ्च अकृताचार्येण अपत्यप्रत्ययान्तानामा-

अपविह्वलमुक्त ततश्च गार्गी च गार्ग्यायणं चेत्यपि कृते तन्मतेऽपि पुस्तकं यथा
 स्यात् । पुमर्थो मवतीति-स्त्रीलक्षणोऽर्थो यस्य ध्वस्य स पुमर्थः । यद्वा ध्वस्येति
 बुधावध्याइतस्य तस्य सम्बन्धी स्त्रीलक्षणोऽर्थः पुमर्थः । अर्थग्रहणाच्च विशेषणानामपि
 पुंस्त्वं सिद्धं, ध्वस्य तु पुस्तकं विशेषणानां न स्यात् ।

‘ पुरुषाः स्त्रिया ’ । ३ । १ । १२६ ॥ अत्र इदो यूनेति नाञ्जुवर्तते, अष्ट ५
 नात् । तदञ्जुवर्तौ हि इदः पुरुषो यूना युषसंज्ञया स्त्रियेति स्यात् । न चैतदस्ति । अस्त्री-
 तिवचनात् स्त्रिया युषसंज्ञया अभावात् । ब्राह्मणाविति-ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणा
 वित्यादौ वातिसामान्यविषयायामविषयितविशेषत्वात् “ समानामर्थेन० ” इत्येकशेषः
 सिध्यति । मेदविषयायां तु इन्द्रः प्राप्नोतीति वचनम् । इमौ गावाविति-“ स्वाश्व
 संख्येयः ” इत्यनेन त्वेकशेषे कदाचिदिमाषिति स्यात् । कदाचिदिमे इति-स्त्रीपुनपु 10
 सकानामिति परं भविष्यतीत्यापि, न वाच्यं, ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणावित्यादि
 सिद्ध्यर्थमवश्यकर्तव्येवाऽननैव परत्वादिहाऽप्येकशेष इत्यशेषः । नदनदीपतेरिति-
 नन्वत्र “ नैरी० ” सूत्रेणैकार्थता कथं न भवति?, तथा “ ङीरे ” इति इत्यस्ये
 नदनदीपतेरिति स्यात्; उच्यते-तत्र नदीत्युक्तेऽपि नदीविशेषो गृह्यतेऽप्य तु सामान्य
 वाचीति । षट्पटीधराबोधज्ञानानीति-षट्पट्यामपि सहोक्तौ द्वयोरपि सहोक्तिरस्तीति 15
 षट्पट्योरेकशेषे षट्पट्याबोधज्ञानानीति प्राप्तम् । एव पूर्वसूत्रेण्यपि बहुनामपि
 सहोक्तौ यथाप्राप्तयोः पदयोरकशेषो भवत्येव । भवोऽस्तीति न भवतीति-तथाहि
 ब्राह्मणवत्साध्वन्दाद् ब्राह्मणीवत्सध्वन्यो मिषत कथमित्युच्यते-एकत्र ब्राह्मणस्य वत्सा
 ब्राह्मणवत्सेति पुमर्थो विशेषणम्, अन्यत्र तु ब्राह्मण्या वत्सो ब्राह्मणीवत्स इति रूपं
 इत्यर्थोऽप्यन्य इति तन्मात्रमेदाभावादकशेषाभावः । यदुपाध्यायः-स्त्रीपुंसयोः सहो 20
 क्तावेकशेषः, सा च प्रधानयोरव भवतीति यत्र प्रधानस्त्रीपुंसकृतो विशेषस्तत्रैकशेषः ।
 इह त्वप्रधानस्त्रीपुंसकृतो विधाय इत्येकशेषाभावः । ब्राह्मणवत्सश्च ब्राह्मणीवत्सा वत्स्यपि
 कृतेऽन्तरस्त्रीलिङ्गमेदायैकशेष, ब्राह्मणवत्सश्च ब्राह्मणवत्सा चेति तु कृते भवत्येव ।

‘ ब्राम्याशिष्टुद्विषाफसङ्गे स्त्री प्रायाः ’ । ३ । १ । १२७ ॥ इमौ गावा
 विति-चतुःसंज्ञायस्य सङ्करूपत्वात्तस्य च द्वयोरपि सम्भवात् कथं सङ्ग इति वचनाद् 25
 द्वयोरपि न भवति?, सत्यम्; द्वितीयेन विना सहाकरमावात् सहोक्तिग्रहणादन द्वयोः
 सङ्गे सिद्धे सङ्गग्रहणं सङ्गप्रकर्षार्थम् ।

‘ ङीवमन्येनैक च वा ’ । ३ । १ । १२८ ॥ ननु समाहारेतरेतरविषयाया

मेकत्वविकृत्यो मविष्यति किमेकग्रहणेन १, सत्यम्; इदमेकग्रहणं ज्ञापकमन्यवैक्ये
समाहारविषयायामप्येकत्वं न भवति ।

- ‘ पुष्पापार्श्वे पुनर्वसुः ’ । १ । २ । १२९ ॥ एकदेशे च निवृत्त इति-विषय-
त्रक्यादित्यर्थः, अन्यथा द्वीवमन्येनैकं च वा पुष्पापार्श्वे पुनर्वसुश्च नित्यमित्येक-
मेव योगं कृपात् । मे नक्षत्रे वर्तमानादिति-म इत्येकस्याऽप्याप्या उभयस्यापि
विशेषणत्वम् । समाहारे स्थिति-समाहारे त्वेकत्वानेकत्वयोर्नास्ति विशेष इति ।
पुष्पपुनर्वसवो यावत्का इति-पुष्पे च नक्षत्रेण पुष्पः काष्ठः “ केन पुष्पात् फले ”
इत्यर्थः, एवं पुनर्वसु धम्मादपि । ततो “ सुप्प्रप्रपुष्के ” इति छुर । एवं काष्ठवृत्ति-
भ्यां पुष्पे जातः पुनर्वसोर्जाताविति भवेत्सम्प्राप्ते ” इत्यर्थः “ वृत्तकाऽप्युपमा ”
इति तस्य कोपस्तवः पुष्पश्च पुनर्वसु चेति द्वन्द्वः । पुष्पपुनर्वसवो वृग्वा इति-वृग्वाति
वना एष्विति “ वृग्वावोवापारे ” इति के साध्याः ततो वेषां पुष्पपुनर्वसवादीनां
वृग्वानां कोऽर्थः ? सोऽतोत्यादिकानां मध्ये पुष्पाः पुनर्वसु ज्ञापयते कोऽस्तेः पुष्पपुनर्वसवः
वृग्वा इति । कर्तरि के तु विपर्ययप्रतिपत्तारः पुरुषा उपपन्ते, ततः पुनर्वसवस्त्वै-
कत्वेऽपि अन्यपदार्थतया पुरुषबहुत्वे सति बहुवचनमुपपद्यते एव; अत्राज्यपदेन
विग्रहः समुदायः समासार्थः, ततः पुष्प इत्येकोऽवयवः पुनर्वसु इति द्वितीयः; वेषा-
मिति समुदायः समासार्थः ।

- ‘ विरोधिनामद्रव्याणां नवा द्वन्द्वः स्तैः ’ । १ । २ । १३० ॥ अद्रव्या-
नामिति-अत्र गुणादीनामाधर्षं द्रव्यं वृद्धते, न तु वैपाकरूपप्रसिद्धमिह तदित्यादि
संशयम्; तस्मिन्स्तु वृद्धमाद्ये मुख्यद्रव्यादीनामपि द्रव्यत्वप्रसङ्गः । ज्ञापयामिति
न भवति तपोर्द्रव्यत्वात् । बुद्धिसुखदुःखानीति-अत्र मुख्यद्वये विरोधिनी बुद्धिस्तत्र
विरोधिनीति अविरोध्यवयवोऽस्तौ द्वन्द्वः स्तैरिति वचनात् नैकवद्भावः ।

‘ पञ्चव्यञ्जनामाम् ’ । १ । २ । १३१ ॥ अत्र पञ्चो ग्राम्या गणादयो ब्राह्म-
ण त्वारण्याः कुत्रादय उच्यन्ते मूलग्रहणात् । व्यञ्जनमिति-व्यञ्जनं वेनाज्जं कृषि-
मापद्यते तद्विषयव्यापकत्वादि ।

- ‘ तत्कृत्वाधान्यसुगपक्षिणां बहुत्वे ’ । १ । २ । १३२ ॥ तस्मिन्ति सामा-
न्येनोक्तेऽपि तद्विशेषा वृद्धन्ते, तेन पञ्चमं वृद्धावति कृते इतरेतरयोग एव । पञ्चौ
च न्यग्रोघौ चेति-तत्कृत्वादीनां द्वन्द्ववयवानामेव बहुत्वे इति विशेषणात् द्वन्द्वत्व
बहुत्वेऽपि न समाहारः । असुगैरवहुत्वे चेति-यदा ग्राम्यपञ्चानामव्यपञ्चमिः सरो
किर्मवति तदा मा भूदित्यर्थः ।

‘ सेनाङ्गुष्ठजन्तुनाम् ’ । ३ । १ । १३४ ॥ पूर्वयोगादिति—अन्यथाऽप्यस्य समानत्वात् पूर्वैकैकयोगः स्यादित्यर्थः । अत्र यथाऽभ्यस्यमिति भवति तथा इत्थं श्वारोहमिति न स्वीक्रीयत्वाभावात् । न च बाध्य सेनाङ्गुष्ठेन स्वत्वमस्ति, यतो सेनाङ्गुष्ठेऽपि श्वारोहणामारोहणेऽप्योहकाणामारोहकेण स्वस्वत्वमिष्यते; अत्र च न तथेति, एवं प्राप्तिर्यथाज्ञाणामित्यत्राऽपि तुर्याङ्गेषु बाधानां बाधेषु वाङ्कानां वाङ् ६ केन च स्वत्वं दृश्यम् । शुद्धजन्तुन इति—“ शुद्धजन्तुरनस्यः स्यादवयवा शुद्ध एव यः । श्वत वा प्रसूतिर्येषां, केचिदानङ्गुलादपि ॥ १ ॥ शुद्धजन्तुरक फालो, वेपां स्व नाऽस्ति द्योषितम् । नाऽङ्गुलिर्त्यसद्वस्त्रं, केचिदानङ्गुलादपि ॥ २ ॥ ” ।

‘ फलस्य जातौ ’ । ३ । १ । १३५ ॥ बदरामलकमिति—बदर्या विकारः फलं हेमाघण, आमलक्या विकारः फल “ रोरेप्राणिन ” मयद; द्वयोरपि १० “ फले ” लुप् ।

‘ अप्राणिपञ्चादेः ’ । ३ । १ । १३६ ॥ पूर्वयोगादिति—फलस्याऽप्राप्ति-त्वेन अनेनैव सिद्धत्वात् । न च पूर्वयोगमन्तरेणाऽत्र जाताविति न स्यादिति बाध्यम् । अत्रैव जातिप्रहणं करिष्याम इति । यत्राऽप्राप्तिरिति वचनात् प्राप्तिस्ते पश्चाद्विज्ञोक्ता ष्यञ्जनादयो प्राप्ता न तु पञ्चनस्त्र “ अप्राणि० ” इत्यनेनैव निषेधसिद्धेः । प्राप्ति १० दक्षिणविद्वद्वा इति—अत्र प्राप्तिवर्जनात् प्राप्तिवर्जनां गद्यादीनां च प्राप्तिश्चाद्य नित्यो विधिर्न भवति । दक्षिणत्वे इत्यादिप्रयोगेषु च पश्चाद्विज्ञोक्ताद्विद्वत्तादीनां च पश्चादि-ज्ञोक्तत्वादनन नित्यैकवक्त्राभावात् ततश्च यथाप्राप्तमेव भवति । कुञ्जफालाविति—वद्वत् इति व्यावृत्तिर्व्यक्तिविशेषायां चरितार्थेति जातावेकार्थता प्रसज्येत । अश्वरथा २० विति—नन्वत्र यथा पश्चाद्विज्ञोक्तवर्जने दक्षिणत्वे दक्षिणतमित्यादिषु यथाप्राप्तस्य विधानं दर्शितमत्र ‘ फलस्य जातौ ’ इत्यास्याऽपि व्यवच्छिन्नत्वात् कथमत्र यथाप्राप्तं न दर्शितम् ?, उच्यते—अत्र यथाप्राप्तेऽपि दर्शमान तावदेकस्वनैव नित्यं भवितव्य फलस्य जातावित्यननाऽपि नित्यमेकत्वविधानात् । ततश्चाऽनैकत्वे फलस्य जातावित्यनन २० येकत्वं न काश्चिद्व्यतिरेकप्रतिपक्षिस्त्येति विज्ञेयमावात् न दर्शितमिति ।

‘ प्राणितूर्पाङ्गणाम् ’ । ३ । १ । १३७ ॥ निराकरणार्थमिति—प्राणिपञ्चादि २० स्मर ‘ अप्राणिपञ्चादेः ’ इति प्राप्तस्य प्राणिपञ्चयोरप्राप्तिस्त्वन स्वत्वात् ।

‘ चरणस्य स्पेणोऽघातन्यामनुवादे ’ । ३ । १ । १३८ ॥ कर्तृत्वेनति—औषधमुपयोरिति न्यायात् मुष्यहस्ता कर्ता सम्पते, तेन यदा भावे प्रयोगस्तदा

प्रत्यष्टापि कृत्कान्तापाम्भामिति भवति न तु समाहारः । संसितानुसंसनमिति-संसनं
 संसस्तं करोति भिन्नं, तथा कृत्; अन्यथा 'वेतोऽपतः' इतीदो निषेधः । मौदपैष्ठा-
 दमिति-मूदस्य मौदस्य वा पिप्पलादस्य चाऽपत्यं "वेपि०" इत्यञ् मौदन वैष्ण-
 ४ लान् वा प्रोक्तमिति वाक्ये ईयस्येति वाचको 'मौदादिभ्यः' इत्यञ्, ततः "वे-
 ५ ल्यपीते" इत्यञ्, तस्य "प्रोक्तम्" इति लुप् । तार्किकेति-तर्केन चरति तर्कः
 प्रयोजनमस्येति वा "चरति" "प्रयोजनम्" इति वा इकमि, यद्वा तर्कं वेत्तपीते
 वा 'भ्यावादेशिकम्' । परं तदा न्यायादिभ्यपठितोऽपि दृश्यः ।

'अङ्गीवेऽप्यधुक्तोः' । ३ । १ । १३९ ॥ साहायिरात्रमिति-सह अहं
 नतत पूषोदरादित्वात् अह्नादये 'येन्मि' इति नित्य सादेष्टः, यद्वा अह्नां समूहः
 १० "धैविभ्योऽम्" अनीनाद्यहोऽन्योऽप्य लुप् । सहाऽनेन वर्तते साहाय्यविरात्रम् ।
 गवामयनादिस्थादिनामयन इति-आमीनादीति अच्, अमच् 'कुम्भस्त्रि' इत्यपो
 वा । आमयं करोति भिर्बैष्णु "आमस्यन्ते सरामीक्रियन्तेऽनेनाऽनटि ततो म्ना-
 १५ मामयन गवामयनम्, अयनद्वये वा उत्तरपदं पाहुलकात् पञ्चा अलुप् । अदितेर
 पत्यानि आदित्या दवाः, न आमयनमनामयन क्षवं पूर्ववत् । दर्शयोर्यमासाविति-
 १५ दृश्यतेऽनन्तं व्यञ्जनाद्वजि दर्शोऽमावास्या उपचारादर्शमयो यामोऽपि दर्शः । पूर्वो मा-
 धन्त्रोऽस्यां पूर्वमासोऽयं कीः । पौर्णमास्यां मयो यागः 'धैरुचन्म्यादेरञ्' ।

'निकटपाठस्य' । ३ । १ । १४० ॥ पाठद्वन्द्वो माघे कर्मणि वा । माघ
 पक्ष पाठद्वन्द्वेन पाठक्रियोप्यत तेन पाठक्रियया निकटव्यपदेशानामित्यर्थो जायते ।
 निरुत्तरं च कातरूपं प्रसिद्धमव । यथा छत्राभ्ययनसमाप्तिसमनन्तरमेव घातवः
 २० पठ्यन्त, तथैव पदान्यपीत्य क्रमोऽपीयते इत्यर्थो भवति । यदा कर्मणि पठ्यते इति
 पाठो ग्रन्थो द्रष्टव्यमाच्यत । स च ग्रन्थ एकोऽपि पक्षक्रमसंहितामेवकल्पनया भिन्न-
 स्ततश्च पठ्यमानैकग्रन्थनिमित्तं क्लृप्तकृतो नैकतय सम्भवति । तेन-पाठयोरिति
 पाठक्रिययोः, पाठ्यमानग्रन्थयोरित्यर्थः । पितृपुत्राविति-अत्र निकटा जननक्रिया
 न तु पाठ इति ।

३ 'नित्यवैरस्य' । ३ । १ । १४१ ॥ कौरवपाण्डवा इति-कुलद्वय्यादिद-
 मर्थे उस्माद्यञ्, पाण्डुद्वय्यादपत्ये द्विबाद्यञ् । वैर एवेति-तत्रोपचारात् व्यापराहादि-
 कृत वैरमपि आचाराद्वत् ।

‘नदीवेद्यापुरां विलिङ्गानाम्’ । ३ । १ । १४२ ॥ उप्येरावतीति-उज्ज्वल्युदक
 “ कुम्भमिधो० ” इत्यस्याऽपि नदीत्वं स्तोकविशेषात् । विपाद् च स्त्रीति-विशिष्ट
 पाक्षितवती किपि पूषोदरादित्वादिपाक्षिति न्यासः, तेन यत्र विप्रादिति दृश्यते तत्र
 साधु । पुरां देशत्वादिति-पुरामप्युपमोगस्थानत्वस्य दृष्टसंज्ञकस्य विद्यमानत्वात् किमर्थं
 पूर्वार्थं । उपलक्षणं चेद् नदीग्रहणमपि ग्रामनिषेधार्थमेव । आम्बवशात्कुम्भिन्याविति- 5
 अम्बूनामहरमनो ‘निर्वासाञ्जूरमवे’ इत्यम् । आम्बूकान्युत्पत्तादिमूलान्यत्र सन्ति ।
 यौरीकेठासाविति-क वत्सम्, इठा भूमिस्तयोरास्ते केठासः स्फटिकस्तस्याऽयम् ।

‘पाप्यश्रुतस्य’ । ३ । १ । १४३ ॥ पाप्यश्रुता द्विप्रकाराः, आर्यावर्षान्तर
 र्भेदास्तद्वाच्यम् । अत्राऽपि आर्यावर्षाणामां तैः स्वत्वं, तद्वाच्यानां चाद्यैरिति द्रष्टव्यम् ।
 तमयेऽपि क्रमेण सहायस्कारमित्यादिना दर्शयन्ते । किं किं दधातीति वर्षस्कादि 10
 त्वात्-किञ्चिन्व । किञ्चिन्वाद्यमत्वार आर्यावर्षाद् वाचा स्तेच्छमेदाः ।

‘गवाश्वादिः’ । ३ । १ । १४४ ॥ गवाश्वादिष्वैतदकं यावत् “ वैद्यम्वहना
 नाम् ” इति विकल्पे नित्यार्थः पाठः । सर्वेषु च “ स्वेरे वाऽनवे ” इत्यवादेशः ।
 कुम्भवामनमित्यादिषु चतुर्षु तु न्यायसिद्धे समाहारेतरयोग नित्यार्थः । अथवा-
 लमिति-नित्यवैरे ‘मिर्लेवैरस्य’ इत्येव सिद्धमित्याह-नित्यवैरामावपद्ये इति चे 15
 चम्बाळपाठके आनो वसन्ति तेऽत्र विवक्षिताः । न च तेषां चम्बाळेः सह वैरमस्ति ।
 यद्वा चम्बाळाः आनं घ्नन्ति असोऽसौ वावतीति नित्यवैरामावः । द्वाटीपञ्चिक-
 मिति-अत्र जावित्वाद् “ वीमापिप ” इति सिद्धावपि व्यक्तिपरनोदनायामपि यथा
 स्यादित्वस्य पाठः । उच्छ्ररमिति-पशुत्वात् विकल्पे प्राप्ते, उच्छ्ररमिति-त्वि-
 रेतरीयोगे प्राप्ते; पशुविकल्पस्य नाऽस्ति श्वस्याऽग्रास्यत्वात् । सूत्रश्रुति-वर्मा 20
 दित्वात् श्वकन्यत्रमपि, सूत्रश्रुतिवित्पादो व्यक्तिपरनोदनायां “ वीमापिप० ” न
 सिध्यतीत्युपादानम् । र्मेधरमिति-दर्मादीनां वृषमावित्वाद्वाणीति नित्यविशेषज्ञ
 विकल्पे वापके प्राप्तेऽपि विधिः । गवेतकमिति-“ स्वेरे वाऽनवे ” इत्यनादयेऽपि
 सत्वस्य विकृतत्वात् समाहृतिः ।

‘न पयिपयवादिः’ । ३ । १ । १४५ ॥ मधुमर्षिपीति-धमादित्वात् पययिपय 25
 पूर्वनिपातः । परिजाकौशिकमिति-परिजा-नदी, कौशिकश्च पर्वतः, कुम्भोऽस्याऽस्ति
 कुशिकस्याऽयस्य विदापमिः अत्र नदीवशेति स्वैरिति व्याख्या नित्यमुपमाहृतिनिषि-
 ष्यते, न्यायेन वैकल्पिकस्तु प्राप्त एव स चाऽनेन निषिष्यत । नरनारायणाविति-

अर्घ्यत्वात् नारायणस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते राजदन्तादिस्वात् नरस्य पूर्वनिपातः । श्रीमार्तु
नाविति-“धर्मार्थादिषु इन्द्र” इति श्रीमस्य पूर्वनिपातः । मातृपितराभिति-मातृरर्घ्य-
त्वात् पूर्वनिपातः यदाह-“सहस्रं हि पितृमाता, भौरवेणाप्रतिरिच्यते । तस्मिन् पि-
मिरा रामो, विधये रणुकावधम् ॥ १ ॥” भुवत्तपसीति-धर्मार्दिस्वात्तपः भुव इत्यपि ।

- ५ ‘सकथाने’ । ३ । १ । १४६ ॥ वशिपवार्थानामिति-वर्तनं वतः समासार्थः,
सोऽस्ति येषां पूर्वपदोचरपवार्थानां ते वर्तिनस्तदभिधायकानि पदानि वर्तिपदानि
पूर्वपदोचरपदस्वभावानि तेषामर्था अभिधेयक्यास्तपामिति । ननु दृष्टेत्यादिना बह-
र्षेण गोमहिपमित्यायेक्यस्य सामानाधिकरण्याभावाद्दृष्टेत्यादिसंख्याशब्दप्रयोगा-
देनपदबद्धादस्याऽभोगात्कथञ्चापि न भविष्यतीति किमर्थमस्याऽऽरम्भ इति,
१० तप्यत-अस्याऽनारम्भे निहितैकवद्भावप्रयोगे दद्यादपिदप्रयोगापोमाक्षप्रयोगे निहितै-
कवद्भावस्याऽनिवर्तनादस्याऽऽरम्भ इत्यदोषः ।

‘वाऽन्तिके’ । ३ । १ । १४७ ॥ तप्येष्ट गोमहिपमिति-यद्यप्युपदंष्ट्रं गोमहि-
पमित्येकवद्भावे समाहारस्य इन्द्राभिधेयस्यैकत्वात् साक्षात् तत्संस्मानं नास्ति
तथापि तदवयवद्वारेण भवतीति ।

- १५ ‘राजदन्तादिषु’ । ३ । १ । १४९ ॥ दन्तानां राजति-तेन राजा च दन्ता
भवि इन्द्रे राजदन्ता दन्तराजान इत्यभ्यवस्थेय । भुवत्तुभितमिति-भनृपमुपेति भवे
छस्याऽपि किञ्चनिकल्प कश्चिदिच्छन्ति तमवनेदम्, यद्वा व्यन्तस्य भुवां करोति
विष्, ततः छः । उष्नीरषीजद्विज्ञास्यमिति-उष्नीरं शीतमस्मिन् उष्नीरषीजद्व-
स्मिति पा, उष्नीरषीजो नाम पर्वतः । द्विज्ञायां विद्यतीति द्विज्ञास्याः परं
२० तत्त्वतो इन्द्रः ।

आरद्रापनिषा-धनीति-आरटसीति ‘श्रेष्ठाः इति, ‘श्रेष्ठिराटि’ इति बहु-
वचनाद्वा निपातस्तस्याऽपत्य, ‘श्रेष्ठारोर्बन्धा’ इत्यापनिम्; धमन्तीति किं-
रीर्षः, चामां धनमस्य स धान्धना, यद्वा धम्यत ‘कैवर्तिकं’ इति ये धर्म-
धनमस्य पूर्वोद्वादिः, यद्वा धमतीति ‘विदेनागन’ धा-धनस्तस्याऽपत्यमत इम्
२५ ततो इन्द्रः । वैकारिमतगात्रराजमिति-कर एव करः विविधाः करो यस्य विकार-
पतीति वा विकारस्तस्याऽपत्यमिम् । वैकार्यमतः । गजमदन च । गजतीत्यप् गज-
स्तस्याऽप गात्रा, गजप्रजम्० गात्रं गात्रतीत्यप् गात्रवाजः पुरुषनिष्पन्नतो
इन्द्रः । ननु वारद्वन्द्वस्य पद्वयंरवन द्विचनानुपपत्तिरित्याह-वारद्वन्द्व इत्यादि ।

यथा धर्मप्रवासम्पत्ते दारे नाञ्ज्यं दारं कुर्यात् । एव विष्णुस्तेनार्जुनाविति-यथा
स्वरायन्तत्वादर्थद्वयस्य पूर्वनिपातः प्राप्त एवमिहाऽपि विष्णुस्तेनस्य वासुदेवरूप
तथा अर्जुनादर्थत्वेऽपि तद्विविधार्थां पूर्वनिपातायः पाठाः, वासुदेवादन्वो वा
विष्णुस्तेनः । पित्रास्वातीति-अत्र माजविके इत्यनुप्रयोगेण नाञ्ज्यं नक्षत्रद्वन्द्व इति
दर्शयति । तत्र हि "धर्तुस्तुल्यस्वरम्" इत्येव सिद्धम् । अम्पतीति-न बाऽस्यस्वरत्वादेन 5
अम्पमोः पूर्वनिपातो मविष्पतीति भाष्यम् । पत्युरर्पितत्वात्पूर्वनिपातः स्यादित्य
दोषः । अपरविष्पमिति-अपरो विष्पमिव "वैपमेव व्याघ्रायैः०" समासः ।

‘विशेषणसर्वाविसक्य बहुव्रीहौ’ । ३ । १ । १५० ॥ कण्ठकाष्ठ इति-
कण्ठे स्थिताः कण्ठे स्थिता असुः सः । ततः कण्ठस्थिताः काष्ठा यस्य, कण्ठकाष्ठा
अस्येति वैयधिकरण्यं वा समासः । आपेय प्रत्याहारो विशेषणस्य मज्जत इति वैवा- 10
करणाः । सर्वशब्द इति-अत्र शब्दशब्देन सर्वार्थस्य विशेष्यमायत्वादिशेषणत्वामात्रे
अपि सर्वावित्वात् सर्वशब्दस्य पूर्वनिपातः । विश्वदेव इति-विश्वे दत्ता यस्येति विश्वदेवः ।
द्रव्यशब्देन विश्वेऽप्येवैव मवितव्यमिति निपमामत्वात् सत्यपि द्रव्यशब्दत्वे दत्ता इति
विशेषां विशेषणमिति सर्वावित्वाद्विश्वशब्दस्य पूर्वप्रयोगः । द्विकृष्य इति-अत्र
शृणायर्थस्य विशेष्यत्वेन विवक्षितत्वात् संख्यात्वाद् शृणादिशब्दस्य पूर्वप्रयोगः । 15
शब्दस्यै परत्वादिति-अस्याऽयं तात्पर्यायः अल्पस्वरत्वात् संख्याशब्दस्य पूर्वप्रयोगे
प्राप्ते लक्षणातिक्रमेण "विशेषणसर्वाविसक्य" इति निर्देशः, शब्दपरस्पर्धार्थः ।
उभयोस्त्विति-संख्याशब्दस्य सर्वावित्वात्सर्वावित्वे च पूर्वनिपात एव सूत्रे परत्रोपा-
दानात् । इत्यन्य इति-सर्वादिगणपाठापेक्षयाऽपि यातीत्युपाचमन्यया संख्यापक्षयाऽपि
पाति । यद्वा इत्यन्य इति संख्यापर्येन सिद्धावपि गणपाठस्यर्थाऽप्यस्तीति ज्ञापनार्थ- 20
मुदाहरणदिव्येनोदाहृतम् । गणपाठस्यर्थस्य मुदाहरणं संख्याविमुक्त दक्षिणपूर्वा दिशि
त्पादि द्रष्टव्यम् । सर्वाविसंख्ययोरिति-ननु सर्वाविसंख्याभ्यामारम्भेऽपि बहुव्रीहौ
न्यपदार्थस्यैव प्राधान्यात् तस्य च विशेष्यत्वादतयोर्विशेषणत्वाद्विशेषणग्रहणनैव मवि-
ष्यति किमर्थे पृथगुपादानमित्याशङ्क्य ।

‘आहिताग्न्यादिषु’ । ३ । १ । १५३ ॥ नन्वग्निशब्दस्य आविवाचित्वात् 25
"आदिशब्दः०" इत्यनेनैव सिध्यति किमत्र पाठाः, सत्यम्, व्यक्तिविविधायामपि
यथा स्यादित्येवमर्थम् ।

‘प्रहरणात्’ ३ । १ । १५४ ॥ नन्वस्पर्धाणां जातिशब्दत्वात् । "जैति
काष्ठः" इत्यनेनैव कान्तस्य पूर्वनिपातः सिद्धः किमननः, सत्यम्, व्यक्तिविव

धायामपि यथा स्यादित्यर्थम् । आतिकासेत्यनेन पृथग्भोग उत्तरार्धस्तेनोपपन्न च द्रव्येन ग्रहरादित्याकुम्पते ।

‘ न सप्तमीन्द्राविभ्यश्च ’ ३ । १ । १५५ ॥ उर्ध्वनाम इति “ स्त्रीपो बहुलः ” इति इत्यः । सर्वेषु उष्ट्रगुलादित्यात् समासः ।

- ८ ‘ प्रियः ’ । ३ । १ । १५७ ॥ प्रियगुड इति—अत्र प्रियद्रव्यस्य गुडादेर्ना विद्येयवत्त्वेन नित्यमेकस्य पूर्वनिपातप्राप्तादुभयत्र प्रियद्रव्यस्य पाक्षिको निपातः । प्रियवत्त्वा इति—अत्र ऋतुद्रव्यस्य संख्यात्वात् नित्यं पूर्वनिपातः प्राप्तः ।

- ‘ कञ्जारावयः कर्मचारये ’ । ३ । १ । १५८ ॥ जेमनिकञ्जर इति—जेमन्तीति विष् जेमामिनः जेमिनः । यद्वा जेमेः “ विपिमाजिनावयः ” इतीने जेमिनस्तत्त्वा-
 १० ऽन्यस्युपित्वेऽपि बाह्यदेराकृतिगणत्वादिति जेमिनिः । गङ्गुन्मात्म्य इति—यद्गुरुत्वा-
 ऽस्ति सिष्मादित्वात् छः । यद्वोरपत्यम् अक्ष्यप् । कफिडादित्वात्छः ।

‘ धर्माध्यायिषु द्वन्द्वे ’ । ३ । १ । १५९ ॥ विप्यविनीयजित्या इति—यादृक् एव मध्ये दृष्टतादृक् एव प्रयोगः न तु विनीयविप्यजित्यादयः जित्याद्वयस्यैव पूर्वपरभावः ।

- १५ ‘ लघ्वक्षरासञ्जीवुत्स्वराद्यवरूपस्वरार्थ्यमेकम् ’ । ३ । १ । १६० ॥ अक्षर द्रव्येन स्वरोऽभिधीयते । क्षरसीर्यमिति पाठः, क्षरक्षीर्यमिति तु पाठे “ प्रीजित्पूर्व ” इति स्वैरभावात् समाहाराप्राप्तिः । अक्षरमेवे इति—अर्थप्राहिषी भद्रा, लघ्वप्राहिषी मेधा । भद्रामूलत्वादभिप्रेतार्थसिद्धेरन्यत्वम् । दीक्षावपसीत्यादिषु—दीक्षाभद्रामेधानां बहुपकारत्वात् मूलभूतत्वात् षाड्भित्तत्वात् परत्वात् पूर्वनिपातः । यातापितराविति—अनुभूतम-
 २० र्मादिङ्गेष्वत्वात् पितृलो माताऽभ्यर्हिता । एव क्षीप्रधानत्वादिबाह्यस्य पराङ्भूतिरिति । एकस्यैव यथाप्राप्तमिति—द्वन्द्वमिदं द्रव्यविदन्तात् परत्वादस्यस्वरत्वात् द्रव्यवीयाद्वययोर्द्वयप-
 त्वनिपातप्राप्तावेकग्रहणादेकस्यैव क्रमश्च पूर्वनिपातः । क्षेपणा स्थिति—द्रव्यवीयाद्वययोः अभ्यन्त्रद्रव्ययोरिव युगपत्पूर्वनिपातप्राप्तौ एकस्यैव पूर्वनिपातः । द्वन्द्वमिरवादीनां तु
 क्रमश्च इत्यर्थः । एकस्यैवेत्युक्तेऽपि द्वन्द्वमिरवादीनां न पूर्वनिपातः । द्रव्यस्य सर्वे
 २५ परत्वात् तदादि—तुन्दुमिदं द्रव्योऽधरवीदुत् द्रव्यवीयाद्वयौ तु भस्पस्वराविति । एव मध्यस्थेन्द्रा इत्यत्राऽपि रथद्रव्यो लघ्वक्षरः । अभ्यन्त्रद्रव्यौ तु स्फराद्यौ छौ च पराविति तयोरेव पूर्वनिपातो न तु रथस्य । द्रव्यद्वन्द्वमिपीया इति—“ मानिर्नोद्वापाम् ” इति बहुवचनं कपिदेकत्वविधेरनित्यार्थम्, तनाऽप्येकवायावाः । याद्वयवचनकत्वेन द्रव्य-
 द्रव्यस्य विनश्चितत्वात् स्वैरित्यभाषाया । यतस्तुर्थादस्य तृयाद्वयमिदं स्वरत्वं भवतीति ।

एवं मृदङ्गप्रत्ययत्वा इति-अथवा शङ्खदुन्दुमिनीयाः, मृदङ्गप्रत्ययत्वा इति यङ्गादीनां
 त्र्याङ्गत्वादेवैकपञ्चाशः कृतो न भवतीति ? उच्यते-अत्र यङ्गादिष्वेन यङ्गादिसप्त
 दायस्याऽभिधानात्तस्य चाऽत्र्याङ्गत्वादभातिस्वाच्च नैकपञ्चाशः । उत्पलस्वाह-त्र्यां
 गता यङ्गादिनादङ्गनां न तु यङ्गादीनामिति त्र्याङ्गत्वादेवैकपञ्चानो नाऽऽशङ्कनीयः ।
 अत एव “ प्रोक्तत्र्याङ्गाणाम् ” इत्यत्र पूर्वैर्मादङ्गिकपाणविक वीणापादकपरिवादकमि 8
 त्येवोदाह्रियते, न तु भेरीमृदङ्गमित्यादि । तदा तु प्राणिकर्षं त्र्याङ्गं प्राणित्र्याङ्ग-
 मिति विमहः ।

‘ मासवर्णप्राप्त्यनुपूर्वम् ’ । ३ । १ । १६१ । आद्यपञ्चमिमांसीति-अत्राऽनि-
 यमः प्राप्तः षष्ठियवैस्यावित्यत्र स्वल्पस्वरत्वाद्वैष्यशब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्तः वैष्य
 शब्दावित्यत्राऽप्यनियमः आद्यपञ्चमिमांसीति-इत्यत्र त्वल्पस्वरत्वाद्विद्यः पूर्वनिपाते 10
 प्राप्तेऽनेन आद्यपादीनामनुपूर्वं पूर्वनिपातः । आनुपूर्व्यं च बन्मकृतं यदाह-“ मुखतो
 आद्यपादावा, बाहुभ्यां षष्ठियाः स्मृताः । ऊरुभ्यां तु विद्यः प्रोक्ताः, पद्भ्यां च प्रो
 अवायत ॥१॥ ” न चाऽत्राऽप्यत्वात् पूर्वनिपातः सिध्यतीति वाच्यम्, निन्दितस्याऽपि
 आद्यपादेः सम्भवादिति ।

‘ भर्तुस्तुल्यस्वरम् ’ । ३ । १ । १६२ ॥ अत्राऽपि नक्षत्राणामुत्तमां चाऽऽनु- 15
 पूर्व्यं लोकप्रसिद्धैव वेदितव्यम् ।

‘ सख्या समासे ’ । ३ । १ । १६३ ॥ द्विवक्षा इति-ननु द्विवक्षा इत्यादी
 “ सुबोधे ” इत्यनेन सुबोधे समासस्ततः “ प्रथमोक्तं प्राक् ” इत्यनेनापि सिध्यति
 क्रमेणावृत्तानम् ? सत्यम् ; यदा वक्षन्शब्दः सुबोधः समस्यते तदाऽप्यननाऽऽनु
 पूर्व्यां संख्यामाः पूर्वनिपातो भवतीति फलम् । 20

इत्याचार्यभीष्मचन्द्रानुस्मृते भीमसिद्धभीमचन्द्रदान्दानुशासने
अवपूर्णिकार्या तृतीयस्याऽध्यायस्य प्रथमः पादः सम्पूर्णः ॥

संवत् १२६४ श्वे माघशुक्ल ३ रवौ भीमयानन्दहरिश्चिष्येणाऽमरचन्द्रेणा
 ऽऽमयोग्याऽवपूर्णिकायाः प्रथमपुस्तिका लिखिता । शुभं भवतु लेखकपाठकयोः ।

इति भेदि वेवचन्द्र-छासत्रात्-चैन-पुस्तकोदार-ग्रन्थादे-ग्रन्थादः २२ । 25

**भीमती आगमोदयसमिति तथा श्रेष्ठ देवर्षद्वय साठमाई जैन पुस्तकोद्वार
फंडना हासर्मा मलतां प्रणो**

समितिना

क्र.सं.	नाम	रुपिया.
४५	महाभारतसौत्रपादपुस्तिकेय काव्य प्रथम विभागा भाषांतर टीका ...	३-०-०
४७	पद्मसंमह-टीकासह ..	२-८-०
४८	विशेषावस्थान भाषांतर भाग २ जो	३-०-०
५०	जीवसमास प्रकरणम् सटीक ..	१-८-०
५१	स्तुतिचतुर्विंशतिका सचिवा श्री- शोभनमुनिहारा संस्कृता ..	८-०-०
५२	स्तुतिचतुर्विंशतिका सचिवा कवि धनपाळहारा व वैद्यस्तुति	१-०-०
५३	स्तुतिचतुर्विंशतिका-सचिवा श्री वल्म- महेश्वरिका भाषांतरसुक्त ...	३-०-०
५४	महाभारतसौत्रपादपुस्तिकेय काव्य द्वितीय विभागा टीका भाषांतर...	३-८-०
५५	व्यादि (सप्तसूत्र) गाथाप्रकरणवि- युतो विषयानुक्रमः ...	२-०-०
५६	आवश्यकसूत्रम्-मध्यगिरिकृत टीकासुक्त पूर्वभागा ...	४-०-०
५७	छोटाप्रकाश-प्रथमविभागा प्रथम छोटा संग १ वी ११ भाषांतर ...	३-८-०
५९	स्तुतिचतुर्विंशतिका-जिनामंद् स्तुति सचिवा-महेश्वरिका भाषांतर...	३-०-०
६०	आवश्यकसूत्रम् मध्यगिरिकृत टीकासुक्त द्वितीयभागा ...	२-८-०
	(श्रीजो संयुक्त फंडमांषी छापाया छ)	
६१	छोटाप्रकाश-द्वितीयविभाग श्रेष्ठ छोटा संग १२ वी २० भाषांतर ...	३-८-०

फण्डना

क्र.सं.	नाम	रुपिया.
८२	आवश्यकसूत्रम्-भारतासूत्र सचिवाम्	१२-०-०
८५	आवश्यकसूत्रम्-मध्यगिरिकृत टीकासुक्त तृतीय भाग (वे माय समितिमांषी छापाया छ)	२-८-०
८६	छोटाप्रकाश-चतुर्थ-विभागा संग विद्यतसंगति संपूर्ण प्रथम	१-०-०
८७	भारतेश्वर-वाङ्मयविशुद्धि द्वितीय विभाग (संपूर्णम्) ...	२-०-०

अधीन प्रणो

८८	प्रथमपट प्रकरणम्-बृहत्पञ्चमीय श्रीहरिमहेश्वरिकृत विवरणसंगतं वाचक उमास्वामि विरचितं ...	१ ४-०
८९	अप्यतमकस्यप्रभुम् एवम्भद्रगणि व धनविजयगणिकृत टीकासुक्त ...	प्रसर्मा
९०	गीतमीय काव्यम्-कव्यप्रमाणिकृत महाकाव्य ...	१-८-०
९१	सटीक वेदांगसंगतकादि प्रथम पंच कम्-पृथक पृथक मुद्रितकाव्य- व्याख्यान योग्य ..	१-०-०
९२	सिद्धदेवचन्द्र-शम्भानुशासन-पृष्ठ मुद्रितकवि विवरणम् अवशिष्टिका- अमरचन्द्र ...	अस्मीन् प्रणो

मासिस्थानम्—

श्रेष्ठ देवर्षद्वय साठमाई जैन पुस्तकोद्वार फंड
बडेयात्र चक्रम, गोपीपुर-सुरत

इति मेष्ठि देवर्षद्वय-साठमाई-जैन-पुस्तकोद्वार-ग्रन्थाष्ट-ग्रन्थाष्टः ९२

१ परिशिष्टम् ।

कसिकालसमग्रभीहमेचन्द्राऽऽचार्यविरचितानि—

श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनसूत्राणि ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अहं । १।१।१।

सिद्धिः स्याद्वावात् । १।१।२।

सोकात् । १।१।३।

औवन्ताः स्वराः । १।१।४।

एकद्वित्रिमात्रा इत्स्वदीर्घप्लुताः । १।१।५।

अनवर्णा नामी । १।१।६।

वृद्धन्ताः समानाः । १।१।७।

एपेओऔ सन्व्यक्षरम् । १।१।८।

संज्ञः अनुस्वारविसर्गौ । १।१।९।

काविर्यस्यनम् । १।१।१०।

अपञ्चमान्तस्थो घुङ् । १।१।११।

पञ्चो वर्गः । १।१।१२।

आद्यद्वितीयशपसा अघोपाः । १।१।१३।

अन्यो घोषान् । १।१।१४।

परलबा अन्तस्याः । १।१।१५।

अअः ऋ ० पशपसाः शिङ् । १।१।१६।

तुल्यस्थामाऽऽस्यप्रयत्नः स्वः । १।१।१७।

स्योजसमोशस्वाभ्याभिसृकेभ्याभ्य—

सृङ्सिभ्याभ्यसृङ्सोसाङ्घोस्तुर्पा

थयी थयी प्रथमादिः । १।१।१८।

स्याविर्बिभक्तिः । १।१।१९।

तवन्त पवम् । १।१।२०।

नाम सिद्धपृथ्यस्यने । १।१।२१।

न क्ये । १।१।२२।

न स्त मत्स्वये । १।१।२३।

मनुर्नभोऽङ्गिरोचति । १।१।२४।

वृक्ष्यन्तोऽस्तपे । १।१।२५।

सविशेषणमाख्यात वाक्यम् । १।१।२६।

अघातुविभक्तिवाक्यमर्थवत्ताम् ।

१।१।२७।

शिर्षुङ् । १।१।२८।

पुस्त्रिपोः स्पमौञ्चम् । १।१।२९।

स्वरावयोऽव्ययम् । १।१।३०।

वाकयोऽस्तत्त्वे । १।१।३१।

अघणूत्स्वाद्या दासः । १।१।३२।

विभक्तिप्रथमतस्तत्साद्याभाः । १।१।३३।

वत्तस्याम् । १।१।३४।

स्वातुमम् । १।१।३५।

गतिः । १।१।३६।

अप्रयोगीत् । १।१।३७।

अनन्तः पञ्चम्याः प्रत्ययः । १।१।३८।

इत्यतु संख्यायत् । १।१।३९।

यहुगण मेदे । १।१।४०।

अ० पा० सू० । १।१।४१।]

कसमासेऽप्यर्द्धः । १।१।४१।

अर्द्धपूर्वपदः पूरणः । १।१।४२।

प्रथमोऽध्यायः

द्वितीयः पादः ।

समानानां तेन वीचः । १।२।१।

अधृति इत्यो वा । १।२।२।

सृत इच्छु अधृन्त्या वा । १।२।३।

अतो वा तौ च । १।२।४।

अस्तयोः । १।२।५।

अवणस्पेषणादिनैषोदरश्च । १।२।६।

अणे प्रवशार्णवसनकम्पसप्तसरथ

स्ततरस्पाद् । १।२।७।

अत तृतीयासमासे । १।२।८।

अस्याकपसर्गस्य । १।२।९।

नाम्नि वा । १।२।१०।

कृत्यास्वा । १।२।११।

पदोस्तन्पक्षरेः । १।२।१२।

ऊढा । १।२।१३।

प्रत्येपैप्पोहोहयूहे स्वरण । १।२।१४।

स्वरस्वैपक्षोद्दिण्यम् । १।२।१५।

अनियोगे लुगेभे । १।२।१६।

षोष्ठीतो समास । १।२।१७।

ओमाञि । १।२।१८।

उपसगस्यानिणषदाति । १।२।१९।

या नाम्नि । १।२।२०।

इषणाघेरस्ये स्वर यधरसम् । १।२।२१।

इत्योऽपद वा । १।२।२२।

पदैतोऽप्याप् । १।२।२३।

आपौतोऽप्याप् । १।२।२४।

[अ० पा० सू० । १।३।८।]

व्यकथे । १।३।२५।

अतो रस्तद्विते । १।३।२६।

पवोतः पवान्तोऽस्य लुक् । १।३।२७।

गोर्नाम्यबोऽन्ते । १।३।२८।

स्वरे बाऽनक्षे । १।३।२९।

इन्ने । १।३।३०।

वाऽस्यसम्भिः । १।३।३१।

प्लुतोऽनितौ । १।३।३२।

इइ वा । १।३।३३।

ईवृदेवृप्रिवचनम् । १।३।३४।

अयो मुमी । १।३।३५।

बाधिः स्वरोऽमाङ् । १।३।३६।

ओवन्ता । १।३।३७।

सौ मवेतौ । १।३।३८।

ऊं चोन् । १।३।३९।

अन्वगात् स्वरे वोऽन्तम् । १।३।४०।

अष्टवणस्पान्तञ्जुमासिकोऽनीदादेः ।

१।३।४१।

प्रथमोऽध्यायः

तृतीयः पादः ।

तृतीयस्य पञ्चम । १।३।१।

प्रत्यये च । १।३।२।

ततो ह्यवतुषः । १।३।३।

प्रथमावपुदि चादृष्टः । १।३।४।

रः कम्पफयोः (क) पौ । १।३।५।

चापस चापस वा । १।३।६।

चटत सत्रितीय । १।३।७।

नोऽप्यशानोऽनुस्वारानुनासिकौ च

गृहस्थाऽधुदपरे । १।३।८।

य० पा० सू० । १।३।९।]
 पुमोऽशिवमोपेऽव्यागिरः । १।३।९।
 नमः पेय वा । १।३।१०।
 शिः कानः कानि सः । १।३।११।
 स्तदि समः । १।३।१२।
 लुक् । १।३।१३।
 तौ नमो व्यसने स्वौ । १।३।१४।
 मनयवकपदे हे । १।३।१५।
 सन्नाह । १।३।१६।
 कणोः कटावन्तौ शिदि नवा । १।३।१७।
 वृनः सः स्तोऽव्यः । १।३।१८।
 नः शि व्य् । १।३।१९।
 अतोऽति रोकः । १।३।२०।
 घोषयति । १।३।२१।
 अर्णमोभगोऽघोर्लुगसन्धिः । १।३।२२।
 व्योः । १।३।२३।
 स्वरे वा । १।३।२४।
 अस्पष्टावर्णास्वनुयि वा । १।३।२५।
 रोयः । १।३।२६।
 इत्स्वान्ङ्गनो द्वे । १।३।२७।
 अनास्माको वीर्षाद्वा छः । १।३।२८।
 प्लुताद्वा । १।३।२९।
 स्वरेभ्यः । १।३।३०।
 ईवर्हस्वरस्याज्नु नवा । १।३।३१।
 अवीर्षाद्विरामैकव्यसने । १।३।३२।
 अव्यर्गस्यान्तस्थातः । १।३।३३।
 ततोऽस्याः । १।३।३४।
 शिवा प्रथमद्वितीयस्य । १।३।३५।
 ततः शिवा । १।३।३६।
 न रास्त्वर । १।३।३७।

[य० पा० सू० । १।३।३३।
 पुत्रस्याऽऽविनपुत्राविन्याकोशे । १।३।३८।
 म्नां धुक्बर्गेऽन्त्योऽपवान्ते । १।३।३९।
 शिक्वेऽनुस्वारः । १।३।४०।
 रो रे लुग्वीर्हश्चाविवृतः । १।३।४१।
 वस्तु । १।३।४२।
 सहिबहेरोवाऽवर्णस्य । १।३।४३।
 उवः स्यास्तन्मः सः । १।३।४४।
 तवः सेः खरे पावार्थः । १।३।४५।
 पतवश्च व्यसनेऽनघ्नसमासे । १।३।४६।
 व्यसनात् पञ्चमान्तस्थायाः सरूपे वा । १।३।४७।
 धुतो धुति स्वे वा । १।३।४८।
 तृतीयस्तृतीयपञ्चतुर्थे । १।३।४९।
 अघोपे प्रथमोऽशिवा । १।३।५०।
 बिरामे वा । १।३।५१।
 न सन्धिः । १।३।५२।
 रा पवान्ते विसर्गस्तयोः । १।३।५३।
 क्याणि । १।३।५४।
 शिष्यघोपात् । १।३।५५।
 व्यस्यये लुग्वा । १।३।५६।
 अरोः सुपि रा । १।३।५७।
 बाह्वर्पस्यावयः । १।३।५८।
 शिष्यायस्य द्वितीयो वा । १।३।५९।
 तवर्गस्य अव्यर्गद्वयवर्गाभ्यां योगे
 चटवर्गौ । १।३।६०।
 सस्य शपो । १।३।६१।
 न शात् । १।३।६२।
 पवान्ताद्व्यर्गावनाम्भगरीनवतेः । १।३।६३।

य० पा० सू० । १।३।३४।]

पि तवर्गस्य । १।३।३४।

छि लो । १।३।३५।

प्रथमोऽध्यायः

चतुर्थः पादः ।

अत आः स्यादौ जस्म्याम्ये । १।४।१।

मिस् पेस् । १।४।२।

इवमवसोऽप्येव । १।४।३।

पद्वद्गुस्मोसि । १।४।४।

यस्मोरिमस्यौ । १।४।५।

केऽस्योर्पातौ । १।४।६।

सर्वादिः स्मैस्मातौ । १।४।७।

हेः स्मिन् । १।४।८।

जस इ । १।४।९।

मेमाऽर्धप्रथमचरमतयाऽप्यारूपकतिप

यस्य वा । १।४।१०।

द्वन्द्वे वा । १।४।११।

म सर्वादिः । १।४।१२।

तृतीयान्तात् पूर्वाचरं योगे । १।४।१३।

तीय विस्कार्ये वा । १।४।१४।

अवर्णस्यामाः साम् । १।४।१५।

नचम्यः पूर्वम्य इस्मात्स्मिन्वा ।

१।४।१६।

आपो वितां पैयाम्प्यासूयाम् ।

१।४।१७।

सर्वाद्वर्षसूचार्वाः । १।४।१८।

टोस्पेत् । १।४।१९।

भौता । १।४।२०।

इवुतोऽप्रेरीवृत् । १।४।२१।

जस्पेवोत् । १।४।२२।

[य० पा० सू० । १।४।४८।]

विष्मदिति । १।४।२३।

दः पुसि ना । १।४।२४।

विर्वा । १।४।२५।

केवळसलिपतेरौः । १।४।२६।

म ना विवेत् । १।४।२७।

मिया वितां वा पैवास्वाम्प्याम् ।

१।४।२८।

कीवृत्तः । १।४।२९।

पैयुवोऽविषयाः । १।४।३०।

आमो नाम् वा । १।४।३१।

इस्वापद्य । १।४।३२।

संख्यानां प्यार्म । १।४।३३।

जेस्त्रयः । १।४।३४।

पवोवृम्यां कसिक्स्तो रः । १।४।३५।

विस्तिच्छीतीय छर् । १।४।३६।

स्ततो कृत् । १।४।३७।

तुस्वसृपत्तुनेऽतृत्स्वपृष्ठपृष्ठोत्तुमशाब्जो

कृत्वात् । १।४।३८।

अर्को च । १।४।३९।

मातुर्मातः पुत्रेऽर्हं सिनाऽऽमम्ये ।

१।४।४०।

इस्वस्य शुणः । १।४।४१।

पवायः । १।४।४२।

निष्पदिवृत्तिस्वरार्थस्य इस्वाः ।

१।४।४३।

अवेताः स्यमोर्कुक् । १।४।४४।

वीधक्यापृष्यस्रमात् सेः । १।४।४५।

समामावमोऽताः । १।४।४६।

वीर्यो माम्पतिसृचतसृप । १।४।४७।

नुर्वा । १।४।४८।

म० पा० सू० । १।४।४९।]

[म० पा० सू० । २।१।८

शसोऽज्ञा सञ्च नः पुंसि । १।४।४९।
संख्यासायवेरहस्याहन् औ वा ।

१।४।५०।

निय आम् । १।४।५१।
बाऽष्टन आः स्यादौ । १।४।५२।
अष्टवौर्जसूचासोः । १।४।५३।
इतिष्णाः संख्यायां लुप् । १।४।५४।
नपुंसकस्य शिः । १।४।५५।
औरीः । १।४।५६।

अतः स्यमोऽद् । १।४।५७।
पञ्चतोऽन्यादेरनेकतरस्य वः ।

१।४।५८।

अमतो लुप् । १।४।५९।
जरसो वा । १।४।६०।
नामिनो लुप्वा । १।४।६१।
बान्धवतः पुमांश्चादौ स्वरः । १।४।६२।
वक्ष्यस्यसकष्यस्त्र्योऽन्तस्मान् ।

१।४।६३।

अनामस्वरः नोऽन्तः । १।४।६४।
स्वराच्छौ । १।४।६५।
पुदां प्राक् । १।४।६६।
छौ वा । १।४।६७।
भुटि । १।४।६८।
अचः । १।४।६९।
अभुवितः । १।४।७०।
पुषोऽन्तमासे । १।४।७१।
अमदुष्टः सौ । १।४।७२।
पुंसोः पुमन्स् । १।४।७३।
ओत ओः । १।४।७४।
आ अमृषसोऽज्ञा । १।४।७५।

पथिन्मथिन्सुभः सौ । १।४।७६।

एः । १।४।७७।

थो न्यु । १।४।७८।

इन् कीस्वरे लुक् । १।४।७९।

बोधनसो मह्यमम्ये सौ । १।४।८०।

उतोऽन्तुचतुरो वः । १।४।८१।

वाः शोपे । १।४।८२।

सक्युरितोऽज्ञाबैत् । १।४।८३।

अदुधानद्युवशोऽनेहसञ्च सेर्वाः ।

१।४।८४।

नि बीर्षः । १।४।८५।

न्महतोः । १।४।८६।

इन्इन्प्रसार्यस्त्र्यः शिष्योः ॥ १।४।८७।

अपः । १।४।८८।

नि वा । १।४।८९।

अन्धादेरस्वसः सौ । १।४।९०।

कुशास्तुमस्तृप् पुंसि । १।४।९१।

दादौ स्वरः वा । १।४।९२।

स्त्रियाम् । १।४।९३।

द्वितीयोऽन्यायः ।

प्रथमः पाठः ।

अत्रितुरस्तिस्त्र्यन्तस्त्वं स्यादौ । २।१।१।

क्रतो रश्च स्वरऽनि । २।१।२।

जरायां जरस्वा । २।१।३।

अपोक् मे । २।१।४।

आ रापो व्यसन्ने । २।१।५।

युष्मदस्मदोः । २।१।६।

दाक्योसि यः । २।१।७।

शोपे लुक् । २।१।८।

[म० पा० सू० । २।१।९।]

मोर्षाः । २।१।९।

मन्तस्य युवावौ द्रुपोः । २।१।१०।

त्वमौ प्रत्यपोत्तरपदे वैकस्मिन् ।

। २।१।११।

त्वमहं सिना प्राक्पाकः । २।१।१२।

यूयं वयं जसा । २।१।१३।

तुभ्यं मद्यं कया । २।१।१४।

तव मम कसा । २।१।१५।

अमौ मः । २।१।१६।

शासो नः । २।१।१७।

अन्यम् अन्यसः । २।१।१८।

कसेहवाद् । २।१।१९।

आम आकम् । २।१।२०।

पदापुग्भिन्नकस्यैकवाक्ये बल्लसौ

बहुत्वे । २।१।२१।

द्वित्वं बाल्मौ । २।१।२२।

ककुता ते मे । २।१।२३।

अमा त्वा मा । २।१।२४।

असद्विवाऽऽमन्य पूर्वम् । २।१।२५।

जस्विदोष्य बाऽऽमन्ये ।

। २।१।२६।

नाऽन्यत् । २।१।२७।

पादापोः । २।१।२८।

बाह्वर्षेययोगे । २।१।२९।

हृदयैर्भिन्तायाम् । २।१।३०।

मित्यमन्वादेशे । २।१।३१।

संपूर्णात् प्रथमान्ताद्वा । २।१।३२।

व्यवाममदेतयो द्वितीयादौत्यवृत्त्यन्ते ।

२।१।३३।

हृदमा । २।१।३४।

[म० पा० सू० । २।१।२२]

अद्वयस्तने । २।१।३५।

अनह् । २।१।३६।

दौत्यनः । २।१।३७।

अयमिष पुस्त्रियोः सौ । २।१।३८।

बोमः स्यावौ । २।१।३९।

किमः कस्तसावौ च । २।१।४०।

आ द्वेराः । २।१।४१।

तः सौ सः । २।१।४२।

अदसो वः सेस्तु बौ । २।१।४३।

अस्तुको बाजकि । २।१।४४।

मोज्ज्वर्णस्य । २।१।४५।

बाज्जौ । २।१।४६।

मापुवर्णोज्जु । २।१।४७।

प्राग्भिनात् । २।१।४८।

बहुष्वेरीः । २।१।४९।

पालोरिवर्णोवर्णस्येयुश्च स्वरे प्रत्यये ।
२।१।५०।

इणाः । २।१।५१।

संयोगात् । २।१।५२।

ब्रूह्नोः । २।१।५३।

स्त्रिपाः । २।१।५४।

बाऽम्यसि । २।१।५५।

योऽमेकस्वरस्य । २।१।५६।

स्यावौ च । २।१।५७।

विषण्णोत्तरसुषियस्तौ । २।१।५८।

हन्पुमर्बर्पाकरिर्मुनः । २।१।५९।

णधमस्तत्परे स्याद्विबिधौ च ।

२।१।६०।

क्ताऽऽदेशोऽपि । २।१।६१।

पद्योः कः सि । २।१।६२।

अ० पा ६० । २।१।११ ।]

पादिहन्पूतराजोऽणि । २।१।११०।

न पमन्तसयोगात् । २।१।१११।

हनो ह्यो घ्नाः । २।१।११२।

सुगस्यावेत्यपवे । २।१।११३।

द्विस्तन्त्यस्वरावेः । २।१।११४।

अवर्णादहनोऽन्तो वाऽश्रुवीर्ययोः ।

२।१।११५।

इयशावः । २।१।११६।

विष औः सौ । २।१।११७।

उः पदान्तेऽन्तु । २।१।११८।

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

द्वितीयः पादः ।

क्रियाहेतुः कारकम् । २।२।१।

स्वन्त्रः कर्त्ता । २।२।२।

कर्तुर्घ्याप्य कर्म । २।२।३।

वाऽकर्मणामणिकर्त्ता णौ । २।२।४।

गतिबोधाऽऽहारार्थशब्दकर्मनित्याऽ-

कर्मणामनीसायद्विज्ञानादायक-

न्वाम् । २।२।५।

भक्षेर्हिंसायाम् । २।२।६।

बहेः प्रवेयः । २।२।७।

हृक्कान्वा । २।२।८।

इदपभियदोरात्मने । २।२।९।

नाथः । २।२।१०।

स्मृत्यर्थव्येशः । २।२।११।

कृगाः प्रतियत्ने । २।२।१२।

रुजार्थस्याऽग्निरिसन्तापेर्भाये कर्त्तरि ।

२।२।१३।

[अ० पा ६० । २।२।१४ ।

जासनादकापपिबो हिंसायाम् ।

२।२।१४।

निमेभ्यो घ्नाः । २।२।१५।

विनिमेयसूतपण पणिष्यवद्भोः ।

२।२।१६।

उपसर्गादिवः । २।२।१७।

न । २।२।१८।

करणं च । २।२।१९।

अधेः शीकृत्वाऽऽस आधाराः । २।२।२०।

उपान्वय्याकृत्वासाः । २।२।२१।

वाऽभिनिविष्टाः । २।२।२२।

काळाऽण्वभाषवेष्टा वाऽकर्म वाऽकर्म

णाम् । २।२।२३।

साधकतमं करणम् । २।२।२४।

कर्म्मजमिमेयः समवानम् । २।२।२५।

सुहृद्व्याप्य वा । २।२।२६।

कुवृद्धेऽप्यासुपार्यैर्न प्रति कोपः ।

२।२।२७।

नोपसर्गात् कुवृद्धाः । २।२।२८।

अपायेऽवधिरपावानम् । २।२।२९।

क्रियाऽऽभयस्याऽऽधारोऽपिकरणम् ।

२।२।३०।

नाम्नाः प्रथमैकद्विषदौ । २।२।३१।

आमग्न्यः । २।२।३२।

गौणात् समथानिकयाहायिगन्तरा

भरेणातिथयन्तेर्नैर्द्वितीयाः । २।२।३३।

द्विष्टेऽधोऽप्युपरिदि । २।२।३४।

सर्वोभयाभिरिणा तत्ताः । २।२।३५।

लक्षणधीप्येत्यभूमृतप्यभिना ।

२।२।३६।

म० पा० सू० । २ । २ । ३७ ।

भागिनि च प्रतिपर्यनुमिः ।

२।२।३७।

हेतुसहायैऽनुना । २।२।३८।

उत्कृष्टेऽनूपेन । २।२।३९।

कर्मणि । २।२।४०।

क्रियाविद्योपनात् । २।२।४१।

कालाऽप्यनोर्यासौ । २।२।४२।

सिद्धौ तृतीया । २।२।४३।

हेतुकर्तृकरणेऽप्यनभूतलक्षणे ।

२।२।४४।

सहायै । २।२।४५।

यत्नेऽस्तद्ववाक्या । २।२।४६।

कृताद्यैः । २।२।४७।

काले भाग्यवाचारे । २।२।४८।

प्रसितोऽस्तु कालाऽवबद्धैः । २।२।४९।

व्याप्ये द्वित्रोणाविभ्यो वीप्सायाम् ।

२।२।५०।

समो ह्योऽस्तुतौ वा । २।२।५१।

वामः समवानेऽध्वन्ये आत्मने च ।

२।२।५२।

चतुर्थी । २।२।५३।

तावर्ष्ये । २।२।५४।

रुचिष्कृष्यर्षभारिमिः प्रेयविकारोऽह

मर्णेऽपु । २।२।५५।

प्रत्याहः सुवार्धिमि । २।२।५६।

प्रत्यनोर्यणाऽऽक्यातरि । २।२।५७।

यद्वीक्ष्ये राधीक्षी । २।२।५८।

उत्पातेन क्वाप्ये । २।२।५९।

सायद्रुतस्थाशपा प्रयोज्ये ।

२।२।६०।

[म० पा० सू० । २ । २ । ८४ ।

तुमोऽर्थे भाग्यवचनात् । २।२।६१।

गम्यस्याप्ये । २।२।६२।

गतेर्नवाऽनात्ते । २।२।६३।

मम्यस्याऽनावाविभ्योऽतिकुत्सने ।

२।२।६४।

हितसुखाभ्याम् । २।२।६५।

तद्गद्रायुष्यक्षेमाऽर्थाऽर्थेमाऽऽशिपि ।

२।२।६६।

परिक्रयणे । २।२।६७।

शक्तार्थवपद्मनास्वस्तिस्वाहात्म

चामिः । २।२।६८।

पञ्चम्यपावामे । २।२।६९।

आकाऽवधौ । २।२।७०।

पर्यपाभ्यां वज्ये । २।२।७१।

यतः प्रतिनिधिप्रतिदाने प्रतिना ।

२।२।७२।

आक्यातर्पुपयोगे । २।२।७३।

गम्ययपःकर्माचारे । २।२।७४।

प्रयुत्पन्न्यार्थविक्षाव्यपहिरारावितरेः ।

२।२।७५।

अणादेतोः । २।२।७६।

गुणावस्त्रियां नवा । २।२।७७।

आरावर्ष्ये । २।२।७८।

स्तोकाऽऽप्यकृष्कृत्तिपयावसप्त्ये

करणे । २।२।७९।

अज्ञाने ज्ञः पक्षी । २।२।८०।

शेषे । २।२।८१।

रिरिष्टास्तावसतसाता । २।२।८२।

कर्मणि कृतः । २।२।८३।

द्विपो वाऽनुशः । २।२।८४।

म० पा० सू० । २।२।८१।

पेकत्र द्रुपोः । २।२।८५।

कत्तरि । २।२।८६।

त्रिहेतोरस्म्यणकस्य वा । २।२।८७।

कृत्यस्य वा । २।२।८८।

नोनपोहेतोः । २।२।८९।

तृन्नुवन्ताऽभ्यपक्यस्वानाऽनृष्णात्

विणकृष्वन्तर्धस्य । २।२।९०।

कपोरसवापारे । २।२।९१।

वा क्लीबे । २।२।९२।

अकमेककस्य । २।२।९३।

पप्पहणेनः । २।२।९४।

सप्तम्यधिकरणे । २।२।९५।

नवा सुजर्धः काष्ठे । २।२।९६।

कुदासाऽप्युक्तनाऽसेवायाम् ।

२।२।९७।

स्वामीश्वराधिपतिवायावसाक्षिप्रति

भूषस्तुतिः । २।२।९८।

म्याप्ये केनः । २।२।९९।

तद्युक्त हेतोः । २।२।१००।

अप्रत्यावायसाधुना । २।२।१०१।

साधुना । २।२।१०२।

निपुणेन चाऽप्यायाम् । २।२।१०३।

स्वेदोऽपिना । २।२।१०४।

उपेनाऽधिक्रिनि । २।२।१०५।

यद्भावो भायसक्षणम् । २।२।१०६।

गत गम्यऽप्यनाऽन्तेनैकाप्य वा ।

२।२।१०७।

पट्टी पाज्नादर । २।२।१०८।

सप्तमी चाधिभागे निद्वारणे ।

२।२।१०९।

[म० पा० सू० । २।२।१०९]

क्रियामध्येऽप्यकाष्ठे पञ्चमी च ।

२।२।११०।

अधिकेन भूपसस्त । २।२।१११।

मृत्तीयाऽप्यीपसः । २।२।११२।

पृथग्नाना पञ्चमी च । २।२।११३।

कते द्वितीया च । २।२।११४।

विना त तृतीया च । २।२।११५।

तुल्यार्थस्तृतीयापञ्चमी । २।२।११६।

द्वितीयापञ्चाबेनानाञ्चोः । २।२।११७।

हेत्वर्थस्तृतीयायाः । २।२।११८।

सम्बन्धिः सम्बन्धी । २।२।११९।

असम्बन्धाराधवाहकसिद्धम् ।

२।२।१२०।

आत्मारूपार्था नवैकोऽसक्यो बहुवत् ।

२।२।१२१।

अविद्यापणे द्वौ चाऽक्षयः । २।२।१२२।

कल्गुनीप्रोष्ठपदस्य मे । २।२।१२३।

धुराबेक्यः । २।२।१२४।

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

पृथिवः पारः ।

नमस्पुरसो गतः कल्पपतिरस्य । २।३।१।

तिरसो वा । २।३।२।

पुसः । २।३।३।

शिराऽपसः पद समासैक्य । २।३।४।

अतः गूढमिहसकुम्भकुशाकर्णी

पात्रज्जल्यपस्य । २।३।५।

प्रत्यय । २।३।६।

रोः काम्ये । २।३।७।

नामिनस्तपोः पः । २।३।८।

[अ० पा० सू० १२।३।९।]

निर्बुधैरिषाविष्णुभूतुराम् । २।३।९।

सुषो वा । २।३।१०।

बेसुसोऽपेक्षायाम् । २।३।११।

नैकार्येऽक्रिये । २।३।१२।

समासेऽसमस्तस्य । २।३।१३।

प्रातुष्युअकस्कावयः । २।३।१४।

नाम्यन्तस्याकवर्गात् पदान्तः कृतस्य

सः शिङ्मान्तरेऽपि । २।३।१५।

समासेऽग्रेः स्तुतः । २।३।१६।

व्योतिरायुर्म्या च स्तोमस्य । २।३।१७।

मातृपितुः स्वसुः । २।३।१८।

अक्षुपि वा । २।३।१९।

निमग्नः स्नातेः कौशले । २।३।२०।

प्रतेः स्नातस्य सूत्रे । २।३।२१।

स्नानस्य नाम्नि । २।३।२२।

वेः ज्ञाः । २।३।२३।

अभिनिष्ठानः । २।३।२४।

गवियुधेः स्थिरस्य । २।३।२५।

पल्लवः । २।३।२६।

मादितो वा । २।३।२७।

विदुषामिपरेः स्थलस्य । २।३।२८।

कपेर्गात्रि । २।३।२९।

गोऽम्नाऽऽम्नसव्यापद्विभिन्मृम्यग्निषो

कृशकृष्णमल्लिपुलिपार्हिः परमे

विभेः स्पस्य । २।३।३०।

निर्बुधसोः सेषसन्धिसाम्नाम् । २।३।३१।

प्रथोऽग्रे । २।३।३२।

भीरुष्ठानावयः । २।३।३३।

ह्रस्वाभाम्नसि । २।३।३४।

निसस्तपेऽनासेवापाम् । २।३।३५।

[अ० पा० सू० १२।३।३०।]

प्रस्थसः । २।३।३६।

गिस्तोरेणाऽव्यवस्थितसङ्घः पणि ।

२।३।३७।

सस्त्रेर्वा । २।३।३८।

उपसर्गात् सुगुसुबसोस्तुस्तुमोऽष्टय

ज्यद्विस्त्रे । २।३।३९।

स्यासेनिसेषसिषसङ्घां द्विस्त्रेऽपि ।

२।३।४०।

अकप्रतिस्तब्धनिस्तब्धे स्तम्भः ।

२।३।४१।

अवावाभयोर्जाविकूरे । २।३।४२।

व्यवात् स्थनोऽशाने । २।३।४३।

सद्योऽग्रेः परोक्षार्थां स्यादेः । २।३।४४।

स्वस्त्र्यम् । २।३।४५।

परिनिवेः सेषः । २।३।४६।

स्यसितस्य । २।३।४७।

असोकसिपुसहस्तदाम् । २।३।४८।

स्तुस्त्र्यम्नादि नवा । २।३।४९।

निरम्यनोऽव स्पन्दस्याप्राणिनि ।

२।३।५०।

वेः स्कन्दोऽक्तयोः । २।३।५१।

परेः । २।३।५२।

निर्मेः स्फुरस्फुलोः । २।३।५३।

वेः । २।३।५४।

स्कन्मः । २।३।५५।

मिर्बुधसुधेः समस्ततेः । २।३।५६।

अवः स्वयः । २।३।५७।

प्रातुष्युपसर्गाव्यस्यरेऽग्रेः । २।३।५८।

म स्तः । २।३।५९।

सिन्धो यकि । २।३।६०।

म० पा० सू० । २।३।३१।]

गतौ सेषः । २।३।३१।

सुगः स्यसमि । २।३।३२।

रपृथर्णाभो ण एकपदेऽन्त्यस्यास्य

तत्तर्गशासान्तरे । २।३।३३।

पूर्वपदस्याभाम्न्यगः । २।३।३४।

नसस्य । २।३।३५।

मिष्याऽप्रेऽन्तः स्वविरकाद्यर्थाग्रशरेऽष्टु
पक्षपीयूक्षाम्न्यो वनस्य । २।३।३६।

द्वित्रिस्वरोपपिष्टक्षेम्यो नवाऽनिरिका
विम्यः । २।३।३७।

गिरिनद्यादीनाम् । २।३।३८।

पानस्य भावकरणे । २।३।३९।

देशे । २।३।४०।

ग्रामाग्राशिषा । २।३।४१।

बाह्याद्वाहनस्य । २।३।४२।

अतोऽङ्गस्य । २।३।४३।

चतुर्द्धेर्हाप्यनस्य वपसि । २।३।४४।

बोत्तरपदान्तमस्यादेरयुवपकाङ्गा ।

। २।३।४५।

कवर्गैकस्वरवति । २।३।४६।

अदुक्पसर्गान्तरोणहिनुमीनानेः ।

। २।३।४७।

नवाः वाः । २।३।४८।

मेकमादापतपवमवगवधपीवहीशाम्
विग्यातिवातिव्रातिप्सातित्यति-
हन्तिदेग्यौ । २।३।४९।

अकभापयाम्ने पाठे वा । २।३।५०।

द्वित्र्येऽप्यन्तेऽप्यमितेः परेस्तु वा
। २।३।५१।

हनः । २।३।५२।

[म० पा० सू० । २।४।४।

वमि वा । २।३।५३।

मिसनिक्षनिन्दः कृति वा । २।३।५४।

स्वरात् । २।३।५५।

नाम्यादेरव ने । २।३।५६।

व्यस्यनावेर्नाम्युपान्त्याद्वा । २।३।५७।

णेषां । २।३।५८।

निर्यिण्णः । २।३।५९।

न कयापूग्भूमाकमगमप्यायवेरोज्य
। २।३।६०।

देशोऽन्तरोऽप्यनहना । २।३।६१।

पास्पदे । २।३।६२।

पदेऽन्तरेऽमास्पतद्धिते । २।३।६३।

ह्नो धि । २।३।६४।

चतुर्थेऽङ्गि । २।३।६५।

क्षुभादीनाम् । २।३।६६।

पाठ चात्वावेर्णो नः । २।३।६७।

पः सोऽष्टपैष्ठिबज्ज्वज्जः । २।३।६८।

अरस्तु कूपोऽङ्गुपीटादिषु । २।३।६९।

उपसर्गस्यापौ । २।३।७०।

भो पङ्क्ति । २।३।७१।

नवा स्वरे । २।३।७२।

परेर्षाङ्गयोगे । २।३।७३।

वाफिवादीनां वज्जः । २।३।७४।

अपापीनां पो वाः । २।३।७५।

॥ द्वितीयोऽप्यावः ॥

चतुर्थः पावः ।

स्त्रियां अतोऽस्वरवादेर्णः । २।४।१।

अपातुद्धितः । २।४।२।

अवाः । २।४।३।

णस्वराऽभोपाङ्गनो रज्ज् । २।४।४।

[अ० पा० सू० । २।४।५।]

वा बहुव्रीहेः । २।४।५।
 वा पादः । २।४।६।
 कम्पा । २।४।७।
 अशिष्टोः । २।४।८।
 संकपादेर्होयमाद्भ्यसि । २।४।९।
 वाम्नः । २।४।१०।
 अनो वा । २।४।११।
 नास्मि । २।४।१२।
 मोपान्त्स्यवतः । २।४।१३।
 मनः । २।४।१४।
 तान्स्यां वाप् ङित् । २।४।१५।
 अजावेः । २।४।१६।
 ऋषि पादः पात्पदे । २।४।१७।
 आत् । २।४।१८।
 गौरादिभ्यो मुकपान्ङीः । २।४।१९।
 अणअयेकणूनभूस्नभूठिताम् । २।४।२०।
 षयस्यनन्त्ये । २।४।२१।
 द्विगोः समाहारात् । २।४।२२।
 परिमाणात्तद्वितलुक्भ्यविस्ताचित
 कल्पस्यात् । २।४।२३।
 काण्डात् प्रमाणावक्षेत्रे । २।४।२४।
 पुरुषाद्वा । २।४।२५।
 रेवतरोहिणाङ्गे । २।४।२६।
 नीत्वात् प्राण्योपचयोः । २।४।२७।
 काच मास्मि वा । २।४।२८।
 केवलमामकभागभेयपापापरसमाना
 र्पकृतसुमङ्गलमेपजात् । २।४।२९।
 माजगोणनागस्पलकुण्डकासकुशका
 सुकटकबरत् पञ्चबाधपनस्थ
 छाञ्जुत्रिमामत्रकृष्णायसीरिरे
 सुभोगिकशपाशे । २।४।३०।

[अ० पा० सू० । २।४।५५।]

नवा शोणावेः । २।४।३१।
 इतोऽस्त्यर्थात् । २।४।३२।
 पद्धतेः । २।४।३३।
 शक्तेः शक्ते । २।४।३४।
 स्वराबुतो गुणावस्वरोः । २।४।३५।
 इयेतैतहरितभरतरोहितादूर्णाष्टो
 नम् । २।४।३६।
 वनः पक्षितसित्तात् । २।४।३७।
 असहन्षुषिष्यमानपूर्वपदात् स्थाक्ताव
 कोडादिभ्यः । २।४।३८।
 नासिकोवरौघजङ्गावन्तकर्णमृत्वाङ्ग-
 गात्रकण्ठात् । २।४।३९।
 नञमुच्चादनास्मि । २।४।४०।
 पुच्छात् । २।४।४१।
 कबरमणिविषयारादेः । २।४।४२।
 पक्षाद्योपमामादेः । २।४।४३।
 क्रीतात् करणावेः । २।४।४४।
 कादऽस्ये । २।४।४५।
 स्वाङ्गादेरकृतमितजातप्रतिपक्षाद् य
 द्विग्रीहेः । २।४।४६।
 अनाच्छादजात्यावेर्नवा । २।४।४७।
 पत्युर्नः । २।४।४८।
 सावेः । २।४।४९।
 सपत्न्याद्यौ । २।४।५०।
 कडापाम् । २।४।५१।
 पाणिगृहीतीति । २।४।५२।
 पतिवत्स्यन्तर्धन्त्यौ भार्यागर्भिण्योः
 । २।४।५३।
 जातेरघान्तनित्यस्त्रीभूत्वात् । २।४।५४।
 पाककर्णपर्णबालान्तात् । २।४।५५।

म पा० सू० । २।४।५६।]

असत्काण्डमान्तशतैकाब्दाः पुष्पात्
। २।४।५६।

असम्भ्रमभिनैकषणपिण्डात् फलात्
। २।४।५७।

अनयो मूलात् । २।४।५८।

अबाधोगादपाककान्तात् । २।४।५९।

पूतकतुष्टपाकप्यमिकुसितकुसीवादे
च । २।४।६०।

मनोरौ च वा । २।४।६१।

बन्धोन्मूलमवशर्बसुखादान् चान्तः ।
। २।४।६२।

मातृकाचार्योपाध्यायाद्वा । २।४।६३।

सूर्यदिवतायां वा । २।४।६४।

यद्ययमारण्यहिमाशेषविप्युद्धमहस्ये
। २।४।६५।

अर्पक्षत्रिपाद्वा । २।४।६६।

पत्रो ज्ञायन् च वा । २।४।६७।

लोहितादिशककान्तात् । २।४।६८।

बाबदाद्वा । २।४।६९।

कौरव्यमाण्डूकातुरो । २।४।७०।

इज इतः । २।४।७१।

नुजातेः । २।४।७२।

उतोऽग्निमभ्यायुरज्ज्वादिभ्य ऊह
। २।४।७३।

याहस्तकमुकमण्डलोर्नाम्नि । २।४।७४।

उपमामसहितसंहितसहशफामल
स्मण्यायुरोः । २।४।७५।

मारीसस्त्रीपक्ष्मण्यम् । २।४।७६।

यूमस्तिः । २।४।७७।

अनार्बे वृद्धजिप्रो बहुस्वरशूरूपान्त्य

[अ० पा० सू० । २।४।१०१।

स्यान्त्यस्य ष्यः । २।४।७८।

कुडाक्यामाम् । २।४।७९।

क्रीडयावीनाम् । २।४।८०।

भोजसूतयोः क्षत्रियायुवत्योः
। २।४।८१।

वैद्यपश्चिशीविभृत्तिसामनुधिकान्ठे
विदेर्वा । २।४।८२।

ज्या पुत्रपत्योः केवलपोरीन् तत्तु
रूपे । २।४।८३।

बन्धो बहुमीहो । २।४।८४।

मातमातृमातृक वा । २।४।८५।

अस्य उर्षां लुह । २।४।८६।

मस्त्यस्य या । २।४।८७।

व्यक्तनास्तित्तस्य । २।४।८८।

सूर्यागस्त्यपोरीये च । २।४।८९।

तिष्यपुष्ययोर्नाग्नि । २।४।९०।

आपस्त्यस्य कवच्योः । २।४।९१।

तद्वितपस्वरेऽज्ञाति । २।४।९२।

विलम्बकीयावेरीयस्य । २।४।९३।

न राजन्यमनुष्ययोरके । २।४।९४।

क्यावेर्गौणस्याक्विपस्तद्वितलुक्
गोणीसूच्योः । २।४।९५।

गोव्याम्ने ह्रस्वोऽमशिसमासेपोबहु
मीहो । २।४।९६।

कक्षीये । २।४।९७।

वैवृतोऽन्ययण्वीच्वीयुवः पवे ।
२।४।९८।

क्यापो बहुल माम्नि । २।४।९९।

त्ये । २।४।१००।

मुबोऽब कुसकुटयोः । २।४।१०१।

म० पा० सू० । २।४।१०२।]

मासपीकेष्टकस्यान्तेऽपि आरित्
खणिते । २।४।१०२।

गोण्या मेये । २।४।१०३।

ह्यापीकृतः के । २।४।१०४।

न कथि । २।४।१०५।

नवाऽऽया । २।४।१०६।

इवापुसोऽनिस्स्यात्परे । २।४।१०७।

स्रष्टाऽन्नमन्नाऽधातुत्ययकात् ।
२।४।१०८।

मेषसूतपुत्रबृन्दारकस्य । २।४।१०९।

वौ बर्तिका । २।४।११०।

अस्यायत्तस्तिपकादीनाम् । २।४।१११।

नरिका मामिका । २।४।११२।

तारकावर्णकाऽष्टकाव्योतिस्तान्तवपि
तुवेवत्ये । २।४।११३।

॥ धृतीयोऽध्यायः ॥

प्रथमः पादः ।

धातोः पूजार्थस्वतिगतार्थाधिपर्यति

कमार्याऽतिथर्जः प्रादिकपसर्गः

प्राक् च । ३।१।१।

कर्पायनुकरणम्बिडाथञ्च गतिः । ३।१।२।

कारिका स्थित्यादौ । ३।१।३।

मूपावरसेपेऽससवसत् । ३।१।४।

अप्रहाऽनुपवेशोऽन्तरवः । ३।१।५।

कणेमनस्तृप्तौ । ३।१।६।

पुरोऽस्तमव्ययम् । ३।१।७।

गस्पर्ववदोऽञ्छः । ३।१।८।

तिरोऽन्तर्द्वौ । ३।१।९।

कृणो नवा । ३।१।१०।

[म० पा० सू० । ३।१। ३५]

मध्येपदेभिश्चनेमनस्युरस्यनस्याधाने ।
३।१।११।

उपाजेऽध्याजे । ३।१।१२।

स्वाभ्येऽधिः । ३।१।१३।

साक्षादाविह्वल्यर्थे । ३।१।१४।

नित्य इस्तेपाणावुद्गाहे । ३।१।१५।

प्राञ्च बन्धे । ३।१।१६।

जीविकोपनिषदौपम्ये । ३।१।१७।

माम नामैकाग्र्ये समासो बहुवचम् ।
३।१।१८।

सुञ्चार्ये सङ्ख्या सङ्ख्येये सङ्ख्यया
बहुव्रीहिः । ३।१।१९।

आसन्नावृत्ताधिकाप्यर्द्धार्द्धाविपूरय द्वि
तीयाद्यभ्यार्ये । ३।१।२०।

अव्ययम् । ३।१।२१।

एकार्थं चानेक च । ३।१।२२।

उष्मृत्प्रावयः । ३।१।२३।

सहस्तेन । ३।१।२४।

विशो रुद्राऽन्तराष्ट्रे । ३।१।२५।

तथावाय मिषस्तेन प्रहृत्येति सरू
पेण युद्धेऽप्यपीभावा । ३।१।२६।

नदीभिर्माभि । ३।१।२७।

सङ्ख्या समाहारे । ३।१।२८।

बह्वेयं पूर्वार्थे । ३।१।२९।

पारमध्येऽन्तः पच्छा वा । ३।१।३०।

यावद्विपक्षे । ३।१।३१।

पर्यपाक्यहिरण्यं पञ्चम्या । ३।१।३२।

लक्षणेनाभिप्रत्याभिमुख्ये । ३।१।३३।

दैर्घ्येऽनुः । ३।१।३४।

समीपे । ३।१।३५।

अ पा० सू० । ३।१।३६।]

तिष्ठदग्निवत्त्वावयः । ३।१।३६।

मित्य प्रतिनाज्ये । ३।१।३७।

सहकृपाभ्रवासाक परिणायूतेज्यया
धृत्तौ । ३।१।३८।

विभक्तिसमीपसमृद्धिष्णुस्वर्षाभाषा
स्वपासप्रतिपञ्चास्कमक्यातियुग
पत्सहकृसम्पत्साकस्यान्तज्य
यम् । ३।१।३९।

योग्यतावीप्तापानतिवृत्तिसादये ।
३।१।४०।

ययाऽभा । ३।१।४१।

गतिवन्पस्तस्तुक्पा । ३।१।४२।

वुनिन्दाकृष्ण । ३।१।४३।

सुः पूजायाम् । ३।१।४४।

अतिरतिक्रम च । ३।१।४५।

आहज्ये । ३।१।४६।

माख्यपरिनिरावयो गतकान्तकुष्ठगता-
नक्रान्तापर्याः प्रथमायनीः ।
३।१।४७।

अव्यय प्रवृद्धादिभिः । ३।१।४८।

वत्सुप्त कृता । ३।१।४९।

तृतीयोक्त वा । ३।१।५०।

मञ्जु । ३।१।५१।

पूर्वापराधरोत्तरमभिज्ञेनाधिना ।
३।१।५२।

सायाहावयः । ३।१।५३।

समंशोर्ध्वं नवा । ३।१।५४।

जरणादिभिः । ३।१।५५।

द्विधिसुत्तुपूरणामावयः । ३।१।५६।

कासोद्विगो च मयोः । ३।१।५७।

[अ० पा० सू० । ३।१।५८।

स्वर्षसामी कसेन । ३।१।५८।

द्वितीया खट्वा क्षये । ३।१।५९।

कासाः । ३।१।६०।

व्याप्तौ । ३।१।६१।

भितादिभिः । ३।१।६२।

प्राप्तापन्नौ तयाच । ३।१।६३।

ईपवृणवचनैः । ३।१।६४।

तृतीया तत्कृतेः । ३।१।६५।

अतस्त्रार्द्धम् । ३।१।६६।

ऊनार्धपूर्वायैः । ३।१।६७।

कारक कृता । ३।१।६८।

न विद्याख्यादिनैकोऽज्जान्तः । ३।१।६९।

चतुर्थी प्रकृता । ३।१।७०।

हितादिभिः । ३।१।७१।

तवर्षर्धेन । ३।१।७२।

पञ्चमी भयाद्यैः । ३।१।७३।

कसेनासज्ये । ३।१।७४।

पराधातादिः । ३।१।७५।

पष्ठम्यसाच्छेपे । ३।१।७६।

कृतिः । ३।१।७७।

याजकादिभिः । ३।१।७८।

पत्तिरपौ गणकन । ३।१।७९।

सर्वपञ्चावावयः । ३।१।८०।

अक्रम क्रीडाजीये । ३।१।८१।

न कस्तरि । ३।१।८२।

कर्मजा तृषा च । ३।१।८३।

तृतीयायाम् । ३।१।८४।

तृत्तार्थपूरणाम्ययाश्रुदशानशा
। ३।१।८५।

ज्ञानेष्ठायाधार्धारमतन । ३।१।८६।

अ० पा० सू० । ३।१।८७।

अस्वस्वयुगेः । ३।१।८७।
सप्तमी शौण्डाद्यैः । ३।१।८८।
सिंहाद्यैः पूजायाम् । ३।१।८९।
काकाद्यैः क्षेपे । ३।१।९०।
पात्रे समितेष्वावयः । ३।१।९१।
क्तेन । ३।१।९२।

तन्नाहोरात्राद्याम् । ३।१।९३।
नाम्नि । ३।१।९४।
कृयेनावहयके । ३।१।९५।
विशेषण विशेष्येणैकार्थं कर्मभार
यश्च । ३।१।९६।

पूर्वकालैकसर्षजरत्पुराणनवकेवलम्
। ३।१।९७।
विगणिक सज्ञातद्वितोत्तरपदे ।
३।१।९८।

सक्या समाहारे च द्विगुञ्जानाम्प्यम् ।
३।१।९९।

मिन्य कुत्सनैरपापाद्यैः । ३।१।१००।
उपमान सामान्यैः । ३।१।१०१।
उपमेय व्याघ्राद्यैः साम्यानुक्तौ ।
३।१।१०२।

पूर्वापरप्रथमचरमअथन्यसमान
मध्यमव्यमबीरम् । ३।१।१०३।
मेणपादि कृताद्यैश्चकार्यैः । ३।१।१०४।
क्त मजादिभिर्भिः । ३।१।१०५।

सेह्माऽनिटा । ३।१।१०६।
सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्ट पूजायाम् ।
। ३।१।१०७।

इन्दारकनागकुसुरैः । ३।१।१०८।

[अ० पा० सू० । ३।१।१११।

कतरकतमौ जातिप्रभे । ३।१।१०९।
किं क्षेपे । ३।१।११०।

पोटायुषतिस्तोककतिपयगृष्टिषेनुष
शावेहव्यप्यकयणीप्रवक्तृभोक्षिया-
व्यापकधूर्तप्रशंसारूढैर्जातिः ।

। ३।१।१११।

चतुष्पादगर्मिण्या । ३।१।११२।

युवा अस्ततिपक्षितजरद्विभिः ।

३।१।११३।

कृत्पुत्पुत्पाक्यमजात्या । ३।१।११४।

कुमारः भ्रमणादिना । ३।१।११५।

मयूररूपसकेत्यावयः । ३।१।११६।

चार्ये ब्रह्मः सहोक्तौ । ३।१।११७।

समानामर्थेनैकः शेषः । ३।१।११८।

स्यावावसक्येयः । ३।१।११९।

अवादिः । ३।१।१२०।

भ्रातृपुत्राः स्वसृष्टुहितृभिः । ३।१।१२१।

पिता मात्रा वा । ३।१।१२२।

श्वशुरः श्वभूम्यां वा । ३।१।१२३।

बृहो यूना तन्मात्रमेवे । ३।१।१२४।

क्री पुनश्च । ३।१।१२५।

पुरुषः स्त्रिया । ३।१।१२६।

ग्राम्याशिशुद्विशाफसहे क्री प्रायः ।

। ३।१।१२७।

क्रीयमन्येनैक च वा । ३।१।१२८।

पुष्पापार्श्वे पुनर्बसुः । ३।१।१२९।

विरोधिनामश्रव्याणां नवा ब्रह्मः स्वैः ।

३।१।१३०।

अश्वश्वश्वपूषापराधरोत्तराः । ३।१।१३१।

ध० पा० सू० । ३।१।१३२।]

पशुप्यल्लनानाम् । ३।१।१३२।
तद्वृणधान्यसुगपक्षिणां यनुत्ये ।

। ३।१।१३३।

सेनाङ्गधुव्रजन्तूनाम् । ३।१।१३४।

कलस्य जातो । ३।१।१३५।

अप्राणिपश्वादेः । ३।१।१३६।

प्राणिनृपाङ्गणानाम् । ३।१।१३७।

अरण्यस्य स्थेणोऽप्यतन्यामनुवाद ।

। ३।१।१३८।

अङ्गीवेऽप्ययुक्तोः । ३।१।१३९।

निकटपाठस्य । ३।१।१४०।

नित्यवेरस्य । ३।१।१४१।

नदीदेशपुरां विस्त्रिङ्गानाम् । ३।१।१४२।

पाभ्यमृद्रस्य । ३।१।१४३।

गवाभ्वादिः । ३।१।१।१४४।

न वधिपयआदिः । ३।१।१४५।

सक्यामे । ३।१।१४६।

यान्तिके । ३।१।१४७।

प्रथमोक्त प्राक् । ३।१।१४८।

राजदन्ताविषु । ३।१।१४९।

विशेष्य सञ्चाविसस्य यनुमीहो ।

। ३।१।१५०।

क्ताः । ३।१।१५१।

जातिकासुसुम्नावनवा । ३।१।१५२।

आदितारम्पाविषु । ३।१।१५३।

महरणात् । ३।१।१५४।

न सप्तमीन्द्रादिभ्यश्च । ३।१।१५५।

गङ्गाविषः । ३।१।१५६।

प्रियः । ३।१।१५७।

कङ्कारावयः कम्मचार्य । ३।१।१५८।

[य० पा० सू० । ३।२।१७।

धमार्पाविषु वृन्द्रे । ३।१।१५९।

लघ्वक्षरासस्त्रीदुस्स्वरायबल्पस्वरा

र्ष्यमेकम् । ३।१।१६०।

मासवर्षाभाष्यनुपूर्वम् । ३।१।१६१।

भर्तुतुल्यस्वरम् । ३।१।१६२।

संख्या समासे । ३।१।१६३।

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

द्वितीयः पादः ।

परस्परान्योऽन्येतरेतरस्याम् स्वादे
र्वाङ्गुलि । ३।२।१।

अमर्ययीभावस्यातोऽपञ्चम्याः ।

। ३।२।२।

वा तृतीयायाः । ३।२।३।

सप्तम्या वा । ३।२।४।

श्रद्धनदीषद्वयस्य । ३।२।५।

अनतो लुप् । ३।२।६।

अव्ययस्य । ३।२।७।

पक्षार्थे । ३।२।८।

न नाम्येकस्वरात् लिट्युत्तरपदेष्वमः ।
। ३।२।९।

असक्य वसेः । ३।२।१०।

प्राक्पणाच्छसी । ३।२।११।

ओजोऽङ्गासहोऽम्भस्तमस्तपस्रष्टा ।

। ३।२।१२।

पुल्लनुपोऽनुजाग्ये । ३।२।१३।

आत्मनः पूरणे । ३।२।१४।

मनसश्चाज्ञापिनि । ३।२।१५।

नाम्नि । ३।२।१६।

परात्मर्ष्यां केः । ३।२।१७।

ब० पा० सू० । ३।२।१८।

अवृष्यक्ष्णानात् सप्तम्या बहुलम् । ३।२।१८।

प्राक्षरस्य व्यक्ष्णने । ३।२।१९।

तत्पुण्ये कृति । ३।२।२०।

मभ्यान्ताव् गुरो । ३।२।२१।

अमूदेमस्तकात् स्वाङ्गावकासे । ३।२।२२।

बधे घणि मया । ३।२।२३।

काळात्तनतरतमकात् । ३।२।२४।

शयवासिबासेष्वकाळात् । ३।२।२५।

वर्षक्षरवराप्सरःशरोरोमनसो जे
। ३।२।२६।

पुमावृदवर्षांशरत्काळात् । ३।२।२७।

अपो ययोनिमतिचरे । ३।२।२८।

नेन्सिद्धस्ये । ३।२।२९।

पञ्चमाः क्षेपे । ३।२।३०।

पुत्रे वा । ३।२।३१।

पश्यद्वाग्निहोहरयुक्तिवण्डे । ३।२।३२।

अवसोऽक्रमापनणोः । ३।२।३३।

वेवानांम्रियः । ३।२।३४।

शेषपुच्छसाक्ष्येषु नाग्निं ह्युनः
। ३।२।३५।

बाधस्पतिवास्तोष्पतिविधस्पतिविधो
वासम् । ३।२।३६।

क्षतां विधायोनिस्म्यग्धे । ३।२।३७।

स्वस्वपस्योर्बा । ३।२।३८।

आ हन्ते । ३।२।३९।

पुत्रे । ३।२।४०।

वेपसहसुताऽवायुवेवतानाम् । ३।२।४१।

हं पोमवक्ष्येऽग्नेः । ३।२।४२।

इदंदिमस्यविष्णो । ३।२।४३।

विधो यावा । ३।२।४४।

[ब० पा० सू० । ३।२।३९।]

विषस्विधः पृथिव्या वा । ३।२।४५।

उपासोपसः । ३।२।४६।

मातरपितर वा । ३।२।४७।

वर्षस्काविष्यवस्करावयः । ३।२।४८।

परतः क्री पुम्यत् स्येकार्थेऽनुह ।

। ३।२।४९।

कपङ्गमानिपित्तद्विते । ३।२।५०।

जातिभ्य णितद्वितयस्वरे । ३।२।५१।

एयेऽज्जायी । ३।२।५२।

नाप्थियादौ । ३।२।५३।

तद्विताफकोपान्त्यपूरण्याख्याः ।

। ३।२।५४।

तद्वितः स्वरद्विहेतुररक्तविकारे ।

। ३।२।५५।

स्याङ्गान्कीर्जातिभ्याऽमानिनि ।

। ३।२।५६।

पुम्यत् कर्मचारये । ३।२।५७।

रिति । ३।२।५८।

त्वते शुणः । ३।२।५९।

क्यो क्वचित् । ३।२।६०।

सर्वादयोऽस्यादौ । ३।२।६१।

सुगक्षीराऽऽविपु वा । ३।२।६२।

कावुवित्तरतमस्वकस्वपुष्यवेत्तद्गोत्र
मतद्वते वा ह्रस्वम् । ३।२।६३।

कथः । ३।२।६४।

भोगवन्नौरिमतोर्नाम्नि । ३।२।६५।

नवैकस्मराणाम् । ३।२।६६।

ऊढः । ३।२।६७।

महत्तः करयासपिशिष्टे वाः । ३।२।६८।

क्षियाम् । ३।२।६९।

म० पा० सू० । ३।२।५०।

जातीयैकार्थेऽन्वे । ३।२।७०।

न पुम्बन्धियपे । ३।२।७१।

इष्पस्वरे दीप आष । ३।२।७२।

इषिय्यघ्नः कपाल । ३।२।७३।

गवि युपते । ३।२।७४।

नास्मि । ३।२।७५।

कोटरमिभकसिन्नकपुरगसारिकस्य
वणे । ३।२।७६।

अस्त्रनादीनां गिरौ । ३।२।७७।

अनजिरादिपटुस्वरक्षारादीनां मसौ ।
३।२।७८।

अपौ विश्वस्य मित्रे । ३।२।७९।

नरे । ३।२।८०।

वसुरादोः । ३।२।८१।

वस्यपिआदः । ३।२।८२।

चितोः कषि । ३।२।८३।

स्यामिचिह्नस्याऽधिष्ठाऽष्टपञ्चमिध
चिष्ठमिष्ठमिष्ठसुबस्यस्तिकस्य
कर्णे । ३।२।८४।

गतिकारकस्य नहिपुतिपुयिष्यधि-
पिमहितनो कषौ । ३।२।८५।

घन्पुपमगस्य पटुलम् । ३।२।८६।

नामिनः काशे । ३।२।८७।

वस्ति । ३।२।८८।

अपीन्वावबह । ३।२।८९।

शूनः । ३।२।९०।

परादशपोदशपोदनपोदायका ।
३।२।९१।

द्विभ्यष्ठानां द्वात्रयाऽष्टाः प्राक्प्रतादन
शीतिपटुमीही । ३।२।९२।

[म० पा० सू० । ३।२।११७।

अस्मारिश्वादावौ वा । ३।२।९३।

हृवपस्य हृष्ठाससेन्नाप्ये । ३।२।९४।

पवः पादस्याऽप्यातिगोपहते । ३।२।९५।

हिमइतिकपिये पट् । ३।२।९६।

अषः दशसि । ३।२।९७।

शान्वनिष्कपोपमिभे वा । ३।२।९८।

नच् नासिकापास्तः सुत्रे । ३।२।९९।

येऽर्धे । ३।२।१००।

शिरसःशीपन् । ३।२।१०१।

केश वा । ३।२।१०२।

शीपा स्वर तद्विते । ३।२।१०३।

उदयस्योदः पेपंषिवासवाहने
३।२।१०४।

वैक्यज्जने पूर्णे । ३।२।१०५।

मन्थोवनसप्ततुबिन्दुवज्रभारहारबीव
यगाहे वा । ३।२।१०६।

नाम्युत्तरपवस्य च । ३।२।१०७।

त लुग्वा । ३।२।१०८।

कृष्णन्तरनवर्णोपसगावप इप् ।

३।२।१०९।

अनोर्वेश उप् । ३।२।११०।

मित्यनव्ययाऽप्यो मोऽन्तो ह्रस्वश्च ।
३।२।१११।

सत्याऽगवास्तोः कार । ३।२।११२।

लोकम्पूणमप्यन्विनाऽन्यस्यासमि
त्यम् । ३।२।११३।

प्राप्द्राप्ररिप । ३।२।११४।

अगिलात्रिलगिलगिलयोः । ३।२।११५।

नद्राऽप्यात्करणे । ३।२।११६।

नवाऽगित्पूवन्त रात्रेः । ३।२।११७।

अ० पा० सू० । ३।२।११८।]

पेनोर्भम्यायाम् । ३।२।११८।

अपष्टीतृतीयावन्त्याहोर्ध्वे । ३।२।११९।

आशीराधाऽऽस्थिताऽऽस्थोत्सुकोति
रागे । ३।२।१२०।

इयकारके । ३।२।१२१।

सर्वादिधिष्णवेवाङ्गिः कस्यञ्चौ ।
। ३।२।१२२।

सहसमा सग्रिसमि । ३।२।१२३।

तिरसस्तिर्यति । ३।२।१२४।

नजत् । ३।२।१२५।

आहौ क्षेपे । ३।२।१२६।

मगोऽप्राणिनि वा । ३।२।१२७।

मन्त्रावयः । ३।२।१२८।

अन् स्वरं । ३।२।१२९।

कोः कस्त्युक्ते । ३।२।१३०।

रयवहे । ३।२।१३१।

तृप्ते जातौ । ३।२।१३२।

कस्त्रिः । ३।२।१३३।

काऽक्षपयोः । ३।२।१३४।

पुक्ष्ये वा । ३।२।१३५।

अस्ये । ३।२।१३६।

आकषौ बोध्यो । ३।२।१३७।

कृत्येऽवद्यमो लुक् । ३।२।१३८।

समस्ततद्धिते वा । ३।२।१३९।

तुमश्च मनःकामे । ३।२।१४०।

मांसस्यामङ्गलि पञ्चि नवा । ३।२।१४१।

दिक्पाष्वाष्टीरस्य तारः । ३।२।१४२।

सहस्य सोऽन्यार्थे । ३।२।१४३।

नाम्नि । ३।२।१४४।

अहदपाधिके । ३।२।१४५।

[अ० पा० सू० । ३।३।८।

अकालेऽप्ययीभाषे । ३।२।१४६।

ग्रन्थाऽन्ते । ३।२।१४७।

नाऽऽक्षिप्यगोषत्सहसे । ३।२।१४८।

समामस्य चर्माऽऽविपु । ३।२।१४९।

सप्रश्नचारी । ३।२।१५०।

इयत्तदाहसे । ३।२।१५१।

अन्यस्यवावेराः । ३।२।१५२।

इवक्षिमीत्क्षी । ३।२।१५३।

अनघः स्यो यप् । ३।२।१५४।

पृपोदरावयः । ३।२।१५५।

वाऽवाप्योस्तनिष्कीपाग्नहोर्बपी ।
३।२।१५६।

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

तृतीय पाठः ।

वृद्धिरारेदौत् । ३।३।१।

गुणोऽरेवोत् । ३।३।२।

क्रियायोः घातुः । ३।३।३।

न प्रादिरग्रत्ययः । ३।३।४।

अथौ वापौ वा । ३।३।५।

वर्तमाना-तिष् तष् अन्ति, सिष्

धस् य, मिष्, वस् मस्, त

आते अन्ते, से आधे ध्व, प वहे

महे । ३।३।६।

सप्तमी-यात् याताम् युस्, यास्

यातम् यातम्, याम् याय याम;

इत् ईयाताम् ईरन्, ईयास्

ईयाथाम् ईष्वम्, इय ईबहि

इमहि । ३।३।७।

पञ्चमी-तुष् ताम् अन्तु, हि तम् त,

आनिष् आबष् आमष्, ताम्

आताम् अन्ताम्, स्प आधाम्

व्यम् ऐष् आबहेष् आमईष् । ३।३।८।

अ० पा० सू० १३।३।१०।

अस्तनी-विभूताम् अन्, सिभूतम् त,
अम् व म; त आताम् अन्त,
पाप् आयाम् प्बम्, इ बहि महि ।
॥३॥१॥

एताः शितः ॥३॥१०॥

अयननी-वि ताम् अन्, सि तम् त,
अम् व मम्, त आताम् अन्त,
धाप् आयाम् प्बम्, इ बहि महि ।
॥३॥११॥

परोक्षा-णन् अतुष्, उस्, यक् अयुस्
अ, यन् व म; ए आते इरे, से
आथे एवे, ए वहे महे ॥३॥१२॥

आक्षीः-क्यात् कयास्ताम् कयास्तुष्,
क्यात् कयास्तम् कयास्त, क्या-
सम् कयास्व कयास्म; सीष्
सीयास्ताम् सीरन्, सीष्तात्
सीयास्याम् सीष्मन्, सीय
सीबहि सीमहि ॥३॥१३॥

अस्तनी-ता तारौ तारष्, तासि
तास्यस् तास्य, तास्मि तास्वस्
तास्मष्, ता तारौ तारष्, तासे
तासाथे ताप्वे, ताहे तास्वहे
तास्महे ॥३॥१४॥

भविष्यन्ती-स्पति स्पतस् स्पन्ति,
स्पसि स्पथस् स्पथ, स्यामि
स्यावस् स्यामष्, स्पते स्पेते
स्पन्ते, स्पसे स्पेथे स्पष्, स्प
स्यावहे स्यामहे ॥३॥१५॥

क्रियातिपतिः-स्पत् स्पताम् स्पन्,
स्पस् स्पतम् स्पत, स्पम् स्याथ

[अ० पा० सू० १३।३।१०।

स्याम; स्पत स्येताम् स्पन्त,
स्पथास् स्पेथाम् स्पष्मन्, स्पे
स्याबहि स्यामहि ॥३॥१६॥
श्रीणि श्रीण्यऽन्ययुष्मवस्मवि ।
॥३॥१७॥

एकत्रिवह्वु ॥३॥१८॥

नवाद्यानि शतुकस्तु च परस्मैपवम् ।
॥३॥१९॥

पराणि कानानशौ आत्मनेपवम् ।
॥३॥२०॥

तत्साप्थानाप्यात् कर्मभावे कृत्यक्त
असर्पाश्च ॥३॥२१॥

इजिताः कर्त्तरि ॥३॥२२॥
क्रियास्पतिहारेऽगतिर्हिसाक्षाव्यार्क-
हसो हवह्वाऽन्योऽन्यार्थे ।
॥३॥२३॥

निबिशाः ॥३॥२४॥

उपसर्गावस्योहो वा ॥३॥२५॥
उत्स्वराद्युजेरयञ्जतत्प्राप्ते ॥३॥२६॥

परिष्यधात्क्रियः ॥३॥२७॥

परावेर्जोः ॥३॥२८॥

समः द्व्योः ॥३॥२९॥

अपस्करः ॥३॥३०॥

उबभरः साऽप्यात् ॥३॥३१॥

समस्तृतीयया ॥३॥३२॥

क्रिदोऽङ्गजने ॥३॥३३॥

अन्वाङ्परः ॥३॥३४॥

प्राप उपसङ्गमे ॥३॥३५॥

आशिपि नाथः ॥३॥३६॥

मुमजोऽप्राणे ॥३॥३७॥

अ० पा० सू० ३।३।३८।]

हगो मतताङ्गीत्ये ३।३।३८।
 पूजाचार्यकर्मस्तुत्क्षेपज्ञानविगणन
 व्यये निघा ३।३।३९।
 कर्तव्यामूर्त्ताप्यात् ३।३।४०।
 शयेः शिति ३।३।४१।
 त्रियतरघतन्याशिपि च ३।३।४२।
 क्यहपो नवा ३।३।४३।
 सुबुन्योऽघतन्याम् ३।३।४४।
 बुबुन्याः त्यसनोः ३।३।४५।
 कृपाः श्वस्तन्याम् ३।३।४६।
 क्रमोऽनुपसर्गात् ३।३।४७।
 वृत्तिसर्गतापने ३।३।४८।
 परोपात् ३।३।४९।
 वेः स्वार्थे ३।३।५०।
 प्रोपाचारम्मे ३।३।५१।
 आको ज्योतिरुद्गमे ३।३।५२।
 वागोऽस्वात्प्रसारविक्रसे ३।३।५३।
 मुप्रच्छः ३।३।५४।
 गमो क्षान्तो ३।३।५५।
 हः स्पर्द्धे ३।३।५६।
 सनिघेः ३।३।५७।
 उपात् ३।३।५८।
 यमा स्वीकारे ३।३।५९।
 देवाचामैत्रीसङ्गमपधिकर्तृकमञ्च
 करण स्यः ३।३।६०।
 वा लिप्तायाम् ३।३।६१।
 उपोऽनुर्व्वेह ३।३।६२।
 सपिमावात् ३।३।६३।
 ग्रीप्तास्येये ३।३।६४।
 प्रतिज्ञायाम् ३।३।६५।

समो गिरः ३।३।६६।
 अयात् ३।३।६७।
 निह्वे शः ३।३।६८।
 समतेरस्मृतो ३।३।६९।
 अननोः समः ३।३।७०।
 भुवोऽनाकृतेः ३।३।७१।
 स्मृहवाः ३।३।७२।
 शको जिज्ञासायाम् ३।३।७३।
 प्राग्वत् ३।३।७४।
 आमाः कृग ३।३।७५।
 गन्धनाऽवक्षेपसेवासाहसप्रतियत्न
 प्रकथनोपयोगे ३।३।७६।
 भयेः प्रसहने ३।३।७७।
 वीक्षितानपत्नविमस्त्युपसन्मापोप
 मन्त्रणे चयः ३।३।७८।
 व्यक्तवार्त्ता सहोक्तौ ३।३।७९।
 विभावे वा ३।३।८०।
 अनोः कर्मण्यसति ३।३।८१।
 शः ३।३।८२।
 उपात् स्था ३।३।८३।
 समो गम्बुविष्ठप्रविष्ठभुविस्वरस्य
 सिहशः ३।३।८४।
 वेः कृगः दाज्ये चाऽनाशे ३।३।८५।
 आको यमहनाः स्वेऽष्टे च ३।३।८६।
 व्युवस्तपा ३।३।८७।
 अणिक्कर्मणिक्कर्तृकाणिगोऽस्मृतौ ।
 ३।३।८८।
 प्रलम्भे गृथिवज्येः ३।३।८९।
 लीङ्गलिनोऽर्वाभिमये चाऽऽपाकर्त
 व्यपि । ३।३।९०।

ब पा० सू० । ३।३।९१।]

स्मिन्ना प्रयोक्तुः स्वार्थे । ३।३।९१।
 पिमेतर्मीप् च । ३।३।९२।
 मिध्याकृगोऽभ्यास । ३।३।९३।
 परिमुहाऽऽपमाऽऽपसपाद्वेषेयवसव
 माऽवरुषवृतः कलवति । ३।३।९४।

ईंगितः । ३।३।९५।
 झोऽनुपसर्गात् । ३।३।९६।
 बवोऽपात् । ३।३।९७।
 समुहाको पमेरमन्ये । ३।३।९८।
 पवान्तरगम्ये वा । ३।३।९९।
 दोपात् परस्मै । ३।३।१००।
 परानोः कृगः । ३।३।१०१।
 मस्यम्यतेः क्षिपः । ३।३।१०२।
 प्राद्वहः । ३।३।१०३।
 परेसृपञ्च । ३।३।१०४।
 व्याहृपरे रमः । ३।३।१०५।
 दोपात् । ३।३।१०६।
 अणिगि प्राणिकृत्कानाप्याणिगः ।

३।३।१०७।

चल्पाहारार्थद्व्युपयुचमुद्रुचुनराजनः ।

३।३।१०८।

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थः पादः ।

गुणोभूषविच्छिपणिपनेरायः । ३।४।१।
 कमणिह् । ३।४।२।
 भ्रतेर्भीयः । ३।४।३।
 अदावि त वा । ३।४।४।
 गुप्तिजो गदाक्षान्तौ सन् । ३।४।५।
 कितः सदापमतीक्षरे । ३।४।६।

[ब० पा० सू० । ३।४।११।

घान्धान्मान्बघासिधानाऽऽर्जबधि
 चारवैरूप्ये वीर्यभेतः । ३।४।७।
 वातोः कण्ठवैर्यह् । ३।४।८।
 व्यस्तनावेरकस्वराव् भृशामीरण्ये
 यस्त्वा । ३।४।९।
 अव्यर्त्तितुग्निमृत्तुम्यष्टूर्णोः ।

३।४।१०।

गत्यार्थात् कुटिष्ठे । ३।४।११।
 गृत्तुपसदधरजपजमवशावहो गर्भं
 । ३।४।१२।

न गुणाशुभकथः । ३।४।१३।

पहुर्ल लुप् । ३।४।१४।

अधि । ३।४।१५।

नोतः । ३।४।१६।

जुरादिभ्यो णिच् । ३।४।१७।

मुजावेनवा । ३।४।१८।

भूकृमातो णिच् । ३।४।१९।

प्रयोक्तृव्यापारे णिच् । ३।४।२०।

तुमर्हादिच्छायां सन्नतस्सना । ३।४।२१।

द्वितीयायाः काम्यः । ३।४।२२।

अमाभ्यपात् क्यन् च । ३।४।२३।

आधाराद्योपमामावाचार । ३।४।२४।

कर्तुःकिञ्च गल्मङ्गीयहोबासुचित्
 । ३।४।२५।

क्यह् । ३।४।२६।

सो वा लुक्च । ३।४।२७।

ओजोऽप्सरसः । ३।४।२८।

क्यर्थे भृशादेः स्तोः । ३।४।२९।

डाप् लोहितादिभ्यः पित् । ३।४।३०।

कष्टकक्षकृच्छ्रसत्रगहमाय पाये
 क्रमणे । ३।४।३१।

म० पा० सू० । ३।४।८१।

तुदावेः वा । ३।४।८१।
 रुपां स्वराब्धनो नलुक्च । ३।४।८२।
 कृतनावेकः । ३।४।८३।
 सृजाः भ्रात्रे त्रिकयात्मने तथा । ३।४।८४।
 तपेस्तपः कर्मकात् । ३।४।८५।
 एकधातौ कर्मक्रियैकाः कर्मक्रिये
 । ३।४।८६।

पश्चिद्वहः । ३।४।८७।
 न कर्मणा सिद्ध्यति । ३।४।८८।
 कषः । ३।४।८९।
 स्वरकुहो वा । ३।४।९०।
 तपः कर्ममुतापे च । ३।४।९१।
 भिस्तुभवात्मनेपदाकर्मकात् । ३।४।९२।
 भूपार्थसन्नकिरादिभ्यश्च त्रिक्रियौ ।
 । ३।४।९३।
 करणक्रियया कृषित् । ३।४।९४।

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

प्रथमः पाठः ।

द्विर्धातुः परोक्षात् प्राप्नु स्वरे स्वर
 विधेः । ३।४।११।
 आर्षोऽश्वा एकस्वरः । ३।४।१२।
 सन्यक्तश्च । ३।४।१३।
 स्वराषट्त्रितीयः । ३।४।१४।
 न यदन सयोगादिः । ३।४।१५।
 भयि रः । ३।४।१६।
 नाम्नो द्वितीयाप्यष्टम् । ३।४।१७।
 भन्यस्य । ३।४।१८।
 कण्ट्यापेस्तृतीया । ३।४।१९।
 पुनरेकेषाम् । ३।४।२०।

[म० पा० सू० । ४।१।११।

यिः सन्वेष्ट्या । ३।४।११।
 ह्यः शिति । ३।४।१२।
 चराचरचक्षाचलपतापतबदा
 बधनाघनपादूषट् वा । ३।४।१३।
 विद्विषयजनसम् । ३।४।१४।
 वास्यस्ताहन्मीदृशत् । ३।४।१५।
 जप्पापो शीपीप् न च द्विः
 सि सनि । ३।४।१६।
 मय ईर्म् । ३।४।१७।
 दम्भो विष्वीप् । ३।४।१८।
 मय्याप्यस्य मुचेर्मोन्वा । ३।४।१९।
 मिमीमावामित् स्वरस्य । ३।४।२०।
 रमत्तमसाकपतपयामिः । ३।४।२१।
 रावेष्टे । ३।४।२२।
 अवित्परोक्षात्सेदृषयोरेः । ३।४।२३।
 अनावेशादेरक्यजनमप्येजः ।
 । ३।४।२४।

तृष्णपक्वमजाम् । ३।४।२५।
 जृष्टमवमस्रसकणस्यमस्वन
 राजभाजभासम्भासो वा । ३।४।२६।
 वा भन्यमन्थो नलुक्च । ३।४।२७।
 दम्भः । ३।४।२८।
 धे वा । ३।४।२९।
 न वासवविषादिगुणिनः । ३।४।३०।
 ह्यो वा । ३।४।३१।
 वर्विणिः परोक्षापाम् । ३।४।३२।
 के पिपः पीप् । ३।४।३३।
 अङ् हिह्नो ह्यो वा पूर्वात् । ३।४।३४।
 जेर्णिः स परोक्षयोः । ३।४।३५।
 येः कृषिर्वा । ३।४।३६।

म० पा० सू० । ४ । १ । ३७ ।]

पूर्वस्यास्ये स्वरे य्योरियुष् । ४।१।३७।

स्ततोष् । ४।१।३८।

ह्रस्वाः । ४।१।३९।

गहोर्जाः । ४।१।४०।

युतेरिः । ४।१।४१।

द्वितीयतुर्पयोः पूर्वो । ४।१।४२।

तिर्वा द्विषः । ४।१।४३।

अप्यनस्याज्जावेर्लुक् । ४।१।४४।

अपोपे शिष्टः । ४।१।४५।

कृत्स्नम् । ४।१।४६।

न कर्त्तव्यः । ४।१।४७।

आगुणावन्यादेः । ४।१।४८।

न हाको लुपि । ४।१।४९।

बभ्रसंभ्रसंभ्रसकसपतपदस्क

न्योऽन्तो नीः । ४।१।५०।

धुरतोऽनुनासिकस्य । ४।१।५१।

अपजभदह्वशमल्लपदाः । ४।१।५२।

वरकलाम् । ४।१।५३।

ति चोपान्त्वातोऽन्योऽयुः । ४।१।५४।

अमतां रीः । ४।१।५५।

रिरो च लुपि । ४।१।५६।

निजां शिष्येत् । ४।१।५७।

पृथुमाहात्मिः । ४।१।५८।

सन्पस्य । ४।१।५९।

ओर्जान्तस्यापयर्गंश्वर्णं । ४।१।६०।

सुसृष्टमुप्लुच्योर्वा । ४।१।६१।

स्वपो णायुः । ४ । १ । ६२ ।

असमानलोपे सन्बहुभुनि के । ४।१।६३।

छपोर्दीपोऽबरावेः । ४।१।६४।

स्युत्स्वरप्रपन्नवस्तुत्पदोरः । ४।१।६५।

[म० पा० सू० । ४ । १ । ९१ ।

वा बेष्टचेष्टः । ४।१।६६।

ई च गणः । ४।१।६७।

अस्यावेराः परोक्षायाम् । ४।१।६८।

अनातो न भ्रान्त भ्रवाद्यशौसयोगस्य । ४।१।६९।

भूस्वपोरदृतौ । ४।१।७०।

ज्याव्येव्यविष्यविष्ययेरिः । ४।१।७१।

यजादिबह्वचः सस्वरान्तस्याप्लुत् । ४।१।७२।

न बयोष् । ४।१।७३।

वेरड्यः । ४।१।७४।

अभिति वा । ४।१।७५।

क्यञ्च यपि । ४।१।७६।

क्याः । ४।१।७७।

सपरेर्वा । ४।१।७८।

यजादिबह्वचिकिति । ४।१।७९।

स्वपेर्यङ्के च । ४।१।८०।

स्याव्ययः पिकिति । ४।१।८१।

व्यचोऽनसि । ४।१।८२।

बहोरयकि । ४।१।८३।

ग्रहभ्रमस्तमच्छः । ४।१।८४।

व्येस्वमोयकि । ४।१।८५।

वायाः कीः । ४।१।८६।

द्वित्वे ह्रः । ४।१।८७।

णौ क्सनि । ४।१।८८।

श्वेर्वा । ४।१।८९।

वा परोक्षापकि । ४।१।९०।

प्यायाः पीः । ४।१।९१।

कपोरनुपसर्गस्य । ४।१।९२।

आकोऽन्यूपसोः । ४।१।९३।

म० पा० सू० । ४।१।९४।]

स्फायः स्फीर्या । ४।१।९४।

प्रसमाः सत्यः स्तीः । ४।१।९५।

प्राप्तम्य मो वा । ४।१।९६।

इयः शीर्षबमूर्तिस्पर्शो मव्यास्पर्शो
। ४।१।९७।

प्रतेः । ४।१।९८।

बाजन्त्यज्वाभ्याम् । ४।१।९९।

अः श्रुत इषिः क्षीरे । ४।१।१००।

अपेः प्रमोल्बैक्ये । ४।१।१०१।

य्वत्सकृत् । ४।१।१०२।

वीर्षमबोऽन्त्यम् । ४।१।१०३।

स्वरहन्तामोः समि घुटि । ४।१।१०४।

तमो वा । ४।१।१०५।

कमः कित्वा वा । ४।१।१०६।

अहन्पञ्चमस्य किञ्चित्ति । ४।१।१०७।

अनुनासिके च फट्वाः शृङ् । ४।१।१०८।

मध्यप्रविभिवरित्वरेकपान्त्येन
। ४।१।१०९।

रास्तुङ् । ४।१।११०।

क्तेऽनिद्वयजोः कर्तौ घिति । ४।१।१११।

न्यङ्प्रमेघावयः । ४।१।११२।

न चर्मेर्गतौ । ४।१।११३।

यजेर्षज्ञाहे । ४।१।११४।

इयण्पावइयके । ४।१।११५।

निप्राशुजः क्षाप्ये । ४।१।११६।

मुजो भक्ष्ये । ४।१।११७।

व्यजयजप्रययः । ४।१।११८।

वयोऽशब्दनाम्नि । ४।१।११९।

मुजान्युज पाणिरोगे । ४।१।१२०।

वीर्यन्त्यप्रोपो । ४।१।१२१।

[म० पा० सू० । ४।२।२७।

द्वितीयः पाठः ।

व्यात्सन्ध्यक्षरस्य । ४।२।१।

म घिति । ४।२।२।

म्यबस्यण्वि । ४।२।३।

स्फुरस्फुलोर्घमि । ४।२।४।

वापशुरो णमि । ४।२।५।

दीङः समि वा । ४।२।६।

यवऽपिङ्गिति । ४।२।७।

मिग्मीणोऽञ्जलचङ्गिति । ४।२।८।

क्षीरक्षिमोर्वा । ४।२।९।

णौ क्षीजीङः । ४।२।१०।

सिध्यतेरज्ञाने । ४।२।११।

विस्फुरोर्नवा । ४।२।१२।

वियाः प्रजने । ४।२।१३।

इहः पा । ४।२।१४।

सियो मोऽन्तः स्नेहद्रवे । ४।२।१५।

छो छः । ४।२।१६।

पातेः । ४।२।१७।

पूग्मीणोर्मा । ४।२।१८।

वो विधूनन जाः । ४।२।१९।

पाशाशासावेव्याहो वा । ४।२।२०।

अतिरीष्णीहीन्युयिह्माभ्यातां पुः ।
। ४।२।२१।

स्फायः स्फाव् । ४।२।२२।

शबिरगतौ व्वात् । ४।२।२३।

यदावेर्स्थो वीर्यस्तु वा विणम्यरे ।
। ४।२।२४।

करोबश्जनेणुपुननस्रश्च । ४।२।२५।

अमोऽकम्पमिथमः । ४।२।२६।

पर्यापात् स्ववः । ४।२।२७।

म० पा० सू० १४।२।२८।]

शमोऽवर्तने ।४।२।२८।
 यमोऽपरिषयणे विधि च ।४।२।२९।
 मारणतोपणनिशाने शब्द ।४।२।३०।
 बह्मः शाठ्ये ।४।२।३१।
 ज्वलद्बल्लभल्लासनावन्वमनमोऽ-
 नुपसर्गस्य वा ।४।२।३२।
 छेदरिस्मन्त्रद् क्वो ।४।२।३३।
 पक्षोपसर्गस्य च ये ।४।२।३४।
 उपान्यस्यासमानलोपि शास्त्र
 वितो के ।४।२।३५।
 भ्राजभासभापवीपर्याङ्गीषमीलक
 गणवणमणभणहेहेठलुठलुपलपां
 नवा ।४।२।३६।
 ऋहवर्णस्य ।४।२।३७।
 जिघतेरिः ।४।२।३८।
 तिष्ठतेः ।४।२।३९।
 कृपो नौ ।४।२।४०।
 चित्ते वा ।४।२।४१।
 गोहः स्वर ।४।२।४२।
 सुवो वा परोक्षाद्यतन्योः ।४।२।४३।
 गमहनजनखनघस स्वरजनडि
 फिटति लुक ।४।२।४४।
 नो व्यञ्जनस्यानुदितः ।४।२।४५।
 अञ्चोऽनवापाम् ।४।२।४६।
 सङ्क्रिम्प्योरुपतापाद्रुषिक्तयोः
 ।४।२।४७।
 नञ्जेर्नौ वा ।४।२।४८।
 दशसङ्गः शपि ।४।२।४९।
 अकट्टिनिश्च रज्जिः ।४।२।५०।
 नौ मृगरमणे ।४।२।५१।

[म० पा० सू० १४।२।७३।

घञि भाषकरणे ।४।२।५२।
 स्पदो जवे ।४।२।५३।
 वशनाऽवोदैघोद्यमभयहिमभयम्
 ।४।२।५४।
 यमिरमिनमिगमिहनिमनिषनति
 तनावर्धुठिठिति ।४।२।५५।
 यपि ।४।२।५६।
 वा मः ।४।२।५७।
 गर्मा क्वौ ।४।२।५८।
 न तिकि वीष्य ।४।२।५९।
 आः खनिसनिजनः ।४।२।६०।
 सनि ।४।२।६१।
 ये नवा ।४।२।६२।
 मनः क्ये ।४।२।६३।
 तौ सनस्तिकि ।४।२।६४।
 वन्याः पञ्चमस्य ।४।२।६५।
 अपावापयि कौ ।४।२।६६।
 ह्रावो ह्रव् क्योश्च ।४।२।६७।
 मत्स्यावेरपां तो नोऽयः ।४।२।६८।
 रदावऽमूर्च्छमदः क्योर्दस्य च
 ।४।२।६९।
 सूपत्याघोदितः ।४।२।७०।
 व्यञ्जनान्तस्यातोऽक्याप्यः ।४।२।७१।
 प्रदिप्यत्रेनाशाऽपूताऽनपादाने ।
 ।४।२।७२।
 सधामे कम्मकत्तरि ।४।२।७३।
 शेः धीवाऽप्यार्थे ।४।२।७४।
 वाऽप्योदायेन्ये ।४।२।७५।
 ऋहीघ्राघ्राग्रान्वनुवबिन्नेर्वा ।४।२।७६।
 वुगोम् च ।४।२।७७।

म० पा० सू० । ४।२।७८।]

क्षेत्रपिपचो मकबम् । ४।२।७८।

निर्माणमवाते । ४।२।७९।

अनुपसर्गाः क्षीणोद्धावकृषापरिकृ

शकुल्लोत्पुल्लसंकुल्लाः । ४।२।८०।

मिच्छ शकलम् । ४।२।८१।

मिच्छ वनप्रतीतम् । ४।२।८२।

हुमुदो हेपिः । ४।२।८३।

शासज्जह्नः शास्येपिजहि । ४।२।८४।

अतः प्रसयास्तुक् । ४।२।८५।

असंपोषावोः । ४।२।८६।

बन्धविति वा । ४।२।८७।

कृणो मि च । ४।२।८८।

अतः शित्युत् । ४।२।८९।

इनास्त्योस्तुक् । ४।२।९०।

वा द्विपातोऽम् । पुस् । ४।२।९१।

सिज्जिबोऽमुवा । ४।२।९२।

इयुक्कजसपञ्चतः । ४।२।९३।

अन्तो नो लुक् । ४।२।९४।

शौ वा । ४।२।९५।

इज्ज्यातः । ४।२।९६।

पपामीव्यल्लनेऽवः । ४।२।९७।

इर्वरिद्रः । ४।२।९८।

नियो नवा । ४।२।९९।

इका । ४।२।१००।

आ च हौ । ४।२।१०१।

पि लुक् । ४।२।१०२।

ओतः इये । ४।२।१०३।

आ प्राजनोऽपावो । ४।२।१०४।

प्यावेऽस्वः । ४।२।१०५।

गमिपचमः । ४।२।१०६।

[म० पा० सू० । ४।३।१।८।

वेगे सत्तेर्षाप् । ४।२।१०७।

भौतिकृषुषिषुषाग्राध्मास्थान्नादाम्

इदयऽर्त्तिशवसवः शृङ्गमिपिबजिप्रब

मतिष्ठमनपच्छपदयच्छीपसीवम्

। ४।२।१०८।

कमो वीर्यः परस्मै । ४।२।१०९।

छिबूळ्म्भायमः । ४।२।११०।

शमसप्तकस्य इये । ४।२।१११।

छिबूसिबोऽमदि वा । ४।२।११२।

मक्यऽस्याः । ४।२।११३।

अनतोऽन्तोऽजात्मने । ४।२।११४।

शीओरत् । ४।२।११५।

वेत्तेर्नवा । ४।२।११६।

तिबां णवः परस्मै । ४।२।११७।

ब्रगः पञ्चानां पञ्चाऽऽहम् । ४।२।११८।

आशिपि तुष्टोस्तातत् । ४।२।११९।

आतो णव ओः । ४।२।१२०।

आतामाते आयायामे आदिः । ४।२।१२१।

या सप्तम्याः । ४।२।१२२।

याम्युसोरिपमियुसो । ४।२।१२३।

एवीचः वाचः ।

नामिनो गुणोऽकिञ्चि । ४।३।१।

उद्वनोः । ४।३।२।

पुस् यौ । ४।३।३।

सधोऽपान्त्यस्य । ४।३।४।

मिचः इये । ४।३।५।

जागुः किति । ४।३।६।

फमणइशोऽकि । ४।३।७।

स्कृष्णतोऽकि परोक्षायाम् । ४।३।८।

ब० पा० सू० । ४।३।९।]

संयोगाद्वर्त्तः । ४।३।९।

ष्यपकादीर्ये । ४।३।१०।

न इदिआविति म्बिल्लोपे । ४।३।११।

भक्तैः सिज्जुपि । ४।३।१२।

सूतैः पञ्चम्याम् । ४।३।१३।

द्वधुक्तोपान्त्यस्य शिति स्वरा

। ४।३।१४।

द्विणोरध्विति व्यौ । ४।३।१५।

इको वा । ४।३।१६।

कुदादेर्मिद्वध्विणत् । ४।३।१७।

विजेरिद् । ४।३।१८।

बोण्णोः । ४।३।१९।

शिबयित् । ४।३।२०।

इन्धसंयोगात् परोक्ताकिद्वत् । ४।३।२१।

स्वर्द्धेर्नवा । ४।३।२२।

अनशो न्युपान्त्ये ताविः सबा । ४।३।२३।

अनूपसृपकृशाबज्जल्लुअयफः सेद्

। ४।३।२४।

बौ व्यल्लनादेः सन्वाज्ज्वाः । ४।३।२५।

उति शयर्द्धान्वाः कौ भावारम्मे

। ४।३।२६।

न बीद्वीरूपरूपिस्त्रिस्त्रिस्त्रिस्त्रिः

। ४।३।२७।

सुपः क्षान्तौ । ४।३।२८।

क्त्वा । ४।३।२९।

स्कन्धस्पर्द्धा । ४।३।३०।

धुपक्षिनाकुपगुपसुद्धमुद्धवद्धवद्धः

। ४।३।३१।

स्वविधमुपमहस्वपमहः सन् च ।

। ४।३।३२।

[ब० पा० सू० । ४।३।५९।

नामिनोऽनिद् । ४।३।३३।

उपान्त्ये । ४।३।३४।

सिजाशिपायात्मने । ४।३।३५।

अवर्णात् । ४।३।३६।

गमो वा । ४।३।३७।

इनः सिप् । ४।३।३८।

यमः सूचने । ४।३।३९।

वा स्वीकृतौ । ४।३।४०।

इअ स्थावः । ४।३।४१।

सृजोऽस्य वृद्धिः । ४।३।४२।

अतः स्वरे वा । ४।३।४३।

सिधि परस्मै समानस्याविति

। ४।३।४४।

व्यल्लनानामनिदि । ४।३।४५।

बोण्णुगः सेदि । ४।३।४६।

व्यल्लनादेर्बोपान्त्यस्यात् । ४।३।४७।

वध्वज्जः । ४।३।४८।

न श्विजागृष्टासक्षणह्म्येदितः

। ४।३।४९।

म्पिति । ४।३।५०।

नामिनोऽकस्त्रिह्रस्वेः । ४।३।५१।

जागुर्मिणवि । ४।३।५२।

आत पेः कृष्णौ । ४।३।५३।

न जनवधः । ४।३।५४।

मोऽकमिधमिरमिनमिगमिधमाधमः ।

। ४।३।५५।

विभमेवा । ४।३।५६।

उधमोपरमौ । ४।३।५७।

णिद्राज्ज्यो णप् । ४।३।५८।

उत और्विति व्यजनेऽन्नेः । ४।३।५९।

[अ० पा० सू० । ४ । ३ । १० ।]

बोष्णोः । ४।३।१०।

न विस्पोः । ४।३।११।

तृहः मारीत् । ४।३।१२।

मृतः परादिः । ४।३।१३।

पक्षुस्तोर्षमुसम् । ४।३।१४।

सः सिजस्ते विस्पोः । ४।३।१५।

पिबेतिवामूत्यः सिचो लुप् परस्मै
न चेद् । ४।३।१६।

इवेम्राशाकृषासो वा । ४।३।१७।

तन्न्यो वा तयासि न्योश्च । ४।३।१८।

सनस्तथा वा । ४।३।१९।

धुह् इत्वास्तुगनिदस्तथोः । ४।३।२०।

इट इति । ४।३।२१।

सो पि वा । ४।३।२२।

अस्तेः सि इत्वेति । ४।३।२३।

बुहविह्विह्वो वन्त्यात्मने वा
सका । ४।३।२४।

स्वरेऽतः । ४।३।२५।

वरिद्रोऽप्यतन्यां वा । ४।३।२६।

अधित्यस्तनृणकृष्णकामदि ।
४।३।२७।

व्यञ्जनाद् देः सञ्च वः । ४।३।२८।

सेः स्रुपाश्च कर्षा । ४।३।२९।

योऽशिति । ४।३।३०।

फयो वा । ४।३।३१।

अता । ४।३।३२।

गेरनिटि । ४।३।३३।

सेदृक्तयोः । ४।३।३४।

आमन्ताऽऽस्वाप्येस्माद्यम् । ४।३।३५।

सचोर्यपि । ४।३।३६।

[अ० पा० सू० । ४ । ३ । ११ ।]

बाऽऽप्नोः । ४।३।३७।

मेढो वा मित् । ४।३।३८।

धेः क्षीः । ४।३।३९।

सम्पज्ज्यो शक्तौ । ४।३।४०।

मप्यः मयार्थे । ४।३।४१।

सस्ताः सि । ४।३।४२।

वीय् वीहः क्विजति स्वरे । ४।३।४३।

इवेत्युसि बाऽऽप्नो लुक् । ४।३।४४।

संयोगादेर्वाशिष्योः । ४।३।४५।

गापास्थासावामाहाकः । ४।३।४६।

ईर्ष्यसुनेऽप्यपि । ४।३।४७।

प्राप्मोर्यकि । ४।३।४८।

इनो जीर्षये । ४।३।४९।

मिणति घात् । ४।३।५०।

मिणधि घन् । ४।३।५१।

मयोर्नेष्वाऽकि । ४।३।५२।

श्वयस्यसूचयपताः स्वाऽऽस्पशोचयपताम्
४।३।५३।

शीकृ एः शिति । ४।३।५४।

क्विति पि घात् । ४।३।५५।

उपसर्गावृहो इत्वाः । ४।३।५६।

आशिपीणा । ४।३।५७।

वीर्ष्यशिष्ययङ्पक्ष्ययु च । ४।३।५८।

आतो रीः । ४।३।५९।

रिः शम्पाशीर्ष्ये । ४।३।६०।

इक्ष्वाववर्णस्याऽमक्ष्ययस्य । ४।३।६१।

क्यनि । ४।३।६२।

सुनृङ्गद्वेऽशमायाद्यपनायम् । १११।

वृषाध्वान्मीधुनेस्तोन्नः । ४।३।६३।

अथ लौत्ये । ४।३।६४।

म० पा० सू० । ४।४।१०५।

उपास्तुतौ । ४।४।१०६।

त्रिष्णुमोर्वा । ४।४।१०७।

उपसर्गात् कल्पश्रोत्र । ४।४।१०८।

सुबुर्ण्यः । ४।४।१०९।

मघो मुदि । ४।४।११०।

मत्सेः सः । ४।४।१११।

मः सुजिह्वोऽकिति । ४।४।११२।

स्वशाविस्तुपो वा । ४।४।११३।

ह्रस्वस्य तः पितृकृति । ४।४।११४।

अतो म आने । ४।४।११५।

आसीनाः । ४।४।११६।

श्रतां विहतीद् । ४।४।११७।

ओछाबुद् । ४।४।११८।

इसासः शासोऽङ् व्यञ्जने । ४।४।११९।

क्यौ । ४।४।१२०।

आहः । ४।४।१२१।

व्योः प्वय्यञ्जने लुक् । ४।४।१२२।

कृतः कीर्तिः । ४।४।१२३।

॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥

प्रथम पादः ।

आ मुमोष्वादिः कृतः । ५।१।१।

पहुञ्चम् । ५।१।२।

कर्त्तरि । ५।१।३।

ध्याप्ये धुरकेखिमकृष्टपञ्चम् । ५।१।४।

संगतेऽञ्चर्यम् । ५।१।५।

कप्याज्यध्यास्तव्यम् । ५।१।६।

मध्यगेयजन्यरम्याऽऽर्पास्याऽऽप्लाव्य

नवा । ५।१।७।

[म० पा० सू० । ५।१।१३०]

प्रवचनीयावयः । ५।१।८।

स्त्रियशीलस्थासवसञ्जनरुज्जमजेः

क्तः । ५।१।९।

आरम्भे । ५।१।१०।

गवर्धार्जकर्मकपिबभूजेः । ५।१।११।

अथर्षावापारे । ५।१।१२।

कृत्वातुमम् भावे । ५।१।१३।

मीमावयोऽपाधाने । ५।१।१४।

संमदानावान्यत्रोणावयः । ५।१।१५।

असरूपोऽभावे बोत्सर्गः प्राक् केः ।

५।१।१६।

श्वर्णव्यञ्जनाद् व्यण् । ५।१।१७।

पाणिसमवाभ्यां सुजः । ५।१।१८।

श्वर्णावावयके । ५।१।१९।

आसुयुवपिरपिषपिषपिषिपिष

मिचम्पानमः । ५।१।२०।

वाऽऽपारेऽमावास्या । ५।१।२१।

संभाव्यकुण्डपाप्यराजस्य ऋतौ ।

५।१।२२।

प्रणाम्यो निष्कामाऽर्जमते । ५।१।२३।

धाप्यापाप्यसाध्याप्यनिकाप्यमृद्

मामहर्निषासे । ५।१।२४।

परिषाप्योपचाप्याऽऽनाप्यसमूह

विष्यमप्रौ । ५।१।२५।

याव्या वामर्षि । ५।१।२६।

तव्यानीयौ । ५।१।२७।

य पश्चात् । ५।१।२८।

शक्तिकिषतिपतिशसिसहियजि

भजियवर्गात् । ५।१।२९।

यमिमविगदोऽनुपसर्गात् । ५।१।३०।

म० पा० सू० १५।१।३१।

परेराहस्त्वगुरो ॥५१।३१।

पर्योपसर्पाबधपण्यमुपेयर्तुमती-

गद्यमिहये ॥५१।३२।

स्वामिषैह्येज्यः ॥५१।३३।

बद्ध करणे ॥५१।३४।

मान्नो बद्धः क्यप्य ॥५१।३५।

इत्यानूपं नाथे ॥५१।३६।

अप्रिषिष्या ॥५१।३७।

नेपस्योपे ॥५१।३८।

कुप्यमिद्योप्यसिष्यतिष्यपुप्ययु

ग्याम्यस्युयं नाम्नि ॥५१।३९।

इदुगस्तुपेतिशासः ॥५१।४०।

श्वपुपान्स्यादकृपिचृहः ॥५१।४१।

कृपिचृजिशसिगृहिबुद्धिजपो वा ।

॥५१।४२।

जिबिपून्यो इक्षिमुल्लकल्क ॥५१।४३।

पदास्त्रैरिवाध्यापये प्रहः ॥५१।४४।

भृगोऽसंज्ञायाम् ॥५१।४५।

सनो वा ॥५१।४६।

ते कृत्वाः ॥५१।४७।

णकृत्वा ॥५१।४८।

अन् ॥५१।४९।

क्षिहादिभ्यः ॥५१।५०।

शुभाः ॥५१।५१।

मन्याविभ्योऽमः ॥५१।५२।

प्रहाविभ्यो गिन् ॥५१।५३।

माम्युपान्त्यप्रीकृगृहः का ॥५१।५४।

गेहे प्रहः ॥५१।५५।

उपसर्गावातो बोध्यः ॥५१।५६।

व्याप्राज्ये प्राणिमसोः ॥५१।५७।

[म० पा० सू० १५।१।८४।

प्राध्यापाद्भेदशाः शाः ॥५१।५८।

साहिसातिबेगुदेजिभारिपारिचेतेर

नुपसर्गात् ॥५१।५९।

जिम्पविन्वाः ॥५१।६०।

निगवादेमास्मि ॥५१।६१।

वा ज्वालाविबुनीभूमहालोर्णः ।

॥५१।६२।

अबद्धसासंखोः ॥५१।६३।

तन्म्यधीष्यवसातः ॥५१।६४।

मृत्वनरत्नः क्षिप्तिन्यञ्छद् ॥५१।६५।

गस्थकाः ॥५१।६६।

दनण् ॥५१।६७।

इः कासवीक्षोः ॥५१।६८।

मुसुल्बोऽहः साधौ ॥५१।६९।

आशिष्यञ्छन् ॥५१।७०।

तिष्कृतो नाम्नि ॥५१।७१।

कर्मणोऽण् ॥५१।७२।

शीक्षिकामिमक्ष्याचरंक्षितमो वा ।

॥५१।७३।

गायोऽनुपसर्गाह् ॥५१।७४।

सुरासीषोः पिबा ॥५१।७५।

आतो बोध्यवामः ॥५१।७६।

समः कपः ॥५१।७७।

व्याहः ॥५१।७८।

मात् शब् ॥५१।७९।

आशिपि हवा ॥५१।८०।

क्षेहाविभ्योऽपात् ॥५१।८१।

कुमारशीपाणिन् ॥५१।८२।

अचिसे रह ॥५१।८३।

जापापतेभिद्भवति ॥५१।८४।

म० पा० सू० १५।१।८५।]

प्रश्नाविभ्यः । ५।१।८५।

इतिबाहुकपाटाच्छक्तौ । ५।१।८६।

नगरादगजे । ५।१।८७।

राजघः । ५।१।८८।

पाणिघतावधौ शिल्पिनि । ५।१।८९।

कुक्ष्यात्मोदरात् भृगः सिः । ५।१।९०।

अर्होऽब् । ५।१।९१।

धनुर्वण्डस्तस्माद्भुजावकुशद्विपट्टि

शक्तितोमरघटावृषहः । ५।१।९२।

सूत्रादारणे । ५।१।९३।

मायुमाविभ्यो बृगोऽवण्डादेः । ५।१।९४।

हृगो बयोऽनुद्यमे । ५।१।९५।

आहः शीछे । ५।१।९६।

इतिनापात् पशाभिः । ५।१।९७।

रजःफलेमलावृ षहः । ५।१।९८।

देववातादापः । ५।१।९९।

सकृत्स्तन्याद्वत्सप्रीहौ कृगः । ५।१।१००।

किपत्तवृषहोरः । ५।१।१०१।

सहस्रपाऽहर्विवाविमानिशाप्रमा

माभिश्चक्रार्थान्तानन्तकारवा

हर्षनुनान्दीक्षिपिछिविचिभक्ति

क्षेत्रजङ्घाक्षपाक्षणक्षरजनिवोपा-

विनविक्साहः । ५।१।१०२।

हेनुतण्डीछानुकुक्षेऽश्व-स्रोक्कलह

गापावैरचातुस्रमन्त्रपवात्

। ५।१।१०३।

मृतौ कर्मणा । ५।१।१०४।

क्षेमप्रियमप्रभ्रात् स्वाण् । ५।१।१०५।

मेघस्तिमयाभयात् । ५।१।१०६।

मिषयशावृषः । ५।१।१०७।

[म० पा० सू० १५।१।१३१।]

द्विपन्तपपरन्तपौ । ५।१।१०८।

परिमाणार्थमितः नखात्पशः ।

। ५।१।१०९।

कृष्णाभ्रकरीपात्कपाः । ५।१।११०।

सर्वात्सहस्र । ५।१।१११।

भृशजितुलपवमेव नाम्नि । ५।१।११२।

चारेर्षर्ष । ५।१।११३।

पुरन्वरमगन्वरौ । ५।१।११४।

वाचंयमो व्रते । ५।१।११५।

मन्याणिन् । ५।१।११६।

कर्तुः कश् । ५।१।११७।

एजेः । ५।१।११८।

शुनीस्तनमुखकृष्णास्पपुष्पात् इधेः ।

। ५।१।११९।

नाडीघटीक्षरीमुष्टिनासिकाभातावृ

ष्मस्य । ५।१।१२०।

पाणिकरात् । ५।१।१२१।

कृष्णावृषजोवृहः । ५।१।१२२।

वहाभ्राह्मिहः । ५।१।१२३।

पटुविष्वस्तितानुवः । ५।१।१२४।

छछाटवातशर्दात्तपाञ्चहाकः ।

। ५।१।१२५।

असूर्योघावृ हवाः । ५।१।१२६।

हरम्मदः । ५।१।१२७।

मघ्नपक्षितप्रियान्धस्यूलसुभगाऽऽयत

वन्ताऽऽयर्षेऽज्येर्मुवा सिप्युलुकप्रौ ।

। ५।१।१२८।

कृगः अनद् करणे । ५।१।१२९।

भावे वाऽऽशितावृ सुवः न्वः । ५।१।१३०।

नाम्नो गमाः अदौ च विहायसस्तु

विहः । ५।१।१३१।

म पा० सू० १५।१।१३२।]

सुगवुगमापार १५।१।१३२।
 निर्गो दशे १५।१।१३३।
 शमो नाम्न्यः १५।१।१३४।
 पाश्वादिम्यः श्रीब १५।१।१३५।
 उवृष्वादिम्यः कतुः १५।१।१३६।
 आपारात् १५।१।१३७।
 चरेष्टः १५।१।१३८।
 निष्ठासनाऽऽवायात् १५।१।१३९।
 पुरोऽग्रताऽग्रे सत्तैः १५।१।१४०।
 पूषात् कतुः १५।१।१४१।
 स्यापास्नाग्रः कः १५।१।१४२।
 शोकापनुवतुन्दपरिमृजस्तम्बेरमकर्णे
 जर्पमियाससहस्तिस्त्रुचके १५।१।१४३।
 मूखविमुजादयः १५।१।१४४।
 बुद्धेर्जुषः १५।१।१४५।
 भजो मिण् १५।१।१४६।
 मन्बन्बनिष्किण् कषचित् ।
 १५।१।१४७।

किष्ण १५।१।१४८।

सृशोऽनुवकात् १५।१।१४९।

अवोऽमघात् १५।१।१५०।

कथ्यात्कथ्यावाधामपक्वबाधौ ।

१५।१।१५१।

स्यवाद्यम्यसमाभावपुपमानाद्व्याप्य

इषाष्टकसकौ च १५।१।१५२।

कतुर्णिन् १५।१।१५३।

अजातेः शीखे १५।१।१५४।

साधौ १५।१।१५५।

ब्रह्मणो बहः १५।१।१५६।

ब्रतामीक्ष्ये १५।१।१५७।

[म० पा० सू० १५।२।१००।

करणाद्यजो मूते १५।१।१५८।

निन्धे म्याप्यादिनिष्क्रियः १५।१।१५९।

हनो णिन् १५।१।१६०।

ब्रह्मवृणवृथात् पिवर् १५।१।१६१।

कृग सुपुण्यपापकर्ममन्त्रपवात् ।

१५।१।१६२।

सोमात्सुगाः १५।१।१६३।

अग्नये १५।१।१६४।

कमण्यग्न्यर्थे १५।१।१६५।

इषाः कनिष् १५।१।१६६।

सहराजर्म्या कृग्युयोः १५।१।१६७।

अनोजनहाः १५।१।१६८।

सप्तम्याः १५।१।१६९।

अजातेः पञ्चम्याः १५।१।१७०।

कषित् १५।१।१७१।

सुपजोऽवमिण् १५।१।१७२।

जृपोऽष्टः १५।१।१७३।

कक्तवत् १५।१।१७४।

द्वितीयं पाठः ।

भुसववस्म्याः परोक्षे वा १५।२।१।

तत्र कसुकाभौ तद्वत् १५।२।२।

वेदिवदनाश्ववन्नामन् १५।२।३।

अद्यतमी १५।२।४।

विशोपाऽविषक्षाप्यामिमे १५।२।५।

राशौ बसोऽस्त्ययानास्वर्ग्येण १५।२।६।

अनद्यतने द्यस्तनी १५।२।७।

व्याते इश्ये १५।२।८।

अयवि स्मृत्त्यर्थे मविष्यन्ती १५।२।९।

वा कादृक्षापाम् १५।२।१०।

[अ० पा० सू० १५।२।११।]

कृतास्मरणाऽतिनिन्द्ये परोक्षा ।

[५।२।११]

परोक्षे ॥५२।१२॥

इशम्वरगुणान्तप्रच्छये हस्तनी च ।

[५।२।११]

अविचक्षिते ॥५२।१४॥

वाज्यतनी पुरावौ ॥५२।१५॥

स्मे च वसमाना ॥५२।१६॥

ननौ दृष्टकौ सद्रत् ॥५२।१७॥

मन्वोर्बा ॥५२।१८॥

सति ॥५२।१९॥

शम्भानशावेप्यति तु सस्यौ ॥५२।२०॥

तौ माक्याकोशेषु ॥५२।२१॥

वा वेत्ता क्वसुः ॥५२।२२॥

पूज्यजः शानः ॥५२।२३॥

वया शक्तिशीले ॥५२।२४॥

पारीबोऽकृच्छेऽष्ट ॥५२।२५॥

सुगृहिपाहः सन्निशानुसृत्ये ॥५२।२६॥

द्वन् शीतधर्मसाधुषु ॥५२।२७॥

प्राप्त्यऽष्टकृग्निराकृन्मूसहिः ॥५२।२८॥

तिष्ठतिचरिप्रजनापत्रप इच्छुः ।

[५।२।२८]

उवा पविपतिपविमवः ॥५२।२९॥

मूजेः प्युक् ॥५२।३०॥

स्याम्लाम्लापविपरिमृजितोः स्तुः ।

[५।२।३१]

असिगृहिपिपिपिपिपः कनुः ॥५२।३२॥

सन्मिक्षाऽऽससोः ॥५२।३३॥

विन्निष्ठ ॥५२।३४॥

शृष्वेराः ॥५२।३५॥

[अ० पा० सू० १५।२।३०।]

वाद्रुषेसिषावसयोः ॥५२।३६॥

शीर्भानिद्रातन्त्रावपिपतिगृहिस्थ

हेरालुः ॥५२।३७॥

कौ सासद्विषावहिषावलिपापतिः ।

[५।२।३८]

सलिचक्रिवधिज्जिनेमिः ॥५२।३९॥

शृकमगमहमपमृत्पठकण् ॥५२।४०॥

सपपतपेवः ॥५२।४१॥

मूपाकोषार्थमुसृपविज्जलशुचानः ।

[५।२।४२]

चलशान्वार्थविकर्मकात् ॥५२।४३॥

इक्षितो व्यस्रनायन्तात् ॥५२।४४॥

न गिरूपसूदवीपवीक्षः ॥५२।४५॥

द्रमकमो यकः ॥५२।४६॥

यजिजपिविशिषयादृक् ॥५२।४७॥

जागुः ॥५२।४८॥

शमष्टकात् धिनण् ॥५२।४९॥

युजमुजमजस्रजरस्रद्विपुपदुहदु

हाम्पाहनः ॥५२।५०॥

जाकः कीदमुपः ॥५२।५१॥

माक यमयसः ॥५२।५२॥

मयलपा ॥५२।५३॥

वेद्य त्रौ ॥५२।५४॥

विपरिमात्सर्तः ॥५२।५५॥

समः वृषेपुञ्जरेः ॥५२।५६॥

सवेः सृजः ॥५२।५७॥

संपरिष्पनुप्राद्वः ॥५२।५८॥

वेरिषकत्यस्रममकपकससहनः ।

[५।२।५९]

व्यपामेर्लपा ॥५२।६०॥

ब० पा० सू १५।२।११।]

सम्पादुसात् १५।२।११।
 समपक्षपामिष्यमेवरा १५।२।१२।
 समनुष्यबाहुषः १५।२।१३।
 वेर्वह १५।२।१४।
 परेर्विमुह्य १५।२।१५।
 क्षिपरटा १५।२।१६।
 बावेभ्य णकः १५।२।१७।
 निन्दर्हिसक्रिशास्त्राद्विनाशिष्या
 भापासूयानेकस्वरात् १५।२।१८।
 उपसर्गादिहृदेविकुशः १५।२।१९।
 वृत्तिक्षितुष्विजस्विङ्कुहाहाकः ।
 १५।२।२०।

मात्सृजोरिन् १५।२।२१।
 जीणहृक्षिबिभिपरिभूषमाम्यमाय्यथा ।
 १५।२।२२।
 सूचस्पदो मरक् १५।२।२३।
 भजिभासिमिदो घुरः १५।२।२४।
 वेत्तिच्छिदमिदः कित् १५।२।२५।
 नियोक्कलुकम् १५।२।२६।
 सूजीप्नक्षधूरप् १५।२।२७।
 गत्वरः १५।२।२८।
 स्म्यजसर्हिसदीपकम्पकमममो रा ।
 १५।२।२९।
 मृपिपृपिस्वपो मजिह १५।२।३०।
 स्पेयमासपिसकसो वरः १५।२।३१।
 पापावरः १५।२।३२।
 विष्टदृजगज्जुह्वारुमाहृषीमीवृन्
 व्वायतस्तूकम्पपरिमाहृषाजावयः
 निष्प १५।२।३३।
 शंसंस्पयंविमाव् सुषो ह्वा १५।२।३४।

[ब० पा० सू १५।३।११।

पुव इत्रो वैयते १५।२।३५।
 क्षपिनाम्नोः करणे १५।२।३६।
 तूपसूनिषरसहात्तः १५।२।३७।
 नीवाम्ब्यामयुयुजस्तुवसिसिचमिह
 पतपानहृक् १५।२।३८।
 हृक्कोवाऽऽस्ये पुवा १५।२।३९।
 वशोक्ता १५।२।४०।
 घात्री १५।२।४१।
 ज्ञानेच्छार्थार्थमीच्छीत्पादिभ्यः
 क्तः १५।२।४२।
 उणादयः १५।२।४३।
 एवीव पदः ।

वत्स्यति गम्पादिः १५।३।१।
 वा इतुसिदौ क्तः १५।३।२।
 कपोऽमिटा १५।३।३।
 भविष्यन्ती १५।३।४।
 अमयतने श्वस्तनी १५।३।५।
 परिदेयने १५।३।६।
 पुरापावतोर्वर्षमाना १५।३।७।
 कदाकक्षोर्मिवा १५।३।८।
 किङ्कसे छिप्सायाम् १५।३।९।
 छिप्स्यसिदौ १५।३।१०।
 पञ्चम्यर्षितो १५।३।११।
 सप्तमी चोष्णमौहृत्कि १५।३।१२।
 क्रियायां क्रियार्थायां तुम्णकच्
 भविष्यन्ती १५।३।१३।
 कर्मणोऽन् १५।३।१४।
 भावबचना १५।३।१५।
 पदकजविशस्तृष्टो भम् १५।३।१६।

म० पा० सू० । ५ । ३ । १७ ।]

सर्तैः स्थिरव्याधिवसमस्स्ये । ५ । ३ । १७ ।
 मावाञ्जुर्जोः । ५ । ३ । १८ ।
 इहोऽपावने तु दिव्या । ५ । ३ । १९ ।
 ओ वायुवर्णनिवृत्ते । ५ । ३ । २० ।
 निरमेः पूत्वा । ५ । ३ । २१ ।
 रोहपसर्गात् । ५ । ३ । २२ ।
 नृभ्यहोऽह् । ५ । ३ । २३ ।
 न्यावो नवा । ५ । ३ । २४ ।
 संनिभ्युपायमः । ५ । ३ । २५ ।
 नेनैवगवपठस्वनकणः । ५ । ३ । २६ ।
 बैणे वषणः । ५ । ३ । २७ ।
 युवर्णवृहवधारणगमूवृग्रहः । ५ । ३ । २८ ।
 बर्पावपः क्लीवे । ५ । ३ । २९ ।
 समुहोऽहः पशौ । ५ । ३ । ३० ।
 सुखहः प्रजनाऽस्ते । ५ । ३ । ३१ ।
 पणेर्माने । ५ । ३ । ३२ ।
 समवप्रमवौ ह्ये । ५ । ३ । ३३ ।
 इमोऽन्तर्धनान्तर्धणी देवो । ५ । ३ । ३४ ।
 प्रयणप्रधानौ गृह्णांशे । ५ । ३ । ३५ ।
 निघोदसङ्कोदनाऽपघनोपग्र निमित्त
 प्रदास्तगणाऽप्याधानाऽङ्गाऽऽसन्नम् । ५ । ३ । ३६ ।
 नृर्त्तिनिबिताऽह्ने घनः । ५ । ३ । ३७ ।
 व्यपोहोः करणे । ५ । ३ । ३८ ।
 सत्प्रावृ ग्रह्य । ५ । ३ । ३९ ।
 परैर्यः । ५ । ३ । ४० ।
 समाहृपाऽऽहृयो भूतनाम्नोः । ५ । ३ । ४१ ।
 न्यम्पुपबेर्पाभ्योत् । ५ । ३ । ४२ ।

[म० पा० सू० । ५ । ३ । ७१ ।]

आहो युदे । ५ । ३ । ४३ ।
 आहायो निपानम् । ५ । ३ । ४४ ।
 भावेऽनुपसर्गात् । ५ । ३ । ४५ ।
 हनो वा वषू च । ५ । ३ । ४६ ।
 व्ययजपमवृम्यः । ५ । ३ । ४७ ।
 नवा वषणयमहस्स्वनः । ५ । ३ । ४८ ।
 आहो रुहोः । ५ । ३ । ४९ ।
 वर्षेविष्नेऽवावृ ग्रहः । ५ । ३ । ५० ।
 प्राग्रहिमतुलासूत्रे । ५ । ३ । ५१ ।
 वृणो वक्त्रे । ५ । ३ । ५२ ।
 उवः भेः । ५ । ३ । ५३ ।
 युपप्रोर्ध्व । ५ । ३ । ५४ ।
 ग्रहः । ५ । ३ । ५५ ।
 न्यवाऽह्णवे । ५ । ३ । ५६ ।
 प्राहिप्तापाम् । ५ । ३ । ५७ ।
 समो मुद्यौ । ५ । ३ । ५८ ।
 युपप्रोः । ५ । ३ । ५९ ।
 नियम्माऽनुपसर्गाद्वा । ५ । ३ । ६० ।
 बोवः । ५ । ३ । ६१ ।
 अवात् । ५ । ३ । ६२ ।
 परैर्यते । ५ । ३ । ६३ ।
 सुहोऽवज्ञाने वा । ५ । ३ । ६४ ।
 यज्ञे ग्रहः । ५ । ३ । ६५ ।
 सस्तोः । ५ । ३ । ६६ ।
 प्रात् स्तुद्रुस्तोः । ५ । ३ । ६७ ।
 अयज्ञे सः । ५ । ३ । ६८ ।
 वेरशब्दे प्रधने । ५ । ३ । ६९ ।
 छन्दो नाम्नि । ५ । ३ । ७० ।
 क्षुभोः । ५ । ३ । ७१ ।

म० ष० सू० १५।३।७२।]

म्युदो मः १५।३।७२।

किरो घान्ये १५।३।७३।

नेषुः १५।३।७४।

इणोऽग्रेये १५।३।७५।

पदेः क्रमे १५।३।७६।

न्युपावृष्टिः १५।३।७७।

इस्तमाप्ये चेरस्तेये १५।३।७८।

यित्तिदेहाऽऽवासोपसमाधानकव्याऽग्नेः
१५।३।७९।

सहज्जुष्ये १५।३।८०।

मान १५।३।८१।

स्यादिभ्यः कः १५।३।८२।

द्विषतोऽयुः १५।३।८३।

द्विषतस्त्रिमक्ष तत्पृतम् १५।३।८४।

यजिस्वपिरक्षियतिप्रच्छो नः
१५।३।८५।

विच्छो नह् १५।३।८६।

उपसर्गादः किः १५।३।८७।

व्याप्यावापारे १५।३।८८।

अन्तद्विः १५।३।८९।

अनिष्पाप्तौ भायेऽनजिन् १५।३।९०।

त्रिषां क्ति १५।३।९१।

आदिभ्यः १५।३।९२।

समिणासुगः १५।३।९३।

सातिइतिगुमिगुतिज्ञतिर्कीर्तिः
१५।३।९४।

गापापचो भाय १५।३।९५।

स्थो वा १५।३।९६।

आस्पटिमज्जजः कयप् १५।३।९७।

भृगो नाम्नि १५।३।९८।

[म० ष० सू० १५।३।१२५।

समजनिपक्षिपक्षीइसुगिवि

परिमनीणः १५।३।९९।

कृगः वा अ वा १५।३।१००।

सुगयेच्छायाऽनातृष्णाकृपाभाभ

दाऽन्तर्दा १५।३।१०१।

परो सूचरेर्यः १५।३।१०२।

वाऽष्टाव्यात् १५।३।१०३।

जागुरभ १५।३।१०४।

शसिमस्यपात् १५।३।१०५।

कटोसुरोर्व्यञ्जनात् १५।३।१०६।

पितोऽह् १५।३।१०७।

मिवावयः १५।३।१०८।

भीषिमृषिषिन्तिपृजिकथिकुम्भि

चर्षिस्पृष्टितोषिदोषिभ्यः १५।३।१०९।

उपसर्गावातः १५।३।११०।

गिषेक्ष्यासभधयह्वन्द्वरनः १५।३।१११।

इपोऽनिच्छापाम् १५।३।११२।

पयषवा १५।३।११३।

कुत्सं पवादिभ्यः क्तिप् १५।३।११४।

भ्यादिभ्यो वा १५।३।११५।

व्यतिहारज्नीहाविभ्यो नः १५।३।११६।

नजोऽनिः शाये १५।३।११७।

गृहाहाज्याः १५।३।११८।

प्रभाकयाने वेज् १५।३।११९।

पपायाऽह्णोऽस्पृष्टी अ णक्ता १५।३।१२०।

नाम्नि पुसि अ १५।३।१२१।

भाये १५।३।१२२।

ह्रीय कः १५।३।१२३।

अनह् १५।३।१२४।

यत्कर्मस्पृष्टात् कर्त्रद्रुमुन् ततः
१५।३।१२५।

म० पा० सू० । ५।३।१२६।]

रम्पाविभ्यः कर्त्तरि । ५।३।१२६।

कारणम् । ५।३।१२७।

सुजिपत्यादिभ्यः कर्माऽपावाने

। ५।३।१२८।

हरणाऽऽधारे । ५।३।१२९।

पुष्तामि घः । ५।३।१३०।

गोषरसंघरबह्वजज्यजल्लाऽऽपण

निगमयकमगकपाऽऽकपनिकपम्

। ५।३।१३१।

प्यस्त्रिणाव् यस् । ५।३।१३२।

अवातृत्तृम्याम् । ५।३।१३३।

न्यापाऽन्वायाऽध्यापोद्यावसहाराऽव

हाराऽऽधारवारजारम् । ५।३।१३४।

उवङ्गोऽतोये । ५।३।१३५।

आनायो जालम् । ५।३।१३६।

अनो उद्धरेकेकयकयश्च । ५।३।१३७।

इकिस्तिन् स्वरूपायै । ५।३।१३८।

दुःस्वीपतः कृच्छ्राऽकृच्छ्रायात् प्ल

। ५।३।१३९।

अययै कर्माप्याव् मूकृगः । ५।३।१४०।

शातृयुषिहशिषृपिमृपातोऽनः

। ५।३।१४१।

चतुर्थः पाठः ।

सत्सामीप्ये सद्गता । ५।४।१।

मृतवचाऽऽशस्ये वा । ५।४।२।

क्षिप्राऽऽशसाऽर्पयोर्भविष्यन्तीसप्तम्यौ

। ५।४।३।

सम्भाबने सिद्धवत् । ५।४।४।

नाऽनघतनः प्रयन्धाऽऽसरयोः । ५।४।५।

[अ० पा० सू० । ५।४।३३।

एष्यल्यबधौ वेशस्याऽर्वाभागे । ५।४।६।

कालस्याऽमहोरात्राणाम् । ५।४।७।

परं वा । ५।४।८।

सप्तम्यर्थे क्रियातिपत्तौ क्रियातिपत्तिः

। ५।४।९।

मृते । ५।४।१०।

बोतात् प्राक् । ५।४।११।

क्षेपेऽपिजातबोर्बर्त्तमाना । ५।४।१२।

कयमि सप्तमी च वा । ५।४।१३।

किंवृत्ते सप्तमीभविष्यन्त्यौ । ५।४।१४।

अभद्राऽमर्षेऽन्यत्रापि । ५।४।१५।

किंकिलास्त्यर्थयोर्भविष्यन्ती । ५।४।१६।

जातुयद्यवापयौ सप्तमी । ५।४।१७।

क्षेपे च यच्च यत्ने । ५।४।१८।

विद्ये । ५।४।१९।

शेपे भविष्यन्त्ययवौ । ५।४।२०।

सप्तम्युताप्योर्षादि । ५।४।२१।

सम्भाबनेऽलमर्थे तवर्धानुक्तौ । ५।४।२२।

अयदि भद्राघातौ नवा । ५।४।२३।

सतीच्छार्थात् । ५।४।२४।

वत्स्यति हेतुफले । ५।४।२५।

कामोक्तायकश्चिति । ५।४।२६।

इच्छार्थे सप्तमीपञ्चम्यौ । ५।४।२७।

विधिनिमन्त्रणाऽमन्त्रणाऽधीष्टसम्प्र

भप्रार्थने । ५।४।२८।

प्रेयाऽनुज्ञायसरं कृत्यपञ्चम्यौ । ५।४।२९।

सप्तमी चोर्ध्वमौहृत्सिके । ५।४।३०।

स्मे पञ्चमी । ५।४।३१।

अपीष्टौ । ५।४।३२।

कालबेलासमये तुम्बाऽयसरे । ५।४।३३।

य० पा० सू० १५।४।३४।]

सप्तमी यदि १५।४।३४।
 शकार्हे कृत्पाब् १५।४।३५।
 गिन्वाऽऽबद्धयकाऽधर्मण्ये १५।४।३६।
 अर्हे तृत् १५।४।३७।
 आशिष्याशीः पञ्चम्यौ १५।४।३८।
 मास्वयतमी १५।४।३९।
 सस्मे अस्तमी च १५।४।४०।
 घातोः सस्मन्ये प्रत्ययाः १५।४।४१।
 भृशाऽऽमीक्ष्ये हिस्वौ यथाविधि
 तण्मनौ च तण्पुष्मवि १५।४।४२।
 प्रचये नवा सामान्यार्थस्य १५।४।४३।
 निपद्येऽऽजल्लो क्वा १५।४।४४।
 परावरे १५।४।४५।
 निमील्याविमेऽस्तुल्यकतुके १५।४।४६।
 प्राक्काके १५।४।४७।
 कणम् वाऽऽमीक्ष्ये १५।४।४८।
 पूर्वोऽमे प्रथमे १५।४।४९।
 अन्यथैवंकथमित्थमः कृणोऽन्य
 कात् १५।४।५०।
 यथातथादीर्घ्योत्तरे १५।४।५१।
 शापे व्याप्पात् १५।४।५२।
 स्वाहृष्यादीर्घ्यात् १५।४।५३।
 विवृण्म्या कास्त्वेनै जम् १५।४।५४।
 यावतो विन्दजीवा १५।४।५५।
 चर्मोवरात् पूरेः १५।४।५६।
 वृष्टिमान् कस्तुक्वाऽस्य वा १५।४।५७।
 चेतार्थात् जनोपो १५।४।५८।
 गाघपुङ्गपात् स्मा १५।४।५९।
 शुष्कवृष्णस्मात् पियस्तस्यैव १५।४।६०।
 कृण्वहोऽहुत जीवात् १५।४।६१।

[य० पा० सू० १५।४।८८।

निमूलात् कपा १५।४।६२।
 इनम् समूलात् १५।४।६३।
 करणेभ्यः १५।४।६४।
 स्वस्नेहनाभात् पुपयिषा १५।४।६५।
 हस्तार्थाद्बृहत्सिपुतः १५।४।६६।
 यन्वेर्नास्मि १५।४।६७।
 भाषारात् १५।४।६८।
 कर्तुर्जीवपुरुषात्स्वहा १५।४।६९।
 कर्णात् पूः शुपः १५।४।७०।
 व्याप्यावेवात् १५।४।७१।
 उपात् किरो छवमे १५।४।७२।
 वयोस्तृतीयया १५।४।७३।
 हिंसापादेकाऽऽप्यात् १५।४।७४।
 उपपीडयकर्षस्तत्सप्तम्या १५।४।७५।
 प्रमाणसमासस्योः १५।४।७६।
 पञ्चम्या त्वरायाम् १५।४।७७।
 द्वितीयया १५।४।७८।
 स्वाङ्गेमाऽनुबेण १५।४।७९।
 परिहृदयेन १५।४।८०।
 विशपतपदस्कन्धो बीप्साऽऽमी
 क्ष्ये १५।४।८१।
 काष्ठेन तृप्यस्वा क्रियाऽन्तरे १५।४।८२।
 माम्ना महाऽऽविषा १५।४।८३।
 कृणोऽप्ययेमाऽनिष्टोक्तौ पस्वा-
 नमौ १५।४।८४।
 तिर्यचाऽपयर्णे १५।४।८५।
 स्वाङ्गतदृष्ट्ययमानाविनाचाऽर्पेन
 सुबद्ध १५।४।८६।
 तृष्णीया १५।४।८७।
 आनुलोम्येऽन्वया १५।४।८८।

म० पा० सू० । ५।४।८९।

इच्छाऽर्थं कर्मणः सप्तमी । ५।४।८९।
शक्यपक्षारमखमसहाऽहंछाघटाऽ-
स्तिसप्तमर्षार्थं च तुम् । ५।४।९०।

॥ पष्ठोऽध्यायः ॥

प्रथमः पादः ।

तदितोऽध्यादि । ६।१।१।
पौत्रादि वृद्धम् । ६।१।२।
वदपत्न्यापोभ्रात्रोर्जीवति प्रपौत्राण्यञ्जी-
युषा । ६।१।३।
सपिण्डे वयः स्थानाधिके जीवन्तः । ६।१।४।

गुणवृद्ध कुत्साऽर्थे वा । ६।१।५।
संज्ञावुर्वा । ६।१।६।
खदादिः । ६।१।७।
वृद्धिर्यस्य स्वरेष्वादिः । ६।१।८।
पवोदेश पवेयावौ । ६।१।९।
प्राग्देशो । ६।१।१०।
वाऽऽद्यात् । ६।१।११।
गोत्रोत्तरपदान्नोत्रादिवाऽजिहाकात्प-
हरितकात्पात् । ६।१।१२।

प्रागजितावण् । ६।१।१३।
पनावः पत्युः । ६।१।१४।
अनिषम्यणयवादे च कित्यवित्यावि-
त्यमपत्युत्तरपवाञ्ज्यः । ६।१।१५।

बहिषष्ठीकण्व । ६।१।१६।
कल्पमेरयण् । ६।१।१७।
प्रथिण्या वाऽञ् । ६।१।१८।
उत्सादेरन् । ६।१।१९।
वष्कपादसमास । ६।१।२०।

[अ० पा० सू० । ६।१।४७।

वेद्यायम् च । ६।१।२१।
आ स्याम्मन् । ६।१।२२।
लोम्नोऽपत्येषु । ६।१।२३।
द्विगोरनपत्ये यस्वरवेर्लुपद्विः । ६।१।२४।
प्राग्वतः स्त्रीपुसाश्च स्तन् । ६।१।२५।
स्वे वा । ६।१।२६।
गोः स्वरे यः । ६।१।२७।
ऊनोऽपत्ये । ६।१।२८।
आद्यात् । ६।१।२९।
वृद्धाण्युनि । ६।१।३०।
अत इज् । ६।१।३१।
वाहादिभ्यो गोत्रे । ६।१।३२।
वर्मणोऽचकात् । ६।१।३३।
अजादिभ्यो येनोः । ६।१।३४।
ब्राह्मणाद्वा । ६।१।३५।
मूयस्सन्मूयोऽमोऽमितौजसाः ।
स्तुक्च । ६।१।३६।
शाखहृषीदिपादिवाङ्मलि । ६।१।३७।
व्यासबद्धसुधात्निपादयिभ्यश्चण्डा-
लादन्तस्य वाक् । ६।१।३८।
पुनर्नृपुत्रवृद्धितुननान्वुरनन्तरेऽम् ।
परक्रियाः परशुभ्याऽसावर्ण्ये । ६।१।४०।
विवादेर्ध्व । ६।१।४१।
गगदिर्यम् । ६।१।४२।
मपुषप्रोषाक्षणकौशिके । ६।१।४३।
कपियोषावाप्तिरसे । ६।१।४४।
वतण्डात् । ६।१।४५।
त्रियां लुप् । ६।१।४६।
कुत्सावेर्षायन्या । ६।१।४७।

[न पा० सू० १६।१।४८।]

स्निग्धहृत्पायनम् । १।१।४८।
 अश्वारोः । १।१।४९।
 सप्तभरद्वाजावाज्रेये । १।१।५०।
 भर्गात् त्रैगर्त्तं । १।१।५१।
 आधेयाद्भारद्वाजे । १।१।५२।
 नडादिभ्य आपनन् । १।१।५३।
 यमिमाः । १।१।५४।
 हरितावेरब्दः । १।१।५५।
 क्रोष्टृशस्त्रोर्लुप्तम् । १।१।५६।
 वर्मकृष्णाऽग्निशर्मरणशरद्भुज
 कावाघ्रायणघ्रायणधार्यण्यवा
 शिष्टभार्गववास्त्ये । १।१।५७।
 जीवन्तपर्वताद्वा । १।१।५८।
 द्रोणाद्वा । १।१।५९।
 शिवावेरन् । १।१।६०।
 ऋषिबुध्न्य भक्तकुहभ्यः । १।१।६१।
 कन्यात्रिवेण्याः कनीनत्रिवण
 च । १।१।६२।
 शुद्धार्म्या भारद्वाजे । १।१।६३।
 विकर्णच्छगलाद्वास्त्याऽऽद्यप । १।१।६४।
 यत्र विभक्तसो विश्लुक्त्य वा । १।१।६५।
 संकृपासंभ्रान्मातुर्मातुर्ब । १।१।६६।
 अवोर्नर्दीमानुपीनाम्नः । १।१।६७।
 पीलासाल्बामण्डूकाद्वा । १।१।६८।
 वितिष्येण् वा । १।१।६९।
 कृपाप्स्यूः । १।१।७०।
 द्विस्त्रावमथाः । १।१।७१।
 इतोऽमिजः । १।१।७२।
 शुष्मादिभ्यः । १।१।७३।
 द्यामसक्षणाद्वाशिष्टे । १।१।७४।
 विकर्णकुपीतकात् काश्यपे । १।१।७५।

[न पा० सू० १६।१।१०५।]

भुवो भुव च । १।१।७६।
 कल्याण्यादेरिन् चाऽन्तस्य । १।१।७७।
 कुसदाया वा । १।१।७८।
 चटकाणैरः क्षियां तु लुप् । १।१।७९।
 क्षुद्राम्य परण् वा । १।१।८०।
 गोधाया लुप्त णारब्ध । १।१।८१।
 जण्टपण्डात् । १।१।८२।
 अतुष्पावभ्य ण्यम् । १।१।८३।
 रुद्रपावः । १।१।८४।
 वाचबेयो ध्रुवे । १।१।८५।
 रेवत्यादेरिकण् । १।१।८६।
 वृद्धक्षियाः क्षेपे णञ्च । १।१।८७।
 घ्रातुर्भ्यः । १।१।८८।
 ईयः स्वसुञ्च । १।१।८९।
 मातृपित्रादेर्बेयणीयणौ । १।१।९०।
 अचुराणः । १।१।९१।
 आती रात्रः । १।१।९२।
 क्षत्रादिभ्यः । १।१।९३।
 ममोर्पाऽणी पञ्चान्तः । १।१।९४।
 भाणवः कुत्सायाम् । १।१।९५।
 कुसादीनः । १।१।९६।
 पैथकजायसमासे वा । १।१।९७।
 बुष्कुसावेयणवा । १।१।९८।
 महाकुसाद्वाऽमीनजौ । १।१।९९।
 कुसावेभ्यः । १।१।१००।
 सद्यावाः क्षत्रिये । १।१।१०१।
 सेमान्तकाकृष्णमादिञ्च । १।१।१०२।
 सुयाम्नः सौवीरेव्यापनिष्ठ । १।१।१०३।
 पाण्टाहृतिमिभलाण्यह्च । १।१।१०४।
 भागाविहितार्गविन्दवाऽऽकृशापे
 याभिम्वाधामिकणवा । १।१।१०५।

स० पा० सू० । १ । १ । १०६ ।]

सौयामायनियामुन्दायनिषाध्या

पणेरीयदृष बा । ६।१।१०६।

तिक्कादेरायनिष् । ६।१।१०७।

वगुकोशाखकर्मारुघागभृपाद्यादिः

। ६।१।१०८।

द्विस्वरावणः । ६।१।१०९।

अवृद्धाहोर्नधा । ६।१।११०।

पुत्रान्तात् । ६।१।१११।

चर्मिचर्मिगारदकार्कक्यकाकलङ्काया

किनाद्य कञ्चान्तोऽन्त्यस्वरात्

। ६।१।११२।

अधोरायनिः प्रायः । ६।१।११३।

राप्द्रक्षत्रियात् सुरुपाद्राजाऽपत्ये

त्रिरम् । ६।१।११४।

गाभारिसात्त्वेयाम्याम् । ६।१।११५।

पुत्रमगभकलिद्रसुरमसद्विस्वरावण्

। ६।१।११६।

सात्त्वांशप्रत्यग्रधकलकृदाऽग्रमकाविष्

। ६।१।११७।

शुनाविकुर्वीत्कोशासाज्जावाञ्ज्यः

। ६।१।११८।

पाप्कोडयण् । ६।१।११९।

शकाविम्यो त्रेलुप् । ६।१।१२०।

कुन्त्यवन्ते स्त्रियाम् । ६।१।१२१।

कुरोर्बा । ६।१।१२२।

प्ररजणोऽप्राच्यभर्गादिः । ६।१।१२३।

यहुष्वस्त्रियाम् । ६।१।१२४।

यस्कादेर्गोत्र । ६।१।१२५।

यगन्नाऽद्यापणान्तगोपयनादः

। ६।१।१२६।

क्षोणिहन्त्यागस्त्ययो कुणिहनागस्ती

य । ६।१।१२७।

[अ० पा० सू० । १ । २ । १० ।

भृग्यक्षिरस्कृत्सयशिष्ठगोतमाऽश्रेः

। ६।१।१२८।

प्राग्भरते यहुस्वराविजः । ६।१।१२९।

घोपकादेः । ६।१।१३०।

लिककितबाधौ द्वन्द्वे । ६।१।१३१।

द्रयादेस्तया । ६।१।१३२।

वाऽन्येन । ६।१।१३३।

द्वयेकेषु पष्ठ्यास्तत्पुरुषे यगादेर्वा

। ६।१।१३४।

न प्राग्वितीये स्वरे । ६।१।१३५।

गर्गमार्गविका । ६।१।१।१३६।

यूनि लुप् । ६।१।१३७।

घायनणायत्रिजोः । ६।१।१३८।

द्विजो वा । ६।१।१३९।

द्विषार्पावणिजो । ६।१।१४०।

अग्राध्रणात् । ६।१।१४१।

पेलाऽधः । ६।१।१४२।

प्राक्येजोऽतौस्त्वस्यादेः । ६।१।१४३।

द्वितीय पादः ।

रागादो रक्ते । ६।२।१।

लाक्षारोचनाविकण् । ६।२।२।

शकलकर्षमात्रा । ६।२।३।

नीलपीतादकम् । ६।२।४।

उदितगुरोभायुक्तेऽध्वे । ६।२।५।

चन्द्रयुक्तात् काले लुप् त्यप्रयुक्त

। ६।२।६।

द्वन्त्रादीयः । ६।२।७।

अयणाऽन्धपाद्याम्न्य । ६।२।८।

पठ्याः समूह । ६।२।९।

भिक्षाऽध्वे । ६।२।१०।

[अ० पा० सू० १६।२।११]

धुप्रकमालवात् सेनानाम्नि । ६।२।११।
 गोश्रोक्षवत्सोप्द्रुद्धाज्जोरभमनुष्य
 राजराजम्पराजपुष्पावकम् । ६।२।१२।
 केवाराण्ययद्वय । ६।२।१३।
 कवपिहस्त्यपिष्ठावकम् । ६।२।१४।
 येनोरनमः । ६।२।१५।
 प्राक्ष्यमाणवयावकायः । ६।२।१६।
 गणिकाया ण्यः । ६।२।१७।
 कशाद्वा । ६।२।१८।
 वाऽम्बावीयः । ६।२।१९।
 पम्बा वृषण् । ६।२।२०।
 ईमोऽङ्गः कतौ । ६।२।२१।
 पृष्ठाण्यः । ६।२।२२।
 वरणाद्वर्मवत् । ६।२।२३।
 गोरधवातात् अस्कव्यस्तुम् । ६।२।२४।
 पाप्ताऽऽव्यस्य स्यः । ६।२।२५।
 स्वादिम्योऽङ्ग । ६।२।२६।
 म्बादिम्यो लिन् । ६।२।२७।
 ग्रामजनवधुगजसहायात्तत् । ६।२।२८।
 पुरुषात् कृतहितवधविकारे चैयम्
 । ६।२।२९।
 विकारे । ६।२।३०।
 प्राण्योपधिवृक्षेभ्योऽव्यये च । ६।२।३१।
 तासासमुपि । ६।२।३२।
 अपुजतोः पोस्तव्य । ६।२।३३।
 शम्बा सः । ६।२।३४।
 पयोप्रोप्यः । ६।२।३५।
 उपद्रावकम् । ६।२।३६।
 उमोर्णाद्वा । ६।२।३७।
 पण्या पयस् । ६।२।३८।

[अ० पा० सू० १६।२।३९]

कौशेयम् । ६।२।३९।
 परशाण्यायस्तुम् च । ६।२।४०।
 कसीयाम्भ्यः । ६।२।४१।
 हेमार्थाम्भाने । ६।२।४२।
 द्रोवर्यः । ६।२।४३।
 मामात् फीतवत् । ६।२।४४।
 हेमाऽऽदिम्योऽङ्ग । ६।२।४५।
 अभव्याऽऽकृष्टावने वा मयद् । ६।२।४६।
 शरवर्मकृषीवृणसोमवस्वजात् ।
 । ६।२।४७।
 पक्तस्वरात् । ६।२।४८।
 वोरप्राणिमः । ६।२।४९।
 गोः पुरीये । ६।२।५०।
 ग्रीक्षेः पुरोवाचा । ६।२।५१।
 तिलपवावनाम्नि । ६।२।५२।
 पिष्ठात् । ६।२।५३।
 नाम्नि का । ६।२।५४।
 ओगोवोहावीमम् द्विपद्गुम्बास्य
 । ६।२।५५।
 अपो यन्वा । ६।२।५६।
 लुम्बहृत्तं पुष्पमूले । ६।२।५७।
 फले । ६।२।५८।
 पक्ष्माऽऽवेरण् । ६।२।५९।
 जम्बा वा । ६।२।६०।
 न द्विरवृषणोमयफलात् । ६।२।६१।
 पितृमातुर्ग्युल भ्रातरि । ६।२।६२।
 पित्रोर्हामद्द्वा । ६।२।६३।
 अबेवृषण सोढवृत्तमरीसम् । ६।२।६४।
 राप्तेऽम्बागाऽऽदिम्यः । ६।२।६५।
 राजन्याऽऽदिम्योऽङ्गम् । ६।२।६६।

म० पा० सू० १६।२।१७।]

वसातेर्वा ॥६।२।१७।

मौरिष्यैषु कार्पादेर्विषमक्तम्
॥६।२।१८।

निवासाञ्जूरमवे इति वेशो नाम्नि
॥६।२।१९।

तद्व्याजस्ति ॥६।२।२०।

तेन निर्वृत्ते च ॥६।२।२१।

मयां मत्तुः ॥६।२।२२।

मज्जावेः ॥६।२।२३।

नङ्कुमुदवेतसमहिपाजित् ॥६।२।२४।

नङ्गावाङ्गुलः ॥६।२।२५।

शिखापाः ॥६।२।२६।

सिरीपादिककणौ ॥६।२।२७।

शार्करापा इकणीपाञ्ज् च ॥६।२।२८।

रोज्जमादः ॥६।२।२९।

मेक्षादेरिन् ॥६।२।३०।

तृणावेः सङ् ॥६।२।३१।

काशादेरिङ् ॥६।२।३२।

अरीङ्पावेरकण् ॥६।२।३३।

सुपन्प्यादेर्व्यः ॥६।२।३४।

सुतङ्गमावेरिङ् ॥६।२।३५।

पलावेर्यः ॥६।२।३६।

अहराविम्योञ्ज् ॥६।२।३७।

सक्यावेरेयञ् ॥६।२।३८।

पन्प्यावेरायमण् ॥६।२।३९।

कर्णावेरायनिङ् ॥६।२।४०।

उत्करावेरीयः ॥६।२।४१।

नडावेः कीयः ॥६।२।४२।

कृशाभ्यादेरीपण् ॥६।२।४३।

[म० पा० सू० १६।२। ११९।

अश्यावेः कः ॥६।२।१४।

वराहावेः कण् ॥६।२।१५।

कुमुदावेरिङ् ॥६।२।१६।

अश्वत्थावेरिङ् ॥६।२।१७।

सास्य पौर्णमासी ॥६।२।१८।

आमहापण्यश्वत्थाविकण् ॥६।२।१९।

चैत्रीकार्तिकीफाल्गुनीमङ्गणाद्वा
॥६।२।२०॥

वेचता ॥६।२।२०१।

पैगास्त्रीपुष्यावेरीयः ॥६।२।२०२।

शुक्रादियः ॥६।२।२०३।

शतश्रात्तो ॥६।२।२०४।

अपोनपावपात्रपातस्तृषातः ॥६।२।२०५।

महेन्द्राद्वा ॥६।२।२०६।

कसोमाङ्गुण् ॥६।२।२०७।

यायावृषिबीज्जमासीराज्जनी

योममस्त्रद्वास्तोष्पति

गृहमेधावीययो ॥६।२।२०८।

बाष्पुपिङ्गुपसो यः ॥६।२।२०९।

महाराजमोष्ठपवाविकण् ॥६।२।२१०।

काकावृमषवत् ॥६।२।२११।

आवेष्टण्डसः प्रगाथे ॥६।२।२१२।

योयुप्रयोजनापुष्टे ॥६।२।२१३।

आघषज्योऽस्यां णः ॥६।२।२१४।

इयैनम्पातातैलम्पाता ॥६।२।२१५।

प्रहरणात् स्त्रीवायां णः ॥६।२।२१६।

तद्वक्ष्यपीते ॥६।२।२१७।

न्यायावेरिङ् ॥६।२।२१८।

पदकल्पसङ्गणान्तकस्याख्याना

क्यापिकात् ॥६।२।२१९।

म० पा० सू० । १।२।१२०।]

अकल्पात् सूत्रात् । १।२।१२०।

अधर्मक्षत्रप्रिससगाद्वाग्निचायाः
। १।२।१२१।

याज्ञिकौक्थिकलौकायितिकम्
। १।२।१२२।

अनुप्रास्यणादिन् । १।२।१२३।

शतपथः पथ इकद् । १।२।१२४।

पथोत्तरपथेभ्य इक० । १।२।१२५।

पथक्रमशिक्षामीमांसात्मनोऽकाः
। १।२।१२६।

सप्तवपुयाल्लुप् । १।२।१२७।

सकपाकात् सूत्र । १।२।१२८।

प्रोक्तात् । १।२।१२९।

पथेनवाग्रणमथैव । १।२।१३०।

तनच्छ्रे रथ । १।२।१३१।

पाण्डुकर्म्यतादिन् । १।२।१३२।

इष्ट साम्नि नाम्नि । १।२।१३३।

गोश्रावकृत्वत् । १।२।१३४।

यामदयायाः । १।२।१३५।

बिभ्राऽण् । १।२।१३६।

वा जात द्विः । १।२।१३७।

तत्रोद्भूत पाथम्यः । १।२।१३८।

स्थण्डिलाच्छत प्रती । १।२।१३९।

संस्कृत नक्ष्य । १।२।१४०।

गृन्मिन्वाया । १।२।१४१।

क्षीरावयण् । १।२।१४२।

दम इकण् । १।२।१४३।

पादश्रितः । १।२।१४४।

पथपित् । १।२।१४५।

[म० पा० सू० । १।३।१२७।

एवीयः पादः ।

शेषे । १।३।१।

मथावेरेयण् । १।३।२।

राष्ट्रादियः । १।३।३।

वृरावेत्यः । १।३।४।

उत्तरावाहन् । १।३।५।

पारायारावीनः । १।३।६।

व्यस्तव्यस्यस्तात् । १।३।७।

शुभ्रागपाशुवफप्रतीचो यः । १।३।८।

ग्रामादीनञ्च । १।३।९।

कम्पायध्वेयकृत् । १।३।१०।

कुण्ठ्यादिभ्यो यल्लुक्च । १।३।११।

कुलकुक्षिमीपाश्र्वास्त्यलङ्कार । १।३।१२।

वभिणापध्मात् पुरस्त्यण् । १।३।१३।

यल्लुक्विपदिक्त्रपिइपाष्टयनम् ।
। १।३।१४।

रहोः प्राणिनि या । १।३।१५।

पथेहमाग्रतस्तस्यण् । १।३।१६।

नधुवे । १।३।१७।

निसो गत । १।३।१८।

एपमोषाभ्रसा या । १।३।१९।

कथाया इकण् । १।३।२०।

वणायकृत् । १।३।२१।

भ्रम्यात्तरपथारण्याणः । १।३।२२।

विहृष्यावनाम्नः । १।३।२३।

मश्रावण् । १।३।२४।

उवगृध्रामाचकृद्धोम्नः । १।३।२५।

गाधीतधीर्नक्षत्रीगोमतीगृहमनवाही

परिमफपदवरात् । १।३।२६।

शकसापयन् । १।३।२७।

अ० पा० सू० । ६।३।२८ ।]

बृद्धेऽप्यः । ६।३।२८।
 न द्विस्तरात् प्राग्मरतात् । ६।३।२९।
 भवतोऽरिक्णीयसौ । ६।३।३०।
 परजनराज्ञोऽकीयः । ६।३।३१।
 बोरीयः । ६।३।३२।
 उष्णादिभ्यः कालात् । ६।३।३३।
 व्यादिभ्यो णिकेकणौ । ६।३।३४।
 काश्यावः । ६।३।३५।
 बाहीकेषु ग्रामात् । ६।३।३६।
 बोधीनरेषु । ६।३।३७।
 वृजिमद्रादेशात् कः । ६।३।३८।
 उवर्णादिकण् । ६।३।३९।
 बोरेष प्राचः । ६।३।४०।
 इतोऽकञ् । ६।३।४१।
 रोपान्थात् । ६।३।४२।
 मस्यपुरबहान्तयोपान्थपन्थार्थात् ।
 । ६।३।४३।
 राष्ट्रेभ्यः । ६।३।४४।
 बहुविपयेभ्यः । ६।३।४५।
 घृमादेः । ६।३।४६।
 सौबीरेषु कृषात् । ६।३।४७।
 समुद्रान्मुनायोः । ६।३।४८।
 मगरात् कृत्साबाह्ये । ६।३।४९।
 कण्ठाग्रिबस्त्रवर्त्तोत्तरपदात् । ६।३।५०।
 भरण्यात् पथि न्यायाध्यायेभ्रमरवि
 हारे । ६।३।५१।
 गोमये वा । ६।३।५२।
 कृष्युगन्धराद्वा । ६।३।५३।
 सास्वाद्गोपवाग्वपत्तौ । ६।३।५४।
 कण्ठावेर्नृन्स्थे । ६।३।५५।

[अ० पा० सू० । ६।३।८२ ।

कोपान्स्थाषाण् । ६।३।५६।
 गर्तोत्तरपदादीयः । ६।३।५७।
 कटपूर्वात् प्राचः । ६।३।५८।
 कसोपान्त्यकन्थापलवनगरग्राम
 द्वोत्तरपदादौः । ६।३।५९।
 पर्वतात् । ६।३।६०।
 अनर वा । ६।३।६१।
 पर्णकृकणाद्भारद्वाजात् । ६।३।६२।
 गहादिभ्यः । ६।३।६३।
 पृथिवीमध्याम्मध्यमध्यास्य । ६।३।६४।
 निषासावरणेऽण् । ६।३।६५।
 वेणुकादिभ्य ईयण् । ६।३।६६।
 वा युष्मदस्मदोऽग्नीननौ युष्मा
 कास्माक वास्येकत्वे तु तव
 कम्ममकम् । ६।३।६७।
 द्वीपावनुसमुद्र पयः । ६।३।६८।
 अर्द्धाद्यः । ६।३।६९।
 सपूर्णादिकण् । ६।३।७०।
 विकृपूर्वात्तौ । ६।३।७१।
 ग्रामराष्ट्राद्यावणिकणौ । ६।३।७२।
 पराश्वराऽधमोत्तमादेर्यः । ६।३।७३।
 अमोन्ताऽवोऽधसः । ६।३।७४।
 पश्चादाद्यन्ताग्रादिभः । ६।३।७५।
 मध्यान्मः । ६।३।७६।
 मध्ये उत्कर्षापकपयोः । ६।३।७७।
 अध्यात्मादिभ्य इकण् । ६।३।७८।
 समानपूर्वलोकोत्तरपदात् । ६।३।७९।
 वपांकाळेभ्यः । ६।३।८०।
 शरवः आदे कर्मणि । ६।३।८१।
 नवा रोगातये । ६।३।८२।

अ० पा सू० ११३।८९।]

निशामवोपात् ॥१३।८९।

श्वसस्तादिः ॥१३।८९।

धिरपक्ष्मरारेस्तनः ॥१३।८९।

पुरो नः ॥१३।८९।

पूर्वाहापराहास्तनः ॥१३।८९।

सापश्चिरमाहेमगेऽप्ययात् ॥१३।८९।

भर्तुसन्ध्यावेरम् ॥१३।८९।

सप्तस्तरात् फलपर्वण्योः ॥१३।९०।

हेमन्ताद्वा तल्लक्ष् ॥१३।९१।

प्राशुप पण्यः ॥१३।९२।

स्यामाजिनान्तास्तुष्ट ॥१३।९३।

तत्र कृतलन्धणीतसम्भूते ॥१३।९४।

कुशाखे ॥१३।९५।

पथोऽक्षः ॥१३।९६।

कोऽहमावेः ॥१३।९७।

जाते ॥१३।९८।

प्राशुप इकाः ॥१३।९९।

नाम्नि शरवोऽक्षः ॥१३।१००।

सिन्धुपकरात् काञ्चो ॥१३।१०१।

पूर्वाहापराह्णाश्रमूलप्रवोपाव

स्करादका ॥१३।१०२।

पथाः पन्थ च ॥१३।१०३।

अथ वामावास्यायाः ॥१३।१०४।

अधिष्ठापावादीयन् च ॥१३।१०५।

फलान्पाद्यः ॥१३।१०६।

पट्टसाञ्जुरापापुण्यार्धपुनवस्तुहस्त

पिशाम्बास्वातल्लुप् ॥१३।१०७।

विप्रारवतीरोहिण्याः श्रिया

म् ॥१३।१०८।

पट्टसमन्येभ्यः ॥१३।१०९।

[अ० पा सू० ११३।११५।

स्थानान्तगोशालक्षरशा

लात् ॥१३।११०।

वत्सशालाद्वा ॥१३।१११।

सोवर्षसमानोवर्षो ॥१३।११२।

कातादेये कण ॥१३।११३।

कसाप्यश्वत्थयवसुसोमा

व्यासैपमसोऽक्षः ॥१३।११४।

ग्रीष्मावरसमावकम् ॥१३।११५।

सप्तस्तराग्रहायण्या इकम् च ॥१३।११६।

साधुपुष्पत्पच्यमाने ॥१३।११७।

उप्ते ॥१३।११८।

आश्वयुज्या अकम् ॥१३।११९।

ग्रीष्मवसन्ताद्वा ॥१३।१२०।

व्याहरति सृगे ॥१३।१२१।

अपिनि च ॥१३।१२२।

मवे ॥१३।१२३।

विगादिवेहांशरायाः ॥१३।१२४।

माम्नुयुवकात् ॥१३।१२५।

मध्यादिनशृणोषामोऽन्तः ॥१३।१२६।

शिङ्गामूलाहुलेभ्यः ॥१३।१२७।

वर्गान्तात् ॥१३।१२८।

ईनयो वाऽष्टाब्दे ॥१३।१२९।

इतिपुक्षिकलशिषस्त्यहेदे

यण ॥१३।१३०।

आस्तेयम् ॥१३।१३१।

ग्रीवातोऽण् च ॥१३।१३२।

पतुर्मासाभाम्नि ॥१३।१३३।

यज्ञ व्यः ॥१३।१३४।

गम्भीरपञ्चजनपर्विवेवात् ॥१३।१३५।

परिमुखादेरव्ययीमावात् ॥१३।१३६।

ब० पा० सू० । ६।३।१३७।

अन्तःपूर्वाविकण् । ६।३।१३७।
 पर्यनोर्गमात् । ६।३।१३८।
 उपाजानुमीविकर्णात् प्रायेण । ६।३।१३९।
 रुडाभन्तःपुराविकः । ६।३।१४०।
 कर्णललाटात् कल् । ६।३।१४१।
 तस्य व्याख्याने च ग्रन्थात् । ६।३।१४२।
 प्रायो बहुस्वराविकण् । ६।३।१४३।
 अगृह्णित्वरयगेभ्यः । ६।३।१४४।
 कपेरभ्याये । ६।३।१४५।
 पुरोवाद्यपौरोवाद्याविकेकदौ । ६।३।१४६।
 छन्दसो या । ६।३।१४७।
 शिक्षावेभ्याम् । ६।३।१४८।
 तत आगते । ६।३।१४९।
 विषापोनिसम्बन्धावकम् । ६।३।१५०।
 पितुर्यो वा । ६।३।१५१।
 अत इकण् । ६।३।१५२।
 आयस्थानात् । ६।३।१५३।
 शुण्डिकावेरण् । ६।३।१५४।
 गोत्रावङ्कत् । ६।३।१५५।
 वृहेतुभ्यो रूप्यमयदौ वा । ६।३।१५६।
 प्रभवति । ६।३।१५७।
 वैजुर्यः । ६।३।१५८।
 स्पदादेर्मयद् । ६।३।१५९।
 तस्येवम् । ६।३।१६०।
 हलसीराविकण् । ६।३।१६१।
 समिध आघाने टेन्पण् । ६।३।१६२।
 बिबाहे श्रन्त्रावकल् । ६।३।१६३।
 अवेवासुराविभ्यो वीरे । ६।३।१६४।
 नटान्दृष्टे ज्यः । ६।३।१६५।

[ब० पा० सू० । ६।३।१६२।

छन्दोगौपिस्थकपाक्षिकयहृषाब
 घर्माभ्यायसङ्गे । ६।३।१६६।
 आथर्षणिकावणिकलुम्प । ६।३।१६७।
 अरणावकम् । ६।३।१६८।
 गोत्रावङ्कमाणवशिष्ये । ६।३।१६९।
 रैषतिकोवेरीयः । ६।३।१७०।
 कौपिल्लहास्तिपवावण् । ६।३।१७१।
 सङ्घोपाङ्कलक्षणेऽप्यविप्रः । ६।३।१७२।
 शाकलावकम् । ६।३।१७३।
 वृहेज्जीघोरण्यम् । ६।३।१७४।
 रपात् सावेभ्य षोडशे । ६।३।१७५।
 यः । ६।३।१७६।
 पञ्चपूर्वावम् । ६।३।१७७।
 बाहनात् । ६।३।१७८।
 बाह्यपप्युपकरणे । ६।३।१७९।
 बहेस्तुरिभ्याविः । ६।३।१८०।
 तेन प्रोक्ते । ६।३।१८१।
 मौदाविभ्यः । ६।३।१८२।
 कठाविभ्यो वेदे लुप् । ६।३।१८३।
 तिसिरिषरतन्तुल्लण्डिकोस्वादी
 यण् । ६।३।१८४।
 छगलिनो णेयिन् । ६।३।१८५।
 शौनकाविभ्यो णिन् । ६।३।१८६।
 पुराणे कस्ये । ६।३।१८७।
 कादयपकौशिकाद्वेवच । ६।३।१८८।
 शिलाशिपाराशार्पाघटमि
 भुसूत्रे । ६।३।१८९।
 कृशाश्वकर्मन्वादिन् । ६।३।१९०।
 उपज्ञाते । ६।३।१९१।
 कृते । ६।३।१९२।

अ० पा० सू० । ६ । ३ । १९३ ।]

नाम्नि मक्षिकाविम्बः । ६ । ३ । १९३ ।
 कुसालावेरकम् । ६ । ३ । १९४ ।
 सर्वधर्मण ईनेन्यौ । ६ । ३ । १९५ ।
 उरसो पाणौ । ६ । ३ । १९६ ।
 छन्दस्यः । ६ । ३ । १९७ ।
 अमोऽधिकृष्टप्रये । ६ । ३ । १९८ ।
 ज्योतिषम् । ६ । ३ । १९९ ।
 पिशुन्याविम्ब इया । ६ । ३ । २०० ।
 द्वन्द्वात् प्रायः । ६ । ३ । २०१ ।
 अभि निष्कामति द्वारे । ६ । ३ । २०२ ।
 गच्छति पथिदूत । ६ । ३ । २०३ ।
 भजति । ६ । ३ । २०४ ।
 महाराजाविकम् । ६ । ३ । २०५ ।
 अभिस्तावदेशकालात् । ६ । ३ । २०६ ।
 वासुदेवाऽर्जुनावकाः । ६ । ३ । २०७ ।
 गोप्रक्षप्रियेभ्योऽङ्कम् प्रायाः । ६ । ३ । २०८ ।
 सरूपावृद्धेः सर्वं राक्षसत् । ६ । ३ । २०९ ।
 दस्तुत्यविशि । ६ । ३ । २१० ।
 तसिः । ६ । ३ । २११ ।
 यम्बोरसः । ६ । ३ । २१२ ।
 सेनिवासावस्य । ६ । ३ । २१३ ।
 आभिजनात् । ६ । ३ । २१४ ।
 शण्डिकावेर्यः । ६ । ३ । २१५ ।
 सिन्ध्यावेरम् । ६ । ३ । २१६ ।
 सत्तातुरादीपम् । ६ । ३ । २१७ ।
 तृतीयमस्या नपम् । ६ । ३ । २१८ ।
 गिररीपोऽम्राजीये । ६ । ३ । २१९ ।

चतुर्थः पादः ।

इकम् । ६ । ४ । १ ।

[अ० पा० सू० । ६ । ४ । ११ ।]

तेम जितजयदीप्यस्तनस्तु । ६ । ४ । १ ।
 सस्कृते । ६ । ४ । २ ।
 कुलस्थकोपान्त्यावम् । ६ । ४ । ३ ।
 समृष्टे । ६ । ४ । ४ ।
 लवणावः । ६ । ४ । ५ ।
 चूणमुद्राभ्यामिनणौ । ६ । ४ । ६ ।
 व्यङ्गनेभ्य उपसिक्ते । ६ । ४ । ७ ।
 तरति । ६ । ४ । ८ ।
 नोद्विस्वरादिकः । ६ । ४ । ९ ।
 चरति । ६ । ४ । १० ।
 पपविरिकट् । ६ । ४ । ११ ।
 पविकः । ६ । ४ । १२ ।
 श्रगणाद्वा । ६ । ४ । १३ ।
 वेतनावेर्जीवति । ६ । ४ । १४ ।
 व्यस्तावः कयविक्रयादिकः । ६ । ४ । १५ ।
 वस्नात् । ६ । ४ । १६ ।
 आयुषादीयम् । ६ । ४ । १७ ।
 मातादीनम् । ६ । ४ । १८ ।
 निष्ठुत्तेऽभ्युत्तावेः । ६ । ४ । १९ ।
 भावाविमाः । ६ । ४ । २० ।
 याषितापमित्यात् कम् । ६ । ४ । २१ ।
 हरत्युत्सद्वावः । ६ । ४ । २२ ।
 भस्मावेरिकट् । ६ । ४ । २३ ।
 विषधवीचपाद्वा । ६ । ४ । २४ ।
 कुटिलिकाया अम् । ६ । ४ । २५ ।
 ओजःसहोम्भसो यत्तत । ६ । ४ । २६ ।
 त ग्रह्यनोर्लोमपङ्कलात् । ६ । ४ । २७ ।
 परमुष्मपाश्वात् । ६ । ४ । २८ ।
 रक्षतुच्छतोः । ६ । ४ । २९ ।
 पक्षिमस्त्यमृगार्थाद् प्नति । ६ । ४ । ३० ।

अ० पा० सू० १६।४।३२।]

[अ० पा० सू० १६।४।८५।

परिपन्यासिष्ठति च । ६।४।३२।

परिपयात् । ६।४।३३।

अवृद्धेर्गृह्णति गर्ह्ये । ६।४।३४।

कुसीबादिकद् । ६।४।३५।

दशोकावशादिकम् । ६।४।३६।

अर्धपदपदोत्तरल्लामम

तिकण्ठात् । ६।४।३७।

परवारादिभ्यो गच्छति । ६।४।३८।

प्रतिपधादिकम् । ६।४।३९।

मापोत्तरपदपदव्याम्बवा

दावति । ६।४।४०।

पम्मात्यनुपदात् । ६।४।४१।

सुस्नातादिभ्यः पृच्छति । ६।४।४२।

मन्तादिभ्यो ब्रुवति । ६।४।४३।

माशम्ब इत्यादिभ्यः । ६।४।४४।

शाम्बिकवार्धरिकलालादिक

कौक्कुटिकम् । ६।४।४५।

समूहार्थात् समवेते । ६।४।४६।

पर्यदो पयः । ६।४।४७।

सेनाया वा । ६।४।४८।

धर्माधर्माचरति । ६।४।४९।

पछ्या धर्म्ये । ६।४।५०।

अग्ररावेरश् । ६।४।५१।

विभाजयिषु विशसितुर्णीहलुक्

च । ६।४।५२।

अवकपे । ६।४।५३।

तवस्य पण्यम् । ६।४।५४।

किशरोदरिकद् । ६।४।५५।

शाखालुनो वा । ६।४।५६।

शिल्पम् । ६।४।५७।

मङ्गलकर्मरात्राङ्ग । ६।४।५८।

शीलम् । ६।४।५९।

अवस्थाच्छात्रावेरश् । ६।४।६०।

तृष्णीकः । ६।४।६१।

प्रहरणम् । ६।४।६२।

परम्भवाङ्गाङ्ग । ६।४।६३।

शक्तिपष्टेष्टीकण् । ६।४।६४।

वेष्ट्यायादिभ्यः । ६।४।६५।

नास्तिकास्तिकवेष्टिकम् । ६।४।६६।

पृष्ठोऽपपाठोऽनुयोगे । ६।४।६७।

बहुस्वरपूर्वादिक् । ६।४।६८।

मक्ष्य हितमस्मै । ६।४।६९।

नियुक्तं दीयते । ६।४।७०।

आणामासौवनादिको वा । ६।४।७१।

मक्तौवनाद्वा गिकद् । ६।४।७२।

नभपञ्चादयोऽस्मिन् वर्त्तन्ते । ६।४।७३।

तत्र नियुक्ते । ६।४।७४।

अगारान्तादिकः । ६।४।७५।

अवेशकालावप्यापिनि । ६।४।७६।

निकटादियु बसति । ६।४।७७।

सतीभ्यः । ६।४।७८।

प्रस्तारसंस्थानतदन्तकठिनान्तेभ्यो

व्यवहरति । ६।४।७९।

सङ्कपावेभ्योऽवस्तुभ्यः । ६।४।८०।

गोवानादीनां अग्रधर्म्ये । ६।४।८१।

अन्त्रायण च परति । ६।४।८२।

वेद्यमतादीन् जिह् । ६।४।८३।

वक्याष्टावत्वारिंशत वर्षाणाम्

। ६।४।८४।

चातुर्मास्यन्तौ पल्लुक् च । ६।४।८५।

य० पा० सू० । १।४।८१।]

क्रोशायोजनपूर्वाच्छतायोजनाया
उभिगमार्हे । १।४।८१।

तथात्येभ्यः । १।४।८२।

पथ इच्छ । १।४।८८।

मित्य णाः पन्थश्च । १।४।८९।

शङ्खचक्रकान्ताराजपारिस्वसज्ज-
लावेस्तनाहते च । १।४।९०।

स्थलावेर्मधुकमरिषेष् । १।४।९१।

सुरायणपारायण यजमानाऽधीयाने
। १।४।९२।

संशय प्राप्ते ज्ञेय । १।४।९३।

तस्मै योगादेः शक्ते । १।४।९४।

योगकर्मभ्यां पोकनौ । १।४।९५।

यज्ञानां इक्षिणायाम् । १।४।९६।

तेषु वेये । १।४।९७।

काळे कार्ये च भवषत् । १।४।९८।

स्युष्टादिष्वप् । १।४।९९।

यथाकथाभाषणाः । १।४।१००।

तेन हस्तायाः । १।४।१०१।

शोभमाने । १।४।१०२।

कर्मवेपायः । १।४।१०३।

कात्वात् परिजम्प्यसम्पकार्यसुकर

। १।४।१०४।

निर्वृत्ते । १।४।१०५।

त भाविभूते । १।४।१०६।

तस्मै भूताऽधीष्ठ च । १।४।१०७।

पण्मासावधपसि ण्येकौ । १।४।१०८।

समाया ईनाः । १।४।१०९।

राम्यहासपत्तराव द्विगोर्वा

। १।४।११०।

[य० पा० सू० । १।४।१११।]

यर्पावश्च वा । १।४।१११।

प्राणिनि भूते । १।४।११२।

मासाद्वयसि या । १।४।११३।

ईमश्च । १।४।११४।

पण्मासावधयणिकम् । १।४।११५।

सोऽस्य ब्रह्मचर्यतद्गतोः । १।४।११६।

प्रयोजनम् । १।४।११७।

पक्षागाराचौरे । १।४।११८।

चूडादिभ्योऽप् । १।४।११९।

विशाखापाठान्मन्धवण्ड । १।४।१२०।

उत्थापनावेदीयाः । १।४।१२१।

विशिकहिपविपूरिसमापेरनात्

सपूर्वपवात् । १।४।१२२।

स्वर्गस्वस्तिवाचनादिभ्यो यल्लुपौ

। १।४।१२३।

समपात् प्राष्ठः । १।४।१२४।

ऋत्वादिभ्योऽप् । १।४।१२५।

कात्वायाः । १।४।१२६।

वीर्यः । १।४।१२७।

आकाशिकमिकम्वायन्ते । १।४।१२८।

त्रिंशद्दिवातेर्बकोऽसंज्ञायामार्हवर्ध

। १।४।१२९।

सङ्ख्यावतव्याऽवाशिष्टः का । १।४।१३०।

शातात् कंच छावतस्मिन्येकौ । १।४।१३१।

वातोऽरिकाः । १।४।१३२।

कार्यापणाविकङ् प्रतिव्यास्य वा

। १।४।१३३।

अर्थात् पल्लसकपात् । १।४।१३४।

कंसादात् । १।४।१३५।

सहस्रशतमामावप् । १।४।१३६।

ब० पा० सू० । ६।४। १३७ ।]

सूर्याद्वाग्म् । ६।४। १३७।
 वसनात् । ६।४। १३८।
 विंशतिक्तात् । ६।४। १३९।
 द्विगोरीनः । ६।४। १४०।
 अनाम्यऽग्निः प्लुप् । ६।४। १४१।
 नवाणः । ६।४। १४२।
 सुवर्णकार्पापणात् । ६।४। १४३।
 द्वित्रिबहोर्मिष्कविस्तात् । ६।४। १४४।
 घातायः । ६।४। १४५।
 घाप्तात् । ६।४। १४६।
 द्विभ्यादेर्पाङ्गु वा । ६।४। १४७।
 पणपादमापायः । ६।४। १४८।
 कारीकाकणीन्याः कङ् । ६।४। १४९।
 मूल्यैः क्रीते । ६।४। १५०।
 तस्य बापे । ६।४। १५१।
 वातपित्तश्लेष्मसन्निपाताञ्छमनकोपने
 । ६।४। १५२।
 हेतौ संयोगोत्पाते । ६।४। १५३।
 पुत्रायेयौ । ६।४। १५४।
 द्विस्वरप्रभववर्षसाधोऽसङ्ख्यापरिमा
 णान्धावे । ६।४। १५५।
 श्रुतिबीसर्वमूमेरीशङ्कालयोभ्याम्
 । ६।४। १५६।
 लोकसर्वलोकात् ज्ञाते । ६।४। १५७।
 तवत्रास्मे वा ब्रह्मपायलाभोपवा
 शुल्कं देयम् । ६।४। १५८।
 पूराणार्द्धाविकः । ६।४। १५९।
 मागायेकौ । ६।४। १६०।
 त पचतिप्रोणाद्वाग्म् । ६।४। १६१।

[ब० पा० सू० । ७। १। १।

सम्भववधहरतोभ्य । ६।४। १६२।
 पात्राधितावकापीनो वा । ६।४। १६३।
 द्विगोरीनेकदौ वा । ६।४। १६४।
 कुलिजाद्वा लुप् च । ६।४। १६५।
 वशादेर्भाराद्वरद्वद्वावहस्तु । ६।४। १६६।
 ब्रह्मयवन्मात् केकम् । ६।४। १६७।
 सोऽस्य भूतिवर्त्नाशाम् । ६।४। १६८।
 मानम् । ६।४। १६९।
 जीवितस्य सन् । ६।४। १७०।
 सङ्ख्यायाः संघसूत्रपाठे । ६।४। १७१।
 नास्मि । ६।४। १७२।
 विंशत्त्रयः । ६।४। १७३।
 जैशचात्वारिंशाम् । ६।४। १७४।
 पञ्चदशद्वयो वा । ६।४। १७५।
 स्तोमे षट् । ६।४। १७६।
 तमर्हति । ६।४। १७७।
 वण्हादेर्पा । ६।४। १७८।
 यज्ञादियः । ६।४। १७९।
 पाषात्तौ । ६।४। १८०।
 वक्षिणाकवक्षरस्यालीविषादीपयौ
 । ६।४। १८१।
 छेवादेर्निष्पम् । ६।४। १८२।
 विरागाद्विरङ्गम् । ६।४। १८३।
 शीर्षपेछेवाधो वा । ६।४। १८४।
 शास्त्रीनकौपीमास्त्रिजीनम् । ६।४। १८५।
 सप्तमोऽध्यायः
 मध्यमः पादः ।
 यः । ७। १। १।

ब० पा० सू० । ६।४।८९।]

क्रोशायोजनपूर्वाच्छतायोजनाया-

ऽमिगमार्हे । ६।४।८९।

तथास्येभ्यः । ६।४।८७।

पथ इहद् । ६।४।८८।

नित्य णः पन्थम् । ६।४।८९।

शङ्कधरकान्ताराजवारिस्थसजङ्ग-

सादेस्तनाहते च । ६।४।९०।

स्थलादर्मपुकमरिषेभ्यः । ६।४।९१।

धुरायणपारायण यजमानाऽधीयाने
। ६।४।९२।

संशय प्राप्त ज्ञेय । ६।४।९३।

तस्मै योगादेः शक्ते । ६।४।९४।

योगकर्मभ्यां योक्तव्यौ । ६।४।९५।

यज्ञानां दक्षिणायाम् । ६।४।९६।

तपु वयः । ६।४।९७।

काष्ठे कार्ये च भववत् । ६।४।९८।

व्युष्टादिष्वण् । ६।४।९९।

यथाकथाभाषणः । ६।४।१००।

तेन हस्तायः । ६।४।१०१।

शोभमाने । ६।४।१०२।

कमयेपायः । ६।४।१०३।

फालात् परिजप्यलभ्यकायसुकर

। ६।४।१०४।

निगृप्ते । ६।४।१०५।

त भायिमूल । ६।४।१०६।

तस्मै भूताऽधीष्ट च । ६।४।१०७।

पणमासावययसि ण्येकौ । ६।४।१०८।

समाया इनः । ६।४।१०९।

राम्पद्ःसबत्सराय द्विगोषा

। ६।४।११०।

[ब० पा० सू० । ६।४।१११।

वर्षादम्ब वा । ६।४।१११।

प्राणिनि भूते । ६।४।११२।

मासाद्रूपसि यः । ६।४।११३।

ईनम् । ६।४।११४।

पणमासावययणिकम् । ६।४।११५।

सोऽस्य व्रज्यचर्यतद्रतोः । ६।४।११६।

प्रयोजनम् । ६।४।११७।

एकागाराचौरे । ६।४।११८।

बृह्मादिभ्योऽण् । ६।४।११९।

विद्यास्त्रापाहाम्मन्धवण्ड । ६।४।१२०।

उत्थापनादेरीयाः । ६।४।१२१।

विशिकृष्टिपविपूरिसमापरनात्

सपूर्वपदात् । ६।४।१२२।

स्वर्गस्थस्तिवाचनादिभ्यो यल्लुपौ

। ६।४।१२३।

समयात् प्राप्तः । ६।४।१२४।

ऋत्वादिभ्योऽण् । ६।४।१२५।

कासायः । ६।४।१२६।

वीघाः । ६।४।१२७।

आकासिकमिरुत्वाचन्ते । ६।४।१२८।

त्रिंशद्विंशतेऽकोऽसङ्गापामाहवर्धे

। ६।४।१२९।

सङ्गुधाहतव्याऽशस्तिष्टः कः । ६।४।१३०।

यातात् कय सायतस्मिन्येकौ । ६।४।१३१।

वाताोरिकाः । ६।४।१३२।

कार्पापणादिकद् प्रतिव्यास्य वा

। ६।४।१३३।

अदात् पतकसकपात् । ६।४।१३४।

फसादात् । ६।४।१३५।

सहस्रघातमानावण् । ६।४।१३६।

अ० पा० सू० १६।४। १३७।]

सुष्पाद्वाञ्छ ॥६।४।१३७।
 वसनात् ॥६।४।१३८।
 विंशतिकात् ॥६।४।१३९।
 द्विगोरीनः ॥६।४।१४०।
 अनाम्यऽद्विः प्लुप् ॥६।४।१४१।
 मवाणः ॥६।४।१४२।
 सुवर्णकार्पापणात् ॥६।४।१४३।
 द्विभिबहोर्मिष्कविस्तात् ॥६।४।१४४।
 हातायाः ॥६।४।१४५।
 शाणात् ॥६।४।१४६।
 द्विभ्यादेर्याञ्च् वा ॥६।४।१४७।
 पञ्चपावमापायः ॥६।४।१४८।
 आरीकाकणीभ्यः कच् ॥६।४।१४९।
 मूल्यैः कृते ॥६।४।१५०।
 तस्य बापे ॥६।४।१५१।
 वातपित्तश्लेष्मसन्निपाताच्छमनकोपने
 ॥६।४।१५२।
 हेतौ संयोगोत्पाते ॥६।४।१५३।
 पुत्रायेयौ ॥६।४।१५४।
 द्वित्वरत्रयवर्षसाधोऽसकृत्पारिमा
 णाम्बावेः ॥६।४।१५५।
 द्विषीसर्वभूमेरीशकालयोभ्यान्
 ॥६।४।१५६।
 लोकसर्वलोकात् ज्ञाते ॥६।४।१५७।
 तदव्यास्मै वा बृहन्नायलाभोपवा
 शुल्क देयम् ॥६।४।१५८।
 प्रराणार्द्धविकः ॥६।४।१५९।
 भागायेकौ ॥६।४।१६०।
 त पञ्चतिश्रोणाद्वाञ्छ ॥६।४।१६१।

[अ० पा० सू० १७।१। १।

सम्भववधहरतोभ्य ॥६।४।१६२।
 पात्राशिताहकावीनो वा ॥६।४।१६३।
 द्विगोरीनेकटौ वा ॥६।४।१६४।
 कुलिजाद्वा लुप् च ॥६।४।१६५।
 वधावेर्भाराग्न्युहयावहस्तु ॥६।४।१६६।
 ग्रन्थबन्नात् केकम् ॥६।४।१६७।
 सोऽस्य भूतिवस्त्रांशम् ॥६।४।१६८।
 मानम् ॥६।४।१६९।
 जीवितस्य सन् ॥६।४।१७०।
 सङ्ख्यायाः संघसूत्रपाठे ॥६।४।१७१।
 नाम्नि ॥६।४।१७२।
 विंशत्यावयः ॥६।४।१७३।
 त्रैशाचात्वारिंशम् ॥६।४।१७४।
 पञ्चदशार्द्धे वा ॥६।४।१७५।
 स्तोमे षड् ॥६।४।१७६।
 तमईति ॥६।४।१७७।
 वण्वादेर्यः ॥६।४।१७८।
 यज्ञादियः ॥६।४।१७९।
 पात्राक्षौ ॥६।४।१८०।
 दक्षिणाकङ्कणस्यासीविलादीययौ
 ॥६।४।१८१।
 छेदावेर्निव्यम् ॥६।४।१८२।
 विरागाद्विरज्जम् ॥६।४।१८३।
 शीर्यच्छेदाद्यो वा ॥६।४।१८४।
 शाहीनकौपीनात्स्थिजीनम् ॥६।४।१८५।
 सप्तमोऽध्यायः
 प्रथमः पादः ।
 यः ॥७।१।१।

म य सु० । ७ । १ । २ ।]

यहति रथयुगमासङ्गात् । ७ । १ । २ ।

पुरो यैषण् । ७ । १ । ३ ।

यामाद्यादेरीनः । ७ । १ । ४ ।

अभ्येकावः । ७ । १ । ५ ।

इक्षसीरादिकम् । ७ । १ । ६ ।

शक्रदावण् । ७ । १ । ७ ।

षिष्यस्यञ्जन्येन । ७ । १ । ८ ।

पनगणाह्वयपरि । ७ । १ । ९ ।

णोऽस्मात् । ७ । १ । १० ।

हृद्यपयतुल्यमूल्ययद्यप्यव्यवयस्य

धेनुप्यागाहपत्यज्जपधर्म्यम्

। ७ । १ । ११ ।

नौविषेण तापवच्ये । ७ । १ । १२ ।

न्यापाधावनपत । ७ । १ । १३ ।

मतमदस्य करणे । ७ । १ । १४ ।

तत्र साधौ । ७ । १ । १५ ।

पप्यतिथिवसतिस्वपतरयम् । ७ । १ । १६ ।

भक्ताणः । ७ । १ । १७ ।

पर्यवो ण्यणौ । ७ । १ । १८ ।

मयजनाण्येनजौ । ७ । १ । १९ ।

प्रतिजनादरीनम् । ७ । १ । २० ।

कपादरिकम् । ७ । १ । २१ ।

वयतान्तास्तदर्थे । ७ । १ । २२ ।

पाचार्ये । ७ । १ । २३ ।

ण्योतिथः । ७ । १ । २४ ।

मायेभातदा । ७ । १ । २५ ।

इक्षस्य कर्षे । ७ । १ । २६ ।

मीतया मगत । ७ । १ । २७ ।

ईषः । ७ । १ । २८ ।

हृयिरभमेदायुषादयो वा । ७ । १ । २९ ।

[म० पा० सु० । ७ । १ । ५८ ।

उवर्णयुगादेयः । ७ । १ । ३० ।

नामेनम् चाज्जेर्हाशात् । ७ । १ । ३१ ।

नृचोषसः । ७ । १ । ३२ ।

शुनो यम्योवृत् । ७ । १ । ३३ ।

कम्पलाभाम्नि । ७ । १ । ३४ ।

तस्मै हिते । ७ । १ । ३५ ।

न राजाभार्यग्राह्यणवृष्णः । ७ । १ । ३६ ।

प्राण्यद्वरथस्तस्यतितयबभूव

प्रभ्रमापायः । ७ । १ । ३७ ।

अभ्यजात् ध्यप् । ७ । १ । ३८ ।

धरकमाणवादीनम् । ७ । १ । ३९ ।

भोगोत्तरपवास्मभ्यामीनः । ७ । १ । ४० ।

पद्यसयबिभ्राजनात् कमधारये । ७ । १ । ४१ ।

महत्सवाविकम् । ७ । १ । ४२ ।

सवाण्णो वा । ७ । १ । ४३ ।

परिणामिनि तदर्थे । ७ । १ । ४४ ।

अमण्यन् । ७ । १ । ४५ ।

श्रपभापानहाभ्यः । ७ । १ । ४६ ।

छद्विर्षेतरयण् । ७ । १ । ४७ ।

परिम्बाभ्य स्यात् । ७ । १ । ४८ ।

अथ च । ७ । १ । ४९ ।

तव् । ७ । १ । ५० ।

तस्याहं क्रियायां वत् । ७ । १ । ५१ ।

स्यादेरिष । ७ । १ । ५२ ।

तत्र । ७ । १ । ५३ ।

तस्य । ७ । १ । ५४ ।

नाथ स्वतन्त्र । ७ । १ । ५५ ।

प्रायस्त्वावगदुसावः । ७ । १ । ५६ ।

नृत्तस्तुक्र्यावपुषादः । ७ । १ । ५७ ।

शृष्यावरिमन्या । ७ । १ । ५८ ।

म० पा० सू० १७।१।५९।]

वर्षेष्टाविम्यष्टयम् च वा ।७।१।५९।
 पतिराजान्तयुणाङ्गराजा
 विम्यः कर्मणि च ।७।१।६०।
 अर्हतस्तोन्त च ।७।१।६१।
 सहायाद्वा ।७।१।६२।
 सन्निवर्णितवृत्तायः ।७।१।६३।
 स्तेनास्तुक्च ।७।१।६४।
 कपिज्ञातेरेयम् ।७।१।६५।
 प्राणिजातिवयोर्ध्यादम् ।७।१।६६।
 युवावेरम् ।७।१।६७।
 शायनान्तात् ।७।१।६८।
 द्यूवर्णास्तुक्च ।७।१।६९।
 पुरुषद्वयावसमासे ।७।१।७०।
 भोत्रियायस्तुक्च ।७।१।७१।
 योपान्त्वाद् गुरुपोत्तमावसुप्र
 कयावकम् ।७।१।७२।
 चोरावेः ।७।१।७३।
 इन्द्राक्षित् ।७।१।७४।
 गोघचरणात् श्लाघास्याकार
 प्राप्त्यवगमे ।७।१।७५।
 होत्रान्म ईयः ।७।१।७६।
 ब्रह्मणस्त्वः ।७।१।७७।
 शाकदशाकिनौ क्षेत्रे ।७।१।७८।
 धान्येभ्य ईनम् ।७।१।७९।
 ग्रीहिशाखेरेयम् ।७।१।८०।
 यवयवकपटिकायः ।७।१।८१।
 बाधुमापात् ।७।१।८२।
 बोमामङ्गलित्वात् ।७।१।८३।
 अछाप्याम् कटो रजसि ।७।१।८४।
 अद्वागम्येष्वादीनम् ।७।१।८५।

[म० पा० सू० १७।१।१०८।

कुलाञ्जल्ये ।७।१।८६।
 पीत्वावेः कुणः पाके ।७।१।८७।
 कर्णावेर्मूले जाह्वा ।७।१।८८।
 पक्षातिः ।७।१।८९।
 हिमादेस्तुः सहे ।७।१।९०।
 यलवातावृत्तः ।७।१।९१।
 शीतोष्णतृपादालुरसहे ।७।१।९२।
 यथास्तुक्चसंमुखादीनस्तवृद्धयते-
 ऽस्मिन् ।७।१।९३।
 सवदिः पथ्यगकर्मपत्रपात्रराष्ट्र व्या
 ज्ञोति ।७।१।९४।
 आग्रपवम् ।७।१।९५।
 अनुपव यद्वा ।७।१।९६।
 अपानय नेयः ।७।१।९७।
 सर्वाग्रमसि ।७।१।९८।
 परोवरीणपरंपरीणपुत्रपौत्रीणम्
 ।७।१।९९।
 यथाकामानुक्तामास्यन्त गामिनि
 ।७।१।१००।
 पाराभार व्यस्तव्यस्त्यस्त च ।७।१।१०१।
 अनुगच्छम् ।७।१।१०२।
 अस्थान येनौ ।७।१।१०३।
 अम्यमिग्रमीपम् ।७।१।१०४।
 समांसमीनाद्यश्वीनाद्यप्राप्तीनाऽऽगशी
 मसाप्तपदीनम् ।७।१।१०५।
 अपदस्ताशितगबलहृमल्लिपुरुपादीनः
 ।७।१।१०६।
 अदिक् स्त्रियां वाग्रः ।७।१।१०७।
 तस्य तुल्ये कः संज्ञाप्रतिष्ठातोः
 ।७।१।१०८।

य० पा० सू० । ७ । १ । १०९ ।]

न सृष्टार्पण्यज्यभिमे । ७ । १ । १०९ ।

अपण्ये जीवमे । ७ । १ । ११० ।

बेवपयाविम्यः । ७ । १ । १११ ।

वस्तरेयम् । ७ । १ । ११२ ।

शिखाया पयव । ७ । १ । ११३ ।

शाकावेयः । ७ । १ । ११४ ।

द्रोर्मये । ७ । १ । ११५ ।

कुशाग्रादीपः । ७ । १ । ११६ ।

काकतालीयावया । ७ । १ । ११७ ।

शर्करावेरम् । ७ । १ । ११८ ।

आ सपत्न्या । ७ । १ । ११९ ।

पक्षशाखाया इक्षुः । ७ । १ । १२० ।

गोण्यावेक्षेक्षम् । ७ । १ । १२१ ।

कर्कशोहिताहीकम् च । ७ । १ । १२२ ।

वेविस्नुते शाखशाङ्गदौ । ७ । १ । १२३ ।

कटाः । ७ । १ । १२४ ।

संप्रोप्तेः संकीर्णप्रकाशाधिकसमीपे

। ७ । १ । १२५ ।

अथात् कुटारव्यावर्तते । ७ । १ । १२६ ।

नासानतितद्गतोद्दीप्तमादप्रदम्

। ७ । १ । १२७ ।

नरिमपिदकाभिक्पिबिक्कव्यास्य

। ७ । १ । १२८ ।

विबिबिरीसौ नीरम्भे च । ७ । १ । १२९ ।

क्लिष्टाकृष्णपि पिष्टपिष्टपुष्ट आस्य

। ७ । १ । १३० ।

उपत्यकाधिल्लके । ७ । १ । १३१ ।

अधेर्स्पर्धातविस्तारे कटपदम्

। ७ । १ । १३२ ।

पशुभ्याः स्थाने गोडाः । ७ । १ । १३३ ।

[य० पा० सू० । ७ । १ । १५९ ।

द्विस्वे गोयुगा । ७ । १ । १३४ ।

पद्मस्वे पद्मगवाः । ७ । १ । १३५ ।

तिलाविम्याः सेहे तैछः । ७ । १ । १३६ ।

तत्र घटते कर्मण्यः । ७ । १ । १३७ ।

तवस्य सस्मार्त तारकाविम्य

इतः । ७ । १ । १३८ ।

गर्मावप्राणिनि । ७ । १ । १३९ ।

प्रमाणान्मात्रम् । ७ । १ । १४० ।

इस्तिपुष्पाद्वाण् । ७ । १ । १४१ ।

बोर्द्ध वज्रमद्भुपसद् । ७ । १ । १४२ ।

मानावसथाये लुप् । ७ । १ । १४३ ।

द्विगोः सथाये च । ७ । १ । १४४ ।

माघद् । ७ । १ । १४५ ।

शान्छद्विंशते । ७ । १ । १४६ ।

किन् । ७ । १ । १४७ ।

इवं किमोऽनुरिपकिष् आस्य । ७ । १ । १४८ ।

यत्तदेतवोर्द्धावाविः । ७ । १ । १४९ ।

यत्तत्किमः संकपाया वतिर्वा । ७ । १ । १५० ।

अवयवात्तयद् । ७ । १ । १५१ ।

द्विभिन्म्यामयद् वा । ७ । १ । १५२ ।

व्यावेर्गुणान्मुल्यकये मयद् । ७ । १ । १५३ ।

अधिकं तत्सङ्ख्यमस्मिन्

शतसङ्ख्ये शतिशद्

शान्ताया वा । ७ । १ । १५४ ।

सङ्ख्यापूरणे वद् । ७ । १ । १५५ ।

विंशत्यावेर्द्धा तमद् । ७ । १ । १५६ ।

शतादिमासादमाससंबत्स

रात् । ७ । १ । १५७ ।

पठ्यावेरसङ्ख्यावेः । ७ । १ । १५८ ।

नो मद् । ७ । १ । १५९ ।

ब० पा० सू० । ७ । १ । १९० ।]

पिप्तिबद् बहुगणपूगसङ्गात् । ७।१।१९०।

अतोऱिषद् । ७।१।१९१।

पदकतिकतिपयात् पद् । ७।१।१९२।

बतुरः । ७।१।१९३।

पेयौ च लुक् च । ७।१।१९४।

द्वेस्तीयः । ७।१।१९५।

अस्तु च । ७।१।१९६।

पूर्वमनेन सावेभ्येन् । ७।१।१९७।

इष्टावे । ७।१।१९८।

मादमयमुक्तमिकेनौ । ७।१।१९९।

अनुपघन्वेष्टा । ७।१।२००।

बाण्वाजिनिष्ठायाः शुक्तिक-

पार्श्वकम् । ७।१।२०१।

सेवेऽन्यस्मिन्नाद्ये इष्यः । ७।१।२०२।

छन्दोऽधीते ओत्रम् वा । ७।१।२०३।

इन्द्रियम् । ७।१।२०४।

तेन विष्टे चञ्चुचणौ । ७।१।२०५।

पूरणाद्रन्यस्य ग्राहके को

लुक्चाऽस्य । ७।१।२०६।

ग्रहणाद्वा । ७।१।२०७।

सस्याव् शुणात् परिजाते । ७।१।२०८।

घनहिरण्ये कामे । ७।१।२०९।

स्वाङ्गेषु सक्ते । ७।१।२१०।

उदरेत्विक्कणाद्यने । ७।१।२११।

अंश इरिणि । ७।१।२१२।

तन्प्रादधिरोवृष्टे । ७।१।२१३।

प्राघ्नाप्राग्नि । ७।१।२१४।

छप्णात् । ७।१।२१५।

शीताच्च करिणि । ७।१।२१६।

अपेराक्वे । ७।१।२१७।

[ब० पा० सू० । ७ । २ । १८ ।

अनोः कमितरि । ७।१।२१८।

अमेरीम् वा । ७।१।२१९।

सोऽस्य मुख्यः । ७।१।२२०।

शृङ्खलकः करमे । ७।१।२२१।

उत्तुत्सोऽन्मनसि । ७।१।२२२।

काष्ठेऽतुफलाग्रोगे । ७।१।२२३।

प्रायोऽन्मस्मिन्प्राग्नि । ७।१।२२४।

कुल्मापावण् । ७।१।२२५।

बटकादिन् । ७।१।२२६।

साक्षाद् द्रष्टा । ७।१।२२७।

द्वितीयः पाठः ।

तवस्याऽस्त्यस्मिन्निति मनुः । ७।२।१।

आपात् । ७।२।२।

मावादेरिक्कः । ७।२।३।

शिखादिभ्य इन् । ७।२।४।

ग्रीष्मादिभ्यस्तौ । ७।२।५।

अतोऽनेकस्वरात् । ७।२।६।

अशिरसोऽशीर्षम् । ७।२।७।

अर्धार्पान्ताङ्गावात् । ७।२।८।

ग्रीष्मार्थमुन्वादेरिक्कम् । ७।२।९।

स्वाङ्गाद्विवृदाद्ये । ७।२।१०।

मुन्वादारकः । ७।२।११।

शृङ्गात् । ७।२।१२।

फलपङ्क्तिनः । ७।२।१३।

मलादीमसम् । ७।२।१४।

मरुपर्वणस्तः । ७।२।१५।

बलियदितुण्ठेर्भ्यः । ७।२।१६।

ऊर्णाऽङ्गुलमनो युस् । ७।२।१७।

कथाभ्यां युस्तिपस्तुतवम् । ७।२।१८।

य० पा० सू० १७।२।१९।]

बलवातवन्तसखाटापूखः ।अ२।१९।
 प्राण्यद्वावातोखः ।अ२।२०।
 सिम्माविमुद्रजन्तुदग्म्यः ।अ२।२१।
 प्रज्ञापणोवककेमाद्धेखौ ।अ२।२२।
 कासाजटाघादात् क्षेपे ।अ२।२३।
 वाच आसाटौ ।अ२।२४।
 गिम्न् ।अ२।२५।
 मण्वाविम्यो रः ।अ२।२६।
 कृम्याविम्यो बलम् ।अ२।२७।
 लोमपिच्छादेः शोखम् ।अ२।२८।
 नोम्भवेः ।अ२।२९।
 शाकीपलासीवधूवां ह्रस्वम् ।अ२।३०।
 बिष्मचो विपुम् ।अ२।३१।
 खरुम्या अनः ।अ२।३२।
 प्रज्ञाभदाबावृत्तेर्णः ।अ२।३३।
 क्योत्स्नाविम्योऽम् ।अ२।३४।
 सिक्ताघार्करात् ।अ२।३५।
 ह्रस्व वेधो ।अ२।३६।
 युव्रोर्मः ।अ२।३७।
 काण्डाण्डमाण्डादीरः ।अ२।३८।
 कच्छा दुरः ।अ२।३९।
 वन्ताबुभताब् ।अ२।४०।
 मेघारपाघवेरः ।अ२।४१।
 कृपाह्वपापात्तुः ।अ२।४२।
 केशाद् ।अ२।४३।
 मण्वाविम्यः ।अ२।४४।
 हीमात् स्वाहाव ।अ२।४५।
 अत्राविम्यः ।अ२।४६।
 अस्तपोमापामेघाअजो बिन् ।अ२।४७।
 आमपादीर्षम् ।अ२।४८।

[य० पा० सू० १७।२।७९।

स्वान्मिच्छीक्षो ।अ२।४९।
 गोः ।अ२।५०।
 ऊर्जो विन्वलाबह्वान्तः ।अ२।५१।
 तमिस्वार्णवण्योत्स्नः ।अ२।५२।
 गुणाविम्यो यः ।अ२।५३।
 कृपात् प्रज्ञास्ताहतात् ।अ२।५४।
 पूर्णमासोऽम् ।अ२।५५।
 गोपूर्णावत इकण् ।अ२।५६।
 निष्कावेः घातसहसात् ।अ२।५७।
 एकावेः कर्मधारयात् ।अ२।५८।
 सर्वावेरिन् ।अ२।५९।
 प्राथिस्थावस्वाहाद् इन्द्रश्च
 निम्पात् ।अ२।६०।
 वातातीसारपिशाचात् क-
 आन्तः ।अ२।६१।
 पूरणाद्वयसि ।अ२।६२।
 सुखादेः ।अ२।६३।
 मासायाः क्षेपे ।अ२।६४।
 धर्मशीलवर्णान्तात् ।अ२।६५।
 बाह्वर्षिर्बलात् ।अ२।६६।
 मन्माषावेर्नाम्नि ।अ२।६७।
 हस्तवन्तकरात्रातो ।अ२।६८।
 वर्णावृद्धप्रचारिणि ।अ२।६९।
 पुष्करादेर्बो ।अ२।७०।
 सूक्तसाम्मोरीपाः ।अ२।७१।
 लुब्धाऽभ्यायानुवाके ।अ२।७२।
 विमुक्तावेरण् ।अ२।७३।
 योपवावेरकाः ।अ२।७४।
 प्रकारे जातीयर् ।अ२।७५।
 कोऽम्भावेः ।अ२।७६।

ब० पा० सू० । ७।२।७७।

जीर्णगोमूत्रावदातसुरायबकृष्णा
ज्वाल्याज्वादनसुरादिभीहि

तिष्ठे । ७।२।७७।

मृतपूर्वे पृथग् । ७।२।७८।

गोष्ठादीनम् । ७।२।७९।

पृष्ठा रूष्यपृथग् । ७।२।८०।

व्याघ्रये तस्य । ७।२।८१।

रोगात्प्रतीकारे । ७।२।८२।

पर्यमेः सर्वोमये । ७।२।८३।

आद्याविम्यः । ७।२।८४।

सेपातिप्रहाव्ययेष्वकर्तुंस्तृती

यायाः । ७।२।८५।

पापहीयमानेन । ७।२।८६।

प्रतिना पञ्चम्याः । ७।२।८७।

अहीयकहोष्पादाने । ७।२।८८।

किमव्याविसर्वाद्यज्यैष्य

बहोः पितृ तस्य । ७।२।८९।

इतोऽतः कुतः । ७।२।९०।

भवत्वायुष्मदीर्घायुर्देवानां-

प्रियैकाधात् । ७।२।९१।

प्रपञ्च । ७।२।९२।

कचकुआत्रेह । ७।२।९३।

सप्तम्याः । ७।२।९४।

क्षिपत्सत्सर्वैकान्यात् काले वा । ७।२।९५।

सदाश्रुनेवामीतदानीमेतर्हि । ७।२।९६।

सयोऽपरेष्वप्यहि । ७।२।९७।

पूर्वापरापरोत्तरान्यान्यतरेतराव

द्युस्य । ७।२।९८।

उमपावृष्टम् । ७।२।९९।

पेपमापक्षपरारि घर्षे । ७।३।१००।

[ब० पा० सू० । ७।२।१२६।

अनघतनेहिः । ७।२।१०१।

प्रकारे वा । ७।२।१०२।

कथमित्यम् । ७।२।१०३।

सङ्ख्याया वा । ७।२।१०४।

विचाले च । ७।२।१०५।

वेकावृष्यमम् । ७।२।१०६।

द्वित्रैर्दमयेधौ वा । ७।२।१०७।

तद्वृत्ति षष् । ७।२।१०८।

वारं कृत्वस् । ७।२।१०९।

द्विभिषसुरः सुश् । ७।२।११०।

एकात् सकृन्नास्य । ७।२।१११।

यहोर्द्धासमे । ७।२।११२।

विष्णुश्वादिगृधेकाकालेषु प्रथमापञ्च

मीसप्तम्याः । ७।२।११३।

ऊष्वाग्निरिष्टातावुपम्यास्य । ७।२।११४।

पूर्वावरापरेभ्योऽसप्तम्यातो पुरवमये

पाम् । ७।२।११५।

परावरात् स्तात् । ७।२।११६।

वक्षिणोत्तराधातस्य । ७।२।११७।

अमरापराधात् । ७।२।११८।

वा वक्षिणात् प्रथमासप्तम्या आः

७।२।११९।

आही दूरे । ७।२।१२०।

बोत्तरात् । ७।२।१२१।

अदूरे एनः । ७।२।१२२।

लुप्यन्ते । ७।२।१२३।

पञ्चोऽपरस्य विषपूर्वस्य चाति

७।२।१२४।

बोत्तरपवेष्टे । ७।२।१२५।

कृन्वस्तिभ्यां कर्मकर्मभ्यां प्रागतत्तत्त्वे

पिबः । ७।२।१२६।

म० पा० सू० । ७।२।१२७ ।]

अवर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लुक्छ्वौ
। ७।२।१२७

इसुसोर्षष्ठम् । ७।२।१२८।

व्यसन्नस्यान्त ई । ७।२।१२९।

व्याघ्रौ स्तात् । ७।२।१३०।

जातेः सम्पदा च । ७।२।१३१।

तत्रापीने । ७।२।१३२।

वेपे आ च । ७।२।१३३।

सप्तमीद्वितीयादेशाविभ्यः । ७।२।१३४।

तीपशम्यपीजात् कृगा कृपो काश्
। ७।२।१३५।

सङ्ख्यादेशुणात् । ७।२।१३६।

समयाद्यापनायास् । ७।२।१३७।

सपन्ननिष्पन्नादतिव्यधने । ७।२।१३८।

निष्कुसाभिष्कोपणे । ७।२।१३९।

प्रियसुखावानुकूल्ये । ७।२।१४०।

दुःखात् प्रातिकूल्ये । ७।२।१४१।

घूक्षात् पाके । ७।२।१४२।

सत्याववापधे । ७।२।१४३।

मद्रमद्राङ्गपने । ७।२।१४४।

अव्यक्ताङ्गुकरमावनेकस्वरात् कृम्ब
स्तिमा अमितौ द्विष्ट । ७।२।१४५।

इतावतो लुक् । ७।२।१४६।

न द्विष्टे । ७।२।१४७।

तो वा । ७।२।१४८।

काप्यादौ । ७।२।१४९।

बहुस्पर्धात् कारकादिघनिष्ठे पञ्चास्
। ७।२।१५०।

संख्येकार्पाद्विप्तायां चास् । ७।२।१५१।

[म० पा० सू० । ७।३।५।

सङ्ख्यायोः पावादिभ्यो दानवण्डे

चाकस्तुङ्क् च । ७।२।१५२।

तीयादीकण् न विद्या चेत् । ७।२।१५३।

निष्फले तिखात् पिङ्गपेजौ । ७।२।१५४।

प्रायोऽनोर्ध्वसदृमाङ्गद् । ७।२।१५५।

वर्णाङ्गयात् स्वरूपे कारः । ७।२।१५६।

रावेफः । ७।२।१५७।

नामरूपभागाद्वेया । ७।२।१५८।

मर्त्तादिभ्यो यः । ७।२।१५९।

नवासीमतनत्न च नू चास्य । ७।२।१६०।

प्राप्तुराणे नञ् । ७।२।१६१।

वेवात्तल् । ७।२।१६२।

होत्राया ईयाः । ७।२।१६३।

मेपजाविभ्यष्टष् । ७।२।१६४।

प्रज्ञाविभ्योऽष् । ७।२।१६५।

ओघीपधिकृणाच्छरीरमेवज

सूने । ७।२।१६६।

कर्मणः सन्निष्टे । ७।२।१६७।

वाच इकण् । ७।२।१६८।

विमयादिभ्यः । ७।२।१६९।

ठपायाच् इस्वञ् । ७।२।१७०।

सूवस्तिका । ७।२।१७१।

सस्मी प्रशस्ते । ७।२।१७२।

तृतीयः पादः ।

प्रकृते मयद् । ७।३।१।

अस्मिन् । ७।३।२।

तयोः समूहश्च बहुषु । ७।३।३।

निष्ठे पाशाप् । ७।३।४।

प्रकृष्टे तमप् । ७।३।५।

म० पा० सू० । ७ । ३ । ३ ।]

द्रुयोर्विमज्ये च तरप् । ७।३।३।

कषिस्त्वार्ये । ७।३।७।

किन्त्याद्येऽभ्ययावसम्भे तयोरन्त
स्याम् । ७।३।८।

गुणाङ्गाद्वेद्येयसु । ७।३।९।

स्यादेव प्रधास्ते रूपप् । ७।३।१०।

अतमवादेरीपवसमाप्ते कल्पप्
वेद्यप्वेदीयद् । ७।३।११।

नाम्नः प्राग् यद्वर्षा । ७।३।१२।

न तमवाविः कपोऽच्छिन्ना
विम्यः । ७।३।१३।

अनस्यन्ते । ७।३।१४।

यावाविम्यः कः । ७।३।१५।

कुमारीकीकनेपसोः । ७।३।१६।

छोहितान्मणौ । ७।३।१७।

रक्षाऽनित्यवर्णयोः । ७।३।१८।

काकात् । ७।३।१९।

शीतोष्णाद्वतौ । ७।३।२०।

तूनविपातात् पद्यौ । ७।३।२१।

स्नाताद्वेवसमाप्तौ । ७।३।२२।

तनुपुत्राणुवृहतीभूत्यात् सूत्र
कृत्रिमनिपुणाच्छावन

रिक्ते । ७।३।२३।

मानेऽष्टमाज्यः । ७।३।२४।

पद्यात् । ७।३।२५।

माने कम्प । ७।३।२६।

पक्षावाकिन् चासहाये । ७।३।२७।

प्राग्नित्यात् कप् । ७।३।२८।

[म० पा० सू० । ७ । ३ । ५२ ।

स्यादिसर्वावेः स्वरम्भन्यात् पूर्वोऽङ् ।
। ७।३।२९।

युष्मदस्मदोऽसोभादिस्पादेः ।
। ७।३।३०।

अभ्यपस्य को वृ च । ७।३।३१।

तूष्णीकाम् । ७।३।३२।

कुत्सिताल्पाभाते । ७।३।३३।

अनुकम्पातयुक्तनीत्योः । ७।३।३४।

अजातेर्धनाम्नो यद्वस्वरादियेकेल वा ।
। ७।३।३५।

वोपादेरकाको च । ७।३।३६।

अवर्णोवर्णास्त्वरान्देर्लुक् प्रकृत्वा
च । ७।३।३७।

लुप्युत्तरपदस्य कम्प । ७।३।३८।

लुक्वाऽजिनान्तात् । ७।३।३९।

पद्वर्जैकस्वरपूर्वपदस्य स्वर । ७।३।४०।

द्वितीयात् स्वरावृष्णम् । ७।३।४१।

सन्धपक्षरात्तेन । ७।३।४२।

दोषखायावेस्तृतीयात् । ७।३।४३।

कषित्तुर्यात् । ७।३।४४।

पूर्वपदस्य वा । ७।३।४५।

वृक्षे । ७।३।४६।

कुटीशृण्वात् । ७।३।४७।

पाम्या करो । ७।३।४८।

कुल्बा वृषः । ७।३।४९।

कासूगोणीभ्यां तरद् । ७।३।५०।

वत्सोक्षाम्भर्षभाक् वृक्षे पित् । ७।३।५१।

वेकावृक्षयोर्निद्वार्ये वतरः । ७।३।५२।

अ० सं० सू० १७।३।५३।]

यत्तत्किमन्यात् । अ३।५३।
 यदूर्ना प्रसे वतमद्य वा । अ३।५४।
 वेकात् । अ३।५५।
 क्तात्तमयावेद्यानस्यन्ते । अ३।५६।
 न सामिबचने । अ३।५७।
 मित्य धयिनोऽण् । अ३।५८।
 बिसारिणो मत्स्ये । अ३।५९।
 पूगावमुक्क्यङ्ग्यो द्विः । अ३।६०।
 प्राताद्विषयाम् । अ३।६१।
 शक्वाजीविषयाम् वा । अ३।६२।
 वाहीकेष्वप्राक्पराजन्त्येभ्यः । अ३।६३।
 कृकाद्वेपयण् । अ३।६४।
 यौषेयादेरष् । अ३।६५।
 पन्नादेरष् । अ३।६६।
 वामन्यावेरीषः । अ३।६७।
 भुमच्छमीबन्धिषावच्छाषावृणा-
 वद्विषभृवमिजितो गोप्रेऽणो यम् ।
 । अ३।६८।

समासान्तः । अ३।६९।
 न किमः क्षेत्रे । अ३।७०।
 नस्तत्पुरुषात् । अ३।७१।
 पूजास्वतेः प्राक्कात् । अ३।७२।
 यदोर्ध्वः । अ३।७३।
 इष् युदे । अ३।७४।
 द्विवण्मादिः । अ३।७५।
 क्षपणः पथ्यपोऽण् । अ३।७६।
 पुरोऽमस्तस्य । अ३।७७।
 सस्क्यापाण्डूषमकुष्णाङ्गमेः । अ३।७८।
 उपसर्गावप्यमः । अ३।७९।
 समवा चात्तमसा । अ३।८०।

[अ० पा० सू० १७।३।१०५।

तप्तान्ववाद्ब्रह्मसः । अ३।८१।
 प्रत्यन्ववात् सामलोम्नः । अ३।८२।
 ब्रह्माहस्तिराज्यस्याद्ब्रह्मसः । अ३।८३।
 प्रतेकरसः सप्तम्याः । अ३।८४।
 अरुणोऽप्राण्यङ्गे । अ३।८५।
 सङ्कटाभ्याम् । अ३।८६।
 प्रतिपरोनोरुप्ययीभावात् । अ३।८७।
 अनः । अ३।८८।
 नपुसकाद्वा । अ३।८९।
 गिरिनदीपौर्णमास्याप्रहायण्य
 पञ्चमवर्ग्याद्वा । अ३।९०।
 सख्याया नवीगोवावरीभ्याम् । अ३।९१।
 वारवादेः । अ३।९२।
 जराया जरस् च । अ३।९३।
 सरजसोपष्टुनानुगवम् । अ३।९४।
 जातमहवृद्धावुष्णः कर्मचार
 यात् । अ३।९५।
 क्षिपाः पुंसोद्वन्द्वाच्च । अ३।९६।
 क्षप्सामर्ग्यमुपयेन्वमनुहवाक्मन
 साऽहोरात्ररात्रिदिवनक्त
 दिवाऽहर्विबोर्बष्ठीवपद
 घीवाक्षिपुषवारगवम् । अ३।९७।
 चवर्गवपदः समाहारे । अ३।९८।
 द्विगोरमहोऽण् । अ३।९९।
 द्विप्रेरायुषः । अ३।१००।
 बाह्येरेरुक्तः । अ३।१०१।
 आर्या वा । अ३।१०२।
 पार्श्वे । अ३।१०३।
 नावः । अ३।१०४।
 गोस्तत्पुरुषात् । अ३।१०५।

म० पा० सू० । ७।३।१०३ ।]

राजदत्तसेः । ७।३।१०३।

राष्ट्राक्यावृद्धमणः । ७।३।१०७।

कुमहवृम्पा वा । ७।३।१०८।

ग्रामकौटास्तक्ष्णः । ७।३।१०९।

गोष्ठातोः शुनः । ७।३।११०।

प्राणिम उपमानात् । ७।३।१११।

अप्राणिनि । ७।३।११२।

पूर्वोत्तरसृगाश्च सक्थनः । ७।३।११३।

वरसोऽप्रे । ७।३।११४।

सरोज्जोऽश्माऽयसो जातिना
ज्जोः । ७।३।११५।

अहः । ७।३।११६।

सङ्ख्यातावह्व्य वा । ७।३।११७।

सर्वाशसङ्ख्याज्ययात् । ७।३।११८।

सङ्ख्यातैकपुण्यवर्षादीषाश्च
रात्रेरत् । ७।३।११९।

पुष्पायुपद्विस्तावप्रिस्ता

धम् । ७।३।१२०।

श्वसो वसीयसः । ७।३।१२१।

निसम्भ भयसः । ७।३।१२२।

नभ्ज्ययात् सङ्ख्याया ङः । ७।३।१२३।

सङ्ख्याज्ययावकुले । ७।३।१२४।

षट्प्रीहेः काष्ठे टः । ७।३।१२५।

सङ्ख्याऽक्ष्णः स्थाष्ट्रे । ७।३।१२६।

द्विधर्मूर्जो वा । ७।३।१२७।

प्रमाणीसङ्ख्यातुः । ७।३।१२८।

सुमातसुभसुविषशारिकृक्षचतुरस्रै
णीपवाऽजपवमोष्ठपवमप्रपवम्
। ७।३।१२९।

प्राणीभ्यस्तत्प्राधान्येऽपु । ७।३।१३०।

[अ० पा० सू० । ७।३।१५८ ।

नभ्सुव्युपप्रेष्यतुरः । ७।३।१३१।

अन्तर्धर्म्मिर्भ्या लोम्ना । ७।३।१३२।

भाभेतुः । ७।३।१३३।

नामेर्नाम्नि । ७।३।१३४।

नभ्यहोर्म्यो माणवधरणे । ७।३।१३५।

नभ्सुवृम्पः सक्तिसक्थिषहलेर्वा ।
। ७।३।१३६।

प्रजाया अस् । ७।३।१३७।

मन्दात्पाश्च मेघायाः । ७।३।१३८।

जातेरीयः सामान्यवति । ७।३।१३९।

भूतिप्रव्यययान्मासादिकः । ७।३।१४०।

द्विषवाद्दर्मावन् । ७।३।१४१।

सुहरिततृणसोमाज्जन्मात् । ७।३।१४२।

वक्षिणेर्मा व्याधयोगे । ७।३।१४३।

सुप्रत्युत्सुरमेर्गन्धादिवृणुणे । ७।३।१४४।

वागन्तौ । ७।३।१४५।

वाल्मे । ७।३।१४६।

वोपमानात् । ७।३।१४७।

पात्पावस्याऽवस्त्यावेः । ७।३।१४८।

कुन्मपथादिः । ७।३।१४९।

सुसङ्ख्यात् । ७।३।१५०।

वपसि वन्तस्य वतुः । ७।३।१५१।

स्त्रियां नाम्नि । ७।३।१५२।

इयाषाऽरोकाद्या । ७।३।१५३।

वापान्तशुद्धशुभ्रपयराहाहिमूपिक
शिल्वरात् । ७।३।१५४।

समाज्जानोऽनुसौ । ७।३।१५५।

वोवृष्वात् । ७।३।१५६।

सुहृद्भुज् मिधामिधे । ७।३।१५७।

पशुषो पन्थन् । ७।३।१५८।

अ० पा० सू० १७।३।५३।

यत्तत्किमन्यात् । अ३।५३।
 बभूनां ममे इतमस्य वा । अ३।५४।
 वेदात् । अ३।५५।
 क्तात्तमबादेभ्यामन्यन्त । अ३।५६।
 न सामिबचने । अ३।५७।
 नित्य प्रविनोऽय् । अ३।५८।
 विसारिणो मस्त्ये । अ३।५९।
 पूगावमुक्यकज्ज्यो त्रिः । अ३।६०।
 प्रातादस्त्रियाम् । अ३।६१।
 शास्त्रजीविसंघाज्ज्यम् वा । अ३।६२।
 बाहीकेष्वग्राहणराजन्येभ्यः । अ३।६३।
 मृकाहृण्यण् । अ३।६४।
 यौघेपादेरम् । अ३।६५।
 पम्बादेरम् । अ३।६६।
 वामन्यादेरीयाः । अ३।६७।
 भुमरुमीबकिष्ठावकृष्ठासावतृर्णा-
 बद्रिवन्वदमिजितो गोत्रेऽणो यम् ।
 । अ३।६८।
 समासान्तः । अ३।६९।
 न क्षिमाः क्षेपे । अ३।७०।
 नज्जत्पुरुषात् । अ३।७१।
 पूजास्थतः प्राक्दात् । अ३।७२।
 महोर्धः । अ३।७३।
 इष्टं युद्धं । अ३।७४।
 द्विवण्वादिः । अ३।७५।
 क्षप्पूः पच्यपोऽत् । अ३।७६।
 पुरोऽन्तस्य । अ३।७७।
 सरक्ष्यापाण्डूवक्कृष्णाङ्गमेः । अ३।७८।
 उपसर्गाद्वधमः । अ३।७९।
 समवा पात्तमसः । अ३।८०।

[अ० पा० सू० १७।३।१५५।

तत्तान्ववाग्रहसः । अ३।८१।
 प्रत्यन्ववात् सामसोऽम् । अ३।८२।
 ग्रह्यादस्तिराजपल्यादूर्ध्वसः । अ३।८३।
 प्रतेकरसः सप्तम्याः । अ३।८४।
 अङ्गोऽप्राण्यङ्गे । अ३।८५।
 सङ्कटान्याम् । अ३।८६।
 प्रतिपरोनोरक्यपीमावात् । अ३।८७।
 अनः । अ३।८८।
 नपुसकाद्वा । अ३।८९।
 गिरिनदीपौर्णमास्याग्रहायण्य
 पञ्चमवर्ग्याद्वा । अ३।९०।
 सख्याया नवीगोवावरीन्याम् । अ३।९१।
 शरवादेः । अ३।९२।
 जराया जरस् च । अ३।९३।
 सरजसोपष्टुमानुगवम् । अ३।९४।
 जातमह्वृष्ट्यादुष्णः कर्मपार
 पात् । अ३।९५।
 स्त्रियाः पुसोद्वन्वाच्च । अ३।९६।
 ऋक्सामगर्ग्यष्टुपथेन्वननुह्वास्मन
 साऽहोरात्ररात्रिदिवनक्त
 दिवाऽहर्विबोर्वष्टीबपव
 ऋषिवाक्षिभुषवारगवम् । अ३।९७।
 वधगवपहः समाहारे । अ३।९८।
 द्विगोरसहोऽत् । अ३।९९।
 द्विघेरायुषः । अ३।१००।
 वाह्येतरलुक्तः । अ३।१०१।
 न्यार्या वा । अ३।१०२।
 पादार्धं । अ३।१०३।
 नायः । अ३।१०४।
 गोस्तत्पुरुषात् । अ३।१०५।

म० पा० सू० । ७।४।२५।]

इन्द्रगसिन्धोः । ७।४।२५।

प्राचा नगरस्य । ७।४।२६।

अनुशक्तिकावीनाम् । ७।४।२७।

वेवतानामास्थादौ । ७।४।२८।

आतो नेन्द्रवक्षणस्य । ७।४।२९।

सारवेध्वाकमैध्रेयघ्नौण्डत्यधैयत्य

हिरण्यमम् । ७।४।३०।

यान्तमान्तितमान्तितोऽन्तियान्तिपत्
। ७।४।३१।

विन्मतोर्णीष्ठयसौ लुप् । ७।४।३२।

अल्पपूनोः कन्वा । ७।४।३३।

प्रशस्यस्य मः । ७।४।३४।

वृद्धस्य च ज्यः । ७।४।३५।

ज्यायान् । ७।४।३६।

पाहान्तिकयोः साधनेदौ । ७।४।३७।

मियस्तिरस्तिरोरुगुरुपङ्कलतृप्रवीर्ध

वृद्धवृन्दारकस्येमनि च प्रास्त्रास्त्रा

वरगरयहप्रपद्राधवर्पयुन्दम् ।

। ७।४।३८।

शुशुभुभृशकृशहपरिवृद्धस्य प्राप्तो रः ।

। ७।४।३९।

पद्मोर्णीष्ठ मृप् । ७।४।४०।

भूलुक्चैवर्णस्य । ७।४।४१।

स्युल्लूरयुधद्वस्मिप्रक्षुप्रस्यान्तस्था

देगुण्यनामिनः । ७।४।४२।

ग्यन्त्यस्यरादेः । ७।४।४३।

मैकस्वरस्य । ७।४।४४।

पण्डित्तिनोरायने । ७।४।४५।

बाशिन आयनौ । ७।४।४६।

एपे जिह्वाशिनः । ७।४।४७।

नेऽप्यात्मनोः । ७।४।४८।

[म० पा० सू० । ७।४।७३ ।

इकण्यधर्वणः । ७।४।४९।

यूनोऽके । ७।४।५०।

अनोऽद्ये ये । ७।४।५१।

अणि । ७।४।५२।

सयोगादिनः । ७।४।५३।

गाधिविधधिकेशिपणिगणिनः । ७।४।५४।

अनपत्ये । ७।४।५५।

उक्ष्णोर्लुक् । ७।४।५६।

घ्रघ्रणः । ७।४।५७।

जातो । ७।४।५८।

अधर्मणो मनोऽपत्ये । ७।४।५९।

हितनाम्नोवा । ७।४।६०।

नोऽपदस्य तद्विते । ७।४।६१।

कलापिकुयुमितैतलिजाजलि

लाद्रिशिनिषिदिशि

लिसप्रक्षारिपीठ

सर्पिसुकरसप्तसुपर्वणः । ७।४।६२।

बाधमनो विकारं । ७।४।६३।

चर्मशुनः कोदासङ्कोचे । ७।४।६४।

प्रायोऽप्ययस्य । ७।४।६५।

अनीनावद्यहोऽतः । ७।४।६६।

विश्रान्तेस्तद्विति । ७।४।६७।

अवर्णैवर्णस्य । ७।४।६८।

अकद्रूपाण्डूधारुणस्यैये । ७।४।६९।

अस्वयम्मुषोऽब् । ७।४।७०।

अवर्णोयणवोमिसुसशम्बदक

स्मात्त इकस्येतोर्लुक् । ७।४।७१।

असकृत्सप्तमे । ७।४।७२।

भृशामीक्षण्याधिकृष्टेदे द्विः प्राप्त

मयादेः । ७।४।७३।

अ० पा० सू० । ७ । ३ । १५९ ।]

वा नाम्नि । अ३ । १५५ ।

अरसुरासासिकाया मसु । अ३ । १५० ।

अस्युताय मसु । अ३ । १५१ ।

उपसर्गात् । अ३ । १५२ ।

वेः सुसप्तम् । अ३ । १५३ ।

जापाया जाभिः । अ३ । १५४ ।

प्युपः काकुबस्य लुक् । अ३ । १५५ ।

पूर्णाद्वा । अ३ । १५६ ।

ककुवस्यावस्थायाम् । अ३ । १५७ ।

त्रिककुवु गिरौ । अ३ । १५८ ।

क्षियामूचसो न् । अ३ । १५९ ।

इनः कच् । अ३ । १६० ।

कक्षित्यक्षितः । अ३ । १६१ ।

दध्युरासर्पिर्मेषपानच्छाडेः ।

। अ३ । १६२ ।

पुमनद्वौपयोवस्म्या एकत्वे ।

। अ३ । १६३ ।

नकोज्यात् । अ३ । १६४ ।

क्षेबाद्वा । अ३ । १६५ ।

न नाम्नि । अ३ । १६६ ।

ईपसोः । अ३ । १६७ ।

सहात्तुल्ययोगे । अ३ । १६८ ।

ब्रातुः स्तुतौ । अ३ । १६९ ।

माडीतन्मीम्नां स्वाङ्गे । अ३ । १७० ।

निष्पबाणि । अ३ । १७१ ।

सुध्वाविभ्यः । अ३ । १७२ ।

[अ० पा० सू० । ७ । ४ । २४ ।

केकपमित्रपुप्रछपस्य पादेरिप् ।

। अ४ । २४ ।

वेविकार्शिषापादीर्घसबमेयसस्तत्

प्राप्तावाः । अ४ । २५ ।

बहीनरस्यैत् । अ४ । २६ ।

एवा पदान्तात्प्राग्वीदौत् । अ४ । २७ ।

द्वारावेः । अ४ । २८ ।

न्यप्रोपस्य केवळस्य । अ४ । २९ ।

न्यहोर्वा । अ४ । ३० ।

जमस्ताङ्गादेः । अ४ । ३१ ।

आदेरिति । अ४ । ३२ ।

इमः । अ४ । ३३ ।

पवस्यानिति वा । अ४ । ३४ ।

प्रोष्ठमग्रस्ताते । अ४ । ३५ ।

अंघ्राहतोः । अ४ । ३६ ।

सुसर्वाद्धाप्र्यस्य । अ४ । ३७ ।

अमग्रस्य विद्याः । अ४ । ३८ ।

प्राग्प्रामाण्याम् । अ४ । ३९ ।

सकस्यापिकान्यां वयस्याज्जाविनि ।

। अ४ । ४० ।

मानसं वत्सरस्याष्टाणकुल्लिजस्या

नाम्नि । अ४ । ४१ ।

अर्द्धात्परिमाणस्यानतो वात्वादेः ।

। अ४ । ४२ ।

प्राङ्वाङ्गस्यैवे । अ४ । ४३ ।

एयस्य । अ४ । ४४ ।

नमा क्षेत्रक्षेत्रपरकुचालवपलनिपुण

शुभेः । अ४ । ४५ ।

जङ्गलपेनुवज्जस्योत्तरपवस्य तु वा ।

। अ४ । ४६ ।

चतुर्धा वावा ।

इति स्वरेष्वावेष्मिति तद्विती । अ४ । ४७ ।

२ परिशिष्टम् ।

॥ अथ—श्रीसिद्धदेवमन्त्रशब्दानुशासनस्य—उणादिसूत्राणि ॥

कृषापाजिस्वदिसाप्यशोदृस्मासनि
जानिरहीण्य उण् ।१।

आ ।२।

स्तेर्यीरेरैस्त्वय वा ।३।

नयः कमिगमिगमिस्वन्याकमिम्यो
दित् ।४।

तुवाविषिपगुहिन्यः कित् ।५।

विन्वेर्नलुक् च ।६।

कृगो द्वे च ।७।

कनिगदिमनेः सरूपे ।८।

कतष्टित् ।९।

किच ।१०।

पूपखिन्यां दित् पिप् अ पूर्षस्य ।११।

कमिमयिन्यां चन्मनौ च ।१२।

गमेर्जम् च वा ।१३।

अवुपान्त्वास्तद्वन्पामन्तः ।१४।

मपिमसेर्वा ।१५।

इस्यफलिकपेरा च ।१६।

इशुवुपान्त्वाभ्यां किविधुतौ च ।१७।

जजलतितलकाकोलीसरीसृपावयः ।१८।

पठल गुणवृदी बावः ।१९।

जेर्लुप् ।२०।

मीप्शलिपलिकल्पतिमर्ष्यर्षिस्

जिह्वुस्तुवापारात्राकापाभिहान

प्रथम्यः कः ।२१।

विचिपुपिहृपिहृप्यविचृष्टुसु
मूधूमनीषीभ्यः कित् ।२२।

कृगो वा ।२३।

प्रयुहिपितुशोर्वर्षिभ्यः ।२४।

ह्रियो रभ्य लो वा ।२५।

निष्कतुरुष्कोदकालर्कशुल्कश्चफल्क
किस्त्वस्कोस्काष्टकष्टकेकाय
स्कावयः ।२६।

वृक्नुसृष्टृपृष्टृस्तुक्कुल्लृचिभरि
चटिकटिकण्टिचणिचपिफलिचमित
म्पचिद्विषिपन्धिकनिजनिमशिस्ता
रिह्रिरिह्रितिचल्लिमल्लिसल्लपल्लिभ्योऽ-
कः ।२७।

को द्रुपिदरण्टिभ्यः ।२८।

सुप्स्विक्चित्तिलिपुल्लिकुल्लिपिहृ-
पिहृमिलिलिभ्यः कित् ।२९।

छिदिभिदिपिदेर्वा ।३०।

कृपर्शुणवृदी च वा ।३१।

ममः पुसेः ।३२।

कीचकपेचकमेनका मकपमकवचक
छयकजह्रैरकैरकादमकलमकहु
ल्लुकवटकवकावकावयः ।३३।

शलिपलिपतिवृतिनभिपदितदित
दिगदिमन्दिचन्दिमन्दिनमिहुवु
धूमनिसजिभ्य आकः ।३४।

न० पा० सू० । ७।४।७५।

मानावधारणे । ७५।७५।

माधिक्यानुपूर्व्ये । ७५।७५।

वतरवतमौ समामां स्त्रीमाव-

प्रप्ते । ७५।७५।

पूर्वप्रथमावन्त्यतोऽतिशय । ७५।७५।

प्रोपोत्सम्पावपूरणे । ७५।७५।

सामीप्येऽप्योऽप्युपरि । ७५।७५।

वीप्तायाम् । ७५।८०।

प्लुच्चावाधेकस्यस्यावेः । ७५।८१।

इन्द्र वा । ७५।८२।

रहस्यमर्पावोक्तिप्युत्कान्ति

यज्ञपात्रप्रयोगे । ७५।८३।

लोकज्ञातेऽप्यन्तसाहचर्ये । ७५।८४।

आवाधे । ७५।८५।

नवा घुणः सहशे रिक् । ७५।८६।

मिपसुखं वाकृच्छ्रे । ७५।८७।

वाक्यस्य परिवर्जने । ७५।८८।

सम्प्रत्यसुपाकोपकुत्सने

ज्यायामन्त्यमादौ स्वर

प्यन्त्यस्य प्लुतः । ७५।८९।

भर्त्सने पर्यायेण । ७५।९०।

स्यावेः साकारस्यस्याङ्गेन । ७५।९१।

क्षिपाक्षीः प्रैपे । ७५।९२।

चितीवार्धे । ७५।९३।

प्रतिभ्रवणमिष्टानुयोगे । ७५।९४।

विचार पूर्वस्य । ७५।९५।

ओमः प्रारम्भे । ७५।९६।

हे प्रभाकपाने । ७५।९७।

प्रभ च प्रतिपदम् । ७५।९८।

[न० पा० सू० । ७।४।१२१।

वृत्तावामन्त्यस्य गुह्यैकोऽमन्त्योऽपि

लक्षत् । ७५।९९।

हेहैष्वेपामेष । ७५।१००।

अस्त्रीण्ये प्रत्यभिवाधे भोगोन्ननाम्नो

वा । ७५।१०१।

प्रभार्थाविचारे च सम्भेयसन्त्यक्षरस्या-

दिदुत्तरः । ७५।१०२।

तयोर्ध्वौ स्वरे सहितायाम् । ७५।१०३।

पञ्चम्या निर्विष्टे परस्य । ७५।१०४।

सप्तम्या पूर्वस्य । ७५।१०५।

पष्ठचाऽन्त्यस्य । ७५।१०६।

अनेकवर्णाः सर्वस्य । ७५।१०७।

प्रत्ययस्य । ७५।१०८।

स्थानीवावर्णविधौ । ७५।१०९।

स्वरस्य पर प्राग्विधा । ७५।११०।

न सम्प्रिकीयकिद्विर्धासद्विधावस्त-

लुकि । ७५।१११।

लुप्यन्त्येनत् । ७५।११२।

विशेषणमन्ता । ७५।११३।

सप्तम्या आदिः । ७५।११४।

प्रत्ययः प्रकृत्यावेः । ७५।११५।

गौणो ज्ञ्यादि । ७५।११६।

कृतसगतिकारकस्यापि । ७५।११७।

परः । ७५।११८।

स्पर्द्धे । ७५।११९।

आसन्ना । ७५।१२०।

सम्प्रन्धिनां सम्भवे । ७५।१२१।

समर्थः पदविधिः । ७५।१२२।

॥ समाप्तोऽय सप्तमोऽध्यायः ॥

इति ऋषिकृष्णवर्ष-श्रीहरेमन्त्रार्थविरचित-श्रीसिद्धदेवमन्त्रसूत्रानुपासनसूत्राणि ।

२ परिशिष्टम् ।

॥ अथ—श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनस्थ—उणादिसूत्राणि ॥

कृषापाजिस्वविसाप्यशौवृत्नासनि
जानिरहीष्य उण् । १।

वा । १५

म्लेष्ठीवेरेस्वञ्च वा । १।

नञः कमिगमिहामिन्न्याकमिम्यो
डित् । १४।

तुवाविबिपशुहिम्यः कित् । १५।

बिन्देर्नल्लुक् च । १६।

कृगो द्वे च । १७।

कनिगदिमनेः सरूपे । ८।

क्षतष्टित् । १९।

क्विब । १०।

पूपलिम्यां टित् पिप् च पूर्वस्य । ११।

कमिमधिम्या चन्मनौ च । १२।

गमेर्जम् च वा । १३।

अदुपान्यक्षवृम्यामभ्यान्तः । १४।

मपिमसेर्वा । १५।

ह्रस्वलिक्पेरा च । १६।

इदुपुपान्याम्यां किदिदुतौ च । १७।

अजलतितलकाकोलीसरीसुपादयः । १८।

मदुल्ल गुणश्रुदी चावेः । १९।

णेर्लुप् । २०।

भीषशलिषलिकल्पतिमर्ज्यर्षिषु
अिकुतुस्तुवाधाराआकापानिहाम-
घशम्यः कः । २१।

बिषिपुपिष्ठपिष्टुप्यविसृष्टुसु
मृष्ट्मृनीषीम्याः कित् । २२।

कृगो वा । २३।

शुयुहिपितुशोर्षीर्षम्य । २४।

त्रियो रम्य लो वा । २५।

निष्कतुरुष्कोवकाळकशुल्कम्बफलक
किष्कल्कोल्काषुष्कच्छेककेकाय
स्कादयः । २६।

वृकृगुसृष्टृष्टस्तुक्कुल्लक्षपिपरि
चदिकटिकण्टिचणिचपिकलिबमित
म्यविद्विषन्धिकमिजनिमशिक्षा
रिकुरिष्टुतिचक्षिमक्षिसङ्क्षपलिम्योऽ-
कः । २७।

को इक्ष्णिरण्डिम्यः । २८।

धुष्टन्विकचित्तिवित्पुल्लिकुल्लिपिष्ठु
पिष्ठुभित्तिमिम्यः कित् । २९।

छिदिभिदिपिटेर्वा । ३०।

कृपेर्युणश्रुदी च वा । ३१।

नमः पुसेः । ३२।

कीचकपेचकमेनकार्भकपमकवचक
लघकजङ्कैरकैरकादमकलमकधु
ल्लकवटकयकाडकादयः । ३३।

वालिषलिपतिष्टुतिनमिपदितदित
डिगडिमन्दिचन्दिमन्दिनमिकुदु
ष्टमनिस्तजिम्य आकः । ३४।

४० सू. १२५।]

[४० सू. १२५।

शुभिरुहिविपुलिशुभ्यः कित् १३५।

पियाः पिनुपिण्यौ च १३६।

मबाकश्यामाकवाताकवृन्ताकज्यो

मताकगूषाकमद्राकावयः १३७।

कीकल्पकिबलिस्करिवृपिम्य इकः १३८।

आकः पणिपनिपविपतिभ्यः १३९।

नसिबसिकसिम्यो गित् १४०।

पापुसिकृषिकृषिब्रिभ्यः कित् १४१।

प्राकः पणिपनिकपिभ्यः १४२।

मुपेर्वीर्यञ्च १४३।

स्यमेः सीम् च १४४।

कुशिकहृदिकमक्षिकैतिकपिपीलि-

कावयः १४५।

स्पमिकपिबृष्पमिमनिमलिबल्पकि

पासिकणिभ्य ईकः १४६।

जृपृवृशृबृभ्यो द्वेरञ्चावौ १४७।

श्रृपृत्तिहृपीपिहृशिमृक्षिशिभिर्बि-
भ्यः कित् १४८।

सुवेर्बोऽन्तञ्च वा १४९।

सृणीकास्तीकप्रतीकपूतीकसमीकबा

हीकबाहीकबल्मीककल्मसीकतिन्ति

बीककहृपीकक्तिहृणीकपुण्डरीक-

चञ्चरीककर्करीकसर्परीकधर्परीका

वयः १५०।

मिबमिकदिमक्षिकुहेकः १५१।

संविभ्यां कसेः १५२।

क्रमेः कृम् च वा १५३।

कमितिमेर्वोऽन्तञ्च १५४।

मण्डेर्मन्त्र् च १५५।

कण्यणेर्गित् १५६।

कण्युकांशुकनंशुकपाकुकरिवृकपि

युकजम्बुकपुलुकबृकुकोस्मृकमा

युकशृयुकमयुकावयः १५७।

यूमन्यस्रिजस्रितितितिमतिमक्षि-

भालिमणिबन्धिभ्यः ऊकः १५८।

शस्पर्णेर्गित् १५९।

कणिमहेर्वीर्यञ्च वा १६०।

शम्बुकसाम्बुकवृषुकमयुकोत्कोट्कोट्

कथककावयः १६१।

किरोऽङ्गो रो लञ्च वा १६२।

राखापाकाभ्यः कित् १६३।

कुक्षिचिरिभ्यामिङ्क १६४।

कछेरबिङ्कः १६५।

कमेरेलका १६६।

जीवेराट्को जैच् च १६७।

हृम्छाम्य आणकः १६८।

मियाः कित् १६९।

घालृशिक्षिभ्यः १७०।

शीमीराजेभ्यानकः १७१।

अणेर्दित् १७२।

कनेरीनक १७३।

शुक् ईषुकेषुको १७४।

वृतेस्तिका १७५।

कृतिपुतिखतिमिदिभ्यः कित् १७६।

इष्यशिमसिन्ध्यस्तक १७७।

मियो द्वे च १७८।

हृद्विपिणिभ्य ईतकः १७९।

कुपोः कित् १८०।

बलिबिलिशिविमिभ्य आहकः १८१।

४० सू. १८१।]

[४० सू० १३४।

षण्मिभस्त्रिभ्यामातकः । ८२।

शष्पमातकाभ्रातकामिलातकपिष्टा

तकावयः । ८३।

शमिभमिभ्यां चः । ८४।

इयतेरिष वा । ८५।

पुमूहोः पुनमूरो च । ८६।

अशोर्बित् । ८७।

उपोः किल्लुक् च । ८८।

महेन्द्रास्य वा । ८९।

न्युङ्गावयः । ९०।

मयभिम्यामूलेसौ । ९१।

गम्यभिरम्यजिगयविछागविल्लिङ्ग

भृष्टस्त्र्यो गः । ९२।

पुमूदिभ्यां कित् । ९३।

भृष्टभ्यां नोऽन्तश्च । ९४।

प्रमो णिद्वा । ९५।

घृष्टदाह्वावयः । ९६।

तडरागः । ९७।

पतितमितपृष्टुष्टावेरङ्गः । ९८।

सृष्टुभ्यो णित् । ९९।

मनेर्मन्मातौ च । १००।

विडिविडिकुरिसृदिपिशिभ्यः

कित् । १०१।

स्फुसिकलिपल्याभूम्य इङ्गक् । १०२।

मसेरिवुतौ चातः । १०३।

अदोर्णित् । १०४।

उषिषिङ्गावयः । १०५।

माडस्तुछेङ्गक् च । १०६।

कमितमिशमिभ्यो डित् । १०७।

सर्तेः सुर्थ । १०८।

स्वार्तिजनिभ्यो घः । १०९।

मषाघर्षाघर्षीर्घावयः । ११०।

सर्तेरघः । १११।

कृष्टसमिणभ्यश्च वीर्षश्च । ११२।

कृष्टचूर्णावयः । ११३।

कस्यभिमविमणिकुकणिकुडिक्

भ्योऽचः । ११४।

ककचावयः । ११५।

पिष्टोराचक् । ११६।

सुत्रपिम्यामिषः । ११७।

त्रिपतेरीचण् । ११८।

छपेक्षः कश्च । ११९।

गुष्ठेरुचङ् । १२०।

सिषेर्बित् । १२१।

विमेढोषङ्गो । १२२।

कुडिकुलिकस्युविभ्य इङ्गक् । १२३।

तुदिमविपद्यादि गुगमिकभिम्य

ञ्छक् । १२४।

पीपूहो ह्रस्वश्च । १२५।

गुलुच्छपिडि पिच्छैभिच्छावयः । १२६।

भियो जङ् । १२७।

पुषा पुन च । १२८।

कुषा कुपकुनौ च । १२९।

कुटेरजाः । १३०।

भिपेभिपभिण्यो च वा । १३१।

सुर्वेष्टुर च । १३२।

यसेयोन्तश्च । १३३।

उटजावयः । १३४।

म० पा० सू० । १३५ ।]

कुसेरिजम् । १३५।

कृगोऽञ्जः । १३६।

क्षमेर्क्षः । १३७।

क्षुपेष्टः । १३८।

नमितनिजमिषनिसनो लुक् च । १३९।

अनिपणिकिप्तुभ्यो दीर्घञ् । १४०।

घटघाटाघण्टावयः । १४१।

दिभ्यविभुक्कुर्विशकिकङ्किकृपिच

पिचमिकम्यधिकर्किमर्किमिषि

तृक्कुसृष्टुभ्योऽञ् । १४२।

कुलिबिलिभ्यां कित् । १४३।

कपटकीकटावयः । १४४।

अनिष्पृषुललिभ्य आटः । १४५।

सूक्ष्मेः कित् । १४६।

किरो लब्ध वा । १४७।

कपाठविराट्शृङ्गाटप्रपुष्पाटावयः । १४८।

धिरेरिदो भ च । १४९।

टिण्डब्ध च वा । १५०।

तृक्कृपिकम्पिकृपिभ्यः कीटाः । १५१।

लस्ररीटाः । १५२।

गृज्वृश्मभ्य ठट ठब्ध । १५३।

मङ्गेर्मकमुक्ता च । १५४।

मकुटकुक्कुटोत्कुक्कुटमुक्कटपुक्कावयः

। १५५।

तुरो द्रः कृटब्ध तुर च । १५६।

बन्धोः । १५७।

अपेरेटाः । १५८।

प्रो णित् । १५९।

कृशकृशाक्षेरोटाः । १६०।

[म० पा० सू० । १८५ ।]

कपोटबकोटाक्षोटकॅटावयः । १६१।

बनिकणिकाशुपिभ्यः । १६२।

पीविशिकुणिपुपिभ्यः कित् । १६३।

कुपेवा । १६४।

क्षमेर्लुक् च वा । १६५।

पटैषिटावयः । १६६।

सृजृश्मभ्यमिरमिरपिभ्योऽञ् । १६७।

पञ्चमात् ङः । १६८।

कण्यणिजमिभ्यो णिट्वा । १६९।

कुशकुनीकुषितुणिपुणिमुणिशुन्या

दिभ्यः कित् । १७०।

क्षसृत्भ्यालिङ्गविचमिचमियमिञ्

रिक्कुहेरङ् । १७१।

विहङ्कहोङ्कुरङ्केरङ्कोटावयः । १७२।

जृक्तृश्मसृष्टुभ्योऽण्डः । १७३।

पूगो गादि । १७४।

क्षमेस्त च । १७५।

पिचण्दैरण्डस्वरण्डावयः । १७६।

सगेरङ् । १७७।

कुशेरण्डक् । १७८।

क्षमिपणिभ्यां ङः । १७९।

कुणेः कित् । १८०।

नञः सङ्घेः पा च । १८१।

इणुर्विशावेणिपृक्पृत्तृक्पृत्तृपिपणि-

भ्यो णः । १८२।

पृषीङ्गाशुप्पुपिभ्यपिक्पुपिभ्यः कित् ।

। १८३।

द्रोवा । १८४।

स्थाशुतोरुक् । १८५।

अ० पा० सू० । १८९ ।]

धूणतृणगुणकाकर्णतीक्ष्णशुद्धिणाभी
स्णावयः । १८९।

तृक्षुपृक्षुपृक्षुपृक्षुपृक्षुपृक्षुपृक्षुपृक्षु
किमुक्षितपृक्षुपृक्षुपृक्षुपृक्षुपृक्षुपृक्षु
रेरणः । १८७।

कृणुपृक्षुपृक्षुपृक्षुपृक्षुपृक्षुपृक्षुपृक्षु
पृषिबहेरिषोपान्त्वस्य । १८९।

विद्वणकुक्षणकृक्षणकुक्षणअवणोल्ब
गोरणलक्षणावयः । १९०।

कृषिपिपृषिपृषिपृषिपृषिपृषिपृषिपृषि
राणः । १९१।

पपो गित् । १९२।

कल्याणपर्याणावयः । १९३।

हृक्षुपृक्षुपृक्षुपृक्षुपृक्षुपृक्षुपृक्षुपृक्षु
पृक्षुपृक्षुपृक्षुपृक्षुपृक्षुपृक्षुपृक्षुपृक्षु
कित् । १९५।

कृक्षुपृक्षुपृक्षुपृक्षुपृक्षुपृक्षुपृक्षुपृक्षु
उणः । १९६।

क्षः कित् । १९७।

मिषुणी । १९८।

गावाम्यामेष्णः । १९९।

दम्पमितमिमाषापृषुगृणहसिबस्पसि

वितसिमसीण्म्यस्तः । २००।

शीरीभूक्षुपृषुपृषुपृषुपृषुपृषुपृषुपृषुपृषु
सिमुसिमुसिपिसिरमिमुर्षिपृषिभ्यः ।

कित् । २०१।

छत्रो वा । २०२।

सुसितनितुसेर्वीपञ्च वा । २०३।

पुतपित्तनिमित्तोत्तुक्ततित्तक्षिप्तसू

रतमुत्ततावयः । २०४।

कृणो यङ् । २०५।

इवर्णादित्पि । २०६।

[अ० पा० सू० । २२८ ।

हृषुमृक्षुशीयजिखलिवलिपिपृषुमि
नमितमिहृषिहृषिकृषिभ्योऽतः । २०७।

पृषिरपिजसिकिकाछाष्टुभ्यः कित् । २०८।

कृषुकल्पलिविलिविलीलिलानादिभ्य
आतक् । २०९।

हृष्यारुहिवोणिपलिभ्य इतः । २१०।

नञ् आपोः । २११।

हृषिपिषिपृषिकृषिकृषुपृषिभ्यः
कित् । २१२।

हृण ईतण् । २१३।

अवो सुबो जुतः । २१४।

कुक्षिमयिभ्यामूलक् । २१५।

जीवेर्मञ्च । २१६।

कबेरोतः पू च । २१७।

आस्त्रायेर्षित् । २१८।

जृषिषिभ्यामन्तः । २१९।

कश्चिनन्दिजीविप्राणिभ्यष्टिदाशिपि ।
। २२०।

तजिभूषविषहिवसिभास्पविसाधि

मविषहिवगणिवमणिवनन्दिरे
विभ्यः । २२१।

सीमन्तहेमन्तभवन्तदुष्यन्तावयः ।
। २२२।

शकेरन्तः । २२३।

कपेर्षित् । २२४।

कमिप्रगार्तिभ्यस्थः । २२५।

अवा गोञ्च वा । २२६।

नीनूरमिस्तुविषपिरिषिसिषिषि

हृनिपागोपावोद्गाम्यः कित् । २२७।

न्यूवर्मा शीङ् । २२८।

अ० पा० सू० । २२९ ।]

अबभृनिर्वासमिण्यः । २२९।

सर्तेर्णित् । २३०।

पपयुषगृष्कुपतिपमिधसूरपावयः ।
। २३१।

भृशीपापिशाभिगमिरमिबन्दिबन्दि

जीमिप्राणिम्योऽयः । २३२।

उपसर्गाव् बसः । २३३।

बिदिमिदिबिदिबिदिम्यः कित् । २३४।

रोर्वा । २३५।

जृष्याम्यः । २३६।

शाशापिमनिकनिम्यो वः । २३७।

आपोऽय् च । २३८।

गौः कित् । २३९।

हृत्कुसुम्यो मोऽन्तः । २४०।

कुसेरिवेधो । २४१।

इङ्गपर्विम्यामुषः । २४२।

बर्केर्णिङ् । २४३।

कुसुबुधुमुवावयः । २४४।

ककिमकिम्यामन्दः । २४५।

कल्पसिपुसिकुरिकुणिमणिम्य
इन्वक् । २४६।

कुपेर्ब च वा । २४७।

पूपक्षिम्यां गित् । २४८।

यमेकन्दः । २४९।

मुचेर्कुन्वकुन्वो । २५०।

स्कन्पमिम्यां वा । २५१।

नः स्यतेरषक् । २५२।

मङ्गललुक् च । २५३।

आरगेर्बपः । २५४।

पराप्पो ङित् । २५५।

[अ० पा० सू० । २७८ ।

इपेरुषक् । २५६।

कोरन्धः । २५७।

प्याथापन्यनिस्वविस्वपिबस्य-

उपसितिसिबिम्भो मः । २५८।

पसेर्णित् । २५९।

रसेर्वा । २६०।

जीशुशीवीशुष्यविमीम्यः कित् । २६१।

सेर्वा । २६२।

सोक् च । २६३।

रमेस्त च । २६४।

हृशेर्द्विद्भि । २६५।

धुसुबिम्भो माको ङित् । २६६।

शीङ् सन्वत् । २६७।

विननगमफेमबिङ्गमभवेनस्तेनम्यो-
पनावयः । २६८।

प्यसिरसिबिजिमिस्त्रिदेविस्पन्दि

चन्दिमन्दिमण्डिमविद्विबन्धादे

रवाः । २६९।

अणो रवावो । २७०।

ठन्वेर्न लुक् च । २७१।

हनेर्पतजयो च । २७२।

तुषाविहृजिरमिनिधान्यः कित्
। २७३।

सृष्टृमृष्ट्रिजिम्यो वा । २७४।

विदनगगमगहनावयः । २७५।

सस्तुष्टृदिमन्वेराना । २७६।

युयुजियुषियुषिमृदिहृशीक्षिम्यः कित्
। २७७।

मुमुचानयुयुधामक्षिभिद्वानलुहुराण

जिह्विपाणाः । २७८।

य पा० सू० । २७९ ।]

अम्भिरम्भिमन्दिसर्वाहिभ्योऽस्तानः ।
॥ २७९ ॥

बहियजेः कित् ॥ २८० ॥

बृषेर्बा ॥ २८१ ॥

इयाकठिल्लिनलम्पबिकुण्डिम्य इनः ।
॥ २८२ ॥

इजितुहिपुखिपुटिम्य कित् ॥ २८३ ॥

बिपिनाजिनावयः ॥ २८४ ॥

महेर्णिङ्गा ॥ २८५ ॥

कटिर्हिसिन्ध्यामीनः ॥ २८६ ॥

पठेर्णित् ॥ २८७ ॥

यम्पजिशकपजिशीयजितुम्प डनः ।
॥ २८८ ॥

लपेः श च ॥ २८९ ॥

पिशिमिषिष्ठुधिम्यः कित् ॥ २९० ॥

फलेर्गोऽन्तम् ॥ २९१ ॥

बीपतिपटिम्यस्तनः ॥ २९२ ॥

पृष्टुर्मा कित् ॥ २९३ ॥

कृत्तुशौर्मा स्तक् ॥ २९४ ॥

अतोः शस्तनः ॥ २९५ ॥

भापाचणिचमिषिपिसुपृत्तुशीतल्यलि
शमिरमिषपिम्यः प ॥ २९६ ॥

पुसुकुस्तुक्तुस्तवादरुक् ॥ २९७ ॥

कृष्टुसुम्प ऊर् चान्तस्य ॥ २९८ ॥

शविषाषिचनिहनेः य च ॥ २९९ ॥

पम्पाशिलपावयः ॥ ३०० ॥

छुष्टुपिष्टुमा कित् ॥ ३०१ ॥

मियो वा ॥ ३०२ ॥

उम्पबेलुक् च ॥ ३०३ ॥

[य० पा० सू० । ३२८]

वलिबलितलिबलजिब्यजिकबिम्योऽपः
॥ ३०४ ॥

मुजिकुतिकुटिषिटिकुणिकुप्पुपिम्यः
कित् ॥ ३०५ ॥

घाघोः घा इष्वातः ॥ ३०६ ॥

बिष्ठपोलपवातपावयः ॥ ३०७ ॥

कलेरापः ॥ ३०८ ॥

विशेरिपक् ॥ ३०९ ॥

वलेरीपो विक् च ॥ ३१० ॥

ठलेरपक् ॥ ३११ ॥

अश ऊपः पञ्च ॥ ३१२ ॥

सर्तः पपः ॥ ३१३ ॥

रीशीर्मा कः ॥ ३१४ ॥

कलिगलेरस्योच ॥ ३१५ ॥

शफकफशिफाघोफावयः ॥ ३१६ ॥

बलिनितनिर्मा चः ॥ ३१७ ॥

शम्पमेर्णिङ्गा ॥ ३१८ ॥

शाल्यलेरुवातः ॥ ३१९ ॥

तुम्पस्तम्पावयः ॥ ३२० ॥

कृकडिकटिबदेरम्यः ॥ ३२१ ॥

कवेर्णिङ्गा ॥ ३२२ ॥

शिखबिलावोः कित् ॥ ३२३ ॥

दिणिहबिलोः किम्पो न लुक् च ॥ ३२४ ॥

डीनीचन्निषृमिचलिम्पो हिम्यः ।

॥ ३२५ ॥

कुड्युन्विचुरितुरिपुरिचुरिचुरिम्यः कुम्पः

॥ ३२६ ॥

गूवूरमिहनिजन्यतिवलिम्पो वा ।

॥ ३२७ ॥

इणाः कित् ॥ ३२८ ॥

य० पा० सू० । ३२९ ।]

कृष्णगुशसिकलिकडिगविरासिरमिष
द्विषल्लेरमः । ३२९।

सनेडित् । ३३०।

अपिष्टपिलुसिन्धः कित् । ३३१।

सिटिकिम्यामिमः सैरविद्वौ च ।

। ३३२।

ककेरुमः । ३३३।

कुकेः कोज्जन्तश्च । ३३४।

दमो दुण्ड् च । ३३५।

कृकलरुमः । ३३६।

काकुसिन्ध्यां कुम्भः । ३३७।

भर्तारिस्तुसुहुसुचुसुक्षिपक्षिभावा

भ्यापापापावलिपविनीम्यो मः । ३३८।

प्रसिद्धान्यां प्राजिहो च । ३३९।

विलिभिषिसिपीन्धिपूशुशाभ्याकसि

विशुपिसुपीपिसुहियुषिवसिन्धः कित्

। ३४०।

धुहिन्यां वा । ३४१।

अवद्वस्यश्च वा । ३४२।

सरी च वा । ३४३।

मियः पोज्जन्तश्च वा । ३४४।

तिजियुजेण् च । ३४५।

रुफमप्रीप्मकूमसूमजालूमगुलूमग्रोमप

रिस्तोमसूकमादयः । ३४६।

सूपमपिपरिकडिकर्देरमः । ३४७।

अयप् च वा । ३४८।

कुहियष्टिगुरिपिपिसिषिगण्पिष्टम

द्विम्य इमः । ३४९।

वपिमन्त्रिमादयः । ३५० ।

[य० पा० सू० । ३५० ।

उद्रुटिकुल्लपतिकुधिकुरिकुटिकुडिकु

सिन्धः कुमः । ३५१।

कुन्दुमसिन्दुमकुम्भकुमविन्दुमपरुन्दुमा

वयः । ३५२।

कुपिगुषेरुमः । ३५३।

विहाविशापविभिषादेः केसिमा ।

। ३५४।

वो डिमः । ३५५।

डिमोः कित् । ३५६।

स्थाछामासासूमयमिकनियसिपलि

कलिशलिशकीप्यिसहिवन्धिन्यो

या । ३५७।

नद्रो इलिपतेः । ३५८।

सन्धेर्षे च । ३५९।

सुशीपसिबस्पनिम्यस्ताविः । ३६०।

अपिजनिपुणिमूतिम्यः कित् । ३६१।

कुसेह् च वा । ३६२।

अगपुलाम्यां सन्धेर्षित् । ३६३।

शिक्षपास्यात्ममध्यविन्धयविष्ण्या-

ध्न्यहर्न्यसत्यनित्यावया । ३६४।

कुगुबलिमलिकपितन्याम्यक्षेरया । ३६५।

आयोः केह् च । ३६६।

लादिम्यः कित् । ३६७।

कसेरलाविरिवात्य । ३६८।

पृकः शपौ चान्तो । ३६९।

गयह्वयादयः । ३७०।

मुषेधयपुषो । ३७१।

कुलिलुलिकलिकपिम्यः कायः । ३७२।

भुवक्षिगुहिसृष्टिमहेराव्या । ३७३।

वषिवाप्यवीषीवाप्यो । ३७४।

न० पा० सू० । ३७५ ।]

द्वैतेन्द्रियः । ३७५ ।

हृगः कित् । ३७४ ।

वृजेर्णाक्षीयः ।३७५।

येते स्वादिः । ३७८ ।

आप्राजिष्कुरमियास्यतेरन्यः । ३७९ ।

हिरण्यपर्जन्यादयः । ३८० ।

वदिसद्विभ्यामाम्यः । ३८१ ।

॥३८२॥

मदेः स्यः ।३८३।

अभिमुखिभ्यां किञ्चन । ३८४ ।

अथ हिम्याद्रूपः । ३८५ ।

बभोऽय्य उत्त ब । ३८६ ।

मीवृषिदधिबन्धनिरमिवमिषपिज
पिषाकिस्त्राप्तिबन्दीन्दिपदिमदिम
न्दिबन्दिदसिपसिनसिहस्पसिषा
सिबहिसिहिन्यो रः १२७१

अथ्यजितश्चिबश्चिरपिसुपित्पिहपि
 पुपित्तपिप्पुपिभ्रविमुविवद्विष्टि
 भिविस्तिपुन्दिवन्मिश्रमुन्मिवशि-
 चिसिवहिभिभवसिष्टुपिसिधिय-
 पिषोन्निभित्तितृतीनीशीसुसूयः
 कित १३८८

इष्टागुह्यां वा । ३८९ ।

उम्बिकुम्बितुम्पेर्नलुक् च ।१९०।

मन्वेर्षा १३९१।

विजिगुसिमितम्पम्पर्वेर्वीर्यम् । १९९।

अक्षिरमिविक्रसेरुषास्य ।३९३।

शायद १३९४।

हृत्तेः मृकृच्छणे च । ३९५।

[म० पा० सू० । ४१० ।

सुरक्षितगौरविप्रकुम्भप्राप्तमा
न्यरन्प्रतिनिधौद्विपुण्डीनीम
हीमोद्युतमुग्रनिर्घातन्द्रासान्द्रपु
न्यादिजायः।३९६।

भाषिण्यवादिषट्कुटिकठिबठिमठय
 विशीकृशीभृकविषविकन्दिमन्दि
 सुन्दिमन्दिमठिजपक्षिपिम्भिकमि
 समिषमिबमिभ्रम्यमिदेविवासिका
 स्पतिजीविषयिङ्कुषोदोरः । १९७।

अथर्व ऋ ॥ ३९८॥

अण्विपिठिकरिहिन्यः कित ।

13931

धातोरिवेतौ वातः ।४००।

शषेः कु ब १४०२।

वर्मेणिङ्गा वयस ४: १४०२।

जठरकरमकरशकरकर्पकूर्परसोमर
 पाभरप्राभरप्राधरसगरभगरतगरो
 पैराधरशधरहधरकूकरकुकुन्दरगोष
 राम्भरशुभरश्वरबहरकुक्षराजगरा
 वयः १४०३।

सुविगुरिम्पां दिवृगजौ चान्तौ ॥४०॥
अग्यद्रिमधिमन्विकडिकसिकासिम्भु
जिकसिकसिमसिकसिम्भु आरः ।

1806]

अः कादिः ।४०६।

कृणो मादिभ्य १४ ७।

सुपिकुटिभ्यां कित् ।४०८।

कमैरत ठण १४०९।

कनेः कायिवकुमुवकाशनाम् ॥४१०॥

म० पा० सू० । ३२९ ।]

कृष्णशालिकलिकडिगविरासिरमिव
डिपलेरमा । ३२९।

सनेडित् । ३३०।

अपिष्टपित्तसिन्धुः कित् । ३३१।

सिदिकिम्यामिनः सैरदिदौ च ।

। ३३२।

ककेकम । ३३३।

कुकेः कोऽन्तश्च । ३३४।

दमो वुण्ड च । ३३५।

कृकसरम्भ । ३३६।

काकुसिन्ध्यां कुम्भः । ३३७।

अतीरिस्तुसुदुसृष्टसृक्षिपक्षिभाषा
व्यापापायावलिपदिनीभ्यो मा । ३३८।

प्रसिद्वागम्यां प्राजिहौ च । ३३९।

पिलिभिलिसिर्षाणि चूसाद्याकसि
पिष्टुपिमुषीपिसुहृष्टुपिचिसिन्धुः कित्
। ३४०।

धुडिम्यां वा । ३४१।

अयेष्टस्य च वा । ३४२।

सेरी च वा । ३४३।

त्रिपः पाऽन्तश्च वा । ३४४।

तिजिपुजेग् च । ३४५।

रुपमप्रीप्मकूमस्मज्जस्मगुल्मग्रोमप
रिस्तामसूक्ष्मादयः । ३४६।

गृपप्रपिपरिकडिकर्वेरमा । ३४७।

अपभू च वा । ३४८।

कुहपिष्टिरिपिगिमिभिगम्यविष्टम
डिम्य इमः । ३४९।

पपिमन्विमादयः । ३५० ।

[म० पा० सू० । ३५० ।]

उद्वटिकुस्यलिकुपिकुरिकुडिकुडिकु
सिन्धुः कुमा । ३५१।

कुन्दुमसिन्धुमकुम्भकुमविष्टमपद्वुमा
वयः । ३५२।

कुधिगुधेरुमः । ३५३।

विहाविशापचिमिद्यादः केतिमा ।
। ३५४।

वो डिमः । ३५५।

डिमोः कित् । ३५६।

स्थाधामासासूमयनिकनिपसिपलि
कडिशालिशकीप्यिसहिबिचिम्यो
यः । ३५७।

नज्रो इलिपतेः । ३५८।

सज्जेर्ष च । ३५९।

मृशीपसिबस्पनिम्यस्तादिः । ३६०।

अपिजनिपुणिहृतिम्यः कित् । ३६१।

कुलेष्ट च वा । ३६२।

अगपुलाभ्यां स्तम्भेडित् । ३६३।

शिकपास्यान्ममच्यविच्यविष्ण्या-
च्यहन्त्यसत्त्वनिष्ठादयः । ३६४।

कुगुयसिमलिकणितन्याम्यसेरया । ३६५।

आयः केक् च । ३६६।

लादिम्याः कित् । ३६७।

कसरसाविरिवाय । ३६८।

पुकाः शपो चान्तो । ३६९।

गयष्टव्यादयः । ३७०।

मुपेपयणुयो । ३७१।

कुलिलुलिकलिकपिम्यः कायः । ३७२।

भुवक्षिगुहिसृष्टिमहेराय्यः । ३७३।

वपियाम्यवीधीवाय्यो । ३७४।

[३० सू० । ४५१ ।]

हुपामाभुषसिभसिगुर्षीपयिषयिषूय
 म्यमिमनितनिसविद्याविक्षिप्तविलु
 पिपतिपूम्यरुः । ४५१।
 श्वितेर्षय मो वा । ४५२।
 गमेरा च । ४५३।
 चिमिदिशसिम्यः कित् । ४५४।
 पुत्रादयः । ४५५।
 दृगूनक्षिपयिषयमिषमिषयिषयिषय
 मिपतिरुहिम्योऽत्रः । ४५६।
 सोर्षिदः कित् । ४५७।
 कृतेः कृन्त् च । ४५८।
 यन्निषयिषयययादिम्य इत्रः । ४५९।
 नृगूषदिषरिम्यो गित् । ४६०।
 तनिगूषापाघादिम्य उत्रः । ४६१।
 शामादयाशक्यम्यमिम्यो लः । ४६२।
 शुक्रशीमुम्यः कित् । ४६३।
 मिष्ठाच्छमल्लसौषिदल्लादयः । ४६४।
 मृदिकन्दिपुण्डिमण्डिमण्डिपदि
 पादिशकिकेयूदेयूकमियमि-
 शालिकलिपलिगुण्यश्चिचश्चि
 चपिषयिषिषिषिषिषिषिषि
 शितुसिक्कुल्यनिम्रमेरुः । ४६५।
 नहि लद्वेर्षीर्षय । ४६६।
 ऋजनेर्गोऽन्तय । ४६७।
 दृपिषयिषिषिषिषिषिषिषिषिषि
 कित् । ४६८।
 कोर्षा । ४६९।
 शमेय च वा । ४७०।
 षो इग्गादिषा । ४७१।

[३० सू० । ४८७ ।]

मृजिसन्त्याहनिम्यो डित् । ४७२।
 स्योषा । ४७३।
 मुरलोरलविरलकेरलकपिषल
 कज्जकेज्जलकोमलभूमलसिहल
 काहलकलपाकलपुगलमगल-
 विदलकुन्तलोत्पलादयः । ४७४।
 मकूमृदुतनितमिषयिषयिषयिषि-
 क्षिपिषिषिषिषिषिषिषिषिषिषिषि
 षिषिषिषिषिषिषिषिषिषिषिषि
 किम्य आलः । ४७५।
 कृषिपिषिषिषिषिषिषिषिषिषिषि-
 पीमीम्यः कित् । ४७६।
 भजेः कर्णौ च । ४७७।
 सतर्गोऽन्तय । ४७८।
 पतिकूलूम्यो गित् । ४७९।
 चात्वालकृत्कालहिन्तालवेताल
 जम्पालशम्बालममात्तालादयः । ४८०।
 कस्यनिमहिर्निमजदिमदिकुदिष-
 पिषिषिषिषिषिषिषिषिषिषिषि-
 म्य इतः । ४८१।
 मण्डेर्षलुक् च वा । ४८२।
 शुपिमिषिषुम्यः कित् । ४८३।
 स्थण्डिलकपिषयिषकितादयः । ४८४।
 हृपिषुतिषदिपदिशकिशक्ति
 ण्डिमङ्गयुत्कण्डिम्य उलः । ४८५।
 स्यावह्निषह्निषिषिषिषिषिषि-
 लुक् च । ४८६।
 कुमुलमुलनिषुलभम्मुलमन्नु
 लपुलविशस्युलानुलमुलपुल-
 पुलादयः । ४८७।

[४० सू. १४८८।]

पिस्त्रिमल्लिकण्डिगण्डिषसिषधि

यत्रिभ्य ऊत्तः । ४८८।

तमेवोऽन्तो दीर्घस्तु वा । ४८९।

कुक्षिपुल्लिकुक्षिम्या कित् । ४९०।

कुक्षकुक्षपन्म्लसाकुक्षशार्फसावयः ।
४९१।

महेरता । ४९२।

कटिपटिकण्डिगण्डिशकिकपिचहि
म्य ओत्तः । ४९३।

प्रज्ञावन्त्यः कित् । ४९४।

पिञ्जोत्तकङ्कोत्तककोत्तमङ्कोत्तावयः ।
४९५।

बलिपुपेः कत्तक् । ४९६।

मिगः खल्यैव । ४९७।

ओ नोऽन्तो ह्रस्वश्च । ४९८।

शमिकमिपलिम्यो यत्तः । ४९९।

तुल्यसेल्वसावयः । ५००।

शीकस्तलपलवातप्यल्लणत्ताः । ५०१।

बभिकुडिकुपिकशिशासिष्ठुम्यो मलक् ।
५०२।

कुशिकमिम्यां कुलकुमौ च । ५०३।

पतः सलः । ५०४।

लटिल्लटिल्लिनलिकण्यशौसुङ्कुङ्कुवृपु

शपिहयाशालापविहसीण्म्यो वा ।
५०५।

शीकापो ह्रस्वश्च वा । ५०६।

उर्वेष च । ५०७।

गपेरान्तः । ५०८।

लपेसिष् च या । ५०९।

सल्लेणिदा । ५१०।

[४० सू. ५३४।]

निपृपीटपृपिधुमुषिकिणिषिषिबिल्य-
विपृम्याः कित् । ५११।

नमो सुषो कित् । ५१२।

लिहेर्जिह्व च । ५१३।

प्रह्लाहापह्लास्वच्छेवामीवामीवाम्यावयः
५१४।बभिवदिपेस्त्वणिपणिपल्लिवल्लुरवः ।
५१५।

मणिवसेर्णिक् । ५१६।

मसेर्वा । ५१७।

कित्तिकुडिकुरित्तुरिस्थाम्यः कित् ।
५१८।कैरयनैरवमुतवकारण्यवाहीनवावयः ।
५१९।

वायातेरावः । ५२०।

प्रपेरिवहृ पृष् च । ५२१।

पल्लिस्त्वेरिषः । ५२२।

स्मृशोः वा पार् च । ५२३।

कुडित्तुल्यसेल्वः । ५२४।

नीह्निष्प्यैव्यापावामाम्यस्त्वः । ५२५।

कुञ्जन्त्येधिपाम्यः ह्रस्वः । ५२६।

पाषाणम्यमिम्याः वा । ५२७।

कृष्टभूषनिम्या कित् । ५२८।

कोर्वा । ५२९।

क्रिशा के च । ५३०।

उरेरशक् । ५३१।

कसेष्ठित् । ५३२।

पछेराशः । ५३३।

कनेरीव्याता । ५३४।

४० सू० । ५३५ ।]

कुलिकनिकणिलिबिभ्यः किशः ।
। ५३५ ।

बसेपिद्वा । ५३६ ।

तिमिशेतिशावयः । ५३७ ।

मस्मपङ्क्तिम्यामुशः । ५३८ ।

वर्ताण्म्यां पिशतशौ । ५३९ ।

वृकृतृमीहमाभ्यः पः । ५४० ।

योश्च वा । ५४१ ।

स्तुपुस्तम्बवृन्म्याः कित् । ५४२ ।

भ्रियेः शौ च । ५४३ ।

कोरपः । ५४४ ।

युज्ज्वेरापः । ५४५ ।

अपेरिपः । ५४६ ।

मद्यविम्यां दित् । ५४७ ।

बहेर्हृद्विभ्यः । ५४८ ।

अमिमृन्म्यां गित् । ५४९ ।

तवेर्वा । ५५० ।

कळेः किल्ब च । ५५१ ।

नद्यो व्यथेः । ५५२ ।

कृतृन्म्यामीपाः । ५५३ ।

अजिष्पृन्म्याः कित् । ५५४ ।

अमेर्बरादिः । ५५५ ।

उपेर्णोऽन्तः । ५५६ ।

कपूनहिहिनिकलिचलिषपिबपिकुपि
इयिभ्यः ठपा । ५५७ ।

विदिपृन्म्यां कित् । ५५८ ।

अयुपपनुपावयः । ५५९ ।

ललिकलितृपृकृणुलम्बिमस्त्रिपीविह
न्यक्त्रिमस्त्रिगण्यतिभ्यः ऊपा । ५६० ।

[४० सू० । ५८१ ।

कोरवृपावरूपकास्वरूपश्रीरूपपिञ्ज्रपा
वयः । ५६१ ।

कळेर्मयः । ५६२ ।

कुलेभ्य मापक् । ५६३ ।

माषावयमिकमिहनिमानिकव्यशिप

विमुचियजिबृत्तभ्यः सः । ५६४ ।

व्यवाम्यां तनेरीच वेः । ५६५ ।

प्लुपेः प्लप् च । ५६६ ।

कजिरिपिकुपिकृतिप्र^०व्युन्विद्यभ्यः
कित् । ५६७ ।

गुपिगृधेस्त च । ५६८ ।

तप्यणिपन्यल्यविरभिनभिनभ्यमि
चमितमिचअतिपतेरसः । ५६९ ।

सूषविम्यां गित् । ५७० ।

बहियुन्म्यां वा । ५७१ ।

विषाविरमितभ्ययुरिभ्यः कित् । ५७२ ।

कनसताभरसावयः । ५७३ ।

युषल्लिभ्यामासः । ५७४ ।

किळेः कित् । ५७५ ।

तलिकसिभ्यामीसण् । ५७६ ।

सेर्बित् । ५७७ ।

अपेरुसः । ५७८ ।

परिषीम्यां टिसडिसौ । ५७९ ।

तसः । ५८० ।

इणः । ५८१ ।

पीडो मसक् । ५८२ ।

कृकृरिभ्यां पासः । ५८३ ।

कलिकुलिभ्यां मासक् । ५८४ ।

अखेरम्भुसः । ५८५ ।

ख्यो हः । ५८६ ।

४० सू० । ५८७ ।]

किन्तो मे च । ५८७ ।

हिंसेः सिम् च । ५८८ ।

कृप् कटिपटिमटिलटिललिपलिकल्प
निरगिसगेरहः । ५८९ ।

पुछेः कित् । ५९० ।

वृकदिशमिम्य आहः । ५९१ ।

मिछेः कित् । ५९२ ।

निर हण ऊहृश् । ५९३ ।

वस्त्यूहः । ५९४ ।

अनेरोकहः । ५९५ ।

बखेरक्षाः । ५९६ ।

छाक्ष्राक्षामिक्षादयः । ५९७ ।

समिञ्चनिकपिम्यामाः । ५९८ ।

बिधिपुरिवृपिसृपिम्याः कित् । ५९९ ।

बेः साहाम्याम् । ६०० ।

भूमिभिविशिम्यस्थयव्याव्यान्ताः ।
। ६०१ ।

मुषिस्वदेच च । ६०२ ।

सोमृग आह च । ६०३ ।

सनिक्षमिबुपेः । ६०४ ।

डित् । ६०५ ।

स्वरेम्य हः । ६०६ ।

पदिपठिपथिस्थलिहलिकलिपलिवलि
बल्लिपल्लिकटिबटिबटियपिगाध्य
पिबन्दिमम्यबिबशिवागिका
शिठदितभिमन्त्रिम्यणिहमणिहच
णिहयल्यप्रिमम्यसियमिध्यनिसनि
गमितमिप्रन्धिभन्धिजनिमण्यादि
म्याः । ६०७ ।

[४० सू० । ६११ ।

किलिपिलिपिशिभिदिभ्रुदिशुण्डि
तुणिहकुणिहमणिहकुणिहहिणिह
पिणिहभुल्लिनुधिमिभिहहिदिवि-
कीर्णाविम्यः । ६०८ ।

नाम्युपान्त्यकृगृधृपृहृम्याः कित् ।
। ६०९ ।

बिदिवृतेर्वा । ६१० ।

नृभ्रम्ययापिवन्मिम्यस्तिसिरभृमा
चापदेमाभ । ६११ ।

मनेक्वेतौ चास्य वा । ६१२ ।

कमितमिस्तम्मेरिच नमेस्तु वा । ६१३ ।

अन्मिकुण्ठिकम्यहिम्यो न लुक् च ।
। ६१४ ।

उमेर्ध्रौ च । ६१५ ।

नीबीमृह्यम्यो डित् । ६१६ ।

बौ रिचेः स्वराप्रोञ्जता । ६१७ ।

कमिबमिजमिधसिशसिफलितलि
तद्विबमिधजिम्बजिराजिपयिबणि-
बविसविहृदिहिसहिवहितपिबपि
भदिकमिसंपतिम्यो चित् । ६१८ ।

कृष्कुटिप्रहिलन्यगिकम्यलिपलि
चरिबसिगणिहम्यो वा । ६१९ ।

पावाचास्यजिम्याम् । ६२० ।

नहेर्भृ च । ६२१ ।

असो रभाविः । ६२२ ।

कापः किरिच वा । ६२३ ।

वर्देरकिः । ६२४ ।

सनेहविः । ६२५ ।

कोडिलिः । ६२६ ।

[४० सू० । ३२७ ।]

सृष्टिकण्यनिवृत्त्यदिभ्य ईभिः । ३२७।

बेगो हित् । ३२८।

बणेर्णित् । ३२९।

कृपिषाकिम्यामटिः । ३३०।

म्रेर्हिः । ३३१।

चमेरुवातः । ३३२।

मुपेक्ष्ण् चान्तः । ३३३।

कावाधीकीमिमुमुम्बरितूरिपूरिम्यो

णिः । ३३४।

मद्वृत्तकृपिम्यः कित् । ३३५।

पृथिव्यिभ्यां वृद्धिभ्य । ३३६।

वृणिपूणिमूणिभूण्यावयः । ३३७।

कहसुमृषुसुकुलमहेरणिः । ३३८।

कक्केरिषास्य वा । ३३९।

ककेर्णित् । ३४०।

कूपेभ्य चावोः । ३४१।

क्षिपेः कित् । ३४२।

आकः कृह्णुपेः समः । ३४३।

वारिसत्यादेरिणिक् । ३४४।

अदेस्त्रीणिः । ३४५।

प्लुञ्जायक्षिपपिपदिबसिधितसिम्य

स्तिः । ३४६।

प्रयेर्लुक् च वा । ३४७।

कोर्यपादिः । ३४८।

घो गृप् च । ३४९।

सोरस्तेः शित् । ३५०।

इमुपिकृपिरिपिपिपिशोशुष्यसिपूषी

एभभूतिभ्यः कित् । ३५१।

कृष्योर्नोऽन्तभ्य । ३५२।

[४० सू० । ३८० ।]

सस्यमिरमिवाह्वित्यर्तरति । ३५३।

इन्तेरंह च । ३५४।

वृगो व्रत् च । ३५५।

अश्वेः क च वा । ३५६।

वातेर्णिक् । ३५७।

योः कित् । ३५८।

पातेर्वा । ३५९।

अगिविधिविधिविधिवेरस्तिक् । ३६०।

गुघेर्गम् च । ३६१।

वस्यतिभ्यामातिः । ३६२।

अमेर्पामाभ्याम् । ३६३।

यजो य च । ३६४।

वयविच्छदिभूम्योऽन्तिः । ३६५।

साकेरन्तिः । ३६६।

नपो वागो हितिः । ३६७।

देकः । ३६८।

बीसञ्ज्यसिम्यस्थिक् । ३६९।

सारेरधिः । ३७०।

निपन्नेर्णित् । ३७१।

उद्भर्णेर्णिक् । ३७२।

अतेरिधिः । ३७३।

तनेर्हित् । ३७४।

उपरधिः । ३७५।

विदो रधिक् । ३७६।

बीयुसुषधनिभ्यो निः । ३७७।

पूषाशीको ह्रस्वभ्य । ३७८।

मृष्यमृष्ठभ्यः कित् । ३७९।

सविषूष्यमिषम्यद्यदिकटयवेरनिः ।

। ३८०।

३० सू० । ७३१ ।]

[३० सू० । ७८४ ।

स्पशिअस्तोः स्तुक् च । ७३१ ।
 दुःस्वपयनिम्यः स्पः । ७३२ ।
 हनियाकुभृपत्त्रो द्वे च । ७३३ ।
 कृप शत ठर् च । ७३४ ।
 पचेरिवातः । ७३५ ।
 अतैरुर्ष । ७३६ ।
 महस्युर्ष । ७३७ ।
 ठर् च मे । ७३८ ।
 श्रियोः क च । ७३९ ।
 रक्षितक्षिचिर्नेस्तुक् च । ७४० ।
 पीमृगमिषवकुमारलोकबर्मविम्भ
 सुजाहमावेरयो युः । ७४१ ।
 पराहम्यां वृक्षमिम्या कित् । ७४२ ।
 शुमेः स च वा । ७४३ ।
 शुद्रुम्याम् । ७४४ ।
 हरिपीतमितशतबिकुकवृम्यो वृषः ।
 । ७४५ ।
 केवपुसुरज्ज्वल्लव्यावयः । ७४६ ।
 शा सन्वव । ७४७ ।
 तनवडा । ७४८ ।
 कैशीशमिरमिम्यः कुः । ७४९ ।
 द्विपः किप्रो लव वा । ७५० ।
 किरा प च । ७५१ ।
 चटिकठिपदिम्य आकुः । ७५२ ।
 सिमिकुटिकुटिकुपिकृपिम्यः कित् ।
 । ७५३ ।
 उपसर्गाधिर्वित् । ७५४ ।
 शछेरकुः । ७५५ ।
 स्रष्टम्यां वाकुह । ७५६ ।

इयोः स्वाकुक् च । ७५७ ।
 फखिवस्यमेर्धुः । ७५८ ।
 वमेर्धुक् च । ७५९ ।
 हेर्हिन् च । ७६० ।
 प्रीकैपैनीछेरङ्गुक् । ७६१ ।
 अव्यतिगृम्योऽनुः । ७६२ ।
 शछेराकुः । ७६३ ।
 अव्यवेरिपुः । ७६४ ।
 तमिमनिकणिरयो कुः । ७६५ ।
 पनेर्वाध्व । ७६६ ।
 पक्षिचम्यामाणुकण्डुकौ । ७६७ ।
 अजिस्थावृरीम्यो शुः । ७६८ ।
 विपोः कित् । ७६९ ।
 क्षिपेरणुक् । ७७० ।
 अस्वरिण्युः । ७७१ ।
 कृहन्वीषिगम्यादिम्य पणुः । ७७२ ।
 कृसिकम्पमिगमितनिमनिजन्यसि
 मसिसच्यविभाषागागसास्ताह
 निहापाहिकुशिपूरपस्तुन् । ७७३ ।
 बसेणिद्वा । ७७४ ।
 पः पीप्यो च वा । ७७५ ।
 आपोऽप् च । ७७६ ।
 अव्ययर्तः कित् । ७७७ ।
 चायः के च । ७७८ ।
 वक्षिमक्षिद्युष्टेपिम्योऽनुः । ७७९ ।
 कृलाम्यां कित् । ७८० ।
 तनेयतुः । ७८१ ।
 जीवेराशुः । ७८२ ।
 यमेधुक् । ७८३ ।
 शीबो धुक् । ७८४ ।

[४० सू० । ७८९ ।]

भूगो धुन् च । ७८५।

वामाम्यां नुः । ७८६।

वेः शिल् ७८७।

सूक्तः कित् ७८८।

हो जह् च । ७८९।

बभेः कर्गौ च । ७९०।

कृहनेस्तुक्कुक् ७९१।

गमेः सन्वच । ७९२।

बानूक्षप्युन्विनविषविपत्वादेरनुक् ।

७९३।

कृहोरानुक् ७९४।

जीवेरवानुक् ७९५।

बभेरक्नुः ७९६।

हृपिपुपिषुपिगविमविनम्बिगवि

मम्बिजनिस्तमिम्बो गेरिस्तुः । ७९७।

कस्यतिस्त्यामिपुक् ७९८।

कस्यमिम्बां युः ७९९।

अग्नेरनुः । ८००।

यजिशुम्बिदहिवसिनिममिम्बो युः ।

८०१।

सुजोः कित् । ८०२।

सर्तेरप्यन्यू ८०३।

भृक्षिपिषरेरन्युक् ८०४।

सुस्त्युक् ८०५।

विनीपीम्बशिम्बो कः ८०६।

रूपम्बां कित् । ८०७।

सन्नो लुक् च । ८०८।

जनिहृनिशायतेस्त च । ८०९।

इममः शीको वित् । ८१०।

धियुगेहमेवावपः । ८११।

[४० सू० । ८११ ।]

कविकुव्यर्तेरकः । ८१२।

कर्तेरकः । ८१३।

उर्वेरारुवेतौ च । ८१४।

कृपि हृषिपीकृपिम्बः कित् । ८१५।

इया शीत च । ८१६।

तुम्बेकः । ८१७।

कन्देः कुन् च । ८१८।

चमेरुक् ८१९।

शीमे लुः । ८२०।

पीका कित् । ८२१।

कस्त्रीप्यिषाकेरालुः । ८२२।

आपोऽप् च । ८२३।

गृह्लुगृगृलुक्मण्डलकः । ८२४।

मः शुः । ८२५।

मस्त्रीप्यशिम्बाः सुक् । ८२६।

तृपक्षिमकेरलुः । ८२७।

उडोः कित् । ८२८।

हृपिषमितमिषम्बन्वि सजिषजिम-

जितस्त्रीप्यिम्ब कः । ८२९।

फडोः केह् च । ८३०।

कयेर्णक्यौ च वा । ८३१।

बहेर्च् च । ८३२।

सुजेर्गुणक् ८३३।

अजेर्जोऽन्तक् ८३४।

कसिपयत्ताविम्बो पित् । ८३५।

अणेर्जोऽन्तक् ८३६।

अडो ह् च वा । ८३७।

मयो कम्बेर्नलुक् च । ८३८।

कफादीरेह् च । ८३९।

४० सू० । ८४० ।]

[३० सू० । ८९५ ।

श्रुतो रत् च । ८४० ।

शमिषयेः स्वरासोऽन्तश्च । ८४१ ।

पुपेर्विधिपदिषीपौ च । ८४२ ।

प्रमिगमितनिम्नो बित् । ८४३ ।

प्रतिघृषिरुपिफुहिम्यः कित् । ८४४ ।

तृल्लङ्घिभ्यां ह्रः । ८४५ ।

तृद्वभ्यां वृः । ८४६ ।

कमिजनिभ्यां वृः । ८४७ ।

शकेरन्ध्रः । ८४८ ।

कृगः काविः । ८४९ ।

पोरागूः । ८५० ।

काञ्चीको डेल्य । ८५१ ।

विष ऋः । ८५२ ।

सोरसेः । ८५३ ।

नियो बित् । ८५४ ।

सव्यात् स्याः । ८५५ ।

पतिननन्दिभ्या दीर्घश्च । ८५६ ।

शासिशसिनीरुध्रुहृष्टमन्याविभ्य

स्तुः । ८५७ ।

पातेरिष । ८५८ ।

मानिभ्राजेल्लुक् च । ८५९ ।

जाया मिगः । ८६० ।

आपोऽप् च । ८६१ ।

नमेः ष च । ८६२ ।

हृपृगृगोप्तीप्रस्तुप्रतिहृप्रतिस्थान्य

प्रस्थिजि । ८६३ ।

नियः पाविः । ८६४ ।

स्पन्दृक्षनृदुष्टिप्रावयः । ८६५ ।

रातेर्हः । ८६६ ।

शुगमिभ्यां षोः । ८६७ ।

ग्लानुविभ्यां षोः । ८६८ ।

तोः कित् । ८६९ ।

व्रागावयः । ८७० ।

ओमिक् । ८७१ ।

तनेङ्गवच् । ८७२ ।

पारेरज् । ८७३ ।

प्रधिपृथिमिभिभ्यः कित् । ८७४ ।

भूपणिभ्यामिज् सुरवणौ च । ८७५ ।

वयोः कित् । ८७६ ।

उहृषेरद् नलुक् च । ८७७ ।

सर्तरद् । ८७८ ।

ईधेरविद् ह्रस्वश्च । ८७९ ।

मियपि म्ळेष्ठश्च वा । ८८० ।

तृपोः कत् । ८८१ ।

सम्बद्धेहस्ताक्षादावयः । ८८२ ।

पटक्छपदावयोऽनुकरणाः । ८८३ ।

शुद्धिपृथिमिपृथिम्यः कत् । ८८४ ।

गमेर्बिक्त्रे च । ८८५ ।

भातेर्बवतुः । ८८६ ।

ह्रस्वरुहियुपितविभ्य इत् । ८८७ ।

उवकाङ्क्षर्षित् । ८८८ ।

अ उत् । ८८९ ।

ओ माविषा । ८९० ।

शक्नेर्भत् । ८९१ ।

यजोः क च । ८९२ ।

पातोः कृष् । ८९३ ।

शुद्धमसेरव् । ८९४ ।

तनिलजिपजिभ्यो ङक् । ८९५ ।

[४० सू० । ८९१ ।]

इष्यस्तव् । ८९१ ।
 प्राः सव् । ८९० ।
 प्रो इस्वव् । ८९८ ।
 युष्यसिन्वा क्मव् । ८९९ ।
 उक्षितस्वक्षीशिराणिघनिपञ्चिषू
 चिक्लिपिस्मिहिनुमस्तेरन् । ९०० ।
 कृपुमुहचिर्वशिपुविचिप्रतिविचिभ्यः
 कित् । ९०१ ।
 अन्मातरिअन्मूर्धन्पक्षीहज्यमन्नि
 अप्सन्परिअन्महजहन्मघवज्ज-
 धर्षसिति । ९०२ ।
 धप्यक्षौन्यां तन् । ९०३ ।
 स्नामविपद्यतिपृषाकिभ्यो वन् । ९०४ ।
 प्रहेरा च । ९०५ ।
 कक्षीकुशिबहिजिक्तिह्रस्वपृष्ठभ्यः
 कनिप् । ९०६ ।
 सुजेः कज्जुसकौ च । ९०७ ।
 घ्याप्पोर्षी पी च । ९०८ ।
 व्यतेर्ष च । ९०९ ।
 प्रात्सविरीरिणस्तोऽन्तव् । ९१० ।
 मन् । ९११ ।
 कुप्पुचिसुपिभ्यः कित् । ९१२ ।
 बृहेर्मोऽव् । ९१३ ।
 व्येग एषोतौ च वा । ९१४ ।
 स्पतेरी च वा । ९१५ ।
 सात्मनभात्मभ्यैमघ्रोमन्क्रोमन्खला
 मन्नामन्पाप्मन्पङ्कमन्पङ्कमभिति ।
 । ९१६ ।
 हृजनिभ्यामिमन् । ९१७ ।
 सङ्गमृष्टसुभ्य ईमन् । ९१८ ।

[४० सू० । ९४७ ।]

गमेरिन् । ९१९ ।
 भाकव्य गित् । ९२० ।
 सुवा । ९२१ ।
 मुनो वा । ९२२ ।
 प्रप्रतेर्याबुचिभ्याम् । ९२३ ।
 प्रात् स्थः । ९२४ ।
 परमात् कित् । ९२५ ।
 पविमन्धिभ्याम् । ९२६ ।
 होमिन् । ९२७ ।
 अर्तेर्मुक्षिमक् । ९२८ ।
 अवेक्षिन् । ९२९ ।
 पतेरधिन् । ९३० ।
 आपः क्विप् इस्वव् । ९३१ ।
 ककुपुमिष्टुबनुष्टुमः । ९३२ ।
 अवेर्मः । ९३३ ।
 सोरेतेरम् । ९३४ ।
 नशिन्भ्यां नक्तनूतौ च । ९३५ ।
 स्वतर्णित् । ९३६ ।
 गमिजमिभमिमिमिभमिमिम्यो
 वित् । ९३७ ।
 इणो वमक् । ९३८ ।
 कोर्बिम् । ९३९ ।
 तुषेरीम् णोऽन्तव् । ९४० ।
 ईरुक्मिमिमिमिमिम्यो वित् । ९४१ ।
 अमिगमिभमेस्तुमावातः । ९४२ ।
 गृपुबुविपुचिभ्यः क्विप् । ९४३ ।
 वाद्वातौ । ९४४ ।
 प्रात्तेरर् । ९४५ ।
 सोरर्तेर्लुक् च । ९४६ ।
 प्रसम्भमिभ्यः पुमसनुतान्ताव् । ९४७ ।

३० सू० । १४८ ।]

पतेरु ॥ १४८ ।

दिवेदिषु ॥ १४९ ।

विशिविपाशिभ्यां विषय ॥ १५० ।

सहे पय च ॥ १५१ ।

असु ॥ १५२ ।

पाहाकुभ्या पयस्यौ च ॥ १५३ ।

उदिवहिभ्यां उन्वोघौ च ॥ १५४ ।

श्वेः शसु च वा ॥ १५५ ।

विश्वान्निविमुजिभ्याम् ॥ १५६ ।

चायेनो ब्रह्म वा ॥ १५७ ।

अशेर्यभाविः ॥ १५८ ।

उपेर्ज च ॥ १५९ ।

स्केन्देर्षु च ॥ १६० ।

अवेर्षा ॥ १६१ ।

अमेर्षौ चान्तौ ॥ १६२ ।

अवेरन्ध्र च वा ॥ १६३ ।

आपोऽपाप्ताप्सरान्जा ॥ १६४ ।

उच्यन्तेः क च ॥ १६५ ।

अभ्यजियुजिभृजेर्ग च ॥ १६६ ।

अर्तेकराद्यौ च ॥ १६७ ।

पेषिभ्यां योषधौ च ॥ १६८ ।

चक्ष शिद्रा ॥ १६९ ।

वस्यगिभ्यां गित् ॥ १७० ।

मिधिरज्युपितृपृष्टृभृषष्ठिभ्यः कित् ।
॥ १७१ ॥

विघेर्षा ॥ १७२ ।

नुबो घयादिः ॥ १७३ ।

पयःपयःपुरोरतोभ्य पागः ॥ १७४ ।

नन इहेरहेधौ च ॥ १७५ ।

विहायस्तुमनस्पुबदशसुपुब्रयोऽङ्कि-
रसः ॥ १७६ ॥

पातजस्पसौ ॥ १७७ ।

सुरिभ्यां लसु ॥ १७८ ।

[३० सू० । १००६ ।

अर्तीणभ्यां नसु ॥ १७९ ।

रिभेः क च ॥ १८० ।

रीकुभ्यां पसु ॥ १८१ ।

शीकः फसु च ॥ १८२ ।

पथिषभिभ्यां ससु ॥ १८३ ।

इणस्तशसु ॥ १८४ ।

वष्टेः कनसु ॥ १८५ ।

चन्वो रमसु ॥ १८६ ।

वमेकनसुमसौ ॥ १८७ ।

इण आसु ॥ १८८ ॥

रूप्यभिषुभिहुसुपिछादिपृदिभ्य
इत् ॥ १८९ ॥

वहिर्बहेर्नङ्कु च ॥ १९० ॥

शुतेरादेभ्य जः ॥ १९१ ॥

सहेर्षे च ॥ १९२ ॥

पस्योऽन्तश्च ॥ १९३ ॥

नियो षित् ॥ १९४ ॥

अवेर्णित् ॥ १९५ ॥

तुभृस्तुभ्यः कित् ॥ १९६ ॥

रूपतिजितितनिपनिमनिमन्धिपूत

पित्रपिषपियजिमादिवेषिभ्य

उत् ॥ १९७ ॥

इणो गित् ॥ १९८ ॥

बुपेर्षित् ॥ १९९ ॥

मुहिमिभ्यादेः कित् ॥ २०० ॥

वक्षेः शिद्राः ॥ २००१ ॥

पातेर्दुम्सुः ॥ २००२ ॥

न्युबृभ्यामभ्यः ककाकैसष्टायच ॥ २००३ ॥

शमो नियो षेसु गल्लु च ॥ २००४ ॥

यमिवमिभ्यां बोसु ॥ २००५ ॥

अनसो वहेः फिषु सभ्य बः ॥ २००६ ॥

इति उणादिसूत्राणि ॥

॥ ३ परिशिष्टम् ॥

कञ्जिकालसर्बज्ञ-भीहमपन्नाचार्यसूरीश्वरनिर्मित-

भीसिद्धहमपन्ना-शाब्दानुशासन-तत्त्वप्रकाशिकारहस्याधनेकतत्त्वविभू-
यितेऽवधूर्णिकारविरचितावधूर्णिग्रन्थरत्नरत्नाकरे संज्ञा-सन्धि-नाम-कारक-
पत्र-गत्वाविप्रकरणनवपावस्थितसूत्रसमन्वितेऽनुपस्थितसूत्राण्यत्र प्रदर्श्यन्ते ।

ख	अ	पा	ख	पृष्ठाङ्कः	ख	अ	पा	ख	पृष्ठाङ्कः
शिर्षुद्	१	१	२८	२०	दा पुसि ना	१	४	२४	५८
विमक्तिधमन्त					नुर्वा	"	"	४८	६२
तसाद्यामाः	१	१	३३	२४	जरसो वा	"	"	६०	६४
अवर्णस्येवर्णा					स्वराच्छौ	"	"	६५	६५
विनैवोवरब्	१	२	६	२८	सौषा	"	"	६७	"
लुप्याद् वा	१	२	११	३९	अवः	"	"	६९	"
ओमाकि	१	२	१८	३१	अपा	"	"	८८	६९
ओपौतोऽवाद्	"	"	२४	३३	नि वा	"	"	८९	"
वाऽप्यसन्धिः	"	"	३१	३४	तुम्य मद्वा क्वा	२	१	१४	७४
घोपवति	१	३	२१	४४	अमा त्वा मा	२	१	२४	७५
न रास्वरे	"	"	३७	४८	दौत्यनः	"	"	३७	७९
सहिबहेरोवा					वो माः स्यावो	"	"	३९	८०
वर्णस्य	"	"	४३	५०	प्राणिनात्	"	"	४८	८१
व्यत्यये लुग्वा	"	"	५६	५२	कुबन्धुरः	"	"	६६	८७
पि तवर्णस्य	"	"	६४	५३	युज्जकुञ्जो नो कः	२	१	७१	८८
एवहृहमोसि	१	४	४	५४	सो कः	"	"	७२	"
केऽस्मिन्	"	"	८	५६	झीये वा	"	"	९३	९४
जस इः	"	"	९	"	उहन्वानवधो न	"	"	९७	"
तीप क्तिस्कार्ये	"	"	१४	५७	अनोऽस्य	"	"	१०८	९७
नवम्यः पूर्वम्य					दयशब्दः	"	"	११६	९८
इस्मात्स्मिन्या	"	"	१६	"	उपसर्गादिषः	२	२	१७	१०५
अस्येयोत्	"	"	२२	५८					

सूत्र	अ.	पा.	ख.	पृष्ठाङ्कः	सूत्र	अ.	पा.	ख.	पृष्ठाङ्कः
अधेः शीघ्रस्थास					पान्नः	२	४	१०	१५४
आभाराः	२	२	२०	१०५	अनो वा	"	"	११	"
सृहेन्याप्य वा	"	"	२६	१०७	नाम्नि	"	"	१२	"
नोपसर्गात्कुट्					क्रः पलितासितात्	"	"	३७	१५९
दृहा	"	"	२८	"	पाणिगृहीतीति	"	"	५२	१६१
कृतायेः	"	"	४७	११७	असत्काण्डप्रान्त				
चतुर्था	"	"	५३	११८	शतैकाश्वा पुप्पात्	"	"	५३	"
पञ्चम्यपादाने	"	"	६९	१२२	अनयो मूलात्	"	"	५८	"
षष्ठाद्वेतोः	"	"	७६	१२३	मातुवाचार्यापा				
कमाणि कृतः	"	"	८३	१२५	घ्यापाश्वा	"	"	६३	१६२
वा ह्रीवे	"	"	९२	१२७	आर्पक्षधियाश्वा	"	"	६६	"
अकमेकस्य	"	"	९३	"	पाहन्तकडुकम				
पृथगूनाना पञ्च					ण्डलोर्नाम्नि	"	"	७४	१६३
मी च	"	"	११३	१२२	श्रीव्याधीनाम्	"	"	८०	१६५
तिरसो वा	२	३	१	१३६	यन्धौ पङ्कमीहौ	"	"	८४	"
नैकाध्व्येऽक्रिये	"	"	१२	१३८	मातमातृमातृके				
स्नानस्य नाम्नि	"	"	२२	१४०	वा	"	"	८५	"
अङ्गमतिस्तन्धनि					सूयागस्यपोरीये				
स्तन्धे स्तम्भः	"	"	४१	१४३	च	"	"	८९	१६६
ध्यवास्त्वनोऽशने	"	"	४३	"	तिप्यपुप्ययोर्भाणि	"	"	९०	"
वेः स्कन्दोऽक्तयोः	"	"	५१	१४४	न राजन्यमनु				
नसस्य	"	"	६५	१४६	प्यपोरके	"	"	९४	१६७
चतुर्भर्त्तापनस्य					त्वे	"	"	१००	१६८
वयसि	"	"	७४	१४८	नयाप	"	"	१०६	१६९
हनो यि	"	"	९४	१५१	वौ यनिका	"	"	११०	१७०
वृत्तयङि	"	"	९५	"	नरिका मामिका	"	"	११२	"
उपसर्गस्यापौ	"	"	१००	१५२	मूपापरध्वेऽस्त				
परधाङ्गयोगे	"	"	१०३	"	सदसत्	३	१	४	१७२
वा पायः	२	४	६	१५४	तिराऽन्तर्धा	"	"	९	"

सूत्र	अ	पा	सू	पृष्ठाङ्कः	सूत्र	अ	पा	सू	पृष्ठाङ्कः
कृगो नषा	१	१	१०	१७२	क्षेमाऽसत्त्वे	"	"	७४	"
नित्य इस्तेपाणा					परः शतादि	"	"	७५	"
बुद्धाहे	"	"	१५	१७३	पक्षिरथौ णणकेन	"	"	७९	१८५
जीयिकोपनिषदौ-					तृतीयायाम्	"	"	८४	"
पम्पे	"	"	१७	"	सिद्धार्यः पूजायाम्	"	"	८९	१८७
अव्ययम्	"	"	२१	१७५	किं क्षेपे	"	"	११०	१९९
समीपे	"	"	३५	१७८	अश्वबडयपूर्वा				
बुनिम्याकृष्णे	"	"	४३	१८०	पराधरोत्तराः	"	"	१३१	२००
अतिरतिक्रमे च	"	"	४५	"	प्रथमोक्त प्राक्	"	"	१४८	२०४
आढल्ये	"	"	४६	"	क्षाः	"	"	१५१	२०५
चतस्रार्द्धम्	३	१	६६	१८४	जातिशालसुखादे				
न विंशत्यादिनै					र्जना	३	१	१५२	"
कोऽब्जान्तः	"	"	६९	"	गङ्गादिभ्या	"	"	१५६	२०६
पञ्चमीमयाद्यैः	"	"	७३	"					

नाम	प्रकरणे-	कुलसूत्रो	प्रकरणवत्/र कुलसूत्रो मव धर्मे मधी
प्र प्रथमपादे	संज्ञा-प्रकरणे-		
" द्वितीयपादे	स्वरसन्धि-	सू ४२	२
" तृतीयपादे	व्यञ्जन-	सू० ४१	५
" चतुर्थपादे	स्वरान्तनाम-	सू० ६५	५
द्वि प्रथमपाद व्यञ्जनान्तनाम-	"	सू ९३	१४
" द्वितीयपादे	कारक-	सू० ११८	१९
" तृतीयपादे	पत्त्वणत्व-	सू० १२४	१२
" चतुर्थपाद स्त्रीप्रत्यय-	"	सू० १०५	१२
तृ प्रथमपाद समास-	"	सू० ११३	२१
३ १ कुल पाद ९		सू० १६३	२४
		८६४	१०७

। शुद्धिपत्रकम् ।

पृ	पङ्क्ति।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृ	पङ्क्ति।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१-१४	विघ्न	विघ्न	विघ्न	१७-१९	सम्भः	सम्भः	सम्भः
४-८	पादा	पादाः	पादाः	१७-१९	साम्ब	साम्ब	साम्ब
४-२३	निघे	निघे	निघे	१७-२	नरबा	नरबा	नरबा
५-३	इवि	यव	यव	१७-२१	नरम	नरम	नरम
५-२५	वैद्योऽनु	वैद्योऽनु	वैद्योऽनु	१९-१	रुप	रुपः	रुपः
५-२७	सिद्ध	सिद्ध	सिद्ध	१९-११	स्याऽपि	स्याऽपि	स्याऽपि
७-१०	बोर्क	बोर्क	बोर्क	२०-१२	स्य वन	स्य वन	स्य वन
७-१२	वो	वो	वो	२०-२५	पञ्चात्	पूर्व	पूर्व
८-१४	इष	इषा	इषा	२१-१	ऽवा	वा	वा
८-१५	वाव	वव	वव	२१-२४	सवा	सवा	सवा
८-२९	वैद्य	वैद्य	वैद्य	२१-२५	वि	विनि	विनि
९-३	वाऽपि	इवि वाऽपि	इवि वाऽपि	२१-२५	इवा	इवा	इवा
९-१७	बोर्क	बोर्क	बोर्क	२२-१	सम्भ	सम्भः	सम्भः
१०-१७	पन्ने	पन्ने	पन्ने	२२-३	भिक्का	भिक्का	भिक्का
१०-१९	रवफ	रवफ	रवफ	२२-५	अन्वद्य	अन्वद्य	अन्वद्य
११-१५	हुप	कतुप्	कतुप्	२२-१३	इय	इय	इय
१२-१५	पका	अका	अका	२२-१७	मिक्क	मिक्क	मिक्क
१२-१५	बोका	अका	अका	२२-१९	कुम्भ	कुम्भ	कुम्भ
१३-९	पुट	पुट	पुट	२४-९	रबोस्	रोस्	रोस्
१४-३	सर्व	सर्व	सर्व	२५-४	स्वारः	स्वार	स्वार
१४-४	रेफ	रेफ	रेफ	२५-१५	वित्थ	वित्थ	वित्थ
१४-१	पयोध्य	पयोध्य	पयोध्य	२५-२१	रब्जम्	रब्जम्	रब्जम्
१४-१६	कोठी	कोठी	कोठी	२५-२८	इतीक	इक	इक
१४-१७	वालु	वालु	वालु	२६-४	सम्भ	सम्भः	सम्भः
१६-५	कम्भ	कम्भः	कम्भः	२६-३	खण्डि	खण्डि	खण्डि
१७-१९	इवि	पयो	पयो	२६-३	पायो	पायोः	पायोः

पृ पङ्क्ति।	अनुवृत्तम् ।	शुद्धम् ।	पृ पङ्क्ति।	अनुवृत्तम् ।	शुद्धम् ।
२६-१२	घरे	खरे	३४-१६	पष	पष
२६-१२	पछा	पछय	३४-१९	ईरे	ईरे
२७-१३	सूका	सुका	३५-१३	वे	वे
२७-१५	इति ति	इति	३५-१६	मो	मो
२७-१५	नेति	मे इति	३५-१८	कमौ	कमौ
२८-७	इत्त	इत्ते	३७-६	मन्त	मन्ता
२८-९	सुका	सुका	३७-६	पवति	पवते
२८-१०	सुका	सुका	३७-७	इत्त	इत्त
२८-१३	झाव	झावत	३७-१९	रग	रम
२८-१५	इत्त	इत्त	३८-१७	मोत	मोत
२९-९	त्वारो	त्वारो	३८-१८	वेम	वे
३ - १	जनन्ता	जन्ता	३८-२१	वाग्धी	वाग्धी
३ - ७	इण्क	इण्क	३८-२३	झप	झप
३०-८	इङ्क	इङ्क	३९-२	जु	जुं छ मगो
३ - १०	सुंका	सुंका	३९-३	सखः	सख्यः
३०-१५	खेर म	खेडा म	३९-३	धिवाड	धिवाड
३१-८	मोरी	मोरी	३९-४	दिति	दितिरौ
३१-१९	मोछ	मोछ	३९-१५	करो	कर्केरौ
३१-२२	मीरं	मीर	३९-१९	खे वा	खं वा
३१-२३	इजेत्	इजेम्	४ - २६	नावह	नावर
३१-२३	मिजेत्	मिजेम्	४ - २६	थर	थर
३१-२५	पूर्व	पूर्वे	४ - २६	मादो	मादौ
३१-२७	पारः	पोदरः	४१-६	दय	दय
३२-११	मय	मिदय	४१-१	पुंको	पुंको
३२-२३	मान्दी	मान्दी	४१-१२	पाम्त	पाम्त
३२-२५	पाव	पान्	४१-१८	चङ्क	चङ्क
३२-२५	यन	मेन	४१-२७	मक	मका
३३-१४	बापि	वपि	४१-७	मक	मका
३३-१६	उंङ् कुङ्	ऊङ् कुङ्	४३-१८	छर्हि	छर्हि
३३-२७	२३	२७	४४-१	खन	खन

सूत्र	अ	पा	सू	पृष्ठाङ्कः	सूत्र	अ	पा	सू	पृष्ठाङ्कः
४४-१६	म	सिञ्ज	मः	सिञ्ज्	५१-५	रस्य			स्य
४५-२३	सत्त्वा		सत्त्वा		५७-१६	कसि			कसि
४६-५	पनो		पूनो		५७-२२	र, स्मात्,			रस्य
४६-७	हन्त्य		हन्त्य		५८-६	पेक्ष			पेक्षत्वेनाञ्चरञ्ज
४६-१२	नाक्		नाक्		५८-६	याषा			याषाषा
४७-१०	क		कि		५८-७	रिका			रिकायोका
४९-१४	बोक्		बोक्		५८-२३	सिखिम			खिम
४९-१४	नतु		न तु		५८-२३	तो			तो इति
४९-२२	न्यनि		नयनि		५८-२६	वां			वा
५०-१३	इय		इय		५८-२६	र्यु			र्यु
५०-१५	लम्ब		लम्बा		५९-३	व्या			व्याह
५०-२१	यन्		यन्		५९-६	हय			कपां
५०-२१	मिति		मिति		५९-२६	मा			मापाः
५०-२२	तत्स		तत्स		५९-२६	वात			वाह
५०-२३	तत्		तत्		६०-६	यपा त्रि			यवस्त्रि
५१-२	हत्वा		हत्वा		६०-११	इति सा			सा
५१-४	कैः		क		६०-११	व्यैः			व्यैरिति
५१-१९	यम्		यम्		६०-१५	लुग			लुग्
५१-२३	पूरो		पूरो		६०-१७	हुर			हुर
५२-१	अव		अव		६०-१७	क			क
५२-२	अे		अे		६०-१८	क			क
५२-१४	तुः		तुप्-		६०-१८	क			क
५२-१६	वि		वे		६०-१८	क			क
५३-५	वा		गृहवा		६०-२३	म्या			ना
५३-२३	वह		पह्		६१-१४	बाम्स्या			वेस्या
५३-२९	वत्स		वत्स		६१-१८	अह्			जम्
५४-९	अप		अप		६१-२२	वपु			वैपु
५५-१४	यांय		यांयः		६२-६	दि सनां			सनां
५५-२९	त्वे		व्ये		६२-८	देय			देव
			व्ये		६२-१२	नस्ये			नस्ये

पृ पङ्क्तिः।	अष्टुत्यम् ।	शुत्यम् ।	पृ पङ्क्तिः।	अष्टुत्यम् ।	शुत्यम् ।
३२-१३	से	समासे	७४- ३	म	मा
३२-१९	रह्यो	रघ्नो	७७-११	रघो,	रघ्यो,
३३- १	सोः	सोः	७७-११	रहय	रहय
३३-१८	मम्व	मव	७७-११	सः	स
३३-२०	म्यो	वो	७७-१४	नित्यं निधे	निधे
३३-२१	समासाम्बः	इति कत्	७९- ९	कमा	क्रम
३४- ४	सम्भौ	सम्भो	७९-२०	कम	तकम
३४- ५	मवि	निति	८१- १	रुच	रुच
३४-१०	येति	ये इति	८१-१४	कजा	जा
३४-२३	इह	इह	८१-२७	री	रीः
३५-११	म्यो व	म्यो	८२- ८	सिः	सि
३५-१७	र्भ	र्भः	८२-२५	नम	नम्
३५-२२	क	क	८२-२६	तयै	लीये
३५-१२	ऊन	मका	८३-२६	मूर्द्ध	मूर्ध
३५-१९	छ	कु	८३-२६	नपण	पुमात्
३५-२७	बाव	वान्	८५- ४	यं	वा
३७-११	रत्	रात्	८५- ८	इते	छते
३७-१६	यीति	यीति करे इलफ	८५-२२	कळ	कळ
३८-१४	सोव	सोवः	८६- ९	र्भः	र्भः ।
३८-१७	पि मे	पि	८६- ९	म्वा	म्वा
३९-१२	मेज्ज्ये	मेज्ज्ये	८७-१२	वो	वोः
३९-२४	म	नेर्भ	८८- ७	तु मपोत्तम	तुः मपोत्तमं
७०- ४	वावि	त्वावि	८८-१४	रत्वा	वत्वा
७ -२२	वे	वे	८९-२८	स्वो	वो
७०-२५	सम्भ	सम्भाम्ब	९ - ४	वयो	वयो
७०-२७	यो	यो	९ - ७	क	क
७१- २	वेव	वेव	९०-१२	वि	वी
७१- ३	विपरा	विपरा	९०-२६	विह	विह
७१-१७	वर्हि	वर्हि	९१- १	त्व	त्वं
७३-१४	नेव	वेव म	९१-१२	विच	विवा व

पृ पङ्क्तिः।	अध्यायम्।	श्रुत्यम्।	पृ पङ्क्तिः।	अध्यायम्।	उत्तरम्।
९३- ४	हिं	हिं	१११- ४	कटक	कट
९३-१४	मादे	मादे	१११- ५	त्रिस	त्रस
९३-१८	दृश्य	दृश्य	१११-११	दृश	दृश्य
९३-१८	दृशां	दृशां	१११-२७	नि	मि
९३-२६	इम्या	इम्या	११२-१५	पदना	दना
९४- ७	म्या	म्या	११२-१७	मि	मिः
९४- ९	वद	वद	११२-२५	नां	नानां
९४-१५	प्या	त्वा	११३-१९	देया	देयां
९४-२४	मिति	मिष	११३-२०	वेकौ	वेकौ
९६-१०	कष	क्	११३-२५	ना प्र	नाप्र
९६-१७	प्यम	प्य	११४- २	सा	स
९७- २	इद्	इमद्	११४- ९	धि	धे
९७-१२	द्	ठ	११४-११	गास्त	गाथ
९८- ९	क	ह	११४-११	मदे	मदेह
९८-१८	के	क	११४-१२	व्य व	व्य व
९९-२७	पि	पि	११४-२०	छये	छे
१००- १	यी	यि	११५-१२	मह	मह
१००-१९	द्या	प्या	११६-११	सती	सक्तिरि
१०२- ५	हिं	हिं	११६-१६	मव	नव
१०२- ५	न्तो	तो	११६-२०	शम्भा	सूत्रा
१०२-१२	गी	गी	११६-२१	को	वे
१०२-२६	म्योऽस्ते	ते से	११६-२५	कृव	विक
१०४-१४	अस्ति	वस	११६-२८	स्म्येऽधि	स्नेधि
१०४-२६	तु प्रसि	प्रसि तु	" "	"	"
१०६- ८	तू	तू	११७-१४	पु	पु
१०७- २	पे	ऽपे	११७-१४	पुपु	पु
१०८- ५	तू	तु	११७-१७	पु	पु
१०८-१५	पाजा	त्रा	११७-१९	पु	पु
१०९-१७	स्या	वस्या	११७-२२	पुप्य	पुप्य
१११- २	हिं	धं	११७-२७	दोयो	दो शनो

पृ पक्षि।	अनुबन्धम्।	शुद्धम्।	पृ पक्षि।	अनुबन्धम्।	शुद्धम्।
११८-२२	छ	छ	११२-१०	म्यो	म्यो
११८-२७	मूर्ख	मूर्ख	११२-१४	छे	छे
११९- ७	कमु	कः मु	११२-१६	न	न
१२१- ३	क्ष	क्ष	११३-१४	वे	वे
१२१-१०	स्ता	स्तास्ता	११३-२३	सत्वा	सत्वा
१२१-१९	स्वाभा	स्वाभा	११३-२३	क्य	क्य
१२२- ७	स्मिन्	स्मिन्	११४-१६	वेना	विर्षे
१२२- ८	वेद्य	वेद्यि	११४-१६	स्मि-	स्मि-
१२२-१७	वृत्ते	वृत्ते	११४-१९	वने	वेत्त
१२३-१९	वर्षा	वर्षा	११४-२४	फस्मानीप्रोष्ठपदक	फ
१२४-११	स्वाभाः	स्वाः	११५- २	विक	विक
१२४-२०	वि	वि	११५-१९	वि हीर्मत्वे च	वि
१२५- ५	वाही	वाही	११५-१९	दि	वि हीर्मत्वे च
१२५-१५	कर्त्ता	कर्त्ता	११७-२४	व्य	व्य
१२६-१३	कै	कै	११८- ७	इक	इटीक
१२७- ५	स्वाः	स्वायाः	११८- ८	प्या	प्या
१२७-१५	छत्री	छत्री	११८-२०	कनो	केनो
१२९- ५	डे	डेऽ	११९- ५	पल्लवी	पल्लवी
१२९-२०	वौ	ऽवौ	११९-१३	तू	पू
१२९-२१	वू	वू	११९-१५	वू	वू
१२९-२६	भावो	भावो	११९-१	विः लो	विः लो
१३ - ३	पक्ष	पक्ष	१४०- ३	वसः	वो क.
१३०- ९	यो मा	वया	१४ - ९	मिनि	मिनि
१३०-१७	मिनि	मनि	१४०-१५	प्रमद	प्रमद
१३०-१८	कुटा	कुट	१४०-२५	म्या	म्या
१३०-२८	न वा स	वाप्त	१४१- ४	कौशेकु	कौ शेकु
१३१- ३	वा	वा	१४१- ९	मुप्ये	मुप्ये
१३१-२८	इं लमुचमिद	X	१४१- ९	विप्य	विप्य
१३१-२९	मुदाहरणम्।	X	१४१-१५	वू	पू
१३२- ८	पनु	पनु	१४१-१८	वक्तः	वक्तः

पङ्क्तिः।	अशुद्धम्।	शुद्धम्।	पृ पङ्क्तिः।	अशुद्धम्।	शुद्धम्।
१४१-२४	झ	झा	१५१-२३	झ	झ
१४१-२४	त्ये	त्ये	१५२- ८	ण्य	भ
१४१-२६	व	व	१५२-१२	छेऽ	छेऽ
१४२-१२	इहृहृ	इहृहृ	१५२-१४	पत्वं	सत्वं
१४२-१५	नीह	नीह	१५२-१७	अत	यम्
१४२-२०	ठ्या	ठ्या	१५२-२३	हु	हु
१४२-२३	वू	वू	१५३-१९	ह	ह
१४२-२३	ह	वू	१५३- २	घर्क	घर्क
१४३- ५	खछ	खछ	१५३- ४	११	१९
१४३-२५	मि	मि	१५३- ५	ज	ह
१४३-२६	छो	छो	१५३- ८	त्ता	त्तात्
१४४-१०	योगा	योग	१५३-१०	ह	ह
१४४-११	व	व	१५३-१०	विहृ	वि
१४४-२२	कम्लो	कम्लो	१५७- ५	इत	इति
१४४-२५	तिव	तिवृ	१५७-१४	इम्	शम्
१४५- १	पूव	पूव	१५७-२३	ण्यौ	ण्यो
१४५-१६	सोऽस्य	सोस्य	१५७-२४	सा	म
१४५-२२	सा	त्या	१५८- ६	तत्र	मत्र
१४६-२०	व्य	इय	१५९- ३	ठ्या	व्या
१४६-२५	इव	इव	१५९- ५	।४।४।३३४।	।४।३४।।
१४७- ८	वू	हु	१५९- ७	रो	रोः
" "	"		१५९-११	हो	हो
१४८- १	व्या	व्य	१५९-१३	इव	इवे
१४८-२५	वा	वा	१५९-१६	भर	भरि
१४९- १	नह	णह	१५९-२१	यो	यी
१५०- ५	न छेपः	नेति छेपः	१६०- ९	जा	जा
१५०-१३	छेऽ	छोऽ	१६ -१	ण	ण-
१५०-२०	हृ	हृ	१६०-१७	धि	धि
१५१-१५	रि	रिः	१६२- १	इय	इय
१५१-१७	मत्त	न पात्त	१६३-२०	हू	हू

पृ पङ्क्तिः।	अशुद्धम्।	शुद्धम्।	पृ पङ्क्तिः।	अशुद्धम्।	शुद्धम्।
१६४-२१	खितं	खिमां	१८३- ६	खामि	खामी
१६५-१६	काण्ठये	काण्ठे	१८३-१९	मी	मी
१६७- ८	छुरा	छुरन	१८३-२०	बि	बि
१६७-२१	गौ	गो	१८३-२१	रब	ब
१६७-२४	ण्डये	ण्डे	१८४- १	स्य	ठ
१६८-२६	स्ते	मस्ते	१८४- ४	इ	ई
१६९- ४	म्ये	म्ये	१८६-१९	म्ये	ते
१६९-१४	माञ्जु	पाञ्जु	१८६-२२	इर्पे	ई
१६९-२	गु अस्ति	गु अस्मा	१९१-१३	बदे	पदे
१७०- २	हिं	हिं	१९१-१४	सेद्	सेद्
१७०-२२	रै	रैमा	१९१-१४	ख	अय
१७१-२४	तपो	तपो	१९१-१७	कर्म	कर्म
१७१-२५	तम्	तेम्	१९२- २	गी	वि
१७२-१२	रा	सादा	१९२-१०	बन्ध	बन्ध
१७४-२३	मी	मी	१९२-११	ये ब	दे ब
१७५-२३	त्वात्वा	त्वा	१९२-१९	डे	डे
१७६- ४	म भवति तस्मा	भवति तस्मा न	१९२-२२	म	म
१७६-२८	मि	मि	१९२-२७	पय	पय
१७७-२६	त्व	स्व	१९३-१३	सः	छे
१७८-१४	मे	दे	१९३-२६	त्य	त्वय
१७८-२२	हिं	हिं	१९४-२२	न्यमाः	माः
१७८-२३	पू	ख	१९४-२४	ब०	ब०
१७९- ४	म्ये	म्ये	१९५-२३	इय	इय
१८ -१४	म्व	म्व	१९५-३	मौ	मौ
१८१-१	हिं	हिं	१९६-२५	स्येय	स्येय
१८२-१६	पि	पि	१९७- ५	ब दोषः	क दोषः
१८२-१८	कु	कु	१९७-१४	पा	त्या
१८३-१९	इय	इयः	१९९-११	त्या	न
१८३-२१	बहु	बहु	१९९-२८	इय	इय
१८३-२२	ठ	छा	२०- ७	पय	पय

१ पक्षि।	अशुभम्।	शुभम्।	२ पक्षि।	अशुभम्।	शुभम्।
२००-२८	समाहारः	पकार्यः	२०४-४	वि	यौवि
२०१-३	स्वी	स्व	२०४-५	वति	वर्ति
२०१-५	दु	दु	२०४-१२	वे	व
२०१-२५	ङ	ङा	२०४-१२	वे	व
२०२-६	कै	कै	२०४-१३	रष	स्प
२०२-११	स्यादि	स्था	२०५-२	घ	घव
२०२-१२	आमयं	आमयं	२०५-१८	लि	स्तिव
२०२-१९	सम	कम	२०५-२६	झा	झा
२०२-२६	वेर पचे	बैरस्ये	२०६-८	जैम	जैमि
२०३-१	हय्ये	हय्ये	२०६-११	क	अ
२०३-२५	विं	विं	२०६-२५	सरषी	सल्ली

श्री गान्धर्व विनयचन्द्र ज्ञान प्रशस्त पत्रपुर

❧ साहित्य-रसिको माटे ❧

कठिकाळसर्वज्ञ-भीमपन्नसूरीशरबीनी सर्वज्ञातो आश्वात्कार कर-
वतो, वने पन्पास-प्रवर-भीपन्नसामरभीगणीकृत-भी जानन्व बोचिनीची
ओपतो संज्ञा-सम्भि-माम-कारक-पर्यन्तो प्रथम भाग व्हाय पळयो छे, ते
“भी सिद्धपन्न दम्भानुदासनम्” किंम व १) श्रीक्षी मंगली केवो

मासिस्थान—

- १ झवेरी जयनादास मोनवी, ठे० बुळीचम एकसर्बेज मुंवाह नं २
- २ झवेरी पानापद एकसर्बेज, ठे० २५-२७ जतनी खीर मुंवाह नं. ३
- ३ आवमदेवजी छगनीरामजीनी पेडी, ठे पाटाळ्या, देहरा-जिबकी;
क्येन-(माळ्या)
- ४ दा नेमचंद तारापद, ठे ४०७ कोरम एकसर्बेज बीरबीग काळजावेची-
रोड, मुंवाह नं २
- ५ भीमपराज-जैन-पुस्तक मंदार, ठे पाचपुनी गोडीबीनी पाळ,
मुंवाह नं १
- ६ श्री सरस्वती पुस्तक मंदार, ठे० पं भूरुळाड के राह, हाजीआन
रणपोळ, जमशाय
- ७ दा गुणवंतलाल जेपंद ठार, ठे० बांजाराजी-गोपीपुर, मुरव

भी जानन्व-वन्त्र किरबायजीना प्रकाशनो

किरबा १ छ.	भीमपन्नमिषि वपो महात्म्य	भेट X
, २ छ.	भीमिनपन्न-मुपास्यमिनी	" X
, ३ "	भीमहृद-बोग-विधि	"
४ छ.	भीमहृदमात्र वपो महात्म्य	"
, ५ छ.	भीमिनपन्नकान्त-मुपास्यमिनी	

X आ विद्यापीठास जव हाय बीकफर्मा वपी.

श्री गुरुदेव विनयवत्सल गान गणेशाय नमः